ІВАН ФРАНКО

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІНСТИТУТ
ЛІТЕРАТУРИ
ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

ІВАН ФРАНКО

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ
У П'ЯТДЕСЯТИ ТОМАХ

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО
ТОМИ 26—43

ІВАН ФРАНКО

ТОМ 39

ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНІ ПРАЦІ
(1911—1914)

ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ—1983

У1
Ф83

Редакційна колегія:

М. Д. Бернштейн
Г. Д. Вервес
А. Т. Гордієнко
О. І. Дей
Б. А. Деркач (заступник голови)
І. О. Дзеверін
В. Ю. Євдокименко
О. Є. Засенко
Д. В. Затонський
С. Д. Зубков
Є. П. Кирилюк (голова)
П. Й. Колесник
Н. Є. Крутікова
Ф. Є. Лось
В. Л. Микитась
Ф. П. Погребенник (відповідальний секретар)
Є. С. Шабліовський
М. Т. Яценко

Редактор тому

В. І. Крекотень

Упорядкування та коментарі

В. П. Колосової,
В. І. Крекотня,
Г. І. Павленко

Редакція художньої літератури

Ф $\frac{4603000000\text{-}032}{M221(04)\text{-}83}$ передплатне

© Видавництво «Наукова думка», 1983

ДОСЛІДЖЕННЯ
СТАТТІ
МАТЕРІАЛИ

КАМЕНЯРІ

УКРАЇНСЬКИЙ ТЕКСТ І ПОЛЬСЬКИЙ ПЕРЕКЛАД
ДЕЩО ПРО ШТУКУ ПЕРЕКЛАДАННЯ

ПЕРЕДМОВА

Під заголовком «Дещо про штуку перекладання» помістив я в книжках 13-14 та 15-16 «Учителя» з р. 1911 розвідку, в якій розібрано з історично-літературного та естетичного погляду мій вірш «Каменярі», а також порівняно український оригінал із польським перекладом, якого доконав молодий український письменник Сидір Твердохліб*. З уваги на педагогічне значення сеї розвідки для школярів та вчителів, яким аж надто часто бракує відповідного руководу для розбирання, пояснювання та оцінки літературних творів, видаю її окремою книжечкою. Надіюся, що й поза шкільними сферами вона знайде собі прихильників і матиме значення для вироблення літературного смаку.

Львів, дня 11 червня 1912

Переклади чужомовних творів, чи то літературних, чи наукових, для кождого народу являються важним культурним чинником, даючи можність широким народним масам знайомитися з творами й працями людського духу, що в інших краях у різних часах причинялися до ширення просвіти та підіймання загального рівня культури. Добрі переклади важних і впливових творів чужих літератур у кождого культурного народу, починаючи від старинних римлян, належали до підвалин власного письменства. Скільки скористали західноєвропейські народи, французи, німці, англійці та італійці, з перекладів творів грецької та римської старовини, се відомо кождому, хто лиш трохи займався літературною та культурною історією тих народів.

Золотий вік польського національного письменства в XVI в., може, найяркіше характеризується численними перекладами визначніших творів італійського письменства епохи Відродження. І у великоруськім письменстві на початку нової доби його національного розвою побіч імен Пушкіна, Гоголя та Лермонтова стоять імена Гнедича*, що переклав «Іліаду», та Жуковського*, що між іншими переклав також «Одіссею».

Наше українсько-руське письменство в своїх перших початках князівської доби почалося і довго жило майже виключно перекладами з грецької мови. В новіших часах розвій сього письменства відбувався серед таких незвичайних і анормальних обставин, що між іншими паростями духової діяльності також штука перекладання з чужих мов не багато могла розвинутися. Та все-таки на протязі століття свого розвою наше нове національне письменство, крім визначних творців, придбало собі також досить поважний ряд перекладачів, серед яких годиться назвати особливо Степана Руданського* як перекладача «Іліади»; Петра Ніщинського* як перекладача «Одіссеї»; Куліша* як перекладача 13 драм Шекспіра*; Володимира Самійленка* як перекладача Мольєрового* «Тартюфа»; Михайла Старицького* як перекладача сербських дум і пісень та численних інших творів із різних літератур та Павла Грабовського*.

Особливо постання періодичних видавництв, журналів з літературно-науковими цілями та газет із літературними претензіями причиняється багато до розвою перекладаної літератури. Ті видавництва обов'язані ненастанно і періодично подавати читачам духову страву і, не можучи настарчити для сього оригінальних писань відповідної вартості, мусять давати читачам також переклади. Певна річ, періодичність таких видань і потреба подавати готове на певний час оскільки, з одного боку, побільшують число перекладачів, остільки, з другого, змушують їх до поспіху. Се веде за собою ту недогоду, що переклади, роблені людьми, мало для них підготовленими, а ще до того поспішно опубліковані без постороннього перегляду та критики, виходять слабими та недокладними. Бо ж очевидна річ, що перекладання якого-будь твору вимагає від перекладача доброї знайомості хоч найменше двох язиків, а власне того, на який він перекладає, чи се буде його рідний язик, чи ні, а потім того, з якого перекладає. На жаль, про значну часть перекладачів, особливо наших, треба сказати, що вони

в дуже малій мірі відповідають сьому першому елементарному вимогові штуки перекладання, дуже мало знають свій рідний язик, а тим менше чужі, або іноді ліпше знають чужий, як свій.

Не менше очевидна річ також, що для доброго перекладу якогось наукового твору треба бути добре обзнайомленим із тою наукою, до якої обсягу належить перекладаний твір. Се називається технічним терміном ф а х о в і с т ь. Аби добре перекласти історичну працю, треба бути, загально беручи, фаховим істориком або бодай настільки обзнайомленим із історією та різними її помічними науками, аби при перекладанні не попадати в помилки. Те саме треба сказати про праці з обсягу природознавства та філософії, не говорячи вже про строго фахові учебники та досліди різних спеціальних наук. Певна річ, сама життєва практика здержує від таких спеціальних творів нефахових перекладачів, хоч, на жаль, треба сказати, у нас над перекладами шкільних учебників працювало немало дилетантів з дуже слабим підготуванням.

Де в чому відмінні відносини заходять при перекладах літературних творів. Запотребування таких творів у публіки більше, ніж творів наукових, та й перекладання, особливо творів, писаних прозою, видається легшим, як перекладання творів наукових. Хто з приємністю і сяким-таким зрозумінням прочитає літературний твір на чужій мові, особливо близькій до рідної, дуже часто почуває охоту перекласти його на рідну мову, і коли тільки має вільний час, береться до перекладання. Особливої компетенції для сього, здається, непотрібно. Коли тільки переклад написаний доволі граматично і не грішить надто видними абсурдами, знаходяться редактори й накладці, що надрукують його. Так постає маса перекладів сумнівної вартості; щоправда, для таких перекладів беруться звичайно твори невисокої літературної вартості, що йдуть на духову страву пересічної, малоосвіченої публіки і відповідають її смакові. Але дуже часто такі дилетанти, маючи досить вільного часу, беруться до перекладання творів високої літературної вартості, мало доступних їх розумінню, а часто ще менше доступних їм своєю мовою; перекладають англійські або французькі, грецькі, латинські або італійські твори з німецьких, польських або російських перекладів. В остатніх часах мода на твори датських, шведських та норвезьких письменників сплодила й у нас немало перекладачів, що

перекладають їх із німецької, польської або російської мови, не бачивши ніколи оригіналів.

Виїмкове становище нашого українсько-руського письменства витворило від недавнього часу потребу перекладачів, що вважають потрібним і можливим знайомити публіку інших народностей із творами нашого письменства. Твори наших чільних письменників, особливо Шевченка, Марка Вовчка й Федьковича*, здавна притягали до себе увагу перекладачів, особливо серед російської та польської громади. Визначний російський письменник Тургенєв переклав «Українські оповідання» Марка Вовчка на російську мову. Шевченка перекладали і перекладають на ту мову різні росіяни і по-російськи виховані українці. З оповідань Федьковича дещо переклав на російську мову другий визначний письменник російський М. Златовратський*. Із новіших українських письменників перекладають на російське залюбки оповідання Коцюбинського, Грінченка* та й мої. Поезії новіших поетів якось не знаходять охотників до перекладання їх на великоруську мову.

На польську мову зачали перекладати поезії Шевченка ще в 60-их роках минулого віку визначні польські письменники та поети Сирокомля* (Кондратович) і Леонард Совінський*, що не завагався перекласти «Гайдамаків». Обік них треба поставити талановитого і тямучого перекладача Гожалчинського*, якого томик перекладів, переважно ліричних поезій Шевченка, вийшов у Києві незабаром по смерті поета. З Федьковича перекладено на польську мову дрібніші оповідання та поезії і подавано ті переклади в різних галицько-польських часописах. До перекладачів належав, тямиться мені, також талановитий польський поет Болеслав Червенський*. Тільки в найновіших часах дехто з молодших письменників українсько-руських, що володіють також добре польською мовою, почув потребу знайомити також польську публіку з плодами нашого письменства в більшій мірі, ніж се діялося досі. Працею таких перекладачів появилися в польських перекладах збірки оповідань Коцюбинського, Стефаника* та Яцкова*. Вийшла в році 1909 збірка оповідань молодших українських письменників під заголовком «Młoda Ukraina», а з початком 1911-го року «Antologia współczesnych poetów ukraińskich, przełożył Sydir Twerdochlib, wstępem zaopatrzył Wł. Orkan*, rzeźbą ozdobił Z. Kurczyński». Ся антологія подає поетичні твори десятьох авторів із Галичини, деся-

тьох із російської України, а двох буцімто з Буковини, зовсім per nefas[1], бо оба ті автори, Остап Луцький* і Осип Маковей*, родом галичани і тільки часово пробували або пробувають на Буковині.

Про сю антологію говоритиму, може, колись ширше, а тепер зупинюся над найновішим перекладом д. Сидора Твердохліба, а власне моєї поезії «Каменярі», що появився в 20-ім зошиті другого річника часопису «Życie»*, видаваного у Львові. Д. Сидір Твердохліб досить незвичайний перекладач, бо й сам дав себе пізнати як талановитий поет збіркою українських віршів «В свічаді плеса». Притім він визначається тим, що дуже добре володіє польською мовою, надто живе в близьких і приязних зносинах із многими польськими письменниками молодшого покоління і притім успів здобути собі незвичайно широку як на галицького русина духову культуру та виробити досить естетичний смак. Отим-то я бажаю на його перекладі із української мови показати ширшій громаді деякі, що так скажу, секрети штуки перекладання, психічні явища та естетичні факти, які відчуває кождий тямучий читач, але які рідко хто усвідомлює собі виразно.

«Каменярі» були написані літом 1878 р. і друковані уперше в збірці «Дзвін», ст. 232—3, а потім передруковані в збірці поезій «З вершин і низин», друге видання 1893 р., ст. 54—55. Вірш був випливом тодішнього мого положення й настрою. Засуджений у процесі 1877—8 р., я вийшов із тюрми з тим почуттям, що всяка урядова кар'єра, спеціально ж учительство, до якого я приготовлявся, ходячи на університет, для мене замкнена, а до того живо відчував ворожий настрій руської суспільності до тих ідей, задля яких мені довелося потерпіти більше як дев'ятимісячне тюремне заключення, хоч я, так само як і всі інші засуджені в тім процесі, не належав до жодної протизаконної організації. З другого боку, я не менше живо відчував той гарячий запал, з яким горнулася до нових ідей часть галицько-руської молодежі, і се викликало в мене, при всій невідрадності економічних відносин, той бадьорий, бойовий настрій, яким визначалося розпочате М. Павликом* і мною видавництво зразу місячника «Громадський друг»*, яке по двох місяцях, систематично конфісковане поліцією, перемінилося на неперіодичні збірки «Дзвін» і «Молот».

---

[1] Неправильно (*лат.*).— *Ред.*

Поемка «Каменярі» — се алегоричний образ громади працівників, що спільною важкою працею ламають скелю для промощення дороги. В основі сеї теми лежали конкретні враження робітників, що товкли каміння на дорозі (пор. моє оповідання «Вугляр» і оповідання про пробивання залізничного тунелю в Карпатах біля Дуклі). В поемці, як і слід у алегорії, не означено ані часу, ані місця, але цілу акцію представлено як сонне видіння. Вона написана навмисно досить важким стилем, аби викликати зразу пригнобляюче, а потім освободжаюче враження. Хоча ціле оповідання держане в першій особі (в формі «я»), то проте воно не має автобіографічного характеру і його треба вважати поетичною фікцією і пластичною проекцією того настрою, який у ту пору переживав не тільки я сам, але, певно, й не один інший, хоч, може, й не відчуваючи його так живо.

Відповідно до основного настрою, поемка написана довгими тринадцятискладовими віршами, т[ак] зв[аними] александринами, і строфами, з яких кожна зложена з п'яти віршів, римованих по схемі *а б а а б*, причім *а* має женські, а *б* мужеські рими. Все те несвідомо, працею поетичної творчості, обчислене на те, щоб під час читання строфи змушувало читача в середині строфи заперти дух, а при кінці відітхнути свободніше. При всій оздобності стилю (stylus ornatus) я старався висловляти думки і малювати картини якнайпростіше і найясніше, не насилуючи ані складні, ані язика.

Для бібліографічної повноти завважу, що ся поемка швидко по її опублікуванні була незнайомим мені автором перекладена на німецьку мову і опублікована в віденському тижневику «D i e H e i m a t» 1879 р. Я мав у руках той переклад, та не порівнював його тоді з оригіналом і не можу тепер сказати про нього нічого понад те, що перекладач подав мою поемку неримованими віршами.

З зацікавленням прочитав я польський переклад д. С. Т в е р д о х л і б а і не можу заперечити, що він викликав у мене досить сильне враження. Не заперечу також, що се враження значно відмінне від того, яке викликає сам оригінал. Причина того лежить поперед усього в язиці і в технічних трудностях, які насуває переклад, особливо при язиках так близько споріднених із собою і притім так фундаментально відмінних, як українсько-руський і польський. Головна і при перекладі поезій найважніша різниця лежить

у відмінності наголосів, бо коли руський язик, аналогічно до грецького, має різнорідні наголоси, навіть ще різнорідніші, як грецький (назва села Нагу́евичі має наголос на четвертім складі, а Ту́становичі на п'ятім від кінця, що в грецькій мові не трапляється ніколи), то польський аналогічно до латинського, має всі наголоси на передостаннім складі, а хотячи осягнути в вірші мужеську риму, треба доконче вживати односкладового слова.

Д[обродій] Твердохліб у своїм перекладі «Каменярів» ужив той сам тринадцятискладовий розмір (при мужеській римі він робиться дванадцятискладовим) і оминув трудність римування тим способом, що дає скрізь женські рими. Се надає кождій строфі лагіднішу, неначе м'якшу тонацію, ніж чергування женських римів з мужеськими. Але перекладач не оминув сеї трудності при цезурі, яка в моїй поемці скрізь мужеська, і для того тут йому довелося декуди насилувати польський язик, аби доконче дібрати односкладове слово.

По сих загальних увагах перейду до детального порівняння оригіналу з перекладом, що дасть мені змогу глибше вникнути в подробиці перекладової техніки, ніж загальне міркування.

Я бачив дивний сон. Немов передо мною
Безмірна, а пуста і дика площина,
А я, прикований ланцем залізним, стою
Під височенною гранітною скалою,
А далі тисячі таких самих, як я.

В перекладі ся строфа виглядає ось як:

Widziałem dziwny sen. Tuż pod nogami memi
Leżały, biegnąc w dal, ugóry puste, śpiące.
Przedemną ściana skał, co chmur sięgała z ziemi;
Przykutym do niej sam pętami żelaznemi,
I towarzyszów też, podobnych mi, tysiące.

Зачну порівняння від числа слів: у мене їх 30, у перекладі 34. Се дрібниця, до якої верну далі. В першім рядку по першім реченні, перекладенім дословно, д. Твердохліб опустив слово «немов», що характеризує сонний привид, а слово «передо мною» переклав чотирма польськими, що мають потрохи інше значення. В перекладі другого рядка д. Твердохліб допустив діеслово, якого в оригіналі нема, і допустив замість прикметника діеприкметник, і ті дві новості ввели в переклад сього рядка просто

комічну суперечність, що «spiące góry leżały biegnąc». Очевидно, сим словам не може відповідати ніяке реальне явище. В перекладі третього рядка переборщено прикметник «височенна», а іменник «скала» подано в множнім числі, через що переклад із пластичного робить фантастичне [враження]. В перекладі дальших двох рядків зазначу лише дві зайві вставки: «sam», що суперечить остатньому рядкові, де говориться про тисячі товаришів, і «do niej», себто до скелі, чого в оригіналі нема, бо ж прикований до скелі чоловік не може рубати ту скелю, а такі кайданники бували приковані один до одного, щоб утруднити їм утеку, але ланцюг був настільки довгий, що не спиняв їх у роботі.

У кождого чоло життя і жаль порили,
І в оці кождого горить любові жар,
А руки в кождого ланці, мов гадь, обвили,
А плечі кождого додолу ся схилили,
Бо давить всіх один страшний якийсь тягар.

В польськім перекладі читаємо:

Każdego męża skroń poryły życia pługi,
Lecz w oczach wiary blask i miłość płonie żarem.
I każdą dłoń — jak wąż — okręcił łańcuch długi,
I każdy z mężów zgiął swych twardych plec kolczugi,
Jak gdyby tłoczon był nieznanym mu ciężarem.

В оригіналі сеї строфи слів 39, а в перекладі 40. В оригіналі вислов простий: «життя і жаль порили», в перекладі і образовий: «poryły życia pługi»; в другім рядку «горить любові жар» — переносний, але простий образ; у перекладі «wiary blask i miłość płonie żarem», отже, замість одного аж три світляні враження. Як може ланцюг обкрутити долоню, сього не вмію собі уявити, а «twardych plec kolczugi» — се вже,— дарує шановний перекладач,— не поетичний образ, але проста безмислиця, ужита тільки для потреби рими. Так само не можу сказати, щоб у остатнім рядку сеї строфи слова «один страшний якийсь тягар» були щасливо перекладені фразою «nieznanym mu ciężarem». Оригінал зовсім не велить догадуватися, що тягар, який давить каменярів, невідомий їм, а тільки зазначує, що він таємний, укритий, психічний.

У кождого в руках тяжкий залізний молот,
І голос сильний нам з гори, мов грім, гримить:
«Лупайте сю скалу! Нехай ні жар, ні холод

Не спинить вас! Зносіть і труд і спрагу й голод,
Бо вам призначено скалу отсю розбить».

В польськім перекладі читаємо:

I nagle wszystkim nam wyrosły w ręku młoty,
I zagrzmiał mocny głos. Tak piorun żga obłoki!
«Uderzcie w skały pierś! Ni chłód, ni żar spiekoty
Niech nie wstrzymują was! Na trud! na krwawe poty!
Wam przeznaczone jest przewiercić pierś opoki».

Перший рядок перекладено зовсім невірно, психологічно і фізично неправдиво, бо ж мóлоти ніякі рослини, аби могли вирости в руках. Руський вислів у другім рядку «грім гримить» — се не поетичний образ, а найпростіша передача дійсного враження, коли натомість польський вислів «piorun żga obłoki» — зовсім незвичайна і, мабуть, у польськім язиці досі не вживана метафора. Так само ужите в остатнім рядку сеї строфи слово «przewiercić» не відповідає гірничій праці при помочі молотів, а тільки такій же праці при помочі свердлів.

І всі ми, як один, підняли вгору руки,
І тисяч молотів о камінь загуло.
І в тисячні боки розприскалися штуки
Та відривки скали; ми з силою розпуки
Раз по раз гримали о кам'яне чоло.

В польськім перекладі читаємо:

W ten mig jak jeden mąż podnieśliśmy swe dłonie,
Tysiące młotów wraz o skałę załomocą,
A skała pęka, drży, tysiącem iskier zionie,
My wszyscy bijem wciąż w kamienną pierś i skronie
Z upartą, żądną ran, rozpaczną jakąś mocą.

В оригіналі слів 36, у перекладі 39. Рядки третій і четвертий перекладено дуже свобідно, бо в оригіналі нема згадки про те, що скеля під ударами молотів «tysiącem iskier zionie», але таку «licentiam poeticam» перекладача можна допустити. Натомість фразу «bijem wciąż w kamienną pierś i skronie» замість «б'ємо скелю» треба признати надужиттям образовості, а остатній рядок «Z upartą, żądną ran, rozpaczną jakąś mocą» дає характеристику психологічно невірну, бо рішучість і завзяття в боротьбі або в тяжкій праці — се ще зовсім не бажання одержати в ній рани. Можна в розпалі боротьби або тяжкої праці не зважати на

одержані рани, але се ще зовсім не бажання одержувати рани.

Мов водопаду рев, мов битви гук кровавий,
Так наші молоти гриміли раз у раз,
І п'ядь за п'ядею ми місця здобували.
Хоч не одного там калічили ті скали,
Ми далі йшли, ніщо не спинювало нас.

В польському перекладі читаємо:

By wodospadów ryk, jak bitwy szczęk orężnej,
W granity wciąż i wciąż dzwoniły w takt oskardy,
I coraz nową piędź od skały niebosiężnej
Zdobywał tak nasz huf. Choć walki los potężnej
Kaleczył wielu z nas — młot walił w kamień twardy.

В оригіналі слів 35, у перекладі 40. При всій поетичній свободі перекладача переклад сеї строфи щодо передання думок і образів можна назвати бездоганним.

І кождий з нас те знав, що слави нам не буде,
Ні пам'яті в людей за сей кровавий труд,
Що аж тоді підуть по сій дорозі люди,
Як ми проб'єм її та прорівняєм всюди,
Як наші кості тут під нею зогниють.

В польському перекладі читаємо:

A wiedział każdy z nas, że sławy nie dosięże,
Że naszych krwawych łez zapomni myśl ludzkości,
Że wówczas drogą tą podążą inni mężе,
Gdy my przebijem ją, gdy skruszym tu oręże,
I gdy już w prochu tym wygniją nasze kości.

В оригіналі слів 41, у перекладі 40. Переклад другого рядка занадто свобідний, так само в другій половині четвертого рядка від картини каменярської праці перекладач перескакує до картини битви, що очевидно нарушує одноцільність враження. «Das Bild wird verschwommen», сказав би німецький критик на такий перескок.

Та й слави ж людської зовсім ми не бажали,
Бо не герої ми і не богатирі.
Ні, ми невольники, хоч добровільно взяли
На себе пута. Ми рабами волі стали,
На шляху поступу ми лиш каменярі.

В польському перекладі читаємо:

Lecz czyśmy wyszli tu po wawrzynowe wieńce?
Niech bohaterów skroń ozdobią wirydarzel

A my — niewolni my, nie sławy namaszczeńce,
My z woli własnych dusz, wolności przyszłej jeńce,—
Co ten postępu szlak krwią znaczą, kamieniarze.

В оригіналі слів 34, у перекладі також 34. Невважаючи на се, ся строфа, мабуть, чи не найслабше перекладена з усіх. Втручене речення в другій строфі зовсім не відповідає тому, що сказано в оригіналі, а надто вислів «skroń ozdobią wirydarze» полягає на очевиднім непорозумінні слова «wirydarz», яке означає о г о р о д, засаджений яриною. Так само рядки третій і четвертий досить незручно передають просто висловлену думку оригіналу, а остатній рядок без потреби б'є на ефект фразою «ten postępu szlak krwią znaczą», так що остатнє слово, головне в тій строфі і центральне в цілій поемі, тут виглядає, як досить зайва прищіпка. Коли би перекладач був трохи уважніше вчитався в сю строфу, був би відчув, що остатній її рядок має всі прикмети так званого лапідарного стилю, який вимагає суцільного, а не латаного перекладу.

І всі ми вірили, що своїми руками
Розіб'ємо скалу, роздробимо граніт,
Що кров'ю власною і власними кістками
Твердий змуруємо гостинець, і за нами
Прийде нове життя, добро нове у світ.

В польськім перекладі читаємо:

I ufał każdy z nas, że swemi ramionami
Rozkruszy skały pierś, rozbije w puch granity:
Że z własnej skrzepłej krwi i swemi piszczelami
Zbuduje twardy bruk, a drogą tą za nami
Przyjść nowe życie ma i nowe jasne świty.

В оригіналі слів 30, у перекладі 39. Вислів у другім рядку перекладу «rozbije w puch granity» ні в якім разі не можна назвати щасливим; так само й остатній рядок перекладу, який замість «нового добра», що приносить у світ доконання каменярської роботи, обіцює «nowe jasne świty», се зн[ачить] астрономічне явище, незалежне від людської праці, треба назвати переборщенням поетичної ліценції.

І знали ми, що там далеко десь у світі,
Котрий ми кинули для праці, поту й мук,
За нами сльози ллють мами, жінки і діти,
Що други й недруги гнівній та сердиті
І нас і нашу мисль і діло те клянуть.

У польському перекладі читаємо:

I wiedział każdy wój, co tam daleko w świecie
Porzucił z myślą... Dań dla wiecznych pęt męczeństwa...
Że matki nasze w łzach, że płaczą żony, dzieci —
I każdy świadom był, że na ten czyn nasz leci
Że wszystkich stron, z ust swych i wrogów krzyk
przekleństwa.

В оригіналі слів 41, у перекладі 46. Цікаво, що строфку, яка в оригіналі творить одно речення, перекладач уважав потрібним розбити на дві часті вставкою третього неповного речення: «Дай для вічних пут мученства...», що ані само для себе, ані в зв'язку з попереднім і слідуючим не має ніякого значення. Оскільки знаю, ужите перекладачем у першім рядку сеї строфи слово «w ó j» у значенні «воїн» у польській мові не вживається, а вживається лише множне число «w o j e».

Ми знали се, і в нас не раз душа боліла,
І серце рвалося, і груди жаль давив.
Та сльози, ані жаль, ні біль пекучий тіла,
Ані прокляття нас не відтягли від діла,
І молота ніхто із рук не опустив.

У польському перекладі читаємо:

A choć świadomość ta — najgorsza to udręka,
Choć nieraz naszą pierś rozraniał żal, zgryzota:
Przekleństwo, łzy i ból i ran piekących męka
Nie miały mocy tej... i ani jedna ręka
Nie uschła od tych klątw, nie opuściła młota.

В оригіналі слів 39, у перекладі 38. У першім рядку сеї строфи перекладач сильно прибільшив міру чуття, висловленого в оригіналі. Що опущеного і переслідуваного чоловіка, який при тім переконаний про свою правоту, іноді болить душа, се зовсім природна річ, але ж не можна сказати, щоб се була «najgorsza udręka». Та й само слово «udręka» являється новотвором, укованим, мабуть, тільки для рими. Два остатні рядки перекладено слабо й невірно. В оригіналі просто висловлено, що всі неприязні обставини «нас не відтягли від діла». Перекладач якось не вдав передати се польськими словами і сказав тільки «nie miały mocy tej», а потім із сфери реальних явищ перескочив у сферу народних вірувань, буцімто від проклять може комусь усхнути

рука, і так постав остатній рядок його перекладу сеї строфи, невідповідний ані текстові, ані духові оригіналу.

І так ми далі йдем, в одну громаду скуті
Міцною думкою, а молоти в руках.
Нехай прокляті ми і світом позабуті,
Ми ломимо скалу, рівняєм правді путі,
А щастя всіх прийде по наших аж кістках.

У польськім перекладі читаємо:

Tak wszyscy dążym wciąż. Przykuciśmy do siebie
Zamysłem świętym, młot w ramionach naszych chrzęści.
Niech sobie miota świat przekleństwa, w piasku grzebie,
Nie spoczniem, póki młot tą ścianą zakolebie...
Po czaszkach naszych głów przyjść musi wszystkich szczęście!

В оригіналі слів 35, у перекладі 37. Три остатні рядки сеї строфи перекладені дуже слабо. Третій рядок зложений із двох речень, із яких перше містить у собі непорозуміння: «Niech sobie miota świat przekleństwa» може значити попереду усього: «Нехай світ проклинає сам себе!» Слова ж «w piasku grzebie» — се, очевидно, уривок другого речення, в якім пропущено слова «niech nas», що надавали би йому сяке-таке значення. Цілий же сей рядок треба назвати дуже нещасливою передачею слів оригіналу: «Нехай прокляті ми і світом позабуті». Так само четвертий рядок перекладу, мов навмисне, майже нічим не пригадує відповідного рядка оригіналу, якого слова, знов держані в лапідарнім стилю: «Ми ломимо скалу, рівняєм правді путі», зовсім не відповідають польським словам: «Nie spoczniem, póki młot tą ścianą zakolebie», поминаючи вже те, що в тім реченні пропущено слово «nie» (повинно бути: «Nie spoczniem, póki młot tą ścianą nie zakolebie»), а допущено фізичну неправдоподібність, що молот може захитати величезну скелю. Так само не можна назвати щасливою передачу руських слів: «по наших кістках» польськими «po czaszkach naszych głów»; а чи по тих кістках, чи черепах справді мусить прийти щастя людськості, як підсуває мені перекладач, сього я не міг сказати.

Думаю, що після сього розбору уважний читач зможе виробити собі власний суд про мій вірш і про його польський переклад. Я обмежуся тим, що подам іще деякі спостереження про різниці між оригіналом і перекладом. В оригіналі всіх слів ужито 388, а в перекладі 426, т. є. о 27 слів більше. Різниця, як бачимо, досить велика, бо

переходить об'єм одної строфи, що має пересічно 35 слів. В оригіналі іменників 109, прикметників 46, а дієслів 49; у перекладі іменників 104, прикметників 59, а дієслів 57. Як бачимо, особливо в іменниках різниця дуже значна, тому що перекладач дуже часто прості речення замінював складаними та образовими. Обчислюючи процентові відносини іменників, прикметників і дієслів до загального числа слів у обох творах, бачимо, що в оригіналі іменники творять 25,37%, прикметники 11,56%, а дієслова 12,31%, коли натомість у польськім перекладі іменники творять 33,36%, прикметники 13,84%, а дієслова 13,38%. Зчисляючи разом слова сих трьох найважніших категорій, бачимо, що в оригіналі вони творять лиш трохи менше як половину всіх (49,24%), коли натомість у перекладі вони творять майже дві третини всіх слів, або 60,88%. Решта в однім і другім тексті йде на слова побічні, такі як займенники, прислівники для означення місця та часу і злучники. Коли слова перших трьох категорій творять головну основу словесного твору, надаючи йому зміст і акцію, то слова другої категорії — се неначе тінювання в малярстві, що оживляє і упластичнює картину. Що в перекладі слова першої категорії так сильно переважають слова другої категорії, се спричинює зазначене вже при розборі перекладу перетяження віршів змістом, затемнення картин і подекуди фальшування контур. У сьому треба й бачити головні хиби перекладу, якому зрештою не можна відмовити талановитості, смілості в образуванні та багатства вислову.

Львів, дня 8—24 мая 1911

ПЕРЕДМОВА ДО ДРУГОГО ВИДАННЯ [«ІЛІАДИ» ГОМЕРА В ПЕРЕСПІВІ СТЕПАНА РУДАНСЬКОГО]

Вісім літ по появі першого видання Гомерової поеми в переспіві Степана Руданського являється потреба другого видання, найліпший доказ на те, що сей переспів не менше від інших творів свідчить про талановитість поета і відповів смакові публіки. Лишаючи мою передмову до першого видання без змін, скорочую в ній тільки передостатній уступ та пропускаю остатній, зазначуючи лише, що проектований у тій передмові осьмий том писань Руданського досі не вийшов*. Зазначу тут також, що російська Україна досі не спромоглася на повне видання творів Степана Руданського, аналогічне до того, яке появилося у Львові накладом Наукового товар[иства] ім[ені] Шевченка: в час розцвіту конституційної ери в Росії* видано тільки невеличкий вибір оригінальних поезій Руданського в серії видавництва «Вік» у Києві*.

Львів, дня 1 жовтня 1911

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

[ДО ЗБІРКИ О. АФАНАСЬЄВА-ЧУЖБИНСЬКОГО «УКРАЇНСЬКІ ПОЕЗІЇ»]

У отсій книжечці, призначеній для широкої української публіки, міститься поетична спадщина Олександра Степановича Афанасьєва (Чужбинського), якого ім'я в Галичині відоме було досі тільки з тих немногих поезій, що появилися в петербурзькій «Основі»*, та й то не всіх, і в празькім виданні Шевченкового «Кобзаря»*. Одинока збірка його віршів, видана ним самим безіменно 1855 р. п[ід] з[аголовком] «Що було на серці», в Галичині досі, мабуть, не була доступна нікому і лишилася також недоступною мені при лаштуванні отсього видання. Для нього я покористувався дев'ятим томом «Собрания сочинений А. С. Афанасьева-Чужбинского», виданим 1892 р. в Петербурзі під редакцією П. В. Бикова*, в якім містяться поетичні твори Афанасьєва, а власне українські (всіх 24) на ст. 1—38, і російські на ст. 39—285. Дійшовши на основі рукописної традиції, що Афанасьєву треба приписати також вірші, друковані в «Основі» під псевдонімом «Хрущ»*, а також порівнявши збірне видання з тим, що публікував Афанасьев у 40-их роках у збірках Гребінки* та Бецького*, я одержав 27 віршів Афанасьєва і одну поему досить значного розміру (671 рядок). Для характеристики російських поезій автора я вважав потрібним подати дещо з них у перекладі на нашу мову, вибираючи для перекладу власне поезії або близькі до українського грунту, або цікаві для характеристики життя та поетичної манери автора.

Збірку поетичних творів Афанасьєва я попередив коротким нарисом життя та літературної діяльності автора, в якім дав також характеристику його поетичних творів, писаних українською мовою. В плані публікації Української видавничої спілки*, предложенім мною під кінець минулого року і одобренім дирекцією, лежить також видання споминів Афанасьєва про Шевченка та вибору з інших його писань* найважнішого з того, що може мати інтерес для української науки, в перекладі на нашу мову.

Львів, дня 10 січня 1912

ОЛЕКСАНДР СТЕПАНОВИЧ АФАНАСЬЄВ-ЧУЖБИНСЬКИЙ

Властиве прозвище його було Афанасьев, а псевдонім «Чужбинський» він прибрав собі сам, підписуючися ним під деякими своїми творами. Його батько, Степан Афанасьев, був захожий великорос, що пристав у прийми до одної дідички українки в Лубенському повіті Полтавської губернії і прожив там до кінця свого віку. Тут уродився також його син Олександр 28 лютого 1817 року. До тринадцятого року свого віку Олександр прожив у батьківському домі серед українського народу. Р. 1830 батько відвіз його до Ніжина до гімназії. Тут він застав між учениками гімназії Євгенія Гребінку, що йшов п'ятьма роками вище від нього. Батько Афанасьева помістив свого сина на квартирі разом із Гребінкою, і се був початок їх приязних відносин, які пізніше знайшли собі вираз у поетичній творчості Афанасьева.

Ніжинську гімназію в початку 30-их років перемінено на ліцей, який давав можність слухачам, що скінчили його, вступити зараз в урядову службу. Афанасьев, здається, не скінчив ліцею, бо вже 1835 р., заохочений намовами деяких товаришів, він добровільно пристав до військової служби до Білгородського уланського полку, в якім прослужив вісім літ і дослужився тільки до рангу поручика (офіцера). Знеохочений до військової служби, він виступив із неї 1843 р. і вернувся на Вкраїну, де прожив кілька літ, не зайнятий ніякою службою. В тім часі він познайомився з Шевченком і супроводив його в його подорожі по Лівобережній Україні 1845—6 р. В р. 1847 він вступив у цивільну службу до канцелярії воронезького губернатора, а слідуючого року його назначено редактором неурядової часті «Воронежских губернских ведомостей» та членом-

кореспондентом спеціальної комісії для хову коней. На становищі редактора він пробув, одначе, недовго і вже в початку 50-их років покинув урядову службу та зайнявся виключно літературною працею.

Перші проби його літературної праці почалися в р. 1838, у якім були написані його оповідання «Свинцовая пуля», «Пробуждение», довша повість «Чугуевский козак», яка, одначе, мабуть, не була скінчена. В р. 1839 він написав дальший ряд оповідань, а також одиноку свою поему «Упырь», зложену російською мовою, але на основі українських народних вірувань. У початках 40-их років, може під впливом Гребінки, він написав декілька українських поезій, що були друковані в Гребінчиній збірці «Ластівка» (1841) та в «Молодику» Бецького (1843). У 40-их та 50-их роках Афанасьєв звертав пильну увагу на польське письменство і почав видавати в перекладах на російську мову «Галерею польських письменників», якої п'ять випусків вийшло в Києві 1851—2 р. і в якій містилися переклади двох повістей Крашевського* «Будник» та «Осторожно с огнем» і повісті Коженьовського* «Коллокація». В Києві також опублікував він першим виданням збірку своїх поетичних оповідань п[ід] з[аголовком] «Русский салдат» (1851—2 р.), що містить загалом 18 віршових оповідань і дві солдатські пісні. Ся книжка була передрукована в Петербурзі 1855 р.

В р. 1856 за почином великого князя Костянтина Миколайовича зложено спеціальний комітет із письменників, яким поручено було урядовим коштом об'їздити різні країни Росії, особливо положені над морем і над великими ріками, і перевести там досліди топографії, положення та побуту місцевої людності. До того комітету покликано таких голосних уже тоді російських письменників, як Писемський*, Островський* і Михайлов*, а з менше головних війшли туди Афанасьєв і Максимов*, із яких перший узяв на себе розслідити басейни Дніпра та Дністра, а Максимов вирушив на Сибір і як один із здобутків своїх студій видав пізніше голосну книжку «Сибирь и каторга». Для публікації дослідів сього комітету засновано урядовим коштом спеціальний журнал «Морской сборник»*, який виходив 10 літ і в якім між іншими появилася праця Афанасьєва «Поездка в Южную Россию», видана опісля окремою книжкою в двох томах п[ід] з[аголовком] «Очерки Днепра» (1863) і «Очерки Днестра» (1865).

З тої експедиції Афанасьєв вернув до Петербурга, де прожив до своєї смерті, займаючися головно літературною та журналістичною працею. В р. 1864 він оснував газету «Петербургский листок»*, а в 70-их роках був редактором «Магазина иностранной литературы»* та щоденної газети «Новости»* (1875 р.). На редакторських посадах він скрізь держався недовго. В остатніх роках життя він одержав місце смотрителя Петропавловського музею[1]. Вмер у Петербурзі дня 6 вересня 1875 р.

Головним літературним твором, яким Олександр Афанасьєв здобув собі місце в українськім письменстві, треба вважати його збірку віршів п[ід] з[аголовком] «Що було на серці», видану в Петербурзі 1885 р.

Деякі з тих віршів були 1861 р. передруковані в «Основі» з рукопису, подекуди неповного і без підпису автора. Редакція, очевидно, не знала книжечки Афанасьєва з 1855 р. і подала ті вірші з підписом «Невідомий» та з увагою: «Стихи Невідомого прислано нам з догадкою, що мусять бути Шевченковими первими пробами. Не знаємо, що скаже громада, а нам здається, що ні. Не та хода, не та мова була молодого Тараса. Ще ж і те вкажемо, що в кождого поета є кохані слова, котрі він залюбки вимовляє. Тут ми не вбачаємо таких, що найлюбіші були молодому Шевченкові, а вбачаємо такі, що він опісля вже почав до свого стиха добирати. А проте стихи Невідомого ми вподобали і просимо його, коли він жив ще, присилати в «Основу» («Основа», 1861, ноябрь—декабрь, ст. 16).

Збірка українських віршів Афанасьєва по своїй появі на світ викликала ось який відзив у ч. 4 «Москвитянина»* за 1855 р. (подаю в перекладі з того, що наводить Петров* у «Очерках украинской литературы XIX столетия», Киев, 1884, ст. 167): «Ся елегантна книжка, прегарно надрукована, містить у собі всього 15 стихотворів на 44 сторінках. Її вигляд дуже скромний, і можливо, що критика обмине її без співчуття. Але в ній стільки теплоти, свіжості та своєрідних красок, як ми давно вже не стрічали сього у українських виданнях від часу «Гайдамаків» та приказок Гребінки. Книжка невідомого автора обійде далекі закутки, де читано Квітку та Котляревського, і витисне не одну

[1] Остільки треба спростувати відомість, подану Омеляном Огоновським* — «Історія літератури руської», часть II, відділ 2. Львів, 1889, ст. 582, буцімто Афанасьєв під кінець життя був смотрителем Петропавловської кріпості.

сльозу з очей панночок, що на берегах Дніпра та Ворскли співають: «Ой у полі могила» та «Повій вітре!» Передрукувавши віршик «Прощання», рецензент додає: «Хто би міг ждати, аби стільки свіжості, сили та теплоти містила в собі елегія в стилі Байрона*, уложена мовою дігтярів та чумаків?»

Із пізніших критиків та істориків української літератури, що давали свій осуд про поезії Афанасьєва, варто зазначити думку О. Кониського*, який писав («Зоря»*, 1887, ч. 4, ст. 69), що «його вірші прегарні і написані такою плавкою мовою, таким музичним і співучим метром, що й тямучі люди вважали їх яко власні Тарасові твори». Се трапилося справді тільки з одною поезією Афанасьєва «Гарно твоя кобза грає», яка, хоч друкована ще 1841 р. і виразно присвячена Шевченкові, на основі рукописної традиції ввійшла в число Шевченкових творів у празькім виданні «Кобзаря» 1876 р. Се ще, одначе, не доказ справді високої поетичної вартості всіх українських поезій Афанасьєва. Петров у своїх «Очерках» пише про них, що вони «відкликаються сильним суб'єктивізмом і виявляють немов історію внутрішнього життя самого поета» (ст. 167). Сей осуд не багато що варт, бо ж кожда лірична поезія являється відгуком індивідуальності поета, а українські поезії Афанасьєва зайняли і хронологічно і речево так мало місця в житті автора, що про відбиття в них історії його внутрішнього життя нема що й говорити; щонайбільше можна сказати, що в деяких віршах відбиваються деякі моменти його внутрішнього або товариського життя. Се можна сказати особливо про вірші «Прощання», «Товаришеві» і потроху «Метіль», а з російських хіба «Воспоминание» (Собрание сочинений, IX, ст. 188—9). Не зовсім оправданим можна назвати також осуд Огоновського, який признає загально, що «стихотвори Чужбинського з'являють тон елегійний» (op. cit., ст. 585). Се можна сказати далеко не про всі поезії, між якими деякі виразно сатиричні («Дівоцька правда», «Весело»). Порівнюючи поезію Афанасьєва з Шевченковою, Огоновський пише: «У Шевченка плила поезія з серця струєю животворною, Чужбинський же намагався писати стихотвори, котрі щонайбільше явились ділом штуки, неначе копією гарного образу природи. Відтак поезії Чужбинського суть все ще важним здобутком для нашої літератури, вже ж бо подобається також цвіт штучний, коли він являється вірним наслідуванням тої цвітки,

що вкрашає зелену леваду» (op. cit., 584). Автор сих слів, очевидно, не догадувався, що, порівнюючи поезії Чужбинського зі штучними цвітами, він тим самим відмовляє їм усякої жизненності і всякої літературної вартості. Як несправедлива оцінка Огоновського щодо штучності віршів Афанасьєва, можемо бачити хоч би з того, що один його вірш признавано Шевченкові, а другий також на підставі писаної традиції попав у збірку народних пісень, пор. Закревський*, Старосвітський бандуриста, 1860 р., де на ст. 29 передруковано між народними піснями пісню Афанасьєва «Ой у полі на роздолі».

На мою думку, Афанасьєв, головно в своїх українських поезіях, був дійсний поет, хоча далеко менший щодо об'єму та сили свого таланту від Шевченка. Не можна заперечити, що декуди він наслідує Шевченка, що основне поняття його поезії про долю у нього спільне з Шевченком. І він так само, як Шевченко, дуже часто наслідує українську народну поезію, особливо її типовий паралелізм між картинами природи і подіями та настроями людського життя. Та все ж таки поза тим у нього є ще дещо своє власне, не позичене, власні, хоч не дуже ясні, спомини поміщицького життя на Лівобережній Україні і трохи ясніші спомини вояцького життя. Багато дечого з того життя він передав у своїх російських творах; як зразок його солдатських поезій подаю далі в перекладі першу з них. З українських поезій особливо гарно відбилися його вояцькі часи в поезії «Парубоцький жаль», що була поміщена в «Основі» 1862 р. під псевдонімом «Хрущ». Що за сим псевдонімом криється не хто інший, як Олександр Афанасьєв, на се в мене є доказ у двох рукописних зшитках віршів Хруща, які я одержав із Києва в р. 1884; в однім із них між іншими віршами міститься також «Забуте огнище», друковане в збірці поезій Афанасьєва з р. 1855. До поезії «Зорі», друкованої під псевдонімом Хруща в «Основі», маємо замітну паралелю в його російській поезії «Звездочка» (Собрание сочинений, IX, ст. 209), яку далі подаю також у перекладі на нашу мову.

Не можучи наразі між моїми паперами віднайти зшитка віршів Хруща, в якім містилася також поезійка «Забуте огнище», я подаю тут тільки опис другого зшитка, що містить у собі поему «Чари». Зшиток у формі 4° паперу з витисненою в еліпсі фірмою «Дитятковского товарищества», № 6, складається з 16 карток, із яких перша, титулова,

містить на першій стороні тільки напис «Чары. Поэма Миколы Хруща», а далі на 15 нумерованих картках (нумеровано картки, а не сторони; остатня сторона порожня); текст поеми не поділений на жадні розділи, тільки на уступи. Оба зшитки були писані одною рукою і то, як можна догадатися з почерку, жіночою, з досить численними полонізмами (стары, білы і т. і.) та москалізмами в правописі. Поема «Чари», яка з того рукопису тут появляється перший раз на світ, писана, правдоподібно, так само як і більшість українських поезій Афанасьєва, в давніших літах його життя, може, ще в 30-их або 40-их роках минулого століття, являється літературною пам'яткою досить високої поетичної вартості, і, невважаючи на романтичне розуміння людського життя, виявлене в ній автором, подібно як і в російській поемі «Упырь», вона все-таки ближча життя та української дійсності, ніж російська поема, і має в собі деякі уступи незвичайно гарні та поетичні. Можна надіятися, що ся поема в очах будучих істориків української літератури поставить Олександра Степановича Афанасьєва (Чужбинського) значно вище, як його ставлено досі.

В історії українського письменства ім'я Олександра Афанасьєва записане не тільки його поезіями та двотомовою книгою «Поездка в Южную Россию», але також численними статтями з обсягу української етнографії та літературної критики. Наводжу тут ті причинки до українології із бібліографії, помішеної в «Критико-биографическом словаре русских писателей и ученых» С. А. Венгерова*, т. I, ст. 871—873: 1) «Письмо в редакцию о малороссийских думах» (друковане в «Известиях имп[ераторской] Акад[емии] наук по отделению рус[ского] языка и словесности»*, 1853, т. 11, ст. 368), 2) «Старинные малороссийские думы» (там же, Прибавление, ст. 205), 3) Разбор поемы «Игорь князь Северский» в переводе Н. В. Гербеля * («Пантеон» *, 1854, т. XIII і XIV), 4) «Словарь малорусского наречия», ч. I, А—З («Известия», 1855, т. IV, Приложение), 5) «Очерки охоты в Малороссии», 6 статей («Газета лесоводства и охоты»*, 1855), 6) «Пластуны» («Современник»*, 1855), 7) «Заметки о Малороссии» («Экономический указатель»*, 1855), 8) Рецензія на «Ужинок рідного поля» («Русское слово»*, 1859, кн. X, ст. 67), 9) «Воспоминание о Т. Г. Шевченке» («Русское слово», 1861, № 2), 10) Рецензія на «Основу» за 1861 р. («Русское слово», 1868, № 1), 11) «Землякам над

гробом Т. Г. Шевченка» (там же, № 11). Розуміється, вибрано тільки щоважніше.

Наведу тут іще осуд Венгерова про праці Афанасьева. На його думку, з усього найслабші російські вірші. Українські він ставить також не дуже високо. Як белетриста Венгеров ставить Афанасьєва в ряді третьостепенних російських письменників. Нариси Афанасьева з офіцерського та провінціального життя написані живо й цікаво. Особливо щастило йому рисувати типи гулящих та бравих офіцерів. Менше цікавий його роман «Петербургские игроки», що в своїм часі зацікавив публіку портретами дійсних і відомих петербурзьких шулерів. Етнографічні праці Афанасьєва мають досить високу стійність; він умів завважувати характерні явища та збирати цікаві дати. «Словарь малорусского наречия», якого більша часть лишилася в рукописі, свідчить більше про добрий намір автора, як про дійсне підготування для такої праці. Академія в особі Срезневського* віднеслася до нього досить прихильно, але українські вчені ставлять його дуже невисоко. Треба сказати, що завзяті українці взагалі не любили Афанасьева за те, що він якось неозначено держав себе в питаннях української політики: не то йшов рука в руку з «громадою», не то тягнув у сторону «москалів» (С. А. Венгеров, op. cit., ст. 873—7).

Переглянувши «Словарь» Афанасьєва (Собрание сочинений, т. IX, ст. 287—964), я можу сказати, що його вартість зовсім немала і з речевого і з методичного боку. Хоча правопис старий, то все-таки автор силкується передати кожде українське слово в його питомій звуковій формі з наголосами, дуже часто звертає увагу на діалекти, особливо Чернігівської та Харківської губернії, цитує немало українських приказок та народних пісень, а декуди також давніші праці про українську старовину для пояснення застарілих та малозрозумілих слів.

Писано дня 8 січня 1912 р.

НАЙСТАРША ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКА ВІРША

Наша молодіж виростає серед таких невідрадних впливів, яким подібних тяжко дошукатися в сучаснім цивілізованім світі з виїмком хіба Росії та Туреччини. До аномалій нашого шкільного виховання належить страшенне занедбання студій нашої старовини, нерозлучних із знанням церковнослов'янського та староруського язика. Заведення фонетики як обов'язкового правопису в наших школах, без сумніву, причинилося до того, що молодіж виносить із середніх шкіл далеко менше знання старих форм і старого письменства нашого народу, як давніше. Але головною хибою треба вважати не фонетику, що має дуже важне значення для нашого національного розвою, але пануючу тепер у нашій педагогічній адміністрації систему відсувати студії старого руського язика та письменства ще дальше на задній план, як се було давніше, і давати шкільній молодежі ще менше від того мізерного minimum, яке допускав гімназіальний регуламін у 70 і 80 рр. минулого століття. Ярким доказом сеї тенденції і пожалування гідним об'явом браку знання та розуміння ваги студій над нашим старим письменством може служити видана минулого року «Хрестоматія староруського письменства», зладжена д-ром М. Пачовським*, що в головній часті складається з передруків із давніх та давно перестарілих хрестоматій Огоновського та Буслаєва*, але дає без порівняння менше, як давали вони, а те, що дає, дає без жодного науково-педагогічного апарата, здаючи, очевидно, працю пояснювання та коментування старих пам'яток на самих учителів, яким теперішні університетські студії, крім хіба самої граматики, дають дуже мало наукового підготування.

Дійшовши в своїх довголітніх студіях над нашим старим і новим письменством до того переконання, що наше старе письменство являє собою не купу старих паперів, наповнених мертвеччиною, але багату скарбницю не тільки нашої народної, але також загальнокультурної традиції, життєвої мудрості та моральної сили, що воно заховало для нас велику силу пам'яток духової творчості визначних одиниць і скромних трудівників, яких імена не дійшли до нас, і що повне та всесторонне відродження нашої національності не можливе без докладного пізнання та визискання того засобу духової сили, яку маємо в нашім старім письменстві, я переконаний, що брак тої свідомості нашої старої культурної традиції треба вважати головною причиною тих інтелектуальних та моральних збочень, які в остатніх десятиліттях чимраз частіше проявляються і чимраз голосніше та безцеремонніше маніфестують себе в нашім письменстві та в нашій критиці. Та хороблива погоня за чужими гаслами та покликами — не говорю про чужі ідеї, яких наші молоді письменники та критики звичайно не вміють і вловити,— те хоробливе змагання до «переціновання всяких вартостей», при чім звичайно автори не мають найменшого поняття про те, що цінять і що переціновують або недооцінюють,— усе те в моїх очах не що інше, як патологічний стан, викликаний хибами виховання, з одного боку, а з другого боку — елементарним напором життєвих потреб, які для нормального росту людської душі вимагають також нормального духового корму.

Запрошений до співробітництва в новім органі нашої молодежі, що має назву «Життє» і, надіюся, дасть місце на своїх сторінках таким причинкам, які я буду в силі дати для заспокоєння хоч деяких потреб нашого духового життя, я вважаю потрібним розпочати сей ряд причинків твором не нашого письменства, але твором чоловіка, близького серцю всіх слов'ян, що почувають себе слов'янами і «братами і синами сонця-правди», як у своїй геніальній інтуїції висловився колись Шевченко*, твором Константина Солунського, первовчителя слов'ян, ще й до того поетичним, віршованим твором, який можна вважати найстаршою віршею, зложеною в церковнослов'янській мові десь коло р. 860.

Не можна сказати, щоб ся вірша була новиною в науці. Тексти її в прозовій і віршованій формі були друковані не раз у Росії, а через росіянина проф. Соболевського*

стали відомі також болгарам, а один прозовий текст знайшовся також на нашій галицько-руській території, в рукописній книзі «Палея толковая»*, якої примірник міститься тепер у бібліотеці Крехівського монастиря, а відписаний із неї текст Константинового твору був опублікований мною 1896 р. у передмові до першого тому «Пам'яток українсько-руської мови і літератури»*, стор. LV—LVI.

Дивним випадком треба вважати те, що хоча сею пам'яткою займалися такі корифеї слов'янської науки, як Бодянський та Срезневський*, текст її досі не був підданий критичному обробленню, а через те наслідком дуже давніх поправок, а властиво псувань у тексті, авторство її не признавалося Константинові Солунському, але приписувалося пізнішому Константинові, одному з учеників Мефодія, єпископові болгарському. Зайнявшися минулого року сею пам'яткою, я зібрав усі досі її опубліковані тексти і, порівнюючи їх критично, поправляючи та доповнюючи відповідно до вимогів віршового розміру, я дійшов до повної, як мені здається, реконструкції первісного тексту і до того переконання, що автором сеї пам'ятки, відомої також у нашім старім письменстві, був не хто інший, як Константин Солунський, первовчитель слов'ян.

Щоб дати поняття, як виглядає ся пам'ятка в традиційній досі формі, подаю тут той її текст, який ще 1855 р. опублікував наш земляк Осип Бодянський у своїй, з наукового боку дуже високовартній праці «О времени происхождения славянских письмен». Текст, поміщений у тій книзі в примітках на стор. LIX—LX, виглядає ось так:

Азъ словомъ симь молю Бо̃у:
«Бе̃, всея твари и зиждителю
Видимыимъ и невидимыимъ,
Га̃ Дха̃ посъли живоущааго,
Да въдъхнеть въ срьдьце ми слово,
Іеже боудеть на оустѣхъ вьсѣмъ
Живоущиимъ вь заповѣдьхъ ти».
Зѣло бо есть свѣтильникъ жизни
Законь твои и свѣть стьзамъ,
Иже ищеть евангльска слова
И просить дары твоя прияти.
Летить бо нынѣ и Словѣньско племя,
Къ крьщению обратиша ся вьси,
Людиє твои нарещи ся хотяще,
Милости твоея, Бе̃, просять зѣло.
Нъ мънѣ нынѣ пространо слово даждь,

О(т)че, Сне и прѣстыи Дше,
Просящоуоумоу помощи о(т) тебе,
Роуцѣ бо свои горѣ въздѣю присно
Силоу прияти и моудрость оу тебе;
Ты бо даѣши достоиномъ силоу,
Упостась же вьсякоую цѣлиши.
Фараоня мя зълобы избави,
Херовимьскоу ми мысль и оумъ даждь,
О чстная, прѣстая Троице!
Пѣчаль мою на радость прѣложи,
Цѣломоудрьно да начьноу пьсати
Чюдеса твоя прѣдивьная зѣло.
Шестькрилатъ силоу въсприимъ
Шьствоую нынѣ по слѣдоу оучителю,
Имени ею и дѣлоу послѣдоуя,
Явѣ сътворю евангльско слово,
Хвалоу въздам Трци въ бжьствѣ,
Юже поеть вьсякыи въздрастъ,
Юнъ и старъ своимъ разоумомъ,
О(т)цу, Сну и прѣстоуоумоу Дхоу,
Ємоуже чьсть и дрьжава и слава
От всея твари и дыхания
Въ вся вѣкы и на вѣкы, аминь.

Отсе так звана «Константинова азбучна молитва», визначна головно тим, що початкові слова кождого рядка починаються знаками кирильської азбуки в їх усталеним порядку. Придивившися докладно сьому текстові, переконуємося, що сей акростих не скрізь видержаний; деякі букви наступають по собі не в усталеним порядку, деякі повторяються по два або більше разів, а деяких (з, у, ъ, ь, ы, ѣ) зовсім нема. Се явище потрохи природне тому, бо деякі кирильські букви не можуть стояти на початку слів, а подекуди було наслідком пізнішого псування та перероблювання первісного тексту молитви. Член Петербурзької Академії наук та бувший професор Петербурзького університету О. Соболевський кілька разів при різних нагодах публікував сю молитву*, виставляючи при тім погляд, що вона, наслідуючи подібні греко-візантійські молитви, написана також їх розміром, так званим політичним стихом, який, на думку проф. Соболевського, складається з 12 складів і має правильну цезуру по п'ятім складі, а наголос на передостатнім складі кождого вірша. Зайнявшися студіюванням форми й тексту сеї віршованої молитви, я переконався, що проф. Соболевський основно помиляється щодо її форми, бо грецький політичний вірш склада-

ється не з 12, а з 15 складів, схеми 8+7, тим часом коли Константинова молитва в переважнім числі рядків має по 10 складів, схеми 4+6 або рідше 5+5. Перейшовши критично рядок за рядком на основі всіх опублікованих досі варіантів, я здужав реконструювати всі рядки в тім самім правильнім розмірі, що пізніше зробився пануючим розміром болгарського та сербського народного епосу, а також наших колядок та інших давніших народних пісень. Подаю тут текст отак реконструйованої Константинової молитви в перекладі на нашу мову, при чім очевидно не додержано акростиха, властивого оригіналові:

Отсим словом я молюся богу:
«Боже, творче всякого створіння,
Видимóго і невидимóго,
Зошли пана, духа-животворця,
Щоб вітхнув мені у серце слово,
Що буде для всіх людей корисне,
Що жиють у заповідях твоїх.
Бо плодючий дуже в земній жизні
Твій закон, світило шляху мого».
Те, що євангельських слів шукає
І твої принять бажає дари,
Ось летить слов'янське плем'я нині;
До хреста звертаються усі вже,
Людом твоїм називаться хочуть,
Милості твоєї, боже, просять.

Та мені дай нині щедре слово,
Отче, сину і пресвятий душе,
Що благаю помочі у тебе!
Все бо в гору я підношу руки,
Щоб дістать від тебе силу й мудрість.
Бо лиш ти даєш достойним силу
І зціляєш всі живії твори.

Збав мене від злоби фараона,
Дай і ум і думку херувима,
О пречесна, пресвятая тройце!
Відміни на радість моє горе,
Щоб почав писать я ціломудро
Чудеса твої предивні вельми.

Одержавши силу шестокрилих,
Рад би я іти й служить сьогодні
Вчителю мойому, Христу-пану,
Ім'я й діло його наслідити.
Рад явити євангельське слово
І хвалу давать всесвятій тройці,
В якій бога ми чтимо одного.

Їй тепер співає вік усякий,
Молоді й старі, як хто уміє,
Люд новий, хвалу даючи завжди
Отцю, сину й пресвятому духу.
Їм належить честь, держава й слава
Від усеї тварі та дихання
В неперебродимі віки. Амінь.

Не буду тут доказувати подрібно, що автором сеї віршімолитви був Константин, первовчитель слов'ян*, бо мені здається, що, прочитавши її, кождий, у кого живе почуття не затемнене упередженнями, відчує й зрозуміє, що така молитва і в такій високохудожній формі могла виплисти тільки з-під пера такого геніального чоловіка, яким був, без сумніву, Константин Солунський, і до того в такій незвичайній історичній хвилі, коли перед ним уперве ясно виступила його місія — зробити слов'янське плем'я причасником християнської віри і тим самим впровадити його в сім'ю цивілізованих народів. За час свого короткого життя він зробив для сеї цілі дуже багато, а коли негода пізніших віків затемнила і затерла сліди його діяльності, то тим важніше й цікавіше буде нам пізнавати ті сліди наново і набиратися з них тої моральної сили та енергії, яка була провідною звіздою всього його життя.

Писано дня 12—14 лютого 1912

ПРИЧИНКИ ДО АВТОБІОГРАФІЇ

Универсальная библиотека. Ч. 423. 10 к. Иван Франко. К свету! На промыслах. Перевод с украинского Г. Войташевского и М. Новиковой. Книгоиздательство «Польза» В. Антик и К-о. Москва, без означення року

Рекламована німецька «Universal Bibliothek», що вже тепер по чотирьох десятиліттях переходить 5 000 томів різного об'єму, знайшла собі наслідування і в інших національних літературах, в тім числі також і в російській. Московське товариство «Польза» видає від кількох літ таку бібліотеку книжечками, кожда в ціні 10 коп., і випустило досі в серії російського письменства 501—543 книжечки, а в серії перекладів 201—438 чисел.

Із українських письменників досі появилися тільки деякі оповідання Винниченка* (ч. 32, «Купля и др. рассказы»), Мартовича* (ч. 351, «Войт и др. рассказы»), Кобилянської* (ч. 406, «Аристократка и др. рассказы») і моя, якої титул наведено вище. Добрим російським звичаєм видання виходить без повідомлення і якого-будь відшкодування автора; мабуть, девіз московського товариства «Польза» треба би докладніше висловити «Собственная польза».

Не входячи в оцінку сих перекладів, я зупинюся трохи довше над вступною розвідкою сеї книжечки, за яку взагалі вдячний шановному її авторові, але в якій, проте, він допустив немало такого, що мені видається потрібним спростувати або доповнити. Автор попробував дати в своїй передмові російській публіці короткий та популярно написаний нарис мого життя та характеристику моєї літературної діяльності,— наукової він лише доторкнувся,— а що з наших галичан досі ніхто не здобувся навіть на таку характеристику, то я передаю тут передмову д. Войташевського в перекладі на нашу мову, переплітаючи його текст своїми увагами та споминами.

«Ім'я Івана Франка відоме кождому письменному українцеві як у Галичині, так і у нас у Росії. Його по справедливості можна вважати одним із найталановитіших українських письменників. Своєю довголітньою літературною, науковою та публіцистичною діяльністю він здобув собі європейський розголос. Родився Іван Франко в р. 1856 в Нагуєвичах, селі Дрогобицького повіту в Галичині. Його отець, простий селянин, відзначався одвертим характером, глибоко поетичною душею і гостинністю, за що тішився загальною симпатією своїх односельчан. Ті благородні прикмети Яця Франка унаслідив від нього також його син. Розуміючи значення науки в житті, Яць Франко не пожалував своїх убогих засобів і постарався дати синові якнайкращу освіту».

До сього уступу можу додати тільки запитання, відки автор міг знати, що в мого вітця була глибоко поетична душа? Розуміється, в його житті було не без того, що можна назвати поетичними моментами, але від сього ще далеко до поетичної вдачі. Я затямив свого вітця дуже мало, бо він умер, коли я мав ледве 7 літ. Що він тішився загальною симпатією між селянами не тільки свого, але також деяких сусідніх сіл, особливо Ясениці Сільної, відки мав другу жінку, мою матір, з роду Кульчицьку, і Унятич, се завдячував головно тому, що був як на ті часи дуже добрим ковалем.

«Початкові науки Івана Франка розпочалися в сільській школі (треба додати — не в Нагуєвичах, де від нашого помешкання на т[ак] зв[аній] Горі до школи було дуже далеко, але в Ясениці Сільній, де я у свого вуйка, брата моєї матері, письменного селянина, прожив два роки), коли йому було всього лише 6 літ. Тут він за 2 роки навчився читати й писати по-руськи, по-польськи (автор не знати чи навмисно, чи через помилку пише: «по-русски», у відрізненні від попереднього «по-українськи», себто по-російськи, що очевидно для галицької школи не має ніякого значення) і по-німецьки; німецький язик у ту пору був обов'язковий, бо школи в Галичині до р. 1868 служили германізаційній системі, так, як тепер служать полонізації».

До остатнього речення сього уступу треба додати, що сільська школа в Ясениці Сільній у ту пору була трохи інакше організована, як школа в Нагуєвичах, у якій не подавано ані польської, ані німецької мови, а зате більше подавано церковнослов'янської мови та церковного співу.

Се знаю тому, що, скінчивши другий рік у ясеницькій школі, я потім ще кілька тижнів ходив до школи в Нагуєвичах і мав нагоду відчути її відмінну організацію.

«Не радісно споминає Іван Франко про ті перші роки своєї науки, але ще тяжчі спомини лишилися в нього про дрогобицьку нормальну школу о[тців] василіан*, до якої він учащав протягом дальших 4 літ. Гімназіальні роки також не були ясною плямою на темнім тлі тодішньої невеселої шкільної дійсності. А паскільки ненормальною і дикою була тодішня галицька школа, бачимо ясно із Франкових оповідань із його шкільних літ. Майже всі ті оповідання мають автобіографічний характер. Дике знущання над особами дітей, ненастанне биття лінійками та різками, повне неуцтво у науці та безсовісне хабарництво панів педагогів, ось сумна шкільна дійсність. Досить тільки прочитати оповідання «Олівець», «Отець гуморист» та «Schön-Schreiben», аби зрозуміти, якими страховищами віяло від тої дійсності».

Можу тільки пожалкувати, що автор того уступу поквапився вивести з моїх оповідань, що мають попри автобіографічну основу все-таки переважно психологічне та літературне, а не історичне та автобіографічне значення. Коли б він був задав собі труду перед писанням свого нарису запитати мене про враження моїх шкільних літ, то був би дізнався, що ті літа, поминаючи деякі неприємні епізоди, все-таки були радісними літами моєї молодості, що між моїми вчителями з василіанської школи я з приємністю можу згадати імена молодого монаха Крушельницького, що вчив нас у II кл[асі], о[тця] кат[ехита] Красицького, о[тця] ігумена Барусевича і пізнішого ігумена о[тця] Немиловича, талановитого проповідника, а також старенького вчителя т[ак] зв[аної] «штуби», то є І класи, русина Чернигевича, одинокого світського вчителя, що дослужив у тій школі до своєї смерті і який для непослушних та галасливих дітей у своїй класі не мав тяжчої кари, як поколоти їх по чолі своєю неголеною бородою. Для хронологічної точності додам, що у василіанській школі пробув я не чотири, а три роки, вступивши відразу по приході з села до другої класи. Значно приємніше і свобідніше було гімназіальне життя, в якім я завдяки особливо деяким талановитим учителям здобув основну як на ті часи шкільну освіту, а, йдучи постійно щодо поступу в науках між першими в класі (на матуральнім свідоцтві я мав із усіх

шкільних предметів ноту «відлично» (celujący, vorzüglich) і того неприємного почуття, що називається школярською тремою і не раз доводить молодих школярів аж до самовбийства, я не зазнавав майже ніколи. Розуміється, що про «хабарництво», про яке згадує автор росіянин, у нас ані у василіанській, ані гімназіальній школі не було навіть ніякої думки; натомість дуже часто відносини між учениками а вчителями бували дуже приятельські, майже товариські.

«Але всі ті страховища передреформової школи не могли вбити в молодім Франку його любові до науки, до книжок. Чого не могла дати йому школа, се здобуває він власними змаганнями через самоосвіту. Не задовольняючися скупим засобом шкільних бібліотек, він видає всі свої ощадності на купування книжок та журналів, і під конець гімназіальної науки у нього зложилася вже досить порядна власна бібліотека. Він основно познайомився не тільки з рідною українською літературою, але також із російською, польською та заграничною. Знання заграничних язиків дало йому можність читати найкращі твори європейських класиків у оригіналах. З нього виробляється знавець і тонкий цінитель художньої літератури. Мабуть, під впливом класичних взірців у нього дуже вчасно пробудилося бажання спробувати своїх власних сил на літературнім полі. Ще в часах гімназіальних студій він подав до друку кілька своїх віршів, а приїхавши до Львова 1875 р., аби вступити на університет, привіз із собою багато віршів, оповідань, перекладів і т. п.»

Російський автор, згадуючи про «дореформенну» школу, має на думці, очевидно, російські школи часів царя Николая; сей тип шкіл не має нічого спільного з тим типом галицької гімназії, який виробився в Галичині на німецькій основі і давав, крім науки класичних язиків, також основне знання німецької мови, всесвітньої історії, природничих наук, фізики та математики, чого російські гімназії не дають й досі. Згадуючи про невелику бібліотеку, яку я здужав зложити ще за гімназіальних часів (дві шафи книжок), автор говорить про якісь ощадності («сбережения»), за які я буцімто купував книжки та журнали. Ніяких таких ощадностей у мене, що жив тими віктуалами, які привезено мені з дому, і мало що заробив приватними лекціями, не було. Грошей у мене аж до осьмої класи, в якій я одержав стипендію, було звичайно дуже мало,

а книжки я переважно одержував від товаришів за те, що вироблював письменні задачі. Я міг зробити протягом одного дня, не занедбуючи власної науки, 5 або й більше задач на одну тему, і всі так відмінні одна від другої, що вчитель не пізнав, що се чужа, а не ученикова робота.

Щодо творів російського письменства, то вони в тих часах по галицьких провінціальних містах трафлялися дуже рідко; в моїй бібліотеці був, здається, всього тільки один том поезій Хомякова*. На російські твори та російські часописи тодішня шкільна власть гляділа з великим підозрінням. За одну одержану з пошти посилку кількох чисел «Московских ведомостей»* прогнано з дрогобицької гімназії ученика Осипа Маркова, якому таким способом шкільна власть звихнула кар'єру на ціле життя.

«Прибувши до Львова, столиці краю, Іван Франко весь віддався літературі, не перестаючи рівночасно самоосвітою доповняти своє знання у всіх галузях науки. Університетським студіям він присвячує зглядно мало часу, і для того не одержує звичайного ученого ступеня. Тільки по многих літах, у 90-х роках, він одержав степень доктора, на те, аби мати право поставити свою кандидатуру на професора української мови та словесності в Львівськім університеті. І, невважаючи на те що тоді він уже мав за собою многолітню літературну та наукову діяльність і як письменник та учений заслужив собі загальне признання, кафедри йому все-таки не пощастило дістати, тому що сього не захотіла шовіністично настроєна польська професура, в якої руках міститься фактично розпоряджування університетом».

Сей уступ оповідання російського автора повний недокладностей та непорозумінь. На університет у Львові, невважаючи на потребу заробляти дещо письменською працею, я ходив досить пильно, робив колоквії з руської мови та словесності, написав латинською мовою для семінарія класичної філології розвідку про Лукіанові «Розмови богів»*. Ніякого ученого ступеня фреквенція університету сама собою не дає, а треба по скінченні 4 літ робити або учительський, або докторський екзамен. Мої університетські студії перервав політичний процес 1877—1878 р., після якого я все-таки продовжав ті студії ще кілька курсів. А змушений віддатися журналістиці, я аж 1893—1894 р. докінчив університетські студії у Відні, де й одержав ступінь доктора філософії. Одержав я його не на те тільки, аби мати право кандидувати на університетську кафедру,

але головно для того, аби мати законну наукову кваліфікацію на дальше життя. По смерті проф. Омеляна Огоновського я справді, хоч і не маючи надії на осягнення професури, габілітувався у Львові на доцента і видержав габілітаційний екзамен з відзначенням, але доцентури не одержав — не через шовінізм професорської колегії Львівського університету, яка сама не має власті рішати про такі справи, а для мене особисто була навіть прихильно настроєна, але через veto політичної власті, а власне тодішнього намісника гр[афа] Казимира Баденія*.

«При інших, ліпших умовах, коли би Франко був членом незалежної свобідної нації, він, може, дійшов би до найвищих учених ступенів, був би признаний офіціальними науковими інституціями і мав би забезпечене матеріальне становище, що дало би йому можність свобідно віддатися рідній літературі та науці. Але притиснений тяжкими політичними відносинами, він по многолітніх трудах для загального добра, признаний і поважаний усіми, лишається непризнаним офіціальною наукою, терпить нужду і все своє життя бореться з матеріальним недостатком».

До сих слів мушу завважити лише стільки, що в Австрії і взагалі в цивілізованім світі нема офіціальної науки, а є тільки офіціальні наукові інституції. На моє матеріальне положення політичні відносини, крім непризнання мені права викладання на університеті, не мали ніякого впливу, а щодо признання з боку земляків, то досить буде вказати хоч би на «Історію української літератури» С. Єфремова*, в якій ані про мої найвизначніші літературні твори, ані про мою наукову та публіцистичну діяльність нема навіть згадки.

«А яким невтомним робітником був Ів. Франко на полі рідної літератури, видно хоч би з одного реєстру його літературних праць. В день 25-літнього ювілею його літературної праці в році 1899 його почитателі вручили йому великий том (властиво маленьку книжечку!) на 250 ст. друку, що містив реєстр його писань і тих видань, у яких вони були друковані. Літературний талант Ів. Франка незвичайно різнообразний. Він пише вірші, поеми, оповідання, драми, коляди, перекладає чужомовних класиків[1], пише

[1] Між іншими він переклав на українську мову поему Некрасова «Надія женщини» (тільки першу часть), «Мертвые души» Гоголя та деякі твори Щедріна й Достоєвського.

критичні та публіцистичні статті, наукові досліди з історії української літератури й мови, слов'янської філології і багато дечого іншого.

Але гаряча, палка натура письменника не задовольняється сферою самої чистої штуки. Вийшовши з самих глибин народу, провівши всю свою молодість серед бідного бездольного люду, він не міг не бачити і не відчути його болів та терпінь. Дуже вчасно він взявся до поважного досліду економічних та соціальних наук і зацікавився політикою. А що все політичне життя Галичини знаходилося і ще й досі в значній мірі знаходиться в руках реакційної, з визиску живучої польської шляхти, то природна річ, що кождий суспільний, а тим більше український політичний діяч, який стає в обороні робучої верстви, дуже скоро дізнає на собі тяжкого утиску її панування. Як один із основателів і проводирів української радикальної партії в Галичині Ів. Франко три рази діставався до в'язниці, де терпів неправдоподібні муки. Страшні тюремні порядки і звіряче поводження з в'язнями він описав у своїх творах «Панталаха», «На дні», «До світла» і ін. Але в'язниця не злякала Франка і він не ухилився від політичного життя. Своєю невтомною і плодючою суспільною діяльністю він здобув собі любов і довір'я народних мас. Його вибрано послом до австрійського парламенту, але в виборчій комісії політичні противники безсовісно покрали в нього голоси і при обчисленні він оказався переголосованим».

Не все докладно у сьому уступі. Всі три мої арештування мали місце перед повстанням радикальної партії та радикального людового руху. Не можу сказати, аби тюремне життя, представлене в моїх оповіданнях, було повне якихсь «невероятных мучений». Найліпший образ того життя, на мою думку, знайде читач у моїх «Тюремних сонетах».

«Позбавлений можності заступати народні інтереси з парламентарної трибуни, Ів. Франко з тим більшою енергією взявся до літературної та публіцистичної праці. Його гарячі, повні одушевлення та запалу публіцистичні статті появлялися не тільки на сторінках українських, але також многих заграничних видань. Він був співробітником українських видань: «Діло»*, «Зоря», «Літературно-науковий вісник»*, російських: «Северный курьер»*, «Киевская старина»*, польських: «Głos»*, «Kurjer Lwowski»*, «Praca»*, «Prawda»*, «Kraj»*, чеського: «Slovanský Přehled»*, німецьких: «Zeit»*, «Arbeiter Zeitung»* (автор додає ще без-

підставно «Neue Freie Presse»*, до якої я не писав нічого). Так проявляється суспільно-політична діяльність письменника.

Та й окрім сього, майже кожний його літературний твір являється рівночасно також проявом суспільної діяльності. В своїх творах він усе виступає в обороні унижених та оскорблених. Добре знайомий з умовами життя та побуту свого народу він болїє над долею бідного, темного та безпомічного хлібороба («Навернений грішник», «Яць Зелепуга» і ін.), визискуваного та беззахисного робітника («Бориславські оповідання»), переслідуваного, голодного народного вчителя («Учитель»), виступає в обороні жіночої емансипації («Маніпулянтка»), терпить за зневажену і оскорблену в своїй людській гідності проститутку («Чи вдуріла?») і з незвичною силою передає муки нещасної жертви обманеної любові («Сойчине крило») і т. ін.»

Можу бути вдячним авторові за добру волю увійти в інтенції моїх творів, але мушу сказати, що його погляди на ті твори майже скрізь не трафляють у дійсні мої інтенції. Оповідання «Навернений грішник» і «Яць Зелепуга» зовсім не болїють над долею галицько-руського хлібороба, але належать до циклу бориславських оповідань і малюють психологічні проблеми, які повстають при зіткненні хліборобського життя з силою капіталізму. Народний учитель у моїй комедії «Учитель» зовсім не голодний, оповідання «Маніпулянтка» зовсім не проповідь жіночої емансипації, драматична сценка «Чи вдуріла?» зовсім не жадне «страдание», так само як оповідання «Сойчине крило» передає зовсім не жадні «страдания несчастной жертвы обманутой любви», але малює власне тип чоловіка по-своєму щасливого.

«Покривджені, визискувані та поневолені — ось герої більшої часті його віршів, драм, оповідань і повістей. Їх образи, їх життя і терпіння, описані ярко, правдиво і високоартистично, будять у серці читача чуття глибокої симпатії і любові до всіх тих нещасних, пробуджують ум і визивають гарячий протест проти всякого насильства, визиску і проти всякої неправди».

На жаль, отся загальна характеристика зовсім неправдива, бо героями моїх творів майже ніколи не бувають люди зовсім темні і безпомічні, а коли ті твори будять симпатію для них у читачів, то певно не за їх терпіння, а за їх життєву енергію, розум і чуття, яке вони проявляють у життєвій боротьбі. Осуди автора шаблонові, повторяють

утерті фрази російської критики, але не свідчать про власне зрозуміння та відчуття того, що головне в моїх писаннях.

«Стоячи в своїх творах за високі ідеали людськості, протестуючи проти всякої неправди і розкриваючи всі ненормальні сторони життя, Ів. Франко разом із тим не перестає бути правдивим художником, а його твори являються взірцями високоартистичної творчості».

І знов мушу сказати, що метою моїх творів зовсім не буває саме розкривання ненормальностей життя, але попереду усього віднаходження поезії та краси в тім нормальнім житті, яке складається у людей різних верств, і віднаходження поривів та змагань до поправи того життя.

Писано дня 27—29 лютого 1912

ІСТОРІЯ МОЄЇ ГАБІЛІТАЦІЇ

Досі я вважав це діло своєю приватною справою і ніколи не говорив про нього прилюдно. Але тепер, коли цю справу, хоч, без сумніву, в доброму намірі, з'ясовано неправдиво і тим самим зроблено кривду тим мужам науки, що при тій габілітації поводились зі мною прихильно та лояльно, чую себе спонуканим перервати мовчанку... Навпаки, мене допущено, хоч кілька літ перед тим той самий університет відмовив мені права записатися ще на одно півріччя на філософському факультеті, якого мені не ставало для повного чотириліття університетських студій, обов'язкового для осягнення докторського ступеня, так що я був змушений записатися на півріччя на Чернівецькому університеті. При тій нагоді поведінка університетських властей Львівського університету викликала здивування у професорів Чернівецького університету.

Як ученика проф. Ягича*, який на Віденському університеті осягнув ступінь доктора з відзначенням, мене зовсім без перешкоди допущено до габілітації на Львівському університеті. Габілітаційний іспит видержав я, як мені сказано, зовсім задовільно, а мій габілітаційний виклад компетентні вчені признали добрим. Визначні польські професори, Тадей Войцеховський* і Людвік Цвіклінський*, яким я склав візити в їх помешканнях по моїй габілітації, виявили для мене багато прихильності й заохочували мене зробити дальші потрібні кроки для осягнення venia legendi[1]. Хоч це було вже по смерті Ом. Огоновського й кафедра руської мови та літератури була необсаджена, я в своїй амбіції не сягав так високо, аби відразу кандидувати на ту кафедру, але навмисне обмежився на те, що габілітувався

[1] Права читати лекції (*лат.*).— *Ред.*

тільки для історії руської літератури й бажав осягнути тільки приватну доцентуру, аби не ставати протикандидатом д. Олександра Колесси*, про якого я знав, що рівночасно зі мною приготовився до габілітації для руської мови і літератури і для своєї кандидатури мав не тільки неминуче потрібну кваліфікацію як граматик, але також далеко важнішу в Галичині підмогу деяких впливових політичних чинників. Я не мав такої підмоги, не мав протекції, а зате мав за собою політично неприємне минуле, а власне таке, що кілька разів був невинно ув'язнений і раз невинно засуджений. Я відразу не робив собі надії осягнути ступінь ординарного професора на галицькому університеті. Це своє розуміння положення виложив я зовсім одверто вищеназваним добродіям, а також декому іншому, а над то дав їм зовсім щирі та речеві пояснення щодо моїх уявних політичних гріхів. Щось таке, що порушувало би честь або кидало на мене поважне підозріння з політичної точки погляду, навіть противники не могли мені закинути.

— Коли тільки це,— сказав мені один впливовий професор-поляк із філософського факультету,— то можете сміло робити дальші кроки. Багато з нас мало за собою десять раз бурхливіше політичне минуле, і це не пошкодило їм тут нічого.

Як перший крок, який я повинен зробити, порадженo мені проситися на аудієнцію до намісника графа Казимира Бадені і предложити йому мою просьбу. Пан намісник справді прийняв мене, і коли я висловив йому свою просьбу уділити мені venia legendi, вив'язалася між нами довша розмова, головні точки якої подаю тут з пам'яті.

П[ан] намісник: «Так, пане Франко, ваш докторат і ваша габілітація все це дуже гарне, але як же я можу допустити, аби із співробітника «Kurjer-a Lwowsk-ого» раптом робився університетський професор?»

Для пояснення цього досить дивного питання треба тут сказати, що я тоді від року 1887 був співробітником демократичної польської газети «Kurjer Lwowski», яка не раз гостро виступала проти корупційної та деправаційної системи, протегованої графом Бадені, і йому особисто була дуже немила.

Я відповів: «Ексцеленціе, я компетую отримати venia legendi не як співробітник «Kurjer-a Lwowsk-ого», але на основі моєї наукової праці. Я поділяю політичні засади «Kurjer-a Lwowsk-ого» і для того беру участь у видаванні

цієї газети, але відтепер хочу усунутися від політичної боротьби і віддати всі свої сили науковій роботі і для того бажаю осягнути приватну доцентуру на університеті».

П[ан] намісник: «Ви оженилися з росіянкою?»

Я: «Так».

П[ан] намісник: «Ви взяли за нею дещо грошей?»

Я: «Так, ексцеленціє, коло 3000 рублів, саме стільки, аби в разі потреби відразу не вмерти з голоду».

П[ан] намісник: «У вас четверо дітей, і вони досі не хрещені».

Я: «Так, ексцеленціє».

П[ан] намісник: «Но, бачите, я добре поінформований. Побачу, що зможу зробити для вас. Тільки, знаєте, свою агітаторську діяльність мусите наразі покинути. Отже, до побачення, пане Франко!»

Я пішов. Тепер я знав досить напевно, що моя справа програна. Вже перед тим з різних сторін мені давали зрозуміти, аби я не робив собі даремної надії. О. Барвінський*, тоді найвпливовіший руський депутат і головний діяч так званої польсько-руської угоди, мав сказати: «Скоріше на моїй долоні виросте волосся, як Франко буде доцентом».

В той час наступив 30-літній ювілей М. Драгоманова*, який руська радикальна партія обходила святочним зібранням і концертом. На зібранні я виголосив відчит про наукові заслуги Драгоманова. Кілька днів пізніше я був на аудієнції у тодішнього віце-президента галицької крайової ради шкільної проф. Бобжинського* в іншій справі, а по залагодженні тої справи зайшла розмова також про мою габілітацію.

— Бачите, пане докторе,— сказав мені цей високий достойник,— це біда з вами. Пан намісник сказав вам виразно, аби ви здержалися від усякої політичної агітації, а ви ось знов прилюдно виступили на зібранні в честь Драгоманова.

Я відповів, що я обговорив тільки наукову діяльність того чоловіка, якому я багато в дечому зобов'язаний до вдячності.

— Вільно вам було навіть написати про нього цілий твір, але зібрання мало виразно політичний характер, і ви повинні були зрозуміти, що ваша участь у ньому не може бути корисною для вашої кандидатури. Зрештою нам відомо, що на комерсі по концерті ви виголосили маркантно політичну промову.

Я усміхнувся трохи заклопотаний і вияснив д. Бобжинському, що комерс був чисто приватним зібранням, а промова, яку я виголосив на ньому «про Драгоманова як про антихриста», був гумористично забарвлений огляд духового розвитку галицьких русинів під впливом ідей та писань Драгоманова. Д[обродій] віце-президент хотів цею увагою, очевидно, дати мені пізнати, що намісництво дуже добре поінформоване також про мої приватні виступи і що сам він, колишній професор університету, не вважає нижчим своєї гідності прикладати міру поліційних донесень для оцінки кваліфікації на доцентуру.

— Бачите,— промовив д. Бобжинський трохи гострішим тоном, кінчаючи свою розмову,— цим виступом ви пошкодили собі дуже. Ви непоправні. Політичного агітатора на кафедрі не можемо стерпіти. Зрештою це моя приватна думка. Я не рішаю в цій справі. Рішення залежить від міністерства освіти.

Це останнє речення д. віце-президента виглядало на кпини. Ми в Галичині знали дуже добре, що приватна думка пана Бобжинського в шкільних справах майже завсіди була рішаючою. Після цієї розмови я рішуче попрощався з надією на осягнення приватної доцентури, та проте не хотів полишити ні одного легального способу, який у нормальних відносинах прислуговує для осягнення цього невеликого становища. Діждавши часу, коли офіціальний звіт про мою габілітацію від університету відійшов до міністерства освіти, я поїхав до Відня і представився там міністрові освіти. Міністром освіти був тоді д-р Ритнер*, також колишній професор Львівського університету. Зі своєю звичайною, трохи несмілою чемністю він сказав мені, що міністерство власне одержало від Львівського університету повідомлення про мою габілітацію, повідомлення дуже корисне для мене, і міністерство зі свого боку не має нічого проти уділення мені venia legendi.

— Все буде залежати від львівського намісництва,— додав пан міністр.— Ми перешлемо опінію сенату про вашу габілітацію до намісництва й потім заждемо на його опінію. Отже, до того часу будьте терпеливі.

Минали тижні за тижнями, а на моє прохання від міністерства не було ніякої відповіді. Я поїхав знов до Відня, але не міг застати міністра освіти. Час був неспокійний, а засідання парламенту бурхливі. В міністерстві мені сказано, що д[обродія] міністра найлегше можна застати в пар-

ламенті. Я пішов до парламенту і здибав там у кулуарі депутата Ксенофонта Охримовича. Мій колишній учитель запитав мене, кого я тут шукаю. Я оповів йому коротко свою одіссею.

— Ей, та й дивні ж ви люди! — сказав пан депутат зі своєю добродушністю.— Мучитеся та турбуєтеся різними справами, а все те не варте фунта клаків. А ось мене мучить безсонниця та нестравність, і що маю робити?

З милосердним скісним позирком, клеплючи себе по животі, він сказав:

— Здоров'я, пане Франко, здоров'я — це головна річ.

На тім ми й розійшлися. Міністра освіти я так-таки й не здибав, а на другий день я довідався від депутата Романчука*, що міністерство відкинуло мою просьбу і що я «з причин політичного минулого» не можу одержати venia legendi на Львівському університеті.

Отсе і вся моя тодішня статтяя. Я додержав тодішньої своєї постанови й, усунувшися від політичного життя, присвятив свою силу літературній та науковій праці, не думаючи ні про яку політичну ані урядову кар'єру. А ж у році 1907, усунувшися з редакції «Літературно-наукового вісника», я одну хвилину подумав, чи не добре було б ще раз попробувати на основі моєї габілітації з-перед десяти літ осягнути урядове уповноваження у Львівському університеті. Я вніс прохання до деканату філософського факультету, але ніякої відповіді на нього не діждався. Приватно тільки я довідався, що моє прохання було обговорене на засіданні філософського факультету, та там не запала ухвала надіслання його до міністерства освіти, але його відіслано до так званої інгумаційної чи то пак гуманістичної комісії, де воно спочиває й досі.

СПОМИНИ
ІЗ МОЇХ ГІМНАЗІАЛЬНИХ ЧАСІВ

Гімназіальні студії, які пройшов я в Дрогобичі, при всій бідності, серед якої довелося мені жити як ученикові з-під селянської стріхи, не були для мене таким тяжким часом, як догадувався дехто з тих, хто пробував на основі моїх літературних праць компонувати собі мій життєпис. Шкільна наука ніколи не була для мене страшною, а навпаки, все доставляла мені нові приємності в міру того, як розширювався обсяг мого знання. Товариське життя між учениками було також таке, що доставляло багато невинних приємностей. Відносини вчителів до учеників у гімназії були звичайно ліберальні, хоч майже ніколи не доходили до тісніших, приятельських відносин, як се буває іноді по наукових закладах. Учителі майже всі дивилися на учеників звисока та не допускали їх до надто близької довіреності; лиш деякі між ними, приміром о. Олексій Торонський, руський катихет, відносився до учеників загально неприхильно і спеціально мені аж до самої матури на всіх класифікаційних конференціях перепирав нижчу ноту з обичаїв, як мені належалося (я мав звичайно похвально, хоч із найбільшої часті інших предметів мав звичайно відлично, а на моє поведення в школі й за школою ніхто з учителів не міг пожалуватися).

Ученики дрогобицької гімназії в другій половині 60-их і в першій половині 70-их рр. поза школою жили звичайно кружками, крім тих місцевих, що жили в своїх родинах і переважно не мішалися до кружкового життя. Позаміс-цеві жили на квартирах (стаціях) переважно по різних передмістях у міщан та міщанок, і відповідно до тих квартир творилися між ними кружки. Де жило кілька учеників на одній квартирі, там до них не раз сходилися товариші з інших квартир, що жили одинцем. У таких кружках ве-

лися оживлені розмови; в менших кружках, зійшовшися по два або по три, ученики займалися лектурою позашкільних книжок, при чім один читав голосно, а інші слухали. Таким способом я з товаришем Йосифом Райхертом, сином німецького колоніста, в вищій гімназії читав драми Шекспіра, Шіллера та Гете. З його старшим братом Філіппом Райхертом, що з самбірської гімназії перейшов до Дрогобича, я один рік жив на спільній квартирі в домі боднаря Корпака.

Формальних кружкових організацій між гімназіальними учениками в моїй класі не було. Коли ми з нижчої гімназії перейшли до вищої, т[о] зн[ачить] до п'ятої класи, попробував тодішній перший премянт Антін Шіллер зав'язати позашкільний кружок товаришів без відома вчителів та директора. Після умови ми зійшлися на одній квартирі числом більше як 20, Шіллер отворив зібрання гарною промовою в польськім язиці, виясняючи в ній задачу кружка займатися в хвилях, свобідних від шкільної науки лектурою та писанням літературних або наукових праць, що мали бути відчитувані на зібраннях кружка. Товариші дали собі руки брати участь у тім кружку і держати свою роботу в тайні, але кружок простояв дуже недовго, відбув, здається, не більше як два або три засідання, а по тім не сходився більше та не полишив по собі ані статуту, ані протоколів, ані жадних записок. На однім засіданні того кружка я прочитав початок свого оповідання, якого потім не продовжав. До кружка належали поляки й русини. Спорів між обома народностями ані в гімназії, ані в тім кружку не було. Так само рівними між нами були й товариші жиди, з яких особливо Ісаак Тігерман, звичайно третій або четвертий преміант, визначався як незвичайно здібний математик.

Вже з самого характеру гімназіального життя виходило, що ученики, бувши гістьми на своїх квартирах, не могли глибше вникати в життя родинне чи громадське тої людності, серед якої жили. Мені пощастило в наймолодших літах, коли я ще ходив до т[ак] зв[аної] нормальної школи, що містилася в монастирі о[тців] василіан при церкві св[ятої] Трійці в Дрогобичі, жити у міщанки Кошицької, що вдруге вийшла заміж за столяра Гучинського. Тут живучи протягом трьох літ, я мав нагоду придивитися ближче родинному життю та ремеслу дрогобицьких міщан і списав дещо з тих своїх вражень у нарисі «В столярні».

Незвичайними розривками в житті дрогобицьких гімназіастів бували екскурсії під проводом деяких учителів у околиці міста або до трохи віддалених місцевостей. Такі екскурсії в моїх часах і з моєю класою устроювали вчителі природних наук, Емерик Турчинський, що спеціальніше займався ботанікою, та Іван Верхратський, що з замилуванням займався ентомологією, мав великі та дуже гарно виконані збірки хрущів та мотилів і над то займався також збиранням матеріалів до пізнання народного язика та його діалектів. З важніших екскурсій, устроєних обома тими вчителями, згадаю тільки кілька прогулок до Урича. Одна з них під проводом професора Верхратського складалася майже з самих русинів і дала йому досить багату збірку рідких гірських хрущів, які вспіли знаходити різні ученики, шмиряючи сюди й туди по лісі, біля джерел та потоків. В самім Уричі члени екскурсії оглядали оба величезні камені, що мають на собі сліди людської праці; до одного з них, що лежить оддалік у лісі і до якого дуже рідко доходять звичайні гості, що відвідують Урич, показав нам стежку тодішній парох Урича о. Охримович, у якого ночувала якась часть учасників екскурсії з професором Верхратським. У темнім льоху головного великого каменя проф. Верхратський зловив тоді сіткою до ловлення мотилів також малесенького лилика-підковця, найменшого із відомих у нас родів лиликів, що немов нічний мотиль у рідкій пітьмі кам'яного льоху раз у раз літав попід стелю. Таких самих лиликів я бачив пізніше також у Бубнищі, як літали в сутінку між двома височенними кам'яними стінами.

З інших екскурсій, які довелося мені робити в товаристві проф. Верхратського, згадаю дві його екскурсії до мого рідного села Нагуєвич, у яких збірка проф. Верхратського збагатилася також деякими незвичайними хрущами та незвичайно великим примірником їдовитої змії.

Маючи від дитинства замилування до збирання грибів у лісах та до ловлення риб у річках та потоках, я також із Дрогобича в неділі та свята або, коли був вільний час, то й серед тижня, при погоді, ходив, чи то сам, чи з товаришами, в околиці міста, до лісу, званого Гіркою, до другого, званого Тептюж і зложеного з самих дубів, а також до ріки Тисьмениці, що пливе з південного боку міста Дрогобича, в якій ученики в різних околицях купалися. Із моїх товаришів, що визначалися особливим талантом до

риболовства, згадаю Паславського, що йшов вище від мене в школі, був значно старший і вже дорослий мужчина, та, не скінчивши гімназії, пішов до війська, а потім став жандармом, і Теодора Савулу, селянського сина з Опарів, що в молодих літах мав дуже гарний голос і був добрим співаком, але як ученик йшов дуже слабо, так що під кінець року товариші звичайно випрошували в професорів, аби перепустили його з класи до класи. Оба ті знайомі мали незвичайний талант ловити рибу руками. З Паславським я перший раз ходив до потоку, що пливе за Тептюжем; там у глибоких вирах під корчами Паславський руками зловив кілька кленів, коли натомість я решетом, окрім дрібної риби, міг зловити ледве одного. В тім самім потоці Савула зловив руками під корчами двох величезних кленів у такім місці, де я решетом не міг зловити ані одної рибки.

До менше невинних розривок у житті гімназіастів належали гостини в пиварнях, яких у Дрогобичі було не багато; треба завважати, що порядної реставрації вроді тих, яких так багато у Львові, в Дрогобичі, невважаючи на його многолюдність, не було тоді і нема й досі ані одної. Була тільки одна цукорня русина Височанського, та тепер її також нема. Учителі збиралися звичайно в коріннім склепі Баєра, що шинкував також пивом, а ученики ходили також на пиво до жидівської пиварні на північно-східнім розі ринку, якої назву я вже забув. Особливо в остатнім році гімназіальної науки наша класа збиралася досить часто вечорами в тій пиварні, де при повних склянках ішли веселі розмови та товариські співи. Раз тільки, згадується мені, ми були таким більшим товариством у винній торговлі Штернбаха. Син властителя тої торговлі*, також ученик дрогобицької гімназії, що йшов роком нижче мене, мав незвичайний талант до класичної філології і живе тепер у Кракові як професор університету і член Польської Академії наук. Коли зібрані студенти хотіли вечором повечеряти щось, то йшли до трактієрні Єгера, в якій, одначе, можна було, крім пива, дістати тільки свинину.

Розуміється, був іще співацький хор, без окремої організації, який складався з учеників вищих клас, охочих та здібних до співу. Сей хор із природи речі був виключно руський, бо ученики латинського обряду, що ходили на службу божу щонеділі та свята до латинського костелу, слухали там гри органів та співу органіста і не потребували свого власного хору. Русини дрогобицької гімназії

за моїх часів мали досить гарний хор, якого традиція тяглася ще від часів, давніших від моєї шкільної науки. За моєї пам'яті, ще з нормальних шкіл, диригентами гімназіального хору були Стецiв, Ничай (теперішній директор «Народної торговлі»), Шипайло, що вчив мене також початків нотного співу, Янишин і нарешті мій шкільний товариш Кароль Бандрівський*. Із визначніших співаків, що за моїх часів співали в дрогобицькім гімназіальнім хорі, згадаю ще басів Танчука та Коростинського, тенора Закревського, пізнішого оперового співака в Москві, рік чи два мого шкільного товариша з нижчої гімназії, Демкова, що покинув гімназію, не скінчивши її, мабуть, наслідком секатур з боку о. Торонського та Гапановича.

Львів, 17.XII 1912

Nubische Studien im Sudan 1877 — 1878 aus dem Nachlass prof. Herman Almkvist's, herausgegeben von K. V. Letterstein. Upsala—Leipzig. Herausgegeben mit Unterstützung des Vilh. Ekmans'schen Universitätsfonds. 1911. 4°, ст. XXXVIII+280

Хоча зміст сеї книжки лежить оддалік від українських студій, проте я подаю тут дещо з її змісту, цікаве для загальних етнологічних студій, а подекуди причасне також до тем, відомих і в усній та писаній традиції українського народу. Автор сеї книжки, професор Упсальського університету Герман Наполеон Альмквіст, умер д[ня] 30 вересня 1904 р., полишивши по собі багатий язиковий матеріал для пізнання нубійського язика та його різнородних діалектів. Сей матеріал опубліковано в отсьому томі за ініціативою проф. Віденського університету Леона Райніша, Нестора студій над язиками африканських народів. Із публікацій сих студій для нас цікаві особливо ті невеличкі оповідання з уст нубійського народу, записані проф. Альмквістом і опубліковані його видавцем у нубійськім тексті, переданім латинкою з рівнобіжним перекладом на німецьку мову. З тих оповідань 4 належать до категорії анекдот про розумного жартуна, одно містить коротенькі історичні спомини, а одно ширше оповідання, що належить до ряду широко по світі розповсюджених оповідань про мудру жінку. Подаю тут у перекладі на нашу мову всі ті оповідання для вжитку тих, кому не доведеться заглянути до самої книги шведського лінгвіста.

1. Прийшов чоловік і посватався до дівчини, та вона не хотіла вийти за нього заміж, тому що в нього був дуже великий ніс. Чоловік відповів їй: «Я добрий і благородний чоловік і можу знести всяке лихо». Чоловік на ім'я Абу Нувас, що був при тім, відповів йому: «Се, що ти сказав про себе, що можеш зносити всяке лихо, дійсна правда, бо ти носиш свій ніс ось уже 40 літ». Чоловік засоромився і пішов геть.

2. Раз побачив Абу Нувас у мечеті чоловіка з бридким лицем, який просив у бога прощення своїх гріхів. «Ах,

брате мій,— промовив він,— чому ж ти не просишся до пекла задля отсього свойого бридкого лиця?» Чоловік засоромився від сеї бесіди, встав і віддалився.

3. Одного дня один чоловік запитав Абу Нуваса: «Коли ти вмреш?» Сей розсердився і промовив: «Чого говориш мені таке погане слово?» Чоловік відповів:«Я хотів би через тебе переслати лист до свойого батька». Тоді сказав Абу Нувас: «Ні, я не знаю дороги до пекла, тому шукай собі іншого для свого листа». Чоловік засоромився, лишив його і пішов геть.

4. Раз один чоловік просив Абу Нуваса, аби відвідав його в полудне задля якогось діла. Абу Нувас відповів: «Добре». Чоловік чекав на нього аж до вечора, не рушаючися з місця. Другого дня, здибавши Абу Нуваса, він сказав: «Абу Нувасе, ніколи не бачив я більшого брехуна від тебе; ти, мабуть, старший над брехунами». Абу Нувас відповів: «Так! Чи маєш яке діло до мене?» Чоловік розсміявся і віддалився.

5. Ось тут, де лежить отсе Урді, були вперед вояки Келемона. Надійшли шайджії, побрали багато людей у неволю, пограбили край і пішли далі. Келемон і Фуні поспішили за ними і побили багато з них, поки не надійшов Ізмаїл паша. Коли сей надійшов, шайджії щезли і в краю запанував супокій. Відтоді шайджії сиділи дома, а деякі найнялися у військову службу до паші і служать вояками й досі. Правління паші добре, а панування шайджіїв було лихе.

6. Султан і його жінка сиділи при вікні в своїм замку і повиставляли голови надвір. Під їх вікном стояв жебрак і просив шматка хліба. Сей жебрак був гарний парубок, і султан промовив: «Шкода, що такий молодий і гарний чоловік мусить жебрати». Жінка відповіла: «Се жебрацтво у нього через його жінку». Султан здивувався: «Як то через жінку?» Жінка відповіла: «Від жінки походить і вбожество і багатство».— «Як то,— запитав султан,— то й моє щастя прийшло через тебе?» — «Певно, що через мене»,— відповіла жінка. Тоді султан узяв свою жінку і дав її жебракові. Сей, одначе, відповів йому: «Вибачай мені, султане, я просив у тебе бохонця хліба, а не жінки». Коли, одначе, султан не хотів прийняти її, жебрак узяв жінку і вони пішли обоє. Дорогою, якою вони йшли, запитала жінка: «Є в тебе дім?» — «Є»,— відповів жебрак, і вони пішли до його дому. В кімнаті сиділа жінка з розкуйовдженим волоссям, повним вошей та гнид. Тоді нова жінка сказала:

«Вижени отсю жінку геть і відведи її так далеко, аби я не бачила її на очі». Коли жебрак відпровадив її, султанша ввійшла до хати і знайшла купу лахів. Вона розсунула та розкидала сю купу і знайшла в ній мошонку з дев'ятьма пястрами. Із них дала жебракові одного пястра і сказала: «Іди на торг і купи мені мітлу!» Коли жебрак приніс, вона взялася замітати хату і знайшла збанок, повний золота. Тоді вислала свого чоловіка на торг і веліла йому накупити подушок та килимів. По тім вислала його покликати начальника будівничих, а коли сей прийшов, запитала: «Чи ти будував султанові замок?» — «Так», — відповів сей, а вона сказала йому: «Збудуй мені на ту саму міру ще більший замок, як султанів». Будівничий узяв міру, вирівняв грунт, позвозив будівельні матеріали, а копаючи фундаменти, знайшов великий збан, повен золота. Він повідомив жінку про свою знахідку; вона пішла, взяла збан і занесла додому, а потім, коли замок збудовано, виплатила будівничому всю плату ще й з наддатком (бакшиш) і відпустила їх задоволених. Тоді вони накупили невільників і невільниць, наповнили ними дім і поставили при дверях євнухів на сторожі, накупили повозів і жили щасливо. Прибуло 12 кораблів, нагружених коштовними товарами з Франції, і причалили їх біля міста. Тоді ввійшов до міста окличник і почав окликати: «Нехай прийде купець і закупить товари, нагружені на дванадцяти кораблях!» Але в місті не було такого купця, що міг би закупити всі ті товари задля їх дорогої ціни. Коли се почула жінка жебракова, сказала до свого мужа: «Іди закупи ті товари і позноси їх сюди». Позношено товари і заповнено ними цілий магазин, а жінка виплатила їм усю ціну. А коли розпаковано товари, вона знайшла між ними кілька штук дуже гарної матерії і дала своїм невільницям шити сукні. Пошивши, вони повдягали їх на себе, і тоді жебракова жінка сказала їм: «Ідіть до лазні, до якої ходять жінки султанові». Невільниці пішли саме в ту пору, коли султанові жінки купалися. Вони позділмали з себе сукні і поклали їх обік суконь султанових жінок, а самі ввійшли до лазні. Коли султанові жінки вийшли перед ними, побачили, що сукні невільниць були кращі від їх власних. Вони розсердилися, відтяли шматок від сукні одної невільниці, пішли до султана і сказали: «Ось яке носять невільниці тих людей, а ми, султанові жінки, не маємо такого». Султан велів покликати начальника купців і запитав його: «У якого купця продається

ются матерія?» Начальник купців почав розвідувати, пішов по місті і знайшов пробу тої матерії тільки в того чоловіка, що перед був жебраком. Він узяв пробу, показав її султанові, а сей повелів йому: «Принеси мені 40 суконь із сеї матерії!» Коли принесено сукні, султан хотів заплатити, але доставець не хотів брати заплати і пустився йти геть. «Чому не хочеш брати грошей?» — запитав його султан і велів дати йому чашку кави. «Се мені ніяка страта»,— відповів бувший жебрак і, випивши каву, пішов геть. Прийшовши додому, він велів покликати золотаря і сказав йому: «Зроби мені кілька тарелів золотих, а кілька срібних!» Коли золотар зробив тарелі, бувший жебрак наповнив золоті тарелі сріблом, а срібні золотом, узяв із собою кілька невільниць і свою жінку, і всі разом понесли тарелі до султанового дому. Війшовши до султана, вони сказали: «Прийми отсі дари!» Султан прийняв дари, попросив мужа, аби сів біля нього, і сказав до жінки: «Приступи ближче!» Вона відповіла: «Дай мені безпечність! Хочу сказати тобі одне слово». Він обезпечив її, і вона запитала: «Чи пізнаєш мене?» Султан відповів їй: «Ні, не пізнаю тебе». Жінка промовила: «Я твоя жінка, яку ти віддав жебракові, а отсе той жебрак». Султан сидів засоромлений, а жінка говорила далі: «Я ж сказала тобі, що добро йде від жінок! Правда сьому чи неправда?» Султан відповів: «Правда, добро йде від жінок». І він обдарував багато того мужа та його жінку і відпустив їх у спокою.

Варто завважити оптимістичний погляд на жінку як подательку щастя й добра, висловлений у остатнім із наведених тут оповідань. Воно, певно, має паралелі в різних оповіданнях Сходу та Заходу, яких я тепер не можу вказати. Одною основною рисою, а власне високим ціненням жіночого розуму та дотепу, який виконує задачі та перемагає трудності, не можливі до переможення мужчині, се оповідання в'яжеться з циклом широко розповсюджених оповідань про мудру дівчину, що розв'язує загадки і сим рятує чи то своїх родичів, чи свого мужа з тяжкого та прикрого положення, який обробив іще 1859 р. німецький учений Теодор Бенфей* у своїй розвідці «Die kluge Dirne», друкованій первісно в часописі «Ausland», а потім передрукован ій у книжці «Kleinere Schriften zur Märchenforschung von Theodor Benfey. Ausgewählt und herausgegeben von Adalbert Bezzenberger». Berlin, 1894, c. 156—222.

Писано д[ня] 24—25 падолиста 1911

ДВОБІЙ МСТИСЛАВА З РЕДЕДЕЮ

СТАРОРУСЬКЕ ПОЕТИЧНЕ ОПОВІДАННЯ

У вступі безсмертного «Слова о полку Игоревѣ» в згадці про староруського поета Бояна* читаємо між іншим також, що він виспівав пісню про князя Мстислава Володимировича*, «иже зарѣза Редедю предъ полкы косожьскыми». В найстаршім літописі маємо під р. 1022 досить просторе поетичне оповідання про сей двобій, яке можна би вважати твором Бояна, коли б ми мали певність, що його пісні мали епічний характер на взір тої, що дійшла до нас про воєводу Претича і напад печенігів на Київ 968 р.* Коли ж пісні Боянові мали характер більше ліричний, то літописне оповідання можна вважати або його джерелом, або витягом із його просторішого твору. Подаю те оповідання, ділячи його на вірші відповідно до його синтаксичної будови.

Мьстиславу сущю въ Тмуторокани*
И поиде на Касогы,
Слышавъ же князь касожьскыи Редедя,
Изыиде противу ємy,
И ставшима обѣима полкома
Противу собѣ,
И рече Редедя къ Мьстиславу:
«Что ради губивѣ дружину межи собою?
Но снидевѣ бороть ся!
Да аще одолѣешь ты,
И возмеши имѣниє моє
И жену мою и землю мою;
Аще ли азъ одолѣю,
То возму твоє все».
И рече Мьстиславъ: «Тако буди!»
И съѣхаста ся, и рече
Редедя къ Мьстиславу:
«Не оружьемь ся бьевѣ, но борьбою!»
И яста ся бороти крѣпко.
И на долзѣ борющим ся има,
И нача изнемогати Мьстиславъ,

Бѣ бо великъ Редедя.
И рече Мьстиславъ: «О пресвятая
Богородице, помози ми!
Аще бо одолѣю сему,
Съзижю церковь въ имя твое!»
И се рекъ удари имъ о землю,
И вынемь ножь удари въ гортань[1],
И ту бѣ зарѣзанъ Редедя.
И въшедъ в землю єго,
И взя все имѣние єго,
И жену єго и дѣти єго,
И дань възложи Касогы.
И прешедьшю к Тьмутороканю
И заложи церковь святыя Богородица,
И созда ю, яже стоить
И до сего дни въ Тмутороканѣ[2].

Остатні рядки сього поетичного оповідання вказують на те, що воно зложене було в Тмутаракані невдовзі по пануванні Мстислава в тім князівстві, коли автор мав можність бачити збудовану ним церков Богородиці. З літературного боку оповідання визначається простотою та короткістю вислову і браком поетичних прикрас та зайвої риторики. Автором його можна вважати найскорше когось із князівської дружини, чоловіка, що брав участь у походах та боях і, можливо, був свідком геройського двобою руського князя з касозьким. Літературним взірцем сього оповідання можна подекуди вважати біблійне оповідання про двобій Давида з Голіафом, хоча подібність може бути зовсім припадкова, що часто трафляється в історичних подіях.

Писано дня 19 марта 1912 р.

---

[1] В рукописі ще зайве слово: ножемъ.

[2] «Повѣсть временныхъ лѣтъ» по Ипатскому списку. Фотолітографічне видання Археографічної комісії. Петербург, 1871, ст. 107.

В СПРАВІ ВИДАННЯ ПИСАНЬ ЛУКИ ДАНКЕВИЧА*

Прилагодивши до друку критичне видання поетичних і прозових писань Луки Данкевича, не можу в львівських бібліотеках знайти двох публікацій, а власне часопису «Голос народний»*, що виходив у Коломиї 1865 р., і календаря «Покутянин», виданого в Коломиї 1866 р.* У першій із тих публікацій містилися дві поезії Данкевича, а власне: «Завещанье» в ч. 2 і «Мольба до св. Николая» в ч. 4. Сей другий вірш був опублікований і в «Родимом листку»* за 1879 р. і доступний мені; та пожадано було би знати сторони коломийського видання. В «Покутянині» з р. 1866 був опублікований один вірш Данкевича: «Нема, як наша Коломия».

В інтересі відновлення пам'яті талановитого письменника звертаюся до всіх, хто може уділити мені або ті самі публікації, або зазначені тут вірші в докладних відписах, або які інші рукописні матеріали чи то до життєпису, чи до публічної або літературної діяльності Данкевича.

ПРИЧИНОК ДО ІСТОРІЇ ГАЛИЦЬКО-РУСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА XVIII в.

Остатні часи Галицької Русі під пануванням Польщі, особливо в другій половині XVIII в., уважаються досі звичайно часом найбільшого занепаду руського елемента та руського національного почуття. Без сумніву, є в тім багато правди, коли зважимо, що вся вища ієрархія руська, до якої треба зачислити пануючий тоді в руській церкві закон василіан, послугувалася в щоденному житті, в урядуванні та в письменстві польською, а деколи латинською мовою, що для просвіти нижчого сільського духовенства польський уряд не робив зовсім нічого, а руська ієрархія навіть у тій мінімальній роботі, яку іноді розпочинала або задумувала, знаходила з боку різних ворожих сил великі перешкоди. Міщанство, хоч у значній мірі майже скрізь по містах та містечках держалося ще руського обряду, все-таки під впливом пануючої польщини польщилося, а декуди латинщилося, не знаходячи в руській народності нічого такого, що могло би чи то економічно, чи духовно притягати його до рущини. Селянство держалося тої рущини елементарною силою своєї традиції та свого суспільного становища, але при загальнопануючій анархії в державі не могло з-посеред себе продукувати таких і стільки інтелігентних сил, які б могли допомогти йому до поліпшення його суспільного становища та до здобуття вищої освіти. Скрізь по селах та містечках були ніким не признані, не підпирані і не контрольовані т[ак] зв[ані] дяківські школи; майже в кождім селі було декілька родин, що при своїм хліборобськім стані мали за собою попівську або дяківську традицію, а між собою членів, що вміли читати й писати. Сього було досить, аби народ не попав у крайню темноту, яка не раз привижається новішим

історикам нашого національного розвою; але все-таки був се стан досить невідрадний, доки стояло польське панування.

Не можна сказати, щоб серед тодішнього руського духовенства не траплялися одиниці з більшою університетською освітою, з більшими талантами та з більшим життєвим досвідом, який виробляв у них також ясніше розуміння свого положення і давав їм можність братися до незвичайних у тих часах трудів і доконувати їх, розуміється, не без помочі окружаючої їх суспільності. Одним із таких людей був також Николай Шадурський, руський священик, якому поталанило в молодих літах пройти університетську науку на правничім відділі Краківської академії і який пізніше здобув собі своїми здібностями та своєю працею почесне становище апостольського протонотарія при львівськім єпископстві греко-католицького обряду, а маючи собі з боку єпископа поручену функцію візитатора дієцезії, доконав незвичайного як на ті часи діла — опису значної часті сільських та міських руських парафіяльних церков з їх інвентаріями, парафіяльних забудувань та грунтів. Сі візитації Шадурського, роблені звичайно на місці і дуже старанно, очевидно, тямучим чоловіком і при помочі місцевих священиків та парафіян, містять у собі велику масу свідоцтв про цінні пам'ятки нашої церковної старовини та нашого письменства та ще більшу масу топографічних відомостей про поодинокі місцевості нашого краю. Мавши нагоду в різних селах та містечках львівської дієцезії стрічати ті акти візитації Шадурського, я при нагоді опубліку з них ті, які чи то в копіях, чи в оригіналах дійшли до моїх рук, а тепер зверну увагу ще на одну пам'ятку, яку лишив по собі Шадурський, пам'ятку, що має деяке літературне значення і при тім подає цінні відомості про його життя. Ся пам'ятка — се передмова до книжечки «Іфика іерополітика», виданої у Львові в році 1761, написана церковнослов'янською мовою в формі панегірика львівському єпископові Льву Шептицькому*, з нагоди видання книжечки, незвичайного та навчаючого змісту, що була передрукована з київського видання 1712 р.* за благословенством єпископа. Пишучи похвалу своєму єпископу, Шадурський пішов за слідом тодішньої польської моди, яка в нашім письменстві не відбилася так сильно і не сплодила таких літературних чудовищ, як у польській, але все-таки не пройшла без сліду. Ось та передмова Шадур-

ського, яку подаю тут у докладній копії з наголосами, змінюючи хіба інтерпункцію друкованого тексту.

«Ясневельмóжному и найпревелебнѣ́йшому Кир Леону Шепти́цкому божією и святаго апостолскаго престóла благодáтію Лвóвскому, Гáлицкому, и Кáменца Подóлскаго єпископу, архимáндритѣ Мѣлéцкому, пáстыревѣ и изряднѣ́йшему защи́тнику свóєму. Прúсно помышля́ющу ми о усéрдном возблагодарéніи неищéтных щедрóт твои́х, ясневелможный пáстырю благощастно ключися труд сей, аще й чу́ждый, иногдá в иностранствѣ к пóлзѣ юных, ны́нѣ же в отчестве нáшом пáки в ми́р приникну́вшій іерáршескому ва́шего преосвяще́нства лицу́, благодѣ́телеви моéму милостивѣ́йшому восписáти, послѣдовáтелно же понє сѣ́нь нѣкую достодóлжнаго воздаянія явѣ изобрази́ти. Не обретох по истинѣ инаго, скудоумен сій, дарованія, тѣм и непогу́бленной коснýхся дрáхми, послабля́я себѣ, яко в чи́ну прáведнаго довлетворенія не кáко ни́же от кого что́ в займ взя́то, но єже принóсится, бу́дет разсмотря́емо. Ве́щію бо дѣло самóє (да наро́днѣ реку́), благоискýсно єст, вся́чески же в исправле́ніє нравов людских потребно, тѣм и пáче злáта сокро́вищ дражáйшоє. Наипáче єгда от рук владúчных вашія святы́ни рáди многомóщнаго защищенія и покрови́телства цѣну́ воспріймет и преизящество. Понуди ся вторúцею типогрáфским обновленіем зрѣти свѣт, и узрѣ, в свѣ́тѣ твóем, иже ово приро́дными пáче со́лнечных лу́ч сво́йствы озаряем, ово безчúсленных соверше́нств украше́нієм незаходи́мо блистáя ся, на превисочáйшем свѣщницѣ святи́телской чéсти всѣм обще свѣ́тит, и на ся взирáги мúлостивно благоизволит.

А что́ рещи́ о пресвѣтлом до́му и имени твоем, под их же покров книжица сіа и принося́щ ю всесмире́ннѣ вмѣтается? От коль мно́жественная и благозрáчная, от Шепти́цких произше́дшая, на тве́рдѣ Сармáтском Ясневельмóжными досто́инствы возсія́ша свѣти́ла, яже дерзáющему родосло́вієм заключи́ти сіѣ было́ бы, єже звѣ́зды небесныя в число́ привести. Остáвлю крáткости рáди прóчіих; еди́наго преосвяще́ннаго Ки́р Афанáсія, настоящих времéн Кіевскаго, Гáлицкаго и всея́ Рóссії митропóлиту, му́жа си́лна дѣ́йствієм, ве́рх церковнаго правленія Рóсскаго, наро́да, слáву, при́тча духóвнаго наро́читаго храни́теля нѣ́сть ми мóщно не воспомянути. Занѐ что́ ли бо єсмь, о нем єсмь; о нем ис-

полнися было в благих желáніє нáше, видѣхом свѣт истинный. Но оле сою́знаго щастію нáшему бѣ́дствія! Воскóрѣ, пáче же й предъуспѣ́шно к немерцáющему свѣ́ту оти́де то свети́ло, єго же лиши́ти ся уне непщевáхом вся, просвѣщáющому погáснути слóнцу. и єго смéртію нам не жи́ти. Но єще и в сицéвом мятежѣ, истиннѣ рещи, в ужасном сѣтовáнія мрáцѣ призрѣ́ на ны с высоты̀ всемилосердній Господь, сам сій ясновелможнаго имени и пристóла єпископії Лвовской непресѣ́чно третіяго в мѣсто Варлаáма и Афанáсія, вáше преосвященство тóчнаго им воздвигнув наслѣ́дника. И тáко скончáвшейся скóрби приспѣ́ рáдость, мимошедшей нóщи паки посѣтил ны̀ восток съвышше. Ны́нѣ, ны́нѣ богоугóдно-желáємоє предвари́вших тя̀ двои́х святителей навершáется от нáс предпріятіє: по вся́к дéнь бóдреннаго вáшея святы́ни тщáнія и подви́жной рéвности посóбієм идем от си́ли в си́лу по мѣ́рѣ восхожденій, єже в сéрдцѣ свóєм положѝ.

Пóдлинно свѣ́дущ твоя̀, вселюбезнѣ́йшій пáстырю, от нáс промышлéнія, изглаголал бим абіє вся̀ подрóбну, аще не бы̀ вручéнная у двóру твоє́го тáинства печáть пространнаго велерѣ́чіа возбрани́ла. Засвѣдителствýєт обáче священный Вели́каго Васи́лія чи́н, ему̀ же изоби́лно превы́шше всѣх похвáл возрáстшым твои́м добродѣ́телем, премýдрости и рáзума осóбенной красотѣ, даровáніям всегдá похвáлная, а мнóжає полéзная содѣ́ловати тщáщим ся, от младых лѣт дадé ся присмотрѣ́ти, кáко от высокорóднаго повели́телства в зáконноє послушáніє, от послушáнія не в дóлзѣ на архімандрію и высóкоє правлéніє кінóвіи Мѣлецкой, таже на стéпень архієрéйскаго достоинства или в начáло пáстырем со послѣдýющими ти многопóтными трýдами возшéл єси́. Исповѣ́сть трóйственно сопрестóлна Лвовская, Гáлицкая и Каменéцкая єпáрхія, яко благочи́нно стáдо єя̀ управля́я и о нем ви́ну печá ся всещéдрое помножéніє прибѣгающим к твоєй святы́ни по отческу подаваєши. Не замолчи́т вся́к предсѣдáлной твоей влáсти подрýчній, яко состязáтелную или от извѣ́та походя́щую прю в судах твоих истинных разсуждая не тóкмо прáвду храни́ши, но и благосердіє духом кротости єй присовокупляєши: сі же не тóчію вины̀ отпущáющоє, но и требýющим милость явля́ющоє.

От среди̇̀ кáменій дадя́ть глáс хрáми святія и палáты єпископскія на многих мѣстєх мнóгими иждивéнми созыдáє-

мыя; це́рков найпа́че кафе́дри Га́лицкой Кри́лоска́я, от обветшанія чрез разоре́ніє сами́м вре́менем наноси́маго в па́ки бытіѐ воздвиже́нна, внутрным и внѣшным благолѣпіем красу́ющая ся, знаменитоє ва́шего преосвяще́нства добродѣя́ніє в ро́ды родо́в воспамятству́єт дивна в пра́вдѣ. Слы́шан сотво́рит гла́с хвалѝ єго̀ рукополо́жный, всегда̀ моли́твенный и присяжнопослу́шный честный Клир, непрестанно глася̀ рѣч язы́ков учителя: «Тако́вый нам подоба́ше архієрей!»

Про́чіи про́чая возвѣстят и в открове́ніе произнесут, аз же то́чію при глубоча́йшом молча́ніи та̀ не обмину́я ся изъяви́ти имам, яже са́м на себѣ́ благости́нно искуси́х, прямовѣща́телна и вино́вна к возблагодаре́нію. Ибо в нача́тцѣ еще́ всера́достно́го ва́шея святыни на престо́л возше́ствія изволи́ся мнѣ, святи́телским єго̀ благослове́нієм укрѣпле́нну, до́блественным же предста́телством защище́нну от учи́лища Лво́вскаго, идѣ́же богосло́віи тогда̀ прилѣжах и дѣ́ло то по́мощію божією соверших, в Кра́ковскую Акаде́мію обуче́нія ра́ди в правосу́діи пресели́ти ся, в са́н мірска́го священства произведе́нну бы́ти, в нем же єдва ко́е обря́щет ся духо́вноє строєніе, имже бы по пра́ведном раздѣле́ніи коємуждо не довлѣ́, и ху́дость мою̀ удостоил єсѝ: єди́ною, сіє єсть 1751 лѣта, єгоже прія́х чи́н ієре́йства, в пи́сара консисто́ріи и прокура́тора єнера́лнаго діеце́зіи тво́єй Камене́цкой ку́пно и в протопресви́тера та́можде при кафе́дрѣ нача́лнаго, а по сем шестолѣ́тно и Ска́лскаго, послѣ́ди в мимошедшом го́ду в су́дію задво́рнаго, ны́нѣ же в вѣзита́тора всецѣ́лой єпа́рхіи Лвовской, или посѣти́теля на мѣ́стѣ своєм полномо́щнаго ми́лостивно воздви́же. Котороє управле́ніє, поне́же по увѣту 2 Собора Замо́йскаго в засѣда́ніи 3 тітлѣ 6 от єпископѣх «Му́жа добродѣ́телные, ра́зумом, уче́нієм и наказа́нія церко́внаго дѣйстви́телным свѣдѣнієм изобилу́юща» взиску́єт; аще и не обрѣта́єтся (истинну глаголю) то в мнѣ мно́зи оба́че вознепщу́ют мя в сице́вом превосхожденіи, благодатію тво́єю цвѣту́ща ве́щію вся та соверше́нно смысля́ща, че́стно пожи́вша, и отсюду по прили́честву блажима.

Излишеству́єт убо за сіє, да сердцем и усты̀ тебѣ̀, па́стырєм похва́ло, долголѣ́тнаго и мирнаго с полезным благополучієм господьствова́нія, па́дши колѣ́нми и главо́ю до

земли́ у но́г владычных всеизряднѣ́йшаго моего́ добродѣ́я возжела́ю, яко вашего преосвященства, отца, па́на и па́стыра нижа́йшій ра́б и всегда́шный богомо́лец

Ніколáй Шадýрскій,
протонота́рій апо́столскій».

З тої передмови довідуємося, що Шадурський в р. 1751 був рукоположений на світського священика, скінчивши перед тим богословські студії у Львові і пробувши по тім ще два роки на правничім відділі Краківської академії. Прийнявши священиче рукоположення, очевидно, в безженнім стані, він був іменований писарем, т. є. секретарем консисторії і генеральним прокуратором кам'янецької діецезії та протопресвітером кафедральної церкви в Кам'янці-Подільськім. На тім становищі він пробув шість літ, у році 1760 був іменований надворним судією при львівськім єпископі, а в році 1761 візитатором львівської діецезії. Се найважніші біографічні дані, які дає нам отся літературна пам'ятка Николая Шадурського. Хоч як не високо ставили б ми її літературну вартість, то все-таки вона гідна уваги потомних, як пам'ятка незвичайного в своїм часі чоловіка, що своїм талантом, працею і характером зумів у тих тяжких часах привілегій та класової виключності здобути собі визначне та впливове становище серед руської й польської суспільності.

BYZANTINISCHE LEGENDEN. DEUTSCH VON HANS LIETZMANN

Єна, 1911, Verlegt bei Eugen Diederichs, стор. 4+100+4

Отсе гарне видання являється пробою популяризації грецьких християнсько-церковних легенд для ширшої німецької публіки. Перекладач не зовсім відповідно назвав ті легенди візантійськими, бо більша часть поміщених у його книжці оповідань походить із Сірії та Малої Азії. Зміст книжки складається з двох самостійних частей. До першої часті можна зачислити три довші легенди, а власне: Св. Даниїл Стовпник* (ст. 1—52), св. Мартиніан (ст. 53—62) і св. Симеон Юродивий Христа ради* (ст. 63—81). Друга, далеко менша часть обіймає збірку 21 коротких оповідань із життя аскетів, які перекладач обняв спільним титулом «Blumen von der geistlichen Wiese» (Цвіти з духовного лугу) і яких оригінали містяться в збірці Йоана Моска «Лимонар»*. Поміщене на ст. 100—1 коротеньке посліслово перекладача орієнтує читача про джерела, з яких узяті ті оповідання, але не дає ніякого поняття про план його вибору і мету його публікації. Кому в сучасній Німеччині може бути цікаве, пр[иміром], життя Данила Стовпника, написане досить кучерявим візантійським стилем, повне дуже банальних чудес і перетикане історичними фактами, які для дійсної історії не мають майже ніякого значення? Цікаве воно хіба тим, що його грецький текст досі не був опублікований і д. Ліцман потрудився перекласти сей твір із рукопису. Треба завважити, що грецький текст був давно перекладений на церковнослов'янську мову. Перекла[ач] у своїм післяслові, очевидно, переціпює вартість сього оповідання, називаючи його взірцем історіографії, майже свобідної від усяких байок і дуже цінної з культурно-історичного погляду. На мою думку, яка зрештою вислов-

лена вже була не раз західноєвропейськими вченими (пор. Theodor Nöldeke*. Orientalische Skizzen, Berlin, 1892, ст. 221 і д[алі]), стовпництво*, а тим більше юродство* Христа ради треба вважати хоробливими вискоками християнської аскези і збоченнями з тої дороги, якою християнство в своїм розвої ішло від реакції проти культури старинного світу до присвоєння деяких цінних здобутків тої культури ширшому загалові людськості.

Для характеристики культурно-історичного значення стовпництва досить буде навести опис тіла помершого св. Данила, як воно виглядало зараз по його смерті. Читаємо (op. cit., ст. 50) ось що: «Коли його положено (бо вмер у сидячім стані, підкуливши коліна під груди), то тіло було зовсім незіпсоване, тільки ноги зовсім виснажені гнилизною і з'їдені хробаками. Його величезне волосся збилося в 12 ковтунів, із яких кождий мав 4 лікті довжини, і так само збилася його борода в 2 ковтуни, кождий на 3 лікті довжини».

Не можна згодитися з д. Ліцманом, коли він у своїм-послислов'ї називає оповідання про св. Мартиніана «чистою новелою». Се досить нестравне оповідання про пустинника, який весь вік утікає від зносин із людьми і особливо з жіноцтвом, а коли одна жінка підозреної кондуїти набивається йому в його келії, він, перемагаючи покусу свого тіла, недалеко своєї келії розпалює огонь і стає в нього босими ногами, поки ті ноги не обгоріли так, що він опісля 7 місяців лежав недужий. Аби уйти дальших подібних покус, він при помочі корабельника перепливає на пусту скелю серед моря, та коли й там наслідком розбиття корабля дістається одинока врятована ним від смерті дівчина, він покидає її на тім острові, сам перепливає море і вертає на сушу з тою постановою мандрувати ненастанно від міста до міста і не оселюватися ніде. Се, без сумніву, зразок незвичайного аскетизму, який ми схарактеризували би як безплідне і без заслуги змарноване життя, але новелістичного, крім епізоду з ледачою женщиною, нема в нім нічо[го]. Ще нестравнішим з естетичного погляду можна назвати житіе Симеона Юродивого Христа ради. З літературного боку се житіе являється збіркою гумористично-сатиричних анекдот, належних до типу старонімецького Till Eulenspiegel'a, з неминучими в старохристиянській легенді додатками божеського та ангельського вмішування в події, іноді зовсім безглузді.

Із групи дрібних оповідань на особливу увагу заслуговує оповідання «Der bekehrte Säulenheilige» (ст. 86—7), в якім оповідається про навернення стовпника патріархом Єфрèмом Антіохійським (527—545) від єресі монофізитів* на праву віру. Стовпник на намови патріарха відступити від своєї єресі подає йому ось який проект: «Запалім огонь, отче патріархо, і війдім у нього я й ти, а хто з нас вийде неушкоджений, на того віру згодимося оба». Він думав сим настрашити патріарха, але сей велів наносити дров, запалити їх і візвав стовпника, аби зліз і разом із ним вступив у огонь. Стовпник перелякався і не хотів злізти, а на се патріарх, помолившися, зняв свій єпітрахиль і положив його в огонь. Огонь горів три години, а коли все дерево згоріло, єпітрахиль знайшли зовсім неушкоджений. Тоді стовпник прокляв свою єресь і навернувся на праву віру. Маємо тут старшу паралелю до оповідання біографа імп[ератора] Василія про пригоду грецького єпископа на Русі* (пор. М. Грушевський*. Історія України-Русі, т. 1, ст. 360), а також корсунської легенди про св. Капітона (пор. Ів. Франко. Святий Климент у Корсуні, окремої відбитки стор. 150 і 157)*.

З фольклорного боку цікаве оповідання про монаха в пеклі (ст. 88), в якім один аскет упоминає свого ученика, аби не віддавався зопсуттю, бо інакше по смерті буде горіти в пеклі. Ученик не слухав його упімнень і вмер незабаром. По його смерті аскет у сні побачив його справді в пеклі, стоячого в огні по шию. «Чи ж я не впоминав тебе і не віщував тобі сю кару?» — сказав аскет до грішника. На се монах відповів йому: «Отче, дякую богу, що, принаймні, моя голова свобідна від муки, а завдяки твоїм молитвам мені дано стояти на голові єпископа». Цікаву паралелю до сього оповідання чув я в Нагуєвичах. «Селянин по смерті стрічає свого священика в пеклі. «Єгомость, а ви що тут робите?» — запитав він. «Мовчи, дурню! — відповів піп.— Я тут на біскуповій голові стою».

БЪЛГАРСКИ КНИГОСПИС ЗА СТО ГОДИНИ 1806—1905

Материали събра и нареди А. Теодоров Балан, Dr Ph. Издава българското книжовно дружество в София от фонд напредък. Софія, 1909. 1667 с.

Отся книга, хоч видана вже досить давно, настільки заслугує на увагу кождого, хто займається славістикою, що її обговорення, хоч трохи запізнене, не може бути зайвим на сторінках наших «Записок». На перших 3—9 ст. сеї книги автор її подає орієнтаційні уваги про дотеперішні праці над бібліографією нової Болгарії, про матеріали для неї, про добір і опис тих матеріалів і про спосіб зредагування його власної праці. Подаю з тої передмови дещо важніше. Головними скарбницями болгарського друкованого слова треба вважати поперед усього Народну бібліотеку в Софії, до якої на основі спеціального закону від р. 1897 присилають із цілої болгарської держави обов'язкові примірники кождого друкованого або літографованого твору, призначеного для публічного вжитку. Друга значна бібліотека болгарських книг міститься при болгарськім університеті в Софії. Розуміється, що не мало різнородних, особливо давніших видань міститься по приватних бібліотеках та по бібліотеках різних болгарських товариств, та про ті поменші бібліотеки автор отсеї книги, на жаль, не дав ніяких докладніших звісток.

Важні уваги подає він про методу бібліографічного трактування книжкового матеріалу, заявляючи, що до своєї бібліографії він втягав тільки публікації, призначені для прилюдного вжитку, а виключив із неї:

а) запросини, позви, оголошення та оповістки приватних інтересів або товариств;

б) картки або брошури, друковані для спеціальних цілей, для роздавання між знайомих та приятелів, як ось заповіти, посмертні оголошення, торговельні каталоги, проспекти, програми вечорниць та обходів, цінники товарів;

в) друки, призначені для вжитку державної адміністрації, оповістки, візвання, інструкції, звіти з діяльності комітетів та товариств, членські реєстри та справоздання;

г) летучі листки, які день в день продають на вулицях, друковані чи то прозою чи стихами, а також стінні календарі.

Розуміється, при такім обмеженні бібліографічної повноти друкованих творів не могло обійтися без виїмків і довільності в оціненні, чи даний продукт друку вмістити в бібліографію, чи ні. Так само неясно зазначені межі того, наскільки бібліографія обіймає твори, виключно зложені болгарською мовою, а наскільки узглядняє твори в мішаних мовах, отже учебники різних язиків, а також твори на інших мовах, що доторкають чи то історії, чи етнографії, чи взагалі життя та краю болгарського народу. Розуміється, що вичерпання таких Bulgarica в одній книзі переходило би сили одного чоловіка і що автор отсеї праці обмежив у тім напрямі її об'єм до minimum.

Багато старання докладає автор отсеї бібліографії на точний і повний опис згаданих у ній книжок, подаючи при кождій не тільки повний титул, рік і місце друку, формат, число сторін і ціну, але також уміщені декуди під заголовками т[ак] зв[ані] мотта, декуди огляд змісту або інші принагідні уваги. Отак уложена бібліографія болгарської мови за століття обіймає 14 175 чисел, яких опис міститься на ст. 17—1247 отсеї книги, друкований у два стовпці на кождій стороні. На жаль, автор, невважаючи на наукові претензії, на які так налягає в своїй передмові, в самім укладі своєї бібліографії допустився такої фундаментальної помилки, яка з наукового погляду відбирає їй майже половину вартості. Всю бібліографію «нової Болгарії» за сто літ він упорядкував поазбучно, не тямлячи на основний принцип наукової бібліографії порядкувати видання по роках, що робить можливим слідити розвій не тільки друкарського діла, але також найрізніших галузей духового та матеріального життя рік за роком. Що в переведенні друку сеї бібліографії допущено страшенну масу помилок та недоглядів, се показує реєстр помилок і пропусків, що обіймає стор. 1251—1358, кожда в два стовпці друку. По переведенні сих поправок автор додав іще під біжучими далі числами, знов у азбучнім, а не в хронологічнім порядку, доповнення чч. 14176—15258. Отак латаний та хватаний вийшов перший відділ болгарської бібліографії,

який автор назвав статистичним. Другий, менший відділ він назвав досить невластиво критичним, невластиво тому, що в нім нема нічого критичного, а тільки коротка передача титулів друків першої часті, розложених систематично на 185 груп відповідно до різних фахів, як ось: енциклопедії та бібліотекарство, богословіє, право, медицина, природничі науки, філософія, виховання та публікації для молодежі, філологія й література, історія й міфологія, географія, етнографія та культура і т. ін. Систематика дуже довільна і припадково погрупована, а хронологічного розкладу таки нема. Сей другий відділ обіймає сторони 1431—1657, а в додатку до нього на ст. 1659—1667 поміщено виказ періодичних видань. Розуміється, не можна відмовити книжці значної вартості вже хоч би для того, що подає таку масу бібліографічного матеріалу, але все-таки не можна не пожалкувати на автора, що не перепровадив своєї праці відповідно до найважнішого наукового вимогу, якого взірці міг знайти в загальнодоступних бібліографічних працях західноєвропейських, російських, а навіть і наших українських та галицько-руських.

ДРОГОБИЦЬКА СЛУЖЕБНА МІНЕЯ* З РОКУ 1563

Бувши дня 2 лютого сього року в Дрогобичі з літературним відчитом, я після відчиту був запрошений одним із присутніх на відчиті місцевих отців василіан на коротку гостину до їх монастиря при церкві святої Трійці, в якім і досі міститься нормальна школа і в якім я також у роках 1864—1867 перейшов шкільну науку. В часі мого короткого побуту на тій гостині, проведеного в одній келії в присутності ігумена отця Давида, я переглянув один із немногих церковнослов'янських рукописів, що заховалися досі в монастирській бібліотеці. Сей рукопис у старій оправі, в дошки обложений шкірою, містить служебну мінею за місяці червень і липень, при чім, одначе, служби за липень доведені тільки до дня 29 включно. Формат — мале folio, водяного знака не можна докладно розпізнати, текст, очевидно, болгарської редакції, з юсами. Подаю тут проби тексту з двох передостатніх карток. Ось строфи із служби святому Калинику*:

«Услышах боже слух твои и убояхся; розумѣх дѣла твоа и дивихся, господи, яко твоеа хвалы исполнися земля.

Омываяся въ струях своих крові, прѣблажне, явися честнѣиши духом, и въ наслажденіе достиглъ еси безплътных, мученице Каленице.

Камень честный въ истинну наздася церкви, и храмы идольскыя потрясль еси, и на земли низложил еси неуклонным супротивлением страданій твоих.

Съмертоносна враговъ ласканіа въ истинну отрину, мучиниче, словесы духовными, и душею укрѣпляем на прѣлѣсть въздвиглъ еси побѣду.

Нынѣ тя купину иже в Синаи прописуя Моисеи великыи неопальну узрѣ, огнь божества въ ятробѣ носящи чистаа».

На чистім полі передостатньої картки, на жаль, з подовженого боку значно ушкодженої, можна відчитати останок латинського напису:

«Anno Domini 1648 ...28. Samuel ... scripsit manu sua propria. Quiscumque leget, aget gratiam Domino Deo et Sanctissimae Virgini. Vale!»[1]

Та найважніший напис, що займає цілу остатню сторону рукопису, доховався в цілості. Він обіймає 15 рядків повних і один неповний на кінці, писаний скорописом з довгими хвостами при деяких буквах, з численними титлами та виносками букв понад рядки. Подаю його тут у дословнім відписі:

«Изволениемъ отца и съвершениемъ сна и съпоспѣшениемъ стго дха докончана быст сия книга рекомаа минея рукою многогрѣшнаго и неключимаго раба бжа Петра рекше Непотребнаго, въ лѣто по седмой тисящи 71. индикта 6. лоун. 3. мсца декевриа 18. днъ на памят стго мчника Савастиана при костелеѣ стыа живоначалныя и нераздѣлимыа троица при короли великом полском Жикгымонтѣ Аогустѣ* и тыж при дръжа[вѣ] пана Яна старосты дрогобыцкого, воєводы подол'скаго. аще оу котором стиху из грубых слов или описал ся бу[ду], или съ дроугомь глаль и помизаниєм очима, или отъ забытии оума иноици стй (?), и тыж братіа диаци, прош[у] в. м., чтѣте исправляючи, а мене грѣшнаго ин клинѣте, а вас Бъ простит и помилует. амин».

На тій самій стороні між рядками і на чистих полях пописано ще пізнішими руками різні проби пера, які тут опускаю.

---

[1] Року від різдва Христова 1648... 28. Самуїл написав своєю власною рукою. Той, хто це читатиме, складе подяку господу богу і найсвятішій діві. Бувай здоровий! *(лат.)* — *Ред.*

СМЕРТЬ ОЛЕГА І СТАРОІСЛАНДСЬКА САГА* ПРО ФАТАЛЬНОГО КОНЯ

Поетичне оповідання про смерть Олега, покладене в літописі на осінь 912 р., належить до ряду історичних традицій про фатальні речі, що спричинюють смерть чоловіка з такої причини, якої він не надіється, хоч йому була пророкована, і яку він хотів обійти. Сим разом таким фатальним предметом являється улюблений кінь. Оповідання поміщене в літописі[1] безпосередньо за оповіданням про побут грецьких послів у Києві з приводу заключення миру. Подаю його тут, реконструюючи його віршову форму

И живяшє Олєгъ въ Кыєвѣ
Миръ имѣя къ всѣмъ странам.
И приспѣ осєнь, и помяну Олєгъ
Конь свои, иже бѣ поставилъ
Кормити и нє всѣдати нань.
Бѣ бо прежє въпрошалъ волъховъ[2]:
«От чєго ми єсть оумьрети?»
И рече єму одинъ кудєсникъ:
«Княже, конь, єго же любиши
И ѣздиши на нєм,
От того ти оумрєти».
Олєгъ же приимъ въ оумѣ си
Рєчє: «Николи же всяду на конь,
Ни вижю єго болє того».
И повѣлѣ кормити и
И нє водити єго к' иему.
И прєбывъ нѣколко лѣтъ,
Нє дѣя єго, дондеже и на Грѣкы идє.
И пришєдшю єму къ Кыєву,
И прєбыст чєтыри[3] лѣта.

---

[1] Повѣсть временных лѣть по Ипатскому списку. Издание Археографической комиссии. Санкт-Петербург, 1871, ст. 27—28.

[2] Рукописний додаток: кудесникъ; пропускаю тут се слово як плеоназм.

[3] Д.

На пятое лѣто помяну конь свои,
От него же бяху рекъли
Влъсви оумрети Ольгови,
И призва старѣишину конюхомъ
Рекя: «Кде есть конь мои,
Его же бѣхъ поставилъ
Кормити и блюсти его?»
Онъ же рече: «Оумерлъ есть».
Олегъ же посмѣя ся
И оукори кудесника рекя:
«Тоть неправо молвять волъсви![1]
Конь оумерлъ, а я живъ!»
И повелѣ осѣдлати конь:
«Да ть вижю кости его».
И приѣха на мѣсто, идеже
Бяху лежаше кости его
И лобъ голъ; и слѣзъ с коня
Посмѣя ся рекя:
«От сего ли лъба смрть мнѣ взяти?»
И въступи ногою на лобъ,
И выникнучи змѣя,
И уклюну и в ногу,
И с того разболѣвъ ся оумьре.
И плакаша ся по немъ
Всѣ людие плачем великом,
И несоша и, и погребоша и
На горѣ, иже глть ся Щековица;
Есть же могила его до сего дни,
Словеть могила Олгова.

Далі в тексті додано дописку літописця: «и быст всѣхъ лѣтъ его княжению 33. се же дивно есть, яко от волъхвования сбывает ся чародѣством». Розуміється, толкування хибне, бо смерть Олега не можна назвати наслідком чародійства, тільки потвердженням фаталістичного вірування, що що кому суджено, те й збудеться, хоч би як він берігся того. Грецька старовина витворила на потвердження сього вірування страшну легенду про Едіпа*. Аналогічні приклади фатальних віщувань стрічаємо в історії старої Персії* у віщім сні короля Астіагеса про вродження Кіра* та в сні короля Пріама про вродження Паріса*, від якого мала запалитися Троя. Від себе додав літописець оповідання про Аполлонія Тіанона*, голосного волхва з III в. по Христі, перекладене з грецького хронографа Амартола*, але нічим зрештою не споріднене з темою про смерть Олега.

[1] Рукописний додаток: но все то лъжа есть — очевидно, плеонастичний додаток пізнішого редактора.

Найближчу аналогію до нашого літописного оповідання, на яку досі, оскільки мені відомо, дослідники наших літописів не звернули уваги, можна бачити в староісландському оповіданні про Графнкеля Фрейсготі, що походить із X в. по Хр[истуі], але відноситься до значно давнішого часу. Подаю тут найважніші часті сього оповідання в скороченні, пропускаючи масу зайвих подробиць, переважно локального характеру, і користуючись німецьким перекладом д-ра Генріха Лєнка[1].

1. У днях короля Гаральда Гарноволосого* (панував у рр. 863—933) один муж на ім'я Галльфред прибув до Ісландії на кораблі, на якім були також його жінка та його син Графнкель, що мав тоді 15 літ. Галльфред оселився в однім місці, та коли зимою йому вмерла служниця-чужинка, переніс свій осідок далі на північ. Там одної ночі в сні прийшов до нього чоловік і сказав: «Ти розложився тут дуже нерозважно, Галльфреде. Забирайся звідси на захід через затоку Легар. Там будеш жити щасливо». Збудившися, він переніс своє житло на гору Ранга на півострів, який прозвано осідком Галльфреда, і жив там до пізньої старості. На місці свого попереднього осідка він лишив козу і цапа. Того самого дня, коли Галльфред опустив те місце, звалилася часть гори на його помешкання і вбила полишені скотята.

2. Дійшовши до літ, Графнкель виглядів у незалюдненій долині повище затоки свого батька відповідне місце і, вернувши додому, просив батька відділити йому його пайку маєтку, бо він хоче там побудувати собі двір. Отець пристав на се, і він побудував собі двір і назвав його Атальболь. Потім оженився і мав двох синів. Обнявши в посідання землю довкола Атальболя, він устроїв велику жертву і велів збудувати великий храм. Із усіх богів він любив найбільше Фрейра* і давав йому половину всіх своїх дорогоцінностей. Він заселив усю долину, роздаючи мужам землю, але хотів бути їх зверхником і присвоїв собі гідність «гота» (князя й жерця) над ними. Тому й ім'я його продовжено і названо його Фрейсготі (жрець бога Фрейра). Графнкель був дуже енергійний, але при тім дуже безоглядний чоловік. Податливий і лагідний зі своїми людьми, він був жорстокий і твердий супроти сусідів,

[1] Die Saga von Hrafnkell Freysgodi. Eine altisländische Geschichte aus dem 10. Jahrh. n. Chr. Aus dem altisländischen Urtexte... übersetzt von Dr Heinrich Lenk. Wien, 1883, ст. 33—72.

і жоден із них не міг виграти з ним ніякого діла. Часто мав він із ними поєдинки, але нікому не платив кари, ніхто не дістав від нього відшкодування, хоч би Графнкель зробив йому яку кривду.

3. У Графнкеля була в посіданні одна дорогоцінність, дорожча йому понад усі інші. Се був гнідий кінь з чорним поясом вздовж хребта, що звався Фрейфаксі. Графнкель дарував половину сього коня своєму другові, богу Фрейрові. Того коня він любив так дуже, що поклав собі заповіт убити того чоловіка, що посмів би сісти на нього.

4. Недалеко Атальболя в дворі, що називався Голь, жив чоловік на ім'я Торберн. Він був не дуже маючий, але мав багато дітей. Його найстарший син називався Ейнар і був великий та дуже сильний. Раз на весну сказав Торберн Ейнарові, аби шукав собі служби. Ейнар не рад був тим словам, але, не важучися не слухати батька, сів на коня і поїхав до Атальболя. Графнкель сидів у своїй кімнаті і привітав Ейнара дружно й щиро. Ейнар просив прийняти його на службу. Графнкель відповів йому: «Чому так пізно приходиш? Я був би радо прийняв тебе, але тепер понаймав уже всіх слуг, кілько мені треба, крім хіба одного заняття, котрого ти, може, не схочеш приняти».

Ейнар запитав, яке се заняття. Графнкель відповів, що не найняв іще пастуха до дробу (овець), і додав, що для сього треба порядного пастуха. Ейнар відповів, що йому байдуже, яку роботу йому визначать, і додав, що хотів би мати удержання на два півроку.

— Ось тобі зараз мої умови! — сказав Графнкель.— Поженеш у полонину 500 овець і маєш за літо звезти весь опал додому. Се буде твоя робота на ті два півроку. Але одно ще вимовляю собі в тебе, так само як у кождого мого пастуха. Мій огир Фрейфаксі ходить із табуном кобил свобідно по долині. Про них повинен ти дбати зимою й літом. Тільки в однім остерігаю тебе: не важся ніколи сісти на хребет огира, хоч би яка велика припала тобі потреба, бо я поклявся свято вбити кождого чоловіка, що посмів би їхати на нім. Із огиром ходить 12 кобил; котру хочеш із них, можеш ужити чи вдень, чи вночі. Роби ж так, як я тобі казав, бо недармо каже стара приповідка: «Хто кого остеріг, той йому не винен». Тепер знаєш, яка в мене встанова.

Ейнар відповів, що він не такий упертий їздити на забороненім коні, коли для їзди має інші коні.

5. Ейнар поїхав додому, аби забрати свою одежу, і привіз її до двора в Атальболю. Потім пішов із вівцями в полонину, і все літо велося йому добре так, що не стратив ані одної вівці. Але одної ночі у нього пропало майже 30 овець. Ейнар шукав їх по всіх пасовищах і не міг знайти; майже тиждень овець як не було, так не було.

Одного ранку, коли проступилася мряка та вогкість від півдня, Ейнар вийшов завчасу шукати овець. Узяв палицю в руку, а також оброть на коня й покривало на сідло. Перейшовши потік, що відділяв полонину від другої, побачив на його зарінку свої вівці, ті, що вчора вечором були дома. Він загнав їх на полонину до кошари і пішов шукати загублених. На тім самім зарінку він побачив табун коней, зараз рішився зловити одного коня, аби швидше переїздити з місця на місце. Коли дійшов до коней і почав ловити їх, клячі, незвиклі до людей, усі розбіглися сполошені. Тільки Фрейфаксі стояв спокійний, мов укопаний. Ейнар, бачачи, що ранок минав, подумав собі, що Графнкель не дізнається, що він їхав на тім коні. Він узяв його, заложив йому оброть, накрив хребет покривалом і поїхав горі потоком геть аж до льодівця, а потім другим боком униз аж до водоспаду. Він питав у всіх вівчарів при кошарах, чи хто не бачив його овець, але ніхто не бачив їх. Ейнар їздив на Фрейфаксі без перерви від ранку аж до вечора; кінь носив його легко і без утоми. Йому прийшло на думку, що треба подивитися до тих овець, які лишив у кошарі, хоч не знайде загублених. Але, їдучи верхами понад осідок Графнкеля, почув у однім яру, який минув був уперед, блеяння овець. Він звернувся туди і побачив своїх 30 овець, що перед тижнем були загубилися. Він зліз із коня, аби займити вівці на свою полонину. Фрейфаксі був увесь покритий піною, яка капала з кожного волоса; він був весь обризканий болотом і страшенно змучений. Він кинувся на землю, прокачався 12 разів на хребті догори ногами, потім схопився на ноги і заржав голосно, а нарешті мов шалений погнав униз дорогою, протоптаною товаром. Ейнар кинувся до нього, аби зловити його і завести до кобил, але він утік так бистро, що про зловлення не було що й думати. Він погнав униз долиною і спинився аж на подвір'ї Атальболя.

Графнкель сидів саме при столі, коли кінь прибіг перед браму і заржав голосно. Графнкель сказав до служниці, що услугувала при столі, аби вийшла надвір, бо там за-

ржав кінь, а його ржання подібне до ржання Фрейфаксі. Служниця вийшла за двері і побачила Фрейфаксі в препоганім стані. Вона сказала Графнкелю, що Фрейфаксі стоїть перед дверима в дуже поганім стані.

— А се що йому сталося, що він прибіг додому? — сказав Графнкель.— Се не добром пахне.

Потім вийшов, побачив Фрейфаксі і промовив до нього:

— Се ж огида, що з тобою так поступлено, мій любий коню! Але ти мав розум, що повідомив мене про се. Буде тобі за се помста, а тепер іди до свого стада!

Огир зараз пішов горі долиною до свого стада.

Вечоріло. Графнкель ляг спати і спав усю ніч. А вранці велів привести собі коня, осідлати його і поїхав у полонину. Він надів на себе синю князівську одежу і не взяв із собою ніякої зброї, крім сокири в руку. Ейнар власне зігнав череду до кошари і, лежачи на кам'яній огорожі, числив вівці, коли тим часом служниці доїли їх. Вони поздоровили Графнкеля, а сей запитав їх, що в них чувати?

Ейнар відповів:

— Трафилося мені лихо, бо 30 овець майже цілий тиждень були в згубі, але вчора знайшлися.

Графнкель відповів, що про се нема що казати, бо в нього згуби між худобою бувало менше, ніж буває звичайно.

— Але чи не їздив ти вчора на Фрейфаксі?

Ейнар не міг заперечити сьому.

— Чому ж ти їздив на тім коні, коли я заборонив тобі се? Адже ж було досить інших.

Ейнар сказав, що всі інші порозбігалися, а сей один стояв спокійно.

— Я простив би тобі сю провину,— відповів Графнкель,— коли б не був зв'язаний клятвою. Адже ж ти обіцяв мені словом честі!

І в тім переконанні, що чоловікові, який зламає клятву, дану богові, не буде добра в житті, Графнкель зіскочив із коня і рубонув Ейнара сокирою, так що сей умер на місці. Сповнивши се діло, він поїхав до Атальболя і сповістив про сю новину. Потім вислав іншого пастуха до овець на полонину, а тіло Ейнара велів закопати внизу під горою, а коло його могили збудувати сторожову будку.

6. Торберн довідався в своїм осідку Голлі про замордування свого сина. Ся вість не була йому радісною. Він сів

на коня, поїхав до Атальболя і зажадав від Графнкеля відплатити за вбивство свого сина. Графнкель відповів йому:

— Я вбив більше людей, не лише сього одного, і тобі, певно, відомо, що за жодного я не платив грошової кари, і люди не могли зробити мені нічого. Але тобі признаю, що сей мій учинок видається мені гіршим від інших убивств, яких я допустився досі. Ти був довший час моїм сусідом, і добрим сусідом, і ми жили в згоді. Ані малої дрібниці не було би між мною й Ейнаром, якби він не був поїздив на заказанім коні. Тепер я готов надгородити тобі се і показати, що сам уважаю сей свій учинок гіршим від інших. Я буду тобі для твого господарства давати на літо дійні корови, а восени запаси м'яса. Се буду чинити кожного півроку, поки ти будеш вести своє власне господарство. Твоїх синів і дочок оба ми вивінуємо, а для дочок подбаємо про добре подружжя. І все, що тільки є в мене, а чого би ти запотребував і про що скажеш мені, буде тобі доставлене. Будеш жити в своїм осідку, доки тобі сподобається; але коли тобі сприкриться, приходи до мене, а я буду доглядати тебе аж до твоєї смерті. Надіюся, що на сих умовах ми погодимося і що всякий скаже: «Сей чоловік дав відповідну відплату за свій учинок».

— Сих умов не можу приняти,— відповів Торберн.

— Чого ж іще хочеш? — запитав Графнкель.

— Хочу,— відповів Торберн,— аби ми для заключення угоди покликали людей.

— Ти вважаєш себе рівним мені,— відповів Графнкель,— але я не можу пристати на таку умову.

Торберн віддалився, поїхав до свого брата Бярні, сказав йому новину і просив його занятися сею справою. Бярні відмовився, вважаючи себе занадто малосильним та грошовитим, аби тягатися з Графнкелем. Покинувши брата в неприязнім настрої, Торберн удався до його старшого сина Самра і по довшій розмові переміг вагання молодого господаря, який, хоч не радо, згодився дати йому поміч у тім ділі.

7. Самр пробував зібрати сусідів, аби виступити на правну дорогу проти Графнкеля. На тих приготуваннях минуло літо й зима, а з початком весни Самр приїхав до Атальболя і запізнав Графнкеля перед суд народного збору за замордування Ейнара. Потім поїхав знов по сусідах, які прирекли йому свою поміч, у числі 40.

Одержавши позов, Графнкель зараз поїхав по сусідах, приналежних до його «готії» (духовного й світського округу) і, зібравши їх 70, рушив із ними на досить віддалене місце «тінга» (народного збору). Самр зібрав також своїх прихильників, переважно однодворців, і поїхав із ними на тінг. Збір був дуже численний, бо з'їхалися майже всі готи з цілої Ісландії. Самр, приїхавши вчасніше від Графнкеля, почав ходити від одного до другого з тих готів, просячи підмоги в своєму ділі, але ані один із них не прихилився до його просьби.

8—9. Запевнивши собі підмогу готів Торгейра й Торкеля, з яких остатній недавно вернув до Ісландії, пробувши довго в службі грецького цісаря, Самр і Торберн набрали відваги виступити правно проти Графнкеля. (Пропускаю тут багато цікавих, але до речі не належних подробиць.)

10. На засіданні тінга виступив Самр із промовою проти Графнкеля і виложив справу згідно з усіма формами закону. Його промова подобалася всім. Графнкеля, який маловажив собі се діло, думаючи на свою силу, повідомлено, що Самр оскаржує його перед тінгом. Графнкель зараз зібрав своїх людей і рушив на засідання з наміром розігнати збір і присоромити противників, як се вже не раз йому вдавалося. Але сим разом збір був дуже численний. Графнкеля не допущено до середини і відштовхано силою з його людьми, а ухвалою тінга його засуджено й признано винятим з-під права. Почувши про се, Графнкель зі своєю дружиною зараз від'їхав і вернув до свого дому.

11. Самр діждався до кінця тінгу. Він дякував братам Торгейру та Торкелю за поміч. Торгейр запитав його, всміхаючися, чи він задоволений. Самр відповів, що задоволений, бо Графнкелю вчинено такий сором, якого він так скоро не забуде і який більше значить від усякої грошової кари. Торгейр сказав йому:

— Твоє діло не скінчене, доки не виконаєш засуду на своїм противнику, а се мусить статися в його помешканні. Сього не можна робити борше як по 14 день по замкненні тінгу. Думаю, що до того часу Графнкель верне до свого Атальболя і подумає там про способи помститися на тобі.

Самр відповів, що він не боїться того, але Торгейр сказав:

— Ти хоробрий чоловік, і я думаю, що мій брат Торкель допоможе тобі довести до кінця твоє діло з Графнкелем. Я почуваю себе також зобов'язаним додержати тобі спілки.

Вони вмовилися щодо найнебезпечнішої дороги і, доїхавши протягом 14 днів недалеко до осідка Графнкеля, приїхали під гору, під якою стояв Атальболь. Там у яру, порослім травою, вони позлазили з коней і Самр сказав:

— Лишіть тут наші коні і при них 20 людей, а ми решта 60 нападемо на двір.

Вони зробили так і рушили скорими кроками вниз до двора. Там тільки що повставали, але деякі лежали ще в постелях. Вони розбили браму делиною і впали до двора. Графнкель лежав іще в постелі, і вони вхопили його і всіх мужчин, що були в його домі. Жінок і дітей перегнали до іншого будинку. В огороді біля дому стояла сушарня, і туди занесли Графнкеля та його слуг. Він обіцяв багатий окуп за себе і за своїх людей, але коли се не помагало нічого, просив їх даруваги життя його людям, які не зробили їм ніякого лиха.

— Мені не сором буде, коли ви вб'єте мене, і я не прошу вас дарувати мені життя. Застерігаюся тільки проти каліцтва, бо се й вам не принесе честі.

Торкель відповів:

— Нам відомо, що ти ніколи не поступав чесно зі своїми ворогами, отже ж не буде й нам нечесті, коли зробимо тобі таке, аби ти пізнав, як се смакує.

Тоді вони взяли Графнкеля і його слуг та позв'язували їм руки назад. Потім узяли з сушарні линви, що були поприв'язувані до гаків, попроколювали ножами в зв'язаних діри між колінами й стягачами і, протягнувши туди линву, затягнули її на сволок і повісили так усіх 8 разом. Тоді промовив Торгейр:

— Тепер ти, Графнкелю, опинився в положенні, на яке заслужив. Тобі, певно, й не снилося ніколи, що дізнаєш від когось такого зганьблення, якого дізнав єси тепер. Що думаєш чинити тепер, Торкелю? Чи посидиш тут коло Графнкеля та його людей і будеш пильнувати їх, чи підеш разом із Самром на віддаль лету стріли поза двір на місце, де нема ані ріллі, ані луки, аби там відбути екзекуційний суд?

Торкель відповів:

— Волю посидіти тут коло Графнкеля, а ви йдіть і відбувайте суд.

Торгейр і Самр зі своїми пішли на віддалене місце і відбули суд. Потім вернули, зняли Графнкеля та його людей зі сволока і поклали їх на мураві. Їх очі попідбігали кров'ю. Тоді Торгейр сказав до Самра:

— Можеш тепер поступати з Графнкелем по своїй уподобі.

На се сказав Самр:

— Два кінці призначаю тобі, Графнкелю,— вибирай, котрий хочеш. Один такий, що тебе і твоїх людей, яких я призначу, виведемо за двір і повбиваємо. Але що в тебе багато дітей, то я дарую тобі життя доти, доки не позабезпечуєш їх. Коли ж хочеш лишитися живим, то мусиш із усіми своїми людьми забратися з Атальболя і взяти з собою зі свого добра лиш те, що я приділю тобі, а сього буде дуже мало. Зате я обійму в посідання отсей осідок і всю готську власть і ніколи ані ти, ані твої потомки не маєте підносити претензій до неї. А тепер мусиш подати мені руку на знак згоди.

Графнкель відповів:

— Не одному скора смерть видалась би ліпшою від такої наруги. Але я мушу поступити так, як поступив би не один на моїм місці, і, маючи до вибору, виберу життя. Чиню се головно задля моїх синів, аби вони не зійшли на біду по моїй смерті.

Тоді Графнкеля розв'язано, і він передав Самрові свою готську власть. Самр уділив йому з його добра стільки, скільки признав за відповідне, а сього було дуже мало. Графнкель задержав при собі тільки свій спис, а з рештою не взяв жодної зброї. Того самого дня він і вся його челядь вийшли з Атальболя.

Пропускаю кінцеві розділи (12—17) сього оповідання, в яких найважніше те, що по шести літах вигнання Графнкель таким самим несподіваним нападом дістає в свої руки Самра, але, не знущаючися над ним, задовольняється тим, що відсилає його на його давнє господарство, а сам обіймає назад свою маєтність, значно побільшену Самром, і свою готську власть.

Се оповідання, очевидно, не паралеля до літописного оповідання про смерть Олега, але не можна заперечити, що в основі обох сих оповідань лежить спільна віра в фатальну силу коня. Що автор літописного оповідання не міг користуватися безпосередньо сагою про Графнкеля, се випливає хоч би з тої обставини, що смерть Олега кладе наш літопис на р. 912, а Графнкель жив за часів короля Гаральда Красноволосого, що панував від р. 863—933. Хоча герої обох оповідань, як бачимо, були сучасники, то все-таки годі допустити, аби відомість про події, доконані в Ісландії

в IX в., а списані правдоподібно аж у XII в., могли дійти хоч би в усній передачі на Русь. Далеко безпечніше буде допустити, що оба оповідання, крім можливого фактичного підкладу, мали спільне ідейне джерело. Таким спільним ідейним джерелом треба вважати віру скандінавського племені в фатальну силу коня. Ся віра знайшла свій вираз у старих скандінавських піснях міфологічного змісту, що дійшли до нас у рукописній збірці, невластиво названій «Еддою», якої найстарший, дохований до нашого часу рукопис походить із XIII в., але якої пісні сягають далеко давніших часів. Не всі стародавні пісні дійшли до нас у своїй первісній формі; деякі затрачені заховалися в прозовій переповідці норвезького історика та поета XII—XIII вв. Сноррі Стурлусона*, що від його імені називається «Сноррі-Еддою». До ряду таких міфологічних оповідань, захованих тільки в тій збірці, належить також сага про походження Одінового* коня Слейпніра.

Оповідання творить 42-ий розділ тої часті «Сноррі-Едди», що має титул «Гільфова об'ява» (Gylfagihhihg). Сей твір складається з питань короля Гільфа*, що, унесений у небо, назвав себе Ганглері, і відповідей трьох богів, що пояснюють йому найважливіші точки скандінавської міфології.

42. Ганглері запитав: «Який був початок огира Слейпніра»?

Гар відповів: «Раз прийшов будівничий до асів (небесних духів) і предложив їм протягом трьох півліт збудувати замок, що міг би опертися гірським велетням. За свою роботу він зажадав узяти за жінку богиню Фрею*, а як придане за нею сонце й місяць. Аси відповіли, що він утратить право до сеї заплати, коли на перший день літа хоч би одна часть замку не буде зовсім готова; при тім він не сміє мати жодного помічника при тій роботі. Він зажадав одначе, аби йому позволено мати до помочі свого коня Свадільфарі (Їзда до нещастя). За радою хитрого та злобного бога Локі* аси згодилися на се. Він почав будувати замок і своїм конем звозив щоночі таке величезне каміння, що аси дивувалися, які маси гірських колосів він стягає докупи. Кінь робив удвоє більшу роботу, як будівничий. Умову заключено при дуже численних свідках, бо велетень боявся, що аси не віддадуть йому повної забезпеки, коли надійде Тор* і побачить таку велику будівлю. А Тор власне тоді пішов був на схід воювати з нечистими духами. Замок був дуже

сильний і вже так високий, що його верха ледве можна було доглянути. Ще лиш три дні бракувало до його докінчення. Тоді боги зібралися на раду і, посідавши на своїх місцях, питали один у одного, хто нарадив віддати Фрею за велетня, попсувати повітря і затемнити небо, коли велетні дістануть сонце й місяць і заберуть із неба? Вони нараз дійшли до того, що се нарадив Локі, і сказали йому, що згине паскудною смертю, коли не видумає способу довести будівничого до втрати платні. Вони натисли на нього сильно, так що він перелякався і поклявся, що доведе велетня до втрати його платні. Коли велетень поїхав зі своїм конем Свадільфарі по нове каміння, вибігла з лісу кобила і заржала дуже голосно. Огир, пізнавши зараз, що се кобила, розпалився страшенно, порвав шлеї і побіг за кобилою. Ся, одначе, втекла до лісу, а за ними побіг будівничий, бажаючи зловити свого коня. Коні бігли так усю ніч. Сеї ночі не було роботи коло замку, та й другого дня будівничий без коня не міг зробити так багато, як звичайно. Коли будівничий побачив, що не буде в силі докінчити будови, розсердився страшенно. Але й аси, бачачи се, заявили йому, що умова зламана, а надто покликали Тора, який явившися підняв угору свій величезний молот, убив велетня і послав його душу до Ніфльгейма (краю темноти). Локі натомість, що перемінив себе в кобилу, познайомився так добре з огиром Свадільфарі, що мав від нього лоша сірої масті, з вісьмома ногами і се був Слейпнір, найпрудкіший кінь, про якого знають люди й боги і який зробився слугою найвищого бога Одіна»[1].

Чи вдасться в якім-будь старім письменстві знайти оповідання ближче до нашого літописного про смерть Олега, се мушу лишити до дальших пошукувань. Те, що наведено тут, видається мені достаточним для умотивування погляду, що наше літописне оповідання про смерть Олега виросло на грунті норманської, скандінавської традиції.

Писано д[ня] 27—28 серпня 1912

---

[1] Пор.: Die Edda. Die Lieder der sogenannten älteren Edda, nebst einem Anhang: Die mythischen und heroischen Erzählungen der Snorra-Edda. Übersetzt und erläutert von Hugo Gering. Leipzig und Wien. Bibliographisches Institut, ст. 331—333.

ПРИТЧА ПРО СЛІПЦЯ І ХРОМЦЯ

ПАМ'ЯТКА СТАРОРУСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА

І

Між пам'ятками староруського письменства, що являються збірками дуже різнорідних творів різних старих письменств, чи то перекладених на церковнослов'янську мову, чи то оригінальних, писаних нею, на особливу увагу заслугує так зв[аний] Пролог, збір коротких оповідань про життя святих цілого року в порядку грецького календаря. Сей збір у головній своїй основі був зложений у Греції, первісно, здається, з коротких віршів, зложених у формі надгробного напису до імені кождого святого, зі згадками про головні пригоди його життя і смерть. З часом до тих віршованих епітафій пододавано короткі життєписи прозою, зложені на основі чи то писаних докладніших оповідань, чи то усної традиції і впорядкованих по ряду днів цілого року, присвячених пам'яті тих святих. Такі збірки називалися по-грецьки Синаксаріями або Менологіями. Вони мусили складатися ще від перших віків християнства в різних краях і у різних народів, але найстарші рукописи грецьких збірок того роду, які дійшли до нас, сягають лише IX—X вв. Задля багатства та легкої доступності змісту ся грецька збірка дуже вчасно була перекладена також на церковнослов'янську мову, і то правдоподібно не в Болгарії і не деінде, а тільки в Південній Русі. До нас дійшло кілька пергаменових копій сеї збірки із XII—XIII вв., та вже ті найстарші копії, а тим більше пізніші, являються далеко просторішими та багатшими на зміст від грецьких Синаксаріїв та Менологіїв. У староруськім письменстві ся «священна книга» має назву «Пролог» від першого слова поучення на день 1 вересня, яким розпо-

чинається церковний рік, про початок року та індикту. Староруський Пролог у рукописах звичайно складається з двох половин, із яких перша обіймає шість місяців від вересня до лютого і називається звичайно сентябрьською половиною, а друга — шість місяців, від марта до серпня, і називається мартівською половиною. Під кождим днем кождого місяця маємо довші або коротші оповідання про життя святих, яких імена споминає церков під тим днем. Таких святих буває під різними днями не однакове число, але звичайно три до шість або й більше; так само не однакове число життеписів стрічаємо під різними днями, так що значну часть святих збувається тільки самою згадкою їх імен. Але особливою прикметою староруського Прологу являється, з одного боку, те, що в нього ввійшли, крім святих, згаданих у грецьких Синаксаріях, також численні святі слов'янських народів: чеського, мораво-паннонського, сербського, болгарського та руського, а з другого боку, те, що під кождим днем до синаксарних (коротких) житій святих додано короткі поучення на різні теми, вибрані з просторіших писань отців церкви, з деяких частин святого письма Старого та Нового завіту, з деяких апокрифічних творів або з творів різних слов'янських письменників, належних до православної церкви, чи то з зазначенням їх імен, чи безіменно. Надто під деякими днями обік поучень або замість поучень містяться там короткі оповідання та притчі, чи то вийняті з творів відомих і церквою признаних письменників (Єфрема Сіріна*, Макарія*, Палладія*) або з духовних повістей, таких як «Повість про Варлаама та Йоасафа», або, нарешті, псевдонімних (прим. «Притча святого апостола Петра»), або й зовсім безіменних. Се все надає староруському Прологові незвичайну літературну та культурно-історичну вартість, тим більшу, що при величезній многості відписів, які дійшли до нашого часу, майже нема двох копій, зовсім однакових із собою, і майже в кождій копії, хоч би вона була захована тільки в часті, можна знайти щось таке, чого нема в інших. Треба додати ще й те, що в староруських перекладах заховалися не тільки грецькі прозові Синаксарії, але також у деяких віршові епітафії; такі Прологи з перекладами віршів перед життеписом святого або навіть без прозового життепису називаються стишними Прологами.

II

Се, що сказано досі про Пролог, хочу ілюструвати тут одним невеличким текстом, публікованим уже кілька разів із різних старих відписів і важним для історії нашого старого письменства як літературне джерело дуже інтересного твору Кирила Туровського*, що має заголовок «Притча о человѣческой душѣ и о тѣлѣ, и о преступленіи божіихъ заповѣдей и о воскресеніи тѣлъ человѣческихъ и о будущемъ судѣ и о муцѣ». Вона опублікована була уперве Іваном Калайдовичем* у його книжці «Памятники россійской словесности XII в.» (Москва, 1825, стор. 132—152), а пізніше проф. Сухомлиновим* у його книжці «Рукописи графа Л. С. Уварова», том второй (Санкт-Петербург, 1858, стор. 137 до 142). Джерелом сього досить просторого твору, що дійшов до нас у двох трохи відмінних редакціях, треба вважати коротку притчу про хромця і сліпця, що ввійшла в склад староруського Прологу під днем 28 вересня, але взята невідомо з якого джерела. Проф. Ягич, що опублікував текст сеї притчі із староболгарського рукопису королівської бібліотеки в Берліні, яка закупила його в числі інших рукописів від сербського письменника Вука Степановича Караджича*, догадується, що ся притча мусила бути написана первісно по-грецьки і на болгарськім грунті перекладена на церковнослов'янську мову[1].

Полишаючи рішення сього питання дальшим дослідам, я завважу тут лише, що грецького тексту сеї притчі досі не знайдено, а староболгарський текст, опублікований проф. Ягичем, міститься не в Пролозі, яких у старій Болгарії не було, а в збірці дуже різнорідного змісту, досить багатій апокрифами, які, завдяки чи не завдяки богомильським впливам у старій Болгарії*, перекладено дуже запопадливо. Один із найстарших проложних текстів, не узгляднений проф. Сухомлиновим при його публікації, міститься в пергаменовім Пролозі XII—XIII вв. новгородської Софійської бібліотеки і був опублікований у «Известиях имп[ераторской] Академии наук» (1857 р., стор. 52—54). Подаю тут сей текст із характерними особливостями новгородського говору.

[1] V. J a g i ć. Opisi i izvodi iz nekoliko južnoslovenski rukopisa. V. Što ima u bulgarskom zborniku kraljevske biblioteke u Berlinu? (Starine, na svjet izdaje Jugoslavenska Akademija znanosti i umjetnosti. Kn. V. U Zagrebiu, 1873, стор. 56—58).

«Месяца септемврiа 28. Притча о тѣлѣ человцьстѣ и о души и о въскреснии мьртвых.

Человекъ нѣкто добра рода насади виноград и оплотом огради, и отходя в дом своєго отца, «Кого — рече — створю стража моєму дому и притяжанию? Аще бо оставлю сдѣ от предъстатель моих, то потеряют ми труд. Но сиче сътворю: посажю у врат слепця с хромьчем, да аще кто от враг моих хощет открасти виноград мои, слепец убо чюєть, а хромец видит, аще ли кто от сею въсхощет, хромец убо нѣ имат ногу доити, слепец же аще поидет, то в пропастьх убеться».

Посадив я отиде. На дълъзе же сѣдящима има рече слепец к хромчю: «Что убо благоухание из дну врат? — отвѣща хромец: «Многа блага господина знаю утрьуду суть, их же неиздреченьная вькушення. Но понеже прѣмудр єсть господнь наю, мене посади хромаго, а тебе слепаго, и не можевѣ тѣх доити и насытитися».

Отвѣща слепец хромчю: «То почто ми єси давно сего не възвѣстил, да быховѣ не жадала? Аще убо слеп аз єсм, но нозѣ имам и силен єсмь носити тя. Нынѣ убо възми кошь и въсади на мое плещи, и аз тя несу, а ты ми путь поведаи, и вся благая господиня наю объемлев. Да егда придет господин наю, и укрыеться дѣло наю от него. Аще бо мене въспросит, и аз реку: «Ты веси господин, яко слеп єсмь». Але ли тебе въспросит, ты же рчи: «Аз хром есмь» И тако премудруєвѣ господина наю».

Въсѣд же хромец на слепьча, и шедъша окрадоста овоща господина своєго. По времени же приде господин винограду, и видѣв єго окрадена, и повелѣ привести слепча и глагола: «Не добра ли тя стража поставих винограду моєму? То по что єси окрал єго?»

Отвеща слепец: «Ты, господин, веси, яко аз слеп єсм; аще бых хотѣл доити, то не вижю поити. Но крал єсть хромец, а не аз».

Тогда повелѣ господин блюсти слепча, донѣдеже приведет хромьца. Призвану же хромцю начастася сама обличати. Хромец бо глаголяще слѣпчю: «Аще бы нѣ ты носил мене, николи же бых могл тамо доити, понеже хром єсм». Слепец же глаголяще: «Аще бы нѣ ты мнѣ путь казал, то нѣ бых аз путь тамо дошьл».

Тъогда господин сѣд на судищи нача судити. Рече же господин: «Яко же єста крала, тако да въсядет хромец на

слепча». Въсѣдъшю же хромчю на слепча повеле быти немилостьвьно.

Разумѣите же сея притча силу. Человек єсть добра рода Христос сын божий, а виноград земля и мир глаголит, а юплот закон и заповѣди, слуги же сущая с ним ангелы мьнит, хромча же тѣло мьнит человече, а слепча душю єго. Яко же посади у врат? Человеку бо прѣдаст область всю землю, дав ему закон и заповѣди. Человеку бо прѣступивъшю заповѣдь библию и того ради смертню осужену бывъшю приводится душа єго к тѣлу, и оправдаєтся глаголящи: «Яко нѣ аз ємь прѣступила заповѣди твоєя, но тѣло». И того ради нѣсть мучения душам до втораго пришѣствия, но блюдомы суть, идеже бог вѣсть. Ієгда же придет обновити землю и въскресити умьршая, по Павлу глаголющю: «Тъгда вси сущюи в гробех услышать глас сына божия и иживут. И взидут створше благая во въскрѣшение живота, а створше злая во въскрѣшение суда». Тъгда пакы душа в телеса вънидут и приимут въздаяния противу дѣлом своим. И отслють грѣшникы в тму кромѣшнюю. Ту будет плачь и скръжеть зубом, а правдничи възвеселяться».

Для легшого зрозуміння нашої публіки вважаю не зайвим подати переклад сього тексту на нашу мову:

«Місяця вересня 28. Притча про тіло людське і про душу і про воскресення мертвих.

Один чоловік доброго роду насадив виноград і обгородив оплотом, а відходячи до дому свого вітця, сказав: «Кого лишу на сторожі мого дому й надбання? Коли полишу тут когось із моїх довірених, то розтратить мою працю. Але зроблю ось що: посаджу біля воріт сліпця та хромця. А коли хто з моїх ворогів захоче обікрасти мій виноград, то сліпець почує, а хромець побачить. Коли ж із них хто захоче, то хромець не має ніг дійти, а сліпець коли піде, то розіб'ється в пропасті».

Посадивши їх отак біля воріт, відійшов. Вони сиділи досить довго, а нарешті сліпець промовив до хромця: «Який же то запах повівае із середини від воріт?»

Хромець відповів: «Багато добра нашого пана є там усередині, несказанно приємного на смак. Але що наш пан дуже мудрий, то посадив мене хромого, а тебе сліпого, і ми не можемо дістатися до нього та насититися».

Відповів сліпець хромцеві: «Чом же ти давно не сповістив мене про се, щоб ми не ждали так довго? Бо хоч я сліпий, але маю ноги і силу носити тебе. Отже зараз візьми

кіш і всядь на мої плечі, і я понесу тебе, а ти вказуй мені дорогу, і заберемо все добро нашого пана. А коли прийде наш пан, то се діло наше укриється перед ним. Бо коли запитає мене, я скажу: «Знаєш, пане, що я сліпий». А коли запитає тебе, ти скажи: «Я ж хромий!» І так перемудруємо нашого пана».

І всівши хромець на сліпця, пішли оба і обікрали овочі свого пана. По якімось часі прийшов пан винограду і побачив, що його окрадено, і велів привести сліпця і мовив до нього: «Чи не добрим сторожем поставив я тебе коло мойого винограду? То по що ж ти обікрав його?» Відповів сліпець: «Знаєш, паночку, що я сліпий! Хоч би хотів дійти, то не бачу, куди йти. Але крав хромець, а не я».

Тоді пан велів стерегти сліпця, доки не приведуть хромця. Коли ж привели хромця, почали оба клепати один на одного. Бо хромець говорив до сліпця: «Коли би ти не носив мене, я ніяк не міг би дійти там, бо я хромий». А сліпець говорив: «Якби ти не показував мені дорогу, то я ніяк не дійшов би туди».

Тоді пан, засівши на судищі, почав судити їх і сказав: «Тому, що крали ви оба, нехай сідає хромець на сліпця!» І коли всів хромець на сліпця, велів бити їх обох немилостиво.

Розумійте ж і значення сеї притчі! Чоловік доброго роду — се син божий, а виноград — се земля і світ, а опліт — закон і заповіді, а слуги, довірені йому,— се ангели, а хромець — се тіло людське, а сліпець — се душа його. І як посадив їх біля воріт? Дав чоловікові в володіння всю землю, дав йому закон і заповіді, але коли чоловік переступив заповідь божу і задля того був засуджений на смерть, то приводиться його душа до тіла і правдуються обоє, говорячи: «Не я переступила заповіді твої, лише тіло». І для того нема муки душам до другого приходу Христового, але їх стережуть у місці, яке тільки бог знає.

Коли ж прийде обновити землю і воскресити померших, то по словам Павла: «Тоді всі, що лежать у гробах, почують голос сина божого, і оживуть і підуть ті, що робили добро, на воскресення життя, а ті, що робили зло — на воскресення засуду. Тоді душі війдуть знов у тіла і приймуть надгороду, відповідну до діл своїх. І вислані будуть грішники в тьму кромішню, де буде плач і скрегіт зубів, а праведники урадуються».

Догматичний виклад сеї притчі, в якого основі лежить віра в існування місця без мук, отже не чистилища, в якім держаться душі по смерті аж до остаточного суду, може дати деяку вказівку, в якім крузі староцерковних поглядів та вірувань треба шукати початку сеї притчі, якої початкові рядки, без сумніву, нав'язують до евангельської притчі про властителя винограду і невірних слуг, пор. Євангеліє Матвія, XXI, 33 і д[алі], а також Марка, XII, 1 і д[алі]. В своїй розвідці про сю притчу* я зазначив, що таке вірування існувало в перших віках нашої ери в жидівських кругах, а також і в кругах юдействуючих християн.

Писано дня 21 марта 1912

ДЕЩО ПРО ЛІТЕРАТУРНУ СПАДЩИНУ ІОАННИКІЯ ВОЛКОВИЧА*

Не вдаючися в полеміку між д-ром В. Щуратом і д. М. Возняком, ведену недавно в «Ділі»* із-за рецензії сього першого на працю другого, хочу тут тільки зазначити моє становище до ось яких слів д. М. Возняка («Діло», ч. 265, стор. 6): «Вѣршѣ» з трагедії «Хрістос пасхон», видані у Львові 1630 р., приписує Волковичеві д-р Франко в передмові до другого тому «Апокрифів»*, стор. XXVII. Обох нас змилив Каратаєв*, що на 418 стороні «Описания славяно-русских книг» з 1883 р. описав з бібліотеки Тихонравова* (примірник) «Розмышляння» Волковича з 1631 р. як примірник «Вѣршѣв». Одинокий їх примірник з бібліотеки крехівського монастиря василіан мав недавно д-р Щурат і не був ласкавий навіть показати мені сеї брошури».

Не маючи претензії, аби кождий читач «Діла» заглядав зараз по прочитанні наведених слів д. М. Возняка до моїх «Пам'яток», прошу редакцію «Діла» дати місце тому, що я в р. 1899 у цитованім томі «Пам'яток» написав про літературну спадщину Іоанникія Волковича. Розуміється, не подаю тут усього, бо пропускаю бібліографічний опис на стор. XXIX, а подаю тільки важніше з того, що написав я сам на стор. XXVIII—XXX.

Подавши на попередніх сторонах бібліографічний огляд давніх польських праць про муки Христа, я писав далі ось що:

«Із отсеї, хоч, певно, далеко не повної бібліографії видно вже, що було б дивно, якби при великім впливі Заходу на південноруську, особливо уніатську, а далі й православну церков також звичай пасійних відправ, казань і відповідних писань не був прийнявся у нас. Перші

сліди сього звичаю в нашій друкованій літературі маємо в писаннях Іоанникія Волковича, львов'янина, котрий видав у Львові 1630 р. книжечку віршів на страсті і на воскресеніє Христово, а зараз слідуючого року «Размышляне о муцѣ Хрта спителя нашего, притомъ веселая радость о тріумфальномъ єго воскресеніи», друковану також у Львові. Першої з тих книжечок я не бачив. Екземпляр її, який бачив і описав Каратаєв (Описание славяно-русских книг, 418), не має титулової картки, але починається передмовою, котрою автор присвячує свій твір «Єго милости пану п. Марку Савичу швагру и добродѣеви своєму ласкавому». На третій сторінці є титул «Смутныи трены в смутный днь стртєй Ха спасителя нашего», а на 23 «Вѣрше на радосгный днъ Воскрнія Хрта спасителя нашего». Вже з сього, а також із аналогії з слідуючим твором Волковича видно, що здогадний титул, який, ідучи за каталогом Демидова*, дає сій книжечці Каратаєв — «Вершє съ трагєдіи Григорія Богослова* во святый великій пятокъ и на день воскресенія Христова», не має ніякої підстави і що маємо тут перед собою оригінальний твір львівського русина, а не переклад або переробку голосної трагедії Χριστὸς πάσχων. Той сам Іоанникій Волкович видав у 1631 р. у Львові другу книжечку віршів на страсті і воскресення. Каратаєв, здається, не бачив її, бо в своїм «Описании» (стор. 428) не подає її опису, а тільки передруковує недокладно переданий титул із каталога Демидова і трохи докладніший із «Опыта» Сопикова* (в нотці). Бібліотека Ставропігійського інституту у Львові* має два екземпляри сеї книжечки, оттим-то я подаю тут її докладний бібліографічний опис.

Пропускаючи сей опис, подаю із стор. XXIX моєї книжки титул, що виглядає ось як:

Титул: Розмышляне о муцѣ Ха Спсителя ншго. При тымъ веселая радость зъ триумфалного єго Воскрніа:|Вѣршами написаныи презъ многогрѣшного|Инока Іоаникіа Волковича, Проповѣд. слова Бжого|Ивъ Львовѣ|При Цркви Братской Успєніа Прчтыя Двы Мріа, прз отрочатъ отправованыи: Тамже|За блгвеніемъ єго млти преподо|бнѣйшого отца Кириъ Петра Могилы|Воєводича земль Молдавскихъ: Вели|кого Архімандрита Кіевопечарского|до Друку поданыи|Року от Ржтва Хва 1631.

Книжечка присвячена «побожному и благовѣрному мужу пану Гавріелю Марковичу Лангишу, славному купцу и мещанину львовскому, добродѣеви своєму ласкавому». Книжечка складається з двох частин, із яких одна має титул «Смутныя трены в смутный день страстей Христа спасителя нашего», а друга — «Вѣршѣ на радостный день воскресеніа Христа спасителя нашего». Обі ті часті написані в драматичній формі; в першій виступають чотири побожні душі і 10 вісників (усе те виповняли на сцені ученики Ставропігійської школи*), а в другій такі особи, як Милость божія, Розум, Пам'ять, Воля, Звитязтво, Тріумф і т. ін. Деякі ученики, що виповняли ролі, названі в скобках: Георгієвич, Лангиш, Буневський. Тепер завважую, що титули обох частин у виданні 1631 р. ті самі, що в виданні 1630 р., отже, можливо, що маємо тут один і той самий твір, друкований два рази в двох роках, тільки з різними присвятами. Про літературне значення сього твору Волковича написано в моїй книжці (стор. XXIX—XXX) ось що:

«Вірші Волковича, треба признати, дуже слабі, мова незугарна, повна полонізмів, вислов млявий. Автор держиться канонічних євангелій. Але книжечка (а правдоподібно так само й попередня) важна з іншого погляду, як перша звісна нам проба руської драматичної вистави на пасійну тему взагалі і спеціально у Львові». Про те, що ті «вірші», написані в драматичній формі, були справді виставлені на сцені і що ролі відгравали діти львівських міщан, членів Ставропігії, свідчить сам титул, а також ремарки, покладені при особах: Душа побожная 1 (Георгієвич), Душа побожная 2 (Лангиш), Душа побожная 3 (Буневський). Про руську сім'ю Лангишів ми знаємо як про видних проводирів Ставропігії; певно, до таких honoratiores[1] зачислялися й Георгієвич та Буневський, коли автор тільки при тих особах уважав потрібним зазначити, хто грав ту ролю; інші ролі грали, певно, менше видні «отрочата», себто ученики Ставропігійської школи. Маючи на увазі, що зі Львова, хоч із польських кругів, вийшли найстарші укр[аїнсько]-руські інтермедії (Гаватовича*, 1619) і отсей другий факт, що тут же, правдоподібно в Ставропігійській школі, в 1630—1631 роках відбувалися перші звісні нам пасійні вистави на руській мові, ми одержуємо інтересну вказівку, де саме розвинулася уперве найстарша руська драма.

[1] Шанованих осіб (*лат.*). — *Ред.*

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

[ДО КНИЖКИ «ВИБРАНІ ТВОРИ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ»]

Отся книжка має поперед усього педагогічну вартість. Вона показує на прикладі одної теми, взятої з народних вірувань та переказів, як ті складові часті народного світогляду знаходять собі вираз у письменстві, а з письменства переходять знов у усну традицію, перебігаючи протягом часу та історичного розвою межі різних країв та заборола різних язиків.

Розвідка М. Драгоманова про «Байку Богдана Хмельницького», оповідану послам Любовицькому та Грондському*, дуже гарно ілюструє перехід казкового мотиву про відносини гадюки до чоловіка із старовини до новіших часів та з далекого Сходу на Захід і також до нас, на Вкраїну. З погляду на методу оброблення теми та на багатство зібраного і визисканого в ній матеріалу статтю М. Драгоманова можна назвати бездоганною. Час і обставини, серед яких була написана та стаття, спричинили те, що автор не міг покористуватися тими польськими та чеськими варіантами, що заховалися в старих і рідких друках і були наново передруковані вже по його смерті. Одинокою помилкою, яку допустив Драгоманов у своїй статті, треба вважати його твердження про те, що Хмельницький після битви під Цецорою* два роки провів у неволі в Константинополі, де міг від когось із його турецького окруження чути оповідання про гадюку в домі. Можна сказати напевно, що Хмельницький був у неволі в Криму, та поза те не можна сказати нічого більше, бо ж не виключена можливість, що і в Криму від татар чи від кого іншого він міг чути се оповідання.

Не виключена, одначе, й друга можливість, що се оповідання могло дійти до Хмельницького на Вкраїні з якогось

друкованого джерела. Се джерело могло бути польське, хоч, певна річ, що се не була ані збірка байок Берната з Любліна*, ані Реїв* «Zwierzyniec», бо всі три версії байки про гадюку в домі, поміщені в тих старопольських книжках, дуже сильно різняться від оповідання Хмельницького. Розуміється, міг і Грондський, передаючи оповідання Хмельницького, дещо додати також від себе; се тим правдоподібніше, що і в інших уступах свого оповідання про польсько-козацьку війну 1648 і дальших років, прим. про зваду Чаплинського з Хмельницьким, він виявив дуже значний літературний талант.

Та не виключена нарешті можливість, що Хмельницькому стало відоме оповідання про гадюку в домі з якогось церковноруського джерела, писаного або друкованого. В отсій книжці я подав вірш і переклад церковнослов'янського тексту сього оповідання з книжки «Іфика іерополитика», виданої у Львові 1760 р. До того, що сказано про сю книжечку на ст. 45 отсеї книжки, можу додати тепер, що львівське видання було передруком київського видання з р. 1712, що вийшло заходом архімандрита Печерської лаври Афанасія Мирославського. Чи се було перше видання і чи був архімандрит Афанасій його автором, сього тепер не можу сказати, але се можу сказати, що його авторство видається мені неправдоподібним. Можливо, що той сам твір був друкований уже давніше, хоч, може, в іншій формі і під іншим заголовком. У бібліографії Каратаєва[1] на ст. 452 описано ось яку книжечку: «439. Антологія, сирѣчь Молитвы и поученія душеполезная. В душевную ползу спудеомъ всѣх благочестивых любомолитвеник въ кратцѣ собраная, и благочиннѣ расположеная. Тщаніем ясне превелеб[наго] его милости господина отца Петра Могилы*, митропол[ита] К[іевскаго] р[оку] 1636 мая 24». Із опису сеї книжечки, якої примірники відомі бібліографові в царській Публічній бібліотеці та в бібліотеці Академії наук у Петербурзі, довідуємося, що вона містила 12 ненумерованих і 418 нумерованих карток маленького формату 16-ки, такого самого як львівське видання «Іфики іерополитики», і, що найважніше, містила в собі більше як 50 образків, різаних на дереві. На початкових 12 сторонах була перед-

[1] И. Каратаев. Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами, том первый, с 1491 по 1652 г. (Сборник отделения русского языка и словесности имп[ераторской] Академии наук. Том XXXIV, н. 2). Санкт-Петербург, 1882.

мова Петра Могили. Бібліограф не почислив докладно образків — їх у львівськім виданні 60 — і додав тільки увагу, що в друкованім каталозі старопечатних книг гр[афа] Толстого* подано її докладніший опис на ст. 187—192. Об'єм сеї книжечки був значно більший, як об'єм львівського видання «Іфики іерополитики», але се не виключає можливості, що вона входила в склад публікації Петра Могили. Зазначу ще для бібліографічної повноти, що друге після київського видання «Іфики іерополитики» вийшло в Петербурзі 1717 р.* з іншою передмовою; правдоподібно, се видання ще з іншою передмовою було передруковане у Відні 1782 р.

В доповненні до статті Драгоманова подано в отсій книжці: II. Тексти старопольські, старочеські та церковнослов'янські байки про вужа в домі; III. мою поему «На Святоюрській горі», поетичну перерібку оповідання Гронського; IV. Переклад староруської притчі про гадюку в домі, яка в кількох перерібках була досить популярна в старій Русі, але з пізнішою байкою Хмельницького, крім основного вірування в надприродну силу гадюки, не має нічого спільного, і нарешті V. мою «Притчу про захланність», поетичну перерібку староруської, зглядно старо-єгипетської притчі.

Львів, дня 1 н[ового] ст[илю] січня 1912

БАЙКА ПРО ВУЖА В ДОМІ

ПОЛЬСЬКІ, ЧЕСЬКІ ТА ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКІ ВАРІАНТИ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

До вищеподаних слів Драгоманова, що байка про змію в домі мусить жити досі в устах нашого народу, треба завважити, що досі справді збирачам етнографічного матеріалу не вдалося віднайти сю байку в устах чи то нашого, чи то польського народу. Се досить дивно і можна вважати тільки припадком, яких не мало буває при збиранні та записуванні етнографічних матеріалів. Дивно тому, що літературна традиція сеї байки в минувших віках, досить багата в польськім письменстві, не говорячи вже про західноєвропейські, в тім числі й чеське, знайшла собі місце також і в нашім письменстві, щоправда, значно пізніше від польського. Тому, що Драгоманову невідомі були ані чеські, ані польські варіанти, заховані в старих і не легко доступних друках, ані український, церковнослов'янською мовою XVII—XVIII в. уложений текст, подаю тут із нового видання старопольського «Езопа» дві редакції сеї байки, далі варіант М. Рея, два старочеські, а в додатку до них переклад нашого церковнослов'янського тексту з подобизною долученого до нього дереворитного рисунка.

Польські тексти містяться в книжці B i e r n a t a z L u b l i n a «Ezop», wydał Ignacy Chrzanowski, Kraków, Nakładem Akademii Umiejętności, 1910 (Wydawnictwa Akademii Umiejętności w Krakowie. Biblioteka pisarzów polskich, N 55), 8⁰, ст. XXII—541. Про автора сеї книжки, Берната, люблінського міщанина, що був секретарем заможної родини Пілецьких, відомо дуже мало, але й те, що відомо, показує в ньому чоловіка незвичайного як на свій вік. Ще в половині XVI в. про нього згадав визначний протестантський теолог Флацій Іллірик, що жив 1520—1575 р., в своїй книзі «Catalogus testium veritatis», виданій 1556 р., між

мислителями, що попередили Лютера*. В листі до краківського друкаря Шимона, писанім у р. 1515, Бернат писав між іншим: «Extra evangelium nullas omnino constitutiones esse curandas, quoniam vanae sunt et incertae et cum temporibus mutantur»[1]. На основі сих слів пізніші історики польського протестантизму, Венгерський* («Systema historico-chronologicum», 1652) і пізніший Валеріан Красінський (1897) зачисляли його до попередників польської реформації. Найдокладнішу відомість про нього подав полеміст Ян Малецький, що писав проти познанського протестанта Секлюціана в р. 1597, доказуючи йому, що слово «jenże» чисто польське. Він писав ось як: «Habes hanc dictionem yenze in Hortulo animae, quem libellum et fabulas Aesopi in rythmos et multa alia in linguam polonicam nostro saeculo vertit primus libellorum polonicorum autor, vir doctissimus et lingua polonica peritissimus Bernhardus a Lublin, scriba magnifici Domini Joannis Pilecii. Porro idem Hortulus animae iam quinquies Cracoviae recusus est»[2]. Чи був сей «Огородець душі» першою польською друкованою книжкою, невідомо, як також невідомо, коли вийшло перше видання Езопових байок. До нашого часу дійшов лиш один примірник досить пізнього видання з р. 1578, друкованого в Кракові у Зібенайхера. З того видання, що заховалося в Курніцькій бібліотеці* біля Познаня, передрукована книжка, видана Гнатом Хшановським*. Окрім «Езопа», доховався до наших часів іще один твір Берната з Любліна, «Rozmowa Palinura z Karonem», яку віднайшов Ф. Пуласький і опублікував у видавництві «Collectanea biblioteki ordynacyi hr. Krasińskich», ч. 2. В новіших часах спеціальну працю нашому авторові присвятив Мучковський* (1846), а по нім докладніше обговорив його головний твір Олександр Брюкнер* у розвідці «Ezopy polskie», друкованій у «Rozprawach Wydziału filologicznego Akademii Umiejętności», t. XXXIV, ст. 163—235. Брюкнер високо підносить літературну вартість сього

[1] Поза Євангелієм не слід брати до уваги ніяких догматів, бо вони нікчемні і непевні і з часом змінюються (*лат.*).— *Ред.*

[2] Це слово jenze ти можеш знайти в книжці «Hortulus animae» («Сад душі»), а цю книжку та Езопові байки віршами і багато іншого вперше переклав на польську мову в нашому сторіччі автор польських книжок, дуже вчена людина і найдосвідченіша в польській мові Бернгард із Любліна, секретар найшляхетнішого пана Іоанна Пеліція. Згодом цей самий «Hortulus animae» вже п'ять разів був надрукований у Кракові (*лат.*).— *Ред.*

автора і зайнявся також дослідом джерел, із яких він черпав свої байки. І з тих джерел як найважніші подає проф. Брюкнер середньонімецького письменника Т. Штейнгевеля* («Vita Aesopi fabulatoris clarissimi e graeco per Rimicium facta», якого перше видання вийшло між р. 1476—1480), Абстемія та Йоана з Капуї «Directorium humane vite, alias parabole antiquorum sapiencium», виданих уперве в р. 1480.

Видавець польського «Езопа» зробив усе можливе, щоб нове видання зробити якнайгарнішим і відповідним до вимог новочасної науки. Він подав текст у транскрипції на новочасний правопис, не нарушаючи, одначе, язика, додав до кождої байки реєстр її джерел та паралель, особливо польських та французьких, оскільки вони були йому доступні, після тексту додав докладний словарець старопольських слів, а в додатку до книжки вибір старопольських езопівських байок від Берната з Любліна аж до Міцкевича. Всіх байок у Бернатовій книжці 214. Збірка байок попереджена просторим (круглих 100 ст.) віршованим життєписом Езопа, написаним, очевидно, на основі того Планудового* життєпису, що поміщений на чолі збірки Штейнгевеля.

Байка про змію в домі оброблена в збірці Берната з Любліна два рази, оба рази як ілюстрація до приповідок. Перша редакція (ст. 174—175) виглядає ось як:

78. KOMÚS WINIEN,
NIE BARDZO MU DOWIERZAJ

Wąz niektóry swą jamę miał
Przede wroty, gdzie kmieć mieszkał,
Kędy dzieci wychadzały,
A z onym wężem igrały.

Owaciem czasu jednego
On wąż syna kmieciowego,
Gdy z nim igrał, on go ukąsił,
Iż od jadu umrzec musił.

Kmieć syna barzo żałował,
A nad wężem się pomścić chciał:
Bieżąc rychło, siekierę wziął,
Chciał go zabić, chwost mu uciął.

Potym on kmieć chcąc go pojednać,
Jął węza cicho namawiać:
Dał mu mąki w słodkiej wodzie,
Aby już z nim żył we zgodzie.

Wąz w swej jamie sapiąc się wił,
Ku kmieciowi tako mówił:
«Próżnać się o zgodę głobić,
Między nama nie może być.

«Bo póki ty syna martwego,
A ja się wspomnię kęsego,
Przyjdzie nam zawżdy nowa waśń,
Nie może być cała przyjaźń».

Nigdyciem po nowej krzywdzie
Gniewność rychło nie odejdzie;
Rzadkoć może być sprawiona
Prawa przyjaźń przełomiona[1].

---

[1] *78. Тому, перед ким завинив, не дуже довіряй*

Змія одна свою нору мала
Перед воротами, де хлоп жив;
Коли діти виходили,
То з тією змією гралися.

Аж часу одного
Та змія сина хлопового,
Коли з нею грався, вкусила
Так, що той від отрути вмерти мусив.

Хлоп за сином дуже побивався
І над змією помститися хотів:
Побігши швидко, сокиру взяв,
Хотів змію вбити, хвоста їй утяв.

Потім той хлоп, бажаючи із змією помиритися,
Почав її потроху вмовляти:
Давав їй борошна в солодкій воді,
Аби знов із ним жила у згоді.

Змія у своїй норі, сопучи, звивалася
І до хлопа так мовила:
«Марно про згоду старатися,
Між нами її не може бути.

Бо поки ти сина мертвим,
А я себе куцою будемо згадувати,
Виникатиме між нами завжди нова незгода,
Не зможе відновитися дружба».

До сеї байки видавець, крім Реміґія*, ч. 188, вказує паралелі в старочеськім Езопі та у Рея («Zwierzyniec», IV, 41. «Taka druga: Nie wierz złemu nigdy»), а над то два пізніші польські варіанти.

Друга редакція виглядає ось як:

119. PRZYJACIEL JEDNANY—
MIECZ SKOWANY

Niektóry kmieć węża chował
I z stołu mu jadać dawał;
Więc się kmieć niegdy rozrzewnił,
A siekierą węża ranił.

Wąż przed nim ledwie uciekał,
Aże do swej jamy wbieżał,
Mówiąc: «Czemuś mię uderzył?
A tom ci ja bardzo wierzył!»

Owa kmieć barzo podbiedział,
A już dalej szczęścia nie miał;
A to wszytko przeto, wierzył,
Iż węża swego uderzył.

Przyszedł go do jamy prosić,
Chcąc za się z nim przyjaźń złączyć;
Przyniósł mu mleka słodkiego,
Nadrobiwszy chleba białego.

Wąż mu z jamy odpowiedział:
"Miły bracie, abyś wiedział:
Twej się ja przyjaźni wstydzę,
Póki twą siekierę widzę.

Anić dalej będę wierzył,
Gdyś mię pierwszy raz tak zdradził;
Mogło by się to przygodzić,
Iżbyś mię mógł potym zabić.

Kto jeden raz śmie się ważyć
Zobopólną przyjaźń skazić,
Uczyni to i drugi raz,
Kiedy jedno będzie miał czas».

Ніколи по свіжій кривді
Гнів скоро не відійде;
Рідко коли може бути відновлена
Щира дружба, якщо вона була порушена
(польськ.).— Ред.

Przyjaciela jednanego,
A miecza tez skowanego —
Tego się zawżdy ostrzegaj,
Nadzieje w nich nie pokładaj![1]

Між паралелями сеї другої редакції подано знов також чеський варіант, із чого, одначе, ще не можна догадуватися, що автор польського «Езопа» між своїми джерелами мав також чеського «Езопа». Наводячи титул старочеського Езопа (Jana Albina Ezopovy rozpráwky, vydal Antonin Truhlař.

[1] *119. Друг поновлений—меч скований*

Якийсь хлоп змію ховав
І зі столу їй їсти давав;
Та якось хлоп розпалився
І сокирою змію поранив.

Змія від нього ледве втекла
І у свою нору сховалася,
Кажучи: «Нащо ти мене вдарив?
Я ж тобі щиро вірила!»

По тому хлоп дуже збіднів
І вже далі щастя не мав;
І вірив — усе те з того пішло,
Що він змію свою вдарив.

Прийшов хлоп до нори змію просити,
Прагнучи знову з нею дружбу поновити;
Приніс їй молока солодкого,
Накришивши в нього хліба білого.

Змія йому з нори відповіла:
«Любий брате, аби ти знав:
В твоїй я дружбі сумніваюсь,
Доки твою сокиру бачу.

І надалі в неї не буду вірити,
Бо коли ти мене першого разу так зрадив,
То може знов таке статися,
Що ти мене схочеш колись убити.

Хто один раз сміє зважитись
Обопільну дружбу порушити,
Вчинити так може і вдруге,
Коли тільки буде до того нагода».

Друга поновленого
А меча скованого
Завжди бережися,
Надії на них не покладай! *(польськ.)— Ред.*

V Praze, 1901), польський видавець не подає року ані місця старочеського видання.

Не можна сказати, щоб перерібки Берната з Любліна визначалися доброю композиціею змісту та поетичністю представлення; навіть віршована форма в них не видержана та римування дуже часто недбале[1]. Перші початки польської поезії, як бачимо, були дуже скромні. Не дуже великий поступ супроти Берната виявляє також далеко визначніший його наступник Микола Рей, якого перерібку сеї самої байки подаю тут для порівняння.

XLI. NIE WIERZ ZŁEMU NIGDY

Wąż chłopu dziecię zjadszy, uciekał kszykając,
A chłop mu ogon uciął,— poszedł wąż stękając.
Więc się dziecinę zgoiło, ogon też węzowi;
Chłop rzekł: «Pojednajmyż się, kiedychmi już zdrowi!»

Rzekł wąż: «Jać się pojednam, lecz, gdy uzrę ogon,
A ty dziecię wspomniesz, będzie znowu gomon».
Zawżdy, gdy obrażona przyjaźń bywa nazbyt,
Na wieczne tam przymierze trudno bywa o kwit[2].

---

[1] Варто зазначити в його тексті форму «musił» замість «musiał», «rozrzewnił się» в значенні «розсердився» і «podbiedział» в значенні «збіднів» — усі три можна вважати відгуком руської мови: мусити, ревнувати та бідніти. Незвичайним для польської мови явищем треба вважати форму «kęsego» замість «kusego», яка в польській, очевидно, тотожна з руським «куций»; у сьому випадку автор поляк, чуючи в тім слові рутенізм, силкується оминути його подібно до того, як нагуївські хлопці замість руського «щупак» ніби по-польськи говорили «szczępak».

[2] Mikołaj Rej z Nagłowic. Zwierzyniec (1562), wydał W. Bruchnalski. (Biblioteka pisarzów polskich, N30), Kraków, 1895, c. XVII + 347. Rozdział III, c. 230.

XLI. Не вір злому ніколи

Змія, хлопові дитя вжаливши, тікала, сичачи,
А хлоп їй хвоста втяв,— поповзла змія, стогнучи.
Отож, як дитя видужало, а хвіст загоївся,
Хлоп сказав: «Поєднаймося ж, коли ми вже здорові!»

Сказала змія: «Як же ми поєднаємося? Коли я побачу хвіст,
А ти про дитя згадаєш, то буде знов галас».
Завжди, коли зраджена дружба відновлюється,
На вічне примирення трудно буває сподіватися
(*польськ.*).—*Ред.*

Маючи можність користуватися чеським текстом, подаю тут його титул докладніше, ніж се вчинив польський видавець. Старочеський «Езоп» появився передруком із старого перводруку з р. 1557 в публікації Чеської Академії наук у Празі під заголовком: Sbirka pramenův ku poznáni literárního života v Čechách, na Moravě, a v Šlezsku, vydáva III. třida České Akademie Cisaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a uměni v Praze. Skupina prvni. Památky řeči a literatury české, řada II, čislo 3. Ezopovy fabule. V Praze, 1911. На другій титуловій стороні головний титул: Jana Albina Ezopovy fabule a Brantovy rozprávky, dle sborniku Prostejovského z. r. 1557, vydal, úvodem a poznámkami opatřil i přilohami doplnil Antonin Truhlař, professor c. k. Akadem. gymnasia. V Praze, 1901. Книга формату великої 8-ки обіймає LXII ст. вступу — 384 ст. тексту. На дальших ст. 386—405 зміст, а на ст. 416—417 додатки і поправки. Чеських перекладів Езопа, як довідуємося з передмови, було чотири, незалежних один від одного. Найстарший із них, доконаний у XIV в. римованими віршами, містить 60 байок Анонїма і заховався в одинокій копії в однім рукописі бібліотеки гр[афа] Баворовського* у Львові; другий, друкований при кінці XV в., заховався лиш у однім відривку перводруку в бібліотеці в Страгові; третій, недрукований, заховався в рукописі Клементинської бібліотеки, вписаний між рядки латинського друку з р. 1517; четвертий Яна Альбіна, друкований у Простейові 1557 р. Сей переклад доконаний прозою. Із двох варіантів, указаних польським видавцем, лиш один, що міститься на ст. 81—82 чеської публікації, має ближчий зв'язок із нашою байкою. Ось його текст у перекладі на нашу мову.

ДЕСЯТА БАЙКА ПРО БІДНОГО ЧОЛОВІКА ТА ЯЩІРКУ

Хто іншим шкодить, того все треба мати в злій пам'яті і стерегтися його і ніколи не довіряти йому ні в чім. Се виясняє отся байка: Ящірка привикла у одного бідного чоловіка приходити до стола і тут годуватися дрібками, що падали зі стола того бідака. Доки ж сей бідак отак годував ту ящірку, всі його діла велися йому щасливо, і через них дійшов до великого багатства. Та незабаром по тім той чоловік розгнівався на ящірку і сильно

зранив її сокирою. Не по довгім часі за те він попав знов у бідність. З того зрозумів, що все щастя, яке мав уперед, велося йому так добре за ту добрість, яку щедро оказував ящірці; а потім наново попав у бідність тільки за те, що зранив ящірку. Пожалував того дуже і просив ящірку, аби простила йому ту провину, що йому того дійсно дуже жаль, що зробив їй кривду. Та ящірка відповіла йому: «Коли так просиш, я рада простити сю провину, але ж тоді, коли загоїться моя рана. Але проте через сором я не можу зовсім вірити тобі. І хоч би я помирилася з тобою, але проте не забуду про невірність твоєї сокири». Так усе має в злій пам'яті бути той, хто свавільно в чім-будь грозить іншому.

Старочеський автор користувався, як бачимо з нотки чеського видавця, німецьким джерелом, яке перекладав не дуже докладно, не знаючи, прим., що німецьке «Natter» не значить «ящірка», тільки т[ак] зв[ана] «сліпа гадина» або «веретільниця», що справді належить до громади ящірок, але різниться від них тим, що не має ніг. Польські варіанти, як бачимо, зовсім незалежні від старочеських.

Другий варіант старочеської збірки Яна Альбіна значно коротший і оповідає основу байки так, що милосердний селянин під час зими прийняв ледве живого вужа до свого дому і годував його, за те, одначе, вуж, прийшовши до сили, понапускав своєї отрути у всі горшки в селяниновій хаті. Побачивши се, селянин убив невдячного вужа.

Щодо українського грунту, то на ньому, оскільки нам досі відомо, стрічається байка про вужа в домі уперве в книжечці «Ифика ієрополитика», що з численними дереворитними ілюстраціями та з віршованими підписами до них була видана уперве в році 1760 у Львові, ст. 108—110 і потім ще раз у Відні і містила в собі щось неначе руковід чесного та розумного життя і добрих обичаїв[1]. Ся книжечка

[1] Подаю тут бібліографічний опис сеї книжечки, якої два видання, кожде в двох примірниках, міститься в бібліотеці Народного дому* у Львові під числами інвентарія старих друків 152 (dubl.), 168 і 188. Оба примірники під ч. 152, се віденське видання з року 1774, а оба дальші — львівське видання з року 1760. Повний тільки один примірник, ч. 168, якого титул в повнім тексті ось який: «Ифіка ієрополітіка или Філософія нравоучителная символами и приуподобленіи изясненна. Иногда въ иностранной, нынѣже въ типографіи Стравропѣгіалной Лвовской Братства Успенія пресвятыя богородици типомъ изданна року 1760». Повний примірник

належить до визначних пам'яток нашого старого письменства, та досі, на жаль, не звернула на себе уваги дослідників історії нашого письменства, так що про її авторство, а тим менше про джерела не можемо сказати нічого. Варто зазначити хіба, що на неї звернув увагу вже Маркіян Шашкевич*, між якого автографами знайшлося кільканадцять чотиристихів, переписаних із тої книжечки і опублікованих як вірші самого Шашкевича.

БАЙКА ПРО ЗМІЮ В ДОМІ

Ифика іерополитика

(Вид. у Львові, 1760, картка 108—110)

Земледѣєва змій умертви сына.
Отецъ сѣчивомъ ошиба змiина
Усѣкъ; и та суть знаменія вражды,
Тѣмъ змій блюдется казнымъ быти дважды.

Погляньте, прошу вас, що приносить нерівність у приятельстві! Чули ви премудрі слова Ісуса, сина Сірахового: «Радість чи смуток, остуду чи потіху, журбу та тісноту маєш із того, коли попадеш у таку дружбу, де один уважає себе паном, а другого своїм слугою. Нема

львівського видання має формат 16-ки, карток ненумерованих 6, на яких міститься присвята єпископу Льву Шептицькому, писана Николаєм Шадурським, протонотаріем апостольським, далі без окремого титулу нумерованих карток 176; на остатній картці на першій стороні внизу формула закінчення: «Господу богу поспѣшествующу сія книжица рокомая Ифіка іерополітіка или Філософія нравоучителная совершишася року 1760 мѣсяця апріля дня 19». На звороті сеї картки поміщено цензурне одобрення, підписане: «Антоній Лдвѣнскій, протонот[арій] апостолскій оффѣціяль єнеральный лвовскій». На звороті першої (титулової) картки міститься герб «ясневелможныхъ Шептицкихъ» (підкова під хрестом зі стрілою з правого боку, цілість під кардинальским капелюхом), а під гербом четверостих:

Точнихъ нравовъ книжица поучает сія,
И како дойти неба чрез дѣла благія:
Чтущъ ю всяк ужъ къ небу имат путь готове,
Аще держится слѣда Шептицких подкови.

Книжечка містить у тексті 63 рисунки, а під кождим підпис, віршований із 4 стихів. Віденське видання мало формат малої 8-ки 5 карток ненумерованих і 309 нумерованих сторін. На початку міститься передмова «К благоразумному читателю», рисунки відмінні від львівського видання.

в такій дружбі жадної сили, жадної потіхи, тільки свари, колотнеча, лайка, самохвальба і погорда». Бажаючи уникнути такої біди, вибирай собі приятеля подібного і рівного, бо, притулившися до сильного, щезнеш, як мала річка в великій. Ані буря, ані тишина не стоять постійно; ані дощі не йдуть безперестанку, ані погода не стоїть без переміни. Те само бачимо і в житті: многі після ворожнечі стають приятелями, але ще більше таких, що з приятелів робляться ворогами. А як по найбільшій тишині бурхають найстрашніші хвилі, так по найтіснішій приязні вибухає непереєднана ворожнеча. Особливо трафляється се таким, що не хотять прощати один одному зневагу і, ховаючи її злопам'ятно в душі, дожидають пори для пімсти. Бачимо се і з приложеної тут притчі.

Перед домом одного хлібороба в горі жила гадюка, що любила лазити до дому того мужа. При одній такій нагоді син хлібороба ударив гадюку, а вона, роз'ярена, вкусила хлопця смертельно. Батько, бачачи мертвого сина, пройнятий тяжким болем, побіг щодуху, щоб убити гадюку, але, замахнувшися сокирою, відтяв їй тільки шмат хвоста, а гадюка сховалася в нору. Хлібороб, бажаючи хитро примиритися з гадюкою, аби звабити її на своє обійстя і помститися на ній, прилагодив їй поживу з води, солі і меду і кликав її до давніших відвідин. Та гадюка, сичачи з нори, відповіла: «Даремно трудишся, добрий чоловіче! Не буде вже приязні між нами, бо я, дивлячися на свій хвіст, не можу забути того, що ти вчинив мені, а ти, дивлячися на гріб свойого сина, не можеш забути того, що я вчинила йому. То й яка ж може бути злагода між нами?» Так само й чоловік не може безпечно вірити приязні такого, що був його ворогом, бо спомини про ворожнечу раз у раз розбуджують у його думці нову ненависть.

ПРИТЧА ПРО ГАДЮКУ В ДОМІ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

З текстом староруської притчі про гадюку в домі я познайомився уперве, прочитуючи Ізмарагд*, що міститься в рукописі музею о. А. Петрушевича* ч. І в бібліотеці Народного дому, де вона фігурує як слово св. Йоана Златоустого* «О твари божіи и о кончинѣ смертнѣй и о покаяніи» (д-р Іларіон Свєнціцький*. Опис рукописів Народного дому з колекції Антона Петрушевича, частина перша, Львів, 1906, ст. 8). Так само невластиво вона фігурує під іменем того самого святого в Ізмарагді найстаршої редакції, описанім Яковлєвим* (В. А. Яковлев. К литературной истории древнерусских сборников. Опыт исследования «Измарагда». Одесса, 1893, ст. 25), де титул її звучить: «Слово иже во святыхъ отца нашего Йоанна Златоустаго, архіепископа Константина града. Повѣсть душеполезная въ чину притчи, что есть житіе се настоящее, сказаніе о зміи и о дворѣ». Завважу, що в копії Сваричівського рукопису*, яким є згаданий вище н-р 1 збірки Петрушевича, заходить справді непорозуміння, бо стаття починається реченням, узятим із «Слова» Йоана Златоустого, по чім безпосередньо йде текст притчі, в якому бракує початку; очевидно, у взірці, з якого переписувано Сваричівський Ізмарагд, видерто в рукописі одну або дві картки, на яких було докінчення «Слова» Йоана Златоуста і титул та початкові рядки притчі.

Повний текст притчі, але в трохи коротшій редакції, міститься в рукописі монастирської бібліотеки святоонуфрійського монастиря василіан у Львові, ч. 40*; сей інтересний рукопис був писаний у першій половині XVII в. в Печерськім монастирі в Києві. Яковлєв у цитованім місці своєї праці про староруський Ізмарагд дає про сю притчу ось які бібліографічні вказівки: «Притча взята із «Слова», якого автором признають Христофора*, патріарха александрій-

ського. Грецькою мовою вона надрукована в Fabricii*, Bibliotheca graeca, vol. XII, ст. 657—676, і Migne*, Patrologiae cursus completus, series graeca vol. C, ст. 1216 і далі. З Фабріцієвого видання зроблено російський переклад, друкований у «Христианском чтении»*, 1843, т. IV, ст. 24 і далі. В староруському письменстві сю притчу стрічаємо досить часто, між іншим, у Златоструї* і інших збірниках, іноді з авторством Івана Дамаскіна*. Церковнослов'янський текст був друкований уперве в Москві в Сборнику 1647 р.* В іншій редакції, ближчій до грецького тексту, притча міститься в збірці Златоуст* як глава 37».

Про дійсного автора сеї притчі, Христофора, патріарха александрійського, читаємо у Вільгельма Каве, Scriptorum ecclesiaticorum historia litteraria, вид[аній] в Женеві 1605 [року], ст. 446, що він жив під пануванням цісаря Теофіла Іконоборця* коло р. 836 і написав один тільки твір, аскетичне і параболічне упімнення про життя людське п[ід] з[аголовком] „Τί ὁμοιοῦται ὁ βίος οὗτος, καὶ εἰς ποῖον τέλος καταστρέφει''. Сей твір, як додає Каве, в грецькім і латинськім тексті був виданий у Парижі 1608 р. під іменем Теофіла Александрійського.

На староруську мову він мусив бути перекладений дуже давно, може в XI або XII в., бо відома притча про хромця і сліпця, якої простора редакція, без сумніву, належить Кирилові Туровському*, була по всякій правдоподібності писана на взірець греко-єгипетської притчі Христофора Александрійського. Найстаршу староруську копію тої притчі маємо в пергаміновім рукописі з кінця XII віку, що міститься в бібліотеці Свято-Троїцької Сергієвої лаври під ч. 2027 як додаток до тексту деяких святих книг Старого завіту. Тут вона подана в коротшій ізмарагдовій редакції без назви автора п[ід] з[аголовком] «Сказаніе въ образъ притьчи о житьи человѣчьствѣ», і починається словами: «Уподоби ся, възлюбленіи, нашь животъ въ житьи»[1]. Повний текст притчі з доданням просторого, мабуть староруського, поучення заховався в паперовім рукописі тої самої бібліотеки з XV в., що містить збірку грецьких отців церкви і один твір Євфімія, патріарха Тирновського*, писаний болгарською мовою. Притча являється тут з повним і вір-

[1] Описание славянских рукописей библиотеки Свято-Троицкой Сергиевой лавры. Часть 1. Москва, 1878, ст. 2.

ним титулом: «Иже въ святыхъ отца нашего Христофора, архіепископа александрськаго повѣсть и поученіе душеполезно, явлѣющи, что уподоби ся житіе се» (Описание, ч. III, Москва, 1879, ст. 144). Притча разом з поученням, доданим на кінці і пропущеним мною в перекладі, що доконаний власне на основі сього тексту, займає в рукописі 36 карток письма. Завдяки ласкавій ввічливості завідателя бібліотеки Сергієвої лаври біля Москви, Костянтина Михайловича Попова, я одержав копії з сих обох рукописів, а над то копію найстаршого церковного друку московського Сборника з р. 1647*, що має титул: «Иже во святыхъ отца нашего Іоанна Златоустаго, архіепископа Константина града, повѣсть душеполезна въ чину притчи о дворѣ и о зміи и что есть житіе се настоящее всякого человѣка». Нарешті додано також копію з рукописного Ізмарагда Сергієвої лаври XVI в., ч. 204 (1626), що має титул: «Слово иже въ святыхъ отца нашего Іоанна Златоустаго архіепископа Костянтина града, повѣсть душеполезна въ чину притчу, что есть житіе се настоящее, сказаніе о зміи и о дворѣ». Всі ті тексти, за яких уділення висловляю тут шановному К. М. Попову мою прилюдну подяку, будуть опубліковані і визискані науковим способом у спеціальнім досліді, який маю намір присвятити тій притчі*.

В р. 1905 по газетах розійшлася вість, що бельгійський учений Ф. Кюмон у своїй подорожі по Малій Азії знайшов грецький текст притчі про гадюку в домі, яку він уважає твором св. Іпполіта*. Тут же був поданий коротко зміст притчі. Зацікавлений сею звісткою, я удався листовно до проф. Кюмона і незабаром одержав від нього відбитку його публікації п[ід] з[аголовком] «Une parabole attribuée a st. Hippolyte de Rome», що була вміщена в журналі «Revue de l'instruction publique en Bélgique publiée sous la diréction de MM. Ch. Michel et P. Thomas avec le concours de MM. Cumont, L. Parmentier et H. Pirènne», Bruxèlles, мала 8-ка, ст. 7, з доданням рисунка-фотографії монастиря Сумеля недалеко Трапезунда, де була знайдена рукописна копія притчі. Текст притчі тут короткий і відповідає нашим ізмарагдовим текстам. Розуміється, догадка проф. Кюмона про Іпполітове авторство притчі супроти всього сказаного тут не має ніякої підстави, та проте опублікований ним текст має своє значення при порівнянні з іншими друкованими та рукописними текстами.

Львів, дня 29 марта 1910

1. ВСТУП

Все, любі мої, що по всі часи первосвященики і пастирі і начальники подають вам про вас і про нас, первосвящеників, боже слово, веде до дбайливості та поучення, як багато треба думати про спасеніє себе самих і інших людей чоловіколюбним дійством. Того, що до Мойсея в хвилі малодушності мовив: «Не ти сам пастир сих людей, але й я за тобою»,— того призовімо сьогодні, який ненастанно текучі дари дарував нам нескупо, що своєю силою укріпив нашу неміч і своєю невимовною мудрістю та ласкою умудрив нашу безумність. Бо коли подумаю про першого сотвореного чоловіка Адама і поміркую про його поступок, бере мене жах і диво, як він, сотворений рукою божою і наділений ласкою розмовляти з богом та даром пророкування, проте переступив одиноку заповідь божу і через те позбавив себе великого добра і обголив себе з усеї слави і царства і всіх божеських дарів. В одній хвилі упав і був вигнаний з раю і злетів у глибину бідності та бездомності. Коли оттак міркую, що се сталося йому за один одинокий непослух, то думка про наші незліченні гріхи наповняє мене розпукою. Коли ж пригадаю собі те, що в Євангелії сказано про розбійника, і поміркую, як він одним словом був спасенний і очистився від незліченних гріхів, знов набираю бодрості й надії і прихиляюся усильно до покаяння. Бо ж той ділами падав, а словом спасся. Тамтой бачив страшні божі чуда і переступив божу заповідь, а сей не бачив нічого, тільки Христа, та й то болюче розп'ятого, і увірив у нього. Велика тут різниця і незрівняна рівність, так як нерівні мали душі. Іншу чесноту мав розбійник, якої не мав Адам, і стоїло йому лише сказати: «Господи, пом'яни мене в царстві твоїм!»

Всі ви ученики Христові, що надієтеся унаслідити його, піддержуйте в собі таку віру і вправляйтеся в благочестивих ділах! Бо кождий чоловік, що хрестився в ім'я отця і сина і святого духа і сподобився прийняти дар божий, чує голос Євангелія, яке велить йому: «Нікого не кривдь, не бий у лице, не вдар ніяк і не напастуй!» Але слухай, що й над то ще говорить Євангеліє: «Коли хто скривдить тебе, терпи; коли хто потягне тебе одні гони, іди з ним двоє гін». Жаден із благовірних християн не хотів сього терпіти, та відколи найшло на нас тяжке ярмо ізмаїльтян, прийняли ми ще тяжчі лиха від них. Поневолі і не хотячи

мусили ми терпіти: коли б були терпіли таке перед тим від одновірців, були би ми мали велику заплату. Бо християнин, коли покривдить кого, терпить потрійну кару. Адже кождому християнинові треба покаятися за кождий гріх усім серцем перед богом і перед смертним часом і не дурити себе принадами сього віку!

II

Чи чули ви, любі мої, яке подібне життя наше на сьому світі до того одного чоловіка, що оселився в домі зі своєю жінкою і сином-одинаком і прийняв іще одного слугу. А була в тім домі їдовита гадюка. Чоловік чув від многих, що ся гадюка умертвляє з давен-давна всіх, що замешкають у тім домі. Думав чоловік зразу або забратися геть із того двора, або вбити гадюку. Та коли пристежив її, щоб її вбити, знайшов перед нею золотого. І взявши золотого, мовив сам до себе: «Коли б ся гадюка хотіла умертвити нас, то не був би я перед нею знайшов золотого. Не подоба мені вбивати її, але навпаки, вона гідна всякої честі».

І пробула змія в домі досить довгий час, кождого дня кладучи йому золотого і нічим не шкодячи нікому. І радувався той чоловік, що не вбив гадюки.

Мав сей чоловік прегарного і многоцінного коня. І підповзла гадюка вночі і вкусила коня, і він іздох.

Послухай толкування того, що сказано досі! Дім — се життя людське, а гадюка в ньому — се світодержець, ворог лукавий — жадність і захланність, що дибає вкусити чоловіка в п'яту, щоб умертвити його. А золотий — се всяка лукава похіть, що тягне кождого до погибелі. А отрута гадюча — се гріх, що умертвляє кождого, хто піддається йому. Адже говорить апостол: «Коли повстає бажання, родиться гріх; коли ж скінчиться гріх, родиться смерть». За наше недбальство посилає бог не раз випадки на скотині, щоб ми лякалися і, бачачи їх, береглися всякого зла.

III

Бачачи чоловік коня свого умертвленого гадюкою, засмутився і почав проклинати дім і гадюку. І міркуючи сам у собі, говорив: «Яка страшна отрута в сеї гадюки! Конче треба мені вбити її, поки не умертвить кого з нас». І, прийшовши перед гадючину нору, щоб убити гадюку,

знайшов золотого, як звичайно, і мовив до себе: «Коня я стратив. Пощо ж мені ще тратити щодня золотого? Сяк чи так, кінь уже здох, а гадюка, мабуть, не буде шкодити людям, то й нема пощо вбивати її». І він лишив гадюку живою. І знов жив якийсь час спокійно, щодня знаходячи золотого біля гадючиної нори і не зазнаючи від неї ніякої шкоди.

Бачачи його безтурботне життя, гадюка приповзла вночі і вкусила слугу ві сні. Ві сні, кажу, щоб не сказав хто, що слуга сам прийшов на місце, де жила гадюка, або не беріг себе ліпше, щоб не наразити себе на її вкушення. Бо хто ж устережеться невидимої смерті? Крикнув укушений слуга; і прибіг пильно господар, кленучи гадюку й ту годину, в якій оселився в тім домі.

Так і ми, поки нам добре ведеться, не тямимо про смерть, а в біді тратимо духовий спокій і проклинаємо се життя та годину, в якій ми родилися. І кождий із нас говорить у такій хвилі: «Ні вже, ні за що відтепер не дам себе спокусити покусам сього марного життя». Але потому (як пес до своїх блювотин) вертаємо до своїх давніх гріхів, не кидаємо їх, але робимо ще гірше, не дбаючи про біду ані про смерть. Через таке безтурботне життя в світовім добрі гріх набирає подвійної сили. Як пташина, названа ілунь, бачачи крокодила і підстерігши його, коли спить солодко і лежить спокійно простертий з отвореною пащею, раптово вскакує в пащу і вбігає в черево його і роздирає те черево і лишає його мертвого, отак і нас умертвляє гріх, коли не поспішимо покаянням обновити своє життя.

Але вертаймо до попереднього!

IV

Бачачи чоловік свого слугу люто вкушеного, в тяжкім болю, покликав лікарів і просив їх привернути його до здоровля. Вони пробували всяких ліків, та ніякий не поміг, і слуга нарешті вмер. І заприсяг чоловік, що вб'є гадюку. Та, прийшовши до її нори, знайшов золотого і, взявши його, мовив сам до себе: «Слугу купив я за гроші, так, як коня, а ті золоті, які я тут находжу кождого дня, варті далеко більше. Треба нам берегтися ліпше, то гадюка не пошкодить нам».

І, осліплений жадобою грошолюбства, лишив гадюку живою і жив знов спокійно якийсь час.

Бачачи, що чоловік живе необережно і не дбає про смерть, гадюка приповзла вночі і вкусила його сина.

Слухай, любий мій! Коли бог розгнівався на Фарру, вітця Авраамового, за те, що робив ідоли, умертвив його наймолодшого сина, якого він любив найбільше. Та батько не нарозумився тим і робив далі ідоли та продавав їх ідолопоклонникам. І сталося тоді 3302-го року те, чого ніхто ніколи з давніших людей не видав; ніколи перед тим не вмирав син перед вітцем, окрім Ламеха, сина Мафусаїлового; і дивно було всім, і навіть письмо святе зазначило, мовлячи: «І вмер Аран поперед отця свойого Фарри».

Але вернімося до перерваного оповідання і, згадавши про крик укушеного сина, скажімо про старого.

V

Прийшов отець, плачучи і б'ючи себе в груди і ляскаючи лице своє рукою і кричачи: «Ой лишенько моє!» і проклинаючи годину, коли замешкав у сьому домі, і гадюку, що вкусила його одинокого сина.

Оттак робимо не раз і ми: коли бачимо, як умирає такий молодий чоловік, то в нас родиться ненависть до життя, і ми готові лихословити те життя та сказати: «Краще було б чоловікові не родитися, ніж умирати так молодо, не скоштувавши того життя. Горе тобі, роде людський! Коли вмре такий чоловік у молодім віці, ледве вийшовши з першої юності, то, їй же богу, не варто дурити себе тим життям і грішити в ньому». Іще маючи сльози на очах і дивлячися на мерця і з хлипанням хитаючи головами сюди й туди і зарікаючися, що годі нам турбуватися життєвими клопотами і озлоблятися за маєткові справи,— і тут же наказуємо своїм слугам, аби добре стерегли нашого добра, говорячи їм: «Бережіть, братця, щоб хто не потяг що з дому, поки ми плачемо по мертвому!» Сьогодні плачемо й ридаємо безутішно, а завтра живемо, як безсмертні. Плачемо при сході душі і впиваємося на похороннім обіді.

Але ведім оповідання далі там, де перервали його, бо треба нам доповісти до кінця.

VI

Бачачи чоловік, як син кричав і кликав його і, заливаючися слізьми, благав помочі у свого вітця, скликав лікарів і обіцяв дати їм, що самі захочуть, аби тільки

відвернули його сина від смерті. Нічого й казати, що лікарі потрудилися по змозі, та не вдали нічого, бо хлопець умер. Глибоко засмучений отець поклявся не лишити гадюку живою, мовлячи: «Доки буду дурити сам себе і не вб'ю сеї проклятої гадюки, заки вона не вмертвить і мене самого?»

І коли пішов убити гадюку, знайшов золотий і взяв його і почав говорити сам до себе, позираючи на золотий і мовлячи: «Що мені робити? Син уже вмер. Якби був стерігся добре, то не була б могла гадюка знайти і вкусити його. Але ми з жінкою будемо стерегтися добре, і вона не зможе пошкодити нам. Стратив я сина, по що ж мені тратити ще кождого року 365 золотих?» І з тими словами лишив гадюку живою.

І знов прожила гадюка якийсь час спокійно, день у день кладучи золоті і не роблячи шкоди нікому. Та коли чоловік обезпечився і полюбив більше марності сього життя понад побожне й людяне поводження, приповзла раптово гадюка і вкусила його жінку.

Оттак і смерть приходить раптово, як злодій, а ми не знаємо ні дня, ні години, в якій вона назначить і вихопить нас.

Кричить жінка до чоловіка. Прибіг чоловік, плачучи й ридаючи. Почули сусіди й приятелі й свояки і позбігалися, плачучи. І знов чоловік покликав лікарів і обіцявся заплатити золотом, щоб вибавили його жінку від смерті. І знов трудилися лікарі не мало і не могли нічого порадити, і жінка таки вмерла. І лишився чоловік у домі сам і, гостячи своїх приятелів та свояків, розповів усім до слова, яке лихо спіткало його з гадюкою. І всі всякими словами радили йому вбити гадюку і не лишати її живою, коли сам не хоче пожити смерті.

І прийшовши чоловік на місце, де звичайно знаходив золоті, побачив, що там лежав дорогий камінь, білий і чистий і многоцінний, далеко вартніший від золотого. І з радістю взявши той камінь, обертав його на своїй долоні, тішачися та бавлячися ним любо і, немов забувши про смерть свого сина і своєї жінки, мовив сам до себе: «Видно, що гадюка не без причини перемінила золотий на сей чистий і білий камінець. Певно, вона перемінила також у собі свою смертельну отруту і вже більше не пошкодить нікому».

О, яким безумом дурить нас диявол повабами сього життя! Як сильно відвертає нас від спасення і божого чоло-

віколюб'я і віддає нас огневі вічному! Оттак і вудка рибацька називається повабом, бо єсть на ній примана, що одурює рибу. Кидаючи перед рибу сю приману, рибак заставляє її зачепитися на вудку і тоді витягає з води і кидає в окріп. Весь світ стоїть на злі й лукавстві, і ми, хоч знаємо гріховну злобу, все-таки любезно і запопадливо звикли прихилятися до нього. Як осел іде на стрічу молодому льву, а сей з'їдає його, розірвавши на шматки, так і той чоловік, одурений великою радістю із-за дорогого камінця, почав чистити місце і кадити і кропити і курити там усякі кадила. І кождий день в установленій годині робив сю набожність, і кождого дня гадюка подавала йому дорогий камінець. Бачачи багато тих камінців, чоловік радувався і, відложивши дещо золота, зробив із нього пушку і вложив у неї дорогі камінці та решту золотих і, хотячи заховати пушку з золотом і камінцями та не знаходячи місця, де би заховати її, викопав ямку в головах своєї постелі й заховав її там. І коли обідав, дивився вниз і не згадував ні про жінку, ні про все інше, що мав і стратив.

VII

І приповзла гадюка і вкусила його в ногу. Закричав чоловік великим голосом. Позбігалися до нього всі сусіди і приятелі й свояки, нарікаючи та докоряючи йому й говорячи: «Чи не казали ми тобі вбити гадюку, а то вона й тебе погубить? Направду ти сам собі зробився убійцею».

Та він, покликавши лікарів, просив їх допомогти йому, обіцяючися та присягаючи, що дасть їм усе, чого жадають, аби тільки вибавили його від смерті. Вони напоювали його різнородними ліками, але не могли привести його до здоровля. Нарешті, коли всяка людська поміч оказалася даремною, як говориться в книзі Іова: «Визирав я людської помочі, і не було її», і Давид говорить: «Не надійтеся на князів і на синів людських, бо нема в них рятунку» — коли отак лишився без людської помочі, обернувся до бога, мовлячи: «Господи, господи, сей один раз прости мені, аби я лишився живий, і покаюся і вже більше не одурить мене се життя ані погане грошолюбство. Але роздам усе своє багатство і зроблюся монахом і оселюся в святій пустині, відрікшися всіх життєвих клопотів і забагів, і подбаю про своє спасеніє і про те, щоб угодити тобі. Бо тепер зрозумів я добре, що все те життя — суєта».

І просив помочі у многих святих, і давав багато милостині вбогим, і дав богу заповіт, що і всю решту віддасть на боже. І дарував йому бог життя, і по якімось часі він одужав і прийшов до здоровля. Та коли йому почало вестися добре, він знов забув заповіти та клятви, якими обіцяв себе богу, і мовив сам до себе: «Надіюся, що, вийшовши раз із сеї недуги, надалі вже буду безпечний від укушення гадюки, бо якби її отрута була така смертельна, як у перших разах, то й я не був би видужав від неї».

VIII

О самодурство пустого чоловіка! Ліпше б було тому чоловіку не родитися на землі. Та й чи один він такий, що прогнівляє бога у всьому його сотворінні! І він обернувся назад на свої блювотини і повів себе ще гірше, так, як той, що після розпуки вирятувався з морської бурі, або той, що видужав із невлічимої хвороби, або як розбійники, яких відпустять із темниці та мук, дарувавши їм кару смерті. І ми поступаємо таким самим способом: каємося в тяжких пригодах, а діждавшися відради і добродійства, вертаємо знов до гріхів, і знов одно будуємо, друге руйнуємо і не робимо корисного діла, так, як той рак, що раз лізе наперед, а потім поспішно пливе назад і, не потрафивши просто до своєї нори, попадає в сіть. Так і люди: один будує, а другий руйнує, і що їм із того? Тільки марна праця.

Оттак і сей чоловік вернувся до своїх попередніх привичок і пустого життя. День у день одержуючи дорогий камінець, він говорив сам до себе: «Заспокійся, душе моя!» І коли жив так далі безтурботно, приповзла знов гадюка і вкусила його в руку. Він наробив крику, позбігалися сусіди і приятелі й свояки, плачучи та докоряючи йому й говорячи: «Доки терпить тебе бог? Адже ж дав ти йому слово з клятвою і потім скинувся з нього. Направду на тобі сповняється пророцьке слово: «Коли вбивали їх, тоді благали бога, а коли одержували помилування, то творили ще гірші пакості».

І почав чоловік знов молитися: «Господи мій, господи, знаю, що я не встоявся в своїм слові і не додержав обіцянок, які дав тобі. Але ще сей раз вистав мене на пробу, бо я зрозумів усю погань покуси і пізнав усю її фальш, і не дам одурити себе більше».

І знов вислухав його чоловіколюбець бог і дав йому прийти до здоровля. І він почав знов жити собі безпечно, помалу забуваючи про небезпеку, яка грозила йому, поки не повернув знов до давньої своєї привички, говорячи сам собі: «Пощо мають пропадати ті многоцінні камінці? Знаю багато вбогих, що не мають навіть хліба, чим насититися. Збиратиму ті камінці і за них дістану великі гроші і даватиму бідним та вбогим чимраз більше, і ся милостиня положиться мені за заслугу. А потому піду на пустиню і покаюся, бо задля сього дарував мені бог життя».

IX

Бачите, любі мої брати, самодурство сього життя! Дурить чоловік сам себе, що збирає багатство на те, щоб дати милостиню. Нехай не пропадають дорогі камінці! А того й не чує, що, збираючи їх, він починає ненавидіти всіх убогих і захланно зберігати своє багатство. Оттак і сей чоловік дійшов знов до занедбання своїх заповітів, день у день докладаючи золотого до золота і камінці до камінців. І веселилася його душа, не турбуючися думкою про смерть, і чоловік говорив до неї: «Душе моя, їж і пий і веселися, бо твоє добро множиться день у день».

І почав чоловік роздумувати, де би заховати решту золота, так як той багач у Євангелії, що говорив сам до себе: «Порозвалюю отсі мої стодоли і побудую більші». Та сказано було йому: «Безуме, сеї ночі візьметься душа твоя від тебе, а те, що ти приготовив, кому лишиться?» І коли він отак міркував, приповзла нараз гадюка і вкусила його в груди просто серця. Знов він закричав, і зібралися його сусіди та свояки, ганьблячи його та промовляючи: «Лиха твоя душа, окаянний чоловіче! Попереду показав тобі бог смертельність тої гадючої отрути на твоїм коні і на твоїм любім сині і на однодушній з тобою жінці, і сам ти два рази вертав від смерті і давав слово богу не піддаватися більше повабам сього життя. Два рази вислухав тебе бог і вийняв тебе від смертельної недуги, та для тебе, затуманеного, все це було надаремно. Добре говорить письмо боже: «Серце розумного сокрушається від самого позору, а нерозумного хоч бий, то він не зрозуміє». Кілька разів ми радили тобі, щоб ти вбив свою неприятельку, а то вона умертвить тебе, але ти не послухав нас». Тоді він,

взявши золото і дорогі камінці, показав їм, мовлячи: «Оце все дістав я від гадюки».

Вони ж, хитаючи головами, мовили: «Нещасний чоловіче, даремно ти занапастив своє життя. Інші заберуть се по тобі, а ти прогнівав бога і запропастив свою душу і заслужив для неї на вічний огонь».

І чоловік почав знов жалібним голосом молитися і промовляти: «О господи мій, господи, ще сей один раз вислухай мене і випробуй мене, боже мій, і не приймай моєї душі, оголеної з добра, неготової й нечистої!»

І зібрав лікарів з усіх сторін, і запевняв їх, що дасть їм усе своє добро і буде служити їм усе своє життя, коли вибавлять його від смерті. І в тяжкій тривозі говорив: «Братчики мої, не знав я, яка то гірка смерть. Горе мені, окаянному та грішному! Справді я сам одурив себе». Се він дійсно сказав правду, і всі його зусилля з лікарями та з великим багатством не допомогли йому анітрохи вирватися з обіймів смерті. Бо на кого бог прогнівається, хто може помогти йому? Коли бог не допоможе, всякі заходи лікарів безхосенні та непотрібні. І так умер той чоловік гіркою смертю.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

[ДО ЗБІРКИ «ПАНЩИЗНЯНИЙ ХЛІБ ТА ІНШІ ОПОВІДАННЯ»]

Пускаючи в світ отсі три оповідання, що досі, крім «Історії кожуха», не були передруковані в збірках оповідань, видаваних Антоном Хойнацьким і Українсько-руською видавничою спілкою, зазначую тут, що найдавніше з них — «Цигани» — було друковане первісно в фейлетоні «Діла» з р. 1882, чч. 86—87, а потім передруковане в збірці «В поті чола», ст. 167—179; друге — «Ліси й пасовиська» — друковане перший раз у «Ілюстрованім календарі «Просвіти»* на р. 1884, ст. 24—35, третє в «Житі і слові»*, річнику третім, видаванім у р. 1896 у кн. 1, ст. 23—29, а четверте в збірці «Сім казок», ст. 33—38. Видаючи ті оповідання тепер окремою книжкою, подаю їх не в хронологічнім порядку їх написання та друкування, а відповідно до хронології історичних відносин, яких торкаються ті оповідання. На першім місці йде оповідання «Панщизняний хліб», що майже цілим своїм змістом належить до панщизняних відносин перед р. 1848, а тільки закінченням відкриває немов мале віконце на відносини по наданню свободи нашому народові. Друге оповідання — «Ліси й пасовиська» — відноситься до темної досі в історії нашого економічного розвою доби політичної реакції 50-их рр. минулого віку, в якій наші селяни кінець кінцем основно програли т[ак] зв[ану] сервітутову справу* і в якій через те покладена була основа пізнішого економічного лихоліття та автономічного безголов'я. Третє оповідання відноситься до пізніших часів, 60-их рр., коли реорганізація жандармерії в нашім краю отворила дорогу надужиттям політичної власті і значно причинилася спинення розвою політичного життя серед нашого народу на довгі десятиліття. Четверте — то образець з сучасного життя українського мужика.

Може, мої оповідання видадуться декому старомодними і позбавленими тої містики, яку наші новіші письменники та критики уважають майже доконечною приналежністю літературних творів. Проте надіюся, що вони ні в чиїй душі не збудять хорих фантазій, а здоровому смакові дадуть здорову і не зовсім неприємну поживу.

Львів, 15 жовтня 1912

ДУХОВНА Й ЦЕРКОВНА ПОЕЗІЯ НА СХОДІ Й НА ЗАХОДІ

ВСТУП ДО СТУДІЙ НАД «БОГОГЛАСНИКОМ»*

Іще в початках 90-их рр. минулого віку я зібрав досить багатий книжковий і рукописний матеріал для вияснення історичного та літературного значення «Богогласника»*. На основі того матеріалу я написав кілька розділів розвідки, та, зупинившися на бібліографічнім описі різних видань «Богогласника», я відложив ту роботу, змушений обставинами зайнятися іншими працями, що не вимагали так багато заходів і не насували так багато трудностей, а при тім обіцювали багатші та важніші здобутки. Переглядаючи тепер свої папери, я знайшов і ту недокінчену розвідку про «Богогласник» і уважаю не зайвим опублікувати її вступну часть.

Праця над духовною та церковною поезією в нашім старім письменстві притягла до себе в остатніх десятиліттях багато визначних сил — назву тільки професорів М. Грушевського та В. Перетца*, а з молодших д-ра В. Щурата та М. Возняка — і збагатилася численними публікаціями, в яких, одначе, переважає сирий матеріал. Задумавши перед 20 роками свою розвідку досить широко, я у вступнім розділі висловив дещо таке, на що не звернув уваги ніхто з пізніших дослідників, і тому вважаю не зайвим опублікувати тепер сей розділ моєї давньої розвідки без есенціональних поправок, бачачи, що вона в своїй основі не перестаріла й досі. Розуміється, не пускаю й сього, так само як інших моїх давніших писань, у світ без численних дрібних поправок, речевих і язикових.

Писано дня 1 лютого 1913

Пісні церковні в християнській церкві, їх початок і розвій. Гімни грецькі та латинські, національні пісні церковні, стихіри, акафісти, мінеї і т. ін. Посереднє становище «Богогласника»

Поезія церковна не те саме, що поезія релігійна. Бо коли майже всяка поезія первісно була поезією релігійною, т[о] зн[ачить] піднесенням духу поза обсяг звичайних, буденних інтересів, поза котрими для первісного чоловіка безпосередньо починався обсяг божества,— то відси, від таких гомерівських гімнів, найстарших пісень єврейських, як пісня Дебори*, Міріам*, пісня Давида про смерть Саула та Йонатана*, найдавніші псалми та найдавніші часті «Рігведи»*,— до поезії церковної вроді псалмів «степенних» або католицьких канціоналів дуже далека дорога. Поезія церковна далека вже від тої наївної віри, того безпосереднього виливу чуття людського перед божеством, якими визначається первісна поезія релігійна. Поезія церковна — се витвір штучний, опертий на довговіковій традиції, виплив організації окремої верстви жерців, монахів, священиків, приноровлений до цілі системізованого вже і спеціалізованого богослужіння, якого не знають первісні релігії. Для своїх цілей вона користується давньою, наївною поезією релігійною, але вводячи її в новий зв'язок обрядів та тайн, надає їй скрізь нове, символічне значення, якого вона первісно не мала, піддає її строгому виборові та докладній цензурі[1].

Хоча релігія християнська унаслідила від жидівської високовироблену систему богослужіння, то проте обставини зложилися так, що вона не перейняла її живцем і в цілості. На се вплинула головно проповідь Павла, його спірітуалістичне розуміння науки Христової та його широка апостольська діяльність між греками й римлянами, котра вже в першім віці християнської ери центр тяжкості християнства з Єрусалима та Палестини перенесла до Антіо-

[1] Початки такої цензури в християнській церкві бачимо аж у IV столітті. І так синод Гіппонський 393 р. в 21 каноні забороняє в церквах уживати «чужих», т. є. звичаєм не усвячених молитов і формул, «nisi prius eas cum intructionibus fratribus contulerit» [доки він їх не звірить із настановами братів (*лат.*).— *Ред.*], а II синод Карфагенський 407 року в 9 каноні застерігає право дозволу на вводження нових молитов і пісень до богослужіння самому синодові. Пор.: H e f e l e. Conciliengeschichte, Bd II, стор. 89 і д[алі], а також K ö s t l i n. Geschichte des christlichen Gottesdienstes, стор. 65.

хії, а далі до Ефесу, Корінфа та Рима, до головних центрів грецької й римської культури, помимо завзятої опозиції значної часті «юдаїзуючих» християн[1]. Се було причиною, що первісне богослужіння християнське не пішло сліпо й невільничо за традиціею жидівською, але довгий час, майже сотню літ, держалося в стані свобідної імпровізації і було безпосереднім виразом чуття цілої громади. Аж пізніше воно перетворилося, хоча й на основі єврейської релігійної поезії, але під великим впливом культу грецького та римського*. Основна різниця тих двох культів вплинула, нарешті, при кінці формаційної доби, в IV і V вв., на витворення двох, значно від себе відмінних родів богослужіння — грецького та латинського, котрі опісля дальше розвивалися віддільно, де в чім рівнобіжно, а де в чім відмінно[2].

---

[1] Про сю першу боротьбу в християнській церкві за часів апостольських і довго ще опісля і про вплив Павла на ціле уформування християнства див.: Christian Baur. Allgemeine Kirchengeschichte, Bd I; Hausrat. Neutestamentliche Zeitgeschichte, Bd III; C. Weizsäcker. Das apostolische Zeitalter der christl. Kirche.

[2] Дуже інтересну характеристику основних різниць між грецьким і латинським богослужінням, а сих обох від первіснохристиянського подає Кестлін. Головна ціль богослужіння в часах апостольских і в старохристиянській церкві була збудування (οἰχοδομή) всіх присутніх. У богослужінні брали участь усі під проводом апостолів або їх учеників, не задля урядової поваги, ані з якого-будь прислужного їм права, але як найближчі джерела науки Христа і обдаровані духом св[ятим]. Центром богослужіння було «ламання хліба» (κλάσις τοῦ ἄρτου), що не вважалося ніякою тайною, а тільки спомином тайної вечері, та подавання всім за чергою «чаші благословення» (μοτήρια τῆς εὐλογίας), в супроводі молитов і при співанні псалмів.Пізніше католицьке богослужіння не тільки розвивалося, приймаючи чимраз багатші форми, брані порівняно з богослужіння жидівського та з культів греко-римських, але ввело зміну принципіальну, подекуди суперечну з духом первісної церкви,— «das ist die der urchristlichen Anschauung nicht bloss durchaus fremde, sondern geradezu entgegengesetzte Werthschätzung und Überschätzung der gottesdienstlichen Handlung als solcher, die Auffassung des Cultus als eines in bestimmter, objektiver Form von Gott angeordneten und ebendeshalb im objektiven Sinne heiligen Dienstes» [Це не лише чужа, але і зовсім протилежна первісному християнському світогляду оцінка та переоцінка обряду богослужіння як такого, сприймання культу ніби в певній, об'єктивній формі самим богом установленої і тому в об'єктивному розумінні святої служби (*пім.*).— *Ред.*]. Причиною сього було витворення догми про відкуплення людей через смерть Хрис-

Щодо співу, то маємо певні звістки, що він уживався вже в найдавніших громадах. Св. Павло в своїх листах до ефесців (V, 19) і колоссаїв (III, 15) уважає співання пісень релігійних одним із головних способів збудування побіч науки та пророкування (говорення в екстазі). Розрізняє він там три роди пісень: ψαλμοί,, ὕμνοι і ᾠδαὶ πνευματικαί. Очевидячки, під псалмами розуміє псалми єврейські, під гімнами («піснями похвальними») такі співи біблійні, як пісню Мойсеєву по переході через Червоне море (Ісход, XV) або гімн Марії (Євангелія Луки, I, 46)[1]. Оба ті роди пісень співала, мабуть, ціла громада в певних перестанках[2]. Що ж до «од духовних» (у латинськім «cantica spiritualia»), то здається, що Павло розумів під ними імпровізації, виголошувані поодинокими членами громади в екстазі, під впливом вітхнення св. духа (πνεῦμα). Форма всіх тих співів,

---

тову, котра виперла первісний погляд про їх освічення його наукою. Пам'ять смерті Христової, первісна εὐχαριστία, т. є. акт подяки — сталася тепер символом жертви Христової за людей або й реальним, щоденним повторенням тої жертви. Те, що давніше служило тільки для збудування громади і мало значення тільки для громади і через громаду, тепер почало вважатися актом хвали божої κατ' ἐξοχήν, котрий має значення незалежно від громади і може відправлятися без її присутності. Сей погляд найконсеквентніше виробився в церкві латинській, котра богослужіння вважає «реальним (не символічним) приношенням новозавітної жертви, т. є. Христа, пожертвуваного на хресті, через священство, т. є. новозавітну теократію», і в тім згляді перейняла цілковито погляди левітського священства в жидівській теократії. Натомість церков грецька творить перехід між старохристиянським і латинським богослужінням. І вона також перемінила богослуження громадське в попівське, але при тім не перестала класти великої ваги на збудування вірних і в тій цілі при помочі символічно-драматичного дійства показує громаді акт відкуплення. І з погляду на форму та розклад богослужіння бачимо в грецькій церкві деякі реміпісценції старої, класичної драми, того головного способу образования і виховання старинного світу. Досить буде пригадати вигляд і розклад богослужебного місця, поділ дійства між священиком, дияконом і хором, розклад молитов і пісень, давніші, а у нас і досі практиковані «обходи» довкола вівтаря, що нагадують танець старинного трагічного хору і т. ін. (Heinrich Adolf Koestlin. Geschichte des christlichen Gottesdienstes, ein Handbuch für Vorlesungen und Übungen im Seminar. Freiburg i B. 1887, стор. 7, 11, 12, 58—63).

[1] Ad. Ebert. Geschichte der christlich lateinischen Literatur von ihren Anfängen bis zum Zeitalter Karls des Grossen. Leipzig, 1874, стор. 165 і д[алі].

[2] Гл.: Edouard Reuss. Les épitres Pauliniennes, tome second. Paris. 1878, стор. 228.

без сумніву, була така сама, якою визначається жидівська поезія, без строго захованого ритму, але з паралелізмом думок. Разом із формою перейнято, запевне, й жидівський спосіб співання, чи властиво рецитування з підношенням і протяганням голосу в певних місцях[1]. Ті «духовні оди» були, отже, першими оригінальними творами церковної лірики християнської. Деякі з них доховалися до наших часів, як, пр[иміром], уживане в грецькій літургії «велике славословіе» або перехована в недавно відкритих кінцевих главах (сар. 59—61) листа Климента Римського до коринфян* пісня-молитва, котра і в формі своїй, не скрізь однаково держаній, являє виразні ціхи імпровізації[2].

Але швидко, особливо в церквах грецьких, до основної традиції жидівської домішалися форми грецькі: пісні церковні укладано в формі ритмічній, що, особливо для тих християн, які вживали грецької мови, було само собою зрозуміле. Вже від половини II віку маємо останки таких ритмічних і навіть строфічних «гімнів» церковних у додатку до твору Климента Александрійського* «Παιδαγὼγός». Особливо в IV віці така поезія церковна та релігійна в грецькій мові дійшла до найвищого розвитку в творах св. Єфрема Сіріна і Григорія Назіанзенського. Впливи грецьких форм, грецького духу та грецьких традицій літературних видно в тих письменників дуже виразно, особливо у Григорія, котрий навіть написав цілу драму «Χριστὸς πάσχων» на взір драм Евріпіда*, зложену майже цілком із віршів Евріпіда, Софокла* та інших старогрецьких драматиків[3]. Йому ж приписують авторство одного з найдавніших ритмічних гімнів грецьких, що починається словами «Σὲ τὸν ἄφθιστον μονάρχην δὸς ἀνύμνειν, δὸς ἀνῴδειν»[4] і оспівує силу і славу Христа[5]. Єфремові ж, епископові Едесси в Сірії, належить слава, що перший впровадив такі гімни до богослужіння. Не сталося се відразу, але було конечним випливом того розвою, який відбувався внутрі грецької церкви. З одного боку, впливи грецькі й орієн-

---

[1] Гл.: Ebert, l. c., Köstlin, l. c., стор. 13.

[2] Текст її — Köstlin, l. c., стор. 20—22; пор. також A. Ebert, l. c., стор. 166.

[3] **Алексей** Веселовский*. Старинный театр в Европе. Исторические очерки. Москва, 1870, стор. 12.

[4] Тебе, непорочного владику, дай мені оспівати, скласти тобі гімни *(грецьк.).— Ред.*

[5] Daniel. Thesaurus hymnologicus, t. III, 5.

тальні в самім її нутрі розсаджували строгі форми традиції жидівської і витворили церковну музику і спів літургічний, що зайняв місце жидівської рецитації. Вже Ігнатій Антіохійський* (помер 116 р.) мав у тамошній церкві запровадити хори і спів антифонічний* (K ö s t l i n, loc. cit., стор. 89). Особливо ж єретики впливали на прискорення того розвою на Сході й Заході. Для популяризації своїх догм єретики, а особливо гностики*, маніхеї*, аріани* і ін., радо послугувалися найпопулярнішими формами літератури: піснями народними, казками, новелами та романами, котрі перероблювали по-своєму, надаючи їм звичайно за авторів людей високоповажних у церкві християнській. Твори того роду мали величезний вплив на цілий пізніший літературний розвій Європи в середніх віках. Автори й композитори гімнів гностичних, Вардесан*, Гарміній* і ін., були попередниками Єфрема Сіріна, який часто брав мелодії сього остатнього, запевно, дуже популярні й люблені, і підкладав під них свої слова (пор. E b e r t, loc. cit., стор. 170). Під тиском аріанізму введено також гімни в богослужіння церкви західної, головно заходом Гілярія*, єпископа з Пуатьє, та Амбросія Медіоланського*, котрому приписують кілька найдавніших між дохованими до наших часів гімнів латинських. В церкві медіоланській співання гімнів заведено перший раз 386 р., і в деяких кругах було се причиною незадоволення, як нечуване новаторство[1]. Інтересно, що Амбросій, ідучи, мабуть, за почином єретиків, до своїх гімнів (не треба тут думати про приписуваний Амбросієві, але далеко старший гімн церковний «Te Deum laudamus») ужив віршової форми, найпопулярнішої у греків і римлян, іменно ямбічного диметра каталектичного (⏑—⏑—| ⏑—⏑—), яким у греків з давен-давна зложені були пісні танечні (пор. E b e r t, l. c., стор. 174).

Примір Амбросія на Заході дав товчок до широкої продукції на полі гімнології церковної, котра зразу, особливо в V і VI вв., обертається ще зовсім у традиціях класичної поезії латинської. Гімни та пісні писали: св. A в г у с-

[1] Сам Амбросій у своїй проповіді проти Авксентія говорить: «Hymnorum quoque meorum carminibus deceptum populum ferunt. Plane nec istud abnuo» [Кажуть також, що народ збивається з правильного шляху моїми гімнами. Я цього справді не заперечую *(лат.)*.— *Ред.*], але заразом вказує на велику користь співу церковного.

тин* (393), Коммодіан* («Carmen apologeticum»), Пруденцій* (уроджений в Іспанії 348), найталантливіший у своїм часі поет латинський, славний особливо своїми поемами «Liber Cathemerinon», «Peristefanon» (збірник гімнів на честь деяких мучеників) і «Psychomachia», Седулій* (V в.), Фортунат* (родився коло 530 р.), Григорій Великий*, реформатор латинського богослужіння (вмер 604 р.) і ін. Література та розрослася з часом до величезного розміру і вплинула безпосередньо на витворення пісень церковних у літературах національних усіх католицьких народів. Пісні ті мали в них дуже велике значення для того, що передавали в приступній поетичній формі головні догмати віри, ілюстрували найважніші моменти богослужіння, котре правилося по-латині і було не зрозуміле для неосвічених мас народних. І тут другий раз середньовікове сектантство, особливо маніхейські секти богомилів, катарів і ін., знані в історії Західної Європи під назвою альбігенсів*, мали вплив оживляючий, бо перші почали уживати язиків народних для проповіді своїх вірувань і для укладання пісень у своїм дусі, котрі опісля переймали та перероблювали по-своєму католики[1].

Тим часом коли в церкві латинській гімнологія сталася одною з головних частей богослужіння, сталася властивим богослужінням маси народної, котра не могла брати ніякого уділу в тім, що діялося і співалося около вівтаря, в церкві грецькій від часів Василія Великого та Іоанна Золотоустого діло обернулося інакше. Ті два великі отці церкви взяли на себе діло впорядкувати та скодифікувати богослужіння, котре до того часу в церкві грецькій правилося не однаково, в різних сторонах після різних традицій, і звичайно з пам'яті або при помочі часткових записок (пор. Köstlin, l. c., стор. 64 і д[алі]). Очищуючи богослужіння від усяких єретицьких ремінісценцій, вони виключили з нього й гімни, укладені після взірців грецьких, так що коли їх норми були загальноприйняті православною церквою грецькою, то й поезія гімнологічна, розпочата Григорієм Назіанзенським та Єфремом Сіріним, на тім початку й закінчилася.

Розуміється, розвій поезії церковної і то навіть у формах більше або менше навіяних традиціями поезії грецької,

[1] Пор.: Gervinus. Geschichte der deutschen Dichtung, 5 Aufl.

через те не зупинився. Існуючий уже від найдавніших часів у церкві християнській звичай споминати під час богослужіння імена мучеників, а далі й інших святих[1] містив у собі зароди широкого розвою. Реєстри тих мучеників з часом, особливо від початку IV в., значно розширювалися, їх введено в систему і розложено на всі дні року, замість короткого, голого згадування імен впроваджено довші канони, молитви та славословія, а також короткі пісні, звані стихірами, в котрих підношено сей або той факт із життя даного святого як приклад до наслідування або як притоку для вислову вдячності й честі богу. Так постали в грецькій літературі церковній т[ак] зв[ані] Менології або Синаксарії, т. є. книги місячні, збірники канонів або коротких відправ церковних, посвячених усім святим цілого року. Деякі з тих канонів сягають іще V віку, але найбільша їх часть походить із VII й VIII вв., сполучена з іменами Андрія Крітського* та Іоанна Дамаскіна[2]. Багатство «житій» святих і легенд, нагромаджених у творах Євсевія Кесарійського*, Епіфанія Кіпрського*, Іоанна Солунського, Симеона Метафраста* та інших агіографів достарчувало пожаданого матеріалу для стихір і канонів різним святим; цікавість побожних людей, падких до всього чудесного та надзвичайного, любувалася ними і бажала, крім того, мати в руках у цілості ті легенди, котрі в стихірах трактовані були лиш уривково. Таким робом побіч Міней празничних і місячних зложилися також Мінеї-Четьї, т. є. збірники коротших або довших житій святих, розложених на всі дні цілого року. Ті остатні Мінеї, хоч також приналежні до літератури церковної, не мають, одначе, канонічно-церковного характеру і вважаються тільки книгою «будуючою» і пожиточною для читання всім вірним. Скороченням Мінеї-Четьї, хоча почасти зложеним із далеко давніших елементів, була книга Пролог, що містить у собі короткі житія святих також на всі дні цілого року. Се були первісно короткі записки біогра-

---

[1] Про сей звичай згадують уже найдавніші письменники церковні, як Климент Римський, Іриней і ін., а Цельз у II в. бачив уже по церквах християнських т[ак] зв[ані] диптихи, т. є. реєстри мучеників і померших, зладжені на дощечках, із котрих їх під час богослужіння при молитвах відчитувано, пор. Origens. Contra Celsum, VI, стор. 40.

[2] Гл.: Историческое обозрение богослужебных книг греко-российской церкви. Киев, 1836, стор. 107—133.

фічні, поміщувані на чолі збірок творів отців церкви або й книг Нового завіту. Такі записки, не раз еретицького, а не раз і правовірного змісту, існували вже в IV в.[1] і входили чимраз більше в моду.

Із отсих джерел виплив іще один рід церковних пісень грецьких, що мав заступити латинську гімнологію — акафісти. Пісні, названі акафістами (піснями несідальними), почали складуватися в Греції не швидше як у VII віці. Патріарх константинопольський Сергій*, що жив у тім віці, уложив перший акафіст на похвалу матері божої; на взір того першого акафіста уложено пізніше й інші[2]. Форма акафіста відзначається від інших родів поезії церковної особливою, штучною будовою. Кождий акафіст складається з 12 кондаків і 12 ікосів, немов зі строф і антистроф, і з одного кінцевого кондака, немов із еподи старинної грецької трагедії. Кождий кондак, з виїмком першого, кінчиться окликом «аллилуя», котрий, по відчитанні кондака через священика або диякона, тричі співає хор, а за ним і вся церков. Перший кондак, а також кождий ікос кінчиться фразою поздоровляючою (що починається звичайним грецьким привітом Χαῖρε, у нас «радуйся») і подає немовби короткий зміст цілого акафіста або характеристику святого, на котрого честь акафіст уложений. Стих сей виголошує зразу священик або диякон речитандо, але піднесеним голосом, по чім хор і вся церков співають його. Будова кондака, звичайно, дуже проста, бо складається він тільки з одного речення, в котрім немовби мотивується кінцевий оклик на славу бога, чи то поданням якогось факту — з життя дотичного святого, чи висказом власного чуття вірних з приводу відомих їм уже фактів. Далеко штучніша будова ікоса. Крім короткого вступу, в котрім знов мотивується похвала оповіданням якогось факту з життя святого, або виложенням якоїсь догми, кождий ікос містить двадцять (εἴκοσι — відси й назва ікос) віршів, звичайно паралельних по смислу й по формі, в віршовій ритмічній будові (в руських акафістниках іноді римованих), з котрих кождий починається тим же привітом

[1] Richard Albert Lipsius. Die apokryphen Apostelgeschichten und Apostellegenden. Ein Beitrag zur altchristlichen Literaturgeschichte. Braunschweig, 1883, Bd I, стор. 104, 109, 110 і д[алі].

[2] Combefis. Novi auctores, цитовано в книжці «Историческое обозрение» і т. д., стор. 187.

«радуйся», через що ті вірші в наших старих акафістниках називаються «радостями», котра назва інколи означувала й увесь акафіст[1]. Змістом тих «радостей» буває звичайно риторичне украшення факту, розказаного у вступі ікоса і в попереднім кондаці, його алегоричне толкування або просто ліричний вилив чуття. Остатній кондак співається знов відмінним способом. Священик або диякон, що читає акафіст, співає перший стих, хор відповідає йому другим, священик знов співає перший стих, хор відповідає третім і так далі аж до кінця[2]. Перед акафістом співається коротка інтродукція, а по акафісті священик, клячучи, відчитує довшу молитву, в котрій серед звичайних молитовних формул коротко рекапітулюється зміст усього попереднього.

На витворення тої форми акафіста складалося, як бачимо, багато різнородних елементів. Поперед усього треба завважити, що будова ікоса та його «радостей» не була оригінальним помислом першого творця акафістів. Пісні та стихи з подібною будовою, а навіть дослівно такі самі «радості» стрічаємо і в давніших канонах церковних, що ввійшли в склад празничної Мінеї (пр[іміром], гімн до діви

---

[1] Гляди рукописний збірник акафістів з р. 1571, що був на виставі Інституту Ставропігійського 1888 р., описаний мною в передмові до першого тому «Пам'яток», стор. XXXI—XXXII.

Для прикладу наводжу тут другий ікос із акафіста чесному хресту з того рукописного акафістника:

Радуйся, яко для плоду древнаго выгнани быша наши предкове;
Радуйся, яко на тобѣ отпущены сут наши грѣхове;
Радуйся, яко для древа осудивше ся оумрѣти —
Радуйся, тако тобою достойны быша ожити.
Радуйся, ключю, рай земный намъ отмыкаяй,
Радуйся, Херувима пламенное оружіе отгоняяй!
Радуйся, древо носящее Ноя с животными,
Радуйся, древо дръжащее Христоса с язвами!
Радуйся, отрасли зеленая, юже принесе в ковчегъ голубица;
Радуйся, знамя высушившиее силоу нашего оубийца!
Радуйся, тебе Христос на своихъ раменохъ носяше,
Радуйся, кресте, тебе оубо Яковъ патриарха прознаменоваше,
Радуйся, внегда сыны Іосифа крестообразно благословляше.
Радуйся, на тобѣ Мойсей повѣсилъ воужа мѣдянаго,
Радуйся, и тобою уздравилъ всякого вжаленаго.

[2] Описую тут чин акафіста так, як він відправляється в наших церквах у пов[іті] Дрогобицькім; можливо, що бачимо тут деякі примішки місцевих традицій, після поговірки «що попик, то типик», але більша часть так і приписана, пор. Собрание 20 акафистов і т. д., Львов, 1864.

Марії в каноні ангелу-хранителю[1], а також канони Андрія Крітського та Іоанна Дамаскіна з VIII в.). На таку форму просто наводили вельми популярні взірці славословних гомілій Іоанна Золотоустого, Василія Великого та Єфрема Сіріна[2] з IV і V вв. Впрочім, у літературі візантій[ській], яка, хоч у іншій формі, все ще пережовувала риторичну літературу грецьку з часів упадку поганства, вбогу безпосереднім, гарячим чуттям та багату грімкими фразами, головоломними гіперболами, алегоричним та містичним мудруванням, така форма носилася, так сказати, в повітрі. Надто ще перейнята від жидів форма вірша не метричного, але збудованого на паралелізмі думок та поетичних образів, лишаючи широкий простір грімкій фразеології та здібна до видання справді поетичного твору тільки при глибокім, екстатичнім настрою автора, ще більше манила на сю дорогу. В кінці не завмерла ще традиція грецької драми з її хором, зложеним із строф, антистроф і епод; вона відбилася в укладі кондаків і ікосів, а змісту достарчили почасти книги св. письма, канонічні й апокрифічні житія святих і легенди церковні, а нарешті численні теологічні трактати з їх алегоричним трактуванням усіх, хоч би й найдрібніших подій Старого завіту, як передзнаменування Нового завіту, причім, очевидно, дуже часто натягано алегорії за волосся і один і той самий факт Старого завіту являвся не раз передзнаменуванням десяти різнорідних фактів Нового[3]. Оттим-то й не диво, що в акафістах грецьких при всій штучності їх будови та високолетності їх вислову дуже мало знаходимо того, що було вимогом поезії, а особливо церковної — безпосереднього, теплого чуття і нерозлучної з ним простоти та ясності. Правда, не всі акафісти в однаковій мірі заслугують на сю догану; бувають між ними деякі, особливо давніші (успенію пресв[ятої] богородиці, благовіщенню і ін.), котрі бодай у деяких місцях підіймаються до висоти правдивої поезії

---

[1] Гл. рукописний збірник акафістів з р. 1571, к. 191 ч.— 195 v., а також Мінеї друковані.

[2] Гл. особливо сього остатнього Laudes sanctae crucis, Laudes B. Virginis Mariae (Sancti Ephraemi Syri, opera omnia, ed. Gerardus Voss, Editio tertia, Coloniae Agrippinae, 1675, стор. 700, 705—706), з котрих деякі «радості» взяті дослівно до пізніших акафістів.

[3] Гл. особливо «Акафист св. кресту», Собраніе 20 акафистов, Львов, 1864, стор. 61—65 і д[алі], а також у творах Орігена*, Єфрема Сіріна і ін.

(пр[иміром], 1 кондак благовіщенню і 13 кондак сладчайшему Ісусу і ін.).

Я спинився тут довше над сим родом грецької поезії церковної головно для того, що особливо в розвою нашої руської церкви акафісти займали важне місце і з давендавна належали до найпопулярніших книг церковних побіч Псалтирі та житій святих, не тільки для вжитку церковного, але також і для збудування світських людей. Коли почато перекладати ті твори на нашу церковну мову,— не знаємо. Що одначе вже в XVI віці вони були популярні і являлися пожаданою лекгурою, се бачимо хоч би з того, що вже один із чільних діячів нашої літератури першої половини XVI в., Франц Скорина*, побіч перекладу письма святого видав також збірник акафістів у Вільні 1525 р.[1] Від того часу, особливо в XVII і XVIII віках, акафісти то більшими збірками, то поодиноко друковано у нас много разів[2], а над то ще, що для нас особливо важне, творено на Україні нові акафісти і розширювано та змінювано текст давніх відповідно до потреб і традицій нашої церкви. Невідомий автор «Исторического обозрения богослужебных книг греко-россиской церкви» (Киев, 1836) вичисляє (покликаючися на Сопикова, Опыт русской библиографии, часть I, стор. 2, 3, 4, 5) значне число акафістів, що постали на Русі, а між ними отсі чотири безперечно південного походження: акафіст святій Варварі, св. Онуфрію, св. Василію Великому і зачатію пресв[ятої] богородиці, додаючи, що три остатні написані правдоподібно нашими уніатами (Истор. обозр., стор. 185, 186). Ся остатня увага особливо важна для нас, бо, як побачимо далі, акафісти були одним із найголовніших джерел пісень, що ввійшли в склад «Богогласника».

Пізніші автори та редактори акафістів не вдоволялися

---

[1] Опис сеї рідкої книги гляди — И. Каратаев. Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами с 1491 по 1652 г., т. 1. С.-Петербург, 1883, с. 59—67.

[2] Назву тут важніші видання: а) збірні: Акафисты и каноны и прочая душеполезная чтения. Почаев, 1708; там же — Сборник содержащ акафисты и пр., 1789; Акафистник, 1793, 1818 і д[алі], Акафисты всеседмичныи. Львов, 1742, 1769; Канонник, содержащ акаф[исты]. Львов, 1753, 1766; б) поодинокі: Акафист богоматери. Киев, 1628; Успению. Киев, 1625; Николаю з додатком житія. Киев, 1638, 1680, 1738, 1751, 1754, 1761; Чернигов, 1750; Москва, 1640, 1641, 1643; Варварі, з дод[атком] житія. Киев, 1698, 1716, 1739, 1741, 1748; Чернигов, 1749 і т. ін.

вже вищеописаною їх формою. З упадком властивого духу поетичної творчості змагалася охота до штучності, пристрасть до всяких акростихів та штучок віршових. Перші приклади таких штучок бачимо вже в деяких єврейських псалмах пізнішої доби (по повороті з вигнання вавілонського), уложених так, що кождий вірш починається за чергою припадаючою буквою альфабету (E b e r t, loc. cit., стор. 342) В церкві західноєвропейській почин до таких штук формальних дав св. Августин, котрий 393 р. написав свій «Abecedarius», т. є. гімн, зложений із 20 строф, із котрих кожда починалася припадаючою по черзі буквою альфабету від A до V (E b e r t, loc. cit., стор. 342). Подібні абецедарії писали опісля Седулій (V стол.), Фортунат і ін., а ірландець Колумбан (VII стол.) написав, між іншим, акростиховий вірш, у котрім початкові букви строф складають його ім'я (E b e r t, loc. cit., стор. 582). Звичай сей швидко перейшов і до поезії світської і розвивався на всі можливі лади. В піснях «Богогласника» стрічаємо акростихи дуже часто. В акафістах звичай сей виразився доволі оригінально. В XVII і XVIII віках у нас (не знаю, чи і в грецьких оригіналах) виробилося таке правило, що кождий кондак і кождий ікос у всіх акафістах мусить починатися тим самим словом (щонайбільше в іншій формі флексійній або в композиції). І так 1 кондак звичайно починається словом «Возбранный», 1 ікос словом «Ангел», 2 ікос словом «Разум», 3 кондак словом «Сила», 4 кондак словом «Буря» і т. д. В львівськім виданні акафістів з 1864 р. правило се переведено так консеквентно, що звичайно хіба 2 або 3 акафісти від нього відскакують, коли тим часом у рукописнім збірнику з 1571 р. намагання до такої уніформи зовсім іще не видно. З порівняння тексту рукописних акафістів у тім збірнику з текстом, друкованим 1864 р., бачимо, що текст той і в інших частях підлягав змінам і то досить значним, не говорячи вже про те, що в деякі акафісти, перекладені з оригіналу грецького, у нас повставлювано додатки, основані на легенді національній, як, пр[иміром], в акафіст апостолам Петрові і Павлові додаток про св. Андрія, «першого візантійського пастиря і нашого руського апостола» (Собрание 20 акафистов, 263).

Не менше від акафістів популярними були і не менше впливу на всю нашу літературу письменну й усну проявили також збірники житій святих, котрі, мабуть, дуже вчасно почато на Русі переписувати, коли до наших часів дохова-

лися деякі ще з XII віку[1]. Рукописні Зборники або Прологи находяться і в бібліотеках львівських та перемиських, і так у бібліот[еці] Оссолінських* під н-ром 38, в університетській під знаком I. F. 15, в бібліот[еці] святоонуфрійського василіанського монастиря під нумерами XII, XVII, III, XIII, XIV, XV, XVIII, XVI, XX[2]. Рукописи ті походять переважно, з погляду на язик і письмо, із XV і XVI вв. Друковані Прологи появляються аж у XVII віці, і то виключно в Москві (1641, 1642, 1643, 1659, 1660, 1661, 1662, 1675—77, 1685, 1689, 1696, 1702, 1718, 1735, 1747 і др.[3]). Перекладені в Південній Русі ще в XII—XIII вв., Мінеї служебні були надруковані перший раз у Москві в рр. 1645—46 у 12 томах, а пізніше передруковані в Почаєві в 4-ох величезних томах. В Південній Русі, зрештою, задоволялися приладженим до церковного вжитку Анфологіоном, т. є. скороченою Мінеєю празничною (видання: Київ, 1610, 1636, 1754, 1766; Львів, 1632, 1638, 1643, 1651, 1694; Новгород-Сіверський, 1678; Чернігів, 1678 і т. д.). Великі Мінеї-Четьї, видані по-грецьки перший раз у Венеції 1596—1607 і потім друковані много разів[4], появилися у нас аж під кінець XVII віку в перекладі (скороченім) Дмитра Туптала*, пізнішого єпископа ростовського, і почали виходити в Києві 1689 за сентябрь, октябрь і ноябрь (той самий том видано опісля в Могилеві 1702 і в Києві 1711), 1695 за декабрь, январь і февраль (те саме там же 1716), 1705 за юнь, юль і август (те саме там же 1718). Всі томи вийшли новим виданням у Почаєві 1761, а 1764 вийшло в Києві перше видання, поправлене в дусі цензури московської. Впрочім, треба додати, що на взір грецьких Зборників і Прологів уже від XII віку у нас заводилися збірники житій та легенд також руських і загалом слов'янських святих. Житія ті почасти входили в склад переводжених Зборників, почасти ж переписувано їх, а потім і друковано окремо. Найважнішим із таких збірників наших національ-

---

[1] Гл.: О. М. Бодянский. О времени происхождения славянских письмен. Москва, 1855 г.

[2] Звістку про них гл. в статті Є. І. Калужняцького «Обзор славяно-русских памятников языка и письма, находящихся в библиотеках и архивах львовских», поміщеній у «Трудах III-го археологического съезда в России», Киев, 1878, т. II, стор. 216—217.

[3] Гл.: В. М. Ундольский*. Очерк славяно-русской библиографии, Москва, 1871.

[4] Гл.: Leo Allatius. De libris ecclesiasticis Graecorum у додатку до V т. Фабріцієвої Biblioteca Graeca, Hamburg, 1722.

них легенд був Патерик Печерський[1]*, що дійшов до наших часів у дуже многих рукописах, а друкований був у Києві в рр. 1656, 1661, 1678, 1702, 1762, 1768, 1777, не говорячи вже про новіші видання. На взір Патерика Печерського поставали збірники житій місцевих угодників і в інших монастирях; тут згадаю тільки про Патерик Скитський, котрий уже в XVII віці списувано в Скиті Манявським і ще в XVIII віці зберігався в монастирі Підгородецькім (Плісниським). З того Патерика, про котрий не знаємо, чи доховався в цілості до нашого часу, надруковано тільки одно житіе Йова Княгиницького*, написане Гнатом із Любарова[2], та й то виняте з іншого рукопису. Іншого роду легенди національні складано в літописах монастирів та церков, де були чудотворні ікони та відпустові місця. Записувано тут чуда, справлені тими іконами, та приноси побожних, що дізнали ласки тих ікон. Особливо вік XVII, коли наслідком церковної боротьби дух релігійний сильно віджив, найбільше сприяв поставанню і збиранню таких легенд. Один із перших збірників того роду маємо в записках Петра Могили, писаних коло р. 1628[3]. В безпосереднім зв'язку з тими записками стоїть, мабуть, видана швидко опісля, до 1638 р., книжка Кальнофойського* «ΤΕΡΑΤΟΥΡΓΗΜΑ lubo cuda, które były tak w samym święto-cudotwornym monastyru pieczarskim kijowskim, jako y w obudwu świętych pieczarach... W drukarni Kijowo-pieczarskiej, 1638». Д-р Огоновський, за Ф. Терновським*, стверджує, що частина матеріалу, зібраного Могилою переважно з оповідань старих монахів печерських, ввійшла в книжку Кальнофойського («Історія літератури руської», ч. I, стор. 276, а також Ф. Терновский. Петр Могила. — «К[иевская] стар[ина]», 1882, т. II, стор. 12). Особливо в другій половині XVII в. в часі великих війн домашніх і великих всенародних бід нахил до чудесного в масах народу та духовенства нашого значно збільшився, і збірники чудесних легенд висту-

---

[1] Ом. Огоновський. Історія літератури руської, часть I, Львов, 1887, стор. 26—27.

[2] «Зоря галицкая яко альбум на год 1860»*, стор. 225—251.

[3] Уступи з них опублікував С. Голубєв* в першім томі своєї книги «Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники», Киев, 1883, стор. 323—331, а також Ф. Терновский. Киевский митрополит Петр Могила, биографический очерк.— «Киевская старина», 1882, т. II, стор. 15—23.

пають, можна сказати, на перший план церковної літератури. Багато їх поміщено в книзі Кирила Транквіліона* «Перло многоцѣнное» (видано перший раз у Чернігові, 1646, опісля в Могилеві, 1699). Невтомимим збирачем чудесних легенд, особливо про матір божу, був Йоаникій Галятовський*. В додатку до другої часті його «Ключа разумѣнія» (Киев, 1659, цитую львівське видання 1663 і 1665) подає він збірку 95 чудес пресв[ятої] богородиці; ті ж чудеса творять зміст його книги «Небо новоє», виданої у Львові 1662 і 1665. В р. 1676 видав він осібною книжкою (в Новгороді-Сіверськім і в Чернігові) п[ід] з[аголовком] «Скарбница» збірку чудес ікони єлецької, 1677 передрукував у Чернігові «Небо новоє», котре ще раз друковано було в Могилеві 1699 р.[1] В збірнику казань Антона Радивиловського* «Огородок Маріи богородицы» (Киев, 1676) поміщено також багато легенд апокрифічних грецьких і народних, місцевих[2]. Значний і дуже популярний збірник чудес богородиці вийшов з-під пера Дмитра Туптала (Ростовського) п[ід] з[аголовком] «Руно орошенноє, чудеса иконы пресвятои богородицы монастыря Ильинскаго Черниговскаго», друкований у Чернігові 1680, 1683, 1689, 1691, 1696, 1697, 1702 і д[алі]. Але далеко не вся маса чудес, списуваних у тих часах, оголошена була друком. Списувано їх протягом довгих літ у Почаєві[3] і видано аж у XVIII віці в збірній книзі «Гора почаевская», друкованій у Почаєві 1720 /?/, 1742, 1757, 1772, 1793 і 1803 р. по-слов'янськи і 1778 по-польськи[4]. Подібні літописи чудотворних ікон ведено також і в інших місцях, пр[иміром], у Підкаменні.

Що всі ті твори в більшій або меншій мірі впливали на нашу освічену й неосвічену суспільність і полишали в її фантазії, думках та цілім світогляді значні сліди,

---

[1] У н д о л ь с к и й. Хронологический указатель и пр., стор. 87, 89, 90 і далі.

[2] И. П о р ф и р ь е в*. История русской словесности, ч. I. Казань, 1879, стор. 600 і далі.

[3] Пісня матері божій почаївській, зложена в XVIII віці, подає той час на протяг 400 літ ось якими словами:

Суть доводом дѣянія
Болш чтырех вѣк писанныя
В том монастирѣ («Богогласник», 1790, № 115).

[4] Гора Почаевская стопою чудеснѣ из нея истекающею, чудодѣйственную воду имущею, и иконою чудотворною пресвятыя дѣвы матере божія почтенна.

се доказують так само збірки творів т[ак] зв[аних] народних, пісні, казки, анекдоти, повірки і т. ін., як і твори пізніших письменників, що по волі чи по неволі черпали з давнішої традиції. Може найкращий доказ існування і складу традиції бачимо в наших піснях релігійних, не тільки тих, що передаються й досі усно в народі, але й тих, що ще від XVIII в. входили в різні друковані збірники і в кінці зложилися на зміст «Богогласника». Але ся греко-руська струя традиційна не виясняє ще ані всього змісту, ані тим менше форми наших релігійних і церковних пісень. Часи XV, XVI і XVII в. були у нас порою, коли на нашій землі стрічалися та мішалися різнорідні впливи й течії культурні: німецькі, католицькі та протестантські; католицькі з Польщі; потрохи гуситські з Чехії або через посередництво протестантизму німецького; південнослов'янські православні та єретицькі, візантійські та турко-татарські. Все те більш або менш виразно відбивалося на цілім світогляді народнім, а за тим і на творчості пісень релігійних та церковних, котрі таким робом мусимо в усій їх цілості вважати не виразом якоїсь поодинокої конфесії, чи православної, чи уніатської, католицької чи протестантської, а виразом того стану релігійного почуття, до якого дійшла була наша суспільність остаточно з кінцем XVIII віку, т. є. в часі, коли оригінальна творчість на полі релігійно-церковнім майже закінчилася, а наставала пора нових ідей, нових духових інтересів і нових пісень.

Спеціально ж пісні церковно-релігійні, що ввійшли в склад «Богогласника», можна вважати вірним образом того стану, в якім найшлася наша інтелігенція, а особливо наше духовенство в XVII і XVIII вв. Характерним признаком того стану була унія одної часті нашого духовенства з Римом, при захованні певної автономії в заряді та непорушності обряду. Унія, сотворена під головним патронатом єзуїтів, внесла роздор конфесійний у нутро руського духовенства і примусила живіших та більше тямучих людей між православними подумати над причиною постання та зросту унії й слабості православ'я. Побачивши причину в темноті, занедбанні та пониженні православного духовенства й обряду, ті люди почали старатися зарадити злому, кинулися організувати православний люд у братства, заводити школи, писати книжки. Під напором унії православ'я ожило і скріпилося само в собі, видало таких мужів,

як Іван Вишенський*, Петро Могила, Транквіліон-Ставровецький, Йов Княгиницький, Захарія Копистенський*, Йоаникій Галятовський і ціла плеяда тодішніх письменників та вчителів. Унія під моральною і духовною перевагою єзуїтів внесла в духове життя нашого народу дещо таке, чого не було давніше, а головно дух нетолеранції, агресивність та безоглядність і інші прикмети фанатизму, що виявлялися особливо у перших її поборників та їх найближчих наступників, але, на щастя, не ввійшли глибше в душу нашого народу. Та все-таки не годиться замикати очі на те, що і в ній, уже по самому її становищу, посередньому між Сходом і Заходом, лежали завдатки розвою й поступу. Не цураючися традицій греко-руських, унія відчиняла нарозстіж двері для впливів західних на нашу суспільність, впливів безпосередніх і багатших, ніж се досі було можливе. Борючися з унією, православні русини все-таки переймали багато від неї, а то й від латинства, переймали устрій шкіл, спів, форми малярства і форми поезії церковної, а коли з кінцем XVII та початком XVIII віку Москва, стикаючися ближче з українцями, могла навіть таких православних діячів, як св. Димитрій Туптало, вважати за недосить православних, трохи що не за єретиків, то причина сього в значній мірі лежала в існуванні серед нашого народу унії й передаваних нею так само, як і школою, західноєвропейських форм церковних і побутових.

Схарактеризуємо найліпше становище «Богогласника» і поміщених у ім або належних до його круга пісень церковно-релігійних, коли скажемо, що се в головній мірі твір уніатський. Вже з того самого випливає, що в такім творі треба шукати сумішки впливів західних і традицій східних. І справді, мішання та перехрещування тих супротивних течій бачимо тут на кождім кроці. Твори письменників православних містяться тут сумирно обік творів єзуїтських; фрази та звороти із стихір, акафістів і житій перелито тут у форму західноєвропейського Meistergesang'а* або латинських гімнів. Побіч пісень у язиці церковнослов'янськім бачимо тут пісні в язиці народнім руськім, польськім і латинськім, а деякі з найкращих пісень руських написані поляками. Таким способом унія, сама в собі безсильна, поборювана православними, погороджувана католиками, стається на полі пісні церковної нейтральним грунтом, на котрім бодай на якийсь час дружно подають собі руки різні віроісповідання, різні обряди, різні народності.

ШІСТЬ ЗАПИСІВ КНЯЗЯ ІЛЛІ КОСТЯНТИНОВИЧА ОСТРОЗЬКОГО З р. 1535—1540

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Подаючи в отсій книжечці окремою відбиткою з «Наукового додатку до «Учителя», р. 1912, ч. 2, вид[ано] д[ня] 20 грудня 1912 р., отсю працю, чиню се в тім намірі, аби зробити приступною нашій ширшій громаді пам'ятку життя та діяльності одного з членів значного руського роду Острозьких*. Сею публікацією бажаю розпочати ряд подібних видань т[ак] зв[аного] актового, архівного матеріалу, приспособленого для розуміння та зацікавлення ширшої громади. Сей матеріал, публікований у спеціальних, часто мало доступних виданнях, навалений там великими купами і доступний хіба спеціалістам-історикам, які не все мають можність використати з нього, власне, те, що в нім міститься індивідуальне, особисте або загальнолюдське та цінне навіть із літературного погляду, повинен, на мою думку, помалу робитися духовою власністю ширшого загалу в відповіднім обробленні. Адже ж маємо в тих документах поперед усього пам'ятки нашої народної мови, дуже часто з надзвичайно цікавими та важними подробицями, зворотами та назвами, з тих часів, коли наше книжне письменство не плодило майже нічого або плодило дуже мало, і то переважно церковнослов'янською мовою. Не менше важне й те, що в тих документах часто оповідаються події з буденного, родинного та громадського життя, які уходять уваги істориків, що звертають бачність на цілість історії, так як уйшла уваги проф. М. Грушевського ціла глибока трагічна історія Гальшки Острозької, про яку він ледве кількома словами згадав у нотці про князів Острозьких у своїй «Історії України-Руси», т. VI, ст. 631.

Так само можна в таких спеціальних публікаціях подавати передруком із великих томів архівного матеріалу

вміло дібрані свідоцтва про різні явища громадського та політичного життя, які не всі може так докладно обробити автор загального курсу історії, що своє представлення часткових або місцевих явищ із конечності мусить обмежувати, аби не перетяжити плану своєї цілості.

В своїх публікаціях я не думаю ані держатися одноцільного плану, ані давати цілості, тільки буду обробляти та публікувати те, що мені видасться цікавим та вартим уваги ширшої громади, або замало вияснениим дотеперішніми дослідами, або нарешті гідним уваги з літературного погляду. Історія літератури, коли вона має давати хоч приблизно повний образ духового розвою народу, мусить сягати поза обсяг властивої літератури глибоко в історію культури та розвою індивідуального, родинного, громадського та політичного життя, оскільки все те проявляється в пам'ятках чи то писаного, чи усно переданого людського слова.

Писано дня 1 грудня 1912

Рід князів Острозьких відіграв дуже важну роль в історії Південної Русі та в історії Польщі XV—XVI вв., а особливо визначилися в нім два незвичайні мужі: князь Костянтин Іванович Острозький, від р. 1513 каштелян віленський, а від 1522 воєвода троцький, що вмер р. 1530 і визначився як незвичайний свого часу войовник та «підпора Речі Посполитої» (columna Respublicae), як назвав його король польський Зигмунт I* у привілеї з р. 1518, і його наймолодший син Василь Костянтинович Острозький, що був одним із головних двигачів національного життя Південної Русі в другій половині XVI в., оснував, між іншим, руську академію та друкарню в Острозі і вмер 1608 р. Хоча про життя тих великих мужів написано досі дуже багато[1] і видано немало матеріалів для зрозуміння та оцінки їх діяльності; то все-таки нема досі повної та систематичної збірки тих писаних пам'яток, які лишилися з їх підписами і дійшли до наших часів. Особливо листи та записи князя Василя Костянтиновича Острозького варті такого видання та спеціальної студії про них.

---

[1] Пор.: Alexander Przezdziecki. Jagiellonki polskie w XVI w. Obrazy rodziny i dworu Zygmunta I i Zygmunta Augusta, królów polskich. Kraków, 1868, I, II, ст. 39—44, та М. Грушевський. Історія України-Русі, тт. V і VI.

Зайнявшися літом минулого 1911 року перекладом німецької монографії вроцлавського професора Каро* п[ід] з[аголовком] «Беата й Гальшка», я при тій нагоді познайомився трохи ближче з публікаціями, що доторкаються історії дому Острозьких, і з одної з них, Archiwum książąt Sanguszków* w Sławuckie, wydane przez Bronisława Gorczaka, konserwatora tegoż archiwum, t. IV, 1535—47, we Lwowie, 1890, вибрав різнорідні записи одного з тих князів, Іллі Костянтиновича Острозького, старшого брата Василевого, що вмер у молодім віці і не здужав визначити себе нічим особливим понад те, що був мужем Беати Костелецької, незвичайно енергійної та діяльної жінки, і вітцем Гальшки Острозької, що завдяки незвичайним обставинам зробилася героїнею досить незвичайної навіть на ті часи романтичної історії. Записи князя Іллі Костянтиновича Острозького не визначаються ніякою особливою літературною ані історичною вартістю, та все-таки як пам'ятки руського слова з часів, із яких таких пам'яток дійшло до нас не дуже багато, вони заслугують на увагу навіть історика південноруського письменства. Далеко більшу вартість мають вони для характеристики та зрозуміння домашнього та громадського життя тих часів, бо малюють нам ті відносини безпосередньо словами свідка, який, пишучи, не думав про те, що пише для пізньої потомності. Важні також ті записи для пізнання язика, яким говорили в той час не руські селяни, а руські магнати, якого уживано в королівській канцелярії, в судах та інших урядах. Сей язик у своїй основі народний український, дуже близький до теперішнього, а відмінний від нього хіба численними білорусизмами, що виявляються в писанні вживанням є на місці первісного ѣ та а, та далеко менше численними полонізмами.

Із тих записів князя Іллі Острозького один належить до категорії т[ак] зв[аних] заставних листів, другий містить просьбу до приятеля та сусіда о приятельську услугу, третій містить посвідчення про розмежування маєтності, четвертий подає запис доходів із маєтностей князя на користь його жінки за визичену від неї значну суму грошей, у п'ятім маємо знов заставний лист на маєтність князя за нову позичку, а в шостім — розпорядок остатньої волі князя перед смертю. З тих записів три остатні зроблені на користь жінки князя Беати Костелецької, з якою князь Ілля взяв шлюб у Кракові д[ня] 3 лютого 1539 р. Як не-

звичайною появою була тоді панна Беата Костелецька, дочка каштеляна войницького, якою по смерті вітця опікувалася королева Бона*, про се свідчить ентузіастичний вірш польського поета з руського роду, Андрія Крицького*, який ось як відзивається до неї (P r z e z d z i e c k i, op. cit., ст. 39):

O Beata decorata, rara forma, moribus!
O honesta ac modesta vultu, verbis, gestibus!
Digni simul et indigni te semper suspiciunt,
Et grandaevi ac prudentes propter te desipiunt.
Corde toto, summo voto te petunt assidui,
Non amicam, sed consortem iuvenes praecipui;
Trabeati et torquati, divites, pulcerrimi,
Fere omnes sunt primores tibi affectissimi.
Et Reginae atque Regis tunc mereris gratiam,
Quod ingressu natae suae te fecere sociam.
Ergo nota dona tanta divina clementia,
Quod ceteris longe praestas, haec de vita vitia:
Ne superbam et ingratam te monstres amantibus,
Sed comem et redamantem te semper laudantibus.

Подаю сей вірш у прозовім перекладі на нашу мову, аби якнайвірніше передати його зміст: «О Беато, оздоблена незвичайною красою та чеснотою, о учтива та скромна лицем, словами та рухами! Гідні й негідні посполу все дивляться на тебе; старі та розумні задля тебе відходять від розуму. Всім серцем, найвищим бажанням горнуться до тебе невідступні благородні молодці, бажаючи знайти в тобі не приятельку, але подругу; горнуться оздоблені поясами та ланцюхами, багаті та вродливі, майже всі найвизначніші палають до тебе любов'ю. У короля та в королеви ти заслужила на таку ласку, що зробили тебе товаришкою при шлюбі своєї дочки. Отже ж уважай, одержавши з ласки божої такі дари, що ти далеко вища від інших, і уникай ось яких гріхів: не показуй себе гордою та невдячною для тих, що тебе люблять, але будь чемною та взаїмною, і всі будуть завше хвалити тебе».

З Беатою жив князь Ілля, як можна судити з його записів, щасливо, бо вона, хоч перед своїм замужжям одержала від своїх адораторів невідомо якими способами значну суму грошей та коштовних предметів, не давала князеві ніякої причини для підозрінь. Дальше її життя по смерті князя Іллі зложилося досить нещасливо і було заповнене такими прикростями, процесами, тривогами та терпіннями, які рідко випадали на долю женщини з високого роду.

Найстарший щодо дати запис князя Іллі Острозького був писаний дня 2 липня 1535 в Вільні. В тім записі князь зізнає, що від Семена Митковича Бобинського позичив 300 кіп грошей литовських і на сю суму віддав йому в заста́в свою маєтність Котів. Сей заставний лист виглядає ось як: «Я, князь Иля Костентинович Острозский, воєводич Троцкий, староста Бряславский и Вѣныцкий, позычил єсми ку моєй пилной потребє в брата и приятеля нашого, пана Семена Митковича Бобинского, триста коп грошей Литовское личбы, в грош по десяти пѣнязей, а в той сумѣ заставил єсми Єго Милости имѣнє моє Котово з даньми медовыми и грошовыми и з дяклы и податьми до року, до крещенья Господня, которое свято будеть ув ындиктє девятом. На тот рок вышей описаный мам тыє триста коп грошей пану Бабинскому отдати, а имѣнє моє Котово къ своїм рукам мѣти. И на то єсми єму дал сес мой листъ з моєю печатю. При том были велеможныи панове: пан Иван Єго Милость Богданович Сопѣга, маршалок господаря короля Єго Милости, воєвода Подляшьский, староста Дорогицкий; пан Михайло Василевич Свинюский, писаръ господаря короля Єго Милости, державця Мѣдницкий. И просил єсми Ихъ Милости о печати, и Их Милость на мою прозбу вдѣлали, печати свои к сему моєму листу приложили. Писан у Вилни июля 2 индикта 8».

Отсей лист писаний на півáркуші паперу, не описаного докладніше видавцем, має внизу витиснені три печаті: на першій щит розділений на дві половини, з правого боку герб князів Острозьких, а з лівого — герб Гіппокентавр, на другій герб Лис, а на третій Корчак. Текст надрукований у вищецитованім виданні архіву князів Сангушків у Славуті, т. IV, ст. 570—1. В записі маємо одно слово неясне — «дяклы». Щодо самого змісту варто зазначити, що довг затягнено на один рік, і на такий же час віритель одержує в заста́в маєтність із її доходами. Вважаючи на те, що позичена сума — триста кіп грошей литовських — була не дуже велика, треба признати, що князь Ілля платив за позичку дуже великий процент, до чого змусила його якась невідома «пилна потреба».

Другий запис, який тут подаю передруком із того самого видавництва, т. IV, ст. 132, се лист князя Іллі Острозького до Дахна Василевича, писаний у Вільні д[ня] 15 марта 1538 р., з просьбою, аби той Василевич був суддею при розмежуванні дібр Острозького Поворська від села Пісоч-

ної, що належало до Яцька Пісочинського. Сей лист виглядає ось як у дослівнім відписі:

«Вроженому пану брату и приятелю нашому, пану Дахну Василевичу, ключнику городничему и мостовничему (Лупкому) господаря короля Єго Милости.

От Ильи Костянтиновича Острозского, воєводича Троцкого, старосты Бряславского и Вѣницкого. О здорови Вашое Милости ради быхмо завжды слышали. Даємъ Вашой Милости вѣдати, штож зложили есмо рок право мѣти на день святого Юря с паном Гнєвошом Песочинским о землю и о границѣ з именя нашого Поворска. Про то жедаєм Вашое Милости, брата и приятеля нашого, абы Твоя Милость рачил то для нас вчинити и не полютовати[1] праци своєє на тот рок[2] там на землю выєхати и з нашое руки судею быти. И рачил бы Твоя Милость конечную справедливость вчинити, жебы пан Гнєвош болшей на то не накладал и нам не докучал, бо мы не хочемъ єму шкоды и накладу зычити, яко то служебнику нашому. Што будет справедливого єго, нехай бы то при нем зостало. А то рачит Твоя Милость вчинити для просбы нашоє, яко брат наш милий. Писан у Вилни марта 15 день».

Оригінал сього листа писаний на чвертці паперу, не описаного ближче видавцем, і має внизу на червоній масі, мабуть воску, витиснену печать, на якій із правого боку щита бачимо герб Гіппокентавра, а з лівого — герб князів Острозьких, а над щитом — букви І. О. Поворськ і Пісочна, села теперішньої Волинської губ[ернії], Ковельського повіту. Року в підписі не означено, але що дальший запис, у якім князь Ілля подтверджує розмежування тих самих дібр, датований р. 1538, то, очевидно, й сей лист був писаний того самого року.

В тім листі варто зазначити приятельський тон, яким промовляє руський магнат до державного урядника, далеко нижчого від себе. Сей тон подиктований, очевидно, почуттям шляхетської рівності, що вже тоді мусило бути дуже живе серед південноруського панства, хоч виплило, може, з інших джерел, як у польської шляхти. Дальший запис, писаний у Острозі дня 7 мая 1538 р., міститься в тій самій публікації на ст. 140—1. Ось його текст:

«Мы, князь Иля Костянтиновичь Острозский, воєводич

---

[1] Пожалувати.
[2] Реченець.

Троцкий, староста Бряславский и Вѣницкий (ознаймуємъ): Што не однокрот жаловал (ся) нам служебник наш Гнєвош Песоцкий, и листы господаря Єго Милости до нас приносил, абыхмо єму справедливость вчинили о землю, которую яко бы люди наши Поворскиє єму забрали от именя єго Песоцка. Гдеж мы на жалобу єго бояр наших Гурка Омелянского а Грицка Промчейковича а Єну Кузминича з руки нашоє судями там на тую землю выслали и рок праву под страченем покладали. Которыи кгды там на рок зложеный выєхали, Гнєвош Песоцкий тых же бояр наших з руки своєє судями собѣ на то взял, и зуполную моц им в том дал, и нам то ознаймил. А по том, коли тыи суди наши обеюх сторон к нам с того права земли тоє приєхали, и конца там не чинячи здали на нас и повѣдили, иж Гнєвош будучи на той земли их завел по тым врочищам: напервей от земли Мелницкоє через поле Рахово, а через остров Ломен аж до болота Сыричинского, а то все границею своєю повѣдил, иж потуль єсть земля моя. А люди дей наши Поворскиє отбивали менуючи, иж бы наша земля именя Поворского быть мѣла аж за тыє врочища заведеныє, яко где индей на стреленє лука, а индей на чотыри, куды Гнєвош был завел. И повидили нам тыиж суди, коли то знайдовали, чии бы свѣдки годнейшии были, а хто бы ку доводу близше был, знашли Гнєвоша ку доводу близшего и свѣдки[1] єго годнейшии, и подлуг того дали єму землю первей заводить, которую де й коли Гнєвош по тым врочищам завел, тогды на том за близшим доводом своим и право поднести хотєл, иж то єсть земля єго, и о то разы колька просил, абы право на то поднес. Якож дей тыи суди и ку присязє єго были пустили, нижли дей люди наши єму присягать не дали. А так мы зрозумѣвши з отказу тых судей, и при том судє их Гневоша Песоцкого зоставили. Кгдыж Гнєвош там на тую землю на рок зложеный выєхал, свѣтки лепшии мѣл и ку доводу близший был, и заведши землю по тым врочищам присягнути хотєл, а люди наши присягать єму не дали, маєт Гнєвош Песоцкий тую землю по тыє врочища, поколь завел и право поднести мѣл, держати и вѣчне вживати, а мы ани люди наши не мают ся вже в тую землю за тыє врочища ничим вступати и вѣчне о то мают молчати и покой дать. Якож єсмо росказали одному с тых судей, Єни Кузминичу, там на тую землю выєхавши, и покуль тот служебник наш

[1] В текстi: свѣтки.

Гнєвош завел и право поднести мѣл, Гнєвошу подать и от земли нашоє отграничить, и людем нашим тамошним Поворским розказать, ничим ся в тую землю черес тоє не вступать и вѣчный покой дать. И на то есмо Гнєвошу дали сес наш лист судовий под нашею печатью, писан ув Острози мая 7 день, под лєты Божего нароженя 1000 пятсот 38, индикта 11».

Оригінал сього судового листа написаний на аркуші паперу і має під текстом витиснену на червонім воску печать із гербом князя Острозького.

Сей запис малює дуже наглядно досить складну процедуру розмежування спірних земель, причім треба знати, що земля, яку мав у посіданні пан Пісочинський, не була його власна, дідична, але належала до маєтності Острозького. Се видно з того, що князь Ілля називає пана Пісочинського своїм служебником. Вершком судової процедури в тім спорі була присяга. Коли пан Пісочинський заявив готовність присягти на правдивість своїх показів щодо границь спірної землі, а свідки, люди князя Острозького, що оспорювали ті границі, але не мали повної певності, не хотіли допустити його до присяги, судії признали за ним право на землю, а князь, не домагаючися від нього присяги, затвердив його в її посіданні на вічні часи.

Четвертий запис відноситься до дуже важної хвилі в житті князя Іллі Костянтиновича Острозького, а власне, до його женячки з Беатою Костелецькою, що відбулася в лютім 1539 р. в Кракові. На сам Новий рік того року припав запис молодого князя, яким він своїй будучій жінці записує значну суму грошей і для їх сплати запевняє їй доходи з третьої часті всіх своїх маєтностей. Сей запис виглядає ось як:

«Я, князь Иля Костянтинович, княжа Острозское, чиню явно и вызнаваю тым-то моим листом (кождому) особно и въ обецъ всим нинешним и по том будучим, иж з воли и ласки Божей и моих милостивих панов королей Их Милости так ся стало з раженя[1] Божего и з ласки Их Милости, рачили мнѣ, служебнику своему, того зычити, паметаючи правдивыи а верныи послуги предков моих а отца моего, не рачили мя в том опустити, и з ласки своеи рачили ми дати малженку, высоце вроженую панну Бияту, дочку небожчика пана Костелецкого, пана Войницкого,

[1] Польське: zrządzenia.

подскарбего[1] Коруны Польское, панну Войницкую, по которой же панне, дочце пана Войницкого, панне Бияте есть посаг ее немалый, яко у суме пѣнязей, так у камени дорогом и въ клейнотах и у ланцугох (и) в шатах не малая сума. Которого ж посагу мнѣ по той панне дано, то есть напервей[2] у монете пѣняжной сем тысяч золотых монѣты и личбы коруны польское, по тридцати грошей польских у золотый, а в камени и въ ланцугох, в шатах и в клейнотах (и) в перлах того-м ошацовал (на) девять гисяч золотых и пятьсот золотых и сорок золотых и золотый.

Ино я, маючи бачность на рѣчи пришлыи, иж люди перших веков и теперешнии завше рѣчи предние, которыи бы мѣли на перед прийти, так их обваровали и справили, иж бы у переднейший час якое трудности и небезпеченства не мѣли, я, маючи в том доброе бачене и будучи цѣлый на здорови и на смысле моем, с правое воли и доброго умыслу моего и достаточне досвѣдчивши великую поволность и цнотливое а верное заховане яко правое а верное малженки ку мнѣ, мужу своему, учинил есми тот запис, и записую тым моим листом жоне моей намилейшой[3] водлуг[4] бѣгу обычая того панства короля Его Милости великого князьства Литовского, и тую суму пѣняжную сем тысяч золотых, которую есми в готовизне и в монѣте польской взял, записую жоне моей намилейшой, княжне Бияте совитую[5] суму пѣнязей, то есть чотырнадцать тисяч золотых польское личбы вѣна и привѣнку. А што м взял и ошацовал в клейнотах, в перлах, в ланцугох, в камени дорогом и в шатах девять тисяч золотых и пятьсот золотых и сорок золотых и золотый, и тую суму такеж совито, то есть деветьнадцать тисяч золотых и осмъдесят и два золотых вѣна и привѣнку записую водле[6] обычая и статуту Великого князьства литовского на третей части всих имѣней моих отчизных и дѣдизных, выслуженых и купленых и которым колве обычаем от отца и от иных всих предков моих набытых, которы на мене от брата моего, князя Василя Костянтиновича Острозкого в дѣлу[7] ся достанут, або бы, чого Боже не дай, по

---

[1] Польське: podskarbiego.
[2] Польське: napierwej.
[3] Польське: namileyszey.
[4] Польське: według.
[5] Польське: sowitą, duplex, подвійний.
[6] Польське: wedle.
[7] Польське: w dziele, від dział, руське «поділ».

смерти єго пришли, и всих моих имѣней материзных, и тых теж имѣней, што-м прикупил албо у перед еще прикуплю албо выслужу и которым колве обычаєм набуду, што их колве у мене будет в замкох, в мѣстех, в дворех, в селех, в млынех, у ставех платех, в данях грошовых и медовых и во всих инших пожиткох, котории-ж яким-колве обычаєм могуть названы албо меннены быти, со всим правом и власностью так, яко сам тепер держу албо держати буду. И естлиже бы пан Бог рачил на мене допустити на перед смерть, ино малженка моя маєт на той третей части седѣти, а єє держати и вживати до живота своєго в той вышей[1] менненой суме пѣнязей, у тридцати и в трех тисячах золотых и в осмидесят и в дву золотых вѣна и привѣнку, монѣты и личбы Коруны Полское, и по єє животе дѣти мои, єстли же буду з нею мѣти. А близкиє мои мают ся напротивку того заховати и справовати подлуг обычая прав и статуту Великого Князьства Литовского.

И єстли бы по моем животе, будучи на той третей части имѣней моих выше мененных, тая малжонка моя, княгини Бията, за другого мужа пошла, тогды дѣти албо кровныи мои, на которых бы правом прироженым имѣня мои прийти мѣли, не мают єє с той третей части всих тых имѣней моих рушати, аж ей первей тую суму тридцать и три тисячи золотых и осмъдесять и два золотых монѣты и личбы полскоє отложат.

А на твердость того и печать мою дал єсми к тому моему листу привесити, который же лист про лепшую[2] певность той малженце моей милой, княгини Бияте, даю. При том были и того добре сведоми велебный в Бозе отець и велеможныи панове: князь Савестьян Браницкий, бискуп Холмский, а пан Миколай Єго Милость Волский, каштелян Судомирский, охмистр[3] королевоє Єе Милости великоє княгини Боны, староста Саноцкий, Ломзенский, Лянскорунский и Везненский, а пан Ян Єго Милость Танчинский, кашталян Войницкий, маршалок надворний господаря короля Єго Милости коруны Полскоє, староста Люблинский; князь Федор Єго Милость Андрѣевич Сенкгушкович, маршалок Волынскоє земли, староста Володимирский; пан Михайло Єго Милость Василевич, писар господаря Короля

---

[1] Польське: wyżey.
[2] Польське: lepszą.
[3] З нім[ецького]: Hofmeister, польське: ochmistrz.

Єго Милости, державца Кормяловскій и Стокминский. Которых панов просил єсми о их печати. Их Милость на прозбу (мою) то учинити и печати свои розказати привесити рачили. Писан у Краковѣ под лѣты Божего нароженя тысяча пятсот тридцать девятого, мєсєца генваря 30 день индикта 12».

Сей документ передрукований із рукописної збірки «Munimenta Ducum in Ostrog», т. I, ст. 444—6, що міститься в архіві Сангушків у Славуті.

П'ятий запис того самого князя, писаний у Острозі дня 7 серпня 1539 р., посвідчує, що князь позичив від своєї жінки, княгині Беати, 6000 кіп грошей литовських і на сю суму віддав їй у застав замок і місто Рівне з приналежностями. Сей заставний лист виглядає ось як:

«Я, князь Иля Костянтинович Острозький, воєводич Троцкий, староста Бряславский и Веницкий, чиню явно и вызнаваю сим моим листом, иж єсми для нєкоторых моих великих а пильных потреб и для службы господарьскоє позычил у жоны моєє, княгини Бияты Костелецкоє, суму пенязей шесть тисяч копъ грошей, которых оная грошей набыла у приятелей своих. Ино я к той суме пенезей заставил жонє моєй Бияте, у тых шести тисячах копах грошей, замок материстый Ровноє из местом и дворы, и села мои боярскиє зо всимъ, што колвек к тому замку прислухаєть, з людьми того замку и сел и з ихъ всими землями пашными и бортными, и зъ их роботами и поплаты грошовыми и медовыми и овсяными, бобровыми и куничными, с полми и сеножатьми, з гаи, з дубровами, з боры, з лесы, с озеры, з реками и речками, з бобровыми гоны и з зеремены[1], зъ ставы и ставищи, з млыны и з ихъ вымелкы, з ловы звериными и пташими, и с пустовщинами, со всим по тому, как ся тот замок и место и дворы и села того замку к собє ся мають. А маєть жона моя княгини Бията тотъ замокъ со всимъ с тымъ в той суме пенезей держати и вживати до своєго живота. А при томъ были и того добре свєдоми: господынъ и отец наш владыка Володимерский и Берестейский Генадей, а господын и отец наш владыка Луцкий и Острозский Арсеней, а господынъ и отец архимандрит Жидичин-

[1] Завважую, що слово «зеремяны» наводить проф. М. Грушевський у своїй «Історії України-Русі», т. VI, ст. 147 із сього ж архіву Сангушків, тому першого, а в формі «жеремяна» з іншого джерела на ст. 149 з поясненням, що се боброві гнізда.

ский Варсонофей а господынъ и добродей мой ласкавый, князь Федор Михайлович Чорторыйский, староста Луцкий а пан Станислав Фальчевский, староста Кремяницкий, а князь Солтан Михайлович Соколский, хоружий земли Волынскоє, а пан Василей и пан Петръ Чапличи, а пан Семен Миткович Бобинский. А на твердость того моєго листа и печать єсми свою приложил к сему моєму листу, и просил єсми господыновъ и отцов наших владыкъ и тых описаных князей и панов Их Милости о печати. Их Милость на мою прозбу то вчинили (и) печати свои приложили къ сему моєму листу. Писан у в Острозє под лєты Божего нароженя 1539 мєсєца августа 7 день индикта 12».

Сей документ міститься в тій самій рукописній збірці, т. I, ст. 14—15, у якій, як видно, містяться відписи з оригіналів, уложені не в хронологічнім порядку. В отсім записі варто особливо піднести, що реєстр приналежностей до ровенського замку та міста виявляє велику різнорідність занять місцевої людності та данин для князя, невідлучних від тих занять.

Нарешті, шостий запис того самого князя, списаний у Острозі тиждень пізніше від попереднього, дня 16 серпня 1539 р., се заповіт князя, що, заболівши нагло і чуючи себе близьким смерті, розпоряджається всім своїм добром на користь своєї жінки та своєї сподіваної дитини. Сей запис важний із многих поглядів, якому подібних дійшло до нас дуже мало з тих часів, виглядає ось як:

«Я, князь Илья Костентинович Острозский, воєводич Троцкий, староста Бряславский и Вѣницкий, чиню явно тым тастаментом:

Будучи навежон[1] тою форобою моєю от милого Бога, будучи мнѣ єще в добром розумѣ и цѣлом смыслѣ, никим не принужон ани намовен, одно[2] с правоє воли и умыслу моєго, пишу тот мой тастамент.

Напервей полецаю душу мою Богу Створителю в Тройцы єдиному, и пренасвятшой єго святой матери и всим светым и светицам, угодником єго. А погреб тѣлу моєму грѣшному выбираю с предки моими в Печерском манастыри в Києве въ церкви святоє Пречистоє Богоматери. И по души моєй до Києва записую сто коп грошей, и по церквам соборным Великого князьства Литовского записую: у Вилни у святоє

[1] Польське: nawiedzon — діткнений.

[2] Польське: jedno замість jeno в знач[енні] руського «лише».

Пречистое десять коп грошей, у Гродне у соборной церкви десять коп грошей, у Мѣньску десять коп грошей, у Новѣгородцы десять коп грошей, у Берестьи десять коп грошей, у Володимери десять коп грошей, у Луцку десять коп грошей, а по церквам соборным всих имѣней моих по десяти копъ грошей, а по мѣстьским и сѣльским маєт дано быти по семдесять грошей; убогим на ялмужну маєть дано быти сорок коп грошей; митрополиту маєт дано быти пятнадцат коп грошей; владыком Луцкому а Володимирскому маєт дано быти по десяти коп грошей.

Имѣнє мое Голче з двором и со всим, яко отец той небожчик отписал, так и я отписую к церкви святого Богоявленя у замку моем Острозѣ. У замку моем Глуску обобравши имѣнье моє одно, с которого бы дванадцать ушатков[1] меду, з людьми и пожитки и роботами, ничого на себе не оставуючи, записую к церкови святой Пречистой в Киеве в манастири Печерском. К святому Николе Пустинскому три данники обравши в том же замку Глуску мают к той же церкви дати. К той же церкви святому Николе Пустинскому и к святой Софѣи маєт дано быти по десяти коп грошей, а по тых всих церквах у Киеве по семдесят грошей.

Зброя моя срѣбреная, которая тут у скарбе моем єсть, на чорном оксамитє, и пояс Тодоровский, и другая зброя на чорном оксамитє, которая єсть у пана Кгабриеля Тарла, и которое срѣбро мое єсть у Тарла ж, остроги, шкофья[2], тую зброю одну и тое срѣбро, што у Тарла, и тот пояс Тодоровский ободравши ис того срѣбра, образ намѣстный же святое Пречистое оковати, а остатком того срѣбра, єстли ся што останет, крестъ срѣбрений зробити, а другую зброю жонѣ моей дати. Срѣбро тое, которое єсть в скарбе в злитку святого Михайла, с того срѣбра оковати образ у Межиречи святого Михайла, а єстли бы єще єго остало, тогды и другий образ там же у Межиречьи святого Михайла оковати.

А въ опеку и оборону жону мою, княжну Бияту, и дѣти мои, которыи ми Бог дал из жоною моєю мѣти, полецаю[3], покорне прошу и низко чолом бью Наяснѣйшему господарю нашому, милостивому королю Єго Милости Жикгимонту и сыну Єго Милости, господарю нашому милостивому, ко-

---

[1] Ушаток — цебрик.

[2] Видавець пояснює се слово польськими неоднозначними: kiret albo pióropusz.

[3] Польське: polecam — поручаю.

ролю молодому, а особливе полецаю и покорне прошу и низко чолом бью Наяснѣйшой господарыни нашой милостивой, королевой й великой княгини Боне через тот мой тастамент, абы Єе Милость рачила жону и дѣти мои в ласце в опеце и обороне своей милостивой мѣти, а з милостивое ласки и обороны своєе не рачила опустити, так яко и с перва рачила почати.

А при Их Милости господарех моих милостивых опекуны въстановляю господыновъ и добродѣев моих кровных: пана Ивана Богдановича Сопѣгу, воеводу Подляшского, маршалка господаря короля Єго Милости, старосту Дорогицкого; а князя[1] Юря Фалчовского, з Божее ласки бискупа Луцкого и Берестейского; а брата моего князя Федора Андрѣевича, маршалка Волинское земли, старосту Володимерского; а пана Івана Горностая, подскарбего земъского, маршалка и писаря господарьского, старосту Слонимского, державцу Мъстибоговского, Зельвенского и Дорсунишского; а пана Михайла Василевича, писаря господарьского, державцу Впитского[2], Кормяновского и Стоклишского.

Напервѣй оповедаю и объявляю через той мой тастамент, иж кгди з ласки Божее въступил есми в малженьство з жоною моею, ино еще от того часу мам[3] надѣю, иж Пан Богъ рачил ми дати плод из жоною моею мѣти. И естли же бы тых часов Пан Богъ рачил на мене перепустити смерть, не дождавши часу роженя малжонки моее, а по смерти бы моей мѣла породити сына або дѣвку, тогды то оповѣдаю и объявляю, иж то есть властный[4] плод мой. И естли же бы дал Бог женѣ моей, княжнѣ Бияте, по моем животе породити сына або дѣвку, тогды жона моя с тым дитятем моим мает сѣдѣти на всих имѣньях моих тых, которыи я маю мѣти по половицы з братом моим меншим, князем Василем, отчизных и выслужоных и купленых от отца нашого, и теж тых имѣней материстых, с которых мают долги быть плачоны, она ж мает держати и вживати, нижли платы и доходы мают оборочоны быти на долги, до тых часов, покуль

---

[1] Правдоподібно замість польського: księdza.

[2] Упита, місточко в теперішній губ[ернії] Волинській, Ровенського пов[іту].

[3] Не конче польське: mam, але, може, скорочене староруське: имамъ.

[4] В друку: влостный.

гоє дитя моє лѣтъ своих доростет, а брат мой в половицу имѣней моих не маєт ся ничим въступати. Маєт жона моя гую половину мою всих ымѣней моих держати до лѣт того дитяти моєго, и долги мои мают плачоны быти з ымѣней моих материстых и отчизных и служебником моим тым, которым єсми винен за службу с тых же имѣней моих маєт плачоно быти, хто што заслужил, ведлуг реистров. И єстли бы не достало заплаты на мои долги и служебником моим с тыхъ имѣней моих, тогды маєт продано быти имѣнье и другоє, и тым долги мают плачоны быти, и служебником моим за службу. А ку тому, гдѣ бы розумѣли опекуны, с которого имѣнья, або з якого колве пожитку мѣла прийти якая сума пѣнезей на мене, абы тим плачоны (были) долги мои. А на остаток обвезую их тым, гдѣ бы колве по всим имѣньям моим могли, платы выбираючи або дани, а тым долги мои и служебником моим за службу платити, то здаю на их розум и справу и сумненье их. А што ся дотычет статку моєго, рухомых рѣчей, штоколвекъ мам, то все єсми на реистръ пописал, до которого реистру и печать свою приложил и руку свою подписал. А што перве того, будучи в Краковє, вчинил (єсми) запис, оправу веновную, так теж и тут приєхавши до Острога, видечи доброє захованье жоны своєє до себе, з доброє воли своєє записал єй замки свои Степань, Сатиєв, Хлапотин зо всими дворы, волостьми и селы своими и боярскими и зо всим с тым, яко ся в собѣ мают, жонѣ моєй и дѣтем єє на вѣчность, и то все обявляю и оповѣдаю сим моим тастаментомъ. А особно для нѣкоторых моих великих а пильных потреб взял єсми у жоны моєє Бияты суму пѣнезей шесть тисяч коп грошей, которых она набыла у приятелей своих, и в той сумѣ пѣнязей заставил єсми жонѣ своєй замок мой материстый Ровный, мѣста, дворы и села з бояры и што к тому замку прислухает. И маєт она тот замок мой зо всим держати в той сумѣ пѣнезей до своєго живота.

А на остаток покорне прошу и ниско чолом бью Наяснѣйшим паном моим, милостивым королєм Их Милости, и паней моєй королевой Єй Милости, аж бы Их Милость рачили впаметовати на старыи заслуги предков моих, отца моєго, и теж на мои пилныи заслуги и поволности мои, не рачили бы Их Милость никому жонє моєй и дєтем моим жадноє кривды допустити чинити, и тот тастамент мой во всем в цѣлости, ничим не рушаючи заховати и єго росказывати во всих тых члонках выполнити.

А которое внесене свое жона моя мене даровала, тое внесене я ей зася[1] отдал и дарую и записую вѣчне ей самой и дѣтем еи. А што ся дотычет Януш-поля[2], я вже его опускаю; хто бы его хотѣл мѣти подле выбору господарьского, тот мает отложити жонѣ моей чотыри тисячи золотых на полскую личбу, а жона моя тыми пѣнезами мает викупити срѣбро мое и ланцуги у пана Скорути и у пана Жабы, а тым срѣбром мои долги мои платити. А што ся тычет тых двох ланцугов, которыи жона моя выкупит у пана Скоруты, и тая запоница моя, которую есми теперь жонѣ моей дал, естли Пан Бог рачит ми з нею дати сына або дѣвку, тогды то сыну моему, або той дѣвце. И покорне, низко чолом бью Наяснѣйшим господаремъ моим милостивым, королем Их Милости и наяснейшой господарыни моей, королевой Ей Милости, абы Их Милость рачили жону и дѣти мои заховати подлугъ привиле[є]в моих, не рушаючи ничим. А которыи ланцужки, перъстенки, клейноты мои, што жона мнѣ дала, и мои теж, то все отдал есми жонѣ моей, абы то от нее не рушано было. Так теж святости, образы, шаты, зброи, кони, вси и всякии рѣчи мои, то все жонѣ моей Биятє записую и даю вѣчне, абы то от нее не рушано было.

А служебником моим тымъ, которы в мене не наврочисто[3] мешкают, тым отписую пятдесят коп грошей. Паней старой и паннам тым заплатити подле службы ихъ, яко жона моя вѣдает.

А замыкаючи сей мой тастамент остатнею волею моею и про милостивого Бога, господарей моих милостивых, королей Их Милости и королевое Ее Милости покорне прошу и низко чолом бью, абы Их Милость водлуг милосердья своего тутеж[4] паметаючи на послуги отца моего и рачили як малжонку мою в ласце, в опеце и обороне своей милостивой мѣти, а не допустить ей ни в чом кривды чинити и трудностей которых задавать, а то, што-м в том моем тастаменте описал, при моци заховати, а тым ниже описаным опекуном обро[н]цами быти, за которою бы они милостивою обороною Вашей королевской Милости могли остаточную волю мою сполнити и досить учинити, яко-м в сем моем тастаменте описал. Который есми в цѣлости розуму своего справивши

[1] Польське: zasię в значенні «назад».

[2] Теперішній Ямпіль, місточко Кременецького повіту. Ся догадка видавця видається мені сумнівною

[3] Не з реченцем виповіджені, постійно.

[4] Польське: tudzież в значенні «також».

сыкгнетом[1] своим запичатал и властную[2] руку свою потписал. Писан ув Острозѣ под леты Божего нароженя тисяча пятсот тридцат девятый, месяца августа, шостогонадцать дня, индикта вторыйнадцат.

Илья Костентинович Острозский».

Найважніше в отсім остатнім записі князя Іллі Острозького те, що князі Острозькі звикли були хоронити свої тіла в Печерській церкві в Киеві. Се свідчить, що вони відчували свою приналежність до старого роду руських київських князів.

Писано д[ня] 10—14 падолиста 1912

---

[1] Польське sygnet значило перстень з камінцем, на якім була вирізана печать або назва.

[2] Друк: влостную.

МОЛИТВА ЗА ВОРОГІВ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Отся розвідка була написана зимою в початку 1911 р. і тоді ж ьислана мною до Києва на руки проф. М. Грушевського, що жив там тоді довший час. Листом я просив шан[овного] професора помістити її або в львівських «Записках Наук[ового] тов[ариства] імені Шевченка», або в київських «Записках» тамошнього Українського наукового товариства. У своїм листі я просив на випадок, якби розвідка мала друкуватися в київських «Записках», до яких редакції належить також проф. Грушевський, аби моя розвідка була поміщена без змін, аби мені для всякої безпеки в поправності видання прислано хоч одну коректу і евентуально звернено рукопис. На свій лист я не одержав відповіді, але від д. В. Козловського*, що часто переписувався з проф. Грушевським, я довідався, що моя розвідка буде поміщена в київських «Записках» із деякими скороченнями. Пізніше від самого проф. Грушевського я довідався, що редакцію моєї розвідки взяв на себе проф. В. Перетц*. Я даремно ждав коректи, а коли нарешті моя розвідка появилася в VIII книжці київських «Записок», я, переглянувши її, побачив, що в моїм тексті пороблено дуже неприємні для мене зміни, що могли значно зменшити наукову й літературну вартість моєї праці. Поперед усього наведені в ній цитати з письма св[ятого], подані мною в народній мові, перемінено на церковнослов'янські, взяті з Острозької біблії*. Се можна було вважати невинним жартом аматора старовини, якби не та неприємна дрібниця, що мій текст, поданий на основі французького критичного перекладу Едварда Рейсса*, декуди досить значно різнився від тексту Острозької біблії; цікавий може переконатися про се, порівнюючи мій текст у отсьому виданні з тим, який знайде

в київських «Записках». Друга, далеко прикріша зміна була та, що редактор зробив у моїм тексті три пропуски, не оговоривши та не оправдавши тої своєї редакційної роботи нічим. І так він пропустив поперед усього евангельську притчу про царя та неоплатного слугу (див. ст. 11—12), якої пропуск можна виправдати хіба тим, що редактор за всяку ціну захотів скоротити мою працю, хоч вона зайняла всього 8 повних сторін і 6 рядків на 9-тій. Другий, далеко неприємніший пропуск — се були обі цитати з посланій апостола Павла (ст. 17—18), яких пропущення робило майже голословною мою дальшу увагу на ст. 18, якої наукового значення шан[овний] редактор, правдоподібно, навіть не підозрівав. Третій пропуск відмахнув від тексту моєї розвідки мою поетичну перерібку ізмарагдової статті, що можна було вважати щонайменше доказом маловаження автора.

Прочитавши свою розвідку в такій обкусаній формі, я звернувся до редакції київських «Записок» зі скромним зажаленням на доконані зміни і просив редакцію, коли їй пожадано мати мене далі в числі своїх співробітників, звернути мені рукопис моєї статті. На се я не одержав ані відповіді, ані рукопису.

Признавши потрібним випустити в світ свою розвідку окремим виданням, я трохи розширив мої цитати з Біблії і додав те, що пропустив редактор на кінці, та подбав також про справлення деяких друкарських помилок та неконсеквенцій правопису в київськім тексті. Думаю, що ся книжечка зацікавить і своїм змістом і способом оброблення теми ширший круг інтелігентних читачів, а особливо молодежі, якій у її шкільних студіях так тяжко вибитися зі схоластичної рутини та безідейності на дорогу правдивої, свобідної від усяких пересудів наукової праці. Та можливо, що вона дасть дещо до думання та знання також менше вченим інтелігентам, а навіть інтелігентним селянам.

Писано д[ня] 13 падолиста 1912

МОЛИТВА ЗА ВОРОГІВ

Маленький рукопис, у 16-ку, писаний на блискучім, міцнім, але пожовклім папері XVI в., досі неоправлений і з витертими рогами, без початку й кінця, що міститься в рукописній збірці о. А. Петрушевича, ч. 193, тепер у бібліотеці Народного дому, належить своїм змістом до найцікавіших пам'яток нашого старого письменства. Він містить ряд молитов, ряд апокрифічних оповідань старозавітних і новозавітних і пару катехізмів (вопросоодвітів) почасти догматичного, а почасти апокрифічного змісту. Між іншими міститься в нім ось яка, ні в якім разі не апокрифічна молитва:

МОЛИТВА О ВРАЗѢХ НА ВСЯК ДЕНЬ

И еще молюся к тебѣ, владыко человеколюбче, помяни, господи, вся человека (ки?) враждающая на мя, или ненавидящая мене, ли хульствующая ли оклеветающа, ли совѣты злы творяще. И не въмѣни им того, господи, въ грѣх, и дай же им, господи, здравиє и спасеніє и обрати их, господи, срдце любити мя. И мнѣ, господи, обрати срдце съ вьсими любовь имѣти и тож дѣяще прости мя и свободи мя от вьсяких моих злых помыслов и всѣх съблазн моих прости мя, яже съдѣх и (съ)дѣваю вълею и невълею, дѣлы и словесы и помыслы. И не въмини ми, господи, злых моих помыслы въ грѣх, но очисти мя от въсякого зла, и моя врагы свободи от въсякоя бѣды и съчетаи мя съ въсѣми человекы въ єдину любовь силою креста честнаго и молитвами пречистыя богородица госпожа нашеа и святого ради великаго арьхиерея и чюдотворьца Христова Ніколы и теплаго заступніка и въсем хрестияном и святых ради небесных сил и въсѣх ради святых. Аминь.

Я досі не стрічав сеї молитви ані в друкованих, ані в рукописних молитовниках ані требниках, не стрічав також згадки про неї в працях, що доторкаються сього предмета. Тому не можу сказати нічого про те, чи вона перекладена з грецького, як найбільша часть т[ак] зв[аних] апокрифічних молитов і майже всі молитви та заклинання, поміщувані в наших требниках. В усякім разі, буду вдячний, коли хто вкаже чи то інший текст її, чи грецький або інший первовзір. Обставина, що ся молитва не ввійшла в друковані молитвослови, що черпали в значній мірі з грецьких джерел, промовляла би за її руським походженням. За сим промовляє також потрохи й те, що при кінці молитви головними заступниками людей перед богом являються чесний хрест, богородиця і св. Миколай, від XII в. патрон південноруської землі. Текст молитви насуває деякі психологічні рефлексії та літературні зближення, якими бажаю поділитися з читачами.

Основна ідея молитви, просьба в бога ласки для ворогів, очевидно євангельського походження. Наведу тут відповідні уступи з Ісусових промов у євангеліях. Промову про ворогів маємо в двох євангеліях, у двох, значно відмінних редакціях. Простору і нємов систематично виложену редакцію подає Євангеліє Луки в розділі VI, стихи 27—36, де читаємо ось що — подаю в перекладі на нашу мову з французького критичного перекладу Едварда Рейсса[1]:

«27. Але я мовлю вам, що слухаєте мене: «Любіть своїх ворогів; чиніть добро тим, що ненавидять вас.

28. Благословіть тих, що проклинають вас; моліться за тих, що роблять вам шкоду.

29. Тому, що вдарив тебе в лице, підстав і друге, а коли хто відбере тобі плащ, не борони йому також сорочки.

30. Давай кождому, хто тебе просить, і не домагайся свого добра від того, хто відбирає тобі його.

31. І як хочете аби люди робили вам, і ви робіть їм також так.

32. Коли любите тих, що люблять вас, яка вам радість із того? Адже й грішники люблять тих, хто їх любить.

33. І коли робите добро тим, що вам роблять добро, яка вам радість буде з того? Адже й грішники роблять так само.

[1] Edouard Reuss. Histoire évangélique, synopse des trois premiers évangiles (La Bible. Traduction nouvelle avec introductions et commentaires. Nouveau Testament, première partie). Paris, 1876, ст. 274—275.

34. І коли ви даєте тим, від кого чекаєте заплати, яка вам радість буде з того? І грішники також дають одні одним, аби одержати від них те ж.

35. Але ви любіть ваших ворогів, робіть добро й давайте, не надіючися дістати нічого, і тоді буде вам велика відплата, і будете дітьми всевишнього, бо він добрий для невдячних і злих.

36. Будьте ж милосердні, так як милосердний ваш отець».

У тій формі се поучення можна в значній мірі назвати парадоксом, бо воно до певного ступеня переборщує те, що можна би назвати суспільною етикою, і виконуване точно, могло би підірвати самі основи існування та розвою людської суспільності, даючи свобідний хід суспільному насиллю та самоволі. Наскільки маємо право допускати, що сам Ісус висловлявся в тій формі? Євангельський текст Матвія, що подає старшу редакцію сеї промови, і то не в одноцільній формі, а в уриваних реченнях у різних місцях, позволяє догадуватися, що сам Ісус Христос глядів на справу поводження з ворогами значно тверезіше та практичніше, як се представлено в Євангелії Луки. В Євангелії Матвія першому реченню Луки, цитованому вище, відповідає стих 44 розд. V:

«44. А я говорю вам: «Любіть ворогів ваших і моліться за тих, що переслідують вас.

39. Коли хто дасть тобі позаушник у праве лице, підстав йому також друге, а коли хто захоче запізвати тебе і здерти з тебе сорочку, полиши йому також плащ».

Дальше речення Луки має у Матвія просторішу паралелю в стисі 39 того самого розділу:

39. А я говорю вам: «Не противтеся злу! Але коли хто вдарить тебе в праве лице твоє, оберни йому й друге.

40. І коли хто хоче судитися з тобою і взяти твій плащ, віддай йому й сорочку».

Мені здається, що в зв'язку з дальшими словами того самого євангеліста се речення можна розуміти іронічно. Бо в стисі 42 того самого розділу сказано тільки коротко: 42. «Давай тому, хто просить у тебе»,— без ультра-альтруїстичного додатку «не упоминайся того, що хто відобрав у тебе» — а в стисі 12 розд. VII[1] висловлено точніше те,

[1] То є — «Все те, що хочете, аби робили вам люди, робіть і ви їм» (Матв., VII, 12).

що має Лука в ст[исі] 31 розд. VI: «І як хочете, аби робили вам люди, робіть і ви так само».

Се упімнення в тій формі свідчить про дуже тонке розуміння моральної одвічальності і може бути висловлене рівнозначним реченням: «Не чини кривди іншому, аби інший не чинив кривди тобі».

Так само значні відміни від тексту Луки виявляє Матвієва редакція Ісусової промови, що міститься в рядках 45 і 46 розд. V, в відворотнім порядку: «Аби ви зробилися дітьми свого отця небесного; бо він дає світити сонцю на злих і на добрих і пускає дощ на праведних і неправедних».

І тут не бачимо парадоксального вислову Луки, що всевишній «ласкав на невдячних і злих». Далі читаємо у Матвія:

«46. Коли любите тих, що люблять вас, яку ж відплату будете мати? Чи ж митники не роблять так само?

47. І коли ви не приймаєте радо нікого, крім своїх братів, то що ж робите надзвичайне? Чи ж і язичники не роблять те саме?»

Що Ісус дуже тонко й практично розумів основу соціальної етики, по якій кожда кривда мститься на кривднику, се бачимо з просторого оповідання Єв[ангелія] Матвієвого в розд. XVIII, ст[ихах] 15—35[1], яке не має собі паралелі ані у Марка, ані у Луки. Читаємо там:

«15. Коли твій брат оскорбив тебе, зійдися з ним сам на сам і докори йому. Коли він вислухає тебе, ти приєднав собі брата.

16. Коли ж не вислухає, візьми з собою ще двох або трьох інших, аби все було вияснено при двох або трьох свідках.

17. Коли ж він не захоче слухати їх, скажи все перед збором; коли ж не захоче слухати також збору, тоді нехай буде для тебе (чужий) як язичник або митник»[2].

Як мали би виглядати ті відносини в царстві божім, пояснює Ісус на питання апостола Петра ось якою притчею (Матв., XVIII, ст[ихи] 23—35):

«23. Отак у царстві небеснім буде так, як у того короля, що хотів справдити рахунки зі своїми слугами.

24. Коли почав справджувати їх, йому приведено довжника, що був винен 10 000 талантів.

---

[1] Edouard Reuss, op. cit., стор. 430.

[2] Се остатнє речення значило: нехай буде для тебе таким, із яким ти не повинен мати ніяких зносин.

25. Та що він не мав чим заплатити сього довгу, його пан велів продати його (самого), його жінку й дітей і все, що він мав, аби таким робом довг був сплачений.

26. Тоді слуга кинувся на землю і простерся перед ним, мовлячи: «Потерпи мені, і я сплачу тобі».

27. І пан, змилувавшися над слугою, відпустив його й дарував йому довг.

28. Тим часом сей слуга, виходячи, здибав одного зі своїх товаришів, що був йому винен 100 динаріїв, і, вхопивши його за горло, кричав: «Заплати все, що ти винен!»

29. Сей другий кинувся на землю і благав його, мовлячи: «Потерпи, а я заплачу тобі».

30. Але сей не захотів, а тільки, навпаки, дав його вкинути до темниці, доки не сплатить усе, що йому винен.

31. Інші слуги, бачачи, що сталося, обурилися дуже і пішли повідомити свого пана про все, що сталося.

32—3. Тоді його пан велів покликати його і сказав йому: «Лукавий слуго! Я дарував тобі весь твій довг, змилувавшися над тобою. Чи ж не повинен був і ти змилуватися над своїм товаришем так само, як я змилувався над тобою?»

34. І пан у своїм гніві віддав його катам (на муки), доки не сплатить усе, що був винен.

35. Отак і отець мій небесний поступатиме з вами, коли ви з доброго серця не будете відпускати кождий своєму брату».

Переложивши сю притчу для різдвяного числа «Діла»* (ч. 5, із 1912 р.) на поетичну форму в нашій мові, подаю її тут із невеличким додатком остатньої строфи:

ПРИТЧА ПРО НЕМИЛОСЕРДЯ
(Євангеліє Матвія, XVIII, зач[ало] 23—35)

Сказав Ісус нам всім на знак:
«У царстві божім буде так,
Як у того царя, що хтів
Справдить діла своїх рабів.

Коли вже їх провірив много,
Йому приведено одного,
Що винен був і заплатить не хтів
Аж десять тисяч талантів.

Отсьому довжнику грозила
Оказія зовсім немила,
Що сам він з жінкою й дітьми
За довг попаде до тюрми.

Тоді слуга перед царем
На землю кинувся лицем,
Благаючи: «Пожди ще днів хоч триста,
А я сплачу тобі усе дочиста».

Та цар той милосердя мав,
Слуги ж він неоплатність знав
І не велів саджать його в тюрму,
Ще й довг весь дарував йому.

І вийшов той слуга з палати
Там, де були його камрати;
Побачив серед них — отсе покуса чиста! —
Того, що винен був йому динарів триста.

Побачивши його, туди помчав,
За горло вхопивши його, кричав:
«Чи довго будеш ще мені в вині?
Що винен, зараз заплати мені!»

Сей кинувся на землю перед ним,
Його благав він голосом сумним:
«Пожди, товаришу, на милість божу!
Все заплачу тобі, як тільки зможу».

«Е, знаємо таких!» — сей загукав
І зараз посіпаків поскликав,
Аби всадили довжника в тюрму,
Аж доки всього не сплатить йому.

Та інші слуги, чуючи той галас,
Пішли й сказали панові, що сталось.
То пан велів назад його позвать
І став йому такі слова казать:

«Слуго лукавий, у отсій добі
Великий довг я дарував тобі,
А ти товариша свойого не простив
За довг малий його занапастив.

Оттак же й я з тобою поступлю,
Довгу твого тобі не потерплю».
І в гніві своїм у катівські руки
Немилосердного слугу віддав на муки.

Оттак небесний мій отець, —
Додав Ісус їм на конець,—
Поступить також з всіми вами,
Котрі не змилуються над братами».

Усі ми в бога нашого раби.
Ся річ не тільки до жидівської юрби,
Тямуйте також ви, безмилосні народи,
Й жахайтеся поганої пригоди.

Писано д[ня] 1 січня 1913

Ідея прощення провини зовсім не суперечить ідеї боротьби зі злом і являється тільки її доповненням.

Друга основна євангельська ідея, що вороги, роблячи зло, самі не знають, що роблять, висловлена тільки в Євангелії Луки про розп'яття Ісуса, розд. XXIII, ст[их] 34, і не має собі паралель ані у Марка, ані в Матвія. Читаємо там: «А Ісус промовив: «Отче, відпусти їм, бо не знають, що роблять».

З огляду, що сі слова подає тільки Лука, найпізніший із трьох т[ак] зв[аних] синоптичних євангелістів, можна припустити, що вони направду не були сказані Ісусом і являються витвором пізнішої християнської доктрини.

Що найстарше християнство відчувало кривди, заподіяні не тільки вірним християнської церкви, але також і взагалі невинним людям, про се свідчать численні старохристиянські легенди, в яких гонителі та мучителі звичайно гинуть страшною смертю, а типовим, можна сказати, першим ступенем божої кари являється їх осліплення. Прототипом тих легенд треба вважати оповідання «Діянь апостольських» про навернення апостола Павла (розд. IX, ст[их] 1—19). Подаю се оповідання в перекладі на нашу мову з критичного французького перекладу Едварда Рейсса[1]:

«1. Тим часом Савл, усе повен сердитості проти учеників господа і дишучи тільки вбійством, звернувся до первосвященика,

2. аби одержати від нього письмо до (жидівських) зборів у Дамаску і аби, коли знайде там людей, належних до сеї секти, міг дати ув'язнити їх і привести до Єрусалима.

3—4. Під час дороги, коли вже наближався до Дамаска, нараз заблисло світло, зіслане з неба довкола нього, він упав на землю і почув голос, який мовив до нього: «Савле, Савле, за що гониш мене?»

5. І він відповів: «Хто ти, господи?» А той відповів йому: «Я Ісус, котрого ти гониш.

[1] La Bible, deuxième partie. Histoire apostolique, стор. 110—111.

6. Але встань і йди до міста, а там тобі буде сказано, що маєш робити».

7. Тим часом його подорожні товариші стояли в остовпінні, чули голос, але не бачили нікого.

8. Савл устав із землі, але коли розкрив очі, не бачив нічого.

9. (Товариші) мусили взяти його за руку, аби завести його до Дамаска, і він пробув три дні, не бачачи нічого, не їдячи й не п'ючи.

10. Та був тоді в Дамаску ученик (Ісусів) на ім'я Ананія. Йому сказав господь у привиді: «Ананіє»! А він відповів: «Ось я, господи!»

11. І господь сказав йому: «Іди на вулицю, що називається Правою, і пошукай там у домі Юди (чоловіка), званого Савлом із Тарсу.

12. Ти застанеш його в молитвах, бо він бачив (у сні) чоловіка на ім'я Ананія, який, війшовши до нього і положивши на нього руку, дав йому відзискати зір».

13—4. Ананія відповів: «Господи, від багатьох людей чув я про того чоловіка, що він багато зла наробив твоїм вірним у Єрусалимі і що він прийшов сюди з повновластю від найстарших жерців, аби пов'язнити всіх тих, що покликають ім'я твоє!»

15—16. Але господь сказав йому: «Все-таки йди, бо той чоловік — се для мене знаряд, вибраний мною, що має занести моє ім'я перед язичників, до царів і до дітей Ізраїлю, і я дам йому пізнати все, що він має перетерпіти задля мойого імені».

17—18. І Ананія пішов і війшов у той дім, і, положивши на нього руку, сказав: «Савле, брате мій, господь послав мене, той сам Ісус, що явився тобі на дорозі, якою ти їхав, аби ти відзискав зір і наповнився духу святого».

19. І в тій хвилі з очей його спала немов луска; він відзискав зір, устав і дав себе охрестити, а принявши поживу, знов прийшов до сили».

Важна в тім оповіданні та подробиця, що сліпота зійшла з очей Савлових «як луска». Се виразний натяк на розповсюджену в тих часах у Палестині хоробу прокази, від якої шкіра на людськім тілі відпадає у формі білої луски і якою в молодості був діткнений також апостол Павло, що й до смерті мав від неї пліш на голові.

Текст сього оповідання, в якім згадано, що мав потерпіти пізніший апостол Павло за ім'я Ісусове, свідчить

про те, що оповідання було написане значно пізніше по доконанім факті, а правдоподібно аж по смерті апостола. Сам Павло згадує про своє покликання в своїх писаннях два рази, але дуже загально. В першім посланії до коринфян, розд. IX[1] він пише:

«1. Чи я не свобідний? Чи я не апостол? Чи я не бачив господа нашого Ісуса?

2. Чи ви також не моє діло для господа? Коли я не апостол для інших, то принаймні для вас, бо печать мойого апостольства — се ваша єдність із господом.

3. Ось що я відповідаю тим, хто береться судити мене».

Тут Павло виразно признає себе апостолом, який бачив Ісуса. Очевидно, бачив його не в живім тілі, а тільки в привиді. Значно виразніше він говорить про се в посланії до галатів, розд. I. Подаю текст після французького перекладу Едварда Рейсса (op. cit., стор. 91):

«11—12. Заявляю вам, брати мої, що євангеліє, яке проповідую, се не діло чоловіка. Я не дістав його від чоловіка, не набрався наукою, але (одержав) через об'яву Ісуса Христа.

13—14. Адже ви чули вісті про моє колишнє життя в жидівстві, як завзято переслідував я церкву божу, як лютував і перевищав у своїм юдаїзмі далеко всіх моїх сучасних серед мойого народу, бувши завзятим поборником традицій наших батьків.

15—19. Та коли той, що вибрав мене вже в лоні моєї матері і покликав мене своєю ласкою, вдостоїв відкрити у мені свойого сина, аби я проповідував його поміж язичниками, тоді не вдаючися ні до кого, хто був із тіла й крові, не вдаючися до Єрусалима, (до тих), що були апостолами передо мною, я віддалився до Арабії, потім вернув до Дамаска, а нарешті по трьох роках я пішов до Єрусалима, аби познайомитися з Кефою (Петром), і пробув із ним 15 день. Але в його окруженні я не бачив жодного іншого з апостолів, окрім Якова, брата господнього.

20—24. Се, що пишу вам тут, говорю перед лицем бога, що се не брехня. Потім я пішов по провінціях, по Сірії та Кілікії. Але особисто я не був знайомий церквам Христовим у Юдеї. Там знали тільки ту новину: «Той, що колись

---

[1] Edouard Reuss. Les épitres Pauliniennes, tome premier, ст. 203.

переслідував нас, проповідує нову віру, яку недавно хотів знівечити», і славили бога з'моєї причини».

Коли вчитатися докладно в текст сього оповідання, то побачимо, що він досить радикально суперечить оповіданню Апостольських діянь, які нічого не знають про подорож Павла до Арабії. Там, мабуть, у арабській пустині, в часі довшого побуту на самоті мусив Павло мати ту об'яву християнської науки, яку пізніше проповідав різним народам і якою стягнув на себе завзяту ненависть жидів. Ся об'ява, коли нею вважати ціле Павлове розуміння християнства, була майже діаметрально супротивна тому, що проповідував Ісус. Бо коли Ісусове «царство боже» основувалося на любові, справедливості та чистоті душевній, то Павло основував своє християнство на догмах про божество Ісусове і про відкуплення людського роду через його смерть та на досить строго переведеній організації християнських громад із обов'язковими грошевими складками.

Легенда про осліплення «ворога божого» перед його навернення на християнство, причеплена до особи апостола Павла правдоподібно вже по його смерті, 300 літ пізніше пристає в трохи відмінній формі до особи царя Константина Великого*, в якого життєписі вже по побіді над Максенцієм під знаком хреста* читаємо, що він, не ставши ще християнином, запав на тяжку хоробу, яка зоветься слонова проказа, в якій усе тіло покривається струпом. Лікарі поганські радять йому скупатися в крові невинних дітей, аби відзискати здоров'я. Вже назбирано таких дітей, і хорого кесаря повезли до бані, де їх мали порізати, коли по дорозі він почув плач матерів, у яких повідбирано діти і, довідавшися про причину їх плачу, велів себе вести назад до Капітолія, заявляючи, що волить сам умерти, ніж мають задля нього гинути невинні діти. Після сього він має об'яву від апостолів Петра й Павла, аби покликав християнського єпископа Селівестра*. Сей навчив його про християнську віру й охрестив, «і обпали з нього струпи, як луска». Нема сумніву, що й корсунська легенда про хрещення св. Володимира, який по здобутті Корсуня осліп, а по охрещенні сліпота спала з його очей, як луска, стоїть у безпосереднім зв'язку з сими обома легендами, навіть ближче Павлової, як Константинової, і з сею останньою, одначе, зв'язана слідом прокази на очах. На схожість сеї обставини, скільки знаю, досі не звернено уваги, хоч аналогія між Володимиром і Константином здавна кидалася в очі

письменникам і дослідникам історії. З того порівняння виходить у своїй Похвалі київський митрополит Іларіон*. Та сама аналогія ясна була для автора Толкової палеї, який, кінчачи своє оповідання хрещенням Русі і порівнявши Володимира зразу з Мойсеєм, потім додає: «І бысть вторыи Костянтинъ земли рускои Володімиръ. О стая цря Констянтине і Володімире, помозита на противныа сродником ваю и люди избавляите от всякіа бѣды гречскіа і рускіа!»

Се закінчення Палеї[1] може між іншими признаками вважатися одним із доказів її південноруського походження. Аналогію між Володимиром і Константином із погляду новочасного історика проводить також М. Грушевський у своїй «Історії України-Русі», т. 1, друге вид., у Львові, 1904, ст. 475, не згадуючи, одначе, ані про Толкову палею, ані про житіє Константина.

Парадоксальність Ісусового вислову про любов до ворогів, поданого в Євангелії Луки, відчули вже найдавніші отці церкви, подаючи в своїх коментаріях до новозавітних книг різні толкування та пояснення сих слів. У старорускім Ізмарагді, що черпав переважно з тих старих грецьких джерел, міститься, між іншим, «Слово святих отців о расмотренії і любві», в якому читаємо в перекладі на нашу мову:

«Треба відсікати надмірну любов і поступати оглядно, бо лиш еретики хочуть бути зі всіми добрі, не розуміючи правди. Адже сказав господь: «Коли любите тих, що люблять вас, то яка вам хвала? Любіть,— сказав він,— ворогів своїх!» Треба нам розуміти про се, що не сказав: «моїх ворогів», але «своїх ворогів». А ось божі вороги: жиди і всі ті, що переступають божі заповіді і чинять себе християнами, хоч самі маловіри і чинять свою волю, не слухаючи божих слів. Отсе вороги божі, се так. Бо хто хоче всім добрим бути, той не розуміє, що через се дає себе в неволю дияволу»[2].

Сей уступ старорускього Ізмарагда я переробив свобідно віршами і подаю тут сю перерібку з моеї збірки «Давнє й нове. Друге побільшене видання збірки «Мій Ізмарагд». Поезії Івана Франка. У Львові, 1911», ст. 27—28.

---

[1] Пам'ятки українсько-руської мови і літератури, т. 1. Львів, 1896, ст. LXIII.

[2] В. А. Яковлев. К литературной истории древнерусских сборников. Опыт исследования «Измарагда». Одесса, 1893, ст. 59.

Не слід усякого любити без розбору.
Як добрі щепи садівник плекає?
Так, що всі зайві парості втинає,
Щоб добрі соки йшли все вгору, вгору.

Господь сказав: «Яка тобі заслуга,
Коли кохаєш свого брата, друга?
А ви любіте своїх ворогів!»
Подумай добре, що господь велів!

Не мовив: «Моїх ворогів любіте!»
Отсе, брати, ви добре розумійте,
Що ворог божий, ворог правди й волі
Не варт любові вашої ніколи.

П'ЯНИЦЬКЕ ЧУДО В КОРСУНІ*

I

Ще в р. 1901 помістив я в XLIV т. «Записок Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка» у Львові, ст. 1—14, невеличку розвідку п[ід] з[аголовком] «П'яницьке чудо в Корсуні, причинок до староруської легендової літератури». Темою розвідки було маленьке оповідання, яке я знайшов у двох рукописах із кінця XVI та початку XVII вв., один у бібліотеці Оссолінських, ч. 38, карта 338, а другий — у бібліотеці Львівського університету під знаком І. г. 15, що колись був власністю церкви в Полоцьку, а пізніше — василіанського монастиря в Замості, ст. 371—2. Оповідання стоїть у першім із тих рукописів як четверте, а в другім як трете чудо святих лікарів-безсребреників Козми й Даміана. Пізніше знайшов я ще одну популярну переповідку сього оповідання в рукописі Дмитра Вергуна з XVII—XVIII в. і опублікував її в однім із дальших томів «Записок»*. Нарешті, треба додати, що се оповідання міститься також у додатку до житія св. Козми й Даміана в «Великих Мінеях-Четьях» всеросійського митрополита Макарія за м[ісяць] падолист*, стовпець 37, як закінчення «Слова похвального святыма безмездникома Козмы и Даміяна». В моїй тодішній розвідці бачив я в тім оповіданні твір староруського письменства і тепер також не бачу причини зміняти сей свій погляд. Коли проте тепер уважаю відповідним обробити його наново, роблю се тому, бо знайшов деякі матеріали, що надають сьому малому оповіданню далеко більше значення, ніж я перед тим міг уявити собі.

Поперед усього подаю тут староруський текст сього оповідання на основі обох старих копій львівських рукописів та тексту Мінеї Макарія*, кладучи в основу текст університетської бібліотеки, а подаючи в нотках відміни тексту

Оссол[інських] та Мак[арія]. Подаю текст у транскрипції на гражданські букви з огляду на друкарню, що не має кирилиці.

ЧЮДО 3-е[1] О БРАТЩИНѢ ИЖЕ В КОРСОУНѢ ГРАДѢ

Повѣдають нѣціи, яко єдиною[2] бысть во градѣ Корсунѣ обчина[3] гостинная оу моужа єдиного[4]. Людіє же пивше[5] дній 7[6], и приидоша пити на осмый[7] день, и рече господарь[8]: «Братьа, нѣсть оуже[9] питія». Они же на игроу рекши: «Въземь[10] съсоуд великь полнъ воды!» И воставь поп[11] и дасть всѣмь[12] по стклянници[13] воды, и самъ пріимъ[14] чашю[15] начать глаголати[16] тропарь сице[17]: «Святаа безмѣздника и[18] чюдотворца Козма и Даміянъ», и молитвоу отпоустною, яко же всегда тропарь глаголють[18]. И се бысть чюдо преславно[20]: и обрати ся вода въ медъ сладокъ. Они же чюдо видѣвше[21] и прославиша Бога и святую[22] Козму и Даміана[19], и пиша веселяще ся весь град 12 дній, а[23] сосоудъ не пречерпаше ся николи же благодатію[18] божією и чюдесь ради святоую безмѣздникоу и врачю[18]. Єгда же[24] безтоудніи человѣци начаша молвити[25] сквернаа[26] словеса[2]

Відміни:[1] О. четвертоє.
[2] О. vac. [тобто vacat — відсутнє (*лат.*).— *Ред.*].
[3] О. община.
[4] О. нѣкоєго.
[5] О. пиша.
[6] М. за дній седмь. [О. три дни.]
[7] О. четвертый.
[8] О. господин.
[9] О. ничто, М. ничтоже.
[10] О. вземы, М. вземше.
[11] М. попинъ, О. іерей.
[12] О. им.
[13] О. поль стклянници.
[14] О. а сам пріем.
[15] М. і О. vac.
[16] О. і М. молвити.
[17] М. сій.
[18–18] М. vac. О. и прочоє до конца.
[19] О. Деміяна.
[20] О. і М. предивно.
[21] О. чюдиша ся М. чюдивши ся.
[22] О. святого.
[23] М. vac.
[24] О. і М. но єгда.
[25] О. глаголати.
[26] О. срамная.

и все нелѣпое[1] творити, и сего ради погыбѣ медъ от нихъ, яко рай от Адама, и бысть пакы вода в сосоудѣ том[2] и в чашах. Богоу[3] нашемоу слава съ Отцемь и святым Духом нинѣ.

Із моеї розвідки з р. 1901, яку я додав до тексту сеї легенди, передаю тут щонайважніше. Що торкається слова «братщина», поданого в титулі в рукоп[исі] З[амостя], завважив я на основі словаря І. Срезневського (Материалы для словаря древнерусского языка, т. І, Спб., 1893, ст. 174—5), що се староруське слово заховалося переважно в північноруських писаних пам'ятках XIII—XV в., особливо в таких, що походять із Новгорода, але знаходимо його також у південноруській літописі т[ак] зв[аної] Іпатієвої редакції під р. 1159. Варто завважити, що в тексті легенди слово «братщина» заступлене словом «обчина гостиннаа». Я вказав на покревність сеї назви з німецьким словом die Zeche, яке рівночасно означає ремісницьку організацію (цех) і п'яницьку компанію, а в дальшім ряді кошт того, що вона випила (die Zeche bezahlen). Що для таких організацій у старій Русі було окреме слово «братщина», яке живе й досі в традиції нашого народу в т[ак] зв[аних] церковних братствах, що принаймні в Східній Галичині існують і досі при кождій церкві, се, на мою думку, доказ, що такі організації могли постати в старій Русі самостійно з потреб християнської церкви, а не під впливом німецьких організацій. Про життя та п'янство в старій Русі написав я тоді ось що:

«Найважніші напої*, вживані в старій Русі, крім привозного (заморського) вина, були мед і пиво, се остатнє варене з ячменю або вівса з додатком хмелю. Варити мед і пиво було вільно кождому. Князі та загалом вельможі (монастирі, бояри, єпископи) брали даннину тільки натуралія-ми, отже, також медом, хмелем, а іноді й солодом. Як не було окремих заводів для фабрикування напоїв, так само аж до XV в. не було також властивих шинків та пиварень для їх продажі. Запаси напоїв були тільки в багатих властителів — князів, монастирів, єпископів та бояр. Бідніша народна верства по селах і містах пила тільки в певних

[1] М. нелѣпо.

[2] О. в сосоудѣх. М. в сосудѣ, без «том».

[3] О. відси до кінця vас. М. Се же слава Богу нашему Іисусу Христу нынѣ и присно и в вѣкомъ аминъ.

порах року, восени та в зимі, в часі великих празників, коли в господарстві назбиралося багато сирого матеріалу, так що можна було звичайно для кількох господарств до спілки приступити до спільної варки. Надзвичайні прилюдні пиятики бували при надзвичайних випадках, приміром, при вступленні нового князя на престол або при радісних випадках у родиннім житті князя. Такі вселюдні угощення, при яких із князівських пивниць та кухонь годували та поїли кождого прихожого, бували для народної маси пам'ятними днями, які часто записувано навіть у літописах. Бідніші селяни та міщани лучилися в більші спілки, аби в певних часах наварити напою й угостити себе ним до спілки. Можна припустити, що такий звичай був уже на Русі перед християнством. Варення оп'яняючого напою, а також його споживання було аналогічно як і в інших старинних народів, єгиптян, греків та римлян, злучене з празником якогось божества та з певними обрядами, які разом із християнізацією людності набирали також християнської закраски. Основу до такого припущення дає між іншим також наша легенда, в якій серед веселої компанії являється також піп як звичайний гість. Не менше важний доказ на се дає також староруський звичай, [згаданий] у різних писаних пам'ятках староруського письменства XI—XIII вв., згаданий також і в нашій легенді, що при таких спільних пиятиках відспівувано церковні тропарі. Проти сього звичаю виступали не раз староруські моралісти. Се бачимо, між іншим, у «Словѣ о питии и о чашахъ тропарныхъ», якого авторство приписують св. Феодосію*, а також і в псевдонімнім «Словѣ Великаго Василія о томъ, како подобаєть въздержати ся отъ пьянства».

«Піяй вино съ трепары,— читаємо в тім остатнім «Слові»,— коую ползоу имать? Єгда ѹпіѣть ся, не помнить трепарій, и тако ти начнеть ползати на колѣноу, и лице окалялъ валяя ся в грязи, и блюя хощеть присѣсти ся... И кде соуть трепареве тіи сътвореніи къ чяшамъ, да быша избавили отъ бѣды тоя бѣсящихъ ся своею волею? Того ради святіи отци не повелѣша трепарій пѣти всегда, но токмо въ нарочитыя праздники, понеже трепарь плача не ражаєть; аще и въ церкви поемъ и въ трезвѣ оумѣ, не ражаєть плача, въ питіи же творимъ трепаръ что ражаєть? не грѣх ли? не моукоу ли?»[1]

[1] И. Срезневский. Сведения и заметки* о малоизвестных и неизвестных памятниках, LVIII, Спб., 1876, ст. 324.

Як виглядала організація таких «братщин» або «общин» у старій Русі, про те дає деяке поняття захований при галицьких руських церквах декуди ще й досі звичай сукання церковних свічок. Перед 50—40 літами в моїм родиннім селі Нагуєвичах се робилося ось як. Одного певного дня, звичайно в пізну осінь, у т[ак] зв[ану] пилипівку (Пилипів піст перед різдвом), коли «братерські» свічки в церкві вже подогоряли майже до кінця, а в братерській скрині назбирано багато недогарків, старший брат визначував день сукання нових свічок, а також дім, де се мало робитися. Звичайно, робилося се в хаті старшого брата або в іншій досить просторій хаті, не дуже віддаленій від церкви. Перед назначеним днем кождий братчик старався прилагодити дещо воску на свічку для себе. В кого була своя пасіка, той приносив власний віск, скільки міг натопити його і не продав; у кого не було пасіки, той купував віск або в сусіда, або в місті. В місті купували не дуже радо, бо часто траплялося, що пчолячий віск був підмішаний смердючим земним воском із Борислава; свічка з такого воску димила дуже горячи і пускала шкідливу та смердючу копоть. Коли було замало такого воску, достарченого братчиками, братство купувало за гроші зі своєї братської каси більше або менше воску на запасові свічки.

В означений день сходилися в назначеній хаті братчики і поперед усього робили складку на спільний почастунок. Господар хати був неначе само собою зобов'язаний до напитку, купленого за складкові гроші, додати з власного добра закуску — хліб, сир або й дещо тепле. Тим часом старший брат із кількома іншими йшов до церкви, до якої ключ мав звичайно паламар, що належав також до братства, і приносили з церкви назбирані там недогарки свічок. Ті недогарки разом із новопридбаним воском розтоплювано в печі при огні в великих глиняних або залізних горшках, т[ак] зв[аних] баняках. Тим часом жінки прилагоджували з коніпного прядива шнурки на гноти до свічок, сукаючи їх не з ниток, але просто з прядива. На гноти приносив звичайно кождий братчик із собою ладінку прядива. Перед початком роботи всі присутні в хаті відмовляли звичайну молитву, т. е. хрестилися 3 рази, а потім разом відмовляли: «За молитов отець наших», «Отченаш» і «Богородице-діво», почім старший брат благословив зібране товариство словами: «Господоньку, дай чьис добрий!»

Коли віск розтопився і застив настільки, що його можна було качати руками, ділено його при помочі ваги на рівні грудки, кладено ті грудки на столі або на гладких дошках і розплескувано дерев'яними валками так як тісто. Ті воскові «пеленички» навивано потім на гноти і качано по столі доти, доки свічка не вийшла зовсім гладкою та рівною. Багатші братчики робили для себе потрійні свічки, т[ак] зв[ані] трійці, що долішнім кінцем були зліплені разом у формі, що нагадує букву ѱ з коротким хвостиком, а поперек своєї довжини були скріплені дерев'яними вузькими дощечками з обох боків, які зв'язувано нитками, а часом ще до того барвистими стяжками. Отакі братські свічки кождої неділі та свята в часі богослужіння перед особливо важними обрядами (читанням Євангелія, великим входом та посвяченням євхаристії) роздавано присутнім у церкві братчикам, які засвічували їх звичайно без уживання запалок, тільки від свічки, що вже горіла перед вівтарем, а по довершенні обряду гасили. Коли трапився в церкві який незвичайний, чим-небудь визначний гість, якому хотіли зробити честь, то давали йому в руки таку свічку. Коли ж дехто з братчиків під час богослужіння в церкві не одержав свічки, уважав се за велику зневагу і йшов зараз по богослужінні за вівтар до священика «правдатися».

Що сей спосіб приготування церковного світла, необхідно потрібного при богослужінні, почався в дуже давніх часах і держався дуже давньою організацією, сього не треба й доказувати. Адже церков у Південній Русі, як і в великій части інших цивілізованих країв, у кождім селі та в кождім місті, для всієї людності була не тільки спільним храмом, але також найвизначнішим домом, у якім жиє сам бог, була також музеєм та школою співу, і тому не диво, що всі мешканці, належні до неї, дбали про те, аби мати церкву гарну, оздоблену малюнками та дорогими речами і гідну на дім божий. Многі селяни, а особливо багатші, часто записували на церков у своїх заповітах грошеві датки або части поля, купували за свого життя для церкви дорогі, гарно писані або друковані церковні книги, справляли для них дорогі оправи, купували хоругви, чаші, образи святих, ліхтарі та канделябри (павуки), а також полотняні простирала, барвисті хустки, килими та стяжки, давали своїм коштом відливати більші й менші дзвони, а нарешті, ставляли перед вівтарями та перед іконостасом грубезні,

масивні воскові свічки, т[ак] з[вані] поставники, які засвічувано дуже рідко і які стояли в церкві як пам'ятки «ктиторів і благодітелів святого храма сього» довгі десятки літ.

Сукання свічок для церкви тривало звичайно лиш один день, та протягалося при веселій компанії та нескупім почастунку не раз до пізньої ночі, так що зібрані братчики вертали до домів досить підохочені. Що давніше також священики, парохи та дяки, тоді далеко ближчі до народу, як тепер, брали участь у таких зібраннях, се дуже правдоподібно. Тільки так можна зрозуміти вислови давніх письменних пам'яток про співання тропарів над чашами. Співала, певно, не вся компанія присутніх, із яких деякі знали ледве «Отченаш» напам'ять та вміли перехреститися. В нашім оповіданні важна та подробиця, що тропар до святих Козми й Даміана співає піп, що брав участь у п'яницькій братчині.

Що руські духовні отці ще аж до XVIII в. брали участь не тільки в таких наполовину церковних сходинах, як сукання церковних свічок, але разом зі своїми парафіянами напивалися в корчмах та просиджували там цілі дні, на те маємо досить численні докази в друкованих та писаних джерелах до історії південноруської церкви. Ще в р. 1687 писав львівський єпископ Йосиф Шумлянський у своїй книжці «Метрика» про наклін до п'янства у руського духовенства. «Отправуючи помѣстніи соборы въ диецезіей нашей єсли о що, яко о піянство оупоминаємъ священниковъ, абы ся єго хоронили, въ корчмахъ зъ посполитыми людми не засѣдали, а на оказіяхъ, яко то на крестинахъ, шлюбахъ албо веселяхъ и поминкахъ абы так осторожными были, жебы трезвыми одходили». У значно давнішій пам'ятці, відомій мені з рукопису о. Теодора з Дубівця з XVII в. в моїм посіданні* п[ід] з[аголовком] «Поученіе ерейское» змальовано відносини руського духовенства далеко яркіше: «Се ли ваше оученіе іерейськое: кощоуны, празнословія, срамныа рѣчи осоужденія, піянства? Яко иноплеменницы не вѣдящи закона и книгъ, паки яко нерозумніи скоты піете безъ воздержанія, и смрадъ отъ оустъ вашихъ яко гробъ отверстъ, из риганій вашихъ смрѣдѣнія и крахотинъ. Яко же бо псы поплъзивіи полизаєте чюжая трапезы, а не можете дрѣзати, а въ несытости вашея и домы чюжды обходисте, не званы бысте нигде. Яко и скоты оупиваєте ся на заколеніе, а піете яко въ оутлъ сосоудъ лієте, не мо-

гый наплънити ся хотенія злаго» (ст. 203—4). Трохи відмінний опис староруських відносин, злучений із далеко толерантнішим поглядом на них, бачимо в згаданім вище «Словѣ Великаго Василія», де про мірне пиття говориться майже зі співчуттям: «Єгда въ началѣ бываєть кротко, мирно й богооутѣшно, по числоу равенство, по чти святоє оустроєніе, предъ старѣйшими молчаніе, премоудрѣйшихъ послоушаніе, яденіе и питіе благочинно во время обѣда, єгда испіють кождо по заповѣди святыхъ отецъ, еже оузаконища православным, по три чаши, тогда начноуть брашно ово избирати, ово отлагати, готовяще ся на питіе». Автор слова зі свого боку не так дуже настоює на тих канонічних трьох чашах, тільки хотів би вбити в пам'ять своїм слухачам той принцип, по якому «православнымъ христіянамъ взаконено: когда отясти, тогда и отпити», з кінцем обіду закінчити також пиття. Він не настоює, як сказано, на трьох чашах, і аж тільки при сьомій чаші бачить повну побіду диявола над чоловіком. Так само в ізмарагдовім «Словѣ о пянствѣ» наведено докази проти п'янства зі святого письма: «Єже ясти и пити въ подобный часъ и по мѣрѣ, того і святіи отцы не возбранили, ноу быхмо ся оудержали отъ обяденія и піянства. Ибо Сатана ни ялъ ни пилъ, и спалъ зъ неба на долъ, а святый великій Павелъ ялъ и пилъ, и восхищенъ бысть до третяго небесы. Иже не пити отноудъ, досаждаєть боудощей твари, отъ Бога бо питіе данно єсть оумным на веселіе, а несмысльнымъ, иже часто ся оупивають на избытность, то злый грѣхъ. Не глаголеть бо писаніе, єже не пити, но «не оупивийте ся», и до піянства да не піють. Симъ подобаєть пити иже можеть піянство съкрыти въ себѣ и злая словеса въ оустѣхъ дръжати. Иже бы безоумный оупилъся да не блудилъ, то моглъ бы ся и мрътвый подивити. Но не токмо безоумніи блоудять, но и разоумніи блоудять, иже оупивають ся» (Рукописний Якимчицький Ізмарагд у моїм посіданні, ст. 30). Виходить із сього, на думку автора, що не само пиття, хоч би й надмірне, буває гріхом, але те знесилення волі, яке воно спричинює, зовсім у дусі народної приказки: «Не йде гріх у рот, але з рота».

Корсунська легенда йде в тім напрямі ще значно далі. Пиття в чесній братчині, навіть далеко понад властиву міру, се не тільки не гріх, але навіть діло миле коли не самому богу, то бодай деяким святим. Співання тропарів над чашами в такій братчині, се не тільки не профанація свя-

того обряду, але діло, яке творить чудо. Святі лікарі Козма й Даміан, що за життя були милостиві та лічили безплатно, не перестали також по смерті бути такими і творять велике чудо для людей не дуже-то й бідних, які по 3- або навіть 7-дневій пиятиці не мали що пити. Святі щедріші від земних князів. Князі давали не раз при великих та радісних нагодах «пир на весь мир», при якім протягом одного, двох аб трьох днів безплатно угощувано кождого прихожого. Але святі дають даремне угощення цілому місту на 12 день. Воно тривало би було ще й довше, якби наслідки пиття не показалися людським сквернослов'ям. Легенда основана, очевидно, на староруськім потягу до пиття, що знайшов собі вираз також у словах князя Володимира, які вкладає в його уста найстарший київський літопис:

Руси же єсть веселіє пити,
Без сего бы не можемъ быти.

Чоловікові, вихованому в такій традиції, не може навіть на думку прийти, аби пиття само собою могло бути гріхом.

Місце подій, описаних у легенді, наводить на деякі цікаві уваги. Корсунь, як відомо, се була стара грецька колонія на південно-західнім кінці Криму, яка в історії християнізації Південної Русі відіграла немаловажну, досі не зовсім іще вияснену роль. Загальновідомо, що найстарший київський літопис подає Корсунь як місце, де хрестився й женився Володимир, і хоча новіші дослідники силкуються опрокинути те свідоцтво, то, на мою думку, воно все-таки полягає на правді і не без причини було внесене в наш найстарший літопис. Про населення Корсуня при кінці X в. відомо дуже мало, та все-таки з самої літописної повісті про хрещення Володимира і зі звісток найстаршого літопису про давніші відносини Південної Русі до Корсуня можемо догадуватися, що зносини тої Русі з Корсунем були досить оживлені, що русини в Корсуні бували досить частими гістьми, а правдоподібно, пробували там не раз чи то в купецьких, промислових, чи навіть у просвітніх цілях довший час. Полишаючи на боці свідоцтво паннонського життя Константина, по якому Константин коло р. 860, гостячи в Корсуні, застав там уже русина, що мав у себе руський переклад Євангелія та Псалтирі, варто звернути увагу на те, що переклад грецької корсунської легенди про 7 корсунських святителів і мучеників міститься в Супрасль-

ським рукописі, якого писання попередило, мабуть, хрещення Володимира. Супроти того, що людність Корсуня була переважно грецька, виникає питання, чи й отся легенда про чудо в корсунській братчині не була первісно списана по-грецьки? Обмірковуючи зміст легенди та представлені в ній звичаї, можна би на се питання a priori[1] відповісти запереченням. Легенда мусила бути написана русином, бо ані про братчини, ані про співання тропарів над чашами у греків не маємо ніяких свідоцтв. Додам до того ще й те, що вчені видавці «Великих Четьїх-Міней» митрополитаМакарія, що при кождій друкованій ними легенді не оминають вказати її грецьке джерело, для сеї легенди не могли знайти грецького оригіналу. З сього виходить, що в Корсуні в часі написання тої легенди, якийсь час по самім чуді, описанім у ній, мусила бути руська колонія, що мала свого священика, значить, колонія маючих та як на той час інтелігентних людей, що признавали вже християнську віру і могли вдержувати свого власного священика та позволяти собі на 3-дневі або й 7-дневі пиятики. З огляду на відомі нам історичні відносини мусимо допустити, що та колонія могла існувати та жити в достатку та в безпеці в Корсуні в часі його розцвіту з IX до X вв. і була вже неможливою в XI в., коли розпочався упадок того міста, головно через перерванння його зносин із Південною Руссю ордами печенігів і половців. Для ствердження сього погляду маємо ще один доказ, а власне староруську похвалу св. Козмі й Даміану, опубліковану разом із вищенаведеним чудом у «Вел[иких] Ч[етьях]-Мінеях» Макарія під днем 1-ого падолиста. Подаю тут сю важну, досі мало кому відому пам'ятку нашого старого письменства дослівним передруком.

СЛОВО ПОХВАЛЬНО СВЯТЫИМА БЕЗМЕЗДНИКОМА КОЗМЫ И ДАМІЯНА

Кругъ лѣту вѣтренымъ теченіемъ объхожая токъ солнечный свѣтлостію озаряѥть весь мир. Земніи бо чюдотворенія цвѣты прозябоша, златозарніи врачевньи свѣтилѣ вѣнчаша, мудрость бо духовною заченши благодатию повить безмѣздніи си зари, реку же преблаженнаго Козму и Дамиана, безцѣннымъ вѣнцемъ увязе многочюднѣ

[1] Незалежно від досвіду, без перевірки (*лат.*).— *Ред.*

главѣ єю, євангельскымъ словомъ препояса, якоже рече Господь: «Болящая цѣлите, мертвыя въскрешайте, бѣсы изгоните, туне пріасте, туне же и дадите».

Но яко же в крузѣ небеснѣмъ звѣзднаго лика никтоже можеть изчести, тако и в земнѣмъ възрастѣ сею чюдесъ не постигнеть никтоже изъчести. Сила бо духовная, дары божія наполньши, цѣлебныя потоки водныя отъ нею источи. Бѣста же взоромъ и обличеніемъ яко ангела божія, любовію и вѣрою божиею украшена, житиемъ же чистымъ выше человѣчьска существа, яже воспита и роди пречестная Феодотіи, и дасть же я в наказаніе господня хитрости всякой учити ся. Принуди же я рвеніе божіе на всяко добро благо, и въскипѣ въ нею дарь врачевъскый чюдесы яко звѣздами украшая, всяка (бо) болѣзнь и страсть посѣщениемъ ею отбѣгаше: не токмо нечистіи недузи, но и скотніи узы разрѣшающе ся повелѣниемъ єю отганяху ся.

Тѣмъ же и пресвѣтлое єю праздьньство почитающе с похвалою велегласно возопиемъ рекуще: «Радуй ся Козмо, прогонниче бѣсом! Радуй ся пресвѣтлый Дамиане, раздрѣшителю страстемъ всѣмъ! Радуй ся златозарный Козмо, скорый посѣтителю недужным! Радуй ся свѣтозарный Дамиане, теплый помощниче недужнымъ! Радуй ся Козмо, свѣтило цѣлебною зарею свѣтя ся! Радуй ся пресвѣтлое солнце Дамиане, врачевьствомъ озаряа весь миръ! Радуй ся Козмо, богозрачный защитниче печальнымъ! Радуй ся Дамиане, боготочный источниче врачевьства, присно кипяй благодатию, а николи-же исчерпаемъ! Радуй ся версто пречестная и єдинородна и единодушна и единомыслена, съвершаема духомъ пресвятымъ, въспитѣна пищею небесною, напоєна благоуханіемъ маслинѣ доброплоднѣй, наслаженіе исходящихъ животныхъ водь, лоза многоплодная, наполнившия весь миръ чюдесы, напоившія недужныя врачевствомъ, осѣнившия болныя милостию, въздвизающа немощныя благодатию, заквиляюща вѣрныя ото всякоя напасти, просвѣщающа темныя исцѣленіемъ, сияюща в мирѣ чюдесы яко незаходящее солнце, варяюща всегда нецѣленіемъ преже смерти, предстояща в нынѣ Христови въ свѣтѣ неизреченнѣ.

Просвѣтита милостию моє омраченіе, страсти отженуща, грѣхы отпустяща, печали отгоняща, мира сохраньша, побѣду испросяща у Христа правовѣрному по Бозѣ князю нашему! Молитвою ваю вѣнчайта и силою препоясающа и вѣрою въоружающа и моляща присно зань святую Трой-

цу, сияющу треми собьствы въ единомъ божествѣ Отца и Сына и святаго Духа, нынѣ и присно и в вѣкы вѣкомъ.

Чи в остатнім реченні сеї похвали стоїть справді слово «правовѣрному», можна сумніватися тому, що редакція в нотці до сього речення наводить курсивом те саме слово в формі «благовѣрному». Правовірний і благовірний — се не все одно; можна було благовірним назвати всякого князя, хоч би й нехрещеного, який держиться певних законів, коли натомість прикметник «правовірний» прислугує тільки князеві, що держиться правої, т. є. православної віри. Тому що видавці Міней не знайшли грецького оригіналу сеї похвали, треба допустити, що вона так само, як і поміщене зараз по ній оповідання про чудо в братчині корсунській, слов'янського, а властиво старороуського походження, невважаючи на згадані в ній південні рослини маслину та лозу, т. є. оливне дерево та виноград, про яких згадки міг узяти руський автор сеї похвали з давніших грецьких взірців.

Усе те виглядало би як невеличкий анекдот, що має таке чи інше літературне значення, якби не одна, досі, здається, ніким не завважена обставина. Пам'ять св. Козми й Даміана, святих арабського походження, належить до найпопулярніших серед руського народу як північної, так і південної його парості. Про Північну Русь не можу тепер сказати нічого докладнішого; знаю тільки про існування міста Козмодем'янська, та можу догадуватися, що в північноруських губерніях мусить бути не мало церков, присвячених пам'яті сих святих. Не скажу нічого також про російську Україну, зазначу лише, що в східній руській Галичині було в р. 1900 у перемиській дієцезії 38, у львівській 21, а в станіславівській 9, разом 68 церков та каплиць, присвячених пам'яті сих святих. Я вважаю се доказом дуже старого культурного впливу, а власне корсунського, якого початки задокументовані обговореними вище літературними пам'ятками.

II

Окрім сього культурно-історичного тла, має наша легенда за собою не менше цікавий літературно-історичний розвій. На перший погляд б'є в очі її подібність до оповіданої в Євангелії Йоана пригоди Ісуса на весіллі в Кані Галілейській, де Ісус, як там кажеться, зробив свое

перше чудо. Наводжу тут дотичний текст Євангелія Іванового (гл. II, зач. 1—11) у перекладі на нашу мову після французького перекладу Едварда Рейсса, з тою увагою, що три інші т[ак] зв[ані] синоптичні євангелія не знають про неї нічогісінько.

«І третього дня було весілля в Кані Галілейській, і мати Ісусова була також там. Запрошено також Ісуса й його учеників на весілля. Та коли не стало вина, мовила мати Ісусова до нього: «Нема у них вина». Та Ісус сказав їй: «Дай мені спокій, мамо! Моя година ще не прийшла». А мати сказала до слуг: «Робіть усе, що він скаже вам». І стояло там 6 кам'яних посуд із водою для вмивання жидам, а кожда з них містила три відра. Ісус сказав до них: «Наповніть посуди водою!» І наповнили їх аж по краї. А він сказав до них: «Черпайте тепер і несіть до весільного старости!» А коли сей покоштував воду, що сталася вином,— він не знав, відки се взялося, але слуги знали,— покликав староста жениха і сказав до нього: «Кождий ставить перед гостей добре вино, а коли вони підіп'ють, дає їм пліхше. А ти подаєш тепер добре вино». Се був початок чудес, що зробив Ісус у Кані Галілейській і показав свою силу, а його ученики увірили в нього».

Лишаючи на боці теологічний бік сього оповідання, завважу тут лише, що воно подиктоване зовсім не аскетичним поглядом на пиття. Чудо творить тут Ісус аж тоді, коли люди вже добре підпили, отже, [воно] може бути толковане тільки як заохота до дальшого пиття. Зрештою се оповідання зовсім не оригінальне і виплило зі староєврейської традиції про пророка Ілію, про якого в старозавітній першій книзі Царств оповідається ось що:

«В той час промовив Ілія Тесвитянин, із Тесви в Гілеаді, до Ахава: «Як по правді жиє бог, бог Ізраїля, якому я служу! В сих роках не буде ані роси, ані дощу доти, доки я не скажу». І прийшло слово боже до нього таке: «Іди звідси і звернися до сходу і скрийся в потоці Кріт за Йорданом! Там знайдеш пити з потоку, а крукам велено кормити тебе». І він пішов по слову божому, і жив у потоці Кріт за Йорданом, а круки доносили йому хліба й м'яса щоранку й щовечора, а пив із потоку.

По якімось часі висох потік, бо в краю не було дощу. І знов прийшов до нього голос божий сими словами: «Іди відси і звернися до Царпата, недалеко Сідона, і жий там. Побачиш там удову, якій призначено годувати тебе». Він

рушив у дорогу і прийшов до Царпата. А прийшовши до міської брами, побачив удову, що збирала цурпалки дерева, промовив до неї і сказав: «Іди, прошу тебе, і набери мені в отсей збанок води, аби я міг напитися». А коли вона пустилася йти, промовив до неї: «Принеси мені, прошу тебе, також шматок хліба!» Та вона відповіла: «Аби так жив твій бог Ягве, як я маю хоч щось печене! Маю тільки жменю муки в посудині і трохи оливи в збанку. Саме хотіла я знайти кілька трісок, аби зварити дещо для себе й для свого сина, а коли те з'їмо, будемо ждати смерті».

Ілія відповів їй: «Не бійся сього! Зроби, як ти сказала, але спечи насамперед малий хлібець і принеси мені, а потім будеш мати досить для себе й для свого сина. Бо так мовить Ягве, бог Ізраїля: «Мука в посудині не вменшиться і олива в збанку не вичерпається аж до дня, коли Вічний знов омочить землю».

І вона пішла і зробила по слову Ілії, і їла сама та її родина довгий час, і муки в посудині не меншало, а оливи в збанку не вбувало по слову божому, сказаному устами вибранця божого Ілії».

Отся старогебрейська традиція з її майже нічим не мотивованою зміною місцевостей виглядає як оригінал, коли натомість євангельське оповідання виглядає як анекдот з життя Ісусового.

Чи корсунська легенда виплила безпосередньо з євангельського, чи з старозавітного оповідання, годі наразі рішити. Се тільки треба завважити, що вона далеко ближче до євангельського оповідання, ніж до старозавітного. Та маємо в пізнішій старохристиянській літературі ще деякі подібні оповідання, що могли бути відомі старорускому авторові, що жив у Корсуні, і дати йому привід оповісти щось подібне також про корсунсько-руську християнську громаду.

До найцікавіших пам'яток старохристиянської легендової літератури, спеціально палестинського походження, належить житіє Сави Освященного, основателя славного монастиря св. Сави в Палестині і многих інших монастирів та чоловіколюбних закладів у тім краю. Сей святий жив у V в. по Христі, а його життя описав Кирил Скифопольський* у половині VI в. Се житіє належить до тих творів грецького письменства, що найвчасніше були перекладені на церковнослов'янську мову і особливо в Південній Русі мали значний вплив на розвій місцевої агіографії. Росій-

ський учений О. Шахматов* доказав досить наглядно, що написане преподобним Нестором «Житіє св. Феодосія Печерського» в многих уступах являється майже дослівною копією житія Сави Освященного[1].

Сей Сава, по-грецьки прозваний Hosios, а по-церковнослов'янськи Освященний тому, що з великої скромності, аж до кінця життя не хотів приймати посвячення на священика і тому не міг бути єпископом, хоч проте зробився визначним ігуменом різних монастирів та їх основателем, се одна з найхарактерніших появ орієнтального чернечого життя, що характеризує енергічний зворот від аскетичної погорди до світу та людей до філантропії; від пасивної терпливості та відлюдності до активної праці організаційної, а від аскетичної нетерпимості до досить далеко посуненої толеранції не тільки особистих хиб людської одиниці, але також язикових та національних відмін людських громад. Цікаво завважити, що власне сей незвичайний муж зробився взірцем одного з перших основателів південноруських монастирів, що мали подібне культурне та гуманітарне значення для Південної Русі, як Савині монастирі для Палестини.

Церковнослов'янський переклад житія Сави Освященного належить до найстарших пам'яток південноруського письменства. Варто зазначити, що найстарша копія староруського перекладу того житія, списана обік грецького тексту на пергамені в XII або XIII в., заховалася в старім Савинім монастирі в Палестині, відки в першій половині XIX в. її привіз до Росії князь Петро Андр[ійович] Вяземський*. В р. 1890 сей рукопис був передрукований накладом російського «Имп[ераторского] общества любителей древней письменности» п[ід] з[аголовком] «Житие св. Саввы Освященного, составленное св. Кириллом Скифопольским, в древнерусском переводе ... изд[ал] И. Помяловский». Пізнішу копію того самого перекладу, хоч і не повну, знайшов я в рукописі ч. 67 збірки о. А. Петрушевича (тепер у бібліотеці Нар[одного] дому у Львові) і опублікував її в томі V «Пам'яток української мови і літератури*, додавши до неповного тексту нашої копії дещо з видання Помяловського. До таких додатків належить також розділ

[1] А. А. Шахматов. Несколько слов о Несторовом житии Феодосия («Известия отделения русского языка и словесности имп[ераторской] Академии наук», т. I, Спб., 1896, ст. 46—65).

46, який подаю тут передруком як належний до історії нашої теми. Для зв'язку оповідання завважу, що в розділі 45 оповідається про монаха Геронтія, якого скинув із себе сполошений кінь так, що він відніс тяжкі рани, які чудесним способом уздоровив св. Сава.

«Времени же нѣкоемоу минувшю семоу Геронтию сынъ нарицаемый Фома пришедъ в ерихоньское ксенодохие великия Лавры, вечероу зѣло соущю въ гладное врѣмя, обрѣте тоу святого Савоу и Феодора и Паула кастелиискаго и пещеры строителя. Блаженый же оубо Сава сего видѣвь и обрадовав ся глагола къ держащемоу странных покоище: «Сьтвори намъ обѣдъ!» Обѣдающемъ съ имъ въпраша єго старець: «Имаши ли вино?» Отвѣща же ємоу: «Ако ничьто же не имамъ, имоущю тыквоу оцта въ сочиво лияти». И глагола святый: «Принеси ми сѣмо тыковь, и благословенъ Богъ, яко имамъ възвеселити ся отъ нея. Иже бо водоу преложи Хс Бъ нашь, тъ и оцьтъ въ вино преложити мощенъ єсть». Си святомоу рекьшю и тыквъвѣ принесенѣ бывъши, обрѣте ся оцьть доброє вино соуще. И оужасе ся Фома о прѣславнѣмь чюдеси. И глагола святый Сава: «Принеси огнь и въверьзи тьмиана, присѣщение бо божиє єсть намъ въ сей часъ». Благослови же ся тыковь она тако, яко же по три дни отъ нея всѣмь обилно пити. Фома же, яко збыти ся въ нѣй, въсчюдивъ ся о чюдеси, помоли старца възяти тыковь собѣ въ домъ. Святомоу же тыковь въдавшю възем Фома отъиде. И пребысть отъ оставъшаго ся вина пия самъ и съ нимъ соущеи. Се же ми исповѣда черноризець Геронтъ, иже ныня монастыръ святого Євъфимия строить, Фоминъ же сынъ сый, а Геронтиєвъ вноукъ. Приложи же и се к повѣсти глаголя, яко имѣхом тыковь въ домоу нашѣмъ много лѣта, и єгда кто боляше, наливахоуть ю воды и болящаго кропляхоу, и то кроплѣниє болящаго отъ сего плотьнаго недоуга облегъчаше».

Видно відразу, що се оповідання і своєю основною думкою, і многими подробицями дальше від євангельського, ніж від корсунського. Саме чудо, переміна оцту на вино, ближче до природної правдоподібності, як переміна води на вино або на мед. Ціль чуда — поміч у дійсній потребі товариського життя — тут далеко більше оправдана, ніж у Кані або в Корсуні. Тому що чудо не викликає тут ніякого надужиття, представлено його дійство постійно тривким. Та, власне, тут і лежить точка, до якої міг нав'язати автор

корсунської легенди, в противенстві до чуда св. Сави, показуючи, як малоосвічені русичі своїм нескромним поведінням попсували дійство чуда.

Не від речі буде навести ще одну парість сеї самої теми, що виглядає немов пародія євангельського оповідання. Се один уступ у житії святого Єпіфанія, єпископа Саламіни Кіпрської, відомого християнського письменника та сучасника св. Сави, яке в перекладі на церковнослов'янську мову я також опублікував із одного рукопису XVI в. бібліотеки василіанського монастиря у Львові («Пам'ятки», VI, ст. 240—248). Сей уступ на ст. 242 мого видання відповідає розд. 10 грецького тексту і оповідає ось що:

«Въ єдин же от дній странникы нѣкія прійдоша въ манастыр, отъ зноя и горѣня солнечна жаждоуще, моляха воды на прохлажденіе. Но понеже вода не бѣ тамо близ монастыря, и в то время не бѣ воды оу монастыри, понеже далекій поуть прохождаха по водоу, токмо вино имѣхоу, тогда Епифаній съжали ся странных и троудимых от великыя вѣры, я же имѣ къ Богоу, приткоу ся къ сосоуду, в немъ же вино бѣ, и рече: «Вѣроу имѣйте, братія моя, яко той, иж (из) воды вино сътвори, нынѣ сице от вина водоу възврати сътворити възможетъ». И абіе сице събысть ся, зѣло дивиша ся томоу вси».

Що євангельське оповідання про чудесну переміну води в вино, так само як і інші євангельські оповідання, мало сильний вплив також на творення західноєвропейських легенд, розуміється майже само собою, особливо коли зважимо загальну тенденцію тих легенд — представляти життя найрізніших святих можливо подібним до життя Ісусового. Наводжу тут уступ із класичного в тій справі твору Альфреда Морі: «Помноження хліба, оповідане два рази майже тими самими словами в Євангелії Матвія (XIV, 17 і д[алі] і XXI, 31 і д[алі]), дало авторам легенд основу для множества повторень, що всі більш або менше подібні до себе і в різних мірах виявляють запозику з оповідання про життя Христа. Можна переконатися про се, читаючи житія св. Йоана Милостивого, Колумбана, Аполлона, опата Ілії, Гелона, Друона, св. Клари з Ассізі, єпископа Річарда, св. Франціска, Бенедикта, Йоана Франціска Регіса, блаженного Петра Дешо та Йоана опата де Фонтен. Іноді святий, не раз із дуже благої причини, помножує замість хліба вино. Се стрічаємо в житіях св. Маркила, єпископа паризького, єпископа Агрі, святої Редегонди, св. Ведаста,

св. Лежера та діви Німфи. Не підлягає сумнівові, що ті чудеса повторяють Ісусове чудо в Кані Галілейській, яке надто досить вірно переказане стрічаємо в житіях св. Альберта, святої Клотільди, св. Маклю, св. Радбода, єпископа з Утрехту, св. Ремігія, святих Оділі, Адельгонди, Кутберти та Ядвіги»[1].

Слідити за відмінами всіх тих оповідань для моєї теми зайве. Досить буде згадати тут іще лиш те оповідання, цитоване в книжці Морі в нотці 12, де св. Мавр помножує вино одиноко для тої цілі, аби угостити цим архидиякона з Танжеру. Се оповідання своїм змістом дуже близько підходить до наведеного вище уступу з життя св. Сави, ближче, ніж до євангельського та старозавітного оповідання. Розуміється, годі тут думати про безпосередню запозику французької легенди від палестинської, а радше треба прийняти припадкову подібність, сплоджену, з одного боку, спільним джерелом, євангельським оповіданням, а з другого — однаковими обставинами монастирського життя.

До сих варіантів біблійних оповідань про чудесне помноження живності при незвичайних нагодах належить також польська династична сага про Попеля* й Пяста*, оповідана зі значними відмінами у найстарших польських літописців Галла*, Мєжви*, Кадлубка* та Длугоша*. Ся сага в остатніх десятиліттях була предметом дуже оживленої дискусії, в якій узяли участь визначні польські вчені, як Войцеховський*, Потканський*, Брухнальський* і Брюкнер і яка, на мою думку, не довела ні до якого результату, а властиво довела до того, що остатній із тих учених, проф. Брюкнер, закінчив свої не то досліди, не то здогади тим, що не лишається нічого іншого, як усю ту історичну сагу признати видумкою анналістів і, так сказати, викинути за пліт історичної науки. Ся думка гідна вченого, який на основі подібних не то дослідів, не то здогадів не завагався признати слов'янських учителів Константина й Мефодія ошуканцями та фальшивниками. Полишаю собі до пізнішого часу сказати дещо докладніше про польську династичну сагу* в зв'язку з найстаршою історією християнства в Слов'янщині, а особливо діяльністю Мефодія та його учеників у Моравії, Паннонії* та суміжних їм слов'янських краях.

Писано в днях 25 марта до 3 цвітня 1913

[1] L. F. Alfred Maury. Essai sur les Légendes pieuses du Moyen-Age. Paris, 1843, ст. 14—15.

КОТРА ВІРА ЛІПША?

ІНТЕРМЕДІЯ ЖИДА З РУСИНОМ ТЕКСТИ Й СТУДІЯ

Вступ

Уважаючи інтермедії важними пам'ятками нашого письменства XVII—XVIII вв., розпочинаю отсею книжечкою видання всіх досі відомих інтермедій, написаних на українській території. Видаю тут тексти інтермедій не з т[ак] зв[аною] строго науковою докладністю, т[о] є буквами та правописом друкованих чи рукописних оригіналів, але в транскрипції на наш новочасний правопис з реконструкцією текстів там, де того вимагає потреба і де окажеться можність. До кождого тексту додаю відповідні студії про тему, оброблення та авторів інтермедій, наскільки се все можна дослідити з доступних мені джерел.

Остатні десятиліття принесли досить багато публікацій до історії українського, а також великоруського та польського театру і вияснили в значній мірі також значення інтермедій. Остатньою і найважнішою з тих публікацій треба вважати книгу київського професора М. І. Петрова п[ід] з[аголовком] «Очерки из истории украинской литературы XVII и XVIII веков. Киевская искусственная литература XVII—XVIII вв., преимущественно драматическая», Київ, 1911 (532 сторони великої 8-ки), в якій спеціально інтермедіям присвячено досить багато місця (ст. 115, 423—52, 454—469). Тільки на основі сеї публікації та тих, що передили її, являється можливим видання всіх відомих і українсько-руських та українсько-польських інтерме- з відповідним науковим апаратом. Доконані досі видання текстів інтермедій у публікаціях проф. Тихонравова-Петрова, Перетца, Резанова та «Киевской старины»* відповідають більш або менше вимогам наукової публікації, т[о] є передають тексти оригіналів із множеством помилок і без проби критичної реконструкції. Відси, ма-

буть, пішло те, що ті опубліковані досі тексти не звернули на себе уваги ширшої публіки, не зробилися духовою власністю загалу так, як на се заслугують своєю безперечною літературною вартістю.

Метою своєї публікації кладу поповнити сей брак і на основі дотеперішніх публікацій дати широкій українській публіці те, чого досі не дано їй.

Усі дотеперішні дослідники історії українського театру згоджуються на те, що його початків треба шукати в розвою польського театру, який своєю чергою йшов за слідами середньовікового театру в Західній Європі. Не завадить тут подати ті свідоцтва про існування театральних вистав у Польщі, які ще 1841 р. зібрав Казимир Владислав Войціцький у своїй книжці «Teatr starożytny w Polsce» і які пізнішими дослідниками не багато були доповнені. Найстарший слід театральної вистави в Польщі сягає року 1194, смерті короля Казимира Справедливого*, коли перед панами, зібраними на його похорон, виставлено діалог для потіхи зібраних по смерті короля. Коло р. 1200 чути вже про часті театральні вистави в Польщі, що відбуваються по костелах при участі духовних; пана Іннокентій III* уважав потрібним заборонити такі вистави. В р. 1296 виставлено в публічнім театрі в присутності короля Перемислава* драму зі співами, в якій представлено вбійство королевої Людгарди, доконане тим самим королем. У р. 1420, за часів короля Ягайла*, спеціальною ухвалою синоду заборонено духовним ходити на театральні вистави. В р. 1513 відіграно релігійну драму про смерть Івана Хрестителя. В р. 1516 за короля Жигмонта існує вже в Кракові двірський театр, на якім виставляють латинську драму «Ulyssis prudentia in adversis» у присутності короля та його жінки. В р. 1522 на тім же театрі виставлено латинську драму «Judicium Paridis de pomo aureo», в якій виступали в мужеських і жіночих ролях паничі з найзнатніших родин у присутності короля, королевої Бони та численного двора. Автором драми був поляк Станіслав із Ловіча. З р. 1533 заховалася відомість про виставу т[ак] зв[аного] Домініканського діалогу про життя, смерть та воскресення спасителя. Вистава тривала чотири дні і в ній виступало 108 осіб. У р. 1545 появилася друком драма Миколи Рея «Żywot Józefa» в 12 актах. У р. 1550 була видана трагедія Себастіана з Ленчиці п[ід] з[аголовком] «Sofrona», в якій виступали між іншими чарівниці. Про вистави діалогів на

релігійні теми Віта Корчевського[1]* в різних театрах лишалася звістка з р. 1553. Драма Яна Кохановського* «Odprawa posłów greckich» була виставлена в Уяздові коло Варшави дня 12 січня 1578 р. з нагоди шлюбу Яна Замойського*. В р. 1587 виставлено з нагоди весілля короля Жигмонта III* комедію Немоєвського* п[ід] з[аголовком] «Labirynt». У р. 1604 представлено в різних театрах 4-актовий твір Юрковського* «Trajedyja o polskim Scylurusie»[2]. В р. 1618 появився «Dyjalog o śmierci Katarzyny, księżnej Koreckiej» Петра Горчина* в трьох сценах із хорами[3]. В р. 1615 появився невідомо де «Dyjalog o obronie Ukrainy» Войцеха Кіцького*. Ті два драматичні твори ведуть нас виразно на українську територію. Не зазначив Войціцький іще одної драми з того самого часу, а власне «Tragaedia albo wizerunek śmierci przeświętego Jana Chrzciciela, Przesłańca Bożego, na pięć aktów rozdzielony. Przydane są у

---

[1] Ті діалоги, друковані в р. 1580 у Кракові не в повнім тексті, але зі значними скороченнями, передрукував Войціцький у своїй книжці (op. cit., I, ст. 159—183). Оба вони віршовані і звернені проти релігійних новостей, що йшли з Німеччини до Польщі під впливом Реформації.

[2] Ся трагедія, якої зміст подає Войціцький (op. cit., I, стор. 189—192, а виписки з неї на стор. 241—270), представляє внутрішні відносини тодішньої Польщі. І так само, як пізніша трагедія Гаватовича, має дві інтермедії, писані по-польськи.

[3] Виписки з сього твору надрукував Войціцький у своїй книжці (op. cit., I, стор. 271—280). Із закінчення сього твору подаю тут для проби остатню строфу хорового співу:

Zniknęłaś nam do nieba
W ten czas naiwięcej, gdy cię było trzeba.
Książęcy domie i wszyscy pokrewni,
Zaź was dziś nie rozrzewni
Śmierć księżny? Wory włóżcie
Na głowy, smutnie płakać mi pomóżcie!

[Ти пішла від нас до неба
Тоді, як була найбільш потрібною.
Княжий дім і вся рідня,
Чи ж вас сьогодні не зворушить
Смерть князівни? Покрийте голови (дослівно, накладіть мішки на голови),
Гірко оплакувати її допоможіть!
(польськ.) — Ред.]

Незвичайна ознака жалоби — плакати з мішком, вложеним на голову.

Intermedia dwoia. Napisany przez Jakoba Gawathovicza Leopolitę, nauk wyzwolonych y philosophey bakałarza, odprawowany w Kamionce na iarmark przypadaiący na dzień tegoż Jana świętego Chrzciciela roku Pań. 1619. Drukowany na przedmieściu Jaworowskiem u. ś. Mikołaja». Ся книжечка, якої одинокий досі відомий примірник заховався в бібліотеці пок[ійного] польського письменника Ігнатія Крашевського, важна для нас не тільки докладною датою видання та вельми цінною вказівкою на те, що театральні вистави в тих часах відбувалися також по малих містечках у часі ярмарків, і то власне на території нашого краю, але ще більше тим, що обі інтермедії написані руською мовою. Під р. 1619 Войціцький нотує першу виставу трагедії «Genesius» у єзуїтській школі в Познані. Друга вистава шкільної драми п[ід] з[аголовком] «Wizerunek obrony królewstwa polskiego» зазначена в театрі колегії в Любліні під р. 1632.

Дуже важну вказівку на представлювання веселих драматичних жартів по дворах польської шляхти ще в XVI в. подає польський поет Морштин* у своїй сатиричній поемі «Światowa roskosz z ochmistrzem swoim y ze dwunastą służebnych swoich», що вийшла другим виданням у р. 1630. Читаємо в ній між іншим:

Pankracy iz Czechaczkiem jakoś też tam weszli
Dwaj (się) niepospolici szpaczkażowie zeszli;
Ale przecie nie stoją, obadwa za jaje,
Jeśli im wymyślnego Walka niedostaje[1].

Ті рядки пояснює Войціцький так, що в XVI в. по шляхетських дворах виставлювано імпровізовані розмови двох жартунів, Панкрація та Чехачка; сей другий, очевидно, мусив бути гумористичною фігурою мандрованого чеха. Оба вони розпочинають суперечку із-за чого-будь; їх суперечку властивим собі способом полагоджує «wymyślny Walek», перебраний селянин, висміваючи та проганяючи обох. Перша докладна дата такої комічної гри, се вистава комедії Петра Барики* «Z chłopa król», що відбулася в дворі шлях-

[1] Панкратій із Чехачком якось теж туди прийшли,
Два незвичайні жартуни зійшлися,
Та й вони не дуже беруться до суперечки,
Якщо їм дотепного Валька не вистачає *(польськ.)*.— *Ред.*

тича Серадзького в р. 1637. Сатирично-гумористичного змісту мусив бути також діалог «Szkolna mizeryja», що появився друком у р. 1633. Поминаючи інші драматичні твори, трагедії та опери, виставлювані в Польщі в першій половині XVII в., зазначу ще тільки збірку діалогів п[ід] з[аголовком] «Bachanalia», що мала бути видана в р. 1640, але не дійшла до нас; діалог учеників «O Bachusie», виставлений у Варшаві 1644 р., та твір «Komedyja Sołtysa z klechą», який виставляли мандровані театри в р. 1646. До першої половини XVII в. належить також комедія «Dziewosłąb dworski mięsopustny ucieszny», виставлена в шляхетському дворі з нагоди заручин «dziewki szlacheckiej» у р. 1637.

Що сей реєстр друкованих гумористичних творів у роді інтермедій із першої половини XVII віку можна ще доповнити, доказує неповний старий друк одного твору, який я набув недавно в одній львівській антикварні. Се 4 картки малого 4-го, друковані готицьким письмом і заховані не дуже добре, на яких міститься віршований твір п[ід] з[аголовком] «Albertus z woyny. Teraz znowu wydrukowany. Roku Panskiego 1614», без означення місця друку ані назви друкаря. Текст самого твору починається зараз на звороті титулової картки, де містився зразу ще раз титул, пізніше значно обрізаний так, що з нього лишилися лиш долішні останки букв, а під ним: R o z m a w i a j ą X i ą d z, Albertus, Woytas. На картках, які дійшли до мене, пагінація заховалася тільки внизу початку другої картки, де маємо сигнатуру A 2. Внизу кождої сторони під кінцем остатнього рядка покладено кустоди, що заховалися на ст. 2, 4 й 8, а наверху кождої сторони над віршами йде жива пагінація, а власне, recto ст. 3 титул: Albertus z Woyny, a verso ст. 4: Albertus, recto ст. 5: z Woyny, verso ст. 6: Albertus, ст. 7 титулик відрізаний, а ст. 8: Albertus. Усіх рядків, захованих у брошурі: 24 + 28 + 28, із тих 2 нечіткі наслідком заліплення, ст. 5 р[ядків] 20, решта нечітка через витління паперу або заклеєння, ст. 6 р[ядків] 20, решта ушкоджена, ст. 7 р[ядків] 28, із них остатні 5 трохи ушкоджені і ст. 8 р[ядків] 28 так само в початках кількох долішніх рядків ушкоджені. Для проби тексту подаю тут передрук перших двох сторінок, ділячи для вигоди друку кождий довгий рядок на дві половини.

XIĄDZ

Wiesz to Bóg, co się teraz
z mym Albertem dzieie.
Rad bym by mi kto dodał,
ieśli żyw, nadzieię.
Dziwna rzecz, że nie słychać
o niem po wyprawie;
Lecz nie dziw, bo mu, tuszę,
nie schodzi na strawie.
Ja prostak dać tak wiele;
jedno to mię cieszy,
Że we Włoszech po woynie,—
aczy[1] się pospieszy.
W bitwie, wiem, że nie zginął,
wżdyć ma to z baczenia[2],
Że nie będzie przyczyną
sobie do zginienia.
Wszakem go napominał,
aby się strzegł zwady;
Sobie winien, ieśli w czym
pochybił mey rady.
By się trafiło spytać
on[3] człeka iakiego!
Widać ci ondzie[4] kogoś,
zda mi się iezdnego.
By zaś nie iaki żołnierz!
Wstąpię tu do szkoły
Puer, zamknąwszy schoway
klucze do stodoły!
A przynieś okulary!
Alboć kto z tej strony?
Bo nie drogą, lecz ku mnie
iedzie przez zagony.
Własnyć ktoś, iak Albertus,
by nie bez giermaka,
Bo nie znaczą sukienki
takie kiese żaka[5].
Ale mi się ktoś pilno
przypatruie... Czyli
Nie Albertus? Bo się człek
na człeku omyli.
Potrwam, aż się wprzód wyrwie
do mnie z iakiem słowem,

---

[1] Пор. руське «а чей».
[2] В друку: z to.
[3] Замість niego.
[4] Пор. руське «онде».
[5] Знач[ить]: такі сукні занадто дорогі для звичайного студента.

Zaraz go ia po głosie
poznam tenorowem.
Już ci się do czapki ma[1].

Albertus

Ehey, Ksze Prałacie!
W[asz] M[ości] moia służba!
Jakoż się tu macie?

Xiądz

Witay, miły Albertel
Niech Bóg pochwalony
Będzie wiecznie, żeś zdrowo
przybył do swey strony!
Ale coż mi za służbę
iakąś przypominasz?
Czy się wyprawy nowej
od nas zaś domnimasz?

Albertus

Nie rozumiecie? Jam was
po dworsku przywitał,
Nowym zaś drugim słowem
na zdrowiem się pytał.

Xiądz

A Pan Bóg gdzie, Alberte?

Albertus

Ktoż wię, że nie w niebie?

Xiądz

Ba wiem ci, lecz ia insze
chcę wiedzieć od ciebie:
Jésli w dworzech dla służby
Boga zapomnieli?
Ale o tym plac inny
mówić bedziem mieli.
Odwiedz teraz ztąd konia,
bo tu naplugawi;
Miey go w szkole, aż mu się
staienka naprawi.

---

[1] Знач[ить]: здіймае шапку.

A on że to[1], com ci go
był kupił w Krakowie?
Bo to wszystko, widzę, ma,
co y on na głowie.

Albertus

Wżdyć nie taką on sierść miał,
bo był z ciemna wrony.
Ten zaś iasno cisawy,
ktemu przezogony[2].

Xiądz

A ogon kędy podział?
Czy się tak urodził?

Albertus

W Przemyślu go to dworak
ieden w niem uszkodził.
Jadę w miasto, ten isty[3]
stał poblizu drogi
W iedwabiu, a w szafian
swieży obszył nogi.
Opluśnie go ten marcha[4],
a ieszcze do tego
Błotnym ogonem przetnie
przez gębę samego
Ten do szabli, y mniemam
że mi grzbiet obłoży.
Nuż ia konia zaciąwszy
uciekł między wozy!
Nie obglądam sie, iadę
chyłkiem do gospody,
Radem, iżem nie popadł
przez tę marchę szkody.
Aż nierychło obaczę,
a koń nie ma chwosta!
Pomyślę, że go winna
nie minęła chłosta
Nie mogłem go iuż należć
pilno się staraiąc,
W ręku zań dwa szelągi
od sitarza maiąc.

---

[1] Знач[ить]: А чи се той сам.

[2] В друку розділено: przez ogony, але повинно бути одно слово, пор. руське «безхвостий».

[3] Пор. лат. iste.

[4] Пор. гуцульське: марга, маржина — скотина.

Ксьондз

Słusznie go to potkało,
kiedy tak zuchwały.
Chwała Bogu, że ty grzbiet
z tey miary masz cały[1].

---

[1] *Ксьондз*

Чи знаєш, боже, що то тепер
З моїм Альбертом діється?
Був би радий, аби мені хто додав надії,
Що він живий.
Дивна річ, що не чути
Про нього по виправі,
Хоч не дивно, бо, гадаю,
Не бракувало йому страви.
Я — простак, щоб знать багато,
Одне мене тішить,
Що по війні в Італії він,
Мабуть, поспішиться.
В битві, знаю, не загинув,
На те він обережний,
І не буде сам причиною
Власної погибелі.
Та однак застерігав я,
Щоб стерігся звади,
Винний сам, якщо у чомусь
Не слухав поради!
Коли б вдалося розпитати
Будь-кого про нього!
Видно ондечки когось,
Здається, їздового.
Аби лише не солдат!
Увійду до школи.
Служко, замкни і сховай
Ключі до стодоли!
Та принеси окуляри!
Чи ж хтось з цього боку?
Бо не шляхом,— через поле
Їде він до мене.
Власне, хтось, ніби Альберт,
Та без зброєносця,
Бо вбрання таке не свідчить
Про звичайного школяра.
Хто це до мене так уважно
Придивляється? Чи
Не Альберт часом? Вже людина
Людини не пізнає.
Почекаю, аж він перший
Обізветься словом.

Се вистарчить як проба старопольського гумору та язика, що декуди, як бачимо, нагадує руські форми. Зі змісту видно, що подія сеї веселої гри відбувається на гери-

Я його по голосу
Пізнаю дзвінкому.
Ось вже він здіймає шапку.

Альберт

Гей, ксьондзе прелате!
Вашій милості служу я!
Як ся ви тут маєте?

Ксьондз

Будь здоровий, мій Альберте!
Слава господу навіки
За те, що здоровим
Повернувся ти додому!
Та про яку службу
Ти мені нагадуєш?
Чи ж нового походу
Від нас, сподіваєшся?

Альберт

Не зрозумів ти? Та це ж я вас
По-двірському вітаю,
По-новому, іншим словом
Здоров'я питаю.

Ксьондз

А де господь бог, Альберте?

Альберт

Хто зна, мабуть, в небі!

Ксьондз

Це я знаю, та про інше
Хотів чуть від тебе:
Чи ж при дворах за службою
Й про бога забули?
Та про це — в іншому місці
Будемо говорити.
Одведи-но коня звідси,
Може набруднити,
Тримай в школі, поки стайню
Йому полагодять.
А чи це той самий кінь,

торії т[ак] зв[аної] Малої Польщі, теперішньої Західної Галичини, а пригода з Альбертовим конем трафилася на руській території в Перемишлі.

Якого я купив у Кракові?
Бо подібну він до того,
Бачу, має голову.

Альберт

Ні, той не таку масть мав,
Був він темно-вороний,
Цей же світло-гнідий,
До того ж безхвостий.

Ксьондз

А де ж в нього хвіст подівся?
Чи таким вродився?

Альберт

У Перемишлі придворний
Так його скалічив.
Їду в місто, а він власне
Стоїть біля шляху.
У шовках та в сап'янці
Вбрався, щойно пошиті.
Обхляпала його худобина,
А іще до того
Заболоченим хвостом
Вперіщила по пиці.
Той за шаблю, думав мене
Утне межі плечі,
Але я, коня стьобнувши,
Сховавсь між возами!
Не оглядаюся, їду
Мерщій до господи,
Радий, що не зазнав
З худобиною шкоди.
Та невдовзі я побачив,—
Кінь хвоста не має!
Думаю, його провину
Не минула кара.
Не міг я його знайти,
Хоч як не старався.
Два шеляги в руці за нього
Від решетника маю.

Ксьондз

Тож так йому за те й треба,
Що такий зухвалий,
Хвала богу, твій хребет
Залишився цілий (*польськ.*).— *Ред.*

Як бачимо з титулу сеї брошури, се вже не перше видання сього твору; перше вийшло в Кракові ще 1596 р. Згадка про війну з Волощиною*, хоч може відноситися й до XVII в., вказує радше на часи від II-гої половини XV до половини XVI в.

Властивих інтермедій у польських драмах не багато. В книжці Войціцького зазначено інтермедії ось при яких штуках: «Trajedyja o polskim Scylurusie» з р. 1604 дві інтермедії (т. I, ст. 330); «O chwalebnem męczeństwie św. Stanisława» з р. 1638 чотири інтермедії (т. II, ст. 32); «Sumaryusz historyey ó sw. Cecylley» з р. 1637 чотири інтермедії (т. II, ст. 67—70); «Chozroes» 1650 р. дві інтермедії (т. II, ст. 211); «Pogrzeb żywego piiaństwa albo Zeno konstantinopolski cesarz» з р. 1669 дві інтермедії (т. II, ст. 223); «Żywot św. Katarzyny» з р. 1656 одна інтермедія (т. II, ст. 250); «Brama Grzymala» з р. 1696 чотири інтермедії (т. II, ст. 250—259). Скільки було діалогів у збірці «Bachanalia», виданій у р. 1640, не подає одинокий письменник, який мав її в руках, Юшинський*, а Войціцький наводить тільки виїмок із діалогу «Guślarze», в якім представлено ворожку, що заклинанням лічить недугу селянського хлопця Фончка (т. II, ст. 20—21). Ось те заклинання:

Szczęśliwa ta matka była,
Co tego Fronczka rodziła.
Poszedł ci miły Krzysztofor
Wziąwszy siekierę i topor;
Napotkała go osoba
I pytała się w te słowa:
«Dokąd idziesz, Krzysztoforze,
A cóż ci po tym toporze?»
A to idę ja do Fronczka,
Którego trapi gorączka.
Ratui go ze wszystkiej mocy,
Aż zaraz z niego wyskoczy!
Niech to bolenie
Wpadnie w golenie,
Z golenia w pięty,—
Daj to, Panie święty!
A jeżeli urok,
Niechaj wypadnie za rok!
A jeżeli gościec,
Niech uleci w paznokieć,
A z paznokcia w ziemię
Na trzy sążenie!

W imię Ojca i syna i ducha swiętego
Niech nie trapi wszystko złe Frączka chorego[1].

Більша часть тих інтермедій не дійшла до нас, і досі між поляками не знайшовся дослідник, що зібрав би й видав у однім корпусі та відповідно до вимог науки всі ті польські діалоги й інтермедії, які ще доховалися до нашого часу. Крім старих друків, яких величезна сила нагромаджена в різних бібліотеках, не одно знайдеться також у рукописах. І так у бібліотеці Оссолінських у Львові міститься «Intermedium bogatego wiesniaka» з XVII віку в рукописі 691, к. 236—240, а дві інтермедії «Chory pijany» та «Oszust» у рукописі 1125.

У XVIII-ий вік веде нас ось яка відомість про знахідку І. Крашевського, яку подаю тут із наведеної книжки Войціцького (т. I, ст. 80—82). Між бібліографічними рідкостями бібліотеки Крашевського містився також діалог на Воскресення Христово, в якого склад входила також інтермедія «Bajki kozackie z Kostyrem i żołnierzem», писана почасти польською, а почасти (певно в ролі козака) руською мовою. До тексту діалогу додано також інформацію, як

---

[1] Щасливою була та мати,
Що Фончка породила.
Пішов милий Кшиштофор,
Взявши сокиру і топір;
Зустрівся йому хтось
І запитав так:
«Куди ти йдеш, Кшиштофоре,
І навіщо тобі топір?» —
«А йду я до Фончка,
Якого мучить гарячка.
Рятуй його з усіх сил,
Тоді з нього вона вискочить;
Нехай та болість
Піде у голені,
З голені у п'яти,—
Пошли, боже святий!
А як хто наврочив,
Хай мине за рік!
А як ревматизм,
Хай піде у нігті,
А з нігтів у землю
На три саженi!
В ім'я отця і сина і святого духа,
Нехай мине усе зле хворого Фончка (*польськ.*).— *Ред.*

мали виглядати особи, що виступали в інтермедії. Ся інформація написана також руською мовою, хоч і латинськими буквами; подаю її тут у транскрипції на руські букви. Ось опис, як повинен виглядати жид. «Коробку носить за плечима з крамом. Крам такий: одна онучка чорная, а другая зеленая. Шматків кожушаних або якого ж кольвек футра пов'язаних, і дві купки піску, і шматок лисиці, зо три шматки сукняние червоние і іншие, бардаки (?), люлька, цибух, пушка з табакою, тютюну шматок, коріння які кольвек нарізати шматками, посушити, і то чого кольвек на нитку повішати місто кождого кореня. Той крам весь будеть в коробці. На себе треба барміт (?) і сукні жидовськіе і посох (палицю) в руках.

Козак — веліть зробити булаву солом'яную великую, хустами обшити і очорнити, і ріг за поясом. На себе надівати кожух або що-кольвек.

Дудці треба бороду остриженую з великим вусами і дуду, а сукню якую-кольвек.

Костирі треба великий шабалтас, а кості хоч деревенние великіе, і сермягу якую-кольвек».

Очевидно, заняттям костири була гра в кості, а заняттям дудки — гра на дудах.

На закінчення сього вступу подаю реєстр тих руських інтермедій, які дійшли до нас і які будуть опубліковані в дальших томиках отсього видання. Їх титули подаю такі, які відповідають їх змістові, бо оригінальні друки звичайно або не дають жадних титулів, або дають тільки загальні: інтермедія перша, друга і т. д.

1. 1619. Продав кота в мішку. Перша інтермедія Гаватовича, текст опубліковано уперве в трагедії того ж автора 1619 р., потім у «Киевской старине» 1883 за грудень, стор. 652—5, потім поправніше в книзі «Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство», Львів, 1899, т. I, ст. 174—179.

2. Найліпший сон. Друга інтермедія Гаватовича, опублікована в тих самих виданнях, що й перша, востанне — Розвідки Драгоманова, т. I, ст. 180—184.

3. 1663. Татарин німця зловив, інтермедія з польської драми «Władysław Jagiełło» (рукоп. XVII в. Петербурзької публічної бібліотеки. Разноязычныя. θ. XIV, И. 10, к. 325), друк. В. Н. Перетц, op. cit., ст. 40—43. Німець говорить ламаним польським, а татарин — ламаним українським язиком.

4. Котра віра ліпша? Інтермедія захована в рукописі Народного дому у Львові, з XVII в., ч. 164, к. 8 п[ід] з[аголовком] «Интермедиум жида из русином» і опублікована мною в т. XVIII «Збірника Харківського історико-філологічного товариства», виданого в пошану проф. М. Сумцова в Харкові 1908 р. під заголовком: Ів. Франко. Інтермедія єврея з русином. Тому, що се видання подає текст інтермедії та мою розвідку до неї з дуже многими помилками, я вважаю потрібним передрукувати її тут, поправлену та доповнену, як першу в серії мого видання інтермедій.

5. Танець смерті. Дійшла до нас у рукописі збірки Петрушевича, ч. 102 (XVIII в.), тепер у бібліотеці Народного дому, опублікована проф. В. Перетцом у статті «К истории польского и русского народного театра», XI—XII, у публікації «Известия отделения русского языка и словесности имп[ераторской] Академии наук», 1909, т. XIV, кн. I, ст. 129—148.

6. У костелі перед виставою духовної драми. Текст неповний заховався в рукописній польській драмі з кінця XVII в. п[ід] з[аголовком] «Comunia duchowna ss. Borysa i Hleba na akt dana przez młodź Collegium Połockiego Societatis Jesu». Друкована в «Киевской старине», 1894, т. XLVI, стор. 33—36.

7. Украдена кобила — гумористичні сцени, що входять у склад тої самої драми, хоч творять окрему цілість. Друковано там же, ст. 37—43.

8. 1736. Астроном між простаками, інтермедія в драмі Митрофана Довгалевського* «Комическое дѣйствіе на Рождество Христово», виставленій у р. 1736, друкована в додатку до «Киевской старины» за грудень 1882 р. Сама драма надрукована в публікації: В. И. Резанов. Памятники русской драматической литературы. Школьные действа XVII—XVIII вв. Нежин, 1907, ст. 169—182.

9. Дивний сон, інтермедія до тої самої драми, друкована там же.

10. Козак, лях і москаль, інтермедія до тої самої драми, друкована там же.

11. Ярмарок, інтермедія до тої самої драми, друкована там же.

12. Украдена кобила, інтермедія до тої самої драми, друкована там же.

13. 1737. Литвин у тенетах, інтермедія до драми М. Довгалевського п[ід] з[аголовком] «Властотворный образ человѣколюбія божія» (пасхальна драма), надрукована там же. Драма надрукована в вищеназваній публікації Резанова, ст. 183—206.

14. Чорт, жид і циган. Інтермедія до тої самої драми, друкована там же.

15. На торзі, інтермедія до тої самої драми, друкована там же.

16. Дяки-пиворізи, інтермедія до тої самої драми, друкована там же.

17. Лях хлопів продає, інтермедія до тої самої драми, друкована там же.

18. 1742. Сон цигана, інтермедія до драми «Стефанотокос», виставленої в р. 1742 в Новгороді, друкована в журналі М. Тихонравова «Летописи русской литературы и древности», т. II, Москва, 1859, ст. 38—40. Сама драма надрукована у Резанова, op. cit., 233—390, а на ст. 291—300 досить нечисленні варіанти до інтермедій.

19. Лік на голод, інтермедія до тої самої драми, друкована там же, ст. 40—42.

20. Як грек коня купував, інтермедія до тої самої драми, друкована там же.

21. Смерть і вояк, інтермедія до тої самої драми, друкована там же, ст. 78—80.

1744. Відомо, що до драми М. Козачинського* «Благоутробіе Марка Аврелія», виставленої в Києві 1744 р., належали також 4 інтермедії, які, на жаль, не дійшли до нас (Н. И. Петров. Очерки из истории украинской литературы XVII и XVIII веков. Киев, 1911, ст. 357).

22. 1776. Закрутка, інтермедія до драми Георгія Кониського* п[ід] з[аголовком] «Воскресеніе мертвых», виставленої в р. 1746, друкована в журналі «Древняя и новая Россия», 1878, ст. 251—2.

23. Жид-утікач, інтермедія до тої самої драми, опублікована там же, ст. 252—3.

24. Лік на голод, інтермедія до тої самої драми, опублікована там же, ст. 253—4.

25. Лях-убійця дяка, інтермедія до тої самої драми, опублікована там же, ст. 254—5.

26. Брат утопленого ляха, інтерлюдія до тої самої драми, опублікована там же, ст. 255—6.

27. 1771. Інтермедія на Різдво, з рукопису

Івана Даниловича, дяка гущинського, писаного в р. 1771, друк. В. Н. Перетц. К истории польского и русского театра, I—XII. С.-Петербург, 1905, ст. 13—14.

28. 1789. Сповідь, сцени Некрашевича*, писані 1789 р., друковані там же, ст. 159—163.

29. 1790. Ярмарок, сцена Некрашевича, написана р. 1790, надрукував В. Перетц. Из истории развития русской поэзии XVIII в., II. Приложения, ст. 157—8.

30. Адамів гріх, із рукопису Григорія Раславського (Київської духовної академії, ч. 422, з половини XVIII в.), друк. В. Н. Перетц, op. cit., ст. 19—21.

31. Супліка або замисел на попа, друк. «Киевская старина», 1885, кн. 3, стор. 543—550; В. Н. Перетц, op. cit., ст. 80—95.

КОТРА ВІРА ЛІПША?

Інтермедіями в давнім середньовіковім театрі називалися коротенькі сценки, якими переплітано поважну релігійну драму, аби глядачам дати можність відітхнути свобідніше, розвеселитися. Темою таких інтермедій служили звичайно або духовні притчі, або ще частіше світські анекдоти, комічні сцени, мандровані оповідання та сатиричні концепти. Автори інтермедій не гордували нічим, не садилися на стиль, але найрадніше підхоплювали з уст люду наймасніші дотепи, найпластичніші жести, аби ліпше забавити та розсмішити своїх слухачів.

І у нас на Вкраїні з занесенням на наш грунт духовної драми власне інтермедія зробилася незвичайно популярною. Український гумор мав добру славу в Польщі вже в XVI в., і овіяні ним типи козаків, бурлаків, жидів, литвинів, циганів, мужиків бували предметом потіхи в польських літературних творах. Щоправда, польських інтермедій із XVI в. лишилося нам небагато, та й із тих, що лишилися, не всі ще опубліковані. Та все-таки по тим, які знаємо, а також по далеко багатшій літературі фацецій та жартів можна прослідити проблиски українського гумору та української традиції в старопольській літературі. Часто в них трафляються уступи й цілі сцени, писані українською мовою, а 1619 р. появилися відомі найстарші українські інтермедії, написані Яковом Гаватом, поляком вірменського походження, і вставлені в його трагедію про Івана Хрестителя.

В половині XVII в. з заснуванням вищої школи в Києві та школа робиться також центром літературної творчості, в якій визначну ролю грає т[ак] зв[ана] шкільна релігійна драма і невідлучні від неї інтермедії. На жаль, у XVIII в. тільки виїмково друковано драми, а інтермедій не друковано зовсім, уважаючи їх чимось занадто вже низьким і вульгарним. Більше число дохованих до нас інтермедій (Митрофана Довгалевського, Георгія Конисього та інших) походить із XVIII в. Та не треба думати, що Київ із його академією був одиноким місцем на Вкраїні, де плекано шкільну драму з інтермедіями. Її плекали і нею любувалися скрізь, де тільки були в нас школи трохи вищого типу. Маємо виразні свідоцтва, що театральні вистави духовних діалогів відбувалися у Львові р. 1631 під проводом учителя при ставропігійській школі Волковича, який і надрукував тоді ж свій діалог у двох виданнях, а при одному зазначив навіть імена тих учеників, що виступали в ролях. Маємо досить великий ряд школярських «орацій», із якими школярі ходили по домах у часі свят (різдва та великодня), випрошуючи милостині; ті орації часто переходять у діалог, творять більші вірші, серед яких, мов між актами драми, «виходить інтермедія», очевидно, як добре знайома школярська гра. Ще й досі наш народ називає всяку смішну, галасливу життеву сцену «термедією», найкращий доказ, що ті гри не були виключним привілеєм міст, але разом із школярами в їх святочних та вакаційних мандрівках розходилися по містечках і селах, скрізь збуджуючи сміх і зацікавлення.

До таких інтермедій, що заховалися при духовних драмах, належить і отся інтермедія «Жида з русином», знайдена мною в рукописі Народного дому у Львові, ч. 164, і досі невідома; тому й подаю її тут у повнім тексті, модернізуючи правопис та подаючи в гранчастих скобках[1] свої доповнення до тексту, який у тій копії заховався не скрізь у повній чистоті.

ІНТЕРМЕДІУМ «ЖИД ІЗ РУСИНОМ»

Жид наперед вийдеть, а будеть міти в руках тхорика.

Русин

Стуй, жиде, не втікай! Далеко-с то бував?

[1] Франкові доповнення даються в круглих дужках.— *Ред.*

Жид

Тут на селі, пане сусіде, десцо-м собі торгував.

Русин

Що ж се собі по селах торгував такого?

Жид

От (трохи) воскобоїн та тхориків немного.

Русин

То я ж тобі буду товариш у дорогу.

Жид

Гаразд, пане сусіде! Й але, хвала богу!

Русин

Тільки ж не знаю, (жиде, як підеш зо мною),
Ци годиться нам бути в товаристві з тобою?

Жид

Як? Цому, добер год на тебе, для цого?
А сцоз то (тут) немозне, ти гою, такого?

Русин

Бо ти жид, а я русин, бога в тройци визнаю,
А ти нехрист; в кого віриш, згола я не знаю.

Жид

Сказав би-м я, гою (свою віру) тобі,
Та пильная дорога моєй особі.

Русин

Ну, єдно розмовляймо, будем у нас собі.

Жид

Ми, добер год на тебе, віруєм у бога живого
І справуємся ведлуг приказання його,
Которий-то нас так у опіці мів,
Зе през сорок літ нас на пусци манною кормив.

Русин

То за тоє ж то ви, жиди, бога на хресті розп'яли,
Такую-сте йому почесть за ласку оддали?

Жид

Сцо ти, лихий год на тебе, говорис, гою?
Не дерзав би єс язика в покою?
Хто бога маєт розпинати?
Бог єст в небі безплотний і руками непонятий!
Прадіди нас і Христа розпинали, то-м узнав,
За такий проступок зе ся сином бозим називав.

Русин

Як же ти не віриш, же би то син божий був, жиде?

Жид

Не знаю того, але знаю, зе месія прийде.

Русин

Але то юж месія назначений приходив,
Котрий люд свій з неволі вічной висвободив,
Як вас тогди, жиди, страх не знав?

Жид

Як? цому? для цого?
Сцо то ти мовис такого?

Русин

Бо ся тогди предивние знаки ставали,
Світ (сонця) ся мінив, (мертві з гробів уставали).
Земля тряслася, каміння ся розпадало,
Все створіння божое на жаль бозкий ся зміняло.

Жид

Добер год на тебе, русине! Я того не знаю.
Але як ти свою віру, так я свою вихваляю.

Русин

Що ж у вас за віра? Де ваш піст, де свята?

Жид

На сцо ти ся випитуес, для якого ката?
Коли б я тобі поцав свої свята виліцати[1],
Могло би в твоїй бороді й волоска не стати.
Тільки ведлуг єдного звицаю...

Русин

Та дей, дей! На тобі, наперед позволяю.

Жид

(Коли так, то н)уз поцекай,
А ти мене, русине, не шахрай!
Отоз то в насих зидов
Свята ідут рядом:
Персий пейсех, другий пурим,
Коли бувает гамана гоним;
Єсце росхевдие, так тез і трубки —
Коли бис не попустив як коза бубки!
А сце на коздий тиздень сабати.

---

[1] Пор. польське wyliczac — вичисляти.

Русин

Ци вже всі, ци ще будеш, жиде, вилічати?

Жид

Не могу, добер год на тебе, без талмутов нагадати.
Пойде на цас, з талмутов собі оглязу
І зараз вернувси ся тобі розказу.

Русин

Ой стуй же, жиде, от я свої тобі розкажу!

Жид

Обицайте, добер год на тебе, покорне тя просу.

Русин

Отож-то тобі, жиде, на пам'ять вношу
(і ва кождим разом жида потрясет[1]*).*
Рождество Христово, богоявління,
Василя Великого і стрітіння,
Сорок мучеников і Олексія,
Также благовіщення і вербная неділя,
Та спаса святого і святая неділя,
Там же будет Петро і пророк Ілія,
Та святого Амбросія і батька Николи.

Жид

О вей, не хоцу ся закладати з тобою ніколи!
О вей, гою, доки-з будет свят тих?

Русин

Отож-то вже, жиде, неділя всіх святих!
(І всю бороду вирвав.)

Жид

(по бороді лемент зачинав).

О вей, Адонай, бозе зивий,
Ото оспетив[2] мене гой злосливий!
Бороду мні вирвав, як драпізний вовк,
І кієм дузе такзе боки натовк.
Ні до зонки, ні до дітий ніяк прийти!
Ото оспетив так еси мене, гою ти!
(І відходить.)

Рукопис, у якім міститься отся інтермедія, належить до бібліотеки Народного дому у Львові, ч. 164, і описаний

---

[1] Властиво, виривае волос із бороди.
[2] Пор. польське oszpecić — споганити.

д-ром Свенціцьким[1]; автор опису, одначе, не добачив тої інтермедії і не зазначив її існування.

Рукопис писаний різними руками і в різних часах; та часть, де написана інтермедія, належить до старших часів і, певно, походить із XVII в. Писано виразним, гарним скорописом, хоч папір декуди від частого читання затовщений або викришився так, що з тексту бракує поодиноких слів, які, одначе, легко доповнити.

Майже рівночасно зо мною, та незалежно від мене переписав сю інтермедію проф. В. Перетц і опублікував її зі своєю розвідкою в «Известиях отделения русского языка и словесности имп[ераторской] Академии наук», 1907, кн. 4, ст. 52—86 п[ід] з[аголовком] «К истории польского и русского народного театра XIII—XIV». Текст інтермедії в тій публікації міститься на ст. 79—84. Проф. Перетц переписав і опублікував сей текст невільничо, російською методою «слово в слово, буква в букву», та не обзнайомлений докладно з нашою мовою та її діалектичними особливостями, в многих місцях відчитав текст хибно, а хоч пододавав під текстом немало ноток, то вони все-таки мало що пояснюють. І з усім тим його публікація має свою вартість, і я декуди користуюся нею при своїй реконструкції тексту інтермедії.

Щодо змісту інтермедії, то він має свою невеличку історію, досліджену вченими Келером, Тихонравовим та Веселовським, яку тут передаю в короткім нарисі. В р. 1858 написав німецький учений Рейнгольд Келер статтю «Rosenbluts Disputaz eines Freiheits mit einem Juden», яка 1859 р. була надрукована в часописі «Germania», вип. IV, ст. 483—493. Нав'язуючи до недавно перед тим опублікованої Адальбертом Келлером збірки старонімецьких запустних комедій «Altdeutsche Fastnachtspiele», у якій була поміщена також комедія Розенбліта, Келер слідить за історією теми по різних старих і нових літературах. Зміст Розенблітової диспутації ось який: У Нідерландах почалася в однім місті суперечка між жидами й християнами, і, нарешті, за радою одного старого жида ухвалено устроїти диспут двох мудреців із тим, аби прихильники того, хто буде перепертий, ви-

[1] И. С. Свенцицкий. Церковно- и русско-славянские рукописи публичной библиотеки Народного дома во Львове (Оттиск из «Известий отделения русского языка и словесности имп[ераторской] Акад[емии] наук», т. IX (1904 г.), кн. III, ст. 56—57).

бралися з міста. Християни довго не могли знайти такого вченого, який би захотів диспутувати з жидівським рабином, та нарешті зголосився до них мандрований бурлака, названий тут Freiheit, у дрантивім убранні, і заявив, що готов диспутувати з жидом. Християни згодилися і дали йому гарну одежу, їсти й пити, і він виступає до диспути. Він радить жидові завершити суперечку або в трьох питаннях, або в трьох жестах без слів. Жид вибирає жести. Він підносить один палець угору, бурлака підносить два— і жид узнає себе переконаним і пояснює своїм одновірцям, що своїм жестом хотів зазначити, що є лиш одна дорога до правди, а на се бурлака відповів йому, що їх дві, одна до неба, друга до пекла. Натомість бурлака пояснює християнам, що жид одним пальцем погрозив йому, що виштуркне йому одно око, на що він відповів йому погрозою, що він готов виштуркнути йому оба. Наступає друга диспута: жид простягає долоню, бурлака затулений п'ястук, і знов жид признає себе побідженим і толкує своїм, що він своєю простертою долонею давав знак, що бог милосердний, на що від бурлаки одержав знак, що боже милосердя не кождому отворене. Бурлака натомість пояснює своїм одновірцям, що жид грозив йому поличником, а він загрозив жидові кулаком. При третій диспуті жид устромляє палець до рота, а бурлака поводить себе долонею по животі. І знов жид признає себе переконаним і толкує жести так: він хотів показати, що всяка мова йде з уст, а бурлака показав йому, що вона йде з серця. Бурлака натомість толкує своїм, що жид кпив із нього, нібито він голодний, але він дав йому знак, що чує себе ситим. Так і скінчилася їх диспута[1].

Рейнгольд Келер зібрав значне число варіантів до свого оповідання з європейських і орієнтальних письменників, усе до теми, що розмова жестами робить забавні непорозуміння. Не зайвим буде додати, що й в устах українського народу живе й досі подібне оповідання, яке, певно, чув і обробив віршем Степан Руданський в одній із своїх співомовок під заголовком «Рабин і запорожець» (Твори Степана Руданського, т. І. У Львові, 1895, ст. 38—42).

Тут вона виглядає ось як:

---

[1] Reinhold Köhler. Kleinere Schriften zur erzählenden Dichtung des Mittelalters, herausgegeben von Johannes Bolte. Berlin, 1900, ст. 479, 493.

РАБИН І ЗАПОРОЖЕЦЬ

Читав рабин свої книги
Двадцять і сім років,
Прочитав усі талмуди
І усіх пророків.

Читав двадцять і сім років,—
Ні з ким ані слова!
З ним не сміла говорити
Й сама рабинова.

І чи то він свою мову
За той час забувся,
Чи з великої науки
З розуму схибнувся?

А як вийшов уже на світ
Жидову учити,
Він зачав уже на мигах
З нею говорити.

Чудуються, дивуються
Жиди бородаті
І давай по цілім світі
Гонців розсилати.

Ганяються гонці всюди,
Мудрих зволікають,
Та щось мови його й мудрі
Не дуже втинають.

Але їде запорожець
Та й почав питати:
«А що у вас, жиденята,
Доброго чувати?»

Жиди й кажуть козакові:
«Таке й таке діло».
«Ет, дурні ви, жиденята»,—
Каже козак сміло.

«А скажіть-но,— каже,— тому
Величному пану,
Що я із ним хоть і зараз
До розмови стану».

Пішли жиди до рабина,
Разом повклякали,
Доторкнулись його капців,
З страхом запитали,

Чи зволить він козакові
Мовити з собою?

Рабин тільки подивився,
Махнув бородою.

І вернулись жиденята
Козака просити,
Щоби козак із рабином
Ішов говорити.

Прийшов козак, поклонився,
Рабина вітає,
Але рабин встає з крісла,
Палець наставляє.

Наставляє — біс то знає,
Чого рабин хоче.
Але козак йому сунув
Аж два перед очі.

Кивнув рабин головою,
Махнув бородою,
Показує йому вгору
Правою рукою.

«Він угору,— тра донизу»,—
Козак розважає,
Та нагнувся і рукою
В землю утикає.

Махнув рабин головою,
Подивився всюди
І складає собі руки
Наохрест на груди.

Тоді козак приступився,
Як заїде в пику!
Ціле місто зворухнулось
З галасу та крику.

Але рабин знов спокійно
Махнув бородою,
Поклонився козакові,
Пішов з жидовою.

Приступили жиденята,
Рабина питали:
«Що пан рабин з запорожцем
Розмовляти мали?»

І сів рабин коло школи
Та й став говорити:
«Я питався, хто б тебе мав
Таким сотворити?

А він мало так казати:
«Що питати· много?
Той мене мав сотворити,
Хто й тебе самого».

О, герехт! Що правда — правда!
Я ще став питати:
«Хто б то був, що мав над нами
Небо збудувати?»

А воно пак так розумно
Мені відказало:
«Той і небо, хто і землю
Сотворити мало».

Я ще став йому казати,
Що бог не гнівливий,
А воно мені сказало,
Що і справедливий».

Підступили й наші люди,
Козака питали:
«А що то ви із рабином
Розмовляти мали?»

«А що ж, люди! Та жид жидом!
Я лиш показався,
А він пальцем вже до ока
Мені добирався

Та мене то не схитрити,
Знаю, чого хоче,
Та йому аж два козацькі
Сунув перед очі.

Бачить рабин: не злякає,
«Повішаю!» — каже.
«А я тебе,— йому кажу,—
Закопаю, враже!»

А він каже: «Зв'яжу руки».
Чи чули огиду?
А я його за те в пику:
«Брешеш, вражий жиду!»

Отся співомовка, написана 1858 р., виявляє значні відміни від інших варіантів сього оповідання. Головною її хибою можна вважати брак мотивування диспути між рабином і запорожцем, а властиво, дуже слабе мотивування, придумане, очевидно, самим поетом, до якого се оповідання дійшло, мабуть, у не зовсім добрій формі. Бо ж не можна вважати правдивим твердження поета, що рабин,

читаючи святі книги, зовсім забув говорити з людьми, коли після розмови з запорожцем він зі своїми жидами говорить зовсім свобідно й розумно.

Але всі ті оповідання не належать безпосередньо до теми нашої інтермедії, бо в ній, як бачимо, розмова між русином і жидом іде не жестами, але обертається довкола одного релігійного чи обрядового питання.

В тім самім 1859 р., коли вийшла статейка Келера, московський проф. Тихонравов опублікував староруські рукописні легенди «О преніи христіан с жиды» (Летописи русской литературы и древности, т. III, стор. 66—78). Тихонравов показує зв'язок між оповіданнями про диспуту жестами та групою оповідань, яку можна назвати диспутою про число святих. Подавши головні факти з статті Келера, він зупиняється на назві Freiheit, що по-грецьки звучить Eleutheros, і на тій підставі догадується, що ся легенда мала якийсь зв'язок із легендою про Елевтерія, який у церковнослов'янських оповіданнях про 12 п'ятниць також іменем християн диспутує з жидом. І ще одна схожість імен: у церковних текстах жид називається Тарсій або Таріх, а в опублікованій Тихонравовим статті «Слово о вѣрѣ христіанской и жидовской» також називається Тараскою. Ся легенда заховалася в двох редакціях, що різняться стилізацією, але мають однаковий зміст, списаних десь на великоруській території, мабуть, не раніше XVII в., і в них зведено оповідання про розмову жестами з диспутою про число святих.

У оповіданнях, виданих Тихонравовим, маємо таку сцену. В якомусь місті живуть обік себе вельможі жидівські та християнські і панує князь християнин. Він говорить жидівським вельможам: «Наша віра богу мила й свята». На се жидівські вельможі сказали: «Ні, наша віра ліпша від вашої, бо наша старша». І почалася сварка. Жиди пропонують диспуту для виказання правдивої віри: нехай кожда сторона поставить свого «філософа»; котрий котрого перепре, на того віру пристануть усі. Та християни не можуть знайти такого філософа між собою. Князь сумує, та ось приходить до нього скоморох і обіцюється стати з жидівським філософом на диспуту. А жиди від себе ставлять філософа Тараска, «мужа мудра и горазда к книгам и велѣречива». Зразу йде між обома відома диспута жестами, в якій жид Тараска признає себе побитим. Далі жид каже до скомороха: «Оставим то все, сочтем в году,

в коей вѣре праздников больше, та и лучше вѣра». И рече скоморох: «Добро рекл еси, жидовине философе! Наперед в моей вѣре счести празников в году, а дай мнѣ у тебя из бороды по волосу рвать и класти перед собою и перед тобою; ино тебѣ внятно будет, а мнѣ паметно: сколко в году праздников и сколко котораго дни святых, и яз столко вырву у тебя волосов. А ты, жидовине, станешь щитать в своей вѣрѣ жидовской, сколко праздников в году, и ты у меня по волосу рви из бороды да клади перед собою и передо мною». И рече жидовин: «Добро рекл еси, философе, буди тако і твори ясеж хощещи».

Скоморох перший вичисляє християнські свята, а жид уже не приходить до слова. Скоморох переходить лише три дні:різдво Христове, собор богородиці, Стефана-первомученика і дві тьми мучеників, причім, спіймавши жида обома руками за бороду, вирвав її мало не всю. Та коли потім ідуть іще 14 000 младенців, убитих Іродом, жид не може витримати і втікає разом із усіма жидами, а скомороха князь ставить воєводою.

Щодо походження сеї другої фацеції, диспути про свята, Тихонравов не може сказати нічого понад те, що початок обох редакцій сходиться близько з оповіданням про Елевтерія та 12 п'ятниць. Одначе ся схожість сягає не далі, як до уставлення диспути. Тихонравов догадується, що оповідання про Елевтерія та 12 п'ятниць прийшло з Візантії досить вчасно до слов'ян і також до Німеччини, де дало імпульс до витворення фацеції про Freiheit та його диспуту з жидом при помочі жестів. Одначе ані грецького тексту Елевтерієвої легенди, ані посередніх між сею легендою й комічними диспутами в великоруських оповіданнях Тихонравов не вказав.

У маєвій книжці «Журнала министерства народного просвещения»* за рік 1877 пок[ійний] О. М. Веселовський присвятив сим оповіданням окрему главу своєї праці «Опыты по истории развития христианской легенды»* (II часть, розд. V). Оскільки про Елевтерієву легенду проф. Веселовський сказав немало нового й цікавого, остільки про фацецію з диспутою жестами та з диспутою про число святих не сказав нічого нового. Правда, він навів один варіант диспути про число святих, що міг би був навести його на властиву дорогу, але він не добачив тої дороги. Той варіант, поміщений у збірці Афанасьєва* «Народные русские сказки», т. IV, стор. 537, виглядає ось як: «Поперечи-

лися якось русин (русский) і німець, у кого більше святих. Аби розсудити суперечку, німець пропонує русинові висмикувати один одному по волоску з голови при вичисленні кождого святого. Кинули жереб, кому починати, і жереб випав на німця. Він начислив до 30 і питає: «А що, буде й у вас так багато?» А русин як пішов вичислювати, та дійшовши до 40 мучеників, вирвав у нього на раз цілий жмуток волосся. А потім каже: «А ось у нас 28 грудня дві тьми мучеників у Нікомидії, а 29 грудня 14 000 мучеників». І почав торгати німця обома руками за волосся. Тут німець не витерпів і закричав щосили: «У вас більше! У вас більше!»

О. Веселовський бачить у тім уснім оповіданні лише травестію Елевтерієвої легенди і порівнює її з іншими подібними травестіями святих мотивів, звісними в західнім середньовіковім письменстві, а потрохи й у слов'ян. Він вичисляє такі травестії, як похвала святого Ніхто, про вечерю св. Кипріяна, старофранцузькі про St. Ognon, St. Raisin і їх слов'янську паралель «Мученіе преподобнаго Гроздія», що має свої прототипи в грецьких і ефіопських варіантах, далі французькі St. Hareng, Sta Cipolla і т. д. Та мені здається, що всі ті святі не мають ніякого зв'язку з диспутою про свята. Веселовський хилиться до думки, що в середніх віках у Західній Європі була якась латинська легенда, з якої, з одного боку, пішли слов'янські легенди про Елевтерія та 12 п'ятниць, а з другого боку — прототип комедії Розенбліта про диспуту жестами. Та й така гіпотеза не доводить нас ні до чого, бо оповідання про диспуту жестами було відоме в Європі вже в XIII в. і цитується Аккурсіаном у коментарії на Пандекти, де воно не має ніякого зв'язку ані з Елевтерієм, ані з диспутою про число святих.

Проф. Перетцові лишилася невідома розвідка проф. Тихонравова, наведена вище, і тому він у своїй розвідці, також наведеній вище, як одинокий науковий апарат до сеї інтермедії подає виписку з одного рукопису Румянцевського музею* в Москві п[ід] з[аголовком] «Исторія, преніе и истязаніе о вѣрѣ у христіан со жидами» та згадує коротко розвідку О. М. Веселовського «Опыты по истории развития христианской легенды» в «Журнале министерства народного просвещения», ч. CXC, стор. 86—98, де також згадано про спір за віру між християнами й жидами, що переходить у спір за число свят і кінчиться тим, що християнин у жида

вириває волос за волосом із бороди, а нарешті, і всю бороду. В оповіданні, яке навів проф. Перетц на стор. 77—79 своєї розвідки, перечиться жид Тараско зі скоморохом, де скоморох, вириваючи жидові волоси з бороди при вичислюванні християнських свят, приговорює широко за кождим волосом. Вирвавши так досить багато волосів при перших днях різдва Христового, він примовляє: «Нет, еще не последней праздник, но начало праздников: и сие тебе, брат Тараско, приходит не к смеху, но к вящшей погибели. На пятый день рождества Христова праздник у нас четырнадцяти тысяч младенцов, ото Ирода и от вас, жидов избиенных, и укажу, как вы их избивали». И взяв жидовина за остаток бороды нача немилостивно и безчеловечно драти и ногами топтати, глаголя: «Так вы младенцев во время рождества Христова побивали!» А Тараско вопиял великим гласом: «О горе, о горе мне, яко впадох в немилостивия руки скоморошьи!» Скоморох же и остальные волосы из бороды все выдрал и рече Тараске: «Сколько жестоко тебе есть противу рожна прати, столько вам есть, завистивом жидом, против истинныя веры стояти». Князь і інші християни, що були свідками того спору, почали тішитися та докоряти Тараскові, а скоморох сказав: «Послушай, Тараско, еще у нас праздники господския все впереди: обрезание господне, крещение и протчие многие, а у тебя на бороде нет ни единаго волоса, а на голове и подавно. Что имаши против наших праздников ставить? Обсеку тебе руки и ноги, а против обрезания обрежу тебе нос и губы». Після сього Тараско стояв, плачучи та ридаючи, поки всі жиди з ним не «побѣгоша посрамленны вельми». Маємо тут, очевидно, великоруську концепцію сього міжнародного оповідання, яка не знає міри жорстокостям супроти ворога божого. Очевидно також, що ся версія не могла бути безпосереднім джерелом нашої інтермедії.

У рукописній традиції нашого народу се оповідання заховалося в деяких рукописах із XVIII в. в перерібках, більше або менше зближених до народної мови. В своїй збірці «Апокрифи і легенди з українських рукописів», т. IV, стор. 81—6 я опублікував дві такі перерібки, в головному згідні щодо змісту, хоч оповідані не однаково. В тексті Іллі Яремецького-Білахевича* місто, де відбуваються часті суперечки між християнами й жидами, називається Шпал; учений християнин, що стає до диспути з жидом, називається Єзерій, жид Тарх, а його син, що відіграє

важну роль в оповіданні, Малх. У диспуті християнин перепирає жида так, що сей признає правдивість християнської віри, але розсердившися він завважує, що християни нічого не знають про 12 п'ятниць, корисних для їх душ, і гримнувши дверми, відходить. Єзерій запитує його сина, що лишився в кімнаті, чи він не знає, що сказав його отець про 12 п'ятниць. Малх оповідає християнам ось який секрет: коли жиди спіймали Христа і вели його на муки, знайшли в нього карту, на якій було прописано 12 п'ятниць; сю карту вони прочитали і вкинули в огонь, а Христа уморили злою смертю. Пам'ять про тих 12 п'ятниць заховалася між жидами, але вони поклялися не видавати її християнам. «Але я,— додав Малх,— переконавшися, що християнська віра правдива, оповім вам усе про ті п'ятниці від першої до остатньої». Коли Єзерій вислухав його оповідання, прийшов Тарх і сказав до нього: «Бачу, що ти змішався і не знаєш про 12 п'ятниць». На те Єзерій виповів йому чисто все, що чув від Малха. Тарх, змірковавши, що його син зрадив жидівську тайну, кинувся на нього з ножем, зарізав його, а потім убив сам себе.

В рукописі Івана Кузикевича християнин називається Алиферій (популярна форма зам[ість] Елевтерій), край, де живуть християни з жидами, називається Лавра; жид, що виступає до диспути, називається Тарасій, а час, коли відбувається диспута, означено «за царя Нерона». Зрештою, оповідання змістом подібне до попереднього, тільки нема згадки про самовбійство жида Тарасія.

В устах українського народу ся фацеція відома в двох редакціях, що позволяють нам зробити дальший крок до пояснення загадки. Одна редакція записана мною в Нагуевичах, Дрогобицького пов[іту] і надрукована в «Етнографічнім збірнику», т. VI, виглядає як безпосередній відгук інтермедії. «Жид із хлопом поперечилися, у кого більше свят, у жидів чи у русинів.

— Слухай, Іване,— каже жид,— кілько у нас свят, тілько я тобі волосків із голови вимкну.

— Добре,— каже Іван,— а я тобі так само, кілько у нас.

Почав жид рахувати: — У нас судний день, то раз! Трубки, то два! Кучки, то три! Гамана, то штири! Пейсах, то п'ять! Зелені свята, то шість.

— Ну, далі! — каже хлоп.

— Що далі? У вас хіба більше?

— Ну, у нас перше різдво, то раз. Друге воскресення, то два.

Та й так вичисляє далі по одному, по одному, і за кождим жидові волосок смик! А потім сприкрилося йому та й каже:

— А потім трьох святих! А потім сорок святих! А нарешті всіх святих!

Та й за тим словом як ухопить жида обома руками за пейси, як торгне з усієї сили, чисто вирвав».

Як бачимо, оповідання найближче з усіх, досі цитованих, сходиться з інтермедією, і я не сумніваюся, що воно виплило з неї, було переповідкою того, що селянин бачив на сцені. Друге оповідання записане В. Гнатюком у Пужниках Бучацького пов[іту] і поміщене в тім же «Етнографічнім збірнику», т. VI, малює контраст між русином і поляком, нав'язуючи до інтересного етнографічного спостереження: чому поляки всі ходять обстрижені, а русини залюбки носять довге волосся. Ось що оповідав на сю тему д. Гнатюкові невтомний балагур Тимко Гринишин у Пужниках: «Мав русин єдного коня, а поляк другого. Орали поспів у полі. Али як прийшло єдного святого, прийшов поляк до русина, каже: «Ходім орати!» — «Я не піду, в мене нині свято». А він єму вимкнув волос єден з голови і пішов додому. А як прийшло трьох святих, прийшов поляк до русина, каже: «Ходи, підем орати!» А він каже: «Я не піду, бо в мене нині трьох святих». А він єму вимкнув три волоски і пішов додому. А як прийшло сорок святих, приходить знов поляк до русина, каже: «Ходи, підем орати!» — «Я не піду, бо в мене нині сорок святих!» Він єму вимкнув сорок волосів з голови і пішов додому. А як прийшло wszystkich swjentych, прийшов русин до поляка, каже: «Ходи, підем орати». Каже поляк: «Я не піду, бо в мене нині wszystkich swjentych». А русин як злапав поляка за чуприну своїми пазурами, то му не лишив ані волоска. На той знак теперка в Польщі голови стрижуть, бо їх русин так обскубав, а вони як си взяли звичай, та й дотепер».

Се оповідання належить до ряду таких творів, що були складані з виразною метою — пояснити чи то якесь місцеве явище (слід камені, скеля в людській подобі), або якийсь загальний чи місцевий звичай, характерну прикмету чи привичку, обряд чи вірування. Невважаючи на те, що такі витвори фантазії, здавалось би, повинні би бути прив'язані до даного місця і до кождої місцевості інші, стрі-

чаємо й тут багато спільного між різними, не раз зовсім далекими околицями. Чудесні легенди, утворені в одній місцевості, силою своєї ефектовності причіпляються до другої, третьої і т. д. В нашім випадку те саме бачимо з характеристикою різних національностей. У варіанті Афанасьєва йде конфлікт між русином і німцем, у нашім — між русином і поляком. А ось у польській книжечці «Magazyn anekdotów», виданій у Варшаві 1793, маємо в томі IV, стор. 16—18 оповідання «Wygrana w sprzeczce», що вказує на правдоподібне джерело всіх аналогічних оповідань.

«Два паломники,— читаємо там,— француз і іспанець, зійшовшися в гостинниці, розбалакалися про почесті, кождий своєї вітчини, вихваляючи один понад другого добрі прикмети свого народу. Іспанець, бачачи, що в многих точках Іспанія не може дорівняти Франції, кинувся на релігію в тій певності, що бодай у тій точці візьме верх.

— А що? — мовить до француза.— Чи таке в твоїм краю богослужіння і честь богу, як у моїм? У вас коли священик іде з паном богом до хорого, то йде сам один священик із хлопцем, що дзвонить. А в нас у Іспанії з якою пошаною ведуть священика! Ніколи інакше, лише кількасот осіб довкола нього зо свічками, а інші несуть докола нього смолоскопи; кождий, хто стрінеться з ним на вулиці, хоч би мав найпильніше діло, покидає його і йде супроводити священика. Навіть король і гранди, коли їм се трафиться, мають собі за честь нести балдахин над священиком.

— Се правда,— відмовив француз,— але чи знаєш, чому се так? Отже у Франції, здавна правовірній, не треба пану богу великої асистенції, бо він певен, що його не спіткає ніяке лихо. Але в Іспанії, де так багато жидів (ся суперечка велася ще перед прогнанням жидів із Іспанії), треба конче пану Ісусові значної асистенції, аби його жиди знов не розп'яли.

— Як то,— обурився іспанець на француза,— чи й щодо релігії міркуєш удержати перевагу над Іспанією? Хіба не знаєш, що маємо далеко більше канонізованих святих, ніж у мене волосся в цілій бороді?

— Перепрашаю дуже,— відповів француз,— французьких святих далеко більше!

І завівши іспанця до присутніх, сказав: «Ось, мої панове, сей іспанець говорить, що в них далеко більше канонізованих святих, ніж у нього волосся в бороді, а я тверджу, що французьких святих сто раз більше, ніж у мене

волосся на бороді й на всій голові. За кождим іспанським святим, якого назве, нехай він мені вирве волос із бороди! За те я за кождого названого французького святого вирву йому.

— Згода! — озвався іспанець.

— Але, бідолахо, обідру тобі цілу кастильську бороду,— кепкує француз.

— Ну, гляди лише, аби ти сам не стратив своєї паризької фрізури! — відповідає іспанець.

Стають оба проти себе, б'ються об заклад, складають «за руки» значну суму, яку має одержати той, хто переспорить другого. Починає француз: «Святий Діонісій» і вириває іспанцеві волос із голови. «Святий Ігнатій»,— мовить іспанець і те саме чинить французові. Француз: «Св. Людовик». Іспанець: «Св. Тереса». Француз: «Св. Мартин», Іспанець: «Св. Ксав'е». Француз: «Св. Клотільда». Іспанець: «Св. Ізидор». Француз: «Св. Брунон». Іспанець, вирвавши французові на раз два волоски, аж йому сльози закрутилися в очах, мовив: «Св. Козьма й Даміян». Розсерджений француз і болем, і пакістю, й стратою своїх двох волосків, а до того збоявшися, щоб і далі за його одного святого іспанець не приводив йому двох, ухопив обома руками іспанця за вуси і, крикнувши: «Одинадцять тисяч святих дів!», вирвав йому вуси дорешти. Тут був кінець суперечці, бо не тільки іспанець не придумав більшого числа святих або хоч би й такого великого, але з болю бідолаха не міг сказати ані слова і зрікся свого заставу»[1].

Автор сеї книжечки брав тут і в багатьох інших випадках свій матеріал із французьких книжок, із багатої в XV—XVIII вв. літератури забавних анекдотів, і там треба й шукати його первовзору. Факт, цитований у самім оповіданні, що се діялось іще перед вигнанням жидів із Іспанії, вказує на дату перед р. 1492.

Написано восени 1907 р.
Поправлено й доповнено
в першій половині 1913 р.

---

[1] Magazyn anekdotów. Warszawa, 1793, t. IV, стор. 15—18.

В ІНТЕРЕСІ ПРАВДИ

Вдячний д. Іванові Ющишинові* за його простору та, без сумніву, щирою прихильністю надихану, старанно зроблену статтю під заголовком «Іван Франко як педагог», якої дві перші часті появилися в чч. 1 і 2 «Учителя» за вересень і жовтень б[іжучого] р[оку], я все-таки уважаю потрібним у інтересі правди спростувати або докладніше обговорити деякі подробиці, особливо там, де автор статті, даючи свої відомості з інших джерел, а саме з праць М. Возняка та С. Єфремова, за ними подав також відомості неправдиві або осуди ні на чім не оперті. Розумію добре трудність такої роботи, яку взяв на себе д. Ющишин, і маю всяке признання для його праці та об'єктивності, і надіюся, що й також редакція «Учителя» окажеться об'єктивнішою від тих наших органів, що протягом остатнього року або зробили мені неможливим забирати в них голос, або кілька разів у різних справах формально замикали мені уста, відкидаючи мої праці або принагідні замітки, що простували не одно таке, що без них пішло в публіку неправдиве або несправедливе, на мою думку.

Особливий клопіт мав я з д. Возняком, який у дуже розширеній популярній публікації, в календарі товариства «Просвіта» на 1913 рік, помістив простору статтю про моє життя й діяльність, дуже багату на помилки, непорозуміння та стилістичні й речові незручності. Прочитавши ту статтю, я попробував спростувати в «Ділі» лиш одно зовсім уже абсурдне його твердження, буцімто я, ходячи два роки до людової школи в Ясениці Сільній, не навчився нічого, а натомість, ходячи протягом двох тижнів до школи в Нагуевичах, навчився руської, польської й німецької мови. В своїм спростуванні я пояснив, що людова школа в Ясе-

ниці Сільній була т[ак] зв[ана] тоді статова, де вчили від першої класи по-руськи й по-польськи, а в другій починали також науку німецького язика, коли натомість у Нагуєвичах тоді ще була школа т[ак] зв[ана] парохіальна, де вчили тільки руського та потрохи церковнослов'янського язика й церковного співу. Редакція «Діла», аби не робити прикрості д. Вознякові, уділила йому моє спростування в рукописі, і він, оправдавшися усно передо мною, що написав се по своїй догадці, поправив ту помилку в окремій відбитці своєї статті*. Розуміється, інші його помилки, не спростовані мною тоді, так і лишилися в його статті та в окремій відбитці і перейшли, як я сього й сподівався, також у статтю д. Ющишина.

І так, читаємо на ст. 39 про мій перший арешт ось яку зовсім неправдиву відомість: «Його вмішали в соціалістичний процес і навіть засудили на дев'ятимісячну тюрму, видержавши перед тим 8 тижнів у слідчій в'язниці за належання до тайного товариства, до якого він дійсно ніколи не належав і якого, як здається, навіть ніколи не було». Се одно з численних непорозумінь д. М. Возняка, який у моїй автобіографічній записці, поміщеній на вступі збірки оповідань під заголовком «В поті чола», міг прочитати зовсім недвозначно, що слідчий арешт у процесі 1877—78 рр. тривав несповна 8 місяців, а засуджений був я на 6 тижнів арешту за проступок, а не за жоден злочин. Розуміється, що тайного товариства не могло бути між оскарженими, з яких один, і то головний (Михайло Котурницький, recte[1] Борковський*) був родом із Росії, а тільки проїздом із Женеви до Росії зупинився на кілька день у Львові і був ув'язнений, не бачившися перед тим ніколи з жодним із оскаржених,— другий жив у Відні*, а одна (Анна Павликівна*) жила в Косові. Так само недокладно сказано на ст. 43 про мій третій арешт у Львові літом 1889 р., коли я за невідому ані мені, ані самому слідчому судії провину просидів не 3 місяці, а тільки 40 днів у слідчім арешті.

Переціпює, на мою думку, д. Ющишин вартість статті Єфремова про моє життя й мою літературну діяльність. Хоча д. Єфремов для написання тої статті в своїм часі був висланий до Львова редакцією «Киевской старины» і прожив тут кілька тижнів, пильно читаючи мої писання, не відомі в Росії, та де про що принагідно розпитуючи мене,

[1] Вірно *(лат.)*.— *Ред.*

то все-таки, як росіянинові[1], йому багато подробиць нашого життя та наших порядків лишилися неясними, і він майже щокрок у своїх статтях про мене робить помилки, зовсім природні для російського письменника. Даремно називає д. Ющишин характеристику моїх дитячих літ, як написав Єфремов, «незвичайно майстерною». Вона, навпаки наскрізь неправдива, бо основана не на моїх власних спомінах, про які в мене не допитував д. Єфремов, але на ніби автобіографічних оповіданнях про малого Мирона, в яких справді міститься дещо автобіографічне, але далеко більше чисто літературного. Та й то цікаво, що з тих автобіографічних оповідань ані д. Єфремов, ані д. Ющишин навіть не згадали про оповідання «Під оборогом», може найцікавіше з них усіх, яке дає, щоправда, неповний, але в значній часті правдивий образок із моїх дитячих літ, іще поки я пішов до школи.

Те, що пише д. Ющишин за Єфремовим на ст. 9 унизу про важкий вплив окруження, а спеціально родини на дитину, правдиве лиш почасти. В оповіданні я не був обов'язаний подавати повну картину мого дитячого життя, яку взагалі можна назвати, незважаючи на її селянські обставини, світлою, та в многім поетичною в порівнянні до темної нужди та зопсуття, серед яких виростають дуже часто діти бідних людей по містах. Так само неправдиво в головному схарактеризовано у д. Ющишина на ст. 10 мої літа в василіанській школі в Дрогобичі. Я пройшов її протягом 3 літ, вписаний ректором о. Барусевичем на підставі дуже корисного свідоцтва вчителя з Ясениці Сільної відразу до другої класи т[ак] зв[аної] нормальної школи, і пройшов усі три класи відличним учеником, отже про «коштування гіркого кореня науки», яке по традиції старої української школи підсуває мені д. Єфремов, не може бути й мови. Супроти сього зовсім неправдиві ось які його слова: «А в школі василіан ще збільшились немилі обставини школярського життя, де навіть самі вчителі насміхалися й збиткувалися над несмілим і заляканим селюхом. Боязкий, неодягнений і нечесаний хлопчина надавався на посміховище товаришам і безборонну жертву вчителям». Ті слова могла сплодити тільки хвора фантазія письменника, що не вміє уявити собі селянського хлопця інакше, як боязким, неодягненим та нечесаним. Щоправда, бували в мене в пер-

[1] Тобто жителі Наддніпрянщини.— *Ред.*

ших днях шкільного життя прикрості з товаришами, але ті прикрості були хвилеві та скороминущі і швидко перейшли в приємне товариське співжиття. Так само про вчителів-василіан, під котрими я проходив ті три роки нормальної школи, з виїмком о. Телесницького, що мав пасію до биття дітей, не можу сказати нічого злого, а навпаки, [про] таких вчителів, як клірика Крушельницького, що був господарем класи в другій класі, о. ректора Барусевича, що вчив німецького в третій класі, катехиту о. Красіцького, родовитого поляка, та о. Немиловича, пізнішого ігумена, що був у нас господарем у четвертій класі, згадую як про світлих, гуманних та симпатичних людей, що вміли вполти дітям не страх, а замилування до науки та до чесного, трудящого життя.

Правдоподібно, зі статті д. Єфремова взяв д. Ющишин також оцінку моїх молодечих поезій — друкованих у рр. 1874—6. «У цілій низці поезій, що друкувалися в «Друзі»*, по правді нема нічого цікавого; ні форма, ні зміст не заслугують на увагу. Правда, нерідко між фразистою мраковиною з купою блідих, видуманих ситуацій, можна натрапити на одну-другу реальну сценку, прегарний образ або до ладу схоплену подробицю, але й вони тонуть у безодні нестриманої балаканини. Франкові найбільше пошкодила в початках його літературної кар'єри тодішня літературна «мода» серед галицьких українців, з якої вродилася й власна тенденція молодого письменника наблизити нашу мову до російської, писати вищим стилем, з чого виходила якась макаронічна саламаха, недоладна мішанина мови української з російською, польською та церковнослов'янською. Не надолужував отсих дефектів і сам зміст, досить банальний і на звичайні тоді в Галичині теми: про святу Русь та величність її князів, про національне відродження русинів та «руський геній», про патріотизм, церковний обряд і т. і.» (ст. 36). Очевидно, д. Єфремов або не читав тих моїх молодечих творів, або виявив у своїм осуді повну нетямучість та непорозуміння. Згадаю тільки про свою першу друковану повість «Петрії й Довбущуки», без сумніву слабу з многих поглядів, та все-таки незвичайну не тільки на ті, але й на теперішні часи, багату різнорідними типами та сценами (селяни-багачі, біднота, євреї, розбійники, монахи, сільський священик, урядницька сім'я в місті, конокради, опришки), не говорячи вже про перші

прояви туристики, національного почуття не тільки серед русинів, але й серед євреїв. Я вважав відповідним і можливим передрукувати сю повість, хоч і з деякими перерібками та скороченнями (вона вийшла ілюстрована в Чернівцях 1913 р.), та думаю, що й перша її редакція щонайменше нічим, навіть язиком, не відповідає тому осудові, який написав д. Єфремов. Ще менше відповідають йому мої вірші з молодечих літ, які незабаром також із невеликими поправками та додатками вийдуть окремою книжкою* накладом Українсько-руської видавничої спілки і покажуть, наскільки я в них підлягав тодішній галицько-руській літературній моді і наскільки в них було «нестриманої балаканини», якою аж надто часто заповняє свої статті д. Єфремов.

Писано дня 23 жовтня 1913

ДО ІСТОРІЇ КОЛОМИЙКОВОГО РОЗМІРУ

Коломийковий розмір зробився незвичайно популярним у галицько-руській народній поезії, без сумніву, аж у XIX в., в якім у тім розмірі складено щонайменше 10 000 дрібних, 2, 4, 6 і більше стихових пісень ліричного та побутового змісту, в яких малюється незвичайно різносторонньо індивідуальне, родинне та громадське життя нашого народу в найрізніших його моментах. Ті короткі пісні, здавалось би, імпровізовані, та все-таки переважно передавані з уст до уст, визначаються безмірним багатством образів природи та характерних рис людського чуття, різнорідних настроїв та тонів — від почуття найніжнішої любові до різкого нападу на родинні та громадські непорядки, від влучної характеристики дівочої краси або парубочої вдачі до тонкого жарту або цинічного насміху. Взяті в своїй цілості, ті короткі пісні, яких корпус розпочав видавати В. Гнатюк[1], являються не так сучасною епопеєю народного життя, якої шукали колись польські романтики, як радше величезною панорамою з безліччю живих картин.

Додаймо до того, що коломийковим розміром зложено протягом XIX в. досить значне число епічних пісень історичного та побутового змісту, в тім числі досить значні групи пісень рекрутських та військових, про важніші пригоди деяких полків, про події 1848 р. та про війну з Кошутом*, про панщину та її знесення, про опришків* та про різні незвичайні пригоди по селах, такі як убійство мужа

[1] Досі вийшли три томи в публікації «Етнографічний збірник», томи XVII, XVIII, XIX, де поміщено 8622 пісні. Решта, яку має у себе ще д. Гнатюк, займе, певно, ще зо два томи.

жінкою або жінки мужем, отруєння парубка дівкою або вдовою. Поза обсяг галицько-руської території і в дальшу минувшину поза XIX в. сягають зложені коломийковим розміром пісні про смерть Нечая* в р. 1650, про вбійство Бондарівни паном Каньовським при кінці XVIII в. та про чумака. Пісні про опришків творять у тім ряді окрему, досить визначну групу переважно гуцульського походження.

Не зайвим буде додати, що коломийковим розміром задля його легкості та співучості користувалися протягом XIX віку деякі наші поети, а особливо найвизначніший між ними Шевченко, з лівобережців також Куліш і Забіла*, а з правобережців Степан Руданський, який сим розміром зложив ряд своїх поем про гетьманщину XVIII в., а також не мало співомовок. Користувалися сим розміром також галичани Шашкевич, Вагилевич*, Згарський* і інші та буковинці Федькович і оба брати Воробкевичі*.

Сягаючи в минувшість, бачимо, що найдавніші народні пісні, зложені коломийковим розміром і заховані до наших часів, сягають половини XVII в., часу Хмельниччини. Можна припустити, що генетично сей розмір в'яжеться безпосередньо з козацькими піснями 10-складового розміру. Коломийка в своїй нормальній формі, се той сам 10-складовий вірш із цезурою по 4-тім складі, тільки з повторенням першої часті, прим.:

Ой їхали козаки з обозу —

се початок відомої козацької пісні, коли повторити в нім два перші слова, маємо вірш коломийкового розміру:

Ой їхали, ой їхали козаки з обозу.

Маємо досить великий цикл народних пісень того розміру, переважно епічно-ліричного змісту, що малюють родинне життя, а головно становище жінки в родині. В протиставленні до пісень 12-складового розміру, що малюють переважно життя та пригоди козаків і були зложені мужчинами, пісні 10-складового розміру можна назвати жіночими, а їх постання можна віднести до XVIII та XIX вв. Десятискладовим розміром, але з іншою цезурою (5+5) зложені також колядки та щедрівки, які можна назвати найстаршими пам'ятками нашої народної творчості, бо найстарші між ними сягають, без сумніву, ще передхристиянських часів, досить значна група належить до часів князів-

сько-дружинного устрою, а найбільша часть малює життя селян у великих родинах та в дворищах.

Коли додати до сього ще факт, що найстарша пам'ятка християнського церковнослов'янського письменства, т[ак] зв[ана] «Азбучна молитва» Константинова зложена також 10-складовим розміром форми 4+6, а декуди 5+5, то будемо мати важну вказівку для дальшого досліду над розвоєм розмірів наших народних пісень. Не настоюючи на тім, аби наші пізніші народні пісні були безпосереднім наслідуванням книжкових взірців, мусимо припустити спільне джерело поетичної творчості у різних слов'янських племен, що в різних часах викликає у них поставання пісень різного змісту з однаковим розміром. Бо треба знати, що 10-складовим розміром, таким самим як «Азбучна молитва», зложена майже вся народна епіка болгар та сербів, що своїми початками в дохованих до нашого часу піснях сягає XIV—XV вв.

Спеціально щодо коломийкового розміру можна завважити, що нечисленні пісні того розміру у сербів переважно женські і виплили безпосередньо з пісень 10-складового розміру через повторення першої часті кождого рядка. Незвичайний зріст числа пісень того розміру на галицько-руській території у XVIII і XIX віках можна вважати явищем досить загадковим, хоч і не одиноким у своїм роді, бо йому відповідає аналогічне явище зросту т[ак] зв[аних] краков'яків серед галицьких поляків, коротких пісеньок серед словаків та серед наших лемків. Усі три групи тих коротких пісень мають однаковий 12-складовий розмір форми 6+6. Ідучи ще далі на захід, стрічаємо аналогічне явище також серед австрійських німців, у яких із уст люду списано багаті збірники коротких співанок, що називаються там їхнім діалектом Schnadahüpfeln (кравецькі підскоки). Їх розмір переважно анапестовий і шестискладовий, а кожда співанка складається з чотирьох коротких рядків.

Про існування віршових творів, зложених коломийковим розміром серед поляків, досі мало відомо, тому вважаю не зайвим зазначити, що таким розміром зложена дуже популярна в своїм часі поема Теофіля Ленартовича* «Bitwa Racławicka» і друга, менше популярна його поема «Branka». Чотири рядки з «Bitw-и Racławick-ої» за моїх шкільних часів у Дрогобичі залюбки співали гімназіальні ученики та передміщани; вони виглядають у оригіналі ось як:

Do Racławic ciągną nasi po cztery, po cztery,
Madaliński z ułanami, potem kosyniery,
Przyciągnęli przed kościółek, stanął ksiądz u progu.
«Mili bracia — rzekł Kościuszko,— pomódlmy się Bogu!»[1]

Не знаючи оригіналу, дрогобицькі співаки, звичайно, співали початкові слова не «Do Racławic», а тільки «Z Borysławia»[2], а в кінцевім рядку замість «rzekł Kościuszko» співали «za Kościuszkę»[3].

Ще менше відомий факт, на який тут хочу звернути увагу поперед усього полоністів, а далі й чужих дослідників розвою версифікації, що в польськім письменстві в самих його початках стрічаються вірші, зложені коломийковим розміром. Я знайшов поки що один вірш того роду, який уважаю не зайвим подати тут до загальної відомості, тим більше що міститься він у книжці досить рідкій, а при тім такій, що мало хто й надіяв би ся шукати його там. Ся книжка має заголовок «Porządek sądow y Spraw Mieyskich Prawa Magdeburskiego. r. 1559. Cum Gratia et Privilegio Regiae Maiestatis Lazarus Andreae impressit». Автор книжки, не підписаний на титулі, підписався під передмовою, що має заголовок «Epistola dedicatoria» і дату Dan z Krakowa szesnastego dnia Maia, roku pańskiego 1559. Bartlomiey Groicki na ten czas Podwóyci Krakow». За сею посвятою, писаною по-польськи, слідують два вірші, писані латинськими дистихами, один короткий (6 рядків) Петра Ройзія* «Ad lectorem», а другий (34 рядки) Андрія Тшецеського*, шляхтича польського, «De hoc Bartholemaei Grohicii familiaris sui libello carmen». Далі йде на 10 сторонах прозова «Przedmowa do Czytelnika, w którey jest opisana Summa tychto książek», а на дальших двох сторонах поміщено «Wiersze temu, co ty książki czytać będzie, Woyciech Kaszota, Franta dobry towarzysz rozsądek swoy oznaymuie». Ось ті вірші, друковані, як і ціла книжка, готицькими буквами та старим правописом, який тут для вигоди читача модернізується.

---

[1] До Рацлавиць тягнуть наші та все по чотири,
Мадалинський з уланами, потім косиніри,
Притяглися під костьолчик, став ксьондз на порозі.
«Милі браття,— рік Костюшко,— помолімось богу!»
(польськ.) — *Ред.*

[2] З Борислава *(польськ.)*.— *Ред.*

[3] За Костюшка *(польськ.)*.— *Ред.*

Temu, kto ty książki czytać boydzie.
Woyciech Kaszota Franta dobry towarzysz
rozsądek swoy oznaymuie

A prawda, panie Szczekuła, iże nosem krzywisz?
Zda mi sye, że twem mechlerstwem nie tak sye pożywisz
Bo y ony, coś ie łupił z sąsyadow swych grosze,
Będąc obywać z innemi obroki po trosze,
Gdy iuż każdy y naprostszy thu przeczyta sobie,
To wszytko, co mieyskiey wiedzieć należy osobie,
A iako ma postępować w swey sprawiedliwości,
Ktorey sye wiec prosty człowiek barzo długo pości,
Gdy sędziowie z Szczekułami poczną prawem kręcic,
Aby iedno na obudwu stronach co wymęczyć.
Bo więc szpetnie niebożątka kalety wstrząsaią,
A k themu na kolacye do syebie praszaią
Ony dostoyne obrońce swey sprawiedliwosci,
Nie ieden sye garniec wina daremnie wychłości.
A on umyślnie y łatwą rzecz zatrudniać będzie.
Aze tego mało widzim przy każdym urzędzie?
Wyrywaiąc dziwne łacińskie terminy,
Ale musisz iuż na stronę, panie duszko, z niemi.
Bo thu prostak naydzie wszytko iuż polskiem ięzykiem,
Nie będzie syę przed twą mnością kłaniał hardim bikiem.
Przetci doma kroteć sobie y wneth sye nauczy,
Iako sye w czym ma sprawować, y snadnie vtuczy
W krotki koniec v sędziego swey sprawiedliwości,
Chyba żeby on nie czynił swoiey powinności.
Ale naydzie tu nań winę y kaźn znamienitą,
Bowiem taki naywięcey Rzecz psuie pospolitą.
Ba y na owe przechyrki, co prawo nicuią,
Przed ktoremi by przed sępy vbodzy dudkuią.
Naydzie kaganiec na gębę, trudno bedzie plęsac,
Albo proste nieboraki po swey woley kęsać.
A iż tu puścim na stronę, o których to wiemy,
Ze z nich patronów książeczkam tym mieć nie bedziemy,
Ty, miły bracie, który ztąd będziesz miał pożytek,
Skoro przeczytasz z pilnością ten porządek wszystek,
Vkaż tę przystoyną wdzięczność pisarzowi temu,
Który tak dobrze posłużył spólnemu dobremu.
Ieśli że kogo usłyszysz, komu by się zdało,
Że nie wszystko ostatecznie tu się napisało,
Proś, niech zarazem nie gani, a dla małey wady
Niech nie mówi, żeby to był porządek szkaradyl
Bo y mała brodaweczka twarzy białey głowie
Nie oszpeci y nie wadzi nic piękney osobie,
Będzieli chciał bydź vporny, tedy mu day pokóy,
Albo chcesz li, o tym radszy zarazem z nim rokuy.
Ieśliże vczony, niech co lepszego napisze,
A my dotąd przestaniemy, dobrzy towarzysze,

Na tey powszedniey potrawie, aże marcypany
Potkaią nas przez te możnewrozumie swym pany.
Aczci to dziś iuż na świecic nie barzo nowina,
Że mały dym wylatuie z wielkiego komina.
A choć drudzy nic nie piszą ani też umieią,
Przecież sie z drugiego pracey vszczypliwie śmieią.
My że wiemy, iż to nie k czci człeka poczciwego,
Iako służy wdzięcznie pracą przyimiemy każdego.
A teraz winszuiem z serca swemu Bartoszowi
Pomóż Boże cnotliwemu na wszem człowiekowi!
A spraw to w nim przez swe dary z łaski swey obfitey,
By potym w czym większym służył Rzczypospolitey.
Bo to matka nasza i k temu każdy się cny rodzi,
By iey służył, y ten wrychłe snadź w ten cel ugodzi.
A ztąd iego imię zacnie rozsławi się wszędzie,
A to iemi tu na świecie skarb natrwalszy będzie[1].

1

ВІРШІ

Тому, хто ці книжки буде читати,
Войцех Кашота Франта добрий товариш
розум свій об'являє

А чи правда, пане Щекуло, що ти носа дереш?
Думаю, з свого махлярства не дуже поживишся,
Бо і ті гроші, що ти лупив із своїх сусідів,
Розійдуться, як і інші прибутки, потроху,
Коли кожний й найпростіший зразу прочитає
Про все тее, що людина міська знати має.
І як має досягати кожний свого права,
Що його простій людині так не вистачає.
Коли судді з Щекулами почнуть правом крутити,
Щоб відразу з обох сторін собі заробити.
Бо не досить небожата калиткою трусять,
А до того й на вечерю до себе запросять.
Ці достойні захисники отієї правди
Не один гарнець горілки даремно вихлепчуть,
Чи ж мало того є всюди, в усіх установах?
Нахапає найдивніших термінів латинських,
Та вже тобі, пане-брате, більш не вдасться хитрість,
Бо знайде усе мужик тут писане по-польськи,
Не буде він твоїй ласці вклонятися низько,
Прочитає собі вдома і зразу навчиться,
Як і що має робити, і легко і швидко
Допитається в судді свого права,
Хіба що той урядувати буде не як треба,
А знайде тому провину й кару знамениту,
Тож такі найбільше шкодять Речі Посполитій,
Бо й на хитрунів, отнх, що закони нищать,
Оті самі, що їх так бідний люд боїться,
Знайде вузду, пригамує їхні викрутаси,
Щоб простого небораку не дати кусати.

Старопольський текст сеї вірші вимагає деяких пояснень. Слова в титулі додані до назви автора, «Franta dobry towarzysz», треба розуміти так, що Franta — nom. sing., значить «весельчак», правдоподібно з німецького Freund, а дальші два слова, се пояснення того прозвища. В живій пагінації на дальшій стороні над текстом вірші покладено титулик «Wiersze Franta Kaszoty», отже, очевидно, були дві форми nom sing. сього слова — Frant і Franta. Пан Щекула, до якого промовляє автор у перших рядках, се глумливе прозвище приватного адвоката-деригроша, що, похапавши трохи знайомості законів, брався заступати всякі справи в судах. Такі адвокати в Польщі, так само як і судії, не мали фахових студій ані урядових екзаменів, і тому автор отсеї вірші в р. 9 кладе їх на одну дошку, пишучи:

Gdy sędziowie z Szczekułami poczną prawem kręcić,
Aby iedno na obudwu stronach co wymęczyć.

Тут я вже тих обминаю, про яких відомо,
Що прихильників книжок цих ми в них не знайдемо
Милий брате, і ти будеш із них користь мати,
Якщо тільки все старанно ти в них прочитаєш,
Вияви свою подяку письменнику тому,
Що так добре прислужився загалу цілому.
Як від кого і почуєш, що йому здається,
Ніби не все й не до кінця отут роз'ясняється,
Попроси, нехай не ганить й через малу ваду
Хай не каже, що увесь тут порядок поганий!
Бо маленька бородавка на лиці красуні
Не зіпсує краси і їй ніяк не зашкодить.
Як захоче бути впертим, дозволь так вчинити,
Але краще все те разом з ним обговорити.
Якщо вчений, нехай краще він про все напише,
А ми на тім зупинимось, добрий товаришу,
На цій звичайній страві, а що марципани
Чекають на нас у цих сильних за розумом панах.
То тепер не є у світі така вже новина,
Що малий дим вилітає з великого комина.
А хоч інші і не пишуть й нічого не вміють,
Тільки з праці умілого в'їдливо глузують.
Ми знаємо, що це не робить честі поштивій людині,
Того, хто служить доброю працею, радо приймаємо
І тепер від щирого серця Бартоша вітаємо,
Боже поможи людині в усьому цнотливій!
Вчини так із ним дарами з ласки твоєї щедрої,
Аби згодом прислужився він Речі Посполитій.
Бо вона є наша мати, а чесна людина
Родиться служити їй, і враз мети досягне.
А відтак її ім'я прославиться всюди,
І це їй на сім світі скарб найбільший буде

(польськ.).— Ред.

Obroki в р. 4 значать доходи, Przechyrki в р. 27 — хитрощі, мова про тих самих адвокатів, перед якими бідні люди by przed sepy dudkuią — вислов неясний для нас, у значенні: бідні бояться їх, як одуди великих хижих птахів. Досить неясний для нашого часу р. 20: Nie bedzie sye przed twą mnośćią kłaniał hardim bikiem, ge мноśćię треба вважати неправильним скороченням слова miłością, vulgo mością. Зворот kłaniać się hardim bikiem звучить карикатурно, немов би польські слова hardym bykiem вимовляв німець. Приказкового речення «Кланятися гордим биком» наразі не вмію пояснити. Mały dym z wielkiego komina — приказкове речення, подібне до нашого «з великої хмари малий дощ». Автор вірші був, очевидно, краков'як і гордився працею та заслугою свого земляка міщанина, не шляхтича, про якого пише:

A teraz winszuiem z serca swemu Bartoszwi:
Pomóż Boże cnotliwemu na wszem człowiekowi!

Про автора сеї вірші, Франта Кашоту, я не стрічав ніде в польських історіях літератури ніякої згадки. Таких людей, фіглярів, весельчаків або блазнів, бувало в Польщі досить, що згадаю лише Станьчика*, придворного блазня короля Зигмунта Августа, та Смоліка*, якого жарти заховалися, списані в різних рукописах (пор. Оссол[інських] р[укопис], 223, 237, 240). У всякім разі, віршований твір такого весельчака з половини XVI в., надиханий правдивим гумором і дійсно сатиричний без плиткого блазнювання та особистих напастей, треба вважати рідкістю і він заслугує на ближчу увагу навіть у багатім письменстві.

Розмір сеї вірші, як бачимо з її тексту, відповідає двом основним вимогам коломийкового складу: кождий рядок має 14 складів і ритмічну форму 8+6. Зате сам ритм декуди не додержує трохеїчної форми, а переважно переходить на ямби, мішані з дактилями або амфібрахіями.

Про автора книжки, до якої додано сю віршу, Бартоломея Гроїцького*, знаходимо в історії польської літератури М. Вишневського (т. IX, ст. 315—16)* коротку згадку, що він був podwójtem міста *Кракова, а потім писарем митовим при королівській коморі в Кракові і видав немало правничих писань, власних і перекладених. Вишневський наводить сім писань ось у якім порядку: 1) Ustawa płacey u sadów w prawie Magdeburskim, wyd u Lazarusa Andreae, Краків, 1562; 2) Porządek sądów y spraw mieyskich prawa

Magdeburskiego, там же, 1562; те саме було видано 1616 р. там же; 3) Artykuły prawa Magdeburskiego, które zwą Specuium Saxonum, z łacińskiego iezyka na polski przełożone, там же, 1565; 4) Reiestr do Porządku y do Artykułow prawa Magdeburskiego y cesarskiego, там же 1567; 5) Tytuły prawa Magdeburskiego do Porządku y do Artykułów pierwey po polsku wydanych, там же, 1575; 6) Postępek wybran z praw cesarskich Karola V, там же, 1582; 7) Obrona sierot i wdów opiekunom y kuratorom, z łacińskiego ięzyka na polski prełożona, там же, 1605. В примірнику, зложенім із кількох томиків, оправлених разом, який я купив у львівського антикварія Гельцля в р. 1912, маємо ось які писання сього автора:

1) Porządek sądów y spraw mieyskich prawa Magdeburskiego, вид. у Кракові в р. 1556. В бібліотеці Оссолінських та сама книжка міститься під ч. 12921 у виданні з того самого року, тільки з другим передруком першого аркуша, де в чім відмінним від першого видання в моїм примірнику. Ся книжка обіймає 12 карток ненумерованих, далі 140 нумерованих римськими цифрами і ще 12 ненум[ерованих] карток, що містять у собі реєстр важніших предметів, трактованих у книжці, та цитати з письма св[ятого], які звичайно кладено в написах у судових залах.

2) Artykuły prawa Magdeburskiego, które zową Speculum Saxonum. Очевидно, те саме видання, що згадав Вишневський під ч. 3, тільки з тою відміною, що воно обіймає не 64 картки, а 8 к[арток] непагінованих, далі 60 пагінованих римськими цифрами і ще 12 непагінованих, що містять реєстр.

3) Reyestr do Porządku y do Artykułów prawa Magdeburskiego y cesarskiego. Roku pańskiego 1567. У Вишневського не подано числа карток, мабуть, тому, що вони в книжці непагіновані. В моїм примірнику міститься на к[артці] 2 передмова «Do czytelnika», а далі 38 непагінованих карток. Місця друку ані назви друкаря в тій книжці не подано.

4) Tytuły prawa Magdeburskiego, те саме, що у Вишн[евського].

5) Тільки знов із тою різницею, що крім нумерованих арабськими цифрами 188 карток маємо ще на початку 6 карток непагінованих.

Над то наводить Вишневський у своїй «Historyi literatury polskiej», т. VI, ст. 491 того самого автора «Pieśni duchowne człowieka k temu wiodące, aby w troskach swoich

sametu Panu Bogu zawżdy mocnie ufal», вид[ані] в Кракові 1559 р. Ся книжка присвячена краківському сенаторові Банкові, якого дітей учив Гроїцький і з якими, уходячи перед моровою заразою, пробував у Осеку. В тій збірці містяться пісні Рея, Тшецеського і самого Гроїцького та інших.

Деякі досить важні причинки до життєпису Гроїцького дає латинський вірш Андрія Тшецеського, поміщений на вступі книжки «Porządek sądów y spraw mieyskich». Довідуємося з того вірша, що Гроїцький родився в Ряшеві, про що автор вірша пише:

Teque suum decus agnoscat Ressovia, lucem
Nascenti fauste quae tibi prima dedit[1].

Про його студії згадує Тшецеський тільки те, що його вчителем прав у Краківській академії був Пшилуський*, про якого читаємо:

Utque alios taceam, noster Prilusius inde
Sarmatia in magna nobile nomen habet,
Qui primus methodo conscribere leges
Coepit et arte suo ponere quaeque loco.
Hunc quoniam nobis rapuerunt invidia fata,
Cum patriae studiis plura daturus erat,
Discipuli illius vestigia certa secuti,
Syderibus faustis aggrediuntur idem.
Primus et ante alios hanc Bartholomaeus opellam
In lucem prodit lector amice tibi[2].

Нарешті довідуємося з сього вірша, датованого днем 2—4 марта 1559, що Гроїцький був помічником краківського бурмістра Гостинського. Завважу ще, що значне число писань Гроїцького в різних виданнях із XVI—XVII вв. посідає бібліотека Оссолінських у Львові.

Вертаючи до головної теми сих рядків, а власне до історії коломийкового розміру, завважу, що найдавніший

[1] І тебе нехай визнає своєю прикрасою Решовія, яка тобі при народженні перша на щастя дала побачити світло *(лат.)*.— *Ред.*

[2] Не кажучи вже про інших, наш Прилузій у Великій Сарматії здобув собі славне ім'я, бо він перший почав систематично записувати закони і вміло ставити все на своє місце. Але його в нас викрала заздрісна доля, коли батьківщині він міг би своїми дослідженнями дати ще дуже багато. Його учні, йдучи протореним шляхом, при сприятливих сузір'ях слідують за ним. Уперше цей маленький твір видав для тебе, дорогий читачу, Варфоломій *(лат.)*.— *Ред.*

зразок вірші, зложеної сим розміром, знаходжу в латинськім гімні на різдво Христове з XV в., що починається строфою:

Omnis mundus iocundetur
Nato Salvatore,
Casta mater quem concepit
Gabrielis ore[1].

Сю строфу навів проф. Філарет Колесса* в своїй статті «Про віршову форму поезій Маркіяна Шашкевича», у Львові, 1911, стор. 6, не зазначивши, що вона зложена коломийковим складом. Сей склад у латинській гімнології появився, мабуть, досить пізно, бо в багатій збірці середньовікових гімнів Моне[2] я не знайшов ані одного зразка сього розміру.

---

[1] Нехай радіє цілий світ, коли народився спаситель, якого зачала пречиста мати за словами Гавриїла *(лат.)*.— *Ред.*

[2] F. I. M o n e. Lateinische Hymnen des Mittelalters aus Handschriften herausgeben und erklärt. 3 Bände, Freiburg im Breisgau, 1855.

МОЯ ВІТЦІВСЬКА ХАТА

В своїй поемі «Роботи і дні» старинний грецький поет Гесіод дає, між іншим, ось які науки мореплавцеві під зиму:

На узбережжі постав корабель, низ обстав весь каміням,
Щоб він оперся в зимі вітрів силі й сльоти дощової;
Внизу чопи повиймай, щоб судно не гнило від дощівки,
Снасть же усю поскладай у порядку в своїому домі;
Крила вітрил позвивай і позв'язуй порядно на реях,
А величезне стерно повісь дома над димом у тата.

Вішання різних предметів над димом належить, як бачимо (рядки 623—628 мого перекладу), до дуже давніх способів консервування тих предметів, захована їх від зіпсуття, гниття, трупішіння. Ті слова старинного грецького поета викликали в мене літом минулого року ряд споминів про мою вітцівську хату, які можуть мати деяке етнологічне значення. Ось ті згадки, які я тоді продиктував Дутчакові.

Львів, дня 6 мая 1914

До вищенаведених слів Гесіода вважаю не зайвим додати дещо зі споминів моїх дитячих літ. Моя батьківська хата була під солом'яною стріхою, пошита китицями з житньої соломи. Вона була збудована правдоподібно ще при кінці XVIII в. в часі першого оселення Нагуївської Слободи, а мати мого вітця десь у 20 р[оках] XIX в. купила її з усім обійстям, з 12 прутами поля та з усіма господарськими приладами. Звичаями майже всіх підгірських хат вона була орієнтована вікнами до полудня, мала довкола себе дві обори, передню — з південного боку, при якій

перед хатою від сходу стояла шопа, далі шпіхлір, а від заходу за моєї пам'яті була кузня мого вітця. Далі на південь, за огорожею, йшов сад із пасікою, до якої вела хвіртка; перед хвірткою недалеко кузні була досить глибока криниця, без журавля, з якої воду тягали довгою жердкою. На задній оборі всередині була гноївка, звичайно з великою купою гною, а далі на північ, трохи вище від хати, довгий будинок поперек обори, рівнобіжний до хати, в якім містилася стодола й стайня. За тим будинком було ще досить велике місце, відгороджене високим плотом від вигону й дороги: там стояли два обороги, в яких складано сіно або снопи.

В хаті були дві кімнати, долішня, де стояла глиняна піч, при ній припічок і запічок; припічок із дерев'яних брусів, грубо накладених убитою глиною так, аби його поверхня була рівна з дном печі, а запічок із грубих дерев'яних дощок, далі до того запічка притикала постіль із дерев'яних дощок із дощаною побічницею, далі від західної сторони попід стіну лава від південної до північної стіни; вздовж південної стіни попід вікнами була друга лава з широкої дилини, до якої приставляли в разі потреби ослін, що звичайно стояв поперек хати перед столом. При кінці тої лави, при східній стіні хати, стояв дощаний мисник із полицями на миски та горшки. В тій стіні, в її половині, були двері, а другу половину від півночі займала піч. Друга долішня кімната, яку звичайно називали «тамтою хатою», мала в собі останки пансько-старосвітського устрою, а власне: великий образ богородиці з дитиною, досить гарно мальований на полотні, мабуть, іще в XVIII в., стародавній диптих (образ, зложений із двох малюнків, розділених кольоровою стьожкою), мальований на дереві, на якім одна половина представляла благовіщення, а друга — не тямлю вже що. Під образом богородиці висіло дзеркало, а над дверми також давній, на дошці мальований образ св. Николая. Піч у тій хаті була далеко менша, ніж у горішній, до неї з північного боку притикала комора без вікон, до якої входилося дверима в північній стіні кімнати. До умеблювання горішньої хати належав іще великий дерев'яний стіл на чотирьох ногах, якого віко не було прибите, тільки відсувалося в міру потреби, а в якого тулубі містилося звичайно хліб і всякі дрібні предмети домашнього вжитку; се називалося: «Сховай тото до стола». Внизу ноги стола були злучені між собою прикріпленими до них

різаними листвами, що називалися підстілля; верхня плита зложена з кількох дощок, здається, з вільхового дерева, називалася верхняк і була досить тяжка. Між мисником і лавою, напроти печі, стояв звичайно люшвак, цебер на трьох високих дощаних ногах, у якім звичайно по обіді або коли треба було мили посуду. Стеля, так само як і всі стіни, була побілена глиною, не вапном. Попід стелею між східною й західною стіною були прибудовані, вкладені, дві рівнобіжні платви, що називалися гряди. На них над піччю клали для сушення поліна дерева, зв'язки конопель або прядива, вішали пряжу або шмаття для сушення, коли сього не можна було зробити надворі. З південного боку хати понад вікнами була велика полиця з грубого ялинового бруса, на якій стояли горшки та інша кухонна посуда, що не вміщалася в миснику; там також кладено книжки та письма, які трапилися в хаті і не були сховані в долішній хаті в столі або скрині. Поперек стелі від сходу до заходу була при будуванні покладена груба чотиригранна балка, що називалася грагар. До неї в міру потреби можна було прибити поличку або дерев'яну кульку (гак) для вішання чогось такого, чого не легко було дістати. Комин від печі був зроблений із дерев'яної клітки, зложеної з досить грубих стовпців, між якими стіни були заплетені лозовим пруттям, а потім усе те поліплене глиною. Димник того комина виходив не на верх дому, а тільки до сіней так, що коли в печі топилося, обидва поди над обома кімнатами та весь непокритий простір над сіньми наповнялися димом, який помалу виходив із хати малими віконцями в верхніх кінцях обох причілків стріхи, а коли зі сходу або заходу віяв вітер, то гнав дим до сіней і треба було випускати його сінешніми дверима. Тих дверей було двоє, на протилежних сторонах сіней — на південь і на північ. Із сього, хоч не зовсім іще повного опису можна зрозуміти, що все в тій хаті, поміщене на обох подах та під стріхою, день у день бувало в диму. На горішнім поді стояли звичайно солом'яні плетінки, більші або менші діжки, роблені в давніх часах із соломи, якої перевесла туго зв'язувано дрібним, наполовину коленим лозовим пруттям і таким же пруттям зшивано. Ті плетінки мали кругле дно, роблене таким самим способом, і круглі стіни довкола того дна, могли містити в собі різні сипкі предмети, а також полотна, кожухи, шкіри і т. п., що траплялося в господарстві; до них сипано також жолуді, які восени збирано з дубів

для годування свиней. Се були прилади дуже практичні, легкі, сухі та тривкі, які хоч би впали з поду, не могли ніяк розбитися. За стріхою на обох подах звичайно господар під кроквами застромляв вибрані в лісі штуки дерева, пригожі для господарських знарядь, отже, вила, грабельна, чепіги до плуга, істики, лещата до саней і т. ін. За кроквою, підіпханий попід стріху, містився також т[ак] зв[аний] круг— велика лопата, зложена з довгого, більш як на два метри, держална, закінченого широкою, може, на півметра, дошкою, і двох менших дощечок, що поперечними листвами були прикріплені до тої середньої дошки і обрізані в колесо. Ся велика лопата була призначена спеціально для печення паски. В великодню суботу її здіймав господар із її звичайного місця в диму, господиня мила її і саджала з неї до печі паску, її посестру та більше або менше перепічок. Паска — се був величезний хліб із чистого пшеничного тіста, розчиненого на молоці та заправленого різним пахучим корінням, як товченими бібками (лавровими горішками), гвоздиками та імбиром, що додавав тісту жовтої краски, а також родзинками. Приготовити се тісто відповідно, вимісити та всадити до печі— се була немала штука та свідоцтво вмілості господині. Паску саджав до печі звичайно сам господар, примовляючи «господи благослови». Посестру та перепічки саджала вже сама господиня, від вмілості та бачності якої залежало також добре випечення того великоднього печива. Коли паска в печі розлізалася, потріскалася або запалася, се вважалося злим і віщуванням нещастя в будучім році. Одинокий раз запалася та роз'їхалася паска в нашій хаті в ту великодню суботу, коли вмер мій отець.

Другий артикул живності, який треба було довший час держати в диму, се було сало. Зимою мій отець звичайно різав велику свиню. Близькість гарних лісів із численними дубами дозволяла годувати досить значне число свиней, які зимою дуже добре годувалися жолудьми. Із зарізаної свині здирали м'яку шкіру з черева, наповняли її білим товщем, що обростав довкола кишок та інших внутрішніх частей, та солониною, яку відрізували з хребта та з черева, і, завивши всі ті часті в форму круглого хліба, величини звичайно меншої паски, звивали шкіру порядно, потім з обох плоских боків стискали дерев'яними листовками, яких кінці міцно зв'язували шнурками, і так прилагоджене сало вішали над подом між кроквами, де воно

в диму висіло не раз і кілька місяців, поки весь товщ внутрі того бохонця не пропах димом і не набрав легко жовтої краски. Сало служило дуже доброю омастою для всяких страв, особливо для картофель і капусти, найпаче в тім часі, коли в селянських господарствах не стає молока, отже, на т[ак] зв[аному] переднівку, а також у час жнив. В диму вудили також полті свинячого м'яса, се значить боки з ребрами; про вудження свинячих ніг, т[ак] зв[аних] шинок, у мене не лишилося в пам'яті. Держали також в диму коротший час ковбаси із свинячого м'яса, які, прикопчені таким способом, можна було переховувати довший час.

Писано в Криворівні, дня 18 вересня 1913

Близько 1840 р. в європейській літературі сталася подія важлива і характерна. У літературі з'явився мужик, простий сільський мужик. До того часу поети і повістярі ледве помічали його, а якщо й займалися ним у своїх творах, то мали його лише за декорацію, за німу фігуру, за безбарвну, сіру масу чи, щонайбільше, за побічну постать, далеку від глибоких людських почуттів. Згадаю тільки справедливо осміяні сентиментальні, ідилічні селянські постаті французьких і німецьких ідилічних поетів XVIII в., або життєві і з таким могутнім натуралізмом зображені, та все ж тільки епізодичні мужицькі фігури у Шекспіра чи в німецького повістяра XVII в. Гріммельсгаузена*, або також у трагедії Гете «Cötz von Berlichingen», або, нарешті, у гарних, але теж епізодичних оповіданнях із життя українських селян у латинській поемі польського поета Кльоновича «Roxolania» (1584), декораційне використання мужицьких фігур у таких польських поемах, як «Zamek Kaniowski» Гощинського* і «Pan Tadeusz» Міцкевича. Аж близько 1840 р. майже у всіх європейських літературах починають з'являтися твори, в яких мужик стає героєм, а життя його — головною темою талановитих літературних творів. У Франції з такими оповіданнями виступає жінка, геніальна заступниця жіноцтва — Жорж Занд, видаючи «La Mare du Diabç», «Franleois de Champi» та інші талановиті новели з французького мужицького життя. В Німеччині в 1839 р. Бертольд Ауербах* розпочинає серію своїх більш хвалених, ніж цінних «Schwarzwälder Dorfgeschichten». У польській літературі в тім самім часі з'являються сільські повісті Крашевського «Ulana», «Jarmoła» й інші. В літературі російській тільки у другій половині

40-х років виступають із своїми першими оповіданнями з селянського життя Тургенєв в «Записках охотника», Григорович з «Антоном Горемыкою» і Достоєвський з «Бедными людьми». Нарешті, в літературі української, тоді ще слабкій, дрібній, наче в кут забитій, майже ніким не поміченій у великому світі, з'являються набагато раніше, ніж деінде, бо ще 1829 р., оповідання Григорія Квітки-Основ'яненка, черпані виключно з життя селянського, а в 1840 р. спливає постать майже зовсім (виключаючи хіба що Роберта Бернса в Шотландії) нова, всесвітнього значення, мужик, що більш як двадцять літ свого попереднього життя провів у ярмі кріпацтва. Виступає він уже не як герой повісті або поеми, але як живий діяч, як робітник і борець за потоптані людські права всього загнаного в рабство мужицтва, всього знедоленого і багатовіковою історією обділеного українського народу, як захисник усіх гноблених і переслідуваних. І що найцікавіше: одразу ж після першої появи в друці його віршів той мужик, недавній раб, на загальну думку своїх земляків, стає духовним вождем, найяснішим світилом української літератури. Той самий, що перед кількома літами ще мусив тремтіти перед гнівним поглядом свого пана і тільки випадково врятувався від кривавих різок економа Прехтеля, той самий, якого було продано за 2500 карбованців, як породистого коня, тепер стає провідником цілого народу!

Тією справді незвичайною появою був Тарас Шевченко, досі найбільший і в своїм роді єдиний український поет.

Тарас Шевченко, сота річниця від дня народження якого святкувалася в минулому місяці, народився 7 березня 1814 р. як молодший син кріпака Григорія Шевченка в селі Моринцях, що було власністю обрусілого німця Енгельгардта*. Швидко втратив він матір. Він учився читати у дяка і, маючи вісім літ, пустився на мандрівку по сусідніх селах і базарах, шукаючи майстра, який би навчив його малювати. Але, не можучи нікого знайти, він повернувся до рідного села, міркуючи найнятися за громадського пастуха. Якраз тоді помер старий Енгельгардт. Син його*, вихований більше в польськім дусі, зажадав, щоб для нього було набрано нову прислугу. Так попавсь Тарас спершу як кухарчук, а пізніше як покойовий козачок, що прислуговував панові. Разом із Енгельгардтом Тарас багато подорожує по Україні. Коли пан помітив у хлопця охоту до малювання, він віддав його в науку до Варшави

портретистові Лямпі*. Але ледве Шевченко пробув там рік, як у листопаді 1830 р. вибухло польське повстання* і перервало його науку. Всю двірню Енгельгардта було вислано до Петербурга. Тут потрапив Тарас у науку до маляра Ширяєва*, у котрого пробув вісім літ. Але Ширяєв був не малярем-художником, а малярем кімнатним, ремісником, у котрого Шевченкові нічому було навчитися. З праць, які він виконав тоді в наймі у Ширяєва, годиться згадати про орнаменти al fresco* у Великім петербурзькім театрі. То ж немає нічого дивного, що така робота, а до того злиденне життя слуги при Ширяєві мали бути для Шевченка обтяжливими.

Крадькома він ходив іноді вечорами до парку і зрисовував там нікчемні статуї міфологічних фігур. Під час одного з таких «сеансів» перед групою Лаокоона* здибав Шевченка його земляк Сошенко* і познайомив його з талановитим українсько-російським письменником Євгеном Гребінкою, автором пречудових українських байок. Той звернув увагу на Шевченка і його жорстоку долю славетного російського поета Жуковського, що був домашнім учителем наступника престолу, майбутнього царя Олександра II. Сошенко розказав про Шевченка також своєму вчителеві в Академії мистецтв Брюллову*, придворному художнику Венеціанову* та іншим. Ся група високоінтелігентних людей, талановитих митців і людинолюбців подбала про поліпшення долі молодого українця, котрий, тільки здалека зіткнувшись з тим світлим світом, до якого рвалася його душа, впав у таку нудьгу і тугу, що думав про самогубство, а далі впав у таку сильну гарячку, що його довелося покласти до шпиталю. Тим часом Жуковський і Венеціанов зуміли зацікавити долею Шевченка царську родину. За почином цариці було влаштовано лотерею на портрет Жуковського, намальований Брюлловим. Всі білети тієї лотереї закупила царська родина*. Венеціанов повів переговори з власником Шевченка і за ціну портрета, 2500 карбованців, Тараса було викуплено з кріпацтва. Тепер він міг вступити до Академії мистецтв, яка досі була для нього закрита як для кріпака. Швидко Шевченко став одним із найулюбленіших учнів Брюллова і його товаришем по дому.

Рівночасно з музою малярства подружилася з бідним учнем славетного майстра Ширяєва також муза поезії. Ще в кріпацтві постали перші поетичні плоди Шевченка, але

як студент академії він часто відкладав пензель і палітру набік і хапав перо, щоб кидати на папір мелодійні пісні, котрі співала його душа. Року 1840 прибув до Петербурга молодий український поміщик Мартос*, випадково познайомився з Шевченком і випустив друком маленьку книжечку його віршів під заголовком «Кобзар Тараса Шевченка». «Кобзар» (щось подібне до гітариста) зробив величезне враження на всіх освічених українців. Великі пани, як граф Тарновський*, запобігають поетової приязні і листуються з ним. Правда, в тогочасній російській літературі, зацікавленій головним чином філософією Гегеля, Гете, мистецтвом для мистецтва, Шевченко не знайшов прихильності*, а видана ним у наступному році велика поема «Гайдамаки» зустріла гостру критику не тільки в Петербурзі, а й за кордоном. Але на Україні слава поета росла. А тим часом туга гнала його на Україну, якої він не бачив більше дванадцяти років. У 1843 р. Тарас поїхав на вакації до рідного краю. Було це, так би мовити, тріумфальним поверненням чоловіка, що дванадцять років тому покинув сі сторони в дреліховій куртці покойового козачка.

Зиму 1843—1844 рр. Шевченко провів у Петербурзі, а літом 1844 р. знову помандрував на Україну*, скінчивши науку в академії та одержавши золоту медаль і звання вільного художника. Час від 1843 до 1847 р. був часом найвищого розквіту його таланту, найщасливішим часом у його житті. Вільний, щасливий, він їздить по Україні від одного панського двору до другого, прийнятий скрізь з великою радістю. В Києві він одержав місце при археографічній комісії*. Там же довкола нього громадиться молодь, котра вже перед тим, певне, не без впливу його віршів, утворила таємне товариство імені Кирила і Мефодія* з ясно висловленим прагненням освічення народу і ліквідації кріпацтва. Але на початку 1847 р. через донос студента Петрова товариство було розкрито, всіх його членів арештовано і відвезено до Петербурга. Арештовано було й Шевченка за його вірші «Сон» і «Кавказ», знайдені в одного його знайомого в рукописах. Ті вірші цар Микола потрактував як особисту образу для себе і своєї жінки і засудив їх автора на довічну солдатську службу без права на вислугу, заборонивши йому при тім будь-що писати і малювати. По тримісячному ув'язненні в Петропавловській фортеці* Тараса посадили в кибитку і швидким

маршем відправили до Оренбурга, звідки невдовзі його було вислано до віддаленого степового форту в Киргизії*. В Оренбурзі і в форті Петровському* життя його було ще терпиме. В Оренбурзі він зустрів кількох інтелігентних поляків, що поставилися до нього з симпатією; зустрів також між своїми начальниками і між товаришами недолі, політичними засланцями, щире співчуття. Доля його поліпшилась ще більше, коли комендант Оренбурзького краю генерал Перовський* прикомандирував його як матроса до наукової експедиції академіка фон Бера*, яка мала дослідити береги Аральського озера і безлюдні Раїмські степи. Більш як півтора року провів Шевченко у плаванні по Аральському озері, офіційно вважаючись матросом, а фактично займаючись рисуванням видів місцевостей, трактований членами експедиції як рівний з рівними. Аж коли по повороті до Оренбурга він запропонував комендантові зарисований ним альбом видів околиць Аральського озера, а той, сподіваючись полегшити долю художника, доповів про це в Петербург, звідти надійшла до коменданта сувора нагана. Шевченкові було повернуто альбом і загострено його кару. Його було вислано до одного із найстрашніших карних місць, до Орської фортеці над Аралом*, де він у великому духовному пригнобленні, в тяжких муках і стражданнях провів шість жахливих літ свого життя.

Тим часом помер імператор Микола. За царювання Олександра II настала доба лібералізму, розпочався жвавий рух літературний і суспільний. Приятелі і протектори Шевченка вибороли у царя звільнення поета з киргизьких степів. Про звільнення найбільше клопотались президент Академії мистецтв граф Толстой* і його жінка. По десятилітньому засланні Шевченко повернувся нарешті до Петербурга, з підірваним здоров'ям, але з незламаним духом. Його муза не мовчала і протягом тих десяти літ його заслання. Він написав ряд прозових повістей російською мовою, частина з яких і досі не віднайдена, а більша частина вже після його смерті була видрукувана і заповнила чималий том. Крім того, у цей час він написав ряд ліричних віршів, дрібних, чудових перлинок, багато з яких свідчать про тяжкі переживання поета і гідні стояти поруч із найкращими здобутками, на які спромоглася лірична поезія всіх часів і народів. У Петербурзі Шевченко створює, крім ліричних, також епічні вірші. З-поміж них виді-

ляється поема «Марія», що описує життя матері спасителя в простій народній манері та дуже оригінально.

Але здоров'я його було підірване. Ще надія малювала йому тихий рай спокійного родинного життя на березі Дніпра коло Канева, де йому саме купували клаптик землі, аж ось 8 лютого 1861 р. в Петербурзі спіткала його смерть*, і Канів, замість побачити Шевченка своїм горожанином, дочекався тої честі, що на клаптику його землі, на сугорбі над Дніпром, піднеслася поетова могила.

Поетичну діяльність Шевченка можемо поділити на чотири періоди, що значно різняться один від одного. Перший період від 1838 р. до 1843 р., тобто від звільнення з кріпацтва до першої поїздки на Україну, показує нам поета ще на грунті романтизму. Він пише балади і сентиментальні рефлексії, компонує менші й більші історичні оповідання, котрих короною є епос «Гайдамаки», початий ще 1838, а виданий 1841 р. У цей період виникла чудова поема «Катерина» і в повнім обсязі досі ще не опубліковані поема «Черниця Мар'яна».

У другий період, що охоплює час від першої поїздки на Україну 1843 до його арешту весною 1847 р., написані такі вірші, як «Чигирин», «Суботів», «Іржавець» та ін. З національних рамок поет виходить на широке поле загальнолюдської боротьби за поступ і свободу* і пише «Кавказ» та «Івана Гуса». А на чисто національному грунті поет переходить з національного українського становища на становище соціальне, підносить свій могутній голос в обороні кріпаків («На панщині пшеницю жала», «Сестрі», «Марина», «Сон», «Посланіе і живим, і мертвим, і ненародженним землякам») і стає пророком свого народу, безжальним обличителем політичного і соціального деспотизму.

Нагле нещастя підтяло ту діяльність, навіть сховало від читачів деякі його твори на довгі десятиліття. Період другого рабства поета є часом маленьких ліричних пісень, почасти особистого змісту, хоч і з широким соціальним підгрунтям, почасти ж дуже оригінальних і характерних парафраз українських народних пісень.

Нарешті четвертий період становлять роки від 1853 до смерті поета. Лірика, початa на солдатській службі, все ще звучить, зміцнюється і розширюється аж до могутніх акордів гімну «Світе ясний», котрий можна назвати натхненним апофеозом світла, поступу і свободи. Але харак-

терною ознакою цього періоду є звернення його генія до тем релігійних («Неофіти», «Царі», «Марія», «Гімн чернечий» та ін.).

Коли б мені довелося звести поезію Шевченка до однієї формули, то я був би схильний назвати її поезією бажання життя. Вільне життя, нічим не опутаний розвиток одиниці і всієї суспільності — це ідеал, якому Шевченко був вірний протягом усього життя. Страждання людини і несправедливість супроти людини завжди хвилювали його з однаковою силою, чи це були страждання гнаної на панщину мужички, котра мусить лишати дитину під снопом; чи княжни, яку згвалтував власний батько; чи генеральші, проданої своєю матір'ю генералові; чи жидівочки, що криваво мститься своєму власному батькові за вбивство її коханого студента.

Я не знаю у всесвітній літературі жодного поета, котрий би так витривало, так гаряче й цілком свідомо виступав оборонцем жіночих прав, захисником права жінки на повне, чисто людське життя. Жертвування власної людської індивідуальності на справу милосердя, нехтування власними стражданнями, забуття власного безправ'я і посвята всіх сил на службу єдиній високій і благородній ідеї, добра загалу і всієї людськості — ось ідеал жінки, який залишив нам Шевченко як свою найдорожчу спадщину. Тож не диво, що й найвищий дотепер ішній здобуток людськості на полі моралі, велику ідею любові до ближнього, цю основну ідею християнства, Шевченко вважав головним чином справою жінки — Марії, матері Ісусової.

ПРИСВЯТА

Він був сином мужика і став володарем у царстві духа.

Він був кріпаком і став велетнем у царстві людської культури.

Він був самоуком і вказав нові, світлі і вільні шляхи професорам і книжним ученим.

Десять літ він томився під вагою російської солдатської муштри, а для волі Росії зробив більше, ніж десять переможних армій.

Доля переслідувала його в житті скільки могла, та вона не зуміла перетворити золота його душі в іржу, ані його любові до людей в ненависть і погорду, а віри в бога у зневіру і песимізм.

Доля не шкодувала йому страждань, але й не пожаліла втіх, що били із здорового джерела життя.

Найкращий і найцінніший скарб доля дала йому лише по смерті — невмирущу славу і всерозквітаючу радість, яку в мільйонів людських сердець все наново збуджуватимуть його твори.

Отакий був і є для нас, українців, Тарас Шевченко.

АДАМ МІЦКЕВИЧ

Адам Міцкевич, без сумніву, найбільший поет польської нації і один із найгеніальніших людей, яких видало людство. Та духовна спадщина, яку він полишив у своїх творах, се тільки мала часть того, що він міг зробити протягом свого не дуже довгого життя, якби те життя було зложилося щасливіше. В досить частих щасливих хвилях свого життя він підіймався на таку висоту поетичного вітхнення, як мало котрий інший поет. У своїй письменській діяльності він виявляв велику різносторонність духовних інтересів, незвичайну силу вислову та пластику поетичного малювання; при тім як чоловік він був людина високоморальна, а його поетичний талант не ставав на перешкоді тверезому розумінню людей та відносин. Глибока релігійність, що визначає його, прим., у порівнянні зі Словацьким*, могла в щасливіших обставинах допомогти йому до створення далеко більшого числа безсмертних творів, як ті, що він лишив по собі, але незавидні обставини його пізнішого життя підкопали та виссали перед часом його творчу силу і завели його на дорогу, що не могла обіцяти ніяких тривких успіхів.

Доля не щадила Адамові Міцкевичу життєвих приємностей та втіх, але не пощадила йому також важких ударів, що передчасно звели його в могилу. Вроджений на території колишнього Великого князівства Литовського, в так зв[аній] Чорній Русі, з досить заможних родичів польського походження, він здужав у молодих літах серед виїмково корисних обставин присвоїти собі досить широке та поважне знання, а над то провів ті молоді літа в такім добірнім та благороднім товаристві, яке рідко коли випадає на долю молодого чоловіка. Важкий удар його молодості,

ув'язнення за політичні думки та примусова подорож по різних столицях Росії, був для нього знов-таки виїмковим способом не стільки нещастям, скільки досить приємною та корисною школою життя, та й дальші літа його життя від виїзду за границю в р. 1829 аж до женячки в р. 1834 складалися досить корисно і сприяли нечувано високому розмахові його поетичної творчості. Зате друга половина його життя від часу його одруження аж до смерті являється якоюсь наглою декаденцією, в якій майже зовсім висихає джерело його поетичної творчості, а хоч ті дальші роки його життя заповнені працею журналістичною та науковою, то все-таки на них тяжить якась важка хмара, з якої поетові, що стратив надію повороту до вітчизни, не було ніякого виходу ...

ПЕРЕДМОВА

[ДО ЗБІРКИ «В НАЙМАХ У СУСІДІВ»]

Один земляк, і сам талановитий письменник, налягав на мене недавно, аби я писав свої спомини. Я відповів йому, що писати спомини, особливо в моїм стані, коли й писати не можу своїми руками, діло зовсім не легке, а для мене тим більше не на часі, що головна часть мого життя була присвячена літературній праці, поза якою для споминів лишається дуже небагато. Натомість плоди тої літературної праці мені доводилося розсипати по так многих та різнородних видавництвах, що зібрати бодай важніше з них і подати до прилюдної відомості нашої ширшої громади мені видається ділом далеко важнішим і потрібнішим, ніж писання хоч би й яких займавих споминів.

До сього треба додати ще один незвичайно важний момент. Протягом моєї отсе вже, богу дякувати, 40-літньої літературної праці мені довелося попрацювати чимало, так сказати, в наймах у сусідів, заробляти на своє вдержання працею в польських та німецьких періодичних видавництвах. Особливо в рр. 1886—1896 я був змушений обставинами головну часть своєї літературної та публіцистичної праці присвячувати польським і німецьким періодичним видавництвам, із яких найважніші були «Przegląd spoleczny»*, видаваний Болеславом Вислоухом*, та «Kurjer Lwowski», видаваний Генриком Реваковичем*, у Львові, при яких я працював у рр. 1885 до 1896, «Prawda», тижневик, видаваний Свентоховським* у Варшаві, «Kraj», видаваний Еразмом Пільцом* у Петербурзі, «Głos», видаваний Поплавським* у Варшаві, та «Die Zeit», зразу тижневик, а пізніше щоденна газета, видавана Зінгером і Каннером

у Відні. В тих часописах я помістив значне число своїх праць, писаних польською та німецькою мовою, що в своїм часі потроху доходили до відома деяких земляків у Галичині та на Вкраїні, але в цілім своїм об'ємі майже зовсім невідомі нашій ширшій громаді. Знаю, що деякі земляки вважали, а може, й досі ще вважають мою працю в тих і інших чужомовних публікаціях коли вже не відступництвом від справи та письменства рідного народу, то щонайменше страченим часом, згаяним на щоденну непродуктивну працю, часом, який я при інших обставинах міг би був обернути на праці, далеко вартніші та корисніші для нашого письменства й для нашого народу. Розуміється, все те можливе, але сперечатися про минулий час, що в ньому щось могло статися не так, як сталося, се, на мою думку, пусте балакання, особливо коли хто не знає, що власне сталося в тім часі й чому сталося так, а не інакше.

Оглядаючися своїми споминами в ті часи, проведені «в наймах у сусідів», я з чистою совістю можу сказати, що вони зовсім не були страчені ані для мене особисто, ані навіть для інтересів нашого народу, для яких я власне в тім часі зробив, здається мені, далеко більше, ніж котрий-будь із наших найвидніших діячів того часу. Ті українські письменники, що в остатніх роках зайнялися оглядом моєї письменницької та громадської діяльності, звичайно минають усе те, що я написав по-польськи та по-німецьки, або цілковитим мовчанням, або лише короткими увагами, на підставі бібліографічного огляду тих писань, уложеного М. Павликом іще в р. 1898* і до того уложеного так, що якби хто на його основі взявся переглядати та оцінювати все те, що занотоване в нім, міг би в багатьох випадках узяти за мої не мої писання або гаяти час на читання таких писань, що були тільки редакційною, а не літературною роботою.

Се все спонукало мене, доки обставини не позволяють мені взятися до іншої, важнішої роботи, яку я поклав собі в дальшу програму свого життя, зібрати та передати нашою мовою найважніше з того, що я написав у вищезгаданих та інших польських і німецьких публікаціях. Тому одначе, що ті писання, поминувши вже белетристику, прозову та віршовану, доторкаються дуже різнородних тем, літературних та наукових, суспільних та політичних, я постановив собі вибрати поперед усього групу статей на су-

спільно-політичні теми й подати їх у перекладі на нашу мову. Зразу я думав опублікувати окремою книжкою тільки суспільно-політичні статті, друковані в віденській «Die Zeit», але швидко переконався, що вони так тісно в'яжуться з тим, що я перед ними й рівночасно з ними друкував у галицько-польських часописах, що явилася невідхильна потреба зібрати й передати по-нашому всі ті статті в хронологічнім порядку, а декуди навіть із доповненнями, яких вимагає сама тема. Ось і вийшло, що починаючи від осені 1912 й протягом усього 1913 року попри інші праці літературні та наукові я зайнявся перекладом тих моїх польських і німецьких праць на суспільні та політичні теми, переконавшися при їх поновнім читанні та перекладанні, що вони в головному й досі не стратили свого інтересу, а навіть можуть подекуди служити основами для дальшої політичної та громадської праці сучасних і будущих поколінь.

Оглянувши приблизно весь матеріал, що має ввійти в сю публікацію, я дійшов до того погляду, що самі тільки статті суспільно-політичного змісту, ширшого від наших вузько крайових справ, обіймуть три томи, кождий щонайменше по 20 аркушів друку. Поза працями, обнятими в тих томах, лишиться ще довгий ряд праць, студій та дописів про справи крайові, про питання руcько-польське, про справи інших слов'ян та на літературні теми, про яких публікацію я тепер поки що не можу думати. Оглядаючися в наших миродайних кругах за фірмою, що схотіла би взяти на себе наклад хоч одного з тих планованих мною томів, я в двох інстанціях знайшов досить гаряче признання важності та користі такого підприємства, але рівночасно не менше рішуче non possumus[1] у справі накладу. Тільки завдяки 40-літньому ювілеєві моєї літературної праці та тій обставині, що з тої нагоди Українсько-руська видавнича спілка уділила мені грошевий дарунок у сумі 1000 кор[он], я зважився випустити перший том сеї збірки своїх писань своїм власним накладом.

Вертаючи до «Спису творів Івана Франка за перше 25-ліття його літературної діяльності», уложеного М. Павликом і виданого 1898 р. у Львові, мушу завважити, що одною з його хиб, крім браку орієнтаційної передмови,

---

[1] Не можемо, тобто категорична відмова *(лат.)*.— *Ред.*

треба вважати брак нумерації описаних у нім творів та публікацій, який дає себе відчувати при цитуванні тої книжки.

Надіюся, що все те буде справлене й доповнене в новій бібліографії моїх писань, яка незабаром має вийти заходом бібліографічної комісії при Наук[овому] тов[аристві] ім[ені] Шевченка в «Записках» того товариства, для кот-

Рік	Віршів ориг[інальних]	Віршів перек[ладних]	Оповідань ориг[інальних]	Оповідань перек[ладних]	Статей ориг[інальних]	Статей перек[ладних]	Рецензій	Записів із уст нар[оду]	Зі «Списку» вичерк[нути]	До «Списку» додати
1874	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1875	9	1	1	—	—	1	—	—	—	—
1876	23	5	2	1	1	—	1	1	—	1
1877	—	2	3	1	1	—	4	—	—	—
1878	6	2	6	—	5	2	4	—	—	—
1879	—	16	1	2	8	4	—	—	2	—
1880	1	1	3	—	1	—	—	—	—	—
1881	19	3	2	—	12	—	3	—	—	—
1882	15	2	—	4	12	1	3	1	—	—
1883	21	2	4	—	104	—	—	—	1	—
1884	12	6	4	—	101	—	—	1	—	—
1885	4	3	—	3	12	—	3	—	2	—
1886	4	4	1	4	60	1	16	3	15	—
1887	24	—	4	—	—	1	2	—	31	1
1888	2	7	5	—	62	—	20	1	8	3
1889	1	—	1	—	53	2	20	1	15	—
1890	7	6	2	—	76	—	13	—	—	—
Разом	160	60	40	15	513	12	89	8	75	5

рої я зі свого боку зробив що було в моїй силі, а тут подаю тільки, на основі Павликового «Списку», подекуди спростованого та доповненого мною, статистичний виказ, так сказати, інвентар моїх писань на різних мовах і в різних родах письменства за рр. 1874—1890.

В Павликовім «Спнсі» всіх моїх писань за тих перших 17 літ зазначено 972. Додавши до сеї цифри 5 писань, не зазначених там, а віднявши 75 не моїх, втягнених у «Спис», одержимо суму 902. З таблички, уложеної мною на основі того «Спису» по його зректифікуванні та справдженні суми

творів у збірних виданнях, виходить сума всіх моїх писань за ті літа 897, у тім числі 220 віршованих, 55 оповідань, 525 статей публіцистичних та наукових, 89 рецензій і 8 записів із уст народу. Різницю між обома сумами покривають передруки та переклади моїх писань.

Та сума моїх писань побільшиться досить значно в новім бібліографічнім реєстрі, особливо за роки 1883—1885, коли я по смерті Володимира Барвінського* став співробітником «Діла». Укладаючи свій «Спис» у р. 1887 д. Павлик трохи порозумівся зо мною щодо статей, друкованих без мого підпису в «Kurjerze Lwowskim», але те порозуміння було дуже побіжне й довело до того, що в «Списі» за роки 1886 до 1889 мені приписано 75 не моїх статей, а пропущено 5 моїх. Щодо статей, друкованих у «Ділі», д. Павлик не порозумівся зо мною, і коли я літом сього року разом із д. В. Дорошенком переглянув річники «Діла» за згадані роки число за числом, показався довгий ряд статей, які я міг признати своїми по прочитанні кількох рядків, а яких без мене не міг пізнати д. Павлик. Ті статті, майже всі суспільно-політичного змісту, можуть, певно, заповнити цілий том.

Із загального числа 525 статей, опублікованих у тих літах, для отсього тому я вибрав і переклав на нашу мову 46 статей політичного та суспільно-економічного змісту, друкованих у польських часописах «Przegląd społeczny», «Kurjer Lwowski» та «Przyjaciel ludu», а до них додав лиш одну статтю, писану по-руськи та передруковану з «Діла» 1885 р.[1]

З тих статей, що являються немов сумою мого літературного дорібку з років 1886 до 1890 включно, я вибрав тільки те, що торкається суспільно-політичних справ Галичини в її державнім зв'язку з Австрією або що сяк-так може причинитися до освітлення її становища в тій державі. Подаючи ті статті в хронологічнім порядку, я мав на меті показати, крім моментального освітлення біжучих справ, також розвій найважніших суспільно-політичних питань у короткій, по змозі популярній формі. Щодо змісту ті статті розпадаються ось на які три групи, яким, для короткості вислову, даю чужомовні, латинські назви: популяція, репрезентація й індемнізація.

---

[1] Писано д[ня] 13—14 марта 1914.

До першої групи «популяція», в якій обговорено людність Галичини, її земельну посілість та її життєві відносини поза суспільно-політичними питаннями, належать статті: «Із статистики більшої посілості», «Агітація за ународовлення землі в Німеччині», «Земельна власність у Галичині», «Як ми вмираємо?», «Удержавнення землі», «Подільність і неподільність селянських грунтів». Сюди зачисляю також групу статей, що відносяться до жидівського питання, а власне: «Galizische Zwecke», «Eine teuflische und verworfene Aufreizung» та «Семітизм і антисемітизм у Галичині».

Друга, найчисленніша група, «репрезентація», обіймає статті: «Відрубність Галичини», «Посольські звіти», «Гіпотетичний рахунок», «Що значить солідарність», «Із історії робітницького руху в Австрії», «Справи суспільно-політичні в устах руського люду в Галичині», «Огляди краєвих справ за січень і лютий 1887 р.», «Хвилі назадництва», «На гвалт по-німецьки!», «Чорна невдячність», «Блаженства миру», «Із клубової політики», «Організація демократичної партії», «Надвишка чи недобір?», «Спір о дефіцит», «Niech giną jak pędraki!», «Загадковий закон», «Із ради державної», «Бідні амфібії», «Десять заповідей для виборців», «Політичні сторонництва в Галичині», «П[ан] Бобжинський як поступовець», «Одіссея о. Озаркевича», «Галичина в державнім бюджеті на р. 1890», «Інтерпеляція о. Озаркевича*», «Однакові боги, неоднакові дороги», «Державний трибунал і конституція», «Із уст младенців і ссущих», «Питання жолудка й питання прав політичних», «Програма австрійських селян», «З приводу селянської програми». До сеї групи можна дочислити також історичну монографійку «Задушні дні у Львові 1848» та такі причинки до історії суспільних інституцій у Галичині, як «Старі акти нової нужди» й «Громадські шпіхліри».

До третьої групи «індемнізація» належать статті: «Галицька індемнізація», «Угода індемнізаційна», «Мнима побіда», «Епілог індемнізаційної справи» та «Слівце про конверсію».

Випускаючи в світ отсей том статей, які попри свій публіцистичний характер майже всі мають більше або менше визначний характер студій про найрізніші суспільні та політичні справи, і то студій менше теоретичних, а більше опертих на фактах живої дійсності та призначених для їх пояснення, я маю почуття, що даю в отсій книжці

початок школи політичного думання, якого в такій формі і в такім об'ємі не має, мабуть, ні одно слов'янське письменство. Нехай мені буде вільно висловити при тім надію, що тяжка історична проба, яку переживаємо тепер, у другій половині 1914 р., не вийде на шкоду українського народу, але буде початком нової доби його успішнішого розвою. Quod felix, faustum fortunatumque sit![1]

Писано д[ня] 10 жовтня 1914

---

[1] Щоб був щасливий, найщасливіший! *(лат.)* —*Ред.*

НЕЗАКІНЧЕНІ ПРАЦІ

ПРАЗНИК СВЯТОГО СПАСА

ПРИЧИНОК ДО ІСТОРІЇ
СТАРОРУСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА І КУЛЬТУРИ

Празник святого спаса обходиться тепер на Україні разом із празником преображенія дня 6 серпня. З тим празником зв'язані деякі церковні обряди (свячення овочів) і народні вірування та поговірки. В часі того свята дозріває найбільша часть овочів, а також ліскові горіхи. В Нагуєвичах вірять, що на святого спаса не годиться йти в ліс збирати горіхи, а на доказ сього оповідають пригоду, що один парубок вигнав на спаса коні пасти, але скортіло його конче піти на горіхи. То він загнав коні в добру пашу та й каже: «Святий спас коні пас, а я беру мішки та йду на горішки». Пішов до лісу, але тільки що пригнув першу ліску, аж із неї скочила гадина і обвилася йому довкола шиї. То вже що там робили, а вона його не попустилася і він незабаром так і вмер з нею[1].

Зі святом спаса злучене народне вірування, розповсюджене скрізь по руській часті Галичини, а також поза її межами, що родичам, у яких померли діти, не годиться до спаса їсти ніяких овочів (фруктів). Вірять, що діти тих родичів, які не їдять яблук ані грушок до спаса, бавляться в небі яблуками в той празник, а ті, котрих родичі не держаться того звичаю, плачуть[2]. Се вірування живе також у великорусів, прив'язане до свята преображенія (пор. Д а л ь*, Пословицы русского народа, т. I, стор. 480). Менше виразні сліди сього вірування стрічаємо у Чубинського[3]*. Під днем 6 серпня занотовано там свято спаса і додано в скобках церковну назву «преображеніе господне»

[1] Пор.: «Етнографічний збірник», т. V, стор. 209.
[2] «Етногр[афічний] зб[ірник]», т. XXVIII, стор. 154.
[3] Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, т. III. Народный дневник, стор. 225.

і вказано, що того дня святять у церквах яблука, грушки і т. п., а також свіжо підрізані щільники меду. До того дня ані мужчини, ані жінки не їдять яблук,— причини сього звичаю не вказано. По посвяченні роздають фрукти всім, особливо вбогим, у тім переконанні, що за те мати божа їх померши дітям того дня роздає по яблуку, а тим дітям, яких родичі перед спасом їдять яблука й грушки, не дає. Се вірування записане від якогось Данильченка, невідомо з якої місцевості. До сього додано ще одну записку з села Гнідиного Остерського повіту, що тамошні дівчата на спаса не йдуть до церкви, боячися, щоб хто не дав їм яблука, що вони вважають за сором. Недокладною треба вважати також записку В. Шухевича* з Гуцульщини, який не подав назви свята спаса, а тільки преображеніе і до сього ось які звичаї: «До Преображення не вольно нікому їсти ніяких овочів; треба їх уперед дати бідним за померші душі, аби ті уперед покушали, відтак мож буде і собі їсти. В тій цілі приносять в той день овочі, калачики і воду у глечиках на цвинтар коло церкви, а скоро по службі божій посвятить се священик, роздаровують одні другим, примовляючи: «Най бог прийме за душу Васильковуі» Обдарований мусить з'їсти бодай кусень поданого яблука, закусити калачиком та попити водою. Таке обдаровування триває доти, аж усі посполу обмінялись та покушали яблука та попили водою»[1]. Дуже слабий слід вірувань і обрядів, злучених із празником спаса, записав М. Зубрицький* у Мшанці Старосамбірського повіту, зазначуючи лише, що там того дня «рвуть біб на полі і в струччу варять та їдять», а також вірування, що «до спаса не годиться булі печи»[2].

Не маю претензії вичерпувати етнографічний матеріал, зв'язаний із сим празником, а тільки зазначу, що ототожнення празника спаса з празником преображення було доконане в досить пізніх часах, а первісно не тільки в Греції, але також і на Русі се були два окремі празники. Празник спаса був уставлений у Константинополі ще в VIII або IX в. для запобіження пошестям, що панували в тім місті в часі літньої спеки. В грецькім Часослові з р. 1897 ось як

---

[1] В. Шухевич. Гуцульщина, часть III. Львів, 1902, стор, 264—265.

[2] Матеріали до укр[аїнсько]-русь[кої] етнології, т. III. Львів. 1900, стор. 48.

пояснено походження сього празника: «З причини пошестей, що дуже часто траплялися в серпні, дуже давно повстав у Константинополі звичай виносити чесне дерево хреста Христового на дороги та вулиці для відвернення слабості. Вечором 31 липня виносили се дерево з цісарської скарбниці, де воно лежало переховане, і клали його на вівтарі великої церкви Софії. Від 1-ого серпня аж до успення богородиці носили його з молебнами по всьому місті і показували народові. Дня 14 серпня Христове дерево вертало назад до цісарської палати»[1].

Сей звичай із Константинополя розійшовся по грецькій церкві разом із заведенням Єрусалимського церковного уставу і дійшов до нас правдоподібно з Болгарії і не менше правдоподібно перед XII віком, як би се виглядало з уваг, поміщених у цитованій книзі архієп[ископа] Сергія на стор. 296. Проти того, що там сказано, буцімто служба Христовому дереву дня 1 серпня розширилася аж у XII і XIII вв., а в попередніх часах про неї в руських пам'ятках нема сліду, промовляє, на мою думку, текст служебного канона на день 1 серпня, поміщений у наших празничних Мінеях. Як відомо, 1 серпня припадає свято замучення сімох братів Маккавеїв, їх матері та їх учителя. Отже, в староруській службі сього дня помішано церковні пісні на честь тих мучеників з піснями на честь хреста Христового як спасителя від пошестей та хороб фізичних і моральних. Подаю тут текст тих церковних пісень та молитов, спеціально звернених до св. хреста, з рукописної Мінеї в моїм посіданні*, писаної з якогось далеко старшого взірця в XVI в. і одержаної мною через д-ра З. Кузелю* з Борині Турецького повіту. Служба дневі 1 серпня міститься на стор. 383—417.

Маємо в тій Мінеї на стор. 383—390 «Предпразденство честнаго и животворящаго крста» під днем 31 липня, а далі на ст. 390—417 усуміш канони Маккавеям, хрестові, богородиці і Христу спасу. Ті канони походять із різних часів і від різних авторів, і я подаю тут із них тільки ті стихи, що важніші для нашої теми. Предпразденство починається стихирою глас 1, подібною до тої, що починається словами «Нбсным чинам» і має ось які стихи:

---

[1] Архиепископ Сергий*. Полный месяцеслов Востока, т. II. Владимир, 1901, стор. 294—295.

«Въсѣко єство чл҃чьское нн҃ѣ прѣдпразднуй радостно и играй, кр҃стное бо дрѣво хощеть прѣдложити ся въсѣмь вѣрным врачебство неиждивно и недугорѣшително и стр҃стемь и въсѣкого озлобленіа.

Придѣте, видимь странно, вѣрни, чюдо, како кр҃стно дрѣво оуставлѣеть опаленіе въсѣкаго недуга и стр҃стем зной оугашаеть, прѣдпразднууще вѣроу и того почитауши тръжьство.

Живущеи въ купѣ и оумершеи прѣдпразнуите, жизни бо дрѣво иже Адама оуморившее. Хранитель чл҃комь мр҃твымь въскрщеніе грядеть въсѣмь независтнуя бл҃гдть нн҃ѣ подати человѣком и цѣленіа».

Бачимо тут виразний натяк на ту обставину, що спричинила обряд ношення хреста по улицях Константинополя, а власне пануючу в часі літньої спеки лихорадку. Далі йде канон хресту глас 1, пѣснь 1, ірмос на подобу «Побѣдную въспоим», що має ось які стихи:

«Кр҃сть прѣдгрядый бж҃ственыя заря испущаеть бл҃гдти и просвѣщаеть въсѣ покланѣущуя ся ему и въспѣваущаа блгочьстно распеньшаго ся Х҃а.

К҃рста поклоненіе възвышаеть любовіу и вѣроу славящуя яко Б҃а и Г҃а пострадавшаго плътіу и назидавшаго нас бж҃ствеными страданіи, кръста поклоненіе истачаеть бл҃говоніе дарованіемь и въся яже Х҃а славящуя обьяхаеть пр҃сно и смрадь дш҃амь отемлеть весь».

Пісньь 4, ірмос подоб[ний] «Д҃хом прѣздряй» ось які стихи:

«Въображаемь бж҃ственый чьстный кр҃сть тъмѣ началника отганѣеть тврьдо от въздуха и бл҃гдти лучя въображаущимь простираеть и озарѣеть сих поущуя Х҃а Б҃га.

Въображаемь бж҃ственый и прѣчьстный кр҃сть въ с҃рдцих море оутишаеть стр҃стей и оуставлѣеть бѣдамь тръвлъненіа, въ тишину приводить правости въся, иже любовіу въображающих того.

Яко же ягліе испущау чьстный кр҃сть дѣйствіа всѣ попалѣеть вражіа и отгонить силу и облегчаеть многыя въ

вѣрѣ и хвалѣщаа поущаа любовіу иже на сем пригвождьшаго ся Х̃а.

Въсечьстный и бестъвный кр̃сть вѣроу покланѣемь истачаеть мыслнаа струя дарованѣемь и воды ицѣленіемь и напаа непрѣстанно сему покланѣущаа ся и чьтущуя».

Пропускаю дальші стихирі сього предпразденства, не знаходячи в них нічого такого, що варто б було особливої уваги, хоча й вони не позбавлені поетичної та язикової вартості. Канон першому серпневі починається ось якими стихами на похвалу хреста:

«Глас 4, под[обный] «Съвыше звань»: «Днес радоует ся вѣрных множьство бж̃ственое, яви бо ся бж̃ственый кр̃сть концемь, сіаеть бо въздух свѣть неприступень, аерь заря испущаеть и землѣ лице оукрашаеть, поеть бж̃ствеными пѣснми цр̃кви Х̃ва, служит почитаущи съвыше ея блюдущаго кр̃ста бж̃ственаго и прѣчюднаго, его же силоу оукрѣплѣеми влд̃цѣ приступимь зовуще: «Оумири мирь и спс̃и дш̃а нашя!»

Да радоует ся тварь и изъграеть! Днес бо облиста кр̃сть въ концех съ нбсе, земнаа просвѣщуя и съвъкуплена показа расточенаа. Днес ликуять съ ликы аггльскыми чл̃ци, ибо бранѣщее срѣдоградіе кр̃стом разорено, въ едино въсѣ явѣ съвъкупи. Тѣм же прѣд сіая паче сл̃нца въсѣ тварь просвѣщаеть блг̃дтіу и оуяснѣеть и спс̃аеть вѣрно того чьтущаа.

Паче сл̃нчныя заря хотяй мирови скиптро яко же чьстно цр̃ѣ Х̃а и кончину показати кр̃сть бж̃ственый се прѣдсіаеть ясно въ концех. Сій възведе изь ада род чл̃чь, ада вельми плѣнивь врага низложи, бѣсом гордыня до конця погуби, нн̃ѣ же проявлѣеть въскрніе Спсово и спс̃аеть зовущаа: «Оумири мирь и просвѣти дш̃я нашя!»

В тій вступній строфі важне те, що Христос називається спасом і що його хрест являється знаком побіди над ворогами не тільки земними, але також надземними. Далі йдуть стихи на честь Маккавеїв, а за ними коротке оповідання про їх смерть, т[ак] звана «пам'ять» (стор. 399—400), а далі ось які стихири про хрест:

Пѣснь 7, ірмос «Росодавицу оубо пещь»: «Спсеному дрѣву поклоним ся, крсту прѣстому, ему же служать аггль всѣ воиньства, прѣдлежима видяще вѣрни и истачауще намь осщеніе и жизнь.

Побѣдоносный яви ся прѣстый крсть живодавца Ха, съвыше же бѣсом въсѣмь множьство отгоня варварско шутаніе и побѣдителя явлѣу цря нашя.

Яко одшевлену тебѣ припадау възываю ти: «Крсте мой прѣстый, ты ми просвѣти душу и оумь и слух и оустнѣ и языкь и дыханіе и очи къ путем црства Хва».

Пѣснь 8, ірмос «Оужасни ся боу ся нбо»: «Твой крсть проибразуя Іаковь иногда на внукы положь длани прѣмѣнно и блсвивь их блгдть въ языцѣх наоучаа, дѣти блсвите.

О неизреченному ти, Хе, сънитія и неизгланным блгымы! въплъти ся и распят ся, съмрть прием и рѣшиши члкы от клятвы, источивъ нетлѣніе. Тръблженое дрѣво, прѣпрославленый кръсть въ вѣкы.

Прѣстый крсть, бжственуя побѣду, жизни начялника, лъсти потрѣбителѣ, днес сего похвалим, крсть въсестый Гнь, бѣсом губителѣ и варваром гонителѣ и цремь побѣдотворца и покрова».

Пѣснь 9, ірмос «Ба члком видѣти»: «Тлѣнни от прѣслушаніа быхом, бжіа заповѣди преѣступници явыше ся сего ради съмрть прійде члком. Тѣм же бесъмртіа процъвте днес побѣдный крсть Хвь, его же цѣлунмь.

Се дрѣво прѣстое, крѣпкаа надежда вѣрнымь яви ся, клятвѣ избавленіе, члком радост прѣдлежит и обличау тмѣ начялника. Сему поклоним ся, вѣрніи, величаем.

Начяло блсвеніа и оутвръжденіа хрстіаномь и стѣна и тврдо заступленіе и клятвы избавленіе яви ся нам дрѣво въжделѣнное, оружіе непобѣдимо, просвѣти и ости нас покланѣущуя ти ся».

Глас 1, подобен нбсным чином: «Нбснаа шествіа крсть чстный готовит въсѣмь иже тому покланѣущим ся вѣроу несуменноу и ликом невещестъвных силъ, иже на немь пригвоздивый ся съчетаеть любовіу въспѣваущих того.

Кланѣущеи ся вѣроу крсту чстному иже на нем заспеншаго ся въспоимь влдку, того мановеніемь оустнѣ въ купѣ и душя очищауще и сіанієм мыслными оуясним ся хваляще єго. Горести древле оуслаждау Моиси избави Іилѣ, образомь крста напимуя; мы же сего въси бжственовѣрніи тайно въображаемь въ срдцих въсегда образно и спсем ся дръжавоу єго.

Стихиры самогласны четному поклоненіу глас 2. «При дѣте вѣрны животворящому дрѣву поклоним ся, на нем же Хс црь славы волеу руцѣ простръ възнесе нас на пръвое блженьство, их же пръвѣе врагь сластіу оукрадь, изгнаны от Ба сътвори придѣте вѣрніи, дрѣву поклоним ся, им же сподобихом ся невидимых врагь съкрушити главы. придѣте вьси отчьствіа языкь, крсть Гнь пѣснми почтѣм! радоуй ся крсте падшаго Адама съвръшеное избавленіе! о тебѣ вѣрніи цріе нши хвалят ся, яко твоєу силоу исмалитския люди дръжавно покарѣиуще,тя ннѣ страхом хрстіане цѣлуяще иже на тебѣ пригвождьша ся Ба славимь глще: «Ги, иже на немь пригвождей ся, помилуй нас!»

Иный стихирых самогласны глас 1: «Днесь яко въ истину стовѣщанный гль Двдовь конець приять. Се бо явѣ прстоу ногу твоєму покланѣем ся подножіу и въ крилу твоєу надѣвуще ся сѣни, въсещедре, въпиєм ти: «Да знаменает ся на нас свѣт лица твоєго! православных людій твоих рогь възнеси чстнаго крста твоєго въздвиженіем, Хе многомлстиве!»

Насажденое на краніевѣ мѣстѣ дрѣво въ истинну жизни, им же съдѣла спсеніе прѣвѣчный црь посрѣд земля, вѣздвизаемо днес асшаеть миру конця и собнавлѣет ся въскрсеніемь храм, радоуут ся аггли на нбси и веселят ся члци на земли, двдьскы въпіуще и гляще: «Възносите Га Ба нашего и поклоните ся подножія ногу єго, яко сть єст, подаа мирови веліу млсть!»

Глас 2. Бжственое скровище въ земли крыемо живодавца крсть на нбсех показоваше ся царю блгочьстивому и по-

бѣды на врагы образь давь мысльно, им же радоуу ся вѣроу и страхом бжьствно въстскь къ видѣніу высотѣ, тыцаніем же сего от земных ядрь въздвиждааше миру на избавленіе и спсеніе дшямь нашим.

Ты ми покровь дръжавень еси, тръчстный крсте Хвы! Ости мя силоу своєу, да вѣроу и любовіу покланѣу ся и славля тя.

Глас 3. Пророчьстіи гласи дрѣво стоє провъзвѣстишя, им же древнѣя свободи ся съмрътныя клятвы Адамь. Твар же днес възнашаєму сему съ высокым гласомь еже от Ба просящи бога туя млсть; ну єдиный въ млсти безмѣрный влдко, оцѣшеніе буди намь и спаси душя нашя!

Глас 6. Крсть Хвь хрстіаномь оупованіе, заблуждьшим наставниче, труждаущим ся но, вѣ бранех побѣда, въселенѣй оутвръжденіе, мртвых въскрѣшеніе, слава тебѣ!»

Днес происходит крсть днь, и вѣрны подємлят того съ любовію и приємлят исцѣленіа дшами и тѣлом от въсѣкоя язя. Того цѣлуєм радостіу и страхом. Страхом грѣха ради, яко недостойни суще, радостіу же за спсеніе, єже подаєть мирови иже на немь пригвождей ся Хс Гь, имѣя веліу млсть.

Глас 8. Глас пророка твоєго Моисеа, Бе, исплъни ся глящій: «Оузрите животь вашь висящь прѣд очима вашима». Днес крсть въздвизаєть ся и мирь от лъсти свобождаєтся. Днес Хво въскрсеніе обнавлѣєт ся, въ кимвалѣх двдьскых пѣсн ти приносяща и гляща: «Съдѣла спасеніе посрѣд земля, Бе, распятіе и въскрсеніе, им же нась спсль еси, блгый члколюбче, всесилне слава тебѣ!»

З будови канону випливає, що кождий ірмос присвячений чи то якомусь святому, чи празникові, після трьох або більше стихів на похвалу того святого має ще обов'язково один або два стихи на похвалу богородиці. Аналогічне бачимо також у акафістах, де після кождого тропаря на похвалу чи то Ісуса, чи якого святого наступає кондак із похвалою богородиці. Те саме бачимо і в нашім каноні. Подаю з тих, присвячених їй стихів дещо цікавіше.

В ірмосі предпразнества глас 1 кінчиться ось яким стихом: «Познавши Г̑а въплъщаго ся ис тебе, бг̑оневѣсто, и кр̑сть и съм̑рть приємша поєм єго избавителѣ, тя оублжающе». Глас 3 кінчиться стихом: «От глубины льстныя извлѣче чл̑чьство ис тебе рождей ся дрѣвом кр̑стнымь, Бце, и възвыси къ разумѣніу своєму бл̑гочьстно тя славящую». Із канону першому серпню подаю богородичен дев'ятого ірмоса: «Храме и двери сщ̑єніа, прѣстоле бж̑ій, облаче и свѣщниче въсесвѣтлый, ковчеже бл̑годти, въсенепорочнаа, иже чьстнѣ покланѣущуу мя образу чьстному єдинороднаго ти сн̑а покрый и съхрани». Спеціально богородиці присвячене в тім каноні «велике славословіе» (стор. 406—408), із якого варто навести ось які стихи: «Раздрѣши въсѣх длъговь, Бце, пленицу моу, любовіу притекшому въ храмь твой, м̑ти Бг̑а нашего. Недугь и всѣкых бол, Бце, нась свободи, къ ц̑крви твоей прибѣгающуя въсегда». Ще раз повторює автор, мабуть, дуже обдовжений: «Раздери въсѣх длъговь пленицу моу, Бце, и сп̑си мя, м̑ля ся».

Присвячений Христу спасу канон, очевидно, не може обійтися без стихів та інших частий, звернених просто до нього. Стихів до Христа у нашім каноні кілька, але не наводжу їх тому, бо нема в них нічого локального ані історичного. Тим важніша молитва на стор. 410—412, якої текст подаю тут:

«Бе̑ великый и вышній, иже въ Тройци ст̑ѣй покланѣємый, прѣвѣчное єс̑тво, прѣбогатое и нескончаємое величєство, неислѣдимая сило, неизреченнаа область, прѣмудрости источникь, блгости въ истину неизслѣдимаа пучино, ты чл̑колюбче влдко, иже прѣвѣчных чюдес Бъ, єго же ни оумь постигнути может, ни слово сказати възмагаєть, призри на ны и на приносимаа н̑нѣ от нас смиреных и недостойныхь рабь твоих, и даждь въ мысли нашей дх̑ь прѣмудрости и разума, достоинь въ оуши достигнути твоєя бл̑гости и милость привлѣщи твоєу бл̑гдти. От тебе бо и твоєго животворнаго дарованіа и єже хотѣти, и єже дѣйствовати по воли твоєго благоволеніа чл̑ком єст. Ниспосли намь твое бл̑свеніе и цѣленіємь бл̑гдть на роду сіу, иже банеу пакы

бытіа роду нашему даровавь на омывеніє грѣховьных скврънь и обновленіє прилучаущих ся намь въсѣкых болѣзней, и сподоби нас окропленых срдци от съвѣсти лукавны и сомывеных тѣлом водоу чистоу на въсѣко дѣло блго плодоносити и възрастити и къ трѣбуящим милованіа нелѣносно тъщаніє къ уогожденіу труждаущих ся братій наших въсегда показати и твоєго блгоятробіа сподобити ся, дшевных недугь и телесных болѣзней избавленіє приємлящем. И ниспосли намь члколюбнаго дарованіа и цѣленіа ннѣшнеу водоу не къ сласти плътстѣй, ну къ исцѣленіу дши и телу. Творимаа нами служба дховнаа. Єй вдко, на смѣреніє наше прѣкланѣу ся, давый нам чистуя сіу носити одежду от воды и дха, отмый воду сея и окропленіємь твоєго блсвеніа скврънчы стрстей наших очисти млтвами и моленієм прчстыя влдчиу нашу Бця и прсно двы Мріа, чстных и нбсных силъ бесплътных, чстнаго пророка прдтчя и крстлѣ Іоанна, стых славных прѣхвалных апсль, стых и чюдотворець бесребръникь Козмы и Даміана, кира Иоанна, Панделеймона и Єрмолаа, Сампсона и Деомида и Ѳалелеа, иже въ стых отца нашего архиєрарха и чюдотворца Николы и Семиона, иже в градѣ стых мчнкь Маккавей прпдбнаго и бгоноснаго отца нашего Аѳанасіа и въсѣх стых, их же млтвами съхрани Ги рабы твоя вѣрныя цря нашя, покори им въся иноплеменныя языкы, иже бранем хотящуя, даруй имь въсѣ яже къ спсеніу прошеніа и жизнь вѣчнуя. Помяни, Ги, плодоносящих и добротворящих въ стых твоих црквах и поминаущих нищаа, и въся, яже о Хѣ нашя братіа, помяни, Ги, вес сщенничьскый чинь, помѣни, Ги, прѣдстоащаа люди и блгыя ради вины посланыя отца и братіа нашя. Помѣни, Ги, вес иночьскый чинь. Помѣни, Ги, братія нашя плѣненныя и посѣти въсѣ и и цѣли по велицѣй милсти твоєй, въсѣмь подаа, яке къ спсеніу прошеніа и жизнь вѣчнуя, яко ты єси блсвия и стя въсѣ чьскаа, Хе Бе нашь, и тебѣ славу възсилаєм съ безначалным ти от-

цемь и прстым и блгымь и животворящим ти дхом и ннѣ и прсно и в вѣкы вѣком амин».

Коли згадка про царів у сій молитві може вважатися історичним натяком на спільне панування двох царів, то ми мали би приблизно дату написання сеї молитви, а може й цілого канону, на другу половину X віку, по р. 976, в якім почалося спільне панування царів Василія і Константина*. Що сей канон разом із цілою празничною Мінеєю не в довгім згляднo часі міг перейти з Візантії до Болгарії, а відси на Русь, се не буде дивно тому, хто хоч трохи ближче знайомий з тодішніми обставинами і з тою перевагою візантійського впливу в Болгарії, яку здобув власне імператор Василій II, що придбав собі в історії прозвище Болгаровбійця.

Але значення празника св. спаса на Русі не мусило бути зразу дуже велике, і він правдоподібно був обходжений тільки по тих центрах, що стояли під безпосереднім впливом грецьких єрархів. Більшого значення він набрав аж у другій половині XII в., коли для сього дала привід пригода, не зазначена в сучаснім літописі, але проте захована в літературній пам'ятці, що ввійшла в склад руської редакції Прологу, а через се здобула собі велику популярність серед духовенства, а через нього, очевидно, і в людових масах. Ся пам'ятка, якої копію я знайшов у двох рукописних прологах з XVI в. бібліотеки Народного дому у Львові з дару о. А. Петрушевича ч. 27 і 67, входить і досі в склад Прологів, друкованих у Москві та Петербурзі — їх не друкують ніде більше на світі — і в виданні з р. 1896 Петербурзької синодальної друкарні вона міститься на к[арці] 324 другого тому. В наших рукописних Прологах се оповідання міститься в двох редакціях, із яких одна, очевидно старша, служить основою сеї публікації, а друга, крім деяких дрібніших відмін у тексті, різниться головно значно вкороченим закінченням, у якім пропущено уступ більше догматичної, ніж історичної натури, що міг видаватися подекуди соблазном для південноруського редактора. Текст друкованого в Петербурзі Прологу в головному згідний з нашою старшою редакцією, але підкрасив її згадкою про імператора всеї Росії, яка, очевидно, не може сягати далі в минувшину, як часи Петра Великого. Подаю текст сього проложного оповідання в порівнянні сих трьох відмін під буквою В.

А. Пролог XVI в. бібл[іотеки] Народного дому (Музей о. А. Петрушевича, ч. 27), к[артки]469—471.

В той же дн҃ь (1 серпня) празнуємь всем҃лстивому С҃пу и пречстей єго мтре.

Вѣдѣти[1] єст намъ[2], братіе възлюбленая, о сем єже пантократы дн҃сь мл҃сти бюіа[3] празноуем[4], блг҃очстивомоу и блговѣрному[5] н҃шему цр҃ю и кнзю Ондрѣю[6] оуставльше[7] се праздновати[8] съ блг҃очстивым[9] цр҃ем Мануиломъ повелѣніемъ патріарха Луки[10] и митрополита Костянтина всея[11] Руси и Несгера, єпскпа Ростовъскаго[12].

Мануилу ц҃рю мирнолюбивоу[13], во братолюбьи живущю съ[14] блг҃очстивым кнземъ Андрѣемъ[15] случи[16] ся имь въ єдинъ дн҃ь ити[17] на брань, ономоу[08] из[19] Цряграда на Срачины[19], а сему[20] из Ростова на Болгары. Обычай же имяше[21] блгочестивый[9] княз Андрѣй блг҃ъ[9] и [9] мл҃стивъ[9], а[9] єгда к боєвѣ идяше, всегда[4] ч҃стою д҃шею и любовію[22] и[9] блготвореніемъ[7] молитвы[9] Б҃гоу[9] даяше и на мл҃сть б҃жію оупованіє положии на пречстоую Б҃цю и прсно д҃ву Мрію[9] прозвитера[9] два въ с҃щенных[24] ризах крестъ[9] носяху[25], и тогда[26] пріимаше от[9] с҃тых таин плоти Гн҃я[27] и сущіи с ним, моля[9] ся[9] и[9] гл҃я[28] : «Се[29] влдчце дво[9] Б҃це, родившіа[30] Х҃а Б҃а н҃шего, всяк[9] оуповая[31] на тя всегда [32] не погибнет[a]. Аз рабъ твой, имѣя[33] тя стѣну и покров[34], крстъ с҃на твоего ороужіе на враги обоюду остро и огнь попаляа лица противных н҃ших, хотящих с нами брани».

И падоша вси ниць[9] на колѣну моляще[9] ся[9] пред[35] стою Бцею и со слезами цѣлующе[36], и[9] въздаша Б҃гу блгодарныя молбы и шедше[9] взя[37] четырѣ грады болгарьскіе [и] пятый Бряховъ на Камѣ[38]. И възврати [39] ся от сѣча, и[9] вси видѣша луча огнена[40] от иконы Спса н҃шего влдкы и Б҃га, и[9] весь полкъ его открытъ[41]. Он же възвратив ся воспят[42] и[9] попали[43] грады тѣм[44] огнем и положи землю ту поусту, и[45] прочіи грады осади и[9] дань повелѣ[9] имати на[46] них.

---

[a] В р[укопису]: погибнем.

И[9] абіе[9] тож[47] видѣніе[48] Маноуилъ цр҃ь[49] видѣвъ[9] тамо[9] в первый днь[58] августа, и по семъ[51] празновати уставиша мл҃сти бж҃іи и чл҃колюбіа[51] яко ж рече[52]: «Єго ж хощу[54], помилован будеть»[55].

И нн҃ѣ[56], влдко, вѣрою[9] и любовію молящих ти ся покрый[9] рускіа земля люди твоя вся оуповающая[57] на тя! К тебе[58] вси припадаєм[59] глюще: «Ги Іисе Хе, чте ти въздамъ о всѣх, яже въздалъ (єіси!) нам? велій бо єси, Ги[60], чюдна дѣла твоя[61] и[9] величію твоєму нѣсть конца. В род и род въсхвалят ся[9]) дѣла твоя. Блгсвнъ[62] Бгъ, иже не даеть во пленъ нас[63] врагом нашим. Но самъ призри на ны мл҃стію своєю и чл҃колюбіемъ, защити ны[64] славою своєю[9]), възнесе десницу[65] уповающих на тя всегда[9]) мтрьне[66] моленіе оуслыша[67], помилова люди своя мл҃стію чл҃колюбіа своєго. Црк҃ви исполни ся славы твоєя, влдко, юж яко дверь нбсною показалъ єси на земли, в ней же тебе молим ся[68] глше: «Ги, призри съ нбси и виж[69] и посѣти винограда своєго и съверши, єже[70] насади десница твоя стая[9]! И[9] всѣх бо очи[71] на тя оуповают, влдко[9] твоєя мл҃сти чающе и щедроты[72], хвалы и пѣніа възсылаєм[73] славѣ твоєй. Прослави сам оуповающая[71] на тя, много имени твоєго[75], Спса нш҃его. Ты бо, Ги[9], имѣя прстмъ землю[76], призри мл҃стивыма[77] очима на вся люди оуповающая на тя и на прчстоую твою мтрь и на вся стыя твоа, иже пострадаша за имя твое стое[78] о нас грѣшных тебѣ моленіе приносяща»[79].

Азъ же написах си[9] повелѣніемъ ц҃ря Мануила и всего причта[80] ц҃рковнаго, да празднуєм вси обще мсца авгоуста 1 днь во[9] славоу стыя тройца, отца й сна и стго дха, нарицаємаго въ три имена, не въ три богы, но въ єдинаго Бга[9], всемлстиваго Спса[81] нш҃его[9] Іс[9] Ха[9] и прчстыя[82] его мтре[83] празнуєм с любовію, миръ и любовь промеже (себе) имущи и милостынею ко вбогим оубогіа надѣляюща, съ свѣщами къ ц҃ркви идуще на стос пѣніе, и от всѣх злых дѣлъ оудаляющи ся, а страхоу бж҃ію внимающе з боязнію.

Аще пребудем в добрых дѣлех, то и млсти бжіи сподобим ся. Аще время испоустим, а другоє не свѣдаєм, в коє время пойдем ко всемогоущему судіи, а наша дѣла вся пред нами написана будут. Єже кто что сътворил, то въспріймуть. Коеждо по дѣлом своим, праведніи жизнь вѣчноую, а грѣшніи в моуку вѣчную.

Да и мы, братіє, велиціи и маліи, преже того дни суднаго въспріймем добрая дѣла и непостыдни обрящем ся на страшнемъ судищи, и млстивъ глас услышимъ от все милостиваго спса ншего Іс Ха. Да того ради праздникъ и пречстѣй єго мтри, и вся праздникы Гня празнуємъ чстно.

Б. Пролог XVI в. бібл[іотеки] Народного дому (Музей о. А. Петрушевича, ч. 57), карта 482—483.

Мсца августа во 1 днь. Празнуєм млстивому спсу и прчстѣй єго мтри прсно двѣ Мріи. блсви отче проч. 1) Вѣдати. 2) дод[ано] «подобаетъ». 3) возлюбленнаа о сем пантократном дни, вон же и млсти бжій. 4) праздноуємъ всемлстиваго спса нашего Іс Ха и прчстых єго мтре. 5) дод. «царю Маоуилу Цряграда и хрстолюбивому кнзю». 6) Андрею ростовскому. 7) оуставивша. 8) сей праздник праздновати. 9) vac. 10) Лукы патріарха Цря града. 11) всеа 12) дод. «бысть же сице». 13) мирно. 14) дод. «блговѣрным и». 15) Андреємъ Ростовскым. 16) дод. «же». 17) изыйти. 18) дод. «ж црю». 19) Срацин. 20) кнзю Андрею. 21) имѣяше. 22) на бран. 23) Замість слів «и любовію» до «Мрію» тут коротше: «икону влдчца нашея Бца и прсно двы Марія со събою имяше и животворящій крсть и презвитеры». 24) во осщенных. 25) поношааху. 26) тоу. 27) плоти и крови Гни. 28) дод. «сице». 29) о. 30) рождейшіа. 31) оуповаяй. 32) всяк. 33) именую тя. 34) дод. «и». 35) дод. «прчстою». 36) дод. «икону стыа Бца». 37) и взяша тогда. 38) Бряхимов на камен. 39) возвратиша. 40) огненный. 41) окрсть. 42) воспять. 43) запали. 44) тѣхъ. 45) а. 46) с. 47) того ж. 48) дод. «видѣ». 49) дод. «греческій». 50) во єдин от дній. 51) во первый днь. 52) божій и члколюбію. 53) дод. «пророкъ». 54) дод.

«и помлую». 55) дод. «ннѣ». 56) також покрый. 57) вся люди роскыа земля оуповающаа. 58) тѣм. 59) дод. «ти». 60) дод. «и». 61) дод. «соут». 62) дод. «Гь». 63) нас во плѣн. 64) дод. «и со». 65) десницю. 66) и мтри. 67) дод. «и». 68) в ней же ти ся млим. 69) виждъ. 70) яже. 71) дод. «влдко». 72) щедрот. 73) воссылающе. 74) и прослави ся славою оуповающих. 75) много млстиваго Бга и. 76) прстлъ нбо и преж имѣа и подножіе землю. 77) дод. «своими». 78) дод. «и». 79) молбоу тобѣ приносящих. 80) собора. 81) всемилостивому спсу. 82) пречстѣй. 83) мтри. Далі йде коротке докінчення: «во славоу єдуносущныа и нераздѣлимыа тройца ємоу ж слава во вѣки амин».

В. Пролог. Книга вторая. Мсцы март — август. 1896. С.-Петербург. Синодальная типография, к. 324.

Въ той же день празднуємъ всемлстивому спсу Хрсту Бгу нашему и пречстѣй Бдцѣ Маріи мтри єго. 4) чесо ради вседержителя Бга день празднует ся. 6) россійскому. 11) всея Россіи. 15) кнземъ нашимъ Андреемъ. 17) обоимъ изыти. 18) Мануилу царю. 20) Андрею же князю. 37) и шедше на щитъ. 39) возвратиша ся от сѣчи поганыхъ. 41) покры. 44) тѣ. 46) а на прочыя грады возложи дань даяти. 49) То же видѣніе и Мануилъ црь видѣ во своемъ полцѣ. 59) И нынѣ влдко тако покрый россійскія земли і м п е р а т о р а и люди твоя вся. 60) кто воздамы тебе? но точію: «Велій єси Ги». 64) но самъ призрилъ єси на ны млстію твоею и члвколюбіемъ твоимъ защитилъ єси ны. Закінчення як у тексті А.

Як я вже згадав вище, Київський літопис, одиноке сучасне джерело для подій панування Андрія Юрійовича, прозваного Боголюбським*, нічого не згадує про його похід на болгар. Згадку про той похід знаходимо в пізнішій компіляції, т[ак] зв[аному] Никоновськім, або Патріаршім літописі.

У тім літописі[1] читаємо під роком 1162: «Того же лѣта князь Андрѣй Юрьевъ сынъ Долгорукаго з братомь своимъ

[1] Полное собрание русских летописей, том девятый. VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршею, или Никоновскою летописью. С.-Петербург, 1862, стор. 230.

Ярославомъ Юрьевымъ сыномъ Долгорукаго, и съ сыномъ своимъ Изяславомъ и со княземъ Юрьемъ Муромскимъ идоша на Болгары Воложскіе и Камскіа, и поможе имъ Господь Богъ и пречистая Богородица, и избише множество Измаилтянъ, а князь ихъ едва утече съ малою дружиною; они же шедше взяша и славный градъ ихъ Брахимовъ на Камѣ, а друзіи грады ихъ пожгоша. Сіе же бысть второе чюдо пречистыа Богородици, еѣ же ношаху два презвитера въ ризахъ, сице вже и животворящій крестъ ношаху презвитери въ ризахъ, такоже и діакони въ стихарѣхъ своихъ. Сія же икона пречистая Богородица принесена бысть изо Царяграда въ Кіевъ къ великому князю Юрью Долгорукому, юже бѣ взялъ съ собою изъ Кіева благовѣрный князь Андрѣй отъ отца своего великого князя Кіевьскаго Юрья Долгорукаго, и пренеся постави ея въ церкви своей въ Володимери въ златоверсѣй».

Порівнюючи се літописне оповідання з проложним, бачимо попри основну схожість події значні різниці в представленні речі. Поперед усього важна тут дата походу князя Андрія на болгар, незгідна з тою, яку подано в «Полном месяцеслове Востока» (т. II, стор. 296), невідомо, на якій основі. В тій же книзі з виразним покликом на Никонів літопис оповідається, буцімто Андрій Боголюбський перед битвою з болгарами взивав: «Господи Ісусе Христе, боже наш, молитвами пречистої твоєї матері поможи нам на сих безбожних варварів» (op. cit., стор. 297). Як бачимо з вищенаведеного оповідання, такого уступу в ньому зовсім нема. Натомість важну відомість знаходимо в тім самім літописі під р. 1160: «Того же лѣта заложена бысть церковь Спасъ въ Володимери» (стор. 221). Сей рік 1160 важний тим, що в ньому князь Андрій Боголюбський постановив оснувати в своїй столиці, Володимирі над Клязьмою митрополію, очевидно, для конкуренції з Києвом, і в тій цілі вислав свого посла Іллю Андреєва до Константинополя для виєднання затвердження сеї митрополії від константинопольського патріарха Луки. Се затвердження було справді уділене йому сим патріархом просторою грамотою, що в повнім тексті поміщена в тім же Никоновім літописі на стор. 223—229.

Для означення часу написання проложної статті важні подані в її вступі імена єрархів, а власне царгородського патріарха Луки, київського митрополита Константина і ростовського єпископа Нестора. Щодо сього остатнього, видно

з Никонового літопису, що він у р. 1159 був прогнаний із Ростова князем Андрієм Боголюбським, а в р. 1160 був присутній при посольстві того ж князя до патріарха, значить, у ту пору жив у Константинополі як вигнанець. Патріарх Лука Хризоверх засідав на патріаршому престолі від р. 1156 до половини р. 1169, а щодо митрополита Константина II, то в тім же Никоновім літописі читаємо під р. 1167: «Того же лѣта пріиде отъ патріарха изо Царяграда Константинъ митрополитъ на Кіевъ и на всю Русь, и срѣте его князь велики кіевъскій Мстиславъ Изяславичъ съ бояры и съ народы, и тако вниде съ нимъ во градъ Кіевъ, и вшедше въ церковь, моленіа и благодареніа Господу Богу и пречистей Богородицѣ воздаша» (стор. 234). Із сього бачимо, що прихід митрополита Константина II до Києва був на 5 літ пізніше від походу, щонайменше два роки перед походом Нестор перестав бути ростовським єпископом. Сучасно панували Константин II і Лука тільки несповна півтретя або лише два роки (1167—1169), значить, сей час можна означити приблизно як час написання нашої проложної статті.

Місцем її написання був правдоподібно Володимир над Клязьмою, менше правдоподібно Суздаль. У Володимирі, мабуть, який Андрій Боголюбський хотів зробити новим центром північно-східної Русі, були написані ті часті Никонового літопису, що містять оповідання про заходи Андрія Боголюбського, який титулується тут кілька разів «князь велики Андрѣй Боголюбскій Ростовьскій и Суждалскій» (стор. 220). Наводжу тут із того ж літопису характеристику сього князя, яка дає нам поняття про ту духову атмосферу, що мусила витворитися довкола нього в новій столиці і з якої виплила також правдоподібно наша проложна стаття.

«Бѣ же сей князь велики Ростовский и Суждалскій Андрѣй Юрьевичь, внукъ Владимира Мономаха, правнукъ Всеволожь, праправнукъ Ярославь, препраправнукъ великого Владимера, боголюбивъ, и человѣколюбивъ, и желателенъ къ церковнымъ закономъ и вещемъ, и къ святителемъ, и презвитеромь и инокомъ многу честь сотворяа, тѣмъ же и прослави его Богъ; вездѣ бо имя его славно бѣ: славящая бо мя, рече, прославлю: нищихъ же и прокаженныхъ толико возлюби, яко и очима своима на много зрѣти на нихъ, иногда же и руками сихъ пріимати, и кротко, и тихо и милостиво глаголати къ нимъ и утѣшати, и кормляше, и насыщаше» (стор. 220).

Щодо походження сеї проложної статті, архієпископ Сергій уважає її, мабуть, перекладом із грецького на основі слів остатнього уступу: «Азъ же написах си повеленіемъ цря Мануила и всего причта црковнаго», догадуючися, що се були слова із грамоти, присланої із Царгорода до руського митрополита або князя, зазначуючи при тім, що такий сам текст, як у нашій копії, есть у Макарієвій Мінеї*, коли натомість у друкованих Прологах замість «во славу Святой Тройци» поправлено: «Въ славу всемилостиваго Бога и Спаса нашего Ісуса Христа і пречистыя его матери». Тим часом кождому, хто уважно прочитає се проложне оповідання, мусить насунутися увага, що події на Русі, а власне похід князя Андрія і довершене при тім чудо описані досить детально, коли натомість про нібито аналогічні події в Царгороді з царем Мануїлом Комніном* згадано лише дуже коротко та зовсім загально, при чім характеристика царя Мануїла як царя «мирнолюбивого» зовсім невірна, бо Мануїл Комнін належав до найбільше войовничих володарів, які взагалі коли-будь панували, а в його досить довгім панованні (1143—1180) майже ані один рік не минув у спокої. Не можна сказати також, щоб із грецького джерела вийшла відомість про «братолюбні» відносини між царем Мануїлом і князем Андрієм Боголюбським, бо доступні нам візантійські джерела, хоч згадують про відносини царя Мануїла до різних руських князів, але про відносини до князя Андрія не згадують нічого. Згадка ж проложної статті про похід царя Мануїла на сарацинів, т. є. турків, що мав відбутися рівночасно з походом князя Андрія на болгар, не має історичної підстави, бо велика війна царя Мануїла з турками почалася тільки восени 1169 р. і скінчилася для нього дуже нещасливо. Натомість майже рівночасно з руським походом на болгар припадають війни царя Мануїла з уграми та паннонцями з рр. 1151, 1165 і 1167. Про сі війни маємо досить докладні оповідання візантійських істориків Івана Кіннама*, що був сучасником царя Мануїла і учасником його подвигів при здобутті Зевгоміна (Земліна) 1165 р., і Никити Хоніата*, що писав значно пізніше, але описав ціле панування царя Мануїла, а особливо докладно його війну з турками в р. 1169. Варто зазначити, що в Київськім літописі згадано один епізод із зносин царя Мануїла з русинами під р. 1165, де читаємо: «Прибѣже исъ Цр҃города братанъ цр҃въ Кюръ Андроникъ

къ Ярославоу оу Галичь. И прія и Ярославъ с великою любовью, и да єму Ярославъ нѣколико городовъ на оутѣшеніе. По том же присла цр҃ь два митрополита, вабя и к собѣ. Ярославъ же к нему с великою ч҃стью, приставивъ къ нему єпископа своєго Козьму и мужа своя передныя»[1]. Про сього Андроніка оповідає досить просторо Кіннам, від якого довідуємося, що в Царгороді його довгі літа держано в тюрмі за кровосумішку.

Далеко цікавіше свідоцтво про культ святого спаса на Русі стрічаємо в тім самім Київськім літописі і під тим самим 1164 р., у якім мав відбутися похід Андрія Боголюбського на болгар. Міститься там уривок оповідання про подорож Олега Святославича до Чернігова. Оповідання не має початку. Читаємо так: «... и отрекоша дружинѣ Олгови: «Кн҃же, не стряпай, ѣди в борзѣ! Всеволодичь бо недобрѣ жилъ съ отц҃мъ твоим, и с тобою а чи что замыслить лихое». Олегъ же в борзѣ ѣха Чернигову, и не заста отца живого, таиша бо см҃рть єго за 3 дни до Олгова пріѣзда. Се же створи княгини сгадавши ис пискупомъ и с мужи кн҃зя своего с передними. И цѣловаша ст҃го Спаса на томъ, яко не послати ся ко Всеволодичю Новугороду. Первое цѣлова пискупъ ст҃го Спаса и потом дружина цѣловаша. И рече Гюргій тысячкый: «Намъ было не лѣпо дати пискупу цѣловати ст҃го Сп҃са, занеже ст҃ль єсть, а нам ся о нь не блазнити, занеже князий своихъ любилъ». И рече пискупъ: «Того дѣля извѣщаю ся передъ вами, да Бъ ми будетъ и того рожьшия, яко не послати ми къ Всеволодичю никим же образомъ ни извѣта положити. Паче же, сн҃ве, вамъ молвлю, да не погинете дшею и будете предателе яко Июда». Се же молвяше имъ льсть тая в собѣ, бяше бо родомъ Грѣчинъ. Се же первое цѣлова ст҃го Сп҃са, се же створи злое преступленіе. И списавъ грамоту, и посла къ Всеволодичю, река тако: «Стрый ти оумерлъ, а по Олга ти послали, а дружина ти по городомъ далече, а княгини сѣдить въ изумѣніи с дѣтьми, а товара множество оу нея, а поѣди в борзѣ, Олегъ ти єще не въѣхалъ, а по своей воли възмеши рядъ с нимъ» (op. cit., стор. 522—523). Ся єпископова зрада не

[1] Полное собрание русских летописей, т. II. Ипатиевская летопись, издание второе. С.-Петербург, 1908, стор. 524.

придалася ні на що, але сам факт «цілування святого спаса» в значенні присяги свідчить про значне вкорінення культу хреста під тою назвою в тодішній Русі.

Що ж до проложного оповідання, то, на мою думку, після всього сказаного досі його треба вважати не перекладом із грецького, а оригінальним руським твором. Що автор покликається на розказ Мануїла для його написання, се можна пояснити наміром придбання для того писання канонічної поваги, яка, очевидно, й дісталася йому справді, коли воно було втягнене в склад Прологу, що в старій Русі мав значну повагу в церкві. За староруським походженням промовляє також те, що автор з притиском підносить віру в одного бога, не вважаючи на три божі особи, коли пише, що призначує свій твір і сам празник святого спаса в день 1 серпня «во славоу с҃тыя тройца, отца и с҃на и с҃тго д҃ха, нарицаемаго въ три имена, не въ три богы, но въ єдинаго Б҃га, всемилостиваго С҃пса нашего І҃са Х҃са», що в усякім разі було на місці скорше в недавно охрещеній Русі, яка в значній мірі жила ще в стані напівпоганського двоєвір'я, як у Візантії, що пройшла вже гарячий огонь найтонших догматичних суперечок за поняття бога.

Львів, дня 11—12 червня

ГАЛИЦЬКО-РУСЬКИЙ ВІДПИС «СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ» ІЗ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX в.

Між рукописами моєї бібліотеки знаходиться зшиток грубого сивого паперу формату великого 4-to, зложений із 8 карток, із яких дві кінцеві зовсім чисті, а одна записана тільки на половині першої сторони, що містить 15 рядків. Інші картки записані досить гарним та виразним письмом латинськими буквами, досить рідкими рядками по 27—31 на одній стороні і містять «Piśń o połku Ihorewi Ihoria Swiatosławycza wnuka Olhowa». Текст поділений на розділи, яких міститьſя] 9 цілих і десятий недокінчений, являється відписом не оригіналу, а тільки російського прозового перекладу, що досить близько держиться оригіналу, але досить часто також відступає від нього. Сей переклад у транскрипції на латинські букви передано південноруським, а спеціально можна сказати галицько-руським язиком, хоч з захованням декуди староруських або великоруських язикових форм.

Уважаю незайвим подати сей невеличкий текст до відома ширшої громади не тільки як пам'ятку нашої мови з часу, з якого таких пам'яток дійшло до нас дуже небагато, але також як доказ того факту, що визначною пам'яткою староруського письменства цікавилися також галицькі русини незабаром по її опублікуванні і переписували її з оригіналів друкованих, які їм попали в руки, чи то староруських, як се вчинив, прим., Стефан Петрушевич*, що десь у початку XIX в. переписав латинськими буквами тільки невеличкий початок староруської поеми (рукопис також у моїм посіданні), або як писець отсього рукопису, що переписував своїм виговором із російського перекладу. Ось його відпис:

I. ZAPIW

Ne sławno ły było b nam, bratia, naczat' starymy słowamy skorbnych powistey piśń opołczenyju Ihoria Swiatosławycza?

A naczałyja toj pisny po byłynam seho wremeny, choť ne po Bojanowu zamyszłenyju.

Bojan wiszczyj, jesły komu chotił piśń tworyť, to rastekałsa mysłyju po drewu, sirym wołkom po zemły, syzym orłom po podnebeśniu.

Kak wspomynał on skaznoia (очевидно, писець не зрозумів російського слова «сказания») prežnych wremen ob usobyci, to puskał on desiať sokołow na stado łebedej; kotoryi sokoł na łebed' padet, ta łebed' perwaja i piśń zapojet — staromu Jarosławu, chrabromu Metsławu, czto zarizał Rededіu pred połkamy kasożskymy, iły krasnomu Romanu Swiatosławyczu.

Da Bojan, bratia, ne desiať sokołow na stado łebedey puskał; on swoi wiszcze persty na żywyja struny wokładał, i ony samy sławu kniaziam rokotały.

Nacznem że, bratyja, naszu powisť ot staraho Władymyra do nyniszniaho Ihoria, kotoryj izwłek um — swojej syłoju poostry j e h o — mużestwom serca, i napołniasia ratnaho ducha, naweł swoi chrabryje połky na zemlu Połoweckuju za zemlu Ruskuju.

II. ZBOR IHORIA I WSEWOŁODA KO POCHODU

Tohda Ihor wozzrit na switłoje solnce wydyt ot neho t'moju swe jeho woinstwo.

I howoryt Ihor ko drużyni swojej:

«Bratyja i drużyna! Luczsze izrubłenu byť, czim byť połonenu! A siadem bratyja na swoich borzych konej, da posmotrym syniaho Donu!»

Zapała wo um kniaziu ochota otwidať wełykaho Donu, i duma o t o m zasłonyła jemu znamenyja n e b a.

«Choczu, howoryt, kopije prełomyť wo konci pola Połoweckaho so wamy, Rusyczi, choczu hołowu swoju położyť, iły szełomom napyť'sia Donu».

4. O Bojan, sołowej staraho wremeny! Kak by ty połky syi wospił, ckacza sołowiem po mysłenu drewu, letaja umom po podnebesju, swywaja sławy w i n e c semu wremeny,

rzyszcza po Trojanowu puty czerez pola na hory. Tebi pit' bylo piśń Ihoriu, toho Oleha wnuku!

6. Ne buria sokołow zanesła czerez pola szyrokyja; halky stadamy łetiat ko Donu wełykomu... Ily wospit' było wiszczij Bojan, wnuk Wełesow.

6. Rżut koni za Sułoju; zwenyt sława wo Kijew[i]; truby trubiat' wo Nowihorodi; stojat znamena wo Putywli; Ihor żdet myłaho brata Wsewołoda.

7. I howoryt ko nemu Buj-Tur Wsewołod: «Odyn brat, odyn swit switłyi ty Ihor! Oba my Swiatosławyczi. Sidłay, moj brat, swojich borzych konej, a moj ty hotowy, na pered osidłany u Kurska. Tebi i Kuriany moi — nadeżnyje ludy: pod trubamy powyty, pod szełomamy wzłelijany, koncom kopij wskormleny; dorohy im widomy, owrahy[1] znakomy; łuky u nych namianuty (очевидно, т написано зам[ість] руського т), kołczany otkryty, sabły natoczeny, kak siryje wołki skaczut ony w poli, iszcza sebi czesty, a kniaziu sławy».

III. WYSTUPŁENYJE W POCHOD

1. Tohda Ihor kniaz wstupył w złat stremen i poichał po czystomu poliu.

2. Sołnce t'moj jemu put' zasłoniajet, nocz hrozoy zastonaw ptyc razbudyła; zwirynyi swyst w pustyni.

3. A na derewi kryczyt Dyw: wełyt słyszat' zemli neznajemoj, Wołh i Pomoriu i Posuliu i Surożu i Korsuniu i tebi istukan Tmutorokanskyj.

4. A Połowcy nebytymy dorohamy pobiżały k Donu Wełykomu: kryczat telihy o polunoczy, słowno łebedy razłetajuczyś.

5. Ihor k' Donu woysko wedet: wże bidy jeho żdut ptycy, i wołki hrozu predwiszczajut po owraham (над сим словом знов олівцем допис[ано]: jaruham) orły kłektom zowut zwirej na kosty, i łajut łysycy na bahrianyje szczaty.

6. O Ruskaja zemla, ty uże za horoju' ... Dołho merknet nocz... Zaria swit zapała, mhła pola pokryła; sołowynyi szczebet usnuł, howor hałoczyi prosnułsia.

7. Rusyczy (p[укопис] Rusyczu) bahrianymy szczytamy zahorodyły szyrokija pola, iszcza sebi czesty (ркп. czesta), a kniaziu sławy.

---

[1] Над сим словом пізніша рука олівцем дописала: jaruhy.

IV. POBIDA NAD POŁOWCAMY

1. Utrom wpiatnycu potoptały o n y pohanyje połki Połoweckyje, i razsypawsze striłamy po poliu pomczały krasnych diwyo Połoweckych, a z nymy zołoto i parczi i dorohije oksamyty. A ortmamy, japonczamy, szubamy i wsiakymy nariadamy Połoweckymy naczały mosty mostyt po bołotam i topiam.

2. A bahrianoje znamia, biłaja choruhw, bahrianaia czełka, serebreno kopie — chrabromu Swiatosławyczu.

3. Dremłet w' poli Ołehowo chrabroje hnizdo... daleko załetiło! Ne w' obidu było rodyłoś ono ni dla sokoła, ni dla kreczeta, ni tebi, czernyi woron — pohanyj Połowczyn!

4. Hzak biżyt (ркп. biżysz) sirym wołkom; za nym Konczak derzyt puť k Donu wełykomu.

V. NACZAŁO NOWOJI BYTWY NA RIKI KAJALI

1. Naczynajetsia druhoj deń... Krwawyja zori swit wozwiszczajut i czernyja tuczy s' moria idut, chotiat zakryty czetere solnca, a w tuczach drożat synija mołniji.

2. Byt hromu wełykomu! Idty dożdiu striłamy s' Donu wełykaho!

3. Tut to kopiam izłomatsia, tut to sablam izszczepatsia ob szełomy Połoweckije — na riki na Kajali, u Donu wełykaho.

4. O Ruskaja zemla, my uże za horoju!

5. Wiut witry, Strybohowy wnuki, wijut s' moria striłamy na chrabryje Ihorewy połki, hudet zemla, riky mutno tekut, razstyliajetsia pył nad polamy, znamena łepeczut, Połowcy idut ot Dona i ot moria i ot wsich storon Ruskije połki obstupyły.

6. Dity bisowy krykom pola zahorodyły, a chrabryje Rusyczi bahrianymy szczytamy.

7. Ty Jar[1]-Tur Wsewołod, stoit (зам[ість] stoisz) na oboroni, pryszczesz striłamy na woinow, hremysz ob szełomy meczamy bułatnymy. Hdi tołko Tur promczyszsia ty, zołotym swojim szełomom poswiczywaja, tam łezat pohanyja hołowy Połoweckia, iszczepany kalenymy sablamy szełomy Owarskije ot tebia Jar-Tur Wsewołod!

[1] Коло сього слова пізнішою рукою олівцем дописано: kripkij.

8. Kakia rany dorohi, bratia, zabywszemu poczest' i żyzń i horod Czernyhow i otcowskyj zołotoy prestoł i swojej myłoy lubwy, krasnoj Hlibowny prywity i łaskił..

VI. WOSPOMYNANYJE O PREŻNYCH KNIAZIACH

1. Były wika Trojanowy; mynuły hody Jarosławowy; były opołczenia Ołeha, Ołeha Swiatosławycza.

2. Ołeh tot meczem kramoły kował i striły po zemli sijał. Stupajet on wo złat stremen wo horod Tmutorokan...

3. Tomu ż zwonu dawnemu wełykomu wnymał Jarosław, a Władymir Wsewołod syn w Czernyhowi swoj słuch zasłoniał powsednewno.

4. A Borysa Wiaczesławycza sława na smertnyi sud pryweła, i na szełkowyi zełenyi pokrow połozyła za obidu Olohowu, chrabraho i mładaho kniazia.

5. S'toj że Kajały Swiatopołk posli bytwy wział otca swojeho meż wenherskych koney w Kijew ko swiatoi Zofiji.

6. Tohda pry Ołehi Horysławyczi Ruskaja zemla zasiwałaś i rosla usobycamy; pohybała żyźń Dażbohowa, wnuka, wo kramołach kniazej człowiczeskyi wik korotałsia.

7. Tohda ridko po Ruskoj zemli rozdawałyś kłyki oratajew, no czasto karkały worony dila trupy meżdu soboju, a halky pereklykałyś swoim howorom zbyrajaś łetit' na pokormku.

[8]. To było w ti bytwy i w' ti opołczenia; a takoy bytwy k a k n y n i i ne słychano.

VII. PORAŻENYJE RUSKYCH NA KAJALI

1. S' utra do weczera, s' weczera do swita łetiat striły kałenyja, hremiat sabli ob szełomy, tresczat kopia bułatnya, wo poli neznajemom sredi zemli Poloweckoy.

2. Czornaja zemla pod kopytamy kostomy była zasijana, a polyta krowiu; wzoszła peczaliu po Ruskoy zemli.

3. Czto mni szumyt, czto mni zwenyt tak rano pered zoreju?.. To Ihor połk zaworoczajet: żal jemu myłaho brata Wsewołoda.

4. Byłysia deń, byłyś druhoj; na tretyj den k' południu pały znamena Ihorewy.

5. Tut razłuczyłysia bratia na berehu bystroy Kajały. Tut krowawaho wyna nedostało (над сими словами дописано олівцем пізнішою рукою пропуск: tu pyr dokonczasza chrabryje Rusyczy): swatow popoiły, i samy połehły za zemlu Ruskoju.

6. Nyknet trawa ot żalosty i drewo (pкn. brewo) s' peczaliu k' zemli prykłonyłoś...

VIII. NOWAJA BIDA RUSY OD POŁOWCEW

1. I wot, bratia, ne weselaja nastała hodyna; uże pustyni n a s z u syłu pokryły. Wostała obyda w' syli Dażboha wnuka, hubytełnoy Diwoju wstupyła na zemlu Trojanowu; wepeskała łebedynymy krylamy na synem mori u Donu pleszczecy, rasbudyła bohatyja wremena.

2. No u kniazey propała wrażda na pohanych. Howoriat ony brat bratu: moje i to moje! I stały kniazia pro małoje mowyty: eto wełykoje, i samy na sebia kramołu kowat. A pohanyje so wsich storon s t a ł y nabihat' so pobidamy na zemlu Ruskuju.

3. O dałeko załetił nasz sokoł, honia ptyc ko moriu... A Ihorewa chrabraho połku ne woskresył wże.

4. A za nym wekryknuły Karna i Żlia, poskakało po Ruskoy zemli, raznosia pożar wo ohnewom rohi.

5. I wspłakałyś Ruskija żeny, pryhowarywaja: «Uże nam swoich myłych druzey (pкn. dryzey) na mysliu wozmysłyty, na dumoju wozdumaty, na oczamy uwydity, i mini złatom i serebrom uże ne zwenity».

6. Zastonał, bratia, Kijew so peczały, Czernyhow so napasty. Razłyłasia toska po Ruskoy zemli, teczet hłubokaja peczal sredy Ruskoj zemli.

7. A kniazia samy na sebia kramoły kowały; i odny pohanyje so pobidamy ryskaja po Ruskoy zemli brały dany po bielki so dwora.

8. Ti dwa chrabryje Swiatosławycza, Ihor i Wsewolod, opiat' razbudyły chułu, kotoruju usypył było otec ich, hroznyj Swiatosław, Wełykyi kniaz Kijewskyi.

9. Hrozoju był on; pohromył meczamy bułatnymy, i swojimy sylnymy połkamy nastupył na zemlu Połoweckuju, prytoptał (pкn. prutoptał) chołmy i owrahy, wozmułył riky i ozera, izsuszył potoky i bołota, a pohanaho Kobiaka iz Łukomoria ot żeliznych wełykych połkow Połoweckych wo horodi Kijewi wo dworci Światosławowom.

10. Tam Nimcy i Wenedcy, tam Hreki i Morawcy pojut sławu Swiatosławu, koriat kniazia Ihoria, szto potopył bohatstwo n a s z e na dno (pкn. do) Kajały riky Połoweckoy, nasypawszy Ruskaho zołota. Tam Ihor kniaź peresił iz sidła zołotaho da wo sidło płinnyka.

IX. SNOWYDINYJE I PECZAL SWIATOSŁAWA

1. Unyły stiny horodow, ponykło weselyje. A Swiatosław smutnyi son wydit.

2. «Wo Kijewi na horach, wo эту nocz so weczera, howoryt on Bojaram — odiwały menia czernym pokrowom na krowaty tesowoy; czerpały mni synoje wyno so otrawoju smiszannoje; sypały mni pustymy kołczanamy pohanych krupnyi żemczuh na łono; niżat menia. A dosky wże bez kniazia na mojem teremu słato werchom; i wsiu nocz so weczera karkały bisowy worony u Plińska na boloni, były wo debry Kysanowoy i ne słytiły ko synemu moriu».

3. I howoriat' kniaziu bojary: «Uże, kniaź, peczal um odoliła. To sletiły dwa sokoła so otcowskaho zołotaho prestoła, poiskat' horoda Tmutorokania, iły napyt'sia szełomom Donu. I uze sablamy pohanych podkosyły krylia sokołam, a samych oputały putamy zeliznymy».

4. Temno było wo tretyi dén; dwa słonca pomerkły, oba bahrianyje stołpy pohasły, a so nymy i mołodyje dwa misiaca, Wladymir i Swiatosław twoju zawołokłysia. Na riki na Kajali T'ma swit pokryła.

5. Po ruskoj zemli prosterłyś Połowcy kak pardowo hnizdo, i potopyły wo mori naszu syłu, i wełykuju derzost' prydały Chanu. Uże chuła nanesłaś na chwału, uże nasyłye razrazyłoś nad wołey; uże Dyw nyzwerhsia na zemlu.

6. Wot Hotskia krasnyja diwy zapiły na berehu synaho moria; zwenia Ruskym zołotom pojut wremia Busowo, zelijut lest' Szarokanowu, a my (pкn. ty), twoja drużyna, uze czuždy weselia».

7. Tohda Wełykyi Swiatosław wzronył zołotoje słowo słezamy oroszennoje. I howoryt on: «O syny moji, Ihor i Wsewołod! Rano wy stały Połoweckoju zemlu meczamy opustoszat', a sebi sławy iskat'! Da ne so czestiju odoliły, ne so czestiju krow pohanuju prolyły!

8. Waszi chrabryja serdca iz kripkaho bułata skowany i wo stiłosty zakołeny. Czto że wy (pкn. by) zdiłały mojej (pkn. tojej) serebrianoj sidyni!

9. Uże ne wyżu własty sylnaho i bohataho. I mnoho wojinow i brata mojeho Jarosława so jeho Czernohowskymy ylamy (olanamy), so Mohutamy i so Tabranamy i so Szelbyramy i so Topczakamy i so Rewuhamy i so Olberamy. Ony bez szczytow, so kinżalamy krykom połki pobiżdajut.

10. No zwonia wo pradidowskuju sławu wy skazały seb i:

«Muzajemsia odny! Odny wozmem predstojaszczuju sławu, odny podiłymsia sławoju prężnej.

11. O, dywo ły, bratia, i staromu pomolodit'! Koły sokoł peria roniajet, wysoko on ptyc wzbywajet, ne dast hnizda swojeho w obydu. Da to hore: kniazia mni wo pomocz, wremena ny wo czto obratyłys!

12. Wot wo Romni kryczat pod sablamy Połoweckymy, a Władymir kniaż pod ranamy. Skorb i toska synu Hlibowu!»

X. WOZWANIE KO KNIAZIAM POMOSZCZY

1. Wełykyj kniaż Wsewołod! Ne myślyju tebi pryłetit izdałecza, otcowskaho zołotaho prestoła poberecz? Ty możesz Wołhu wesłamy razbryzhat', Don szełomamy wyczerpat'. Kak by ty z d i s był, była b plinnyca po nohati, a plinnyk po rizany. Ty możesz i na suszi striliat' żywymy samostriłamy, udałymy synamy Hliba.

2. Ty smiłyj Ruryk i Dawyd! Ne waszi ły zołoczenymy szełomamy po krowi pławały? Ne wasza ły chrabraja drużyna rykajet kak tury ranenyje sablamy kalenymy wo poli neznajemom? Wstupyte, Hosudara, wo ` s w o j i zołotyja stremena za obydu seho wremeny, za zemlu Ruskuju, za rany Ihoria smiłaho Swiatosławycza!

3. Hałyckyj Osmomysł Jarosław! Wysoko sydyt na swojem prestoli złatokowannom. T y podper hory karpatskija swojimy połkamy żeliznymy, zahradyw put' korolu, zawaływ worota Dunaju, kydaja hromady czerez obłaka, sudy radia do Dunaja. Hrozy twoji raztekajutsia po zemlam; otworiajet worota Kijewu; so zołotaho otcowskaho prestoła strilajet t y saltanow za zemlamy d a l n y m y. Strilay, Hosudar, Konczaka, połanaho koszczeja za zemlu Ruskoju, za rany Ihoria smiłaho Swiatosławycza!

4. A ty, smiłyj Roman i Mstysław! Chrabraja myśl nosyt um wasz na diło. Wysoko ty plawajesz na diło wo oblazi, kak sokoł na witrach szyrajaś, stremiaś ptycu odolit' wo jarosty. U was zeliznyja brony pod szelomamy łatynskymy; ot nych tresnuła zemla i mnohia strany Chańskija, Lytwa, Iatwiahy, Deremela i Połowcy — pobrosały swoji plki i hołowy swoji pokłonyły pod ti meczy bułatnyje...

6. No w o t uż, kniaż Ihor, ubawyłsia swit sołnciu, i derewo ne dobrom łystia sronyło. Po Rosy, po Suli (ркп. Syli) horoda podiłyły, a Ihorewa chrabraho połka ne woskre-

syt' uże. Don kłyczet tebia, kniaż, i zowet wsich kniazey na pobidu. Olhowyczi chrabrije kniazia pospiły na brań.

6. O. Onhwar i Wsewołod,— ...

На тім уривається відпис, як бачимо, далеко не дослівний, але, невважаючи на великоруський взірець, із якого лишилося багато слів та форм, самим переписувачем немов мимохіть перевернений на південноруську, спеціально галицько-руську мову. Що ся копія писана була в Галичині, на се, крім характерного для Галичини почерка польського письма, маємо немало доказів і в самім язиці, хоч, розуміється, за староруськими та російськими формами не видно слідів ні одного галицько-руського діалекту. Найважнішим слідом можна вважати слово «pikі», відоме полякам і німцям у значенні «спис», а невідоме на Вкраїні.

Щодо взірця, з якого писець отсього відпису взяв текст нашої старої пам'ятки, треба завважити, що її переклади на новішу російську мову являлися ось у яких формах і виданнях. Перший, очевидно прозовий і по змозі дослівний, вийшов у р. 1800 разом із першим виданням старорусько го тексту, якого доконав гр[аф] Мусін-Пушкін*. У р. 1803 вийшов віршований переклад Серякова*, у р. 1805 переклад, мабуть прозовий, Шишкова*, у р. 1807 віршований переклад Паліцина*, у р. 1813 віршований переклад І. Левицького*, у р. 1819, може прозовий, переклад Пожарського* та віршований переклад «Плачу Ярославни» Бєлюстіна*, в р. 1821 переклад на ніби староруські вірші Граматіна*, що вийшов другим виданням у р. 1823. У р.1825 вийшов другий віршований переклад «Плачу Ярославни» Загорського*, в р. 1826 переклад Арцибашева*, мабуть віршами, друкований у «Вестнике Европы», в р. 1831 іще один віршований переклад «Плачу Ярославни» Шкляревського*, в р. 1833 переклад, мабуть прозовий, Вельтмана*, у р. 1834 віршований переклад «Плачу Ярославни» Козлова*, в р. 1837 переклад Максимовича*, в р. 1839 переклад гекзаметрами М. Деларю*, в р. 1846 переклад віршований Д. Минаєва* та переклад «Плачу Ярославни» Берга*, а в р. 1850 віршований переклад Л. Мея[1]*.

Я обмежив той бібліографічний реєстр на першу половину XIX в., бо виключене те, аби автор нашого відпису користувався яким пізнішим виданням. На питання, кот-

[1] Пор.: Е. В. Барсов*. Слово о полку Игореве как художественный памятник киевской дружинной Руси. Т. 1. Москва, 1887, стор. 1—13.

рим із тих давніших російських видань користувався він, найшвидше насувається догадка, що міг користуватися першим виданням із р. 1800, якого примірник знаходиться у Львові в бібліотеці Оссолінських. Ся догадка, одначе, являється нестійною, коли порівняємо текст російського перекладу, поміщеного в тім виданні обік староруського тексту, з текстом нашого відпису. Автор того першого російського перекладу поводився із староруським оригіналом далеко свобідніше, ніж автор того тексту, з якого переписував свій відпис наш невідомий земляк. Для порівняння подаю тут першу пісню староруської поеми (зазначу при нагоді, що в першім виданні нема поділу на пісні, так я[к] не було його в рукописнім оригіналі, а також не нумеровано зачал, як у нашім тексті та, правдоподібно, також у його російськім первовзорі) в перекладі першого видання[1].

«Приятно нам, братцы, начать древним слогом прискорбную повесть о походе Игоря, сына Святославова! начать же сію песнь по бытіям того времени, а не по вымыслам Бояновым. Ибо когда мудрый Боян хотел прославлять кого, то носился мыслію по деревьям, серым волком по земле, сизым орлом под облаками. Памятно нам по древним преданиям, что, поведая о каком-либо сраженіи, применяли оное к десяти соколам, на стадо лебедей пущенным: чей сокол скорее долетал, тому прежде и песнь начиналася, либо старому Ярославу, либо храброму Мстиславу, поразившему Редедю пред полками касожскими, или красному Роману Святославичу. А Боян, братцы! не десять соколов на стадо лебедей пускал; но как скоро прикасался искусными своими перстами к живым струнам, то сіи уже сами славу князей гласили.

Начнем же, братцы, повесть сию от старого Владимира до нынешнего Игоря. Сей Игорь, напрягши ум свой крепостию, поощрив сердце свое мужеством и исполнясь духа ратного, вступил с храбрым своим воинством в землю Половецкую для отмщения за землю Русскую».

Виключивши, отже, перше видання, лишаються як можливі взірці нашого відпису переклади Шишкова з р. 1805, Пожарського з р. 1819, Вельтмана з р. 1834 та Максимовича з р. 1837. Котре з тих видань послужило взірцем для нашого відпису, наразі не можу рішити.

Писано в д[нях] 8—13 падолиста 1913

[1] Слово о полку Игореве. Фототипическое воспроизведение 1-го издания 1800 года. Спб. Изд. А. С. Суворина, 1904, с. 1—5.

РОЗМОВА КИВКАМИ

Незрівняні в своїм роді «Співомовки» Степана Руданського дали українській публіці збірку людових гумористичних оповідань та анекдот у поетичній перерібці, якої, можна сказати, не має ні одно письменство. Деяку аналогію можна вказати в «Ogrodzie fraszek» польського поета з XVII в. Вацлава Потоцького* та в «Figlikach» польського поета XVI в. Николая Рея*, але коли в обох тих польських поетів вислов незвичайно тяжкий та незугарний, а при всій комічності тем виявляється брак гумору у авторів, то «Співомовки» Руданського визначаються попереч усього простотою й ясністю вислову, влучністю характеристик, хоч і як коротких, та властивою українському народному генієві грацією в малюванні ситуацій. Невважаючи на те, що теми «Співомовок» Руданського взяті переважно з народних уст, із оповідань одиниць української нації, вони, проте, належать майже всі до великого скарбу міжнародних, т[ак] зв[аних] мандрованих, мотивів, що, повстаючи в різних часах і в різних краях, діставалися принагідно до письменства, з письменства переходили в пам'ять читачів або слухачів, а з пам'яті, ступнево перемішувані та перероблювані, діставалися знов до письменства і т. д.

Раз уже в «Зорі» я звернув увагу на паралелі до деяких співомовок Руданського і вказав їх правдоподібне джерело у Франції XVI—XVII в.* Тепер маю нагоду подати тут паралелю до співомовки п[ід] з[аголовком] «Рабин і запорожець» (Твори Ст. Руданського, т. I, у Львові, 1895, стор. 38—42). Не буду тут подавати її дословно, а скажу тільки, що комізм тої співомовки лежить у непорозумінні між жидівським рабином і запорожцем при розмові кивками

Один і той же кивок (жест) рабин розуміє інакше, а запорожець інакше, і хоч одержав поличника від запорожця при кінці розмови, рабин не ображається, але спокійно признає себе побідженим. У своїй розвідці «Котра віра ліпша» («Міжнародна бібліотека», ч. 12, стор. 36) я висловив ось який осуд про оброблення сеї співомовки: «Головною її хибою можна вважати брак мотивування диспути між рабином і запорожцем, а властиво дуже слабе мотивування, придумане, очевидно, самим поетом, до якого се оповідання дійшло, мабуть, у не зовсім добрій формі. Бо ж не можна вважати правдивим твердження поета, що рабин, читаючи святі книги, зовсім забув говорити з людьми, коли після розмови з запорожцем він зі своїми жидами говорить зовсім свобідно й розумно» (стор. 36). Можу тепер подати давнішу щодо часу аналогію до сеї співомовки, яку я знайшов у книжці «Widok przemocy na słabą niewinność srogo wywarłej», написаній при кінці XVIII в. архіпресвітером грекоуніатської капітули в Луцьку Теодозієм Бродовичем, що вмер в р. 1803. На стор. 28 тої книжки міститься оповідання про руського пароха з Рафалівки, з дібр пана Олізара, бувшого стойника коронного. Сього попа обвинувачено за те, що коли в місточку Чарторийську його на торзі вхопили поліціанти й тягли до в'язниці, він кричав: «Гвалт, рятуйте! Ото ляхи, як чорти, беруть мене!» Сказано про нього, що він був попом, не маючи ніякої освіти, а закинено йому над то ще, що, здибавшися з одним знайомим економом (диспозитором) і розмовляючи з ним по-приятельськи, взяв його за пояс і пальцем правої руки зробив до його черева знак верчення. За те закинено йому, буцімто тим рухом грозив економові, що колись буде так вертіти йому живіт. Піп оправдувався, оповідаючи, що робив той рух своїм звичаєм у приятельській розмові. Спроваджений як свідок економ заприсяг, що справді так було, і попа ув'язнено. Коли прийшло в трибуналі судити його, перший пан Тшебуховський поклав криску під словом «повісити», яку клав звичайно майже в кождій справі. За ним пішли також інші члени трибуналу, і попа засуджено на смерть. До сього оповідання автор додає ось яку увагу: «За один невинний знак кручення пальцем у живіт засудити священика на шибеницю, се щось подібне до тої диспути хлопа з мудрецем кивками. Мудрець показував хлопові один палець, а хлоп мудрецеві два пальці. Мудрець розумів, показуючи один палець, що бог милосердний, а хлоп, показуючи два,

що бог не тільки милосердний, але також справедливий. (Так, очевидно, толкував се мудрець.) Але коли запитали хлопа, як він те розумів, хлоп відповів, що мудрець буцімто грозив йому виколоти одно око, а за те він, показуючи йому два пальці, загрозив йому виколоти обоє. Отак вони оба добре порозуміли себе».

Як бачимо, й тут нема мотивування диспути, а з самої диспути лишився лиш один епізод. З того, що диспутантом виступає мудрець, можна догадуватися, що й ся версія анекдоти має літературне джерело.

Писано д[ня] 29 падолиста 1913

ШЕВЧЕНКОВА «МАРІЯ»

Шевченкову поему «Марія» треба зачислити до найкращих, найглибше задуманих та гармонійно викінчених поем Шевченка. Вона займає визначне, а з деякого погляду навіть першорядне місце між такими перлами Шевченкової поетичної творчості, як «Княжна», «Відьма»,«Петрусь», «Сотник» та «Неофіти». Основний помисл сеї поеми незвичайно смілий — змалювати життя матері спасителя на основі дуже скупої церковної традиції, а головно на основі власної творчої інтуїції. Ся тема, одначе, була у Шевченка тільки одною з численних варіацій теми жінки-матері, що починається вже в його молодечій поезії українськими поемами «Катерина» та «Наймичка» та московською «Слепая», а в «Марії» доходить до найвищого вершка, який тільки могла досягти фантазія поета, і до найкращої апофеози того типу, висловленої в чудовім вступі ось якими словами:

Все упованіе моє
На тебе, мій пресвітлий раю,
На милосердіє твоє,
Все упованіе моє
На тебе, Мати, возлагаю,
Святая сило всіх святих,
Пренепорочная, благая!
Молюся, плачу і ридаю:
Воззри, Пречистая, на їх,
Отих окраденых, сліпих
Невольників, подай їм силу
Твойого мученика Сина,
Щоб хрест-кайдани донесли
До самого, самого краю!
Достойнопітая, благаю,
Царице неба і землі!
Воньми їх стону і пошли

Благий конець, о всеблагая!
А я незлобний воспою,
Як процвітуть убогі села,
Псалмом і тихим і веселим
Святую доленьку твою.
А нині плач і скорб і сльози
Душі убогої убогий
Остатню лепту подаю[1].

Перший помисл до написання поеми «Марія» прийшов Шевченкові, мабуть, у часі його ув'язнення та примусової солдатської служби. В листі з Орської кріпості до княжни Варвари Рєпніної* він писав: «Я тепер наче той злодій, що падає в безодню; ладен за все вхопитися. Жахлива безнадійність, така жахлива, що тільки одна християнська філософія спроможна боротися з нею... Єдина моя втіха тепер — святе евангеліє. Я читаю його щодня, щогодини. Колись думав я аналізувати серце матері по житті св. Марії, непорочної матері Христової. Але тепер се б було взято мені за злочинство». З тих слів можна догадатися, що думка про написання поеми «Марія» повстала в душі Шевченковій уже давніше, та в важких обставинах, серед яких ішло тодішнє його життя, виконання її видалося йому неможливим. Іще раз у іншім листі до тої самої Рєпніної писав Шевченко: «Новий завіт я читаю благовійно і у мене вродилася думка описати материне серце по життю пречистої діви, матері спасителя, а друга думка — змалювати картину розп'ятого її сина. Молю бога, щоб хоч коли-небудь здійснилися мої мрії»[2].

Ся поема була написана в першій половині падолиста 1859 р. в Петербурзі. З дати вірші «Во Іудеї во дні они», написаного безпосередньо перед нею, виходить, що автор писав її протягом 16 днів, від 24 жовтня до 11 падолиста. Вдумуючися в цілий ряд творів, писаних Шевченком по повороті з заслання, кождий мусить завважити в ньому

---

[1] Твори Тараса Шевченка. Кобзар, т. II, 1847—1860, виданий під моєю редакцією. Львів, 1908, стор. 346—347. З сього видання й дальші всі цитати.

[2] Д-р В. Щ у р а т. Святе письмо в Шевченковій поезії. Львів, 1904, стор. 10—12. У тій розвідці автор дав цінний причинок до зрозуміння біблійних основ досить численних Шевченкових поезій та уступів у його поезіях, але не зайнявся розбором поем «Царі» та «Марія», основаних на темах біблійних, зазначуючи тільки, що в них «Шевченко лиш формально оперся на святім письмі» — осуд у всякім разі неясний.

в тім часі незвичайний підйом релігійного духа, зовсім природний після такої важної переміни в його житті, як освобождення з воєнної служби, на яку він волею царя Миколи I був засуджений досмертно. Важність тої переміни, після якої Шевченкові було позволено жити в Петербурзі та віддаватися свобідно не тільки малярству, але також поетичній творчості, відчув не тільки сам Шевченко, відчули її також інші його сучасники, в тім числі й російський поет Некрасов, що у своїй вірші «На смерть Шевченкові», представивши його злиденне життя в солдатах і його пізніше положення в Петербурзі, написав: «Тут йому бог позавидів, життя урвалося».

Переглядаючи Шевченкові твори, писані по відзисканні свободи, ми мусимо на них дивитися, звичайно, з подивом для їх глибини, артистичного викінчення, сили та пластики вислову при всій його простоті і мусимо ствердити факт, якого не добачають деякі біографи та мемуаристи, що десятилітня неволя в киргизьких степах не зломила духової сили нашого поета, а навпаки, лишила йому можність серед кращих обставин піднятися на недосяжну перед тим висоту. Поема «Марія» являється одним із найкращих доказів сього погляду.

Зміст поеми більш ідилічний, ніж драматичний. Марія — вбога робітниця в теслі Йосифа. Вона проводить час у легкій роботі, шиє дещо або, пасучи козу, гуляє над Тіверіадським озером*, поки її самоту не перериває поява молодого гостя, що незвичайними для неї словами віщує їй та Йосифові недалеку появу месії, обіцяного здавна:

«Во Іудеї не було,—
Промовив гость,— того ніколи,
Що нині узриться; равві,
Равві великого глаголи
На ниві сіються новій,
І виростуть, і пожнемо,
І в житниці соберемо
Зерно святеє. Я месію
Іду народу возвістить!»
(Стор. 353)

Слухаючи його слів, Марія, мабуть, почула щось нечуване досі в своїм серці, але поет не вдається в розбір того почуття, а тільки каже коротко, що вона «помолилася перед апостолом». А вечором, коли Йосиф задуманий тихо сидів при огнищі, Марія встала та пішла з глечиком по воду

до криниці. Незабаром вийшов за нею також молодий гість. Поет не описує стрічі. Він тільки каже:

Холодочком
До сходу сонця провела
До самої Тіверіади
Благовістителя, і рада,
Радесенька собі прийшла
Додому.
(Стор. 354)

Так справився поет із великою християнською тайною зачатія і поставив подію на чисто людському грунті, неначеб ішов за таким апокрифом, який подибується в одній пам'ятці старого церковного письменства, в «Житії святої Теклі», де маємо дуже ефектовну сцену, як Текля, слухаючи крізь віконце проповіді апостола Павла, три дні й три ночі сидить нерухомо на місці та не може відірватися від його слів, а потім покидає вітця й матір і йде з ним у світ поділяти його небезпечну вандрівку. Марія не пішла за благовістителем, але її тиха радість перемінилася в тяжку душевну муку. Йосиф відчуває її положення:

«Ти не та,
Не та тепер, Маріє, стала.
Цвіт зельний наша красота! —
Промовив Йосип.— Диво сталось
З тобою, доненько моя.
Ходімо в церков, повінчаймось,
А то... (й не вимовив: уб'ють
На вулиці) і заховаймось
В своїм оазисі». І в путь
Марія нашвидку зібралась
Та тяжко плакала, ридала.
(Стор. 354)

З приводу сеї короткої, але дуже трагічної сцени поет висловляє високопоетичну рефлексію в звороті до Йосифа, в якій підносить його заслугу врятування життя Марії:

О старче праведний, багатий!
Не од Сіона благодать,
А з тихої твоєї хати
Нам возвістилася. Якби
Пречистій їй не дав ти руку,
Рабами б біднії раби
І досі мерли би.
(Стор. 354—355)

І ще раз після довших рефлексій загального змісту поет вертає до благородного вчинку Йосифа і, звертаючися до Марії, каже:

Молись і дякуй, що не кинув,
Що на розпуття не прогнав;
А то б цеглиною убили,
Якби не вкрив, не заховав!
(Стор. 356)

З євангельського оповідання про події перед уродженням Ісусовим знаємо, що Йосиф думав прогнати її зі свого дому, поки поява ангела у сні не заставила його лишити її при собі. Шевченко й тут поминув надприродний об'яв божої волі і виставив Йосифа по-своєму благороднішим та великодушнішим.

Незабаром по вінчанні з Йосифом Марія довідалася, що якогось провозвістителя месії стяли в Тіверіаді, і зараз догадалася, кого. На її серці полегшало і вона «веселенькая пішла у Назарет*». І тут поет коротким натяком передав влучну психологічну обсервацію. Марія на таку вість мусила почути облегшення в своїй новій ситуації.

Оповідання про вродження Ісусове у Віфліємі* уложив Шевченко хоч не зовсім докладно, а все-таки на основі євангельських оповідань, скомбінувавши їх потрохи з оповіданням про Симеона Богоприємця, яке в Євангелії стоїть пізніше при введенні Марії в храм. І тут Шевченко підчеркнув та розширив найбільше оповідання про пастухів, що прийняли Марію з дитиною в свій курінь. Один із них являється також першим проповідником появи месії у Віфліємі. Ті самі пастухи спасають Марію з дитиною та Йосифа від кривавого переслідування Ірода*. Поет зі щирим захватом відзивається:

Слава вам,
Убогим людям, чабанам,
Що привітали, заховали
І нам спасителя спасли
Од Ірода! Нагодували
І напоїли, і дали
Кожух і свиту на дорогу
І, небораки, додали
Ослицю дійну, і небогу
З її дитяточком малим
І посадили й провели
Вночі тайними манівцями
На шлях Мемфіський.
(Стор. 360—361)

Трудно знайти уступ більш характеристичний для поетичної вдачі Шевченка, як той, у якім він звеличав ослицю, що несла Марію з дитиною до Єгипту.

Якби де на світі хоч раз
Цариця сіла на ослицю,
То слава стала б про царицю
І про великую ослицю
По всьому світу. Ся ж несла
Живого, істинного бога!
Тебе ж сердешну копт убогий
Хотів у Йосифа купить,
Та здохла ти, мабуть, дорога
Таки завадила тобі!
(Стор. 361)

Про побут Ісуса з його родителями в Єгипті в Євангелії сказано зовсім коротко, лиш стільки, що він жив там аж до смерті Ірода. Шевченко обробив сей уступ знов ідилічно, малюючи тихе та скромне життя утікачів на тлі єгипетської околиці над Нілом. Варто навести тут Шевченків опис того краєвиду.

З-за Нілу сфінкси, мов сичі,
Страшними, мертвими очима
На теє дивляться; за ними
На голому піску стоять
По шнуру піраміди в ряд,
Мов фараонова сторожа,
Мов фараонові сказать
Хотять: «Встає вже правда божа,
Встає вже, встала на землі»,
Щоб фараони стереглись.
(Стор. 362)

В ідилічнім тоні описано поворот Ісусових родителів із Єгипту до Назарета. Там вони застали руїну зі своєї колишньої домівки, так що Марія була змушена проситися в найми до своєї свояцки Єлизавети, матері Івана Хрестителя. Вона тоді була вже вдовою, бо її мужа, єрея Захарію, замордовано в Єрусалимі. Ісус виростає в товаристві з трохи старшим Іваном, і тут Шевченко покористовується мотивом далеко пізнішої християнської іконографії, що на одній картині представляє двоє дітей, Івана і Ісуса, та Марію, при чім Ісус держить у руках хрестик. Із сього мотиву зробив Шевченко дуже зворушливе оповідання про те, як Ісус, бавлячися з Іваном, із двох палочок зробив хрестик.

Отож воно, мале, взяло
Другую палочку у Йвася
(Івась у коники гулявся),
Зробило хрестик, та й несло
Додому, бачте, показати,
Що й він уміє майструвати.
Марія ще за ворітьми
Дітей зустріла, і зомліла
І трупом пала, як узріла
Той хрестик-шибеничку. «Злий,
Недобрий чоловік, лихий
Навчив тебе, моя дитино,
Зробить отсе. Покинь, покинь!»
А він маленький, неповинний
Святую шибеничку кинув
І заридав, і пролились
Ще в перший раз младенчі сльози
На лоно матерне.

(Стор. 366)

Євангельське оповідання нічого не знає про шкільну науку Ісуса, хоч оповідає про неї апокрифічне, т[ак] зв[ане] Євангеліє Томи. Шевченко, виходячи з того погляду, що Ісус пізніше виступає вчителем жидівського народу і не раз присоромлює книжників та фарисеїв* своїми покликами на святе письмо, представляє також по-своєму шкільну науку Ісусову. Се оповідання, як і багато інших, маємо в двох редакціях, із яких перша просторіша, взята мною в текст, виглядає ось як:

Марія мовчки утішалась,
. . . . . .
За золотого за гіркого
Буквар списали їй. Взяла
(Сама письма вона не знала)
Та в школу хлопця одвела
У іессейську*; доглядала ж
Сама його, сама й навчала
Добру і розуму. Івась,
Таки вдовенко, в його вдавсь,
Та вдвох собі й ходили в школу
І вчились вкупочці.

(Стор. 367)

В другій редакції початок сього оповідання коротший:

Заробила
Чи то позичила вдова
Півкопи тую на буквар,
Сама б учила, так не знала ж
Вона письма того.

(Стор. 367)

Як бачите, тут початок шкільної науки дітей дає не Марія, а вдова, себто Єлизавета. Не завадить завважити тут, що римо-католицька іконографія представляє Марію письменною, а сцена благовіщення малюється звичайно так, що ангел застає Марію, зачитану в псалтирі. Коротко, хоч зовсім не драматично, оповідає Шевченко євангельський епізод про подорож семилітнього Ісуса з родителями до Єрусалима та про те, як вони, згубивши його з очей, віднайшли його в храмі між учителями та книжниками, які, слухаючи його дитячих слів, дивувалися його мудрості. Не зайвим буде пригадати, що сей епізод більш епічно, ніж драматично, але досить просторо та поетично обробив польський поет Богдан Залеський* у своїй поемі «Przenajświętsza Rodzina». З Шевченкового оповідання сього епізоду наведу тільки ось які рядки:

Межи раввинами дитина,
Її хлоп'яточко сидить
І научає неповинне:
Як в світі жить, людей любить,
За правду стать, за правду згинуть.
«Без правди горе! Горе вам,
Учителі архієреї!..»
І дивувались фарисеї
І книжники його речам.

(Стор. 368)

Прийнявши спільне виховання Ісуса з Іваном Хрестителем, про яке нічого не знає Євангеліє, Шевченко короткими словами згадав також про їх розлуку по виході зі школи.

Із школи
Путем терновим розійшлись
Обидва: божії глаголи,
Святую правду на землі
І пророкали, й розп'ялись
За воленьку, святую волю!..

(Стор. 369)

Або, як читаємо в першій редакції:

Укупці вчились і росли.
І виросли і пророкли
Святії божії глаголи,
Святую волю на землі.

(Стор. 369)

Незгідно з євангельською традицією подає Шевченко також ту подробицю, що коли Ісус у дозрілих літах пішов між народ навчати, Марія пішла також за ним, лишивши дома старого Йосифа. І знов поет малює ідилічну сцену, як Ісус сидить на Єлеоні* та глядить на Єрусалим, а мати тихо плаче, дивлячися на нього, а потім іде у яр, принесе води, напоїть його та отрясе порох із його хітона, а потім сяде мовчки під смоквою і знов глядить на нього.

Смерть Ісусову збуває Шевченко коротко і так само коротко та сумовито оповідає кінець Марії.

Розп'ялась
Твоя єдиная дитина,
А ти, спочинувши під тином,
У Назарет отой пішла.
Вдову давно вже поховали
В чужій, позиченій труні
Чужії люди, а Івана
Її зарізали в тюрмі,
І Йосипа твого не стало,
І ти, як палець той, осталась
Одна-однісінька. Такий
Талан твій латаний, небого!
(Стор. 371)

Здавалось би, що автор так і полишить матір Ісусову, заслонену імлою забуття, як полишають її наші канонічні євангелія. Але він не на те писав свою поему і зробив Марію її героїнею, щоби дати їй умерти зовсім безславно та безслідно. Правда, зі сфери бідності та сирітства вона не виходить, але проте духом вона далеко вища від свого окруження, навіть від тих товаришів та супутників Ісусових, яких він іменував своїми апостолами. Ось що читаємо в кінцевих рядках Шевченкової поеми:

Брати ж його, ученики
Нетвердії, душеубогі,
Катам на муку не дались,
Сховались, потім розійшлись,
І ти їх мусила збирати...
Отож вони якось зійшлись
Вночі круг тебе сумувати,
І ти, великая в женах,
І їх унинie і страх
Розвіяла, мов ту полову,
Своїм святим, огненним словом.
Ти дух святий свій пронесла
В їх душі вбогії... Хвала
І похвала тобі, Маріе!
(Стор. 371—372)

Се закінчення нагадує потрохи закінчення «Неофітів», де мати героя Алкіда по його смерті переймається його вірою та запалом і йде між народ проповідати во ім'я розп'ятого. Можна добачити тут також відгомін апокрифічного «Слова Івана Богослова про успеніе богородиці», в якім при смерті Марії до її постелі прилітають усі апостоли, принесені туди божою силою в повітрі з різних кінців землі. Можна сказати напевно, що се оповідання було невідоме Шевченкові, але дуже правдоподібно, [що] йому відомі були малюнки успенія, на яких біля постелі богородиці видно постаті всіх апостолів.

Писано у Львові, 1—2 грудня 1913 р.

[ПРО ЄВАНГЕЛЬСЬКІ ОСНОВИ ПОЕМИ ШЕВЧЕНКА «МАРІЯ»]

Те, що ми знаємо про життя Ісуса, прозваного Христом (Намащеним), полягає в головній часті на трьох писаннях, званих євангеліями (добрими звістками), із яких найстарше і найближче до правди носить ім'я Марка, друге, просторіше від нього та трохи багатше відомостями, ім'я Матвія, а третє, що містить у собі цілий ряд відомостей і писань, яких нема в двох перших, ім'я Луки. Ані один із письменників, яких іменами названо ті євангелія, не належав до т[ак] зв[аних] апостолів Ісусових, людей, приближених до нього за життя, і тільки один Матвій, якого ідентифікують із митником, згаданим у Євангелії, по смерті Ісусовій ввійшов у число 12 апостолів по виключенні з нього Юди Іскаріота. Тільки про сього одного чоловіка можна догадуватися, що був письменний і міг із наслуху записати дещо з промов та навчань Ісусових. Йому теж приписують авторство т[ак] зв[аних] «Слів господніх» (λόγοι τοῦ Κυρίου), з яких заховалися досить просторі уривки. Про Марка, кілька разів згаданого в т[ак] зв[аних] «Діях апостольських», говорить пізніша традиція, що він був учеником Петровим і від нього списав те, що поміщено в його Євангелії. Про Луку знаємо також із пізнішої традиції, що він був лікарем і написав своє Євангеліе на основі численних уже давніших писаних творів, бажаючи чи то спростувати дещо з того, що було написано, чи радше доповняти одні перекази другими. Четверте Євангеліє, що дійшло до нас, означене іменем Івана, ученика Ісусового, і написане з тенденцією показати того ученика найлюбішим і найближчим учителеві, являється властиво теологічним трактатом, що має на меті доказати божескість Ісуса і містить у собі, крім того, ряд оповідань, подекуди

зближених до тих, які містяться в трьох перших євангеліях, а подекуди зовсім нових. Перші три євангелія з огляду на їх компілятивний характер та на спільні джерела називаються в науці синоптичними і їх треба студіювати в порівнянні одні з одним, аби дійти до зрозуміння їх тенденцій та характеру; останнє ж Євангеліє треба студіювати в зв'язку з філософією того часу, т[ак] зв[аним] неоплатонізмом, що розвився головно в Александрії, та з поглядами різних християнських сект, що на підставі науки Ісусової та його пізніших апостолів, а також на підставі письменників грецьких та сірійських витворилися в перших двох віках християнської ери. Все те робиться тепер дуже зусильно численними дослідниками в Західній Європі та в Америці та заслугує на ближчу увагу всіх тих, кому дорогі інтереси історичної правди та духового розвою людськості.

Для отсеї статті для показання євангельських основ Шевченкової поеми досить буде подати в порівнянні те, що дають євангелія про ті моменти життя Ісусового та його матері, які по-своєму обробив Шевченко. Таких моментів можна начислити 9: 1) суспільне становище Марії в її дівочім стані, 2) її обручення з Йосифом, 3) благовіщення, 4) подорож до Бетлегема, 5) вродження Ісусове, 6) волхви й Ірод, 7) втека до Єгипту й поворот відтам, 8) Ісусове навчання і смерть, 9) останні літа життя Марії. Роздивимо ті моменти за порядком.

Треба зазначити попереду усього, що найстарше Євангеліє, т[ак] зв[ане] Маркове, не подає зовсім нічого ані про вродження Ісусове, ані про його молоді літа, аж до його хрещення в Йордані через Івана Хрестителя, більше-менше в 30-м році його життя. Найпростіше про початки оповідає Лука, що мав можність зібрати пізнішу, в значній мірі вже поетичну традицію. До тої традиції треба віднести попереду усього його оповідання про священика Захарію та його жінку Єлизавету, матір Івана Хрестителя, якого пізніша традиція доконче хотіла зробити своїм і провозвісником Ісусовим. Найстаршу традицію про вродження Ісуса знаходимо в Євангелії Матвія ось у якій формі: «Вродження Ісуса Христа відбулося ось як: його мати Марія була заручена з Йосифом, та поки вони зійшлися докупи, сталося так, що вона зайшла в тяж силою святого духа. Йосиф, її наречений, що був чесний чоловік і, не хотячи подати її на глум (дословно, зробити з неї приклад

[нрзб.]), задумав потайно прогнати її. Та коли він обдумував сей свій намір, явився йому в сні ангел божий і сказав йому: «Йосифе, сину Давидів, не вагайся держати в своїм домі свою жінку Марію! Дитя, яке вона носить у своїм лоні, походить від духа святого. Вона вродить сина, якого ти назвеш Ісусом (лікарем), бо він уздоровить свій народ від його гріхів». Коли Йосиф пробудився, зробив так, як наказав йому ангел божий, і держав свою жінку в себе. Але він не сходився з нею доти, доки вона не привела на світ сина, якому він дав ім'я Ісус» (Матв., I, 18—25). Сей свідок, як бачимо, не подає нічого про суспільне становище родичів Ісусових, а тільки зазначує аристократичне походження Йосифа, що властиво не був його вітцем. Він нічого не знає про мандрівку Йосифа з Назарета до Бетлегема і навіть не згадує про те, що Йосиф жив у Назареті, і тільки далі (гл. II, р. 9) зазначує, що Ісус уродився в Бетлегемі юдейськім у днях Ірода-царя. Коли під сим Іродом розуміти Ірода Великого — а тільки той був справдішнім паном Юдеї і жив у Єрусалимі, то тут же й випадає завважити історичну несуразність Матвієвої звістки, бо той Ірод умер 4 роки перед різдвом Ісусовим. Аж у розд. XIII, р. 55 він згадує зі слів інших людей про Ісуса, що його отець був теслею. Нема в отсьому оповіданні також т[ак] зв[аного] благовіщення. Марія зайшла в тяж не знаючи від чого, і Йосиф тільки в сні довідується про причину її вагітності. Те, чого нема в Єв[ангелії] Матвія, знаходимо в Єв[ангелії] Луки (III, гл. 38), де читаємо: «Шість місяців пізніше (по провозвіщенні вродин Іванових) ангел Гавриїл був висланий богом до міста в Галілеї, званого Назаретом, до дівчини, зарученої з чоловіком із роду Давидового на ім'я Йосифом, а ім'я дівчини було Марія. Ввійшовши до неї, він мовив: «Радуйся обрадувана, господь з тобою!» Збентежена сими словами, вона почала міркувати, що могло значити те поздоровлення, та ангел сказав їй: «Не бійся, Маріє, бог прийняв тебе в своїй ласці. Знай, що ти почнеш у животі і вродиш сина і назвеш його Ісусом. Сей буде великим чоловіком і буде названий сином вишнього, і господь бог дасть йому престол Давида і він до віку пануватиме над домом Якова, а його пануванню не буде кінця». Тоді Марія сказала до ангела: «Як може се статися, коли я не знаю мужа?» Та ангел відповів їй мовлячи: «Дух святий зійде на тебе і сила вишнього покрие тебе, і тому святе дитя твоє назване буде сином божим.

Знай, що твоя своячка Єлизавета також зайшла в тяж і носить сина в своїй старості; вона, яку називали безплодною, вже в шостім місяці. Бо в бога нема нічого неможливого». Тоді Марія сказала: «Я слуга господня, нехай буде мені по твоєму слову!» І ангел відійшов від неї». Се оповідання доповняє оповідання Матвієве дуже важними подробицями, котрі Матвій, якби був знав, був би певно не пропустив. І коли в Матвія ще видно слід трагізму положення вагітної дівчини, яку її старий муж хоче прогнати з дому, боячися компрометації, у Луки вже нема ані сліду того історично зовсім оправданого трагізму, а маємо натомість ось яке оповідання про стрічу Марії з Єлизаветою: «Тоді Марія зібралася в дорогу, аби поспішно рушити в гори до міста юдейського (не сказано, котрого). Вона дійшла до дому Захарії і поздоровила Єлизавету. В тій хвилі, коли Єлизавета почула її поздоровлення, дитина, яку вона носила в своїм лоні, затрепеталася і Єлизавета, наповнена духом святим, закричала голосно: «Благословенна ти між жінками! Благословен плід твоєї утроби! Відки мені се, що мати мого господа приходить до мене? Бо бачиш, у хвилі, коли твоє поздоровлення дійшло до мого слуху, дитина в моїм лоні затрепеталася з радості. Щаслива ти, увіривши, що те, що тобі сказано від господа, сповниться». А Марія сказала: «Величає душа моя господа і радується дух мій у бозі, спасителю моїм, що він зволив зглянутися на свою покірну слугу. Бо бачите, колись усі віки назвуть мене щасливою за те, що всемогучий зробив мені велике діло. Святе ім'я його, а його милосердя обіймає всі покоління, що бояться його. Своєю рукою він доконує сильних діл і розсилає гордощі гордих. Він скидає князів із їх престолів, зубожує багатих і проганяє їх. Він простер свою руку над Ізраїля, свого слугу, згадавши милосердя своє, яке обіцяв нашим вітцям, почавши від Авраама та його племені, до віку». Марія пробула там майже три місяці, а потім вернула додому» (І, р. 39—56). Се оповідання аж надто виразно свідчить про своє книжкове, літературне, а не людове та традиційне походження і може мати хіба релігійно-догматичне, але ніяк не історичне значення. Слова, вложені в уста Марії, могли бути сказані хіба високовченим книжником, але ніяк не простою дівчиною. Варто завважити, що вони в дечім подібні до тих слів, які виголошує мати Самуїла, почувши віщування про вродження свого сина (кн. І Сам., розд. ІІ), та нагадують також різні

уступи псалмів (пор. Ed. Reuss. Histoire évangélique synopse des trois premiers évangiles, стор. 131). До самого вродження Ісусового Лука нав'язує тільки ніби історичну згадку про перепис людності в Палестині, доконаний із наказу римського цісаря Августа* через начальника краю Квірінія. Про се читаємо в Луки: «Сталося в тім часі, що вийшов наказ від царя Августа, яким розпоряджено загальний перепис людності в царстві. Той перепис був перший і відбувся в часі, коли Квіріній був начальником Сирії. Кождий мусив дати вписати себе в своїм місті. Також Йосиф, тому що походив із дому та роду Давидового, подався з Галілеї, з міста Назарета, до Юдеї, до міста Давидового, званого Віфліємом, аби там дати вписати себе з Марією, своєю нареченою, що тоді була в тяжі. І коли вони пробували тут, надійшла хвиля, коли їй треба було родити. І вона видала на світ свого старшого сина і повила його та положила в жолобі, бо вони не мали місця в жаднім домі» (Лука, II, 1—10). Щодо сього уступу варто зазначити, що Лука перед тим, згадуючи про Йосифа та його наречену, не зазначує, хто вони були та в якім віці. Натомість згадка про перепис людності, історична в своїй основі, не може відноситися до вродження Ісусового, бо відбулася [ця подія] 5 літ пізніше, оскільки можна дійти до означення хронології Ісусового життя на основі дальших євангельських оповідань. Також історію вродження Ісусового описує Лука далеко просторіше та подрібніше від Матвія. «Та були в тій самій околиці пастухи, що сиділи вночі під голим небом, стережучи свого стада. Та ось нараз ангел господній станув перед ними і блиск небесний заяснів довкола них і вони були обняті великим страхом. І ангел сказав до них: «Не бійтеся, я звіщаю вам велику радість, яка уділиться всему народові. Сьогодня родився спаситель, Христос господь у місті Давидовім. І оте буде вам знак: знайдете дитину, повиту і положену в яслах». І нараз довкола ангела явилося множество небесного війська, славлячи бога та мовлячи: «Слава богу в небі і спокій на землі людям доброї волі». Коли ангели відійшли від пастухів і вернули до неба, ті люди мовили між собою: «Ходім до Бетлегема і погляньмо, що там сталося і про що дав нам знати господь». І вони поспішили щодуху, та знайшли Марію й Йосифа й дитину, положену в яслах. І побачивши їх, вони сповістили їм те, що їм було сказано про дитину, і всі, що чули се, дивувалися тому, що оповідали пастухи. Але Марія заховала всі ті слова в своїм

серці, розважаючи їх. А пастухи вернулися, величаючи та славлячи бога з приводу того, що чули і відповідно до того, що їм було сказано» (Лука, II, 8—20). Се оповідання, безцільне при всій своїй чудесності, треба уважати випливом пізнішої традиції, що хотіла окружити життя Ісусове чудесами, які потім властиво не мали ніякого впливу ані на дальше його життя, ані на його місію. Сю безцільність євангельського оповідання про відвідини пастухів у стайні, де лежав Ісус, відчув поетичною душею Шевченко, коли в своїй поемі додав, що пастухи з новиною про вродження месії прийшли до міста і голосили її народові, а се спричинило перше урядову нагінку за нововродженим царем юдейським, [а потім] — виступ Ірода. Про сю нагінку, історично зовсім неправдиву, подає відомість тільки один Матвій ось якими словами: «Коли вродився Ісус у Бетлегемі в Юдеї в часі Ірода-царя, волхви зі сходу прийшли до Єрусалима, мовлячи: «Де цар жидівський, що вродився недавно? Бо ми бачили його звізду на сході і прийшли віддати йому почесть». Цар Ірод, почувши се, затривожився і весь Єрусалим із ним. Скликавши всіх архієреїв та книжників із народу, він почав розвідувати в них, де має родитися Христос. А вони сказали: «В Бетлегемі юдейськім, бо отсе сказано в пророка: «І ти, Бетлегеме, земле Юдова,певно не менша між головними містами Юди, бо з тебе повстане воєвода, що має пасти мій народ Ізраеля». Тоді Ірод велів потайно покликати волхвів, старанно розпитав їх, коли явилася їм звізда, і вислав їх до Бетлегема, мовлячи: «Ідіть та шукайте старанно тої дитини, а коли знайдете її, верніть до мене та повідоміть мене, аби й я міг віддати їй почесть». Одержавши таке поручення від царя, вони поїхали. І ось звізда, яку вони бачили на сході, йшла попереду них, аж доки вони не дійшли до місця, де була дитина, і тут зупинилася. Бачачи звізду, вони почували велику радість, а ввійшовши до дому, побачили дитину з його матір'ю Марією, кинулися на землю та впали ниць перед нею, а потім, повідчинявши свої клунки, вони дали йому дари — золото, кадило й мирру. Та одержавши від бога наказ у сні не вертати до Ірода, вони вернули до свого краю іншою дорогою» (Матвій, II, 1—23).

Поява звізди на сході, про яку говорить отсе оповідання і про яку не знає жадне інше джерело, не має під собою ніякої астрономічної підстави і не може бути вжита до обчислення року вродження Ісусового, як се не одному могло

би здаватися. Оповідання уложене так, що появу звізди бачать тільки самі волхви і ніхто інший, бачать її в своїй подорожі зі сходу до Палестини, а потім із Єрусалима до Бетлегема, отже, неможливо бачити в ній якесь явище справді астрономічне. Для євангеліста се оповідання було потрібне тому, аби мотивувати нагінку Ірода за Ісусом та його втеку до Єгипту, а се знов було потрібне тому, аби справдити старинне пророцтво, що з Єгипту мав прийти спаситель Ізраїлю.

Про урядову нагінку за дитиною Ісусом оповідає Матвій ось що: «Коли вони (волхви) відійшли, се ангел господній явився в сні Йосифові і сказав йому: «Встань, возьми дитя й його матір і тікай до Єгипту та лишися там, доки тобі не скажу, бо Ірод шукатиме дитини, аби погубити її». Він устав зараз уночі, взяв дитя й матір і подався до Єгипту та лишився там аж до смерті Ірода, аби сповнилися слова, які господь заповів одному пророкові: «З Єгипту покличу сина свого». Та Ірод, бачачи, що волхви здурили його, розсердився дуже і післав убивати всіх дітей, які знайдуться в Бетлегемі та його околицях від двох літ і нижче, відповідно до того часу, про який дізнався від волхвів. Тоді сповнилося те, що заповів пророк Єремія, мовлячи: «Чути голос у Римі, плач і велике ридання; се Рахиля плаче по своїх дітях і не знаходить потіхи, бо нема вже їх». Аж по смерті Ірода ангел господень явився Йосифові в Єгипті у сні і сказав йому: «Встань, візьми дитя й матір і йди до краю Ізраеля, бо померли ті, що наставали на життя дитини». Він устав, узяв дитя й матір і вернув до свого ізраельського краю. Та почувши, що в Юдеї панує Архелай на місці його вітця Ірода, він побоявся вертати туди, і одержавши боже остереження ві сні, він вернув до краю Галілеї, а прибувши там, осів у місті, званім Назарет, аби сповнилося те, що заповіли пророки: «Назвуть його назареєм» (Матв., II, 13—23). Се оповідання, подане тільки в однім джерелі, не має історичної основи і зложене, очевидно, тільки для справдження a posteriori[1] пророцтв, які толковано в месіанічнім дусі. Пророцтво про покликання сина божого з Египту міститься в пророка Осії XI, 1, цитат із Єремії міститься в книзі того пророка XXXI, 15, а пророцтва про назареїзм месії нема ні в якого пророка, та й сам назареїзм (аскетичний спосіб життя в безженності та

[1] На підставі досвіду *(лат.)*.— *Ред.*

без стриження волосся) тільки через непорозуміння зв'язано з Назаретом. Кінцевий уступ Матвієвого оповідання про поворот Йосифа з Єгипту свідчить про те, що автор не знав про первісний побут його в тім місті і, правдоподібно, писав про вродження Ісуса в тім розумінні, що його родичі жили первісно в Бетлегемі.

Варто зазначити, що всупереч Матвієвому оповіданню про втеку Йосифа з Марією та дитиною до Єгипту безпосередньо з місця його вродження, у Луки (I, 21—40) маємо досить просторе оповідання про обрізання Ісуса в єрусалимськім храмі осьмого дня по його вродженні та про поворот його родичів до Назарета без жадних перешкод із боку уряду. Не наводжу того оповідання тому, що й Шевченко не згадав про нього, а властиво збув його тільки натяком на слова священика Симеона в промові Йосифа до Марії ще перед народженням Ісусовим:

Семион
Протопресвітер,— Йосип мовив,—
Такеє-то пророче слово
Сказав мені: «Святий закон
І Авраама і Мойсея
Возобновлять мужі єссеї,
І,— каже,— поти не умру,
Поки месію не узрю».
(«Кобзар», II, стор. 357—358)

По Євангелії Луки Симеон не був ані протопресвітером, ані взагалі жерцем, тільки чоловіком «справедливим і побожним, що чекав потіхи Ізраїля» і мав об'яву від святого духа прийти до храма саме в пору, коли принесено туди Ісуса. Він узяв його на руки, благословив бога і сказав: «Тепер, пане мій, відпусти свого слугу в спокої по твоїй обіцянці, бо мої очі побачили те спасеніє, яке ти приготовив перед усіми народами, як світло, що повинно заясніти над народами і вчинити славу твого народу Ізраїля» (Лука, II, 25—30). Лука додає там іще дублет до сього оповідання, менше докладне оповідання про пророчицю Анну, яка буцімто «говорила про нього (себто про Ісуса) всім тим, що чекали освободження Єрусалима». Се все вказує на пізню традицію, зложену, можливо, аж по зруйнуванні Єрусалима римлянами. Про побут 12-літнього Ісуса з родичами в Єрусалимі, про який оповідає один уступ Шевченкової поеми, знає тільки Еванг[еліє] Луки, в якім читаємо: «Його родичі щороку ходили до Єрусалима на празник пасхи. Та коли він мав 12 літ, вони пішли туди своїм

звичаєм на празник, а пробувши там тиждень, вертали, а Ісус лишився в Єрусалимі без відома своїх родичів. Думаючи, що він із караваною, вони пройшли день дороги та шукали його між свояками та знайомими. А не знайшовши його, вернули до Єрусалима, аби шукати його там. Аж по трьох днях вони знайшли його в храмі, де сидів посеред учених, слухаючи та розпитуючи їх. І всі, що чули його, дивувалися його розумові та його відповідям. Та родичі, побачивши його, остовпіли, а мати сказала до нього: «Сину, чому ти зробив нам се? Бачиш, твій отець і я шукали тебе з тривогою». А він відповів: «Чого ж ви шукали мене? Хіба ви не знали, що мені треба бути в домі мого вітця?» Та вони не зрозуміли, що він хотів сим сказати їм. І він пішов із ними і прийшов до Назарета і слухав їх. А його мати заховала всі ті слова в своїм серці. А Ісус ріс мудрістю та постом та ласкою перед богом і людьми» (Лука, II, 41—52). І се оповідання подає тільки один свідок і то найпізніший із трьох. Повторені в ньому другий раз слова про те, що мати Ісусова заховала його слова в своїм серці, вказують на те, що ту часть традиції про Ісусову молодість приписувано споминам його матері.

Усю діяльність Ісусову від його хрещення аж до смерті Шевченко збуває короткими та трохи шаблоновими словами, а зупиняється довше тільки при смерті Марії, якій приписує те, що по книзі апостольських діянній було доконане зіслання духа святого на апостолів в 50-й день по смерті Ісуса. Розуміється, поетові вільно було зробити се, хоча з цілого представлення ролі Марії в поемі, досить пасивної, не видно, відки в неї нараз могла взятися сила доконати в одній хвилі того, чого не міг доконати Ісус протягом кількох літ свого навчання та своєї діяльності. Певна річ, велике терпіння, яким наповнила Марію смерть її сина, доконує не раз великого перевороту в людській душі, та змалювати докладно той переворот у душі Марії Шевченко, очевидно, не мав сили. Так само, як не змалював його в душі матері Алкіда в «Неофітах». Що одначе він у обох поемах відчув можність такого майже чудотворного перевороту, се також одно зі свідоцтв про його геніальну вдачу, яка в людській душі відкриває такі глибини та сили, яких не догляне й не відчує звичайний талант[1].

Писано в днях 25—30 січня 1914 р.

[1] Вважаю не зайвим до сього розбору евангельських звісток про життя та діяльність Ісуса додати ще екскурс про те, що з посто-

Про Квірінія та його урядування найточніші та найповніші звістки подає Йосиф Флавій*, у якого книзі «Antiquitates iudaicae» (XVIII, 1) читаємо: «Квіріній, один із сенаторів, що вже перейшов був усі публічні уряди та задля своєї чесноти мав великий вплив, удався на розказ кесаря (Августа) з нечисленною дружиною до Сирії, аби там перевести деякі судові процеси, а також зарядити оцінку всіх маєтностей. Разом із ним вислано Копонія, мужа рицарського стану, до Юдеї, як начальника воєнної сили. Незабаром прибув Квіріній також до Юдеї, аби й тут зарядити маєтностей, а надто розпорядити добра Архелая. Жиди зразу нічого не хотіли й чути про оцінку, але по якімось часі улягли намовам первосвященика Йоазара та позволили за його радою переводити оцінку спокійно. Але Юда Гавланіт із міста Гамалі та фарисей Саддук підбурили народ до бунту, представляючи йому, що оцінка не що інше як явне поневолення, і візвали весь народ, аби боронив свою свободу». Дальше оповідання про той бунт, а властиво про ряд локальних бунтів, досить неясне та й недокінчене, бо невідомо, що сталося з його зачинниками, тому й пропускаю його. Варто завважити, що урядова чинність, яку переводив Квіріній, мала на меті не стільки пізнати число людності, але головно фіскальний інтерес держави — через оцінку маєтків вислідити доходи людності та її податкову силу. Се зазначує також Тацит* («Annales», I, 11), оповідаючи, що зараз по смерті Августа Тіберій*, нібито вагаючися стати наступником такого великого монарха, велів принести Августову таблицю та прочитати перед сенатом. Там були списані всі засоби держави, кілько горожан і союзників узброєних, кілько флот, королівств і провінцій, данин або податків, доконечних видатків та дарів із ласки. Усе те списав Август власною рукою, додаючи заповіт, аби його наступники тримали державу в тих самих границях». Може, на основі того запису Августового, про який згадує Тацит, подав далеко пізніший візантійський учений Суідас відомість, що Август, «бажаючи знати число

ронніх тогочасних джерел можемо дізнатися не так про самого Ісуса, як про деякі особи, згадані в євангеліях, що відіграли таку чи іншу історичну ролю. Про дві такі особи, царя Ірода, що вмер 4 роки перед Ісусовим різдвом, і про Івана Хрестителя, що поніс смерть можливо 4 роки по Ісусовій смерті, було вже сказано вище. Тут подаю ще те, що можна було зібрати про Квірінія, Понтія Пілата* та інших римських намісників Юдеї за життя Ісусового, про тодішніх первосвящеників та про смерть Ісуса.

всіх жильців своєї держави, вибрав 24 мужі бездоганно чесні, аби доконали обчислення всіх осіб і їх дібр. Се обчислення виказало 4 101 017 осіб, яким наложено данини відповідно до їх доходів»[1].

До нас дійшов такий власноручний запис кесаря Августа, списаний у остатнім році його життя і захований як напис на стіні колишнього храма в Анкирі в Малій Азії в латинськім оригіналі і в перекладі на грецьку мову. Се схематична, так сказати, автобіографія кесаря, перечислення важніших пригод його життя, урядів та становищ, які він займав, війн, які провадив, представлення об'єму держави та перечисленя збудованих ним публічних будівель і храмів, особливо в Римі, і все те з точними датами. Ся незрівняння в своїм роді пам'ятка, відома в науці п[ід] з[аголовком] «Monumentum Ancyranum», була знайдена та скопійована (тільки в латинськім тексті) ще в р. 1555, але аж у році 1882 докладно відрисована німецько-австрійською експедицією Гумана й Домачевського. В тім записі згадує кесар Август про три переписи, доконані за його панування: перший у р. 28 пер[ед] Хр[истом] виказав 4 063 000 римських горожан, другий у р. 8 по Хр[исті], очевидно, той сам, якого часть доконував у Сірії та Юдеї Квіріній і який виказав 4 233 100 римських горожан, і третій у р. 13 по Хр[исті], що виказав 4 937 000 римських горожан[2]. Ті дані позволяють спростувати прийняту досі дату Квірінієвого перепису (пор. Клеменцове видання Флавієвих «Jüdische Altertümer», II, стор. 504, нота під текстом) о 2 роки пізніше, з р. 6 на 8. Се згоджується також із тим, що оповідає Йосиф Флавій далі про Квірінія (XVIII, 2), а власне: «Коли Квіріній розпродав Архілаєві добра та довів до кінця оцінку, що сталося в р. 37 по побіді Цезаря* над Антонієм*, він усунув первосвященика Йоазара, який зайшов був у свари з народом, із уряду й достоїнства, та віддав сю посаду Ананові, синові Сета». Битва під Акцісом, що була фатальна для Антонія і початком самовлади Цезаря, випала 2 вересня 31 р. пер[ед] Хр[истом], а 31 літ пізніше дає справді кінець осьмого року по Хр[исті].

[1] M. Lenain de Tillemont. Mémoires pour servir a l'histoire écclesiastique des six premiers siècles. Seconde edition. Paris, 1701, стор. 416—417. Треба зазначити, що автор сього великого діла, яке й досі ще не стратило своєї вартості, не знав Йосифа Флавія.

[2] D-r Carl Willing. Die Taten des Kaisers Augustus von ihm selbst erzählt (Monumentum Ancyranum). Halle a.d.S. стор. 6, 19

Щодо смерті Ісусової, то про неї до нас не дійшло ніяке позаєвангельське свідоцтво. Виїмок можна зробити хіба що до жидівського історика Йосифа Флавія, та й то ледве. В його книзі «Antiquitates iudaicae», XVIII, 3 читаємо оповідання про римського намісника Понтія Пілата, який, припровадивши своє військо з Кесарії до Єрусалима на зимовий постій, запорядив на знак своєї погорди до жидів, аби військо, вступаючи до міста, несло знамена з подобизнами кесаря, а потім велів ті знамена виставити прилюдно, чого не робили попередні намісники, шануючи жидівський закон, що забороняв уживання всяких зображень людського лиця. Се викликало жидівський розрух, що скінчився уступкою Пілата. Другий, грізніший, розрух, що скінчився смертю многих жидів, викликав Пілатів почин спровадити воду з одного досить далекого джерела до Єрусалима коштом храмового скарбу. Потім читаємо далі: «В тім часі жив Ісус, мудрий чоловік, коли взагалі можна назвати його чоловіком! Він доконав зовсім нечуваних діл і був учителем усіх людей, що з радістю приймали правду. Так притягнув він до себе багато жидів і багато язичників. Він був Христом. І хоча Пілат на домагання найчільніших із нашого народу засудив його на смерть на хресті, все-таки його давніші прихильники не спроневірилися йому. Бо він третього дня (scil[icet][1] по своїй смерті) явився їм знов живий, як богом зіслані пророки пророкли про нього те й тисячі інших речей. І ще й досі живе народ християн, що називається так від нього». Що се оповідання написане християнином, а не защитником юдаїзму Йосифом Флавієм, легко зрозуміти, коли зважимо, що автор оповідання справді вважає Ісуса Христом, себто жидівським месією, і вірить у його воскресення три дні по смерті (фактично в євангеліях Ісус умирає на хресті в суботу надвечір, а воскресає в неділю досвіта, значить пробуває мертвий навіть не цілу добу). Тогочасні жиди, чуючи Ісусові запевнення, що він син божий, мали би повне право засудити його на смерть як богохульника, і так мотивував би також Йосиф його смерть, якби справді знав був про неї. Натомість автор інтерпеляції лишає Пілатів засуд і налягання жидівських старшин зовсім не умотивованим[2]. Про Понтія

[1] Тобто *(лат.).— Ред.*

[2] Пор. статтю А. Шірера «Josephus Flavius» у Гауковій «Real-encyklopädie der protestantischen Theologie und Kirche», т. IX, стор. 377—386.

Пілата та його правління в Палестині на основі позаєвангельських джерел, а головно Йосифа Флавія можна сказати ось що. В р. 8 по р[іздві] Хр[истовім] кесар Август разом із Квірінієм вислав Копонія як намісника до Палестини («Antiquitates iud[aicae]», XVIII, 1). Сей Копоній зараз слідуючого року вернув до Риму, а його місце зайняв Марк Амбівій. Сей пробув там несповна 2 роки, а по нім настав Анній Руф, при якім умер кесар Август дня 19 серпня р. 14 по Хр[исті]. Новий кесар Тіберій зараз відкликав Руфа і прислав на його місце Валерія, брата, який держався на тім місці 11 літ. У р. 25 по Хр[исті] його замінив Пілат, про якого правління маємо в Йосифа Флавія наведені вище оповідання про два бунти єрусалимських жидів та про смерть Ісуса (op. cit., XVIII, 3), без означених дат, та, можливо, що з перших літ його правління, та оповідання про бунт самаритян і їх зажалення на здирства Пілата, занесене до сірійського консула Вітелогія, який звільнив Пілата з намісництва і велів йому удатися до Риму та оправдатися перед кесарем. «По 10-літнім побуті в Палестині,— пише Флавій,— Пілат удався до Риму, але поки ще доїхав туди, кесар Тіберій умер» (op. cit., XVIII, 4). Ся дата остільки недокладна, що Тіберій умер д[ня] 16 марта р. 37 по Хр[исті] (T a c i t u s. Annales, 14, 50), отже, від р. 25 минуло не 10, а більш як 11 літ. Для означення року смерті Ісусової се зіставлення не дає нічого. Йосиф Флавій подає також рівночасне наступство первосвящеників Єрусалимського храму, найвищих достойників жидівської нації, яких ставлення й усування via facti[1] взяла в свої руки римська власть. І так Квіріній в р. 9 по Хр[исті], бувши в Єрусалимі, усунув первосвященика Йоазара і поставив на його місце Анана, сина Сетового, згаданого в євангеліях під іменем Анни. Сього Анана усунув намісник Валерій Грат зараз по своїм приході в році смерті Августа, отже 14[ім] по Хр[исті], так що первосвящеником пробув він сповна або несповна 5 літ. Грат поставив на його місце Ізмаеля, сина Фабі, очевидно, чоловіка не жидівського походження, але усунув його незабаром, може, ще того самого року та, може, наслідком спротивлення жидів, і поставив замість нього Єлеазара, сина бувшого первосвященика Анана. Та й сей не пробув на тім місці довше року, і його замінив Симеон, син Камута.

[1] Фактично *(лат.).— Ред.*

По році Грат усунув і сього та наставив замість нього Йосифа, званого Каяфою («Antiquiltates] iud[aicae]», XVIII, 2). Се могло статися не пізніше, як у році 16 або 17 по Хр[исті]. Каяфа пробув на тім становищі аж до празника пасхи 37 року, коли його усунув консул Вітелдій, що загостив тоді до Єрусалима по усуненні Пілата, і поставив на його місце другого сина Ананового, Йонатана (там же, XVIII, 4).

Дописано в д[нях] 8—12 лютого 1914

ВСТУПНА ЧАСТЬ ЛІТОПИСУ ПО ОБОХ РЕДАКЦІЯХ

Вступна часть літопису починається в обох редакціях титулом, оповіданням про три первісні племена людського роду, що пішли від синів Ноєвих, і подає розселення тих трьох племен, чи радше рас, на основі грецького джерела. Титул в обох редакціях де в чому відмінний, а власне в т[ак] зв[анім] Іпатськім рукописі титул подвійний: «Лѣтописець рускыи съ Бмъ починаємь. Отче блви». Сього першого титулу в Лаврентієвій редакції нема. Другий титул, спільний обом редакціям, але не однаково стилізований, подаю тут паралельно:

Текст Іпат.

Повѣсть временныхъ лѣт черноризца Федосьева манастыря Печерьскаго откуду єсть пошла руская земля стала єсть и хто в неи началъ пѣръвѣе княжити.

Текст Лаврент.

Се повѣсти времяньных лѣт, откуду єсть пошла руская земля, кто въ Кыевѣ нача первѣе княжити, и откуду руская земля стала єсть.

Слова від «хто» до «княжити» в Іпатськім тексті дописано дрібнішим письмом під хрестиком догори поперек перших шістьох рядків першого стовпця рукопису. Речення вийшло з дублетом дієслів: «есть пошла» і «стала есть», безсумнівний знак, що в тім титулі пропущено деякі слова. Титул Лаврентієвої редакції не має вказівки на автора, а зате спеціалізує місцевість осідку князів, Київ. Характерна різниця обох редакцій в означенні місця, де почалося руське князювання, а власне та, що текст Лаврентія вказує спеціально на Київ, коли натомість Іпатський текст

бере загально всю руську землю, може, з часом вияснится основною тенденцією обох редакцій. Причинок до вияснення сеї тенденції дає також друга відміна в обох титулах, а власне вказівка Іпатського тексту на автора чи, може, тільки редактора літопису, якої нема в тексті Лаврентія.

Не зайвим буде подати також паралельно дальший текст вступної часті в обох редакціях і порівняння його з грецьким джерелом*. Для вигоди досліду розриваю текст на малі уступи, подаючи до кождого відповідні уваги.

Текст Іпат.	Текст Лаврент.
Се начнемь повѣсть сию	Се начнемъ повѣсть сию.
по потопѣ бо 3-є сн҃ве Ноєви роздѣлиша земьлю, Симъ, Хамъ, Афетъ.	По потопѣ первиє сн҃ве Ноєви раздѣлиша землю, Симъ, Хамъ, Афетъ.

Різниці між обома сими текстами лиш дві, а власне число Ноєвих синів, подане в Іпатськім тексті цифрою «3-є», у Лаврентієвім через непорозуміння переписано «первиє». Друга різниця між формами «роздѣлиша» виявляє в Лаврентієвім тексті тенденцію підганяти народні українські язикові форми під церковнослов'янські. Сю тенденцію бачимо досить консеквентно переведену в цілім тексті Лаврентієвої редакції.

Текст Іпат.	Текст Лаврент.
Я ся въстокъ Симови: Перьсида, Ватрь доже и до Иньдикия в долготу и в широту, и до Нирокуриа, яко же рещи от въстока даже и до полуднья. и Сурия и Мидиа и Єфратъ рѣку и Вавилонъ, Кордуна, Асурианѣ, Месопотамиа, Аравия старѣишая, Єлимаисъ, Индиа, Аравия силная, Кулии, Комагины, Финикия вся.	И я ся въстокъ Симови: Персида, Ватрь тоже и до Индикия в долготу и в ширину, яко же рещи от въстока и до полуденья. и Сурия, Индиа, Мисопотамира (?), Аравия старѣишая, Єлмаисъ, Инди, Равия ... на вся.

Сей реєстр розселення семітів у грецькім тексті Амартола (розд. IV, стор. 39—40) виглядає ось як у перекладі на нашу мову: «І були приділені первородному синові

Ноєвому Сімові (землі) від Персії і Бактрів аж до Індії та Рінокурур на схід, Хамові ж від Рінокурур аж до Гадейри на захід, а Яфетові від Мідії до Гадейри на північ. Землі, що дісталися Сімові, були ось які: Персія, Бактріана, Гирканія, Вавілонія, Кордина, Ассірія, Месопотамія, Арабія стара, Елимаїда, Індія, Арабія щаслива, Келесірія, Комагена і вся Фінікія та ріка Євфрат». Порівнюючи сей текст із нашими літописними, бачимо, що текст Іпатської редакції, хоч декуди попсований та з помилками, все-таки значно докладніший і повніший від Лаврентієвої. До помилок сього тексту треба зачислити назву Арабії сильної замість щасливої; в рукописі т[ак] зв[аному] Хлєбникова*, що належить до групи рукописів сеї редакції, вона також не зовсім властиво названа «полуденная». Загадкові назви «Килии» і «Колгини» пояснюються з порівняння грецького тексту як Κοιλησυρία і Κομμαγήνη; ся друга назва подана в рукоп[исі] Хлібникова досить добре в формі «Комагины». У Лаврентієвім рукописі при кінці реєстру пропущено один або два рядки письма, а з назви «Финикиа» лишилися лиш дві остатні букви. Над словом «вся» в рукописі покладено значок подвійного хреста на знак, що тут пропуск у тексті, але пропуска не доповнено. В обох текстах відміна супроти грецького та, що ріку Євфрат покладено в редакції Іпат. по назві «Мидиа», а в р[укопису] Лаврент. зовсім недоладно по назві «Индиа», яка зрештою через помилку стоїть замість «Мидиа». Назва грецької місцевості Φινοκουρούρων у рукоп[ису] Іпат. подана хибно в формі «Никуриа», а потім над сею назвою між буквами **и** і **к** дрібнішими буквами дописано **ро**; в Лаврентієвім рукописі сю назву пропущено.

В Толковій палеї міститься на стор. 227—240 далеко просторіший реєстр народів, розселених після вавілонського стовпотворіння і зайнятих ними місцевостей. Сей реєстр узятий із грецького джерела, на що вказують грецькі форми імен, полишені в церковнослов'янськім тексті, такі як «Аррианои», «Аоурканои», «Магардон», «Парфои», «Герсанои» і т. ін. Часті того реєстру згоджуються з реєстром Амартола, і для [того] наводжу їх тут для порівняння. Ось перша часть:

«И яша ся Симови восточьныя страны: Пьрсида, Ватрь дожь до Снинкие въ долъготоу и в ширину до Ниръкоуроуя, яко же есть рещи от встока даже и до полудня» (стор. 227).

«Имена же симъ мѣстомъ, по ним же расплодиша ся снве Симови: 1. Пьрсида, 2. Ватрь, 3. Соурья, 4. Мидия, 5. Вавилония, 6. Ирдоуна, 7. Оуркания, 8. Месопотания, 9. Аравия старѣйшия, 10. Єлоумоисъ, 11. Индикия, 12. Аравия батая, 13. Кулисурия, 14. Камагини, 15. Мидиямо малая, 16. Мидиямъ великая, 17. Фуникия вся. Єфрантъ рѣка течеть в части Симови же» (стор. 234).

Сей реєстр, як бачимо, значно докладніший від літописного, отже виключає допущення, аби редактор літопису мав його в руках, бо в такім разі був би переписав його; та виключає також припущення, аби автор Палеї користувався літописним текстом.

Текст Іпат.

Хамови же я ся полуденья часть: Єгупетъ, Єфиопья, прилежащия къ Индомъ, другая же Єфиопья, из нея же исходить рѣка ефиопьскаа Чермна, текущия на въстокъ, Фива, Луви прилежащи, доже до Куриния, Мармариа, Суритѣ, Ливуи другая, Нумидия, Масурия, Мавритания, противу сущи Гадирѣ, сущимъ же къ встоком имать Киликию, Памфилию, Писидию, Мосию, Лукаонию, Фругию, Камалию, Ликию, Карию, Лудію, Масию другую, Троаду, Солиду, Вифунию, старую Фругию, и островы пакы имать Сарданию, Крітъ, Купръ и рѣку Гиону, зовемую Нилу.

Текст Лаврент.

Хамови же я ся полуденьная страна: Єгипетъ, Єфивопья прилежащия ко Индомъ, другая же Єфиопья, из нея же исходить рѣка ефиопьская Чермна текущи на въсток Аинф Ликии прилежащи до Куриниа, Маръмарья, Асурити, Сиоу и другая Нумидья, Масурия, Мавританья проти сущи Гадирѣ. сущимъ же ко востоком имать Киликию, Памъфилию, Писидию, Мосию, Лукаонию, Фругию, Камалию, Ликию, Карию, Лудью, Масию другую, Троаду, Салиду, Вифурии, старую Фругию и островъ сии имать: Саръдани, Критъ, Купръ и рѣку Ѣону зовемую (за сим словом, здається, виблідло ще одно, з якого лишилися лиш два сліди).

В грецькім тексті читаємо: «Хамові ж Єгипет, Ефіопія, що глядить до Індів, друга Ефіопія, відки випливає ріка

ефіопська Червона, що пливе на схід, Фіваїда, Лівія, що лежить біля Кірени, Мармаріда, Сирта, друга Лівія, Нумідія, Массірія, Мавританія аж до Гадейр. В північній стороні має приморські краї Кілікію, Памфілію, Піссідію, Мізію, Лікаонію, Фрігію, Кабалію, Лівію, Карію, Лідію, Бітинію, Стару Фрігію, і далі має острови Сардінію, Кріт, Кіпр, і ріку, що називається Ніл». Порівнюючи сей текст із обома редакціями нашого літопису, бачимо знов, що в Іпатському тексті, невважаючи на деякі помилки, переклад докладніший і ближчий оригіналу, ніж у Лаврентієвім. До помилок треба зачислити оба варіанти назви Лівії: «Луви» і «Ливуи». В Лаврентієвім тексті сей другий варіант передано зовсім хибно буквами «аинф Ликии». Недокладно передано грецьке Θηβαΐς руською назвою «Фива», яка означає місто Фіви замість краю Фіваїди. Через помилку передано також у обох наших редакціях грецьку назву Μυσία руською «Мосия» зам[ість] «Мусию», відповідно до звичайного передавання грецького **ν** нашим **у** в староруських текстах. Так само через помилку в обох редакціях передано грецьку назву Καβαλία руською «Камалия». Тільки в двох грецьких рукописах містяться назви «друга Мізія», «Троада та Айоліда», що перейшли також у обі редакції нашого літопису. В обох редакціях ріка, покладена на кінці реєстру географічних назв, називається «Гиона зовемая Нила». Се вказує на те, що староруський перекладач мав у руках грецький текст, у якім була первісна назва Нілу, ідентифікована з рікою Гіон, згаданою в книзі Битія [2, 13] між чотирма ріками, що випливали з раю. Ся назва знаходиться в тих самих грецьких текстах, у яких містяться також вищезгадані назви «друга Мізія, Троада та Айоліда».

Ось відповідний текст Толкової палеї: «Суть же си предѣли снвъ Хамовъ, кде сѣдять, се суть: 1. Єгупеть, со всѣмъ еже есть в немъ, 2. Єфиопья прилежащия ко Индомъ, и другая же Єфиопия, из нея же исходить ефиопьскаа рѣка Чермна, текущия на востокъ, еи же имя (Нилъ), Фива и Лива, яже течеть до Коркоуны, 3. Мармарисъ и еже одинѣмъ все, 4. Соутрисъ имущи 3 языки». Далі пропускаю шість рядків тексту, зовсім відмінних від літописного, після яких іде огляд східної часті країв, заселених хамітами: «Отъ востока же имѣють Киликию, Памфилью, Писидию, Мусию, Лугдонию, Фругию, Камилию, Лукию, Ка-

рию, Лудию, Трояну, Солию и древнюю Фругию» (стор. 236—237). Сей реєстр, як бачимо, менше повний від літописного і знов показує повну незалежність обох творів один від одного.

Текст Іпат.

Афетови же я ся полунощная страна и западная: Мидия, Олъвания, Армения малая и великая, Каподокия, Фефлагоны, Галатия, Колъхысъ, Воспории, Меоти, Дереви, Сармати, Тавриани, Скуфия, Фраци, Македония, Далматия, Молоси, Фесалия, Локрия, Пеления, яже и Полонописъ наречет ся, Аркадия, Ипириноя, Илурикъ, Словене, Лухития, Аньериакия, Аньдриатиньска пучина. Имать же и островы Британию, Сикелию, Євию, Родона, Хиона, Лѣвона, Куфирана, Закуньфа, Кефалиния, Ифакину, Керкуру и часть всякоя страны и нарицаюмую Онию, и рѣку Тигру, текущюю межи миды и Вавілономъ.

Текст Лаврент.

Афету же яша полунощныя страны и западн[ыя]: Мидия, Алъванья, Аръвинья малая и великая, Кападокия, Федолагони, Галатъ, Влехисъ, Воспории, Меоти, Дереви, Саръмати, Тавриани, Сируфья, Алматия, Луєи, Фесалья, Локрия, Пеления, иже и Полопонисъ нарече ся, Аркадъ, Япиронья, Илюрикъ, Словѣне, Лухитая, Анъдриокия, Оньдрѣятиньская пучина имать же и островы: Вретанию, Сикилию, Явию, Родока, Хиона, Лѣзовона, Кофирана, Вакунофа, Кефалинья, Ифакину, Керькуру, часть всячьскыя страны нарицаємую Онию, рѣку Тигру, текущи межю Миды и Вавилономъ.

В грецькім тексті сей уступ читаємо в перекладі на нашу мову ось як: «Яфетові ж Мідія, Албанія, Арменія мала й велика, Каппадокія, Пафлагонія, Галатія, Колхіда, Боспор, Майотида, Дербіда, Сарматида, Тавріаніда, Молоосси, Фессалія, Льокріда, Беотія, Айталія, Аттіка, Ахая, Пеллена, прозвана Пелопоннесом, Аркадія, Епіротида, Іллірія, Ліхнітіда, Адрія, з якої (прозвано) Адрійське море. Має також острови: Бретанію, Сіцілію, Евгею, Родос, Хіос, Лесбос, Китеру, Закинт, Кефалленію, Ітаку, Коркиру і часть Азії, названу Йонією, і ріку Тігр, що пливе між Мідами та Вавілонією». В порівнянні з грецьким текстом обі наші редак-

ції виявляють не мало помилок, як се й не могло бути інакше при вичисленні таких чужих і скрутних назв. У назві Іпатського тексту «Олъвания» зам[ість] «Албанія» можна зазначити той сам переголос чужого **а** на **о**, як у інших назвах, прим. Олександер, Олексій, Оврам зам[ість] Авраам, Оверко зам[ість] Аверкій і т. п. Чи в «Деревах», по-грецьки Дербіді, покладених у реєстрі обік сарматів, не можна бачити предків наших деревлян? Оба наші реєстри вставляють після назви Іллірика назву Словен, якої в жаднім грецькім тексті нема. В обох наших редакціях зайшло непорозуміння при назві Йонії, яку в грецькім тексті названо частиною Азії, а в наших реєстрах подано як «часть всякоя» або «всячьскыя страны». В обох подано хибно назви островів Лесбоса та Китери. Зрештою, як звичайно, в Лаврентієвім тексті помилок більше, як у Іпатськім.

Ось аналогічний текст Толкової палеї: «Имена же мѣсть сновъ Афетовъ, кде сѣдять, се суть: Мидия, Алвания, Армения малая и великая, Каподокия, Февлагония, Галатия, Калохисъ, Вепорья, Меотисъ, Сасамарамати, Тиврианиа, Фракия, Македония, Далматия, Молоси, Фесалония, Локрина, Паления, Андриакиам андриатиньская поучина» (стор. 238—239). Далі пропускаю 15 рядків реєстру островів, яким нема аналогії в літописнім тексті, і подаю тут лише відірваний кінець палейного реєстру, в якім, очевидно, щось пропущено. «Суть же се: Вратания, Секелия, Сооускритии, Коупросъ, Къосъ, Гамосъ, Родось, Хонесъ, Фассосъ, Лемносъ, Лесвосъ, Самофракия» (стор. 239). Як бачимо, й тут палейна редакція зовсім незалежна від літописної.

До сього реєстру, взятого з грецького хронографа, обі наші редакції додають географічний огляд північної Європи, який подаю тут із обох редакцій:

Текст Іпат.

До понстьского моря на полунощныя страны Дунаи, Днестръ и кавькасиискыя горы, рекше оугорьскыя. и от туда рекше доже и до Днепра и прочаая рѣкы: Десна, Припеть, Двина,

Текст Лаврент.

До понстьского моря на полънощныя страны Дунаи, Дьнѣстръ и кавкаисийскыя горы, рекше оугорьскии. и от тудъ доже и до Днѣпра и прочая рѣки: Десна, Припеть,

Волховъ, Волга иже идеть на въстокъ въ часть Симову. Въ Афетові же части сѣдить Русь, Чюдь, но си языцѣ: Меря, Мурома, Всь, Мордва, Заволочьская Чюдь, Пермь, Печера, Ямь, Югра, Литва, Зимигола, Корсь, Сѣтьгола, Либь, Ляховѣ же и Пруси и Чюдь присѣдять к морю варяскому. по сему же морю сѣдять Варязи сѣмо къ въстоку до предѣла Симова, по тому же морю сѣдять къ западу до земли Галяньски и до волошьскыє. Афетово же колѣно и то: Варязи, Свеи, Оурмане, Готѣ, Русь, Аглянѣ, Галичанѣ, Волохове, Римлянѣ, Нѣмцѣ, Корлязи, Венедици, Фряговѣ и прчии, (иже) присѣдять от запада къ полуденью и съсѣдят ся съ племенем Хамовымъ.

Двина, Волховъ, Волъга, яже идеть на встокъ в часть Симову. в Афетовѣ же части сѣдять Русь, Чюдь и вси языци: Меря, Мурома, Весь, Моръдва, Заволочьская Чюдь, Пермь, Печора, Ямь, Оугра, Литва, Зимѣгола. Корсь, Сѣтьгола, Любь, Ляхве же и Пруси (и) Чюдь пресѣдять к морю варяжьскому. по сему же морю сѣдять Варязи сѣмо ко въстоку до предѣла Симова. по тому же морю сѣдять къ западу до землѣ Агнянски и до волошьски. Афетово бо и то колѣно: Варязи, Свеи, Оурмане, Русь, Агняне, Галичане, Волъхва, Римляне, Нѣмци, Корляси, Веньдици, Фрягове и прочии, [иже] до моря присѣдять от запада къ полуночаю и съсѣдять ся съ племянемъ Хамовым.

Порівнюючи текст сих двох редакцій, треба зазначити в Іпатськім рукописі язикові форми «Днестръ» і «Днепръ», супроти яких Лаврентіїв текст має «Днѣстръ» і «Днѣпръ»; в пізнішім тексті можна би першу з тих форм назвати білорусизмом, але до такого давнього тексту се, очевидно, не йде. Спільна для обох редакцій форма «сѣдять» жиє досі в устах галицько-руського люду замість українського «сидять». В Іпатськім тексті треба зазначити помилки писаря: «но си» зам[ість] «и вси», як читаємо в Лаврент., і «варяскому» зам[ість] «варяжьскому», як знов поправніше подає Лаврент. Обом редакціям спільне тут слово «длже» в знач[енні] «аж», деінде в церковнослов'янськім і великоруськім «даже».

Географічний реєстр, подібний до літописного, міститься в Толковій палеї на стор. 240 і виглядає ось як:

«Суть же в части єго (т. е. Афета) рѣки великия: 1. рѣка Тигръ обиходящия и раздѣляющи Мидию и Вавилонию до понтьскаго моря. 2-я рѣка Дунаи, 3-я Днѣпръ, Десна, Припѣть, Двина, Волховъ, Волга, яже течеть на въстокъ в часть Симову. в тои же суть части и кавкаисискыя горы, рекше оугорьскыя». Сей реєстр має початкове речення, взяте з Амартола, при чім кінцеві слова сього речення додані з іншого джерела, а долучені до того речення дають неправдиве поняття, буцімто Тігр пливе «до Чорного моря». Слова «до понтьскаго моря», що містяться також у наших літописних реєстрах, належать до дальшого речення, в якім вичислено ріки, що справді пливуть до Чорного моря. В прочім усі три реєстри зовсім тотожні.

В тій же Толковій палеї на стор. 243 знаходимо також реєстр північноєвропейських народів, подібний до нашого літописного. Він виглядає ось як: «Иже от Афета языци изидоша и в части єго сѣдять: первыи языкъ варяжьскыи, вторыи словѣньскъ, третии Чюдь, четвертыи Ямь, пятыи Лопь, шестыи Пьрмь, семыи Корѣла, осмыи Печера, девятыи Югра, десятыи Литва, 11. Ятвязи, 12. Проуси, 13. Недрова, 14. Меря, 15. Мордъва, 16. Мещера, 17. Моурома, 18. Корсь, 19. Зимогола, 20. Любь». Сей реєстр дещо відмінний від літописного. В нім поставлено на першім місці варягів, на другім словен, коли в літописнім реєстрі обі ті назви заступлені іменем Русь. Плем'я чудів тут лиш одно, коли в літописних текстах названо двоє: Чюдь і Заволочська Чюдь. Із назв фінських племен, наведених у літописних реєстрах, нема в палейнім реєстрі племен Весь і Сітьгола; натомість палейний реєстр має назви отсих племен, яких нема в літописних: Лопь (лопарі), Корела, Ятвяги і Недрова. З сього можна заключити, що оба ті реєстри, літописний і палейний, узяті з одного джерела, але відмінних редакцій. Відки взято остатній реєстрик розселення північно-, західно- та південноєвропейських народів, сього наразі не можу дійти.

За сими реєстрами маємо в літописі невеличкий уступ про будування вавілонського стовпа, в якім читаємо ось що (подаю знов текст паралельно з обох редакцій):

Текст Іпат.	Текст Лаврент.
Симъ же и Хам и Афетъ раздѣливше землю и жребии метавше не престу-	Сим ... и Хамъ и Афетъ раздѣливше землю жребьи метавше не преступати ни-

пати никому же въ жребии братень, и живяху кождо въ своеи части. И быс язык єдинъ. И оумножившим ся чл҃вком на земли и помыслиша создати столпъ до нб҃си въ дни Нектана и Фалека. и събравше ся на мѣстѣ Сенарь поле, (начаша) здати столпъ до нб҃се, и городъ около его Вавилонъ. и здаша столпъ за 40 лѣи, и не свѣршенъ бы҃с. и сниде. Гс҃ь Бъ видѣть город и столпа и рече Гь҃: «Се город єдинъ и язык єдинъ» и смѣси Бѣ҃ языкы, и раздѣли на 70 и на два языка, и рассѣя по всеи земли. по размѣшеньи же языкъ Бъ҃ вѣтромь великомъ раздруши столпъ, и єсть останокъ его межи Асура и Вавилона, и єсть въ высоту и въ ширину лакоть 5323 локоть. Въ лѣта многа хранимъ останокъ.

кому же въ жребии братень, живяхо кождо въ своеи части. бы҃с языкъ єдинъ но оумножившемъ ся чл҃вкмъ на земли помыслиша создати столпъ до нб҃се въ дни Нектана и Фалека. и собраша ся на мѣстѣ Сенаръ поли здати столпъ до нб҃се и градъ около его Вавилонъ и созда столпъ то за 40 лѣт, не свершенъ бы҃с. И сниде Гъ҃ Бъ҃ видѣти градъ и столпъ и рече Гъ҃: «Се родъ єдинъ и языкъ єдинъ». и съмѣси Бъ҃ языкы и раздили на 70 и 2 языка и расъсѣя по всеи земли. по размѣшеньи же языкъ Бъ҃ вѣтромъ великимъ разраши столпъ, и есть останокъ его промежи Асира и Вавилона, и єсть въ высоту (далі кілька слів недописано і полишено пусте місце) и в лѣта многа хранимъ останокъ.

До характерних різниць обох редакцій треба зачислити вживання ы замість и в Лаврентієвім тексті, подібне, як у найстаршій копії Толкової палеї. Переміни, такі як «переступати» в І. на «преступати» в Л., «городъ» на «градъ», треба зачислити на карб тенденції Лаврентієвого тексту від народного до церковнослов'янського язика. Варто зазначити старшу форму ablat-іва «великомъ» в І., заступлену новішою «великимъ» у Лаврент. Наше літописне оповідання зовсім незгідне з тим, яке маємо в грецькім тексті Амартола (стор. 36—38), та не взяте також із Толкової палеї, де читаємо про се досить просторе оповідання (стор. 228—

231)[1]. Згідне з текстом Палеї тільки остатнє речення літописного оповідання, яке тут читаємо ось як: «По раздѣлении оубо языкъ Бъ вѣтромъ великимъ раздруши столпъ, и єсть останокъ его межи Асоура и Вавилона на поли нарицаємѣмь Сенаръ; єсть же останокъ столпа въ высоту и въ широту мѣра єс 5 000 и 400 и 30 и 3 локоть».

Тому, що вся та вступна часть літопису належить не до первісної літописної традиції, але була ділом пізнішого редактора, який міг займатися ним у початку XII в., для нас неважне питання, чи сей редактор знав Толкову палею і брав із неї дещо безпосередньо, чи ні.

---

[1] Палея Толковая по списку, сделанному в г. Коломне в 1406 г. Труд учеников Н. С. Тихонравова. Москва, 1892.

НАЙСТАРШІ ТРАДИЦІЇ КИЇВСЬКОЇ ЗЕМЛІ

Початкова часть нашого найстаршого літопису перед першою хронологічною датою, т. є. перед р. 852, першим роком панування візантійського царя Михаїла*, містить ряд поетичних переказів, який можна вважати місцевою традицією Київської землі, списаною в віршованій формі коло половини XI в. на основі давніших переказів із VIII—X вв., що, може, й первісно, для пам'яті при усній передачі, мали вже віршовану форму. Ся традиція виявляє в собі три складові часті, а власне місцеву, полянсько-київську сагу, християнський елемент, що витворив легенду про мандрівку апостола Андрія через руські землі від устя Дніпра до устя Волхова біля Великого Новгорода, і варязько-норманську традицію про варязький шлях, що йшов від Балтійського до Чорного моря Дніпром біля Києва. Ті християнські та варязькі складники зв'язалися досить тісно з місцевою полянсько-київською традицією ще перед прийняттям християнства через Володимира Великого, за часів Олега, Ігоря та Ольги, коли варязький шлях був іще безпечний і не перегороджений степовими ордами.

В тій формі, в якій дійшла до нас ся найстарша південноруська традиція в початкових розділах нашого найстаршого літопису, вона нав'язує до біблійного переказу про вавілонське стовпотворіння та розділ людського роду на 72 язики, але сей переказ у нашім літописі не чисто біблійний, бо перейшов старшу від нашої, може мораво-паннонську або болгарську, традицію. До нашого часу доховався староболгарський хронограф, писаний у першій половині X в. болгарським попом, а потім єпископом Григорієм; сей хронограф, мабуть, уже в половині XI в. разом із іншими пам'ятками староболгарського письменства дістався на

Русь та ввійшов до складу бібліотеки кн[язя] Ярослава, і ним, правдоподібно, покористувався той невідомий нам український письменник, що зложив первісну, віршовану «Повѣсть временныхъ лѣтъ», яка пізніше в[війшла] в склад нашого найстаршого літопису.

Подаю тут у окремих розділах ті частини сеї віршованої повісті, що попереджають датовану часть літопису і належать, очевидно, до часу, давнішого перед р. 852, т. є. перед половиною IX в. В літописі вони йдуть ось у якій черзі: 1. Розділ народів, 2. Варязький шлях, 3. Апостол Андрій на Київських горах, 4. Три брати: Кий, Щек і Хорив і 5. Хозарська данина. Не можна сказати, щоби ся черга була хронологічно послідовна, бо можливо, що місцева полянсько-київська традиція про Кия, Щека та Хорива та про хозарську данину старша від варязької традиції про варязький шлях.

Ось оповідання про розселення народів у тексті т[ак зв[аного] Іпатського літопису, фотолітографічного видання*, ст. 6:

I. РОЗСЕЛЕННЯ НАРОДІВ

По раздрушении[1] столпа
И по раздѣлении языкъ
Прияша снѣ Симовы въсточныя страны.
Афетови же снѣ западъ прияша
И полунощьныя страны.
От сихъ же 70 и дву языку
Бысть языкъ словенескъ,
От племени же Афетова
Нарицаемѣи Норци[2].

[1] В тексті додано: же.

[2] В тексті дод[ано]: Иже суть Словенѣ. Ся редакторська увага остільки невластива, що первісний автор протиставить норців, можливо що Геродотових нервів, слов'янам. У т[ак] зв[аного] баварського географа, що писав коло р. 890, між племенами, що живуть на північ від Дунаю (ad septentrio nalem plagam Danuvii), вичислено, між іншим, ось які слов'янські, можливо руські, племена: Busani (бужани), що мають 231 оселю, Unlizi (угличі), 318 осель, Neriuani (чи не те саме, що Геродотові нервії і норці нашого літопису?),78 осель, Zerinani, quod tantum est regnum, ut ex eo cunctae gentes Sclavorum exortae sunt et originem, sicut affirmant, ducant [зерінани, у яких така велика держава, що з неї походять всі племена слов'ян і, як твердять, беруть своє начало *(лат.)*.— *Ред.*] Ruzzi (руси), Liudi (люди), Ungere (угри), Opolini (ополяни), Vuislane (висляни), Slenzane (шльонзаки) (пор. Monumenta Poloniae historica, t. I, ст. 10—11).

По мнозѣхъ же временѣхъ
Сѣлѣ суть Словени по Дунаєви,
Где єсть нынѣ Оугорьская земля и болгарьская.
От тѣхъ Словенъ разидоша ся по земьли
И прозваша ся имены своими,
Кде сѣдше на которомъ мѣстѣ.
Яко пришедше сѣдоша по рѣцѣ[1] Моравѣ,
И прозваша ся Морава;
А друзии Чесѣ нарекоша ся,
А (инии)[2] Словѣне Хорвати бѣлии, Серпь и Хутанѣ.
Волохомъ бо нашедшим на Словены подунаискыє
И сѣдшимъ в нихъ и насиляющимъ имъ,
Словѣне же ови пришедше и сѣдоша
На Вислѣ, и прозваша ся Ляховѣ.
А от тѣхъ Ляховъ прозваша ся Поляне[3],
Друзии Лютичѣ, инии Мазовшане,
А инии Поморяне.
Тако же и тѣ же Словѣне
Пришедше сѣдоша по Днепру
И наркоша ся Поляне, а друзии Деревляне,
Зане сѣдоша в лѣсѣхъ.
А друзии сѣдоша межи Припѣтью и Двиною,
И наркоша ся Дреговичи.
А инии сѣдоша на Двинѣ,
И нарекоша ся Полочане
Рѣкы ради, яже втечеть въ Двину именем Полота[4].
Словѣне же сѣдоша около озера Илмера
И прозваша ся своимъ именемъ,
И сдѣлаша городъ и нарекоша и Новъгородъ.
А друзии же сѣдоша на Деснѣ
И наркоша ся Сѣвера,
И тако разиде ся словєнескъ языкъ[5].

З того, що автор сього оповідання виводить розселення слов'ян із-над Дунаю, а першою парістю того розселення вважає мораван, можна догадуватися, що його оповідання було виразом моравської або південнослов'янської традиції. Ся традиція, яка оселення слов'ян над Дунаєм кладе в часи перед розширенням Римської держави в ті сторони — бо так треба розуміти слова «Волохомъ бо нашедшимъ» — не має історичної основи, бо новіші досліди виказали докладно, що велика міграція слов'ян ішла не з-над

[1] В тексті дод[ано]: именемъ.
[2] В тексті редакторське пояснення: а се ти же Словѣне.
[3] В тексті дод[ано]: Ляховѣ.
[4] Далі в тексті дописка редактора, дублет супроти попереднього: От сея прозваша ся Полочанѣ.
[5] Далі в тексті редакторський додаток: Тѣмь же и прозвася словеньская грамота.

Дунаю на північ, а з півночі над Дунай і на прилежні до нього краї в напрямі до Адрійського та Егейського моря. Автор літописного оповідання покористувався тою південнослов'янською традицією лише в першій половині свого оповідання (р. 10—26), натомість друга половина, що займається спеціально розселенням руських племен, есть виразом старої руської традиції. Де в чому аналогічне оповідання староруської Толкової палеї має зовсім відмінну лісту народів Афетового коліна. Читаємо там: «Иже от Афета языци изидоша и в части его сѣдять, первый языкъ Варяжьскый, вторый Словѣньскъ, третии Чюдь, четвертый Ямь, пятый Лопь, шестый Пермь, семый Корѣла, осмый Печера, девятый Югра, десятый Литва, 11 Ятвязи, 12 Прояси, 13 Недрова (вар[іант] — «Недрева» або «Недръва»), 14 Меря, 15 Мордъва, 16 Мещера, 17 Моурома, 18 Корсь, 19 Зменола, 20 Любь» (Палея Толковая, Москва, 1892, ст. 243, пор. мої «Пам'ятки укр[аїнсько]-руської мови і літератури», т. 1, ст. LI). Як бачимо, тут слов'янське плем'я згадано тільки під одним іменем, і то на другім місці по варягах, а зате дуже подрібно вичислено фінські та литовсько-латиські племена. Сей палейний реєстр треба вважати одним із доказів руського, а не болгарського походження Палеї, а вичислення фінських племен свідчить про те, що автор реєстру мав про них докладніші відомості, ніж автор нашого літописного оповідання.

Може, не зайвим буде додати до сього ті скупі та недокладні, але де в чому інтересні звістки, які подає Константин Порфирогенет про племена, розселені на нашій території. Говорячи в розд. 37 своєї книжки «De administrando imperio» про розселення пацінаків (печенігів) і вичисливши ті їх племена, що живуть на схід від Дніпра, він пише далі: «А інші чотири покоління сидять по сьому березі ріки Дніпра на захід і на північ, займаючи околицю[1] Гіазихопон, що граничить з Болгарією, околицю нижчої Гілі, що граничить з Туркією, і околицю Харобою, що граничить з Руссю, нарешті, околицю Ябдіертім, що граничить із підвладними землями Русі, з ультинами, з деревленинами і ленценинами та іншими слов'янами» (Monumenta Poloniae historica, т. 1, ст. 42). Оскільки сумнівні всі ті назви, остільки певним можна вважати, що в деревленинах треба ба-

[1] В грецькім оригіналі θέμα, що означає простір землі, менший від провінції, а більше похожий на наш округ або повіт.

чити деревлян. Чи назву села Ланчин у Надвірнянськім повіті не можна вважати історичним пережитком назви племені, яке грецький автор назвав λεντζενῖνοι і яка відповідала би нашому «ланчиняни»?

2. ВАРЯЗЬКИЙ ШЛЯХ

Бѣ путь из Варягъ въ Грѣкы
И изъ Грѣкъ по Днепру,
И вѣрхъ Днѣпра волокъ до Ловоти,
И по Ловоти внити въ Илмерь озеро великоє,
Из него же озера потечеть Волховъ,
И втечеть въ озеро великоє Нево,
И того озера внидет оустьє в море Варяскоє,
И по тому морю внити даже[1] и до Рима,
А от Рима прити по тому же морю
Къ Царюграду, и от Царяграда прити в Понтъ море,
В не же втечет Днѣпръ рѣка.
Днѣпръ бо течеть из Воковьского лѣса
И потечеть на полудни,
А Двина изъ того же лѣса потечет,
И идеть на полуночьє,
И внидеть в море Варяскоє.
Ис того же лѣса потечеть Волга на въстокъ,
И втечет седьмьюдесятъ жерелъ в море Хвалїнскоє.
Тѣм же из Русі можеть ити по Волзѣ
В Болгары и въ Хвалисы,
И на въстокъ доити въ жеребии Симовъ,
А по Двинѣ въ Варягы, а изъ Варягъ и до Рима,
От Рима же и до племени Хамова.
А Днепръ втечет в Понтское море
Треми жерелы, иже море словеть рускоє.

Сей незвичайно оригінальний географічний нарис мусить бути випливом дуже старої традиції, що заховала пам'ять про широкі зносини між трьома головними племенами людського роду — афетітами, семітами й хамітами.

Не мусить се бути відгук прастарої арійської або передарійської традиції, але його походження, на мою думку, відповідніше буде вважати відгуком норманської традиції, бо ж норманни в своїх военних походах, починаючи від VIII—X вв., навідували не раз усі три відомі тоді части світу — Європу, Африку й Азію. Се потверджується потрохи тим, що буде завважено при оповіданні про мандрівку апостола Андрія поперек руських земель.

Сю незвичайну пам'ятку редактор літопису прилучив до свого оповідання реченням, що не має безпосереднього

[1] Р[укопис]: доже.

зв'язку ані з попереднім, ані з тим, що йде зараз за ним, а властиво виглядає як спеціалізація попереднього, до якої нав'язано річ зовсім іншого роду. Се речення виглядає ось як: «Поляномъ же живущим особ по горамъ симъ, и бѣ путь» і т. д., як вище. Дальше оповідання про варязький шлях зовсім не в'яжеться з побутом полян над Дніпром, натомість речення про полян — се механічне повторення того речення, що стоїть на початку оповідання про Кия, Щека та Хорива.

3. АПОСТОЛ АНДРІЙ НА КИЇВСЬКИХ ГОРАХ

До оповідання про варязький шлях через руські зе́млі редактор літопису знов механічною допискою нав'язує старшу легенду про мандрівку первозванного апостола через руські землі. Згадавши про те, що Чорне море називається Руським морем, він додає: «по нему же оучилъ с̃тыи а̃пслъ[1] Андрѣи, братъ Петровъ, яко же рекоша». За сим іде ось яке оповідання, яке редактор літопису, очевидно, знайшов уже готове і вставив у свій текст.

Андрѣю оучащю в Синопии,
И пришедшю ємy в Корсунь,
Оувидѣ, яко ис Корьсуня
Близъ (есть) оустьє Дънѣпръскоє.
И въсхотѣ поити в Римъ,
И приде в оустьє Днепръскоє,
И оттолѣ поиде по Днѣпру горѣ.
И по приключаю бж̃ию[2] приде
И ста подъ горами на березѣ.
И заоутра въставъ рече
К сущимъ с нимъ оученикомъ:
«Видите горы сия! (гл̃ю вамъ),
Яко на сихъ горахъ въсияѣть бл̃гдть бж̃ия,
Имать городъ великъ быти,
И ц̃ркви мьногы имат Б̃ъ възвигнути».
И въшедъ на горы сиа и блг̃слви я,
И постави кр̃стъ, и помолив ся Бу̃,
И слѣзе съ горы сея, идеже послѣже быст Києвъ,
И поиде по Днѣпру горѣ.
И приде въ Словены, идеже н̃нѣ Новъгород,
И видѣвъ люди ту сущая,
Какъ ихъ обычаи и како ся мыють
И хвощют ся, и оудиви ся имъ.

[1] Се слово дописано над рядком дрібнішими буквами.
[2] Се слово дописано над рядком дрібнішими буквами.

И иде въ Варягы, и приде в Римъ,
Исповѣда, елико наоучи и елико видѣ.
И рече имъ: «Дивно видѣхъ
Землю словеньску, идущю ми сѣмо.
Видѣхъ банѣ древяны,
И пережьгуть я велми,
И съвлекут ся и будуть нази,
И обольют ся мытелью,
И возмуть вѣникы и начнуть хвостати ся
И того собѣ добьют,
Одва вылѣзуть ле живы,
И обольют ся водою студеною,
И тако живут, и тако творять по вся дни,
Не мучими никым же, но сами ся мучать,
И творят не мытву себѣ, оно мученьє».
И се слышавше дивляху ся,
Андрѣи же быв в Римѣ приде въ Синопию.

Ся легенда в цілій своїй основі зовсім апокрифічна, але рівночасно зовсім незалежна від тих апокрифічних легенд про апостола Андрія, що дійшли до нас у грецькій мові та в церковнослов'янських перекладах. Тому, що в літописі вона безпосередньо, хоч не органічно нав'язана до опису варязького шляху і згадує також про побут апостола Андрія в Новгороді, треба вивести заключення, що вона постала в Південній Русі в початках християнства, але перед пануванням Володимира, в такім часі, коли варязький шлях був іще свобідний. Сама композиція сеї легенди вказує на її зглядно пізнє походження. Хоча подія відбувається нібито в апостольських часах, коли слов'янських племен не було ще ані над Дніпром, ані над Волхвою, Андрій, не зустрічаючи ані сліду полян над Дніпром, застає вже над Волхвою слов'янське місто Новгород і має нагоду придивитися там звичаєві, як люди паряться в банях, звичаєві, дуже подібному до того, який Геродот бачив у скіфів, що жили на території теперішньої Південної Русі. Подорож Андрія з Сінопи довкола тодішнього цивілізованого світу, Дніпром та варязьким шляхом на Балтійське море, відси на Німецьке море, далі на Атлантійський океан, потім попри Африку над Середземне море до Риму, а відси Грецьким морем знов на північне побережжя Чорного моря до Сінопи, се відгук не дійсних апостольських вандрівок, але морських походів норманських вікінгів, що на своїх «водяних зміях» доходили не тільки на береги Дніпра, але також морем до Сіцілії, південної Італії та під мури Константинополя.

Писано 26 цвітня 1912

4. КИЙ, ЩЕК І ХОРИВ

Як інші старі міста, яких початки сягають передісторичних часів, так само й Київ здавна мав свою місцеву традицію, що приписувала його заснування певним особам, про яких життя й діяльність не заховалися ніякі писані свідоцтва. Ся місцева традиція про початок Киева дійшла до нас у поетичнім оповіданні про трьох братів Кия, Щека й Хорива, що, записане десь у початку XI в. і втягнене пізніше в найстарший літопис із редакторськими додатками літописця, не перестало й досі бути загадкою для істориків, із яких дехто вважає його навіть видумкою київських книжників XI в., хоча, на мою думку, воно не позбавлене дійсної історичної основи. Воно міститься в першій, недатованій, часті найстаршого літопису, якого найстарша дата, взята з грецького хронографа, починається роком 852. Ся найстарша часть нашого літопису перед сею датою, хоч була предметом численних дослідів та догадок, усе-таки досі не прояснена так, як би сього треба бажати і як на се заслугує вміщений в неї багатий матеріал. Не вдаючися тут у подрібний розбір сеї початкової часті нашого літопису, що займає ст. 3—12 фотолітограф[ічного], а 1—9 ст. друкованого видання літопису по Іпатському списку*, я виділяю тут із неї тільки ту поетичну часть, у якій бачу найстаршу місцеву сагу, первісно зложену віршами.

Поляномъ живущим о собѣ
И владѣющимъ роды своими[1]
И быша три брата:
А единому имя Кии, а другому Шекъ,
А третьему Хоривъ,
И сестра ихъ Лыбѣдь
И сѣдяше Кии на горѣ,
Кдѣ нне оувозъ Боричевъ,
А Щекъ сѣдяше на горѣ,
Кдѣ нне зовет ся Щековица,
А Хоривъ на третьеи горѣ,
Отнюду же прозва ся Хоривица.
Створиша городокъ во имя
Брата ихъ старѣишаго,
И наркоша и Киевъ.
И бяше около города
Лѣсъ и боръ великъ,
И бяху ловяще звѣры,

[1] В тексті додано далі, очевидно, пізнішим редактором: «яже и до сея (поры) братя бяху Поляне и живяху кождо съ родом своимъ на своихъ мѣстехъ, володѣюще кождо родомъ своимъ».

Бяхуть бо мудри и смыслени,
И нарицаху ся Поляне,
От нихъ же суть Поляне
Кияне и до сего дни[1].
Кии же[2] княжаше в роду своєм.
И приходившю єму къ цр҃ю[3],
Велику честь приялъ єсть от цр҃я[4]
Идущю же єму опять,
Приде къ Дунаєви, и възлюби мѣсто
И сруби городокъ малъ,
И хотяше сѣсти с родомъ своимъ.
И не даша єму близъ живущии,
Єже и до ннѣ нарѣчають Дунаици
Городіще Києвѣць.
Києви же пришедшю в свои городъ
Киевъ, ту и сконча живот свои,
И брата єго Щекъ и Хоривъ,
И сестра ихъ Лыбѣдь ту скончаша ся.
И по сеи братьи почаша дѣржати
Родъ ихъ княжениє в Поляхъ.

Далі в літописі йде записка про інші руські племена та про форму їх управи. Ся записка зложена прозою і полягає, певно, на старій традиції, та я не вважаю потрібним подавати її тут.

Про похід Кия на Царгород досі невідомо було нічого з посторонніх джерел, та, на мою думку, відомість про нього маємо в додатку до мінейного оповідання про положення ризи богородиці в Царгороді в храмі на Влахернах, за панування цісаря Льва I (457—474). Сей додаток, у двох рукописах збірки о. А. Петрушевича, ч. 57 и 67*, подаю тут у скороченні в перекладі на нашу мову, виймаючи тільки історичну часть із обох редакцій сього оповідання. Оповівши про збудування храму Богородиці на Влахернах і про смерть обох царських воєвод, Гавлія і Кандіда, що принесли ризу богородиці з Назарета до Царгорода, автор повісті пише далі: «Потім жили ми добре і не мали ніякого

[1] Далі в тексті дописка полемічного характеру: «инии же не вѣдуще ркоша, яко Кии єсть перевозникъ бысть. оу Киева бо перевозъ бяше тогда съ оноя страны Днепра. тѣмь г҃лаху: «На перевозъ на Киевъ». аще бо (бы) былъ перевозникъ Кыи, то не бы ходилъ къ Цр҃юград(у). но сии».

[2] Се слово в тексті vac.

[3] Далі в тексті редакторська дописка: «не свѣмы, но токмо о семъ вѣмы, яко же сказають, яко...»

[4] Далі в тексті знов дописка: «которого, не вѣмъ, и при котором приходи цр҃и».

страху від війн, ані ніякого нападу, але, не вважаючи на всю нашу радість і веселість, ми не були гідні заховати її добрим життям. І нараз наша радість і веселість перемінилася на смуток та різні скорботи, з божого допусту, на кару для нас та на те, аби спонукати нас відвернутися від злого життя. В один час припав на нас один страшний очищений (може, огняний?) меч, що міг розвалити весь світ. Повість про се записана в інших книгах, але ми, полишаючи се на боці, вернемося до іншого оповідання. Бо коли всі місця довкола міста поплюндрували войовники, і цар покинув свою палату і, одягнений у просту одіж, пробував, лежачи на землі в церкві св. Богородиці, що називається Єрусалим, біля Золотої брами, внутрі (міських мурів), і трудився щосили, молячися та постячи, і з слізьми та з плачем ходив по всіх церквах богородичних, молячися, аби ми збулися видимої загибелі, і не забув бог ущедрити нас, але, держачи в гніві своїм ласку свою, не відняв від нас милості своєї, але показав нам, що все має в своїй власті і рукою своєю водить усе, як сам хоче. Бо коли войовники почали грабити та плюндрувати всі місця перед містом і, їздячи попри мури, грабили святі церковні знаряди і все інше, тоді міщани подумали, що воно неподоба, аби войовники забрали всі золоті та срібні речі, що були в церкві св. Богородиці на Влахернах». Треба знати, що Влахерни були передмістям Константинополя і лежали поза обмуруванням властивого міста. Дальше оповідання говорить про перенесення ризи богородиці з церкви на Влахернах до церкви св. Софії, але не згадує нічого про варварський напад і про те, що сталося з напасниками. В другій редакції сього оповідання сказано коротко і, очевидно, з пропуском підмета: «Єгда оубо пришедши (хто?) расъсыпа ратных (акы) прах, въздъше нам слнце бжиимъ млсрдствомъ». Мова, очевидно, про якусь чудом або не чудом доконану розтіч ворожих войовників, які в іншім місці сього оповідання називаються варварами. В оповіданні не подано назви царя, при якім сталася та подія, але з наведених тут подробиць виходить ясно, що напад був доконаний із суші, а не з моря, так що про напад Аскольда й Діра в р. 866 тут не може бути мови. Автор мінейного оповідання покликається на інше, писане докладніше, оповідання про сей факт; можливо, що те інше оповідання віднайдеться, коли увага спеціалістів буде звернена на можливість віднайти свідоцтво про сухопутний напад русів на Царгород перед Аскольдом і Діром.

Безпосередньо за оповіданням про трьох братів, основателів Киева, йде оповідання про розселення руських племен, яке, задля його віршової форми, треба вважати також пам'яткою старої традиції, а не пізнішою редакторською комбінацією. Се оповідання міститься на ст. 8 фотолітографічного видання і виглядає ось як:

И по сеи братьи почаша дѣржати
Родъ ихъ княжение в Поляхъ,
А въ Деревляхъ своє,
А Дрьговичи своє,
А Словѣне своє въ Новѣгородѣ,
А другиє на Полотѣ, иже и Полочанѣ,
Иже сѣдять на верхъ Волгы
И на верхъ Двины и на вѣрхъ Днѣпра,
Ихъ же и городъ єсть Смолѣнескъ;
Туда бо сѣдять Кривичи,
Таже Сѣверо от них.
На Бѣлѣ озерѣ Меря,
А на Клещинѣ озерѣ сѣдять Мѣря же,
А по Оцѣ рѣцѣ, къде втечеть въ Волгу,
Языкъ свои Мурома.
И Черемиси свои языкъ,
И Мордва свои языкъ.
Се бо токмо словѣнескъ языкъ въ Русі:
Поляне, Деревляне, Новъгородьци,
Полочане, Дьрьговичи, Сѣверо,
Бужане, зане сѣдять по Бугу,
Послѣ же их[1] Волыняне.

І се суть ини языцѣ,
Иже дань дають Руси:
Чюдь, Весь, Меря, Мурома,
Черемись, Мордва, Пермь, Печера,
Ямь, Литва, Зимѣгола,
Корсь, Морома, Либь.
Си суть свои языкъ имуща
От колѣна Афетова,
Иже живуть на странахъ полунощныхъ.

Маємо тут подвійний реєстр племен, що в IX і X віках заселяли територію теперішньої європейської Росії. В першім реєстрі географічне положення тих племен означено лиш декуди назвами головних міст, із яких деякі, прим.

[1] В рукописі «не» — буква н у тім слові трохи невиразна в другій половині, але не видно, аби там могло бути другий раз «же». Очевидно, помилка копіста.

Смоленськ або Полоцьк, правдоподібно, не існували ще в IX в. В першім реєстрі не відділено племен слов'янських від фінських, зате в другім покладено вісім слов'янських племен окремо, а інші племена, фінські та литовсько-латиські, вичислено як данників Русі. Із сього виходить, що сей другий реєстр був зложений значно пізніше від першого, в часі, коли слов'яноруські племена одержали вже державну організацію.

6. БОЛГАРИ, УГРИ Й АВАРИ

По сих реєстрах маємо в нашім найстаршім літописі дві невеличкі записки, взяті з різних джерел, із яких одна, правдоподібно, вставлена сюди пізнішим редактором, має прозову форму, натомість друга, зложена віршами, належить до старої традиції Київської землі. Читаємо, отже, (op. cit., ст. 8—9) ось що:

«Словеньску же языку, якоже рькохом, живущю на Дунаи, придоша от Скуфъ, рекше от Козаръ, рекомии Болгаре, и сѣдоша по Дунаеви, насѣлницѣ Словеномъ бѣша. А по семъ придоша Оугре бѣлии и наслѣдиша землю Словѣньскую, прогнавше Волохы, иже бѣша преже приялѣ землю Словеньску. Си бо Оугри почаша быти при Ираклии ц҃сри, иже ходиша на Хоздроя ц҃ря пѣрскаго».

Ся відомість узята з грецького джерела. Про першу появу болгар на території теперішньої Болгарії маємо відомість у літописі Георгія Амартола під р. 677, за панування візантійського цісаря Константина Бородатого* (op. cit., ст. 613). Про першу появу угрів, у грецькім джерелі названих турками, читаємо в тім же літописі під р. 617, що візантійський цісар Іраклій, рушаючи в похід проти перського царя Хоздроя, взяв із собою велике множество турків (ст. 567). Очевидно, що ті угри могли явитися в теперішній Болгарії* значно пізніше. Під р. 850, за панування візантійського цісаря Михайла Македонянина, подано у Амартола просторе оповідання про війну болгарського царя Крума* з греками. Болгарам допомагають тут угри, названі тут уперве уграми, але також гуннами й турками (ст. 725). Під р. 889 оповідає той же автор, як візантійський цар Лев Мудрий підкупляв турків (угрів) під проводом Арпада* та Кусана*, аби воювали болгарського царя Симеона (ст. 772). Під р. 927, роком смерті болгарського

царя Симеона, сказано, що проти його сина й наступника царя Петра вирушило війною плем'я, в однім рукописі назване хробатами, а в другім турками (ст. 830). Під р. 944 оповідається про перший напад угрів на візантійське цісарство. Ті напади повторюються й пізніше в р. 943, 958, 963 (op. cit., ст. 840, 844, 853, 858, 861 і 886). Про завоювання уграми теперішньої Угорщини з того джерела не довідуємося нічого, але воно відоме з інших джерел і було доконане в р. [895].

Дальше оповідання про обрів або авар має всі прикмети поетичного оповідання, основаного на усній традиції, і передане в віршовій формі (op. cit., ст. 9). Читаємо там ось що:

В си же времена быша[1] и Обре,
Иже воєваша на цєря Ираклия,
И мало єго не яша.
Си же Обри воєваша на Словѣны
И примучиша Дулѣбы[2],
И насилье творяху женамъ дулѣбьскымъ.
Аще поѣхати бяше Обрину,
Не дадяше въпрячи коня ни волу,
Но веляше вопрячи
3 или 4 ли 5 женъ в телѣгу,
И повести Обрина.
И тако мучаху Дулѣбы.
Бяху бо Обри тѣломъ велицѣ,
А умомъ горди,—
И потреби я Бъ, и помроша вси,
И не оста ни єдинъ Обринъ.
И есть притча в Руси и до сего дни:
«Погибоша аки[3] Обри»,
Ихъ же нѣсть ни племене, ни наслѣдка.

Нема сумніву, що перші рядки сього оповідання додані редактором літопису, який знав про війну аварів із візантійським цісарем Іраклієм, про яку в літописі Амартола маємо відомість під р. [626]. Зате дальше оповідання треба вважати народною традицією, яка в устах нашого народу в трохи зміненій формі заховалася аж до наших часів, бо наші люди іноді, особливо в часи польських повстань, поговорювали між собою, буцімто польські шляхтичі відгрожувалися руським селянам: «Настане ще Польща, і ми будемо вашими чоловіками орати, а жінками волочити».

[1] Се слово дописано над рядком іншою рукою.
[2] В р[укопису] додано далі зайві два слова: суща словѣны.
[3] Се слово написано на краю стовпця під хрестиком.

Ся характеристика, що здавна викликала подив у дослідників і була не раз у різних своїх частях цитована та коментована, не була, проте, оскільки мені відомо, досі розібрана критично. Першою основою такого розбору мусить бути відділення того, що редактор літопису взяв із народної традиції, від того, що додав сам, чи то з писаних джерел, чи з власної комбінації. Виходячи від спостереження, що уступи, взяті з давньої усної традиції, мають віршову форму, а додатки пізнішого редактора звичайно визначаються повторюваннями (дублети), браком логічного зв'язку (інтерполяції), вставками в первісний текст і більш або менше книжними поясненнями («сирѣчь»), я можу приступити до розбору сеї характеристики, що міститься на ст. 9—10 фотолітографічного видання т[ак] зв[аного] Іпатського кодексу.

Безпосередньо по закінченні оповідання про обрів іде в тексті літопису ось яка літописна вставка: «По сихъ бо придоша Печенизѣ. И пакы идоша Оугри чернии мимо Киевъ. послѣ же при Ользѣ, Поляном живущимъ о себе» — тут вставка уривається в половині речення, а потім іде з великою початковою буквою, немов початок нового уступу, редакторський додаток: «Якоже ркохомъ». Ся вставка не має ніякого історичного значення, задля браку дат і хронологічного зв'язку, і являється немовби припадкою розрізнених подробиць із якогось іншого джерела. Те, що читаємо зараз далі, спочатку також досить неясне, мов відривки якогось докладнішого тексту:

Сущии от рода словѣньска,
И наркоша ся Поляне,
А Деревляне от Словенъ же,
И нарекоша ся Древляне.

Піднесене в тих рядках два рази походження полян і деревлян від словен могло мати первісно якесь інше значення, але тут у протиставленні до того, що йде далі, під назвою «Словени» треба розуміти руське плем'я.

Радимичи бо и Вятичи от Ляховъ.
Бяста бо два брата в Лясѣхъ,
(Одинъ) Радимъ, а другыи Вятокъ,
И пришедша сѣдоста Радимъ надъ[1] Ръжю,
А Вятко сѣде своимъ родомъ по Оцѣ,
(И) от него прозваша ся Вятичи.

[1] Р[укопис]: на.

Отсе літописне оповідання, хоч недатоване, може мати в собі зерно історичної правди, як відгук дійсного приходу на Русь одної часті антів із теперішньої Румунії та польського племені радимичів із теперішньої Малої Польщі, може, з околиці теперішнього містечка Радимна. Далі йде знов прозою зложена вставка, правдоподібно, пізнішого редактора, в якій подано не зовсім докладний і не зовсім повний образ географічного розселення руських племен. Читаємо там: «И живяху в мирѣ Поляне и Древляне и Северо и Радимичи и Вятичи и Хорвати. Дулѣби же живяху по Бугу, къде нынѣ Волыняне. а Лутичи[1] и Тиверци сѣдяху по Бугу и по Днѣпру, и при-[2] сѣдяху къ Дунаєви, и бѣ множство ихъ; сѣдяху бо по Бугу и по Днепру оли до моря, и суть городи ихъ и до сего дне. да то ся зовяху отъ Грѣкъ Великая Скуфь».

В тім тексті треба зазначити несистематичність представлення: про племена полян, деревлян, сіверян, радимичів, в'ятичів і хорватів не сказано, де вони живуть, а натомість для двох племен, дулібів і лутичів або уличів, визначено величезний простір понад Бугом, понад Дніпром, аж до моря і аж до Дунаю. Очевидно, текст тут попсований, а в первіснім тексті були названі ще якісь інші племена, що жили на тім просторі. Відки взяв редактор літопису грецьку назву сеї території «Велика Скіфія», сього наразі не можу сказати, та се й не так важно; важно тільки те, що редактор літопису користувався грецькими джерелами. Хронограф Амартола він цитує незабаром далі; можливо, що йому відомий був також літопис Івана Малали, якого досить виразний відгук побачимо зараз далі.

За сим географічним реєстром іде класична в своїм роді характеристика побуту та обичаїв руських племен, зложена віршами.

Имѣяхуть бо обычая своя,
И законы оць своихъ,
И предания, кождо свои норовъ.
Поляне бо своихъ отць обычаи
Имяху тихъ и кроток,
И стыдѣньє къ снохамъ своимъ,
И къ сестрамъ и къ матеремъ своим,

[1] Р[укопис]: первісно написано «Оуличи», потім оу перечеркнено і поправлено на у, а над л надписано т.

[2] В р[укопису] слівце «при» повторено два рази; мабуть, пропущено один або більше рядків тексту.

И снохы къ свекровамъ своимъ
И къ дѣверемъ велико стыдѣнье имуще.
И брачным обычаи (и)мѣаху:
Не хожаше женихъ по невѣсту,
Но привожаху вечеръ,
А заутра приношаху,
Что на неи вдадуче.
А Деревляни живяху звѣрскымъ образом[1],
И оубиваху другъ друга,
Ядуще все нечто (sic! зам[ість] «нечсто»).
И браченья в нихъ не быша,
Но оумьскаху оу воды двца.
А Радимичи и Вятичи и Сѣверо
Одинъ обычаи имяху:
Живяху в лѣсѣ, якоже всякыи звѣрь,
Ядуще все нечсто,
И срамословье в нихъ
Предъ оци и предъ снохами,
И бьраци не бываху в нихъ,
Но игрища межю селы,
И схожаху ся на игрища,
На плясанья и на вся бѣсовьскыя пѣсни,
И ту оумыкаху жены собѣ,
С нею же кто сьвѣщеваше(ся).
Имяхут же по двѣ и по три жены.
И аще кто оумряше,
Творяху тризну надъ нимь.
И по семъ творяху кладу велику,
И възложать на кладу мртвѣца,
И съжигаху, и по семъ събравше кости,
Вложаху в[2] съсудъ малъ,
И поставляху на столпѣ на путехъ.
Иже творять Вятичи и нне.
Си же обычаи творяху и Кривічи
И прочии погании,
Не вѣдуще закона бжиа,
Но творяху сами собѣ законъ.

Маємо тут характеристику побуту та обичаїв старо-руських племен на трьох ступенях цивілізації.

Найвище стоять поляни, у яких автор зазначує впорядковане сімейне життя та сімейну моральність як головний признак їх вищої культури. Про вплив християнства нема згадки, а піднесене виразно культурніше життя полян як «обычаи оць своихъ» свідчить про стару, питому куль-

[1] Далі в рукописі два слова: «Живуще скотьскы» — очевидно, пізніша глоса, вставлена в текст.

[2] В р[укопису] се слівце написано два рази.

турну традицію. Твердження деяких новіших учених, буцімто літописець у тім уступі підхлібив полянам тому, що сам належав до їх племені, не має підстави вже хоч би тому, що того вищого культурного стану не описано докладніше, а сам опис, як свідчить його віршова форма, належить до первісної літописної повісті, отже, не був комбінацією ані видумкою пізнішого літописця.

Нижчий ступінь культурного стану вказує літописна характеристика у деревлян, у яких зазначує завзятість убивати один одного, правдоподібно, звичай кровавої пімсти, та звичай умикання, т. є. поривання, дівчат. Сей звичай зазначено також у інших племен, що жили по лісах, але докладніший опис того звичаю показує, що се не була така страшна річ, як насильне поривання дівчат котримбудь чоловіком, але значно розповсюджена у різних, досить навіть висококультурних племен т[ак] зв[ана] екзогамія, т[о] зн[ачить] звичай брати жінку тільки з чужого села, а се тому, що в своїм селі, задля комуністичного устрою великих родин, усі були свояки. Всі страховища поривання дівчат із чужих сіл усуває додаток, що парубок поривав у часі забав та танців, устроюваних поміж селами, отже, в празничній, а не розбійницькій обстанові, тільки ту дівчину, з якою вперед зговорився.

Між другою групою племен, що жили на нижчім культурнім ступені від полян, і третьою, що жили ще менше культурно від деревлян, літописна характеристика зазначує лиш одну важну різницю, а власне ту, що у радимичів і в'ятичів, як зазначено було вище, племен захожих, а також у сіверян було многоженство, якого не зазначено ані у полян, ані у деревлян. Чи не можна би з сього вивести висновок, що в переважній часті староруських племен одноженство існувало вже перед заведенням християнства? Зазначене у племен на найнижчім культурнім ступені «срамословье предъ оци и предъ снохами» треба розуміти так, що у тих племен, які жили великими родинами в великих домах, панувало снохацтво, осоружне для племен, що жили меншими родинами.

Як же супроти того пояснити вислов літописця, буцімто всі руські племена, крім полян, «живяху звѣрьскымъ образомъ, жівуще скотьскы»? Про се написав я ще 1907 р. екскурс німецькою мовою у моїй статті «Kleine Findlinge zur altslavischen Literatur und Geschichte», поміщеній у збірці наукових праць, виданих для вшанування ювілею

проф. В. Ягича (Jagič-Festschrift, Berlin, 1908), який уважаю не зайвим подати тут у перекладі на нашу мову.

«Хто не знає тої лапідарної фрази, якою найстарший руський літописець (колись він звався Нестором блаженної пам'яті, але вже давненько під зубами історичної критики стратив те і всяке інше особисте ім'я) схарактеризував життя своїх найближчих, але не дуже любих земляків, староруських племен деревлян, кривичів і як вони там іще звалися, розуміється, виймаючи своїх милих полян. Чим оправдував він свій острий осуд, сього історики віддавна не могли добачити. Щоправда, він говорить, що вони «оубиваху другъ друга» — ну, але сей закид дотикає не тільки бідних старих деревлян, але також нас, новочасних людей, які в штуці вбивання своїх ближніх поробили такі поступи, про які нашому старому літописцеві навіть не снилося. Він закидає їм, що їли все нечисте. Але ж що можна назвати чистим, а що нечистим, се питання смаку, а зовсім не критерій ступеня цивілізації. Жиди вважають свиню та свинину нечистою, коли натомість інші високоцивілізовані народи вважають свинину не тільки їдомою, але навіть дуже доброю. Він закидає деревлянам, а також в'ятичам і радимичам, що вони «живяху в лѣсѣ, якоже всякыи звѣрь», але де ж їм було жити, коли гарні, зелені та цвітучі українські степи від століть були кочовищем розбійницьких орд? Але найгірший, найтяжчий закид, який він підносить проти аж два рази, се той, що «брака у нихъ не бываше», що вони не знали подружжя. Як же ж жили ті люди? — питали здавна історики, та й літописець не промовчав, а мотивував свій закид досить оригінальними словами, що вони «оумыкываху оу воды двца», поривали дівчат біля води. Та аби ніхто не подумав про дійсне, камчадальське поривання дівчат, він дає зараз і пояснення, «с нею же кто свѣщеваше ся». Значить, се не був такий поганий та варварський рабунок. Первісне, часто кроваве, звіряче поривання дівчат для подружжя минуло давно, а його місце зайняв веселий празник із піснями та забавами, усвячений звичаєм. Значить, уже тоді деревляни та їх сусіди знали вже правильне подружжя, що допускало також двоженство, яке зрештою стрічаємо також у полян іще навіть у християнських часах, у X та XI вв. Що між батьками та невістками трафлялося «срамословье», що вони вживали сороміцьких слів, се ще не така біда. Вони навчи-

лися їх від своїх батьків, а руські племена, велико-, мало- та білоруси, і досі ще у своїх мовах посідають такий багатий лексикон по тій части, що не один вище цивілізований народ міг би позавидувати їм, розуміється, якби хотів.

Отже ж, бачимо, що осуд нашого давнього літописця про деревлян та інші руські племена острий, але несправедливий. Так і здається, що видав його десь-колись якийсь інший судія при іншій нагоді. І справді, у старого візантійського літописця Івана Малали (Corpus scriptorum historiae Byzantinae, ed. Bonn, t. XLV, ст. 71) читаємо ось що: «Кекропс, єгиптянин із походження, був першим королем Афін; задля великості його тіла його називали дубельтовим (Λιφυής). Коли він розпочав своє панування, видав закон, по якому жінки, а особливо дівчата, піддані його пануванню, повинні віддавати себе тільки одному чоловікові. Бо перед тим королем афінські жінки і всі їх сусідки мішалися звірячим способом по своїй уподобі з кождим мужчиною, який забажав їх. Потім знасилувані жінки, неналежні до жадного чоловіка, віддавали себе кождому стрічному. Кождому чоловікові було вільно держати таку жінку в своїм домі стільки днів, скільки йому сподобалося; він міг по своїй уподобі передати її кождому, хто тільки хотів узяти її з собою. Аж від часу Кекропса знесено той звичай, який примушував жінку паруватися з кождим чоловіком, котрий забажав її. А наслідок того був такий, що жаден чоловік не знав, котрий його син і котра його дочка. Бо кожду новонароджену дитину, чи то хлопця, чи дівчину, віддавала її мати котрому-будь чоловікові, з яким мала зносини, і він радо приймав дарунок. Аж по тім часі почали жінки високо цінити свою чистоту, бо дівчата віддавалися тільки за одного мужа, а ті, що вперед були насилувані, тепер вибирали собі мужів, котрого котра захотіла».

Для мене не підлягає сумнівові, що староруський літописець, який, як відомо, не раз користувався літописом Амартола, знав також дещо з Малали і перейняв від нього той один зворот для своєї характеристики. Тільки в Малали сей зворот був зовсім на місці, характеризуючи справді звіряче, безправильне, первісне мішане подружжя — чи таке подружжя справді існувало коли в Аттиці та в Афінах, чи се тільки переказ, перенесений від іншого народу, се для нас байдуже — коли тим часом наш літописець зовсім невідповідно приложив його до далеко вище розвинутого культурного стану староруських племен. Навіть сама бу-

дова того звороту в нашім літописі показує, що се не вираз історичного спостереження, а тільки літературна запозика. В тім звороті бачимо тавтологію: «живяху звѣрьскымъ образомъ» — сі слова, хоч не дословно, відповідають словам Малали θηριώδει μίξειἐμίγνυντο; пізніший глосатор або редактор, якому невідома була грецька фраза, а староруська видалася занадто штучною, висловив те саме коротше: «жівуще скотьскы». Так я уявляю собі постання сього звороту.

8. ВИПИСКА З ГЕОРГІЯ АМАРТОЛА

Немов для ілюстрації тої характеристики руських племен, яку подано вище, в літописі поміщено (ст. 10—12 фотолітографічного видання) досить просторий уступ про звичаї та встанови різних народів з покликом на Георгія-літописця, від якого взято ті подробиці. Під тим Георгієм треба розуміти, очевидно, Георгія Амартола, в якого літописі, в першій книзі, розд. 20—25, містяться характеристики брахманів, сірійців, бактріан, халдеїв, бретанців та амазонок[1]. Подаю тут текст нашого літопису паралельно з дословним перекладом грецького тексту для влегшення їх порівняння.

Текст літопису

1. Г̃лть Георгии в лѣтописьцѣ: «Ибо комуждо языку овѣмь законъ исписанъ єсть, другымъ же обычая, зане безаконнымъ о̃чьствиє мнится.

Текст Амартола

1. Оттим то й великий кесаріець, брат великого Григорія Богослова (св. Василій Великий), даючи перегляд різних народів та обичаїв та звичаїв та законів, говорить ось що: «В кождім краї і в кождого народу буває або писаний закон, або звичай, бо безаконним закон вітцівськім переказом» (Νόμος γαράνόμοις πάτριαδοκετ). (Сей уступ міститься на кінці характеристики брахманів, ст. 26, рядки 20—25).

[1] Хронограф Георгия Амартола, греческий подлинник, приготовленный к изданию Э. Г. фон Муральтом. Спб., 1859, ст. 24—28.

Отсей початок у староруському перекладі досить недокладний. Поперед усього не зазначено, що се цитат із св. Василія Великого, а в другій половині речення, що відповідає окремому реченню грецького тексту, слово «зане» стоїть, мабуть, через помилку пізнішого копіста, замість слів «законъ бо». Так само слово «очьствиє» не зовсім докладно відповідає грецькому τά πάτρια, що означає вітцівські слова або встанови. Значення сього маленького речення треба розуміти так, що котрі народи не мають писаних законів, ті вважають законами те, що їм говорили або що й як робили їх вітці.

Текст літопису

От нихъ же пѣрьвое Сирии живущии на конѣць земля законъ имуть оць своих и обычая не любодѣяти ни·прѣлюбодѣяти ни красти, ни клеветати ли оубити, ли злодѣяти всема отинуть.

Текст Амартола

Про сірійців (розд. XXI)

Із них перші сірійці, що замешкують кінець землі, мають як закон звичай своїх вітців, не чужоложити і перелюби не робити, не красти, не клеветати, не вбивати і загалом не робити ніякого зла.

Переклад, як бачимо, майже дословний і добрий.

Текст літопису

Законъ же Иоуктирияньъ, глемии Врахмане и Островичи, иже от прадѣдъ показаньемъ и блгочестьемь мясъ не ядуще ни вина не пьюще, ни блуда творяще, ни какоя же злобы творяще страха ради многа, ибо явѣ. таче прилежащим к нимъ Индомъ оубистводѣица, сквѣрнотворящии гнѣвли(ви) и паче єстьства. вънутренѣшнии же странѣ ихъ члвкы ядуще и страньствующихъ оубиваху, паче же ядять яко пси.

Текст Амартола

Про бактрів (розд. XXII)

А в бактріан або брахманів і островитян предківське виховання і побожність, не їсти м'яса і не пити вина, не творити блуда ані ніякого зла задля великої боязні божої та віри. І в їх сусідів Індів убийці та злочинці вважаються безумами та виродами. А в їх внутрішніх частях (живуть люди) чоловікожерці й такі, що поїдають одні одних, мов пси.

Переклад сього уступу не скрізь докладний і має деякі помилки. Поперед усього грецькі слова παιδεία τε καί εὐσέβεια, що в грецькім тексті стоять у першім відмінку, староруський перекладач поклав у шостий відмінок. Без потреби також дальші дієслова з infinitiv-a покладено неособові дієприкметники (так! — *Ред.*). Слова староруського тексту «ибо явѣ» стоять через помилку замість «бия и вѣры», як сього вимагає грецький текст. Грецькі слова ἐμμανῶς τε καὶ ὑπερφυῶς, із яких перше значить безумного, а друге вирода, староруському перекладачеві, очевидно, були неясні і він переклав їх зовсім невідповідно та незрозуміло. Так само не порозумів він кінцевий уступ, у якім сказано, що людожерці найбільше поїдають одні одних, але нічого не згадано про вбивання подорожніх.

Текст літопису

Єтеръ же законъ Халдѣемъ и Вавилоняномъ: мтри поимати и съ братними чады блудъ дѣяти и оубивати, (и) всяко бестудьное дѣяние яко дѣтель мнятся дѣюще, любо аще и далече страны своея будут.

Текст Амартола

Про халдеїв (розд. XXIII)

Інший закон у халдеїв і вавілонян: женитися з матерями і псувати братніх дітей і вбивати і вважати кожде богу ненависне діло чеснотою, хоч би були далеко від свого краю.

В староруськім перекладі сього речення передано недокладно лиш одно слово θεομισῆ, яке замість відповідного «богомерзкое» передано слабшим «бестудное». В рукописі Іпатської копії пропущено и по слові «оубивати», через що в друкованім тексті маємо абсурдне речення: «И оубивати всяко бестудьное дѣяние».

Текст літопису

Инъ же законъ Гилионъ: жены оу нихъ орють и хоромы зижють и мужьскыя дѣла творять, но и любы творить, елико хощеть, невъздѣржаемы от мужии своихъ оти-

Текст Амартола

Інакший закон у геляїв: жінка завідує домом і оре землю і робить мужеські роботи, але також блудодійствує як котра хоче, ні зазнаючи ані впину, ні заздрості від мужів,

нудь, ни зазрять. в нихъ же суть и хоробрыя жены, ловити звѣрѣ крѣпькы, владѣютъ жены мужьми своими и въдобьляютъ ими.

над якими панують. Вони дуже войовничі і дуже охочі до ловів на звірів. Володіють своїми власними мужами і панують над ними.

Остатнє грецьке слово сього тексту κυριεύονται перекладено в староруському дуже незвичайним і малозрозумілим «въдьбяють ими» (від «добль» — «хоробрий», «здібний») замість звичайнішого «господьствують».

Текст літопису

Въ Вритании же многи мужи съ єдиною женою спять, тако же и многыи жены къ єдинымъ мужемъ похотьствують, и безаконьная законъ оць творять независтьно и невъздѣржанно.

Текст Амартола
Про бретанців (розд. XXII)

А в Бретанії много мужів сплять із одною жінкою і много жінок пристає з (одним) мужем, безправе виконують як гарне право і батьківський звичай, беззависно та безкарно.

В староруському перекладі грецьке слово ἑταιρίζονται, яке властиво значить «товаришують», перекладено трохи сильнішим «похотьствують». Зрештою переклад досить добре передає думки перво[твору].

Текст літопису

Амазоняни же мужа не имуть, акы скотъ бесловесныи, но единою лѣтом к вешнимъ днемъ оземьствени будуть, и съчитають ся съ окрѣсных ... ибо мужи яко нѣкоторое имъ торжество и велико празднество время тѣ мнять. От нихъ заченши въ чревѣ, и пакы разбѣг-

Текст Амартола
Про амазонок (розд. XXV)

Амазонки ж не мають мужів, але, немов безсловні звірі, раз у році, коло весняного рівнодення, виходять за свою границю і, змішавшися з сусідніми мужами, проводять той час як празник і велике свято, а прийнявши від них у животах, біжать усі назад до домів.

нут ся отсюду вси. въ врем(я) же хотящимъ родити, аще родится отроча, погубять и, аще ли дв҃чскъ полъ, то въздоять и прилѣжьно и въспитают.

А в часі злогів хлоп'я вбивають, а дівча кормлять и годують старанно.

У староруському перекладі лишилася хиба в тексті, що постала, мабуть, через помилку пізнішого копіста: замість слів «съ окрѣстныхъ ибо мужи» треба читати «съ окрестными мужи», відповідно до грецького τοῖς γειτνιῶσι ἀνδράσιν. До сеї характеристики різних племен, узятої з грецького джерела, редактор нашого літопису в другій половині XI в. додав від себе характеристику половців і невеличку моралізацію в християнському дусі.

«Якож се и нн҃ѣ при насъ Половци законъ дѣржать оць своихъ, кровь проливати, а хваляще ся о семъ и ядуще мр҃твечину и всю нечс҃тоту, хомякы и сусолы, и поимають мачехы своя и ятрови, и ины обычая оць своихъ. Но мы же х҃рстияне єлико земль, иже вѣрують вь с҃тую т҃рцю и въ єдино крщеніе и въ єдину вѣру, законъ имами одинъ, єлико в Х҃а крѣстихомъ ся и въ Х҃а облекохом ся».

Ся літописна характеристика половців, хоч неповна, все-таки має деяку історичну вартість як свідоцтво сучасника, а долучена до неї моралізація показує в авторі радше світського чоловіка християнина, що вважав своїм обов'язком зазначити своє християнське становище; духовний, певно, був би розсипався довшою моралізацією.

ЛІТОПИСНА ОСНОВА «СЛОВА О ПОЛКУ ИГОРЕВѢ»

Високопоетична та незвичайно цінна з різних поглядів пам'ятка староукраїнського письменства XII в. «Слово о полку Игоревѣ» була досі предметом майже незліченних видань, перекладів та розвідок. Від самого початку XIX в., коли розпочалося зацікавлення нею в Росії й заграницею, звернено увагу на те, що та пам'ятка, крім язикового та поетичного, має також не мале історичне значення як твір, опертий на історичній основі та написаний сучасником оспіваних у ньому подій, який із власного досвіду та з живої традиції міг знати не одно таке, що не дійшло до нас ні з якого іншого джерела. Та проте, скільки знаю, ніхто досі не задав собі праці вибрати з сучасних сьому творові староруських літописів усе те, що має зв'язок із особами та місцевостями, згаданими в староруській поемі, що позволило би, з одного боку, сконтролювати те, що подають літописи про те, що згадується в поемі, а з другого боку, дало би можність ліпше зрозуміти та оцінити поему на її історичнім тлі. Переглядаючи наші старі літописи XI та XII в., а особливо київський обох редакцій із його продовженнями та новгородські першої й четвертої редакції, незвичайно важні власне численними звістками про Україну, яких нема в київських літописах, та роблячи з них виписки й регести, я переконався, що й для сеї теми, як і для многих інших, вони дають багато важних та цікавих причинків, на які досі ані фахові історики, ані історики письменства не звернули належної уваги.

Для отсеї статті, в якій пробую зробити сю, так сказати, компілятивну, а проте також систематичну роботу, користуюся обома підручними виданнями київських літописів (Летопись по Ипатскому списку. Издание Археографиче-

ской комиссии. Санкт-Петербург, 1871, формат 8-ки, стор. IX+616+34+28+12 + дві ненумеровані та Летопись по Лаврентиевскому списку. Издание третье Археографической комиссии. Санкт-Петербург, 1897, формату 8-ки, стор. XIV + дві ненумеровані + 512 + 40 + дві ненумеровані + 63 + одна ненумерована). Оба ті видання цінні особливо тим, що [до] тексту літописів, виданого зі звичайним у тих публікаціях критичним апаратом (відмінами з різних рукописів тої самої редакції) пододавано в кождім томі покажчики імен власних, назв географічних та важніших предметів. Для XI віку я користуюся над то фотолітографічними виданнями обох найстарших текстів (Повесть временных лет по Ипатскому списку. Издание Археографической комиссии. Санкт-Петербург, 1871, формату малого фоліо, 8 стор. ненумерованих + 195 + одна порожня і Повесть временных лет по Лаврентиевскому списку. Издание Археографической комиссии. Санкт-Петербург, 1872, формату малого фоліо, стор. 6 ненумерованих + 191 + одна порожня). Новгородські літописи наводжу по старому виданню «Полное собрание русских летописей», том III, Санкт-Петербург, 1841 і том IV, там же, 1848; над то для першої редакції маю під руками повне її видання (Новгородская летопись по синодальному харатейному списку. Издание Археографической комиссии. Санкт-Петербург, 1888, формату 8-ки, стор. X +одна карта фотолітографованої подобизни + 490 + XCVIII + дві ненумеровані). Се видання, в якім властивий літописний текст сягає тільки до стор. 428, має додані на кінці покажчики імен власних, географічних та річевий, так само як і названі вище оба підручні видання київських літописів. Для Новгородського першого літопису XI—XII віків, починаючи роком 1016, маємо також фотолітографічне видання (Новгородская летопись по синодальному харатейному списку. Издание Археографической комиссии. Санкт-Петербург, 1875, формату малого фоліо, стор. 6 ненумерованих + 338).

I. ІГОР СВЯТОСЛАВИЧ

Першу згадку про головного героя старої поеми, Ігоря Святославича, знаходимо в київськім літописі під роком 1151, де говориться про війну київських князів Вячеслава й Ізяслава з Юрієм, князем суздальським. «Гюргий

же посла Чернигову къ Давыдовичю къ Володимеру и къ Святославу Олговичю, река тако «Се уже Изяславъ въ Кіевѣ, а пойдита ми в помочь!» Святославъ же не дожда великадни 40 пойде въ понедѣлникъ святой недѣлѣ, а въ вторникъ роди ся у него сынъ, и нарекоша имя ему въ святомъ крещеньи Георгий, а мирьскии Игорь. Великъ же день дѣя въ Блестовѣ (вар[іант] Блъстовитѣ) тъи, и оттуда пойде Чернигову. И яко съвкупися с братомъ своимъ Володимеромъ, и поидоста оба в лодьяхъ къ Городку къ Гюргеви. Тогда же Изяславъ Давыдовичь иде Кыеву к Вячьславу и къ Изяславу Мьстиславичю, и сташа у Городка, и ту створиша Георгевъ день» (Летоп. по Ипат. сп., стор. 292—293). Не вдаючися в докладне обчислення дати, що було би можливе при помочі повної пасхалії, завважу, що празник Юрія припадає д[ня] 23 цвітня і ніколи не буває перед великоднем. А що Ігор родився в вівторок страсного тижня, то можна прийняти дату 7—10 днів вчаснішу від того празника, значить у половині цвітня. В Лаврентієвій копії тої подробиці нема, Святослава Ольговича зовсім не названо в числі сторонників Юрія, а тільки при описі битви над Дніпром коло Киева згадано двох Святославів між помічниками Юрія («Святославома же пребредшома Днѣпръ съ Половци, и даша вѣсть Гюргеви» — Летоп. по Лавр. сп., стор. 315, ся фраза зрештою взята з Іпат., стор. 245, де вона докладніша: «Сыномъ же Дюргевымъ и обѣима Святославома прѣбредъшима Днѣпръ с Половци послаша къ Дюргеви»). В Іпат. бачимо в тім оповіданні Святослава Ольговича два рази учасником нарад Юрія з помічниками (стор. 293 і 294); ті уступи в Лавр., стор. 314 значно скорочені і згадують лише загально про Ольговичів. Про участь того Святослава в тій самій війні 1151 р. згадано ще два рази в Іпат., стор. 302, про його втеку після пораження Юрія згадано на стор. 304, де сказано, що він «бѣ тяжекъ тѣломъ и трудилъ ся бѣжа и ... не може ехати». Він утікає до Новгорода (стор. 305), очевидно свого, Сіверського, а не Великого. При кінці простого оповідання про війну 1151 р. читаємо ще, що київські князі, силуючи Юрія, аби йшов у свій Суздаль, відхилили його також від союзу зі Святославом: «Святославъ же ти Олговичь не надоби» (стор. 306). Той Святослав нарешті мириться з київськими князями (стор. 307), помагає їм доконати впертого Юрія під Городком (Іпат., 307,Лавр.,314), мило приймає у себе в Новгороді-Сіверськім Юрія з вели-

кою почестю та дає йому «повозы», що помагають йому доїхати до Суздаля (там же).

Під р. 1159 згадується 8-літній Ігор разом із старшим братом Олегом як учасник мирового з'їзду князів у Лутаві. Читаємо там: «Тогда же и сняша ся въ Лутавѣ Изяславъ и Святославъ Олговичь и сынъ его Олегъ, Игорь и Всеволодичь (також Святослав) и Володимеричь Святославъ. И бысть любовь велика межи ими по три дня и дарове мнози» (Іпат., стор. 342). В Лавр. про той епізод нема згадки.

Під р. 1164 маємо в Лавр. принагідну згадку про Ігоря, за якою криється уже важний факт у його житті — початок його самостійного князювання. Маємо під тим роком цікаве оповідання про те, як Олег, стрийний брат Ігоря, підступом захопив Чернігів по смерті свого вітця. Про ту смерть дізнався також Святослав у Новгороді-Сіверськім і задумав здобути Чернігів для себе, але дізнавшися, що Олег уже в Чернігові, «начаста слати межи собою ладячися о волостехъ. Олегъ же на ся поступивъ улади ся, Святославу съступя Чернигова, а собѣ взя Новгородъ. И посла Олегъ съ крестомъ Ивана Рудьславича, и цѣлова хрестъ Святославъ къ Олгови, яко ему правити, и не управи. Реклъ бо бяше Всеволодичь хрестъ цѣлуя: «А брати ти надѣлю Игоря, Всеволода,— и ни тѣми управи». Престави же ся Святославъ мѣсяца февраля въ 15 день, а въ 17 вложенъ бысть в гробъ в понедѣльникъ» (стор. 358). Лишаючи на боці зв'язок подій у тім оповіданні, яке в рукописах дійшло до нас без початку, найважніше для нас те, що маємо тут точну дату смерті Ігоревого вітця, а разом із тим також початку його самостійного князювання.

Під р. 1170 бачимо Ігоря з його братом Олегом як учасника походу, висланого князем Андрієм Юрійовичем (Боголюбським) проти Києва. Той похід, у якім сам князь Андрій не брав участі, потягнув за собою нечуване ограблення Києва в р. 1171 та захоплення великокняжої власті суздальським князем (Іпат., стор. 372—373). Ігореві Святославичу було тоді 19 літ. Варто зазначити, що дату здобуття Києва Мстиславом Андрійовичем кладе Іпат. на день 8 марта, на середу другого тижня посту 1171 р., коли натомість Лавр. оповідає сю подію значно коротше під р.1168. Проф. Грушевський у своїй «Історії України-Русі», т. II, стор. 197 приймає без дискусії, мабуть за Карамзіним*, дату 1169. Для порівняння вартості обох редакцій варто

подати тут реєстр князів, що помагали Мстиславові в тій війні, як він виглядає в одній і в другій редакції.

Іпат.

Той же зимѣ (1170) посла Андрѣй сына своего Мьстислава с полкы своими исъ Суждали на киевьского князя на Мьстислава на Изяславича с Ростовци и с Володимирци и с Суждалци, и инѣхъ князей и Бориса Жидиславича: Глѣбъ ис Переяславля Дюргевичь, Романъ и(с) Смоленьска, Володимиръ Андрѣевичь из Дорогобужа, Рюрикъ изъ Вручего, Давыдъ изъ Вышегорода, братъ его Мьстиславъ, Олегъ Святославичь, Игорь, братъ его, и Всеволодъ Гюргевичь (и) Мьстиславъ внукъ Гюргевъ (стор. 372).

Лавр.

Тое же зимы (1168) посла князь Андрѣй из Суждаля сына своего Мстислава на кыевскаго князя Мстислава с Ростовци и Володимерци и Суждалци, и инѣх князий 11: Глѣбъ Переяславьскый, Романъ Смолиньскый, Давыдъ Вышегородьскый, Володимеръ Андрѣевичь, Дмитръ Гургевичь, Мстиславъ, Рюрикъ с братомъ го Мстиславомъ, Олегъ Святославичь с братомъ со Игоремъ (стор. 336).

Як бачимо, редакція Лавр. значно коротша, хоч, здається, оперта на тім самім тексті, що й Іпат. Пропуск слів «с полкы своими» можна оправдати хіба охотою скорочення, бо ті слова означають власне основну силу війська. Пропущено в Ларв. назву воєводи Андрієвого Бориса Жидиславича, який у війську мусив займати визначне становище як фахівець воєнної штуки, в якій князі не все могли так добре розізнаватися. У обох реєстрах князів, окрім Мстислава, лише 10, а не 11, як би випливало з тексту. Порядок у Лавр. трохи відмінний від Іпат., а власне Давид із Вишгорода тут стоїть на третім місці, а в Іпат. на п'ятім, при Володимирі Андрійовичу пропущено місце його побуту Дорогобуж, так само як при Глібі його отчесть Юрійович (отже, се був брат Андрія). Так само при Рюрику в Лавр. пропущено місце побуту, а властиво уділ, у якім він князював,— Вручий (Овруч). Мстиславів, окрім головного ватажка походу, сина Андрієвого, було в тім поході ще два: один,

що в Іпат. визначений як брат Давида, а в Лавр. полишений без означення, і третій Мстислав, що в Іпат. названий внуком Юрія, а в Лавр. братом Рюрика. Чи се та сама особа? Найважніша різниця в двох назвах: у Іпат. маємо на передостатнім місці Всеволода Юрійовича, а в Лавр. після Володимира Андрійовича наступає Дмитро Юрійович. І знов питання: чи се та сама особа? Навіть хоч би реєстр Лавр. декуди (в згаданих назвах) доповняв відомості, подані в реєстрі Іпат. (замість т[ак] зв[аного] князівського імені подавав ім'я хресне), то все-таки з огляду на важні пропуски в тексті з погляду історичної точності його мусимо в порівнянні з Іпат. назвати німецьким терміном minderwertig[1]. Не зайвим буде додати, що в Новгородськім першім літописі під тим самим роком, що в Лавр. (6676), подано про здобуття Києва ось яку коротку відомість: «Въ то же время ходиша Ростиславици съ Андреевицьмь и съ Смолняны и съ Полочаны и съ Муромьцы и съ Рязанъцы на Мьстислава Кыеву. Онъ же не біяся съ ними и отступи волею Кыева» (I Новг., стор. 14). Невважаючи на недокладність сеї записки щодо ходу тої війни, вона може мати значення тим, що докладніше подає число тих північних, у значній часті фінських племен, які суздальський [князь] вислав на покорення та ограблення Києва. Натомість у Новг. IV подано майже без зміни реляцію Лавр., але під роком 6674 (1166).

Під р. 1173 поміщена в Іпат. коротка записка: «Того лѣта роди ся у Игоря сынъ мѣсяця октября вь 8 день, и нарекоша имя ему Володимѣръ, а во крещеньи Петръ» (стор. 383). Хоча при імені Ігоря тут не додано отчества, проте нема сумніву, що вона відноситься до Ігоря Святославича, князя Новгорода-Сіверського, якому тоді було 22 роки. Року його женячки в літописі не занотовано, але по всякій правдоподібності він оженився вже по смерті вітця, при якій йому йшов 14-й рік, а дуже можливо, що в році перед уродженням сина, отже 1172.

Під р. 1174 маємо в Іпат. оповідання про перший успішний похід Ігоря на половців, коли йому було 23 роки. «Того же лѣта на Петровъ день Игорь Святославичь совокупивъ полкы свои и ѣха в поле за Воръсколъ, и стрѣте Половцѣ, иже ту ловять языка. Изъимавъ, и повѣда ему колодникъ, оже Кобякъ и Кончакъ шлѣ къ Переяславлю.

[1] Неповноцінний, недоброякісний (*нім.*).— *Ред.*

И усрѣтьша ся с полкы половѣцькими, и бѣ рать мала и темь не утѣрпѣша стати противу Игореви, и тако побѣгоша весь полонъ свой поместивьше, бяхуть бо воевали у Серебряного и у Баруча. Дружина же Игорева постигъше о нѣхъ избиша[1] и, а иныхъ изъиклаша. И тако поможе Богъ крестьаномъ въ день святого пророка Ильи. Отъ Переяславля же поѣха къ празднику святую мученику Бориса и Глѣба, и не вътяже на канунъ, по вечерни и приѣха. На утрѣя же поча даяти сайгатъ (мабуть, половецьке слово, пай здобичі) княземъ и мужемъ; и тако Романъ и Рюрикъ и Мъстиславъ,— одаривьше и и отпусти[2] и въ свояси» (стор. 387—388).

Отсей похід, дуже точно датований, тривав від 29 червня до 20 липня, а від дня побіди Ігор їхав іще 4 дні до Переяслава на празник та для поділу здобичі.

Того самого року під осінь бачимо Ігоря в поході проти Києва, в який Андрій Боголюбський вислав 20 лівобережних та північноруських князів проти київського князя Мстислава. З незвичайно гарного оповідання про той похід, поміщеного в Іпат., стор. 389—392, подаю тут лиш той уступ, де згадується про Ігоря. «Святослав же съ братьею и Михалко съ братомъ съ Всеволодомъ и со сыновци, и Кыяны совокупивше и Берендѣичѣ и Поросье и вьсю рускую землю (въ) полкы поидоша отъ Кыева к Вышегороду на рожьство святая владичица нашея Богородица приснодѣвица Марья (день 9 вересня). И бѣ всѣхъ князѣй болѣе 20, а вьсихъ бяше старѣй Святославъ Всеволодичь; и отряди Всеволода Юрьевича и Игоря съ моложьшими князьми къ Вышегороду» (стор. 391). Пропускаю дуже драстичний опис битви та наводжу знов лише згадку про Ігоря: «И се бысть одинъ бой первого дня на болоньи Мстиславу со Всеволодомъ, со Игоремъ и со инѣми моложьшими людми» (стор. 392). З обох тих уступів не видно нічого понад те, що Ігор був сучасником битви, може, як зверхник якої групи молодших князів, і певно, що держався в битві добре, бо інакше не згадано би його обік старшого та знатнішого князя Всеволода.

Під р. 1175 зазначено в Іпат., що в Ігоря вродився син, якого назвали Олегом, а в хрещенні Павлом (стор. 407). Два роки пізніше, під р. 1177 знов читаємо: «В томъ же

---

[1] В рукопису: узьрѣша.
[2] В рукопису: избивше.

лѣтѣ родися у Игоря сынъ, и нарекоша имя ему въ крещении Андрѣянъ, а княжее Святославъ» (стор. 409). В р. 1179 настала нова важна переміна в житті Ігоря. Читаємо під тим роком у Іпат. ось що: «В том же лѣтѣ преставися Олегъ Святославичь мѣсяца генваря въ 16, и положиша и у святого Михаила. По том же Игорь братъ его сѣде в Новѣгородѣ Сѣверьскѣмь, а Ярославъ Всеволодичь въ Черниговѣ сѣде» (стор. 415). Де сидів Ігор до того часу, не знаємо напевно.

Під р. 1180 згадано Ігоря в оповіданні про пригоду київського князя Святослава, який, напавши на ловах несподівано на князя Давида Ростиславича та не встигши занапастити його разом із жінкою, почуває себе небезпечним у Києві, тікає до Чернігова до своїх братів, «и съзва всѣ сыны своя и моложьшюю братью, и скупи всю черниговьскую сторону и дружину свою и поча думати рекъ: «Кде поедемъ? Смолнеску ли, к Кыеву ли?» И рече ему Игорь: «Отче, добро бяшеть тишина. Но оже ся уже не годило, но абы ны Богъ далъ, ты сдоровъ былъ» (Іпат., стор. 417). Той розійшовся ні з чим, Святослав утратив Київське князівство, а його місце зайняв Рюрик.

Того самого року бачимо Ігоря в супроводі Святослава в Чернігові. Святослав, покликавши половців, мовив до своїх приближених: «Се азъ старѣе Ярослава, а ты, Игорю, старѣе Всеволода, а нынѣ я вамъ во отця мѣсто остал ся. А велю тобѣ, Игоржю, сдѣ встати съ Ярославомъ блюсти Чернигова и всеѣ волости своєй, я пойду съ Всеволодомъ къ Суждалю и възищю сына своего Глѣба, да како намъ Богъ разсудить со Всеволодомъ» (стор. 418). Треба знати, що суздальський князь Всеволод ув'язнив був сина Святославового Гліба; для його увільнення Святослав вибрався в похід на Суздаль, але потерпів пораження; уйшов зі своїм сином Володимиром до Новгорода Великого (стор. 419). Далі читаємо там же: «Сдумав же Ярославъ съ Игоремъ поидоста къ Дрютьску, поемше с собою Половцѣ, а Всеволода, Игорева брата, оставиша в Черниговѣ, и Олга Святославича. И придоша полотьскии князи въ стретение помагающе Святославу Василковича, Брячьславъ изъ Витебська, братъ его Всеславъ с Полочаны, с ними же бяхуть и Лиць и Литва, Всеславъ Микуличь из Логажеска, Андрѣй Володьшичь и сыновець его Изяславъ и Василко Брацьславичь. Снемши ся вси поидоша мимо Дрютьскъ противу Святославу. И въѣха Давыдъ князь смоленьскый

въ Дрютьскъ со всимъ полкомъ своимъ, совокупив ся с Глѣбомъ съ Рогъволодичемь, и поиде за Ярослава. И хотяшеть Давыдъ Ярославу и Игореви полкъ дати (видячи битву) до (приходу) Святослава, Ярославъ же и Игорь не смѣяста дати полку Давыдови безъ Святослава, и пойдоша во твердая мѣста и стояша межи собою недѣлю обаполъ Дрьюти. Но отъ Давыдова полку приѣждивахуть стрѣлци (и копейници) и бьяхуть ся с ними крѣпко. По сем же Святославъ приѣха с Новгородьчи, и ради быша ему братья его и перечатиша Дрьють хотяче ехати ко Давыдови. Давыдъ же заложи ся ночью и бѣжа Смоленьску. Святославъ же пріступи ко Дрьютьску и пожьже острогъ, и оттолѣ пусти Новгородьцѣ, а самъ пойде къ Рогачеву, (а) изъ Рогачева поѣха по Днепру къ Кыеву. Игорь же има с собою Половцѣ, Коньчака и Кобяка, и дожда ся Святослава противу Вышегороду» (стор. 419—420).

Рюрик, що на короткий час захопив був Київське князівство, почувши про наближення Святослава, уйшов до Білгорода, а Святослав з своїми братами війшов, не зустрівши ніякого опору, до Києва. Тут зараз бачимо Ігоря в незвичайній, по-нашому навіть ганебній, ролі союзника половців у грабуванні руської землі та в війні з руськими князями. Читаємо тут ось що: «Половци же испросиша у Святослава Игоря, отъляжет с ними по Долобуску, Святославъ же отпусти. Слышав же Рюрикъ, оже Святославъ привелъ к собѣ Половцѣ в помочь и лежать со Игоремъ по Долобьску, и посла Мьстислава Володимерича с Черными Клобуки, и Лазоря воеводу своего с молодыми своими, и Бориса Захарьинича со Сдеславомъ со Ярославичемъ и со Мьстиславлемъ полкомъ изъ Трьполя, Борисъ Захарьичь с Володимерими людми, княжича своего, и возрѣвше на Богъ, и ѣхаша по нѣ. Половѣць же бѣ много и лежахуть без боязни надеюче ся на силу свою и на Игоревъ полкъ, и безъ сторожѣ. Мьстиславъ же приѣха к нимъ, Черни Клобуци остерегоша е и повѣдаша Мьстиславу и братьи своей и воеводамъ рускимъ. Чернии же Клобуки слышавше у братьи своей, и устрѣмиша ся на нѣ и пустиша кони к товаромъ ихъ. Воеводы же рускѣи не веляхуть имъ, и не могошать ихъ удержати, бѣ боеще ночь. Они же облазнивша (попр[авніше] «отлучившеся») грѣшиши товары ихъ, крило же ихъ вмалѣ отлуцивше отъ дружинѣ своѣ вогнаша у товары ихъ. Половци же видѣвше ѣ загоньци ты Черныхъ Клобукъ, и яша нѣколко ихъ; не бѣ бо ту добрыхъ, но мало

ихъ вогнали бяхуть в товары, и побѣгоша. Чернии же Клобуци бѣгаюче возмялѣ ся бяхуть Русью и въбѣгоша во Мьстиславль полкъ. Мьстиславъ же мнѣвъ, яко побѣжени суть, и тако возмятоша ся дружина Мьстиславля, и не може ихъ удержати Мьстиславъ и Черныхъ Клобукъ, ни людѣй своихъ, и сам бѣжа с ними (и) Черный Клобукъ Лѣпшии (же) мужи остали ся бяхуть, Лазорь воевода с полкомъ Рюриковымъ и Борисъ Захарьичь с полкомъ своего княжича Володимѣра и Сдеславъ Жирославичь съ Мьстиславлимъ полкомъ, и възрѣвше на Богъ и поѣхаши противу Половцемъ. Половци же видивше устрѣмише ся на нѣ и сразиша ся съ ними, Русь же потопташа ѣ. Половци же бѣгаюче передъ Русью потопоша мнозѣ въ Черторыи, а инѣхъ изъимаша, а другыя изсѣкоша. Игорь же видѣвъ Половцѣ побѣжены, и тако с Кончакомъ въскочивша в лодью бѣжа на Городѣць къ Чернигову. И тогда убиша половецького князя Козла Сотановича и Елтута Кончакова брата и два Кончаковича яша и Тотура и Бякобу и Конячюка богатого и Чюгая, и свои отполониша поганыѣ. И тако поможе Богъ Руси, и возвратиша ся во свояси приемше отъ Бога на поганыя побѣду, и приехаша къ Рюрикови с побѣдою» (стор. 420—421). Отсей епізод остільки більше варт уваги, що в просторій «Історії України-Русі» проф. М. Грушевського (т. II, стор. 206) про нього згадано дуже коротко й недокладно, буцімто «Рюрик відступив у Білгород, але звідти зручним нападом розбив і розполошив половців, що стояли під Києвом». У попереднім (на тій самій стороні) оповіданні про пригоди Святослава нічого не згадано про його побут у Великім Новгороді ані про побіду Ярослава й Ігоря під Друцьком, яка пояснює, чому Рюрик без опору вступив до Києва.

Під роком 1183 маємо знов оповідання, де Ігор воює проти руських князів у злуці з половцями, і знов нещасливо. Читаємо там ось що: «Въ лѣто 6691 мѣсяца февраля въ 23, въ першую недѣлю поста (сиропусну) придоша Измалтяне, безбожнѣи Половци на Русь воєвать ко Дмитрову съ окаяннымъ Концакомъ и съ Глѣбом Тириевичемъ; и божьемъ заступлениемь и не бысть пакости отъ нихъ. Князь же Святославъ Всеволодичь сгадавъ со сватомъ своимъ Рюрикомъ поидоша на Половцѣ и сташа у Олжичь ожидающе Ярослава изъ Чернигова. И устрѣче я Ярославь и рече: «Нынѣ, братья, не ходите, но срекше веремя, оже дасть Богъ на лѣто, поидемъ». Святославъ же и Рюрикъ послу-

шаша его (и) возвратиша ся. Святославъ же посла сыны своя с полкы своими полемь ко Игореви, веля ему ѣхати в себе мѣсто, а Рюрикъ посла Володимѣра Глѣбовича с полкы своими. Володимѣръ же Глѣбовичь посла ко Игореви, прося у него ѣздити напереди полкомъ своимъ, князи бо русции далѣ бяхуть (ему) на передѣ ѣздити в руской земли. Игорь же да ему того. Володимеръ же разгнѣвав ся и возъврати ся, и оттолѣ идя иде на сѣверьскиѣ городы и взявъ нихъ много добытокъ. Игорь же возвороти киевскии полки и пристави к нимъ Олга (и) сыновца своего Святополка, абы како довести полкъ цѣлъ, а самъ ѣха, поима со собою брата своего Всеволода и Святославича Всеволода и Андрѣи с Романомъ и нѣколко отъ Черного Клобука с Кудлюремъ и с Кунътувдѣемь, и придоша к рѣцѣ к Хырии. И бысть тоѣ ночи тепло и дождь рамянъ, и умножи ся вода, и не бысть имъ куда переѣхати. А Половцѣ, котории утягли перейта вежами, спасоша ся, а которѣи не увтягли, а тѣхъ взяша. Рекоша же, яко в ту рать вежѣ и кони (и) скоти мнози потопли суть в Хирии бѣгаюче передъ Русью» (Іпат., стор. 424—425). Се оповідання не зовсім ясне, бо властиво не видно ворога, якого переслідував Ігор; не згадано також у початку про його зв'язок із половцями, хоча з закінчення видно, що вони понесли найбільші страти. І про сей епізод, головно про непорозуміння між Ігорем та Володимиром і нещасливу погоню Ігоря в історії проф. М. Грушевського (т. II, стор. 211 унизу) нема ніякої згадки.

Під роком 1183 маємо коротеньке оповідання про перший похід Ігоря проти половців. «Того же лѣта слышавъ Игорь Святославичь, оже шелъ Святославъ на Половцѣ, призва к собѣ брата своего Всеволода и сыновця Святослава и сына своего Володимѣра, мовляшеть бо ко братьи и ко всѣй дружинѣ: «Половци оборотили ся противу рускимъ княземь, и мы безъ нихъ кушаим ся (попробуймо) на вежахъ ихъ ударити». Да яко бысть за Мерломь, и срѣте ся Половци, поѣхалъ бо бяше Обовлы Костуковичь в четырехъ стьхъ воеватъ к Руси. И ту абьє пустиша к нимъ кони. Половци же побѣгоша божьим повеленьемъ, и Русь погнаша ѣ. И ту побѣдиша ѣ и возвратишася восвояси» (Іпат., стор. 427—428). Коротко згадано про сей похід Ігоря в «Історії» проф. М. Грушевського на стор 212, хоча слово «погромив», якого при тій нагоді та й загалом часто вживає проф. Грушевський, ніяково виглядає супроти факту, що всіх половців у тій стичці було лише 400, та й то більша їх

часть, як можна догадатися з контексту оповідання, правдоподібно уйшла жива.

Під роком 1185 маємо просторе оповідання про другий, нещасливий похід Ігоря на половців, що зробив, одначе, його ім'я безсмертним на всі часи невідомий сучасний автор своєю невеликою на об'єм, але незвичайно цінною поемою. Про той похід маємо просторішу та докладнішу реляцію в Іпат., стор. 430—434 під роком 1185 та коротшу й менше докладну в Лавр., стор. 376—379 під р. 1186. Подаю тут оба ті літописні оповідання в повних текстах та попробую далі перевести подрібне порівняння їх звісток, чого, здається мені, ніхто не зробив досі.

«В то же время Святославичь Игорь, внукъ Олговъ, поѣха изъ Новагорода мѣсяца априля въ 23 день во вторникъ, поймя со собою брата Всеволода ис Трубецка и Святослава Ольговича, сыновця своего изъ Рыльска, и Володимѣра сына своего ис Путивля, и у Ярослава испроси помочь Ольстина Олексича, Прохорова внука, с Қоуи Черниговьскими. И тако идяхуть тихо сбираюче дружину свою, бяхуть бо и у нихъ кони тучни велми. Идущимъ же имъ к Донцю рѣцѣ в годъ вечерний, Игорь же возрѣвъ на небо и видѣ солнце стояще яко мѣсяць, и рече бояромъ своимъ и дружинѣ своей: «Видите ли, что есть знаменіе се?» Они же узрѣвше и видиша вси и поникоша главами и рекоша мужи: «Қняже, се есть не на добро знамение се». Игорь же рече: «Братья и дружино, тайны божия никтоже не вѣсть, а знамению творѣць Богъ и всему миру своему. А намъ что створить Богъ или на добро или на наше зло, а то же намь видити». И то рекъ перебреде Донѣць и тако прииде ко Осколу и жда два дня брата своего Всеволода, тот (бо) бяше шелъ инемъ путемъ ис Курьска. И оттуда поидеша к Салницѣ; ту же къ нимъ и сторожеви приѣша, их же бяше послалѣ языка ловить и рекоша приѣхавше: «Видихом ся с ратными. Ратници ваши со з доспѣхомъ ѣздять. Да или поѣдете борзо, или возворотися (домовь), яко не наше есть веремя». Игорь же рече с братьею своею: «Оже ны будет не бивши ся возворотити ся, то соромъ ны будеть пуще и смерти. Но како ны Богъ дасть».

И тако угадавше и ѣхаша чересъ ночь. Заутра же пятьку наставшу во обѣднее веремя усрѣтоша полкы половѣцькиѣ, бяхуть бо до нихъ доспѣлѣ, вежѣ своѣ пустили за ся, а сами собравше ся отъ мала и до велика стояхуть на оной сторонѣ рѣкы Сюурлия. И ти изрядиша полковъ 6: Игоревъ

полкъ середѣ, а по праву брата его Всеволожь, а по лѣву Святославль сыновця его, на передѣ ему сынъ Володимѣрь и другий полкъ Ярославль, иже бяху с Ольстиномъ Коуеве, а третий полкъ на переди же стрѣлци, иже бяхуть отъ всихъ князий выведени,— и тако изрядиша полкы своя. И рече Игорь ко братьи своей: «Братья, сего есмы искалѣ, и потягнемь!» И тако пойдоша к нимъ положаче на Бозѣ упование свое.

И яко быша к рѣцѣ ко Сюурлию, и выѣхаша ис половѣцькихъ полковъ стрѣлци, и пустивше по стрѣлѣ на Русь, и тако поскочиша. Русь же бяхуть не переѣхалѣ еще рѣкы Сюрлия. Поскочиша же и ти Половци силы половѣцькии, коториѣ же далече рѣкы стояхуть. Святослав же Олговичь и Володимѣрь Игоревичь и Ольстинъ с Коуи и стрѣлци поткоша по нихъ, а Игорь и Всеволодъ по малу идяста, не распустяста полку своего. Переднии же ти Русь биша ѣ, имаша. Половцѣ же пробѣгоша вежѣ, и Русь же дошедше вежь и ополониша ся, друзии же ночи приѣхаша к полкомъ с полономъ. И яко собраша ся[1] вси, и рече Игорь ко братома и к мужемь своимъ: «Се Богъ силою своею возложилъ на врагы наша побѣду, а на насъ честь и слава. Се же видихомъ полки половѣцькии, оже мнози суть; ту же ци вся си суть совокупили? Нынѣ же поѣдемъ чересъ ночь, а кто поѣдѣть заутра по насъ, то ци вси поѣдуть? Но лучьшии коньници переберуть ся, а самѣми какъ ны Богъ дасть». И рече Святославъ Олговичь строема своима: «Далече есмь гонимъ по Половцехъ, а кони мои не могуть. Аще ми будеть нынѣ поѣхати, то толико ми будеть на дорозѣ остати». И поможе ему Всеволодъ, а ко же облечи ту. И рече Игорь: «Да не дивно есть разумѣющи, братья, умрети». И облегоша ту.

Свѣтающи же суботѣ начаша выступати полци половецкии, акъ боровѣ. Изумѣша ся князи рускии, кому ихъ (к) которому поѣхати, бысть бо ихъ бещисленое множество. И рече Игорь: «Се вѣдаюче собрахомъ на ся землю всю, Концака и Козу Бурновича и Токсобица Колобича и Етебича и Терьтробича». И тако угадавше вси сосѣдоша с коний, хотяхуть бо бьюще ся дойти рѣки Донця. Молвяхуть бо: «Оже побѣгнемь, утечемь сами, а черныя люди оставимъ, то отъ Бога ны будеть грѣхъ, (оже) сихъ выдавше пойдемь.

---

[1] Далі в тексті непотрібне слово «Половци», бо мова про руські полки.

Но или умремь, или живи будемь на єдиномь мѣстѣ». И та рекши вси сѣдоша с конѣи и поидоша бьючеся. И тако с божиимъ попущениемь уязвиша Игоря в руку и умртвиша шюйцю єго; и бысть печаль велика в полку єго. И воєводу имахуть, то (и) тъ на переди язвенъ бысть. И тако быша ся крѣпко ту днину до вечера, и мнозии ранени и мертьи быша в полкохъ рускихъ.

Наставши же нощи суботнии, и поидоша бьючи ся. Бысть же свѣтающе недѣлѣ, и возмятоша ся Ковуєве в полку и побѣгоша. Игорь же бяшеть в то время на конѣ, зане раненъ бяше, (и) пойде к полку ихъ хотя возворотити къ полкомъ. Уразумѣв же, яко далече шелъ есть от людий, и соймя шоломъ погънаше опять к полкомъ того дяля, что быша познали князя и возворотилися быша. И тако не возворотися никто же, но токмо Михалко Гюрговичь познавъ князя возвороти ся. Не бяхуть бо добрѣ смяли ся с Ковуи, но мало отъ простыхъ или кто отъ отрокъ боярьскихъ, добри бо вси бьяхуть ся идоуще пѣши, и посреди ихъ Всеволодъ не мало мужьство показа.

И яко приближи ся Игорь к полкомъ своимъ, и перѣхаша (и) поперекъ и ту яша (и) єдинъ перестрѣлъ одале отъ полку своєго. Держим же Игорь видѣ брата своєго Всеволода крѣпко борюща ся, и проси души своєй смерти, яко да бы не видилъ падения брата своєго. Всеволодъ же толма бивше ся, яко и оружья в руку єго не доста, и бьяху бо ся идуще вкругъ при єзерѣ. И тако во день святаго Воскресения наведе на ня Господь гнѣвъ свои, в радости мѣсто наведе на ны плачь и веселья мѣсто желю на рѣцѣ Каялѣ. Рече бо дѣи Игорь: «Помянихъ азъ грѣхы своя предъ Господемъ Богомъ моимъ, яко много убийство (и) кровопролитье створихъ в землѣ крестьянстѣй, яко же бо азъ не пощадѣхъ крестьянъ, но взяхъ на щитъ городъ Глѣбовъ у Переяславля. Тогда бо не мало зло подъяша безвиньнии хрестьани, отлучаєми отець отъ рожений своихъ, братъ отъ брата, другъ отъ друга своєго и жены отъ подружий своихъ и дщери отъ материй своихъ и подруга отъ подругы своєя, и все смятено плѣномъ и скорбью тогда бывшею, живии мертвымъ завидять, а мертвии радоваху ся аки мученици святѣи огнемь отъ жизни сея искушениє приємши, старцѣ порѣвахуть ся (въ огнь), уноты же лютыя и немилостивыя раны подъяша, мужи же пресѣкаємы и разсѣкаеми бывають, жены же осквѣрняеми. И та вся створихъ азъ»,— рече Игорь.— «Недостойно ми бяшеть жити, и се нынѣ вижю

отмѣстье отъ Господа Бога моєго. Гдѣ нынѣ возлюбленный мой братъ? Гдѣ нынѣ брата моєго сынъ? Гдѣ чадо рожения моєго? Гдѣ бояре думающеи, гдѣ мужи храборьствующеи, гдѣ рядъ полъчный, гдѣ кони и оружья многоцѣньная? Не отъто-всего ли того обнажих ся, и связня преда мя Господь в рукы безаконьнымъ тѣмь? Се возда ми Господь по безаконию моєму и по злобѣ моєй на мя, и снидоша днесь грѣси мои на главу мою. Истиненъ Господь и прави суди єго зѣло. Азъ же не имамъ со живыми части. Се бо нынѣ вижю другая мучения вѣльца приємлюще. Почто азъ єдинъ повиньный не прияхъ страсти за вся си? Но Владыко Господи Боже мой, не отрини мене до конца, но яко воля твоя, Господи, тако и милость намъ рабомъ твоимъ!»

И тогда кончавшю ся и полку розведени быша, и пойде кождо во своя вежа. Игоря же бяхуть яли Тарголове мужь именемъ Чилбукъ, а Всеволода брата єго ялъ Романъ Кзичь, а Святослава Олговича Елдечюкъ въ Вобурчевичехъ, а Володимера Копти в Улашевичихъ. Тогда же на полъчищи Концак поручи ся по свата Игоря, зене бяшеть раненъ. Отъ толикихъ же людий мало ихъ избысть, нѣкакомъ получениемъ не бяшеть бо лзѣ ни бѣгающимъ утечи, зане яко стѣнами силнами огорожени бяху полкы половѣцьскими. Ношахуть Русь съ 15 мужь утекши, а Ковуемь мнѣє, а прочии в морѣ истопоша» (Іпат., стор. 430—434).

В продовженні найстаршого Київського літопису, переписаним суздальським монахом Лаврентієм у р. 1377, а доведеним лише до р. 1305 (отже, ніяк не [в] складанні того самого Лаврентія) і зложеним у одній часті в Переяславі (від р. 1112 до 1159), а в другій у Володимирі над Клязьмою (від р. 1160 до 1305) — ся друга часть, писана, мабуть, духовним, визначається замилуванням автора до моралізації та цитатів із святого письма, чим різко відрізняється від першої часті (про се пор. мої «Регести південноруських літописів [від] 1112 до 1200 (р.)») — маємо під р. 1186 ось яке оповідання:

«В лѣто 6694 мѣсяця мая въ 1 день, на память святаго пророка Іеремия в середу на вечерни быть знаменье въ солнци, и морочно быть велми, яко и звѣзды видѣти; человѣкомъ въ очью зелено бяше, и въ солнци учини ся яко мѣсяць, из рогъ єго яко угль жаровъ исхожаше; страшно бѣ видѣти человѣкомъ знаменье божье.

Того же лѣта здумаша Олгови внуци на Половци; занеже бяху не ходили томь лѣтѣ со всею князьею; но сами

поидоша о собѣ рекуще: «Мы єсмы чи не князи же? Поидемъ такыже собѣ хвалы добудемъ». А сняша ся у Переяславля Игорь съ двѣма сынома из Новагорода Сѣверьскаго, ис Трубѣча Всеволодъ братъ єго, Олговичь Святославъ из Рыльска и черниговьская помочь, и внидоша в землю ихъ. Половци же услышавше поидоша рекуще: «Братья наша убита и отци наши, а друзии изъимани, а се нынѣ на насъ идуть», послаша ся по всей земли своєй, а сами поидоша к симъ. И ждаша дружины своєя, а си к нимъ идуть к вежамъ ихъ. Они же не пустяче в вежѣ срѣтоша ихъ, а дружины не дождавъше, и ступиша ся. И побѣжени бывше Половци, и биша я до вежь, множьство полона взяша, жены и дѣти. И стояша на вежахъ 3 дни веселяще ся а рекуще: «Братья наша ходили с Святославомъ, великимъ княземъ, и били ся с ними зряче на Переяславль, а они сами к нимъ пришли, а в землю ихъ не смѣли по нихъ ити. А мы в земли ихъ єсмы, и самѣхъ избили, а жены ихъ полонены и дѣти у насъ. А нынѣ поидемъ по нихъ за Донъ и до конца избьємъ ихъ. Оже ны будеть ту побѣда, идемъ по нихъ у Лукоморя, гдѣ же не ходили ни дѣды наши, и возмемъ до конца свою славу и честь». А не вѣдуще божья строєнья.

А остатокъ бьєныхъ тѣхъ бѣжаша (к) дружинѣ своєй, гдѣ бяху переже вѣсть послали, и сказаша имъ свою погыбель. Они же слышавше поидоша к нимъ, а по друзи послаша ся. И сняша ся с ними стрѣлци, и биша ся 3 дни стрѣлци, а копьи ся не снимали, а дружины ожидающе, а к водѣ не дадуще имъ ити. И приспѣ к нимъ дружина вся, многоє множство. Наши же видѣвше ихъ ужасоша ся и величанья своєго отпадоша, но вѣдуще глаголемаго пророкомъ: «Нѣсть человѣку мудрости, ни єсть мужства, ни єсть думы противу Господеви». Изнемогли бо ся бяху безводьємъ и кони и сами в знои и в тузѣ, и поступиша мало к водѣ, по 3 дни бо не пустили бяху ихъ къ водѣ. Видѣвше ратнии устремиша ся нань и притиснуша и к водѣ, и биша ся с ними крѣпко. И бысть сѣча зла велми. Друзии кони пустиша к нимъ съсѣдше, и кони бо бяху подъ ними изнемогли. И побѣжени быша наши гнѣвомъ божьимъ, князи вси изъимани быша, а боляре и велможи и вся дружина избыта, а другая изъимана, а та язвена. И възвратиша ся с побѣдою великою Половці, а о нашихъ не бысть кто и вѣсть принеса за наше согрѣшенье, гдѣ бо бяше в насъ радость, нынѣ же въздыханье и плачь распространи ся. Ісаія бо пророкъ глаголеть: «Господи, в печали помянухомъ тя». И поиде путемъ гость,

они же казаша рекуще: «Поидите по свою братью, али мы идемъ по свою братью к вамъ». Княземъ же всѣмъ слышавшимъ таку погыбель от братьи своєй и до бояръ, возпіша вси, и бысть плачь и стенанье, однѣмъ бо братья избита и изъимана, а другымъ отци и ближнкы» (Лавр., стор. 376—378).

Порівнюючи обі ті реляції, мусимо поперед усього завважити, що вони майже зовсім незалежні одна від другої; се й не диво, коли уявимо собі, що вони були писані майже рівночасно, в часі дуже близькім до подій, на двох досить далеких від себе місцях і на основі різних усних переказів. Щодо першої, що ввійшла в склад Київського літопису, можемо майже напевно сказати, що вона була написана чоловіком світським, рицарського стану, й основана на дуже докладних оповіданнях учасників походу, в тім числі й самого Ігоря, який, як побачимо далі, незабаром по своїм повороті з неволі гостив у Києві. Друга реляція писана в Володимирі над Клязьмою чоловіком духовного стану, який слабо знається на воєннім ремеслі і не вміє зв'язати переказаних йому подробиць у одну хоч би лише логічну, не те історично правдиву цілість (пор. ось який уступ: «друзии конѣ пустиша к нимъ съсѣдше, и кони бо бяху подъ ними изнемогли», де не знаємо, хто на кого пустив коні, бо могли половці пустити свої коні на русичів, аби в їх пішших рядах зробили замішання, і де треба бачити недоладний відгук тої подробиці першої реляції, що руські вояки за радою Ігоря позсідали з коней і боролися пішо). Друга реляція не подає ані місця битви, ані означених дат, а зате в ній видна тенденція вменшити вартість Ігоревого походу закидом зарозумілості князів, що не брали участі в спільнім поході князів попереднього року, а тепер хочуть показати, що й вони також князі й потрафлять добитися такої самої слави. Та сама тенденція пробивається також у «Словѣ о полку Игоревѣ» в гірких словах київського князя Святослава, який своїм братаничам закидає, буцімто вони, йдучи в похід, нахвалялися: «Прежнюю славу сами похитимъ, а заднею сами подѣлим ся». Ще яркіше видно тенденцію автора другої реляції в перехвалці, яку він вкладає в уста князів по їх першій побіді над половцями, що ось, мовляв, торік руські князі чекали, аж половці прийдуть до них, і билися з ними, дивлячися на Переяслав, а ми пішли на половецьку землю і побили їх тут, а як тут побідимо їх, підемо за ними за Дон і до моря і викоренимо все їх плем'я. Фактично, як бачимо з першої реляції, було зовсім не те.

Русичі йшли в похід із острахом, а Ігор, знайомий досить близько з половцями і навіть сват Кончака (очевидно, ще перед походом засватав Кончакову дочку за свого сина Володимира), почув острах перед другою битвою, зміркувавши, що половці проти них порушили ціле своє плем'я. Дуже можливо, що володимирський літописець опер своє оповідання на недокладнім оповіданні того «гостя» (купця), про якого згадує при кінці своєї реляції, який міг бачити деяких русичів у половецькій неволі й через якого вони могли переказувати своїм братам та своякам, аби йшли викупувати їх із неволі.

Де в чому, одначе, друга редакція доповняє першу. Найважніше доповнення, се дата й докладний опис затьми сонця, що трафилася д[ня] 1 мая. Перша реляція має також одну точну дату на початку, а власне д[ня] 23 цвітня в вівторок, коли Ігор із братом Всеволодом і іншими помічниками та союзниками вирушив із Новгорода. Відси вони їхали 8 день, поки доїхали до Донця, і тут, при броді тої ріки, вони побачили затьму сонця. Осьмий день від вівторка була середа, а коли на дальший похід покласти ще тиждень та дочислити два дні стоянки за Донцем у дожиданні Всеволода, то будемо мати дати першої, вдачної, битви в п'ятницю 10, а другої, нещасливої, в суботу й неділю, д[ня] 11 й 12 мая. Чи справді так докучив руським полкам брак води, як оповідає друга реляція, про те можемо сумніватися, читаючи в першій, що головна битва йшла над рікою, а до того ще довкола озера і що головна часть руського війська була половецькою перевагою вперта в море, очевидно Азовське, й потонула в ньому.

Не завадить додати, що в четвертім Новгородськім літописі про затьму сонця д[ня] 1 мая та про похід Ігоря згадано під р. 6693, згідно з хронологією Іпат. Читаємо там ось що: «Мѣсяца маія 1 день по звоненіе вечернее бысть знаменіе въ солнцу: морочно бысть вельма яко на часъ и болѣ, и звѣзды видѣти и человѣкомъ во очію зелено бяше, а въ солнци учини ся аки мѣсяцъ, изъ рогъ єго яко огнь жарящь исхождаше, и страшно бѣ человѣкомъ видѣти знаменіе божіе». Сей опис майже дословно схожий із тим, який наведено вище в Лавр., де він покладений о рік пізніше. Згідність дати Іпат і Новг. промовляє за тим, що ся дата правдива, а Лавр. полягає на якійсь хибній комбінації. Далі в тім самім літописі Новг. IV під роком 6694, отже, згідно з Лавр. читаємо ось що: «Сдумавше Олгови внуци

на Половци ркуще: «Мы есмя ци не князи?» И поидоша, и поможе имъ Богъ; Половци побѣгоша, а князи рустіи сташа на вежахъ ркуще: «Брагья наши били ся съ ними смотря на Переяславль, а они къ нимъ сами пришли. А мы въ земли ихъ есмы, и еще идемъ къ нимъ за Донъ до конца плѣнимъ ихъ. Идемъ въ луки морскія, идѣ же не ходиша отци наши, добудемъ славы собѣ въ вѣки». И поиде Игорь Святославичь съ двѣма сынома и съ братаничи за Донъ, а не вѣдуще божія строенія, и тамо побѣдиша ихъ без вѣсти. Нѣкій гость принесе вѣсть въ Русь». Се, як бачимо, дуже скорочена друга реляція про Ігорів похід, що разом із хибною датою в писаній, а не усній передачі з Володимира над Клязьмою дійшла до Великого Новгорода.

Про сумні наслідки Ігоревого походу читаємо в Іпат. під тим самим роком ось що: «В то же время великий князь Всеволодичь Святославъ шелъ бяшеть в Корачевъ и сбирашеть отъ вѣръхнихъ земль вои, хотя ити на Половци и к Донови на все лѣто. Яко возвороти ся Святославъ и бысть у Новагорода Сѣверьского, и слыша о братьи своеи, оже шли суть на Половци утавше ся его, и нелюбо бысть ему. Святославъ же идяше в лодьяхъ, и яко приде к Чернигову, и въ тъ годъ прибѣже Бѣловолодъ Просовичь и повѣда Святославу бывшее о Половцѣхъ. Святославъ то слышавъ и вельми воздохнувъ утеръ слезъ своих и рече: «О люба моя братья и сыновѣ и мужѣ землѣ рускоѣ! Дал ми Богъ притомити поганыя, но (вы) не удержавше уности вашея отвориста[1] ворота на русьскую землю. Воля Господня да будеть о всемъ! Да како жаль ми бяшеть на Игоря, тако нынѣ жалую болши по Игорѣ братѣ моемъ». По семъ же Святославъ посла сына своего Олга и Володимера в Посемье. То бо слышавше возмятоша ся городи посемьскиѣ, и бысть скорбь и туга люта, яко же николи же не бывала по всемъ Посемьи и в Новѣгородѣ Сѣверьскомъ и во всей волости черниговьской, (яко) князи изымани и дружина изымана, избита; и мутяхуться яко в мотви, городи вставахуть, и немило бяшеть тогда комуждо свое ближнее, но мнозѣ тогда отрѣкахуть ся душь своихъ жалующе по князихъ своихъ. По сем же посла Святославъ ко Давыдови Смоленьскому река: «Рекли бяхомъ пойти на Половци и лѣтовати на Донѣ. Нынѣ же Половци се побѣдилѣ Игоря и брата его (съ) сыномъ. А поѣди, брате, постерези землѣ

[1] Р[укопис]: отврста.

рускоѣ!» Давыдъ же приде по Днѣпру, придоша же (и) ины помочи и сташа у Треполя, а Ярославъ в Черниговѣ совокупивъ вои своя стояшеть.

Поганыи же Половци побѣдивъше Игоря с братьею и взяша гордость велику и съвокупиша всь языкъ свой на рускую землю. И бысть у нихъ котора, молвяшеть бо Кончакъ: «Пойдемъ на киевьскую сторону, гдѣ суть избита братья наша и великый князь нашь Бонякъ»! А Кза молвяшеть: «Пойдемь на Семь, гдѣ ся осталѣ жены и дѣти! Готовъ намъ полонъ собранъ, емлемъ же городы безъ опаса». И тако раздѣлиша ся на двое: Кончакъ пойде къ Переяславлю и оступи городъ, и биша ся ту ́весь день. Володимеръ же Глѣбовичь бяше князь в Переяславлѣ, бяше же дерзъ и крѣпокъ к рати, выѣха из города и потче к нимъ, и по немъ мало дерьзнувъ(ши) дружинѣ, и би ся с ними крѣпко. И обьступиша мнозии Половцѣ. Тогда прочии видивше князя своего крѣпко бьющеся выринуша ся из города и тако отъяша князя своего язвена сущи треми копьи. Сий же добрый Володимеръ язвенъ (и) труденъ въѣха во городъ свой и утре мужественаго поту своего за отчину свою. Володимеръ же слашеть ко Святославу и ко Рюрикови и ко Давыдови и рече имъ: «Се Половци у мене, а помозите ми!» Святославъ же слишеть ко Давыдови, а Давыдъ стояшеть у Треполя со Смолняны. Смолнянѣ же почаша вѣче дѣяти рекуще: «Мы пошли до Кыева; да же бы была рать, били ся быхомъ. Намъ ли иноѣ рати искати? То не можемъ, уже (бо) ся есмы изнемоглѣ».

Святославъ же съ Рюрикомъ и со инѣми помочьми влечоша во Днѣпръ противу Половцемъ, а Давыдъ возврати ся опять со Смолняны. То слышавше Половци, и возвратиша ся отъ Переяславля. Идущи же мимо приступиша к Римови; Римовичи же затвориша ся в городѣ и возлѣзше на заборолѣ, и тако божиимъ судомъ летѣста двѣ городници с людми. Тако к ратнымъ и на прочая гражаны найде страхъ. Да которѣи же гражанѣ выйдоша изъ града и бьяхуть ся ходяще по римьскому болоту, то тѣи избыша плѣна. А кто ся осталъ в городѣ, и тѣ вси взяти быша.

Володимеръ же слашеть ся ко Святославу Всеволодичю и ко Рюрикови Ростиславичю понужавая ихъ к собѣ, да быша ему помоглѣ, они же опоздаша ся ожидающе Давыда (съ) Смолняны; и тако князѣ рускиѣ опоздиша ся и не заѣхаша ихъ. Половци же вземше городъ Римовъ и ополонивши ся полона пойдоша во свояси, князи же возворотиша

ся в домы своя, бяхуть бо печални и со сыномъ своимъ Володимѣромъ Глѣбовичемъ, зене бяшеть раненъ велми язвами смертьными, и хрестьянъ (дѣля) плененыхъ отъ поганыхъ. И се Богъ казни ны грѣхъ ради нашихъ, наведе на ны поганыя не аки милуя ихъ, но насъ казня и обращая ны к покаянью, да быхом ся востягнули отъ злыхъ своихъ дѣлъ. И симъ казнить ны нахожениемь поганыхъ, да некли смиривъше ся воспомянемь ся отъ злаго пути. А друзии Половцѣ идоша по оной сторонѣ к Путивлю, Кзя у силахъ тяжькихъ, и повоевавши волости ихъ и села ихъ пожгоша, пожгоша же и острогъ у Путивля и возвратиша ся во свояси» (Іпат., стор. 434—437).

Із отсього оповідання видно, що Русь не дуже багато потерпіла наслідком погрому Ігоревого війська. Половці, невважаючи на свої «тяжкі» сили, не здужали здобути ані Переяслав, ані навіть дерев'яними палісадами (острогом) укріпленого Путивля, що був у володінні Ігоревого сина Володимира і де в часі його відсутності пробувала його мати, а Ігорева жінка, невідомого імені й не згадана в літописі, а відома тільки з прегарного уступу «Слова о полку Игоревѣ» під назвою Ярославни, себто дочки Ярослава. Про біду, яка постигла Русь наслідком Ігоревого походу, маємо другу, знов де в чому відмінну та менше докладну реляцію в Лавр., стор. 378—379, де читаємо ось що:

«А князь Святославъ посла по сыны своѣ и по всѣ князи. И собраша ся к нему к Кыєву и выступиша к Каневу. Половци же услышавше всю землю русскую идуще бѣжаша за Донъ. Святославъ же слышавъ ихъ бѣжавшихъ възврати ся к Кыєву со всею князьєю, и разидоша ся в страны своя. Половци же услышавше ихъ отшедшихъ гнаша отай к Переяславлю и взяша всѣ городы по Сулѣ и у Переяславля биша ся весь день. Володимеръ же Глѣбовичь видѣ острогъ взимаємъ выѣха из города к нимъ в малѣ дружинѣ и потче к нимъ, и биша ся с ними крѣпко, и обступиша князя злѣ. И видѣвше горожане изнемагающе своихъ, и выринуша ся из города и бивши ся одви изотяша князя боденого треми копьи, а дружины много избьено, и вбгоша в городъ и затвориша ся, а они възвратиша ся со многымъ полономъ в вежѣ».

Порівнюючи обі ті реляції, можна би назвати другу не тільки недокладною, але подекуди навіть недоладною, вже хоч би задля того уступу, де половці на саму чутку про

виступлення проти них Святослава з усіми князями, якого de facto не було, гікають аж за Дон, а потім на чутку (яким способом переносилися такі чутки на таких далеких просторах у воєнний час — годі вгадати) про відворот князів нападають на Переяслав. Незвичайний зворот «потче к нимъ» про наїзд Володимира Глібовича на половців, спільний обом реляціям, так відмінним майже у всіх подробицях одна від другої, можна пояснити хіба як глосу, внесену пізнішим переписувачем у текст Лавр., що мав перед очима також текст Іпат.

Літописне оповідання про похід Ігоря на половців у р. 1185 у Іпат. можна назвати трилогією, оповіданням, зложеним з трьох частей: про похід та пораження Ігоря, про напади половців на Русь по тім пораженні і про втеку Ігоря з неволі І ся третя часть у Іпат. оповідана дуже живо та подрібно і свідчить про першорядне усне джерело, яким користувався його автор. Читаємо там ось що:

«Игорь же Святославличь тотъ годъ бяшеть в Половцехъ и глаголаше: «Азъ по достоянью моєму восприяхъ побѣду отъ повеленія твоєго, Владыко Господи, а не поганьская дерзость обломи силу рабъ твоихъ. Не жаль ми єсть за свою злобу прияти нужьная вся, их же єсмь приялъ азъ». Половци же акы отыдяще ся въєводства єго и не творяхуть єму (пакости), но приставиша к нему сторожовъ 15 отъ сыновъ своихъ, а господичичевъ пять, то тѣхъ всихъ 20, но волю єму даяхуть, гдѣ хочеть ту ѣздяшеть и ястрябомъ ловяшеть. А своих слугъ съ 5 и съ 6 с нимь бяшеть. Сторожевѣ же тѣ слушахуть єго и чьстяхуть єго, и гдѣ послашеть кого, бесъ пря творяхуть повелѣное имъ. Попа же бяшеть привелъ из Руси к собѣ со святою службою, не вѣдашеть бо божия промысла, но творяшеть ся тамо и долго быти. Но избави и Господь за молитву хрестьяньску, им же мнозѣпечаловахуть ся и проливахуть же слезы своя за него.

Будущю же єму в Половцехъ тамо ся налѣзе мужь родомъ Половчинъ, именемь Лаворъ, и тотъ приимъ мысль благу и рече: «Пойду с тобою в Русь». Игорь же иϛперва не имашеть єму вѣры, но держаше мысль высоку своєя уности, мышляшеть бо ємше мужь и бѣжати в Русь. Молвяшеть бо: «Азъ славы дѣля не бѣжахъ тогда отъ дружины, и нынѣ не славнымъ путемъ не имамъ пойти». С нимъ бо бяшеть тысячкого сынъ и конюший єго, и та нудяста єго глаголюща: «Пойди, княже, въ землю рускую! Аще бо схощеть

Богъ, избавить тя». И не угоди ся ему время таково, какого же искашеть.

Но яко же преже рекохомъ, возвратиша ся отъ Переяславля Половци, и рекоша Игореви думци его: «Мысль высоку и (не) неугодну Господеви имѣешь в собѣ. Ты ищеши няти мужа, и бѣжати с ними, а о семь чему не разгадаешь, оже приѣдуть Половци с войны? А се слышахомъ, оже избити имъ князя и васъ и всю Русь. Да не будеть славы тобѣ ни живота». Князь же Игорь приимъ во сердцѣ съвѣтъ ихъ, уполоша ся приѣзда ихъ, и возиска бѣжати. Не бяшеть бо ему лзѣ бѣжати в день и в нощь, имъ же сторожевѣ стрежахуть его; но токмо и веремя таково обрѣтѣ в заходъ солнца. И посла Игорь к Лаврови конюшого своего река ему: «Переѣди на ону сторону Тора с конемъ поводнымъ!» Бяшеть бо съвѣчалъ с Лавромъ бѣжати в Русь.

В то же время Половци напили ся бяхуть кумыза, а и бы при вечерѣ. Пришедъ конюший повѣда князю своему Игореви, яко ждеть его Лаворъ. Се же вставъ ужасенъ и трепетенъ и поклони ся образу божию и кресту честному глаголя: «Господи сердцевидче, аще (всхощеши), спасеши мя, Владыко, ти недостойнаго». И возмя на ся крестъ и икону и подойма стѣну и лѣзе вонъ. Сторожемъ же его играющимъ и веселящим ся, а князя творяхуть спяща, сий же пришедъ ко рѣцѣ и перебредъ и всѣде на конь, и тако поидоста сквозѣ вежи. Се же избавление створи Господь в пятокъ в вечерѣ. И иде пѣшь 11 день до города Донця, и оттолѣ иде во свой Новгородъ, и обрадоваша ся ему. Из Новагорода иде ко брату Ярославу к Чернигову, помощи прося на Посемье. Ярослав же обрадова ся ему и помощь ему дати обѣща. Игорь же оттолѣ ѣха ко Киеву к великому князю Святославу, и радъ бысть ему Святославъ, так же и Рюрикъ сватъ его» (Іпат., стор. 437—438).

Ся реляція, дуже докладна й гарно оброблена, не подає докладно протягу часу, який провів Ігор у половецькій неволі; одначе виєлів «тотъ годъ» не треба розуміти так, буцімто він пробув там цілу решту 1185 року. Пробув, певно, кілька місяців від мая, може, аж до осені та втік, не діждавшися повороту Кончака й Гзи з їх походів на Русь. Кончак вернув швидше зі свого походу на Переяслав, а Гза, мабуть, іще бушував тоді на Посем'ї, коли Ігор, вернувши до Новгорода, зараз поїхав до Чернігова просити в Ярослава помочі для оборони Посем'я. Супроти того му-

симо вважати поетичною видумкою ту погоню Гзи й Кончака за Ігорем, що являється одним із найкращих епізодів «Слова о полку Игоревѣ». За втікачами, мабуть, ніякої погоні не було, а як була яка, то незначна й безуспішна.

В Лавр. маємо також коротке оповідання про втеку Ігоря. Читаємо там: «И по малыхъ днехъ ускочи Игорь князь у Половець. Не оставить бо Господь праведнаго в руку грѣшных, очи бо Господни на боящая ся его, а уши его в молитву ихъ. Гониша бо по немъ и не обрѣтоша его; яко же и Саулъ гони Давыда, но Богъ избави и, тако и сего Богъ избави из руку поганыхъ. А они вси держими бяху твердо и стерегоми и потвержаеми многими желѣзы и казньми. Се же издѣя ся грѣхъ ради нашихъ, зане умножиша ся грѣси наши и неправды. Богъ бо казнить рабы своя напастьми различьными, огнемь и водою и ратью и иными различными казньми. Хрестьанину бо многыми напастьми внити въ царство небесное. Согрѣшихомъ, казними есмы; яко створихомъ, тако и прияхомъ, но кажеть ны добрѣ Господь нашь. Но да никто же можеть рещи, яко ненавидить насъ Богъ! Не буди то. Кого тако любить (Богъ), яко же ны възлюбилъ есть, и страсть приятъ насъ ради, да ны избавить отъ неприязни?» (Лавр., стор. 379). Отся реляція дає Ігореві лише кілька днів, щонайбільше тижнів, неволі, хотя тяжка рана, яку він одержав у ліву руку, вимагала, мабуть, довшого лічення. Нема потреби приймати за правду й те, що інших князів, полонених у битві, держали гірше, ніж Ігоря, в кайданах або навіть у фізичних муках. Можливо, що по втеці Ігоря їх положення на якийсь час погіршилося, але не забуваймо, що Ігорів син Володимир уже весною 1187 р. був свобідний і повінчався в Новгороді з дочкою половецького хана Кончака, з якою під час своєї неволі прижив дитину, та й другий його син Святослав рівночасно оженився з Ярославою, дочкою Рюрика Ростиславича (Іпат., стор. 443). Правдоподібно тоді ж вийшов на волю також брат Ігоря Всеволод і всі недобитки руського війська. Чи був Кончак на тім вінчанні, невідомо. Остатню згадку про нього маємо під р. 1187 ось у якій формі: «В то же лѣто воева Концакъ по Руси с Половци; по семь же начаша часто воевати по Руси в черниговской волости. И на ту осень бысть зима зла вельми, такои же в нашу память не бывало николиже» (Іпат., стор. 439—440). Сей текст не дає певності, чи мова тут про

початок, чи про кінець р. 1187. Та що події того року в тім літописі зложені в хронологічнім непорядку, очевидно, з різних механічно зложених записок (1. війна Святослава з половцями в початку весни і смерть Володимира Гліб овича д[ня] 18 цвітня (по Лавр. [стор.] 385 він умер д[ня] 18 марта); 2. смерть Бориса, Всеволодового сина, без дати; 3. вищенаведена згадка про Кончака зі згадкою про зиму на ту (минулу) осінь; 4. зимовий похід Святослава з Рюриком, ударемнений; 5. смерть князя Мстислава 3 мая; 6. затьма сонця з д. 15 вересня; 7. смерть галицького князя Ярослава з д. 1 жовтня; 8. уродження сина в Рюрика восени; 9. весілля Всеволодової дочки Верхуслави «с велика дни» та її вінчання д. 8 мая; 10. того самого тижня вінчання обох синів Ігоревих),то можна догадуватися, що Кончак або згиб у війні, або пропав безвісти в часі походу серед незвичайно острої зими з р. 1186 на 1187. Можливо, що тільки з його смертю стало можливим визволення руських бранців із неволі.

Після нещасливого походу в р. 1185 маємо аж під р. 1191 записку в Київськім літописі про два походи Ігоря на половців. «Въ лѣто 6699 сдумавъ Игорь с братьею ити на Половци, и шедше ополониша ся скотомъ и конми, и возвратиша ся во свояси. И опять на зиму ходиша Олговичи же на Половци: Игорь с братомъ со Всеволодомъ, в Святославъ пусти три сыны, Всеволода, Володимера, Мьстислава, а Ярославъ пусти своєго сына Ростислава, а Олегъ Святославичь пусти сына Давыда, и ѣхаши до Оскола. Половцем же бысть вѣсть на ня, и пустиша вѣжа назадъ, а сами совокупивше ся ждуть ихъ. Олговичи же не могущи ся с ними бити заложивъше ся нощью идоша прочь. Половци же освѣтивъше ся и не узрѣша ихъ, и гонивше ся по нихъ и не постигоша их» (Іпат., стор. 452—453). Як бачимо, перший із тих походів, у якім не було ніякого бою, можна назвати простим грабівництвом, а другий був щонайменше легкомисний, бо, зустрівши ворогів і не чуючи себе в силі поборотися з ними, руські князі раді були, що втекли без ніякої страти.

Під роком 1194 маємо згадку про Ігоря, що його разом із Всеволодом та Ярославом чернігівським покликав київський князь Святослав до Рогова на нараду в справі заду маного ним походу на Рязань. Перебігу тої наради не знаємо, а до походу не дійшло, а Святослав умер у Києві в липні того самого року (Іпат., стор. 456—457).

В році 1198 настає зміна в житті Ігоря. «Преставися,— читаємо в літописі під тим роком,— черниговьский князь Ярославъ Всеволодичь. Епископъ же, игумени и сыновци его спрятавше тело его честно и положиша во церькви святаго Спаса во епископьи. И того ради седе на столѣ его благовѣрный князь Игорь Святославличь» (Іпат., стор. 474). Його смерть нотує коротко Лавр., стор. 396 під роком 1202, називаючи його князем чернігівським.

Писано д[ня] 22—27 вересня 1914

II. ОТЕЦЬ ІГОРЯ СВЯТОСЛАВ ОЛЬГОВИЧ

Отець Ігоря Святослав Ольгович розпочав свое князювання в Новгороді Великім у р. 1138, коли новгородці прогнали свого князя Всеволода Мстиславича, а його ввели до себе (Іпат., стор. 215). Докладніше про се написано в першім Новгородськім літописі, де під 6647 роком читаємо: «Въ то же лѣто приде Новугороду князь Святославъ Олговичь изъ Чернигова отъ брата Всеволодка мѣсяця іюля въ 19, преже 14 каланд августа въ недѣлю на сборъ святыя Еуфиміѣ в ...[1] дне, а лунѣ небеснѣи въ 19 день. Въ то же лѣто ожени ся Святославъ Ольговичь Новѣгородѣ и вѣнця ся своими попы у святого Николы, а Нифонту его не вѣньца ни попомь на сватбу ни церенцемъ (ити не) дасть глаголя: «Не достоить ея пояти» (Новг. I, стор. 34—35). Чому не до вподоби була Святославова женячка, мабуть, із якоюсь новгородянкою новгородському архієпископові, невідомо.

З його князювання в Новгороді Великім записано зараз під тою першою звісткою другу: «В то же лѣто стрѣлища князя милостьници Всѣволожи, нъ живъ бысть» (там же, стор. 35). Очевидно, становище Святослава в Новгороді було дуже непевне й прикре, коли проти нього був архієпископ і сторонники його попередника.

Найважнішою подією його князювання в В[еликім] Новгороді була війна зі Псковом у р. 1138, про яку читаємо: «Въ то же лѣто приде князь Мьстиславиць Всѣволодъ Пльсковоу хотя сѣсти опять на столе своемъ Новѣгородѣ, позванъ отаи новгородьскыми и пльсковьскыми моужи, приятели его: «Поиди, княже, хотять тебе опять». И яко оуслышано бысть се, яко Всѣволодъ Пльсковѣ съ братомь Стопълкомь,

[1] Пропуск у рукопису.— *Ред.*

и мятежь бысть великъ Новѣгородѣ, не въсхотѣша людье Всѣволода. И побѣгоша дроузии къ Всѣволодоу Пльсковоу. И възяша (Новгородци) на разграбленіе домы ихъ, Коснятинѣ, Нѣжатінъ и инѣхъ много. И еще же ищюще то, кто Всеволодо-приятель (отъ) бояръ, тъ имаша на нихъ нѣ съ полоуторы тысяце гривнъ и даша коупцемъ кроутити ся на воиноу; нъ сягоша и невиноватыхъ. По томь же Стославъ Олговиць съвъкоупи всю землю новгородьскоую и брата своєго приведе Глѣбъка съ Коуряны (и) Половци, идоша на Пльсковъ прогонитъ Всѣволода. И не покориша ся Пльсковици имъ ни выгнаша кнзя от себе, но бяхоуть ся оустерегли, засекли осекы всѣ. И съдоумавъше кнзь и людіе на поути въспятиша ся на Добровьнѣ, и еще рекъше: «Не проливаиме кръви съ своєю братьею, нѣгли Бъ оправить своимь промысломь» (Новг. I, стор. 35—37). Зараз під слідуючим роком читаємо в тім самім літописі лаконічну записку: «В то же лѣто выгнаша кнзя Стослава сна Ольгова из Новагорода мсця априля 17 в нед. 3 поста, сѣдевъша 2 лѣта бес трии мсць» (Новг. I, стор. 38). Де в чому докладнішу відомість має Іпат. під р. 1139, де читаємо: «В се же лѣто выгнаша Новгородьци Святослава Ольговича, и прияша и Смолнане, а Ростислава Гюрдевича Новгородци посадиша у себе» (Іпат., стор. 216). Недокладно щодо дати подає ту саму відомість Лавр., де читаємо: «Тоє же зимы выгнаша Новгородци Олговича из Новагорода, а Гюргевича пояша Ростислава княжить у себе» (стор. 289), відомість остільки недокладна, що цвітень у всякім разі числиться до весни, хоч буває й холодний.

Вищенаведена відомість Іпат., що Святослав із Новгорода пішов до Смоленська, остільки недокладна, що Святослав опинився в Смоленську не як князь, а як в'язень. Про се читаємо в Новг. I під роком 1139 ось що: «А Святославлюю прияша Новѣгородѣ съ лоутьшими моужи, а самого Стослава яша на поути Смолняне и стрѣжахоуть єго на Смядинѣ въ манастыри, яко же и женоу єго Новегородѣ оу стоє Варвары въ манастыри, жидоуще оправы Яропълкоу съ Всѣволодкомь» (Новг. I, стор. 38—39). Ярополк був тоді великий князь у Києві, а Всеволодко — Святославів попередник на князівстві в Новгороді. Ярополк не міг розсудити спору між двома претендентами на володіння в Новгороді, бо вмер д[ня] 18 лютого 1139 р.

Під роком 1148 читаємо в Новг. І: «И послаша ся Новгородци Кыеву по Стослава по Олговиця, заходивъше ротѣ, и бѣ мятежь Новѣгородѣ, а Стославъ дълго не бяше. В то же лѣто вьниде кнзь Стославъ Олговиць Новоугородоу, и сѣдѣ на столѣ мсу декяб. въ 25» (стор. 40). Про те саме й під тим самим роком читаємо докладніше в Іпат.: «В се же лѣто выгнаша Новгородци Гюргевича Ростислава, и испросиша у Всеволода (що тоді став був великим князем у Києві) брата Святослава (въ) Новъгородъ, и посадиша Новѣгородѣ По малѣ же времени почаша въставати Новгородци и вѣче на Святослава про єго злобу. Онъ же узрѣръ, оже воставають нань Новгородъци, посла къ брату Всеволоду река ему: «Тягота, брате, в людехъ сихъ, и не хочю в нихъ быти. А кого тобѣ любо, того посли вонь». И посла к нимъ Ивана Воитишича, прося у нихъ мужь лѣпшихъ, и поимавъ ѣ приведе къ Всеволоду. И хотяшеть (Всеволодъ) послати сына своєго Святослава, и слышавъ, оже въсташа Новгородци въ вѣчи и избивають приятелѣ Святославлѣ про єго насилие. И съпръяя ему кумъ гысячкой єго (рече): «Княже, хотять тя яти». Онъ же убоявъ ся и бѣжа ис женою и съ дружиною своєю на Полтескъ Смоленьску. И се слышавъ Всеволодъ не пусти сына своєго Святослава, ни мужий новгородьскыхъ, иже то бы привелъ к собѣ. И прислаша Новгородцю епископа с мужи своими къ Всеволоду рекуче: «Дай намъ сынъ твой, а Святослава не хотемъ». И посла къ нимъ сынъ свой Святославъ. И бывшю ему в Черниговѣ Новгородци сдумавше рекоша Всеволоду: «Не хочемъ сына твоєго ни брата, ни племени вашего, но хочемъ племени Володимера». Всеволодъ же се слышавъ посла по нихъ, вороти я и епископа с ними и удержа ѣ со епископомъ, рекоша бо тако: «Дай ны шюрина своєго Мьстиславича». Всеволодъ же не хотя перепустити Новагорода Володимерю племени призва шюрина своя, да има Берести и река: «Новагорода не березѣта, ать сѣдять сами о своєй силѣ! (Ни) кде (бо) князя не налѣзуть». А Новгородци же держа у себе зиму же и лѣто и съ епископомъ» (Іпат., стор. 219—220).

Змушений утікати з Новгорода, Святослав не вдержався в Смоленську, але пішов далі «в Русь», як тоді par excellence[1] називали теперішню Україну. Про се читаємо під р. 1141:

[1] Переважно (*франц.*).— *Ред.*

«Бѣжащю же Святославу из Новагорода, идущю в Русь къ брату, и посла Всеволодъ противу еми и рече: «Брате, поиди сѣмо». Святославъ же ѣха к нему из Стародуба, и не улади(в)ся с нимъ о волостехъ иде Святославъ Курьску, бѣ бо и Новѣгородѣ сѣдя Сѣверьскѣ» (Іпат., стор. 221).

Новгород-Сіверський і Курськ були, очевидно, його родові маєтності чи радше його батьківський наділ, яким він відтепер користувався до смерті й який поділив між своїх синів Ігоря й Всеволода.

У р. 1144 Святослав помагає свому брату Всеволодові в поході на галицького князя Володимирка «Многоглаголивого», який, як жартом сказано в літописі з приводу того походу,

«Переди много глаголивъ,
А послѣди много заплативъ».
(Іпат., стор. 225—226)

В слідуючім році 1145 бачимо його учасником фамілійної ради у Всеволода в Києві, а потім учасником походу трьох князів у Польщу (Іпат., стор. 227). В р. 1146 він лишається намісником Всеволода в Києві на час, коли Всеволод із іншими князями йде другим походом на Галич (Іпат., стор. 228). По тім нещасливім для нього поході він вернув до Києва, розболівся і вмер д[ня] 1 серпня, і тут трафилася Святославові притичина, що він мало що не став київським князем разом із братом своїм Ігорем. Про се маємо просторе оповідання в Іпат., стор. 229—232 і коротеньке в Лавр., стор. 297. Із першого виймаю тільки те, що торкається Святослава: «Въ утрии же день прѣстави ся Всеволодъ мѣсяца августа въ 1 день. Игорь же ѣха Киеву и созва Кияны вси на гору на Ярославль дворъ, и цѣловаша к нему хрестъ. И пакы скупиша ся вси Кияне у Туровы божницѣ и послаша по Игоря рекуче: «Княже, поѣди к намъ». Игорь же поемъ брата своего Святослава и ѣха к нимъ. И ста съ дружиною своею, а брата своего Святослава посла к нимъ у вѣче. И почаша Кияне складывати вину на тиуна на Всеволожа на Ратьшу и на другаго тиуна Вышегородьского на Тудора рекуче: «Ратьша ны погуби, а Тудоръ Вышегородъ. А нынѣ, княже Святославе, цѣлуй намъ крестъ изъ братомъ своимъ: аще кому насъ будеть обида, го ты прави!» Святослав же рече имъ: «Язъ цѣлую крестъ за братомъ своимъ, яко не будеть вы насилья никоторого же, а се вамъ и тивунъ по вашей воли». Святославъ же съсѣдъ с коня и на томъ цѣлова

хрестъ к нимъ у вѣчи. Кияне же вси съсѣдше с коньи начаша молвити: Братъ твой князь и ты!» И на томъ цѣловаша вси Кияне хресть и с дѣтми, оже подъ Игоремъ нельзѣ ити ни подъ Святославомъ. И Святославъ поима длутшиѣ мужѣ Киянѣ і ѣха с ними брату своєму Игореви и рече: «Брате, на томъ азъ цѣловалъ к нимъ хрестъ, оже ти я имѣти, въ правду и любити». Игорь же съсѣдъ с коня и цѣлова к нимъ крестъ на всей ихъ воли и на братьни, и ѣха на обѣдъ. Они же устремиша ся на Ратьшинъ дворъ грабить и на мѣчьникы. И посла к нимъ Игорь брата своєго Святослава съ дружиною, и одва утиши» (Іпат., стор. 229—230).

Обом братам Ольговичам перебив дорогу переяславський князь Ізяслав Мстиславич, внук Володимира Мономаха, якого запросили кияни на князівство, не злюбивши собі Ольговичів. Кияни запевнили Ізяслава, що в разі битви перейдуть на його бік, «къ Игореви же и къ брату его Святославу почаша лестью молвити рекуче: «Поѣди противу Изяславу!» Игорь же съ братомъ Святославомъ възрѣста на небо и рекоста: «Изяславъ цѣловалъ крестъ к нама, яко не подъзрѣти Києва». И прииде Изяславъ ко валови, идѣже есть Надово озеро у Шелкова борку, и ту ста полкы подлѣ валъ съ сыномъ своимъ Мъстиславомъ. Кияне же особно сташа у Олговы могылы многое множьство. Стоящимь же ѣще полкомъ межи собою, и видивъ Игорь и вси єго вои, оже Кияне послявше ся и пояша у Изяслава тысячкого исъ стягомъ и приведоша и к собѣ, и по томъ переѣхавше Берендичи чересъ Лыбѣдь и взяша Игореви товары передъ золотыми вороты и подъ огороды,— и то видивъ Игорь рече брату своєму Святославу и сыновцю своєму Святославу Всеволодичю: «Поѣдите, брате, въ своя полкы, а како ны с ними Богъ разсудить». И Улѣбови тысячкому своєму и Иванови Воитишичю тако же рече: «Поѣдита въ своя полкы!» И проѣхавъ же Улѣбъ въ свой полокъ, тако же Иванъ, и поверга стязы и поскоти къ жидовьскымъ воротомъ. Видивъ же то Игорь и Святославъ и сыновець єго Всеволодовичь, не смятоша ся, но поидоша противу Изяславу. И нѣлзѣ бѣ имъ доѣха(ти) Надовомъ озеромъ, и поидоша на верхѣ озера, и ту быша имъ пророви отъ озера, а друзии отъ Сухоѣ Лыбеди, и ту ся стѣсни(ша) полци, и бѣ имъ в томъ пакость и оточина: въѣхаша Берендичи взадъ полку съ саблями и почаша я сѣчи. И ту побѣже Игорь и Святославъ въ Слудовы Дорогожьчьския. Изяславъ же съ Мьстиславомъ сыномъ своимъ и съ своєю дружиною въѣха в нѣ

в бокѣ имѣ и начаша сѣчи. И разлучишась другъ отъ друга, и съ Игоремь же не бѣ кто отлучася, и вбѣже Игорь в болото Дорогожичьское, и угрязе подъ нимъ конь, и не може ему яти, бѣ бо ногама боленъ. А Святославъ, братъ его, бѣжа на устье Десны за Днѣпръ, а Всеволодичь Святославъ вбѣже в Киевъ къ святѣи Орини в манастырь, и ту и яша. И идоша до нихъ до Вышегорода и до Днепра, до устья Десны и до перевоза до кыевьского сѣкуще я, а другыя въ водѣ избиваху, и многимъ падение бысть» (Іпат., стор. 231—232).

Далеко коротше оповідає ті події Лавр. (Володимирський літопис), який смерть Всеволода кладе на д[ень] 30 липня, а далі оповідає ось що: «И вниде Игорь въ Кыевъ, и не годно бысть людемъ, и послаша ся Переяславлю къ Изяславу рекуще: «Поиди, княже, хочемъ тебе!» И слышавъ же се Изяславъ сжали ся и поиде с дружиною своею и с Переяславци, вземъ молитву въ святѣмъ Михаилѣ у епископа Еуфимья; и перешедъ Днѣпръ поиде. И приде к нему Берендѣевъ нѣколико, и пришедъ ста на Желяни: Игорь же поиде противу ему с братомъ своимъ Святославомъ, и бывшимъ имъ у Олговы могилы, и не доѣхавше Угорь с братомъ Изяслава побѣгоста, и бѣжачихъ изъмаша, а другихъ избиша, а ини истопоша в водахъ, а друзыѣ изъимаша в городѣ. Се же есть пособьемъ божьимъ и силою честнаго креста и заступлениемъ святаго Михаила и молитвами святыя Богородица[1]; се же бысть мѣсяца августа въ 13 день» (Лавр., стор 297). Прочитавши обі реляції, відразу бачимо, що друга не дає майже нічого важного, крім не означеної ближче місцевості Желянь, та при тім незалежна від першої і доповняє лиш одною важною подробицею, точною датою для битви, фатальної для Ігоря Ольговича. Для доповнення відомостей про обох братів Ольговичів у той момент подаю ще ось що з тої самої записки: «И по четырехъ днехъ емше Игоря в болотѣ приведоша к нему (Изяславу), и посла и в манастырь на Выдобычь, а оттудѣ Переяславлю, и всадиша и в порубъ у святаго Іоана и приставиша к нему сторожѣ,— и тако сконча ся власть Игорева». А братъ его Святославъ убѣжа Новугороду с малою дружиною» (Лавр., стор. 297—298).

[1] Отсе побожне речення повторено дослівно при іншій нагоді, але в тім самім оповіданні про початок князювання Ізяславового в Києві в Іпат., стор. 233. Воно вказує на переяславську редакцію сього оповідання.

Тепер Святослав стає центром дуже неблагоподобної війни між Ольговичами й Мономаховичами, що тяглася від серпня 1146 до серпня 1148 і в головнім джерелі, Київському літописі, займає стор. 233—237, при чім треба додати, що в двох місцях (стор. 236 і 237) у тексті оповідання маємо прогалини по сім рядків рукопису. З тої просторої реляції виймаю лиш ті уступи, що торкаються Святослава; се додасть оповіданню прозорості, якої не має реляція задля великого множества епізодів та подробиць.

По погромі Ігоря й Святослава біля Києва д[ня] 13 серпня 1146 р. «Святославъ же вбѣжа в Черниговъ с маломъ дружины, посла ся ко братома, рече Володимиру и Изяславу: «Стоита ли, брата, у хрестномъ цѣловании, еже (р[укопис]: се) есми цѣловали на пятомъ дни?» Они же рѣста: «Стоивѣ». И рече имъ Святославъ: «Се вамъ оставливаю Къстяжка, мужа своего, ачеть вама та их собѣ». А самъ ѣха Курьску уставливать людий, и оттуда Новугороду приде. И почаста Давыдовича (оба вищеназвані чернігівські князі) думати (нараджуватися) отаи Святославля мужа. Бысть же к Късняткови (той сам вищеназваний Костяжко), мужю Святославлю, оже Давыдовича думаета яти брата своего Святослава, и присла Коснятко ко князю своему река: «Княже, думають о тобѣ, хотять яти. Аче по тя и прислета братья, не ѣзди к нима!» (Давыдовича же) посласта ся къ Изяславу (рекуче): «Игорь како тобѣ золъ былъ, тако и нама, а держи твердо!» А къ Святославу посласта (и) рекоста: «Поиди из Новагорода Путивлю, а брата ся Игоря лиши». Святославъ же рече: «Ни волости хочю, ни иного чего, развѣ толико пустите ми брата!» Они же рекоста: «Цѣлуй к нама крестъ, яко не просиши брата, ни его взищеши, а волость держи!» Святославъ же прослезивъ ся рече, послався къ Юрьеви у Суждаль: «Брата ми Всеволода Богъ почлъ, а Игоря Изяславъялъ. А поиди в рускую землю Києву, милосердовавъ ми налѣзи брата, а язъ ти сдѣ надѣя ся Бозѣ и силѣ животворящаго хреста, буду помощникъ».

Въ то же веремя, Божьемъ милосердьемъ, прибѣже отъ стрыя Святославичь Володимиръ, Ярославль внукъ, къ Святославу Новугороду, и тогда с полку прибѣже к нему Иванъ Берладникъ. В то же веремя посла Святославъ в Половцѣ ко уемъ своимъ, и приде ихъ к нему вборзѣ 300. Давыдовиче же рекоста: «Се есвѣ зачала дѣло зло, а свершивѣ до конца братоубиство! Поидивѣ, искоренивѣ Свято-

слава, и переимевѣ волость его!» Сгадаша же, то и въспросиша Изяслава ити на Святослава Новугороду.

Томъ же лѣтѣ ходи Изяславъ къ Давыдовичема на снемъ и рече има: «Поидита на Олговича на Святослава!» И посла с нима сына своєго Мьстислава съ Переяславци и съ Берендѣи, рекъ имъ: «Идите нань! Оже передъ вами не выбѣгнеть, станьте же около єго. Аче вы ся сътрудите, а я пакъ цѣлъ приду к вамъ и стану около єго, а вы домовь поидете».

И придоша Новугороду, и пришедше сташа у переспы, оттуда идоша стрѣлци ис товаръ къ граду къ вратомъ черниговьскимъ и ту биша ся много. Утрѣи же день исполчиша ся и придоша къ вратомъ Курьскимъ. И посла Мьстиславъ Изяславичь к Володимиру и къ Изяславу Давыдовичема и рече има: «Братъ ваю а мой отець тако реклъ: «Къ городу же не приступайте, доколѣ же приду азъ, а како же угадаємъ, тако створимъ». Она же рекоста тако: «Аже тако братъ велѣлъ, и тако учинимъ». И не доидуча пакы града стаста близъ. И съѣхавша ся Володимиръ (и) Изяславъ Давыдовича и Мьстиславъ Изяславичь, вси на мѣсто, и пустиша стрѣлцѣ свои къ граду, и хрестьяныя и Берендѣя, а сами сташа полкы и начаша ся бити. И бысть налога велика гражаномъ, и вбодоша я въ врата острожная, и много бѣ у нихъ убитыхъ и ураненыхъ. В той же свадѣ убиша Дмитра Жирославича и Андрѣя Лазоревича. Бившимъ же ся имъ и до вечера, и оттуда шедше сташа у Мелтековѣ селѣ, и оттуда послwoвше и заграбиша Игорева и Святославля стада в лѣсѣ по Рахни, кобылъ стадных 3 000, а конь 1 000. Послawше же по селомъ пожгоша жита и дворы» (Іпат., стор. 233—235). Ся перша війна Давидовичів зі Святославом виглядає на чисту напасть без ніякої політичної думки. Остатнє наведене речення, як також те, що наведу зараз далі, дає деяке поняття про заможність тогочасних руських князів.

«В то же веремя посла ся Святославъ къ Гюргеви и цѣлова к нему кресть Гюрди, яко искати єму брата Игоря. И поиде Дюрги в помочь єму. Услышавши же Изяславу, яко Гюрги идеть в помочь Святославу, и посла ся Изяславъ Мьстиславличь полемъ к Ростиславу Ярославличю у Рязань, а самъ Изяславъ всѣде на конь, на Святослава к Новугороду иде, идѣ же бѣ(ша) Володимиръ и Изяславъ Давыдовича и сынъ єго Мъстиславъ. И послушавъ же Изяслава Мьстиславлича Ростиславъ, и поча стеречи волости єго. Дюрдеви же бысть вѣсть, оже Ростиславъ воюєть волость

єго, и пусти Дюрги сына своєго Иванка къ Святославу, а самъ узврати ся ис Козельска. Иванкови же Дюревичю пришедшю в Новгородъ Святославу, и да єму Курескъ ис Посемьємъ, а съ мужьми своими сгадавъ попина своєго посла къ Давыдовичема рекъ им: «Брата моя, се єста землю мою повоєвали и стада моя и брата моєго взяли, жита пожьгли и всю жизнь погубили єста» (Іпат., стор. 236). На тім у рукописі уривається оповідання. В прогалині, що відповідає сімом рядкам рукопису, повинен міститися кінець письма Святослава до Давидовичів і моралізація автора про напасливість тих князів, із якої в рукописі захова-лися лиш остатні слова: «по дьяволю научению». Потім іде дальше оповідання про грабівництво Давидовичів до спілки з великим князем Ізяславом: «Не бѣ то и еще до сыти, но и доста на Игорево селце, идеже бяше устроилъ дворъ добрѣ. Бѣ же ту готовизни много въ бретьяницахъ, и въ погребѣхъ вина и медовѣ, и что тяжкого товара всякого до желѣза и до мѣди, не тягли бяхуть отъ множества всего того вывозити. Давыдовича же повелѣста имати на возы собѣ и воємъ, и потомъ повелѣста зажечи дворъ и церковь святаго Георгия и гумно єго, в немъ же бѣ стоговъ девять сотъ» (Іпат., стор. 236). Давши такий яркий доказ варварства, Давидовичі пішли на Путивль, що також належав до Святослава. Путивляни спротивилися їм і піддалися аж тоді, коли під місто прийшов сам Ізяслав. Невважаючи на присягу, дану їм при капітуляції, він і тут допустився грабівництва. «И ту дворъ Святославль раздѣли на 4 части, и скотьницѣ, бретьяницѣ и товаръ, иже бѣ не мочно двигнути, и во погребѣхъ было 500 берковьсковъ меду, а вина 80 корчагъ. И церковь святаго Възнесения всю облупиша, съсуды серебреныя и индитьбѣ и платы служебныя, а все шито золотомъ, и кадѣлницѣ двѣ и кацьи, и єуангелие ковано и книзы и колоколы. И не оставиша ничтоже княжа, но все раздѣлиша, и челяди 7 сотъ.

И приде Святославу вѣсть, оже Изяславъ Мьстиславичь пришелъ и городъ єго взялъ и вся яже в немъ Святославле, и повѣда єму отца єго мужь, иже бѣ у Володимира, оже Изяславъ идеть и хочеть оступити (и) Новгородѣ. Святославъ же повѣдѣ Иванкови Гюргевичю, Иванови Ростиславичю Берладнику и дружинѣ своєй и Половцемъ дикымъ, уемъ своимъ Тюнракови Осулоковичу и брату єго Камосѣ: «Се на мя идеть Изяславъ Мьстиславичь, а промышляимы о собѣ!» Они же рекоша: «Княже! не стряпая поѣди!

Здѣ ти нѣ о чемъ быти, нѣ туть ни жита, ни что. Поѣди въ лѣсную землю, и оттудѣ ти ся близъ слати къ отцю своєму Гюргеви». И тако побѣже Святославъ из Новагорода Корачеву, дружина же єго одни по немъ идоша, а друзии же осташа (ся. Поиде же) и жена єго и дѣти с нимъ, и ятровь свою Игоревую поя со собою. Новгородци же сѣверьскыи дружи...» (Іпат., стор. 236—237). Оповідання уривається тут на половині слова, по чім у рукописі полишено прогалину на півсема рядків. Дальше оповідання переходить до походу Ізяслава Давидовича в погоню за Святославом. Читаєм там:

«И разъярив ся (Изяславъ) рече братьи своєй: «Пустите мя по немъ! Аче самъ утечеть мене, а жену и дѣти отъ него отъоиму, имѣнне єго въсхычю». И тако испросивъ ся у Изяслава у Мьстиславлича и у Володимира у брата своєго и поѣха поима у Изяслава Шварна и братьѣ дружину, иде ис Путивля на Сѣвьско и на Болдыжь, простѣ бо бѣ єму путь Корачеву. И ту прибѣгоша зажитници, яша бо у нихъ Берендичѣ три мужѣ. Увѣдавъ же Святославъ, оже пришли нань, и посла на нѣ дикыя Половцѣ, и яша у нихъ нѣколико Берендичь. Вѣсть бысть же Святославу, оже пришелъ нань Изяславъ Давыдовичь похваливъ ся, и перебралъ дружину у братьи, и безъ возъ пришелъ бѣ на конихъ въ трехъ тысячахъ. Святославу же бы из головы любо же дати жену и дѣти и дружину на полонъ, любо голову свою сложити. Святославъ же сгадавъ с братьєю и с Половци (и) с мужи своими, възря на Бога и на святую Богородицю, изииде въ срѣтоние єму въ день четвертокъ мѣсяца генваря въ 16 день, бѣ же въ тъ день Положение веригамъ святаго апостола Петра. И тако Богъ и сила животворящаго хреста погна я.

Изяславъ (же) Мьстиславичь и Володимиръ Давыдовичь послявша брата своєго Изяслава съ Шарномъ, и сама по немъ идоста. Прешедшимъ же имъ лѣсъ Болдыжь, и ту бяхуть стали обѣду, и прибѣже мужь къ Изяславу Мьстиславличю и рече єму: «Брата ти Изяслава побѣди Святославъ и дружину вашю». Изяславъ же то слышавъ Мьстиславичь ражеже сердце болма на Святослава, бѣ бо храборъ, крѣпокъ на рать, исполчи воѣ свои, поиде на Святослава Корачеву, и Давыдовичь Володимиръ с нимъ и Святославъ Всеволодичь с нимъ. Бѣжащая дружина срѣчахуть и възвращахуть ся опять Корачеву; Изяслава же долго не бы, оли полудни приѣха к нимъ. Иде же Изяславъ Мьстиславичь

и Володимирь Давыдовичь тотъ день весь, идоша оли до ночи Кърачеву, и сташа не дошедше Корачева. И бысть влягомо, и приде имъ вѣсть ис Корачева, оже Святославъ отъ приятелий слышавъ, оже Изяславъ Мьстиславичь идеть нань Кърачеву ис братьею, и воеваша у Корачева много, и бѣжа за лѣсъ у Вятичѣ Святославъ Олговичь (Изяславъ же) рече братома своима Володимиру (и) Изяславу Давыдовичема: «Чего єсти хотѣла волости, то вама єсмь взискалъ: ото Новгородъ и что Святославлѣ волости, то вама». А самъ възъврати ся Киеву и то рече: «Но же будеть Игорева в той волости, челядь ли, товаръ ли, то моє, а что будеть Святославлѣ челяди и товара, то раздѣлимъ на части». И тако створиша» (Іпат., стор. 237—239).

Кінець того походу, що протягся, як бачимо, до зими в початку 1147 року, оповідається в тім самім літописі після епізоду з постриженням тяжко хорого Ігоря в монахи в Києві ось що: «И Давыдовича идоста къ Добряньску, а Всеволодичь Святославъ в Корачевъ, и посла Козельску ко Святославу стръєви своєму рекъ єму: «Изяславъ ти Мьстиславичь пошелъ Києву, а Давыдовича съ Смоленскимъ Ростиславомъ хочета ити по тобѣ». И тако Давыдовича пришедша стаста Дъбряньскѣ, а Святославъ с Козельска иде до Дѣдославля, (потомъ) же иде Святославъ къ Осетру. И ту отступи єго Иванко Берладникъ къ Ростиславу смоленьскому князю, вземъ у Святослава 200 гривенъ серебра, 12 же гривни золота. Пришедшю же Святославу в Полтескъ городокъ, и ту присла єму Гюргий в помочь тысячю Бренидьецѣ дружины Бѣлозерьскоє. Святославъ же перебравъ дружину и хотѣ ѣхати съ Бѣлозерьци на Давыдовичю къ Дѣдославлю. И в то время поча изнемагати Иванко Гюргевичь и бысть болѣнъ велми..Святославъ же не ѣха отъ него, ни дружины пусти. Она же слышавша, оже Гюрги прислалъ к нему в помочь, и не смѣста по немъ ити, но съзваша Вятичѣ и рѣша имъ: «Се єсть ворогъ нама и вамъ. А ловите єго (да бы убити єго лестью и дружину єго избити, а имѣниє єго) на полонъ вамъ». И тако възъвратиста ся ис Дѣдославля» (Іпат., стор. 239—240). На закінчення літописного оповідання про той похід треба додати ще дві записки того самого літопису, поміщені невластиво під тим самим 1146 роком: «В то веремя Святославъ отпусти воѣ своє в Половцѣ мнози. В то же веремя престави ся Иванко Гюргевичь мѣсяца февраля въ 24 в понедѣльникъ на ночь масленоѣ недѣлѣ, а заутрии день приѣхаста надъ онь брата

два, Борисъ и Глѣбъ, и створиста плачь великъ. И тако съпрятавше тѣло єго идоша с нимъ Суждалю къ отцю съ жалостью. А Святославъ възврати ся (и) поиде у верхъ Окы, и пришедъ ста на устьи Поротве в городѣ Лобыньскѣ. И ту присла к нему Гюрги дары многы паволокою и скорою, и женѣ єго, и дружину єго одари повелику» (Іпат., стор. 240).

Перший епізод тої міжусобної війни тягнувся сім місяців, від початку серпня 1146 до кінця лютого 1147. Головними героями тої, з доброго дива імпровізованої війни можна назвати чернігівських князів Володимира й Ізяслава Давидовичів, із лінії Ольговичів, що завзялися знівечити свого стрия і вспіли при помочі київського в[еликого] князя Ізяслава Мстиславича, з лінії Владимировичів, ограбити його й вигнати з його волостей, не одержавши властиво ані одної побіди, а потерпівши одно безсумнівне поражения. Династична боротьба між Ольговичами й Владимировичами за київський стіл стоїть тут на заднім плані; її жертвою паде Ігор Ольгович, а його брат Святослав мусить перед своїми братаничами уходити на північ та шукати опіку суздальського князя Юрія Владимировича, сина Володимира Мономаха. На заднім плані сеї [війни] хита-єт[ься] ще противенство між Києвом і Суздалем. Путивляни, що хоробро оперлися нападові Давидовичів, піддаються повазі київського князя, а діяльна поміч кн[язя] Юрія не може вдержати Святослава в його волостях, але вдержує Давидовичів від дальшого переслідування свого стрия. Рабунок, доконаний на маєтках Ігоря й Святослава Ольговичів, позволяє нам досить докладно оцінити економічну силу удільних князів Південної Русі в половині XII в., їх велике польове, так сказати, фільваркове («дворове») хазяйство з масою коней, призначених для війни, з великим числом служби, з сотками стогів паші й збіжжя та зі складами дорогих металевих предметів та тканин у дворах, де не бракувало також і (...) з багато заосмотреними погребами (меди й вина) для багатих князівських гостин, на яких угощувано сотки й тисячі людей.

Той сам епізод оповідано коротко й недокладно в Лавр. ось якими словами: «В то же лѣто (1146) иде Изяславъ к Давыдовичема на снемъ и посла я на Олговича с сыномъ своимъ Мьстиславомъ; и поидоша к Новугороду и много зла створиша около Новагорода. И бѣжа Святославъ Корачеву, и посла по немъ Изяславъ Шварна и Изяслава Да-

выдовича, и взяша полона много у Корачева. Святославъ же воротився прогна нашѣ опять, а самъ бѣжа в Вятичѣ, и воротиша ся в своя си» (Лавр., стор. 298). В порівнянні з попереднім се оповідання можна назвати зовсім недоладним. Цікаве в нім тільки слово «нашѣ», яке вказує на місце походження того, що писав сю записку. А що зараз по тім реченні маємо ось яке: «Игорь же слышавъ, в порубѣ сый, оже идеть Изяславъ на брата єго, домоли ся послався къ Изяславу глаголя: «Єда быхъ ся постриглъ». И повелѣ Изяславъ постричи и епископу переяславскому Еуфимию, и пришедъ постриже и мѣсяца генваря въ 5 день»,— де постриження Ігоря без потреби мотивовано політикою Ізяслава та перенесено до Переяслава, коли направду воно було спричинене тяжкою недугою Ігоря та доконане в Києві, то можна догадуватися, що се оповідання писав переяславець, приближений до Ізяслава.

Не зайвим буде додати тут також те, що про ті події подає Новг. I під р. 1146: «Прѣстави ся въ Роуси Всѣволодъ мсца июля, и сѣдѣ на столѣ єго брат Игорь, и сѣдѣ 2 нед. И негодовахуть єго люде, и въздаша вѣсть къ Изяславоу Мьстиславичю Переяславлю, и приде съ воини (и) биша ся. И поможе Бъ Изяславу, и сѣде Изяславъ на столѣ, и Игоря самого яша 5 днь по поноищи и пороубиша и. А на осень вымоли ся постричь ся, и постриже ся» (Новг. 1, стор. 47—48). Тут цікаве хіба те, що Ігоревого князювання в Києві було всього два тижні, що справді зовсім згідне з реляцією Київського літопису.

Оповідання про події 1147 року починається в Київському літописі великим постом, коли князеві суздальському Юрію захотілося напасти на волості Великого Новгорода. «А ко Святославу присла Юрьи, повелѣ єму смоленьскую волость воєвати. И шедъ Святославъ и взя люди Голядь верхъ Поротве, и тако ополониша ся дружина Святославля. И прислався Гюрги и рече: «Приди ко мнѣ, брате, в Москову!» Святославъ же ѣха к нему съ дѣтятемъ своимъ Олгомъ в малѣ дружинѣ, поима съ собою Володимира Святославича. Олегъ же ѣха на передъ къ Гюргеви и да єму пардусъ (шкуру леопарда, виправлену та підшиту для підкладання під сідло коню). И приѣха по немъ отець єго Святославъ и тако любезно цѣловаста ся въ день пятокъ на Похвалу святѣй Богородици, и тако быша весели. На утрий же день повелѣ Гюрги устроити обѣдъ силенъ и створи честь велику

имъ, и да Святославу дары многы съ любовию и сынови єго Олгови и Володимиру Святославичю, и муже Святославлѣ учреди, и тако отпусти и. И обѣща ся Гюрги сына пустити єму, яко же и створи. Святославъ же оттуда възврати ся к Лобыньску. И оттуду иде къ Нериньску, и перешедъ Оку и ста. И бысть к Велику дни на веребницю, и ту престави ся добрый старець Петръ Ильичь, иже бѣ отца єго мужь, уже бо отъ старости не можаше ни на конь всѣсти, бѣ єму лѣтъ 90» (Іпат., стор. 240—241).

Про сю незвичайну гостину варто завважити, що вона була першим подекуди публічним актом, який відбувся в Москві, про яку першу згадку знаходимо в першім Новгородськім літописі під р. ...[1] з додатком, що вона первісно звалася Кусково (Новг. І, стор...[1]), друге те, що гостина відбулася в великий піст, а третє те, що гостинний князь суздальський не задержав своїх любих гостей на недалекі вже великодні свята, але погостивши їх [днів] два, відправив бездомних і беззахисних у чужу для них область.

Весною того самого 1147 р. Святослав при помочі Юрія та половців починає відвойовувати свою батьківщину. Про се в Київськім літописі читаємо ось що: «Святославъ же пришедъ ста у Нериньска (Рязанської області), и тогда придоша к нему посли ис Половець отъ уєвъ єго съ Василемъ Половчиномъ, 60 чади прислали ся бяхуть тако рекуче: «Прашаємъ здоровья твоєго, а коли ны велишь к собѣ со силою прити?» В то же веремя прибѣгоша изъ Руси дѣцкы и повѣдаша єму Володимира в Черниговѣ, а Изяслава у Стародубѣ. Святославъ же приде къ Дѣдославлю, и ту придоша к нему друзии Половцѣ, Токсобичи, и пристави к нимъ Судимира Кучебича и Горѣна, и посла я на Смоляны, и повоєваша верхъ Угры. В то же веремя выбѣгоша посадници Володимери (и) Изяславли (обох Давидовичів) из Вятичь, изъ Бряньска и изъ Мьченьска и изъ Блеве. И оттуда (Святославъ) иде Девягорьску, иде заемъ вси Вятичи и до Брянескъ и до Воробиинъ, Подесенье, Домагощь и Мценескъ. В то же веремя придоша к нему Бродничи и Половци придоша к нему мнози, уеве его. В то же веремя Изяславъ Давыдовичь из Новагорода иде Чернигову. В то же веремя приде Гюргьвичь Глѣбъ ко Святославу Девягорьску, и оттуда идоша Мьцьнеску (съ) Святославичемъ и съ Гюргевичемъ и с Половци. И ту даявъ

[1] Пропуск у рукопису.— *Ред.*

имъ дары многы, и поиде къ Крому граду на Изяславича. И въспадши угониша и посли отъ Володимира Давыдовича и отъ Всеволодича рекуче: «Не имѣй на ны о томъ жалобы, но будемы вси за одинъ мужь! И не помяни злобъ нашихъ, а крестъ к намъ цѣлуй, а отчину свою възми, и что єсми взяли твоєго, а то ти възворотимъ». И цѣловаша крестъ, и не управиша.

Того же лѣта посла(ши) Володимиръ (и) Изяславъ Давыдовича изъ Чернигова послы къ Изяславу, князю Киевьскому река: «Брате, се заялъ Олговичь Святославъ волость мою Вятичѣ. Поидивѣ на нь! Аже и проженевѣ, то поидевѣ на Дюрдевъ Суждаль, любо съ нимъ миръ створимъ, любо ся с нимъ бьемъ» (Іпат., стор. 242—243). Маємо тут зразок дволичної політики братів Давидовичів, яка зараз по тім виявилася ще яркіше. Ізяслав рішається іти з ними. Святослав Всеволодич, досі четвертий у тій спілці, який за те від Ізяслава одержав Божеськ, Межибожжя й Котельницю, уділ над Богом, проситься у Ізяслава, аби пустив його перед собою до Чернігова, бо «тамо ми жизнь вся», се значить награбовані минулого року достатки. Ізяслав пускає його, а сам скликає своїх бояр, дружину та киян на нараду й викладає їм свій план «поити на Гюргя на стрыя своєго и на Святослава к Суждалю, зане же приялъ ворога моєго Святослава Олговича». На те відповіли кияни: «Княже, не ходи на стрыя своєго! Лѣпше ся с нимъ улади, (а) Олговичемъ вѣры не ими ни с ними ходи в путь!» Ізяслав покликається на те, що вони присягли йому й він хоче додержати їм слова, а кияни відповідають: «Княже, ты ся на насъ не гнѣвай! Не можемъ на Володимире племя рукы възняти». На се князь відповів рішучо: «А тотъ добръ, кто по мнѣ поидеть». І, зібравши багато війська, рушив у похід, а дійшовши до Русотин, вислав свого боярина Уліба до Чернігова, аби розвідав, як стоїть діло. Уліб вернув незабаром і приніс Ізяславові таку новину: «оже єго отступили князи черниговськии и цѣловали нань хрестъ». Інші приятелі донесли йому також із Чернігова осторогу: «Княже, не ходи оттолѣ никамо! Ведуть тя лестью, хотять убити любо яти (тя) во Игоря мѣсто. А хрестъ ти цѣловали къ Святославу Олговичю, оттолѣ послали ся къ Гюргеви съ хрестомъ, на него же с тобою сдумавше» (Іпат., стор. 243—244).

Пізнавши чорну зраду Давидовичів, Ізяслав поперед усього через свого посланця змусив їх до поновлення прися-

ги на вірність йому, а потім до признання, що вони зламали ту присягу, й тоді «поверже имъ грамоты хрестныя», що значило виповідження війни. Рівночасно він зажадав помочі від свого брата Ростислава, а також, не вертаючи до Києва, повідомив про все намісника, свого брата Володимира, митрополита Клима та тисяцького Лазоря та велів їм повідомити про все киян. Кияни за порадою одного свого речника заявили готовість іти за своїм князем проти зрадників, але поперед усього завзялися вбити Ігоря, задля якого вковано ту інтригу. Невважаючи на спротивлення князів і митрополита, вони поставили на своїм і вбили Ігоря д[ня] 19 вересня в п'ятницю і ще по смерті зневажили його тіло. Просторий і дуже драматичний, хоч декуди, в промовах Ігоря до черні трохи стилізований опис сього вбійства маємо в Іпат., стор. 246—250.

Вість про смерть Ігоря дійшла також до Святослава. «Володимиръ же (Давидович) посла къ Святославу Олговичю и повѣда ємy: «Брата Игоря убили». Онъ же съзва дружину свою старѣишюю и яви имъ и тако плака ся горко по братѣ своємъ. И в то веремя приде к нему Глѣбъ изъ Суждаля Гюргевичь, и придоста къ Курску. Мьстиславъ же (Ізяславич) слышавъ, оже идеть Гюргевичь съ Святославомъ Олговичемъ нянь къ Курьску, и повѣдѣ Куряномъ. И Куряне рекоша Мьстиславу: «Оже се идеть Олговичь, ради ся за тя бемъ и с дѣтми, а на Володимире племя на Гюргевича не можемъ рукы подьяти». Мьстиславъ же то слышавъ поѣде къ отцю своєму. Куряне же послаша къ Гюргевичю и пояша у него посадникъ къ собѣ. И посади у нихъ посадника, а самъ поиде съ Святославомъ и отъиде оттуду к Выреви и посажа посадникы свои Глѣбъ Гюргевичь по Посемью за полемъ и у Выря. Половци мнози ту заходиша ротѣ с нимъ. И ту приде к нимъ Всеволодичь Святославъ, и послаша ся к Выревцемъ, рекуче: «Оже ны ся не прѣдасте, дамы вы Половцемъ на полонъ». Они же рекоша: «Князь у насъ Изяславъ» — и не даша ся имъ. И оттуду идоша къ Вьяханю, и ту не успѣша ничтоже. А оттуда идоша к Попашю, и приде к нимъ Изяславъ Давыдовичь, и биша ся и взяша Попашь» (Іпат., стор. 250—251). Як бачимо, невважаючи на поміч половців і суздальського князя, заходи Святослава коло відібрання батьківщини були не дуже успішні. Зрештою він воював тепер Переяславську область, у якій, прим., виревці просто заявляли, що вони піддані Ізяслава. Пропускаю дальше опові-

дання про безуспішний похід Ізяслава з Ростиславом проти Святослава та його нових союзників (Іпат., стор. 251—252), якого найважніший успіх був хіба той, що половці покинули Святослава та що великий князь із братом узяли деякі городи Чернігівської області, по чім вернули кождий до свого дому. За те в початку зими Святослав [послав] дружину Давидовичів і половців на Брягинь, що належав до Київського князівства, а Гліб Юрійович напав на Переяслав, але, прогнаний відти Мстиславом Ізяславичем, утік до Городка. Тут притис його великий князь Ізяслав, і він, не можучи знайти підмоги в Святослава, мусив помиритися з Ізяславом. Розуміється, присягу, дану при тім Ізяславові, Гліб уважав за нізащо і зараз по тім пристав знов до Святослава й Давидовичів (Іпат., стор. 253—254).

Безуспішний був також похід Ізяслава на Чернігів у р. 1148. Він мав із собою, крім власних сил, також угорський полк і берендіїв, станув проти Чернігова на Ольговім полі, але противники дали йому стояти три дні, не сміючи вийти з города. Ізяслав задоволився тим, що «пожьже вся села ихъ оли и до Бѣловоса», а потім пішов на Любеч, «идеже ихъ єсть вся жизнь», значить, знов-таки, на грабіж. Святослав зі своїми союзниками заступив йому дорогу над рікою, та не вспів перебродити ту ріку, а вночі впав великий дощ і крига на Дніпрі почала тріскати. Боячися, аби Дніпро зовсім не пустив, Ізяслав зі своїм військом рушив по льоду й перейшов щасливо, тільки угри обломилися в однім місці й деякі з них потопилися. Отак Ізяслав вернув до Києва «и похвали Бога и силу животворящаго креста», як додає добродушно літописець (Іпат., стор. 254—255). Святослав і Давидовичі вислали послів до Юрія, просячи підмоги, та, не одержавши її сим разом, може тому, що Гліб Юрійович другий раз нещасливо вдався в авантюру з Переяславом, пішли на мирову з Ізяславом. Ось що читаємо в Київськім літописі: «Володимиръ же (и) Изяславъ Давыдовичи и Святославъ Олговичь и Всеволодичь Святославъ послаша послы свои къ Изяславу Мьстиславичю ищюче мира и тако рекуче: «То єсть было преже дѣдъ нашихъ и при отцихъ нашихъ:

Миръ стоить до рати, а рать до мира.
Нынѣ же на насъ про то не жалуй,
Оже єсмы устали на рать,
Жаль бо ны єсть брата своєго Игоря.
А того єсмы искали,

Абы ты пустилъ брата нашего.
Аже уже братъ нашь убитъ,
А пошелъ к Богови, а тамо намъ всимъ быти,
А то Богови правити.
А мы доколѣ хочемъ рускую землю губити?
А быхомъ ся уладили!»

Изяславъ же рече имъ:

«Братье, то добро єсть хрестьянъ блюсти,
А вы єсте были на сонмѣ.
А азъ дослю брату Ростиславу
И с тымъ пакы угадаю,
И послевѣ послы своє к вамъ».

И то имъ рекъ противу, отпусти послы ихъ, а к Ростиславу брату своему посла мужи свои, река ему:

«Се братья прислали ся ко мнѣ
Володимиръ (и) Изяславъ Давыдовича
И Святославъ Олговичь и Святославъ Всеволодичь
Мира прося.
А азъ паки гадаю с тобою,
А како будеть обѣими нами годно:
Годно ли ти миръ (или рать)?
Аще (бо и) зло намъ суть створили,
Но се мира ищуть у наю.
Пакы ли рать годно,
А азъ на тобѣ укладываю».

Ростиславъ же то отвѣща брату своему Изяславу, рече:

«Брате, кланяю ти ся! Ты єси мене старѣй,
А како ты угадаєши, а азъ в томъ готовъ єсмь.
Аже, брате, на мнѣ честь покладываешь,
То язъ быхъ, брате, тако реклъ.
Рускыхъ дѣля земель и хрестьянъ дѣля,
То язъ люблю, брате, миръ лѣпле.
То были на рать въстали, (и) што успѣли?
Нынѣ же, брате, хрестьянъ дѣля
И всеє руской земли умири ся!
Но оба ать ворожду про Игоря отложать
И пакъ того не створять, что же хотѣли учинити.
А того лишат ся, то мири ся;
Пакы ли имъ про Игоря ворожду имѣти,
То лѣпле с ними в рати будучи,
А како ны с ними Богъ дасть».

Изяславъ же то слышавъ посла к Володимиру Давыдовичю и къ брату єго Изяславу и къ Святославу Олговичю и къ Святославу Всеволодичю бѣлгородского єпископа

Феодора и печерьскаго игумена Федоса и мужи свои с ними Чернигову, река имъ тако:

«Вы єста ко мнѣ хрестъ цѣловала на томъ,
Оже вы брата Игоря не искати,
И того єста съступила,
И до сыти ми пересердия учинила єста.
Нынѣ же всего того не поминаю,
Руския дѣля земля и хрестьянъ дѣля.
Аже єсте ко мнѣ прислали ся мира дѣля,
И о томъ ся каєте, што єсте хотѣли учинити,
Нынѣ же цѣлуйте на томъ хрестъ,
Оже вы про Игоря ворожды не имѣти,
Ни того учинити,
Што єсте хотѣли преди учинити».

Тако на томъ цѣловаша хрестъ у святомъ Спасѣ ворожду про Игоря отложити, а рускои земли блюсти и быти всимъ за одинъ братъ» (Іпат., стор. 256—257).

Я подав тут отсе оповідання дословно, реституюючи переписку князів у її поетичній формі, бачачи в цьому не лише цікавий історичний документ, списаний сучасником, що стояв близько великого князя, але також незвичайно цінну літературну пам'ятку, варту якнайширшої популяризації. В Володимирському літописі оповідання про замордування Ігоря в р. 1147 значно коротше від Київського, а про Святослава згадано тільки раз, що оба Давидовичі та Ізяслав Всеволодич «цѣловали крестъ к Святославу Олговичю хотя убити лестью Изяслава» (Лавр., стор. 299), а про події 1148, оповідані вище, та про замирення українських князів нема ані згадки.

Восени 1148 р. Ізяслав скликав помирених із ним князів на нараду («снемъ») до Городка Востерського; на ту нараду прибули оба Давидовичі, але не прибув Святослав. Про се не без жалю згадав Ізяслав у своїй промові до Давидовичів: «Оже братъ Святославъ и сестричичь мой (Ізяслав Всеволодич) а ко мнѣ не пришла, а вы єсте вси хрестъ цѣловали на томъ, аже кто будеть мнѣ золъ, то вамъ на того быти со мною», мотивуючи свій намір піти разом із ними походом на Юрія. Давидовичі згодилися й уложено, «яко ледове стануть, поити на Гюргя к Ростову, Давыдовичема же и Святославу Олговичю поити имъ на Вятичѣ к Ростову, а Изяславу поити к брату своєму Ростиславу до Смоленьска, а всимъ сняти ся на Волзѣ» (Іпат., стор. 257—258). Святослав у той час був уже в посіданні своєї батьківщини й жив у Новгороді-Сіверському, як бачимо з записки

того самого літопису: «В то же веремя Ростиславъ смоленьский проси дчери у Святослава у Олговича за Романа, сына своего, Смоленьску. И ведена бысть из Новагорода в недѣлю по Водохрещахъ мѣсяца геньваря въ 9 день» (очевидно, 1149 р.).

Зимою 1149 р. Ізяслав справді ходив походом до Великого Новгорода, а відси на Юрієві землі, де особливо новгородці «много зла створиша земли той», але Юрій не виступив проти них (Іпат., стор. 258—260). Аж д[ня] 24 липня Юрій за намовою свого сина Ростислава виступив походом проти Ізяслава. До нього пристав Святослав Ольгович, який уважав можливим зламати свою присягу тому, що Ізяслав не хотів звернути йому пограблене добро його брата Ігоря. Він прилучився зі своїм військом до Юрієвого коло Яришева в день святого спаса (6 серпня), а другого дня по тім, у неділю, в нього вродилася дочка, якій при хрещенні дали ім'я Марія (Іпат., стор. 262—264). Юрій і Святослав даремно намовляли братів Давидовичів, аби перейшли на їх бік; вони воліли встоятися в своїй присязі й повідомили Ізяслава про Святославову зраду. Прийшло до битви над рікою Трубежем коло Переяслава, в якій Святослав мав коменду над лівим крилом і в якій власне те крило переважило побіду на користь Юрія д[ня] 23 серпня. Наслідком тої побіди Ізяслав мусив утікати з Києва, а великим князем став Юрій Володимирович (Іпат., стор. 267—268).

Ся побіда дала Святославові можність не тільки відзискати решту своєї батьківщини, втраченої перед двома роками, але, мабуть, також досить значно розширити свої посілості. Про се читаємо в Київському літописі, що зараз по вступленні Юрія на київський престіл «Святославъ Ольговичь поча єму молвити: «Держиши отчину мою!» И тогда взя Курескъ ис Посемьємъ и сновьскую тисячю у Изяслава и Случьскъ и Кльчьскъ и вси Дрегвичѣ. И тако ся уладивше и разъѣхаша ся» (Іпат., стор. 268).

Мабуть, у масниці 1150 р. Юрій віддав свою дочку за Святославового сина Олега (Іпат., стор. 275), але вже весною того самого року Ізяслав без бою виполошив його з Києва (там же, стор. 276); Володимирський літопис пише про се лапідарно: «В то же лѣто приде Изяславъ вмалѣ из Володимеря Кыеву, хотящимъ єго Кыяномъ, и выгна Гюрга ис Кыєва; Гюрги же иде в Городокъ из дѣтми своими» (Лавр., стор. 309). Се діло не було таке просте, як бачимо з оповідання Київського літопису, та я лишаю його на боці

й наводжу тут лиш те, що горкається Святослава. Отже, прибувши до Городка, Юрій «нача слати к Володимерю Давыдовичю и къ брату єго Изяславу и къ Святославу Олговичю и къ сыновцю єго Святославу Всеволодичю, река имъ: «Се изгналъ мя Изяславъ ис Кыєва, а самъ сѣлъ в Кыєвѣ. А поѣдите, помозите ми!» (Іпат., стор. 277). Що відповіли на те візвані, з літопису не видно, та, мабуть, по старій пам'яті так прихилилися до нього, коли Ізяслав, кличучи на поміч свого сина Мстислава, міг писати до нього: «Идеть на мя къ Кыєву Володимеръ галичьской, а отселѣ Дюрги съ Олговичи. А поѣди в борзѣ поимя Берендичѣ!» (Іпат., стор. 278). Не пощастило Ізяславові й сим разом. Володимир Галицький не побив, а розполошив його невелику дружину, а кияни знов прихилилися до Юрія, коли він зі своїми союзниками, в тім числі й Святославом, наблизився до Кыєва (Іпат., стор. 280).

В тім самім році «Святославъ Олговичь перенесе мощи брата своего Игоря отъ святаго Семена ис Копырева конца в Черниговъ, и положиша у святаго Спаса в теремѣ» (Іпат., стор. 283).

В р. 1151 бачимо знов переміну щастя: Ізяслав у Кыєві, а Юрій знов «посла Чернигову къ Давыдовичю къ Володимеру и кь Святославу Олговичю, река тако: «Се уже Изяславъ в Кыєвѣ, а пойдита ми в помочь! Святославъ же не дожда велика-дни, но пойде въ понедѣльникъ святой недѣлѣ» (Іпат., стор. 292).

Далі маємо наведену вже в початку першого розділу записку про вродження Ігоря, по чім оповідається далі: «Великъ же день дѣя (Святославъ въ Блестовѣ, и оттуда пойде Чернигову. И яко съвкупи ся с братомъ своимъ Володимеромъ, и поидоста оба в лодьяхъ къ городку къ Гюргеви» (Іпат., стор. 292—293). Далі маємо просторий опис війни 1151 р., в якій київські князі Вячеслав і Ізяслав та їх союзники по кількох завзятих битвах побідили Юрія та його союзників. Із наших знайомих Давидовичі сим разом були по стороні київських князів, а старший із них Володимир поляг у битві (Іпат., стор. 303). Кілька тяжких ран одержав також великий князь Ізяслав. В описі тої війни (Іпат., стор. 293—305) кілька разів згадується Святослав Ольгович (стор. 293, 294 — переправа через Дніпро Зарубським бродом, 295 — їзда правим берегом на Київ, 302 — битва над рікою Рутом і 303 — втека Ольговичів). По пораженні «Гюрги перебѣже Днѣпръ у Треполя

ис дѣтми и ѣха по оной сторонѣ в Переяславль. Половци же бѣжаша в Половци, а Святославъ Олговичь и Всеволодичь Святославъ перебѣгоста Днѣпръ выше Заруба и бѣжаста въ Городець. Святославъ же Олговичь бѣ тяжекъ тѣломъ и утрудилъ ся бѣ бѣжа. И оттуду из Городьца посла Чернигову Святослава, сыновца своєго Всеволодича, а самъ не може єхати. Святославъ же пригна къ перевозу ко Деснѣ, и ту бы єму вѣсть, оже уже Изяславъ Давыдовичь и Романъ Ростиславличь уѣхаста в Черниговъ. И то слышавъ и побѣже опять, а противу строєви посла и река: «Не ѣзди сѣмо, но туда поѣди к Новугороду! Здѣ ти въѣхалъ уже Изяславъ Давыдовичь и Романъ Ростиславичь». И то слышавъ Святославъ и побѣжаста Новугороду» (Іпат., стор. 304—305).

Оповідання Переяславсько-Володимирського літопису про ту війну (Лавр., стор. 313—318) значно коротше й основане в головній часті на Київському, хоча декуди відбігає від нього в подробицях — на користь чи на некористь історичної докладности, не беруся рішати, не мавши потреби поки що перевести подрібне порівняння обох редакцій. Зазначу лише загально, що про Святослава Ольговича тут згадано лише раз (стор. 315) і то в двійнім числі зі Святославом Всеволодичем, кілька разів згадано загально Ольговичів, а про поворот обох Святославів до Новгорода-Сіверського сказано лише загально: «а Олговичи идоша в свояси» (Лавр., стор. 317).

Побивши Юрія, київські князі твердо налягли на нього, аби покинув Південну Русь і йшов у свій Суздаль. Між іншим мусив Юрій чіплятися свого союзу та сватівства зі Святославом, коли київські князі в переговорах із ним були змушені заявити категорично: «А Святославъ же ти Олговичь не надоби» (Іпат., стор. 306). Та Святослав і сам поспішив заявити свою приналежність до Південної Русі, як про се читаємо в Київському літописі: «Святославъ же Олговичь слышавъ, оже Гюрги с Вячеславомъ и Изяславомъ уладилъ ся и изъ Переяславля веденъ, и тако скупиша ся съ сыновцемъ своимъ Святославомъ Всеволодичемъ и поєласта ся ко Изяславу Чернигову рекуча:

«Брате, миръ стоить до рати, а рать до мира.
А нынѣ, брате, братья єсмы собѣ,
А прими насъ к собѣ!
А се отчинѣ межи нами двѣ;
Одна моєго отца Олга,

А другая твоєго отца Давыда,
А ты, брате, Давыдовичь, а язъ Олговичь.
Ты же, брате, прими отца своєго Давыдово,
А што Олгово, а то нама дай,
Ать вѣ ся тѣмь подѣливѣ!»

Изяславъ же крестьянскы учини, прия брата своя и отчину има возвороти, а свою к собѣ прия» (Іпат., стор. 306—307).

Та київські князі ніяк не могли позбутися Юрія, що сидів у Городку, й мусили йти на нього походом. Ізяслав Мстиславич мусив воювати на два боки, аби забезпечити своє панування в Києві, з Володимиром галицьким і Юрієм суздальським. Проти Володимира він попросив помочі польського короля, свого зятя, й вислав туди часть свого війська. «И тако отрядивъ полкы своя самъ пойде к Городку на Гюргя, поима Берендичѣ и Изяслава Давыдовича и Всеволодича Святослава и помочь Святославлю Олговича». Значить, Святослав особисто не пішов у той похід, лише вислав своє військо. «Дюрди же затвори ся в Городци с дѣтьми своими. Бьющимъ же ся имъ из города на многы дни тяжко бысть єму, зане не бысть помочи єму ни откуду же, и цѣлова къ нимъ крестъ, «яко иду уже Суждалю»,— и отступиша отъ него прочь. Дюрдий же остави сына своєго Глѣба в Городци, а самъ иде Суждалю из Городка. Гюрги же тута иде на Новъгородъ на Сѣверьский къ Святославу къ Олговичю. Он же приятъ исъ честью великою и повозы да єму, и пойде Гюрги Суждалю» (Іпат., стор. 307). Як бачимо, Святослав, хоч фактично став противником Юрія, відплатився йому гостинністю за його гостинність у Москві й допоміг йому підводами перетягти військо та достатки в Суздаль.

При кінці того самого 1151 року стався переворот у Полоцьку, що вийшов на користь Святославові. «Томъ же лѣтѣ яша Полотчане Рогъволода Борисовича, князя своєго, и послаша Пѣньску и ту держаша у велицѣ нужи, а Глѣбовича к собѣ уведоша. И прислаша ся Полотьчане къ Святославу Олговичю съ любовью, яко имѣти єго отцемъ собѣ и ходити в послушаньи єго, и на томъ целоваша хрестъ» (Іпат., стор. 307—308). Се не рідкий випадок в історії старої Русі, та все-таки характерний для Святослава, якого колись новгородці прогнали за його злобу, а до якого тепер пригорнулися полочани з любов'ю.

Епілогом гостювання Юрія в Південній Русі можна назвати те, що читаємо як першу записку з р. 1157 в Київському літописі: «Изяславъ Мьстиславичь скупивъ ся съ Давыдовичемъ Изяславомъ и Святославомъ Всеволодичемъ, и ту сдумавше разьедоша Городокъ Гюргевъ и пожгоша и, и божницю же святаго Михаила; верхъ бяше нарубленъ деревомъ, и то сгорѣ» (Іпат., стор. 308). Що сталося з Юрієвим сином Глібом, якого отець лишив був у Городку, з тої записки не бачимо.

Довідавшися про спалення Городка, Юрій у тім самім році зібрав велику силу і «всю половецьку землю» для походу проти Ізяслава. Між іншими він покликав собі до помочі також Святослава. «Дюрги же посла къ Святославу Олговичю, свату своєму, река: «Поѣди съ мною!» Святославъ же убоявъ ся рече: «Тако ци да пойдеть на мя?» И тогда пойде по немъ. Гюрги бо тако молвяшеть: «Оже єсте мой Городецъ пожгли и божницю, то я ся тому отожгу противу» (Іпат., стор 314). Юрій зі Святославом почали облягати Чернігів, але тут їм не пощастило; їх покинули половці, а втікаючи через Святославові волості «туда на Путивль, и много волости ихъ (разориша). А Гюрги иде на Новъгородъ на Сѣверьский, и оттуда же иде к Рыльску. И яко хотѣ пойти из Рыльска Суждалю, и ту пригна к нему Святославъ Олговичь и нача молити ся ему, хотя удержати єго, река:

«Ты хочеши прочь пойти, а мене оставивъ!
А сяко єси волость мою погубилъ,
А жита єси около города моєго потравилъ.
А Половци пошли в Половцѣ,
А за тѣмь Изяславъ скупя ся (съ) братьею своєю,
Пойдеть на мя про тя
И прокъ волости моея погубить».

Гюрги же ємъ ся оставити ему помощь и не остави развѣ сына своєго Василка съ 50 дружины» (Іпат., стор. 314—316). Святославові справді довелося в лютім 1153 р. видержати війну з київськими князями та облогу свого Новгорода й просити миру. Про се читаємо в Київському літописі: «Изяславъ же приде к Новугороду и другый Изяславъ Давыдовичь и Святославъ Всеволодичь и Романъ Ростиславичь мѣсяца февраля, (и) поидоша полкы своими к городу и ту начаша ся бити в города у острожныхъ воротъ. И тако вбодоша ѣ въ градъ и острогъ в нихъ изътяша. И яко же выидоша изъ острога и отступяче отъ града идоша в товары

своя. И бысть же по взятьи острога 3-й день, и выслася Святославъ Олговичь къ Изяславу Мьстиславичю кланяя ся и прося мира. Изяславъ же не хотяше мирити ся съ нимъ, но уже бѣ к веснѣ, и того ради умириша ся, и тако цѣловавше хрестъ межи собою и разъѣхаша ся» (Іпат., стор. 317).

Під р. 1153 записано в Київському літописі ось що: «Святославъ Олговичь скупя ся съ Изяславомъ Давыдовичемъ у Хоробря и утвердиша ся яко же за одинъ мужь быти, и цѣловавше межи собою крестъ и разъѣхаста ся кождо въ свояси» (Іпат., стор. 320). З якою метою ті два колишні противники заключили між собою такий братерський союз, невідомо. Можливо, що ходило о новий замах на Київське князівство, бо коли в день св. Пилипа, 13 падолиста 1154 р., вмер Ізяслав у Києві, Ізяслав Давидович, почувши про се, «не устряпавъ ништо и поѣха Кыеву». Але старий князь Вячеслав, що пережив свого братанича й був тепер одиноким князем у Києві, велів не пустити його через перевіз, і він мусив вертати назад до Чернігова (Іпат., стор. 323). Зараз по тім «Изяславъ Давыдовичь и Святославъ Олговичь посласта ся по Дюргя Суждалю» (там же, стор. 324).

Тим часом до Києва прибув Ростислав, князь смоленський, брат Ізяслава, і став великим князем. Не гаючися довго в Києві, він із військом поїхав боронити Переяслава, на який напав Гліб Юрійович із половцями. Відігнавши половців, він задумав іти на Ізяслава Давидовича та станув над Дніпром проти Вишгорода. Тут йому донесено про смерть старого Вячеслава в Києві, і він зараз, покинувши військо, поїхав до Києва, аби справити похорон своєму стриєві. По похороні він зараз знов прибув до війська, аби йти проти Ізяслава Давидовича, який тим часом одержав на поміч Гліба Юрійовича з половцями. Бачачи велику силу половців, а сам маючи мало дружини, Ростислав післав до Ізяслава, заявляючи, що готов дати йому «подъ собою Кыевъ, а подо Мьстиславомъ Переяславль». Почувши се, Мстислав Ізяславич сказав: «Да ни мнѣ будеть Переяславля, ни тобѣ Кыева!» І обернувши коня, покинув Ростислава зі своєю дружиною. Решта його війська розбіглася під напором половців, а сам Ростислав ледве перебрався через Дніпро і втік до свого Смоленська, а Ізяслав Давидович без опору ввійшов до Києва (Іпат., стор. 326—327).

Ізяслав задумав утвердити свою власть у Києві піддержкою Святослава, без якого помочі обходився досі, як виходить із оповідання Київського літопису: «Изяславъ же посла къ Святославу Олговичю и поча с нимъ думати, яко же бы Изяславу у Кыевѣ сѣдѣти, а Святославу у Черниговѣ», се значить іншими словами, давав Святославові Чернігів, аби той за те піддержав його в Києві. Святослав же, мабуть, не пристав на те, почуваючи, що проти претензій і сили Юрія Ізяслав не вдержиться в Києві. В літописі сказано лише: «Святославъ же увѣдавъ, оже Дюрги идеть, и тако передъ Дюргемъ невозможно бы имъ удержати ся» (Іпат., стор. 327—328). І справді, Юрій, довідавшися про смерть обох київських князів, пішов на Київ через Смоленськ, де Ростислав покорився перед ним без бою. В р. 1155 «усрѣте Святославъ Ольговичь свата своєго Гюргя у Синина мосту у Радоща, и сняста ся. Тогда же усрѣте и Всеволодичь у Стародуба, и приѣхавъ удари єму челомъ, река: «Избезумихъ ся єсмь!» Святославъ же Олговичь поча молити ся свату своєму, Дюргеви, веля єму прияти в любовь сыновьца своєго Всеволодича. Гюрги же тому миръ дасть; и цѣлова хрестъ к Дюрдеви на всей воли єго. Тогда же посла Святославъ Олговичь къ брату своєму Изяславу в Кыєвъ, река єму: «Поѣди, брате, ис Киева, идеть ти Дюрги, и позвалѣ єсвѣ оба». Изяславу же не хотящю, и не послушашеть брата своєго Святослава. И тако дошедъ Святославъ Чернигова ту оста, а по брата по Изяслава посла опять, река: «Пойди ис Києва, ать идеть в Киевъ Дюрги, а язъ ти Чернигова съступлю хрестьяныхъ дѣля душь, абымь нѐ погинули». Бѣ бо свѣтенъ Святославъ о сѣдѣньи Изяславли в Киевѣ[1]. Изяславъ же не хотяше ис Киева поити, зане улюбилъ бы Киевъ єму. Святославъ же оста Чернигову, а Дюрги оста у Муровийска. И посла Дюрги къ Изяславу, река: «Мнѣ отцина Киевъ, а не тобѣ». Изяславъ же присла къ Дюргеви моля ся и кланяя ся, река: «Ци самъ єсмь ѣхалъ Киеву? Посадили мя Кияне. А не створи ми пакости, а се твой Киевъ!» Дюрги же милостивъ сый отда єму гнѣвъ, и тако выйде Изяславъ ис Киева» (Іпат., стор. 328—329). Те саме оповідання, тільки скрізь покорочене та з дуже нечисленними новими подрібностями маємо в Переяслав-

[1] Отсе речення можна вважати доказом, що Ізяслав мав порозуміння зі Святославом щодо загорнення київського престолу ще в початку р. 1153, коли заключили з собою союз у Хоробрі.

сько-Володимирським літописі під р. 1154 (Лавр., стор. 326—327). Дуже коротко, але з двома означеннями часу, записано ті події в першім Новгородським літописі: «Тои же зиме (1156 р.) прѣстави ся Вячеславъ Кыевѣ. Тъгда же иде Ростислав къ Черниговоу ис Кыева, сѣде въ Кыевѣ неделю 1 и побѣдиша и прѣльстивъше, и сѣде Изяслав Двдвць Кыевѣ. В лѣто 6663 (по-новому 1157), на вьрьбницю вьниде кнзь Гюрги Кыевоу и сѣде на столѣ, а Изяславъ избежя Двдвць Цьрниговоу» (Новг. 1, стор 55—56).

Восени 1155 р. «приѣха къ Святославу Олговичю сыновець его Святославъ Всеволодичь и цѣлова къ нему хрестъ. Тогда же (Святослав) прида ему 3 городы, а Сновескъ собѣ отъя и Корачевъ и Воротинескъ, зане же бѣ его отступилъ. И поиде Святославъ Олговичь Сновьску» (Іпат., стор. 329). Се було помирення після недавньої ворожнечі, за яким Святослав Всеволодич усе-таки стратив три города.

Того самого року Святослав був на з'їзді з Юрієм та Ізяславом Давидовичем над рікою Лутавою й одержав від Юрія Мозир (Іпат., стор. 331).

Зараз за тим маємо коротку записку: «Тогда же Изяславъ нача понуживати зачати рать на Гюргя, и не да ему Святославъ» (Іпат., стор. 329). Видно неспокійну вдачу Ізяслава, якого кортіло до Києва, і статочність старшого Святослава.

Під р. 1156 поміщено в Київським літописі оповідання про смерть новгородського архієпископа Ніфонта в Києві, причім додано, що той блаженний святитель, який не признавав київського митрополита Клима Смолятича за те, що той не мав свячення від царгородського патріарха, «любовь имѣста со Святославомъ съ Ольговичемъ, бѣ бо Святославъ сѣлъ безъ него Новѣгородѣ» (Іпат., стор. 332—333). Ся записка загадкова або хибна, бо з попереднього знаємо, що Ніфонт не хотів благословити шлюбу Святослава в Великім Новгороді і, певно, був одним із моторів його прогнання з того його першого князівства.

В тім самім році бачимо Святослава знов на нараді з Юрієм та Ізяславом Давидовичем у Зарубі. «Потомъ пойде Гюрги, поими со собою Изяслава Давыдовича и Святослава Олговича на снемъ с Половци и с ними миръ створи. И бысть ихъ многое множество. Изяславъ же поима я и ѣха с ними к Березому на сыновця своего на Святослава на Володимирича, а Гюрги пойде къ Киеву и Святослава Олго-

вича поя съ собою» (Іпат., стор. 333). Чи взяв його лише в гостину до себе, чи для якого політичного діла — невідомо. Важне в тій записці те, що тут половці перший раз шукають миру у чільних руських князів — для якої мети, невідомо. Щодо війни Ізяслава з братаничем Святославом Володимировичем, на яку Ізяслав забрав із собою половців, то з літописного оповідання не видно, ані яким уділом володів той Святослав, ані за що пішов на нього Ізяслав. Дізнаємося лише, що ще того самого року Святослав Ольгович «иде къ брату своєму Изяславу. Ту стояща у Мьстиславля створиста миръ съ сыновцема своима и възвратиста ся вь свояси» (Іпат., стор. 334). З того можна догадуватися, що ті Ізяславові братаничі мали в уділі Мстиславль, місто, належне до Смоленського князівства.

Під р. 1157 маємо в Київському літописі згадку, що Ізяслав Давидович і Святослав Ольгович хотіли взяти участь у поході Юрія на Володимир-Волинський проти Мстислава Ізяславича, але Юрій не взяв їх із собою (Іпат., стор. 334).

Весною 1158 р. Ізяслав Давидович знов намовляв Святослава до війни проти Юрія. «Святославъ же рече: «Хрестъ есмь цѣловалъ к нему, а не могу без вины нань въстати» — и не яся ему» (Іпат., стор. 336). Проте Ізяслав «слажи путь с Ростиславомъ и со Мьстиславомъ на Гюргя», але Юрій зробив їм несподіванку і вмер у Києві д[ня] 15 мая в середу на ніч, «пивъ въ осменика у Петрила» і пролежавши після того 5 днів. Після того кияни покликали на князівство Ізяслава Давидовича. Уступлення Ізяслава з Чернігова дало привід старшому Святославові до ворожого виступу, бо Ізяслав лишив по собі в Чернігові того самого братанича Святослава Володимировича, з яким недавно воював. «И приѣха Святославъ Ольговичь съ Всеволодичемъ Святославомъ к Чернигову; и нача Володимиричь не пустити его в городъ, но битись с нимъ. Святославъ же то видивъ Олговичь съ сыновьцемъ сь Всеволодичемъ, и поидоста отъ города и шедше статста за Свиною рѣкою. И приде Изяславъ ис Киева с полки своими и Мьстиславъ Изяславичь с нимъ и Святославъ Володимиричь, и сташа противу собѣ об рѣку, и начаша слати межи собою, и тако умиривше ся и хрестъ цѣловаша межи собою. И даша Святославу Олговичю Черниговъ, а Всеволодичю Новъгородъ, а Изяславъ иде въ свой Киевъ исъ княгинею и съ дѣтьми, и съ дружиною весь, и тако разъѣхаша ся» (Іпат., стор. 336—337). Не велика була радість Святославові переноситися з Нов-

города до Чернігова, бо Чернігівська волость була, як побачимо далі, сильно спустошена; та проте нема сумніву, що він іще в р. 1158 перейшов до Чернігова, що в усталеній традиції державних порядків того часу займав друге місце по Києву.

Під р. 1159 записано в Київському літописі: «Том же лѣтѣ иде Рогъволодъ Борисовичь отъ Святослава отъ Олговича искать собѣ волости, поемъ полкъ Святославль» (Іпат., стор. 338—339). Із тим полком Рогволод відзискує Друцьк і Полоцьк.

Того самого року Ізяслав напитав собі нового клопоту з Іваном Ростиславичем, званим Берладником, претендентом на Галицьке князівство. Се був незвичайний навіть для тих бурливих часів чоловік. За життя Юрія він якийсь час жив у Суздалі, перейшов разом із ним до Києва й був потім при Ізяславі. Чуючи в нім небезпечного ворога, галицький князь Ярослав зажадав від Ізяслава, аби видав йому його, а коли той не хотів, підмовив многих руських князів і угорського короля й польських князів до союзу, аби коли не по добрій волі, то силою відібрати небезпечного претендента від Ізяслава. В числі князів, що пристали до того союзу, був також Святослав Ольгович. Аби не починати міжнародної війни задля одного чоловіка, союзники згодилися вислати до Ізяслава своїх послів, аби вони гремiально зажадали від Ізяслава видачі Івана Берладника. Святослав вислав від себе боярина Жирослава Іванковича; всіх послів у літописнім оповіданні вичислено 8, а правдоподібно пропущено ще одного (текст у тім місці попсований). Та Ізяслав «припрѣ всихъ и отвѣтъ имъ давъ отпусти я» — очевидно, з відмовою. Заносилося на війну з галицьким князем. «И увѣдавъ Изяславъ, оже нань хотять ратью пойти про Ивана Ярославъ, Мьстиславъ (и) Володимиръ Андрѣевичь, и посла къ брату Святославу Чернигову Глѣба Ракошича, дая ему Мозырь и Чичерескъ, и повѣда ему, оже хотять на нь ратью пойти. Святославъ же рече:

«Право, брате, гнѣвал ся есмь на тя про то,
Оже ми еси черниговьской волости не исправилъ,
Но лиха ти есмь не хотѣлъ;
Да (о)же уже тако есть, оже на тя хотять,
То Боже мя избави ти волостити сѣ!
Ты ми братъ. Дай ми Богъ с тобою пожити добрѣ!»

И цѣловаста хрестъ межи собою на всей любви. Тогда же и сняша ся въ Лутавѣ Изяславъ и Святославъ Олговичь и сынъ его Олегъ (и) Игорь и Всеволодичь и Володимиричь Святославъ, и бысть любовь велика межи ими по 3 дни и дарове мнози. Тогда же и послаша слы своя в Галичь и Володимирю повѣдаюче свою любовь и оже Богъ съвъкупи (я и) хрестъ честьный. Ти же увѣдавше, оже братья у любви, такоже не поѣхаша» (Іпат., стор. 341—342).

Але ся ідилія тривала дуже коротко, бо ще того самого року Ізяслава закортіло самому розпочати війну з галицьким князем у інтересі буцімто Івана Берладника. «И нача,— оповідає далі літопис,— слати къ брату Святославу Олговичю и къ Всеволодичю Святославу, веля има пойти съ собою на Галичь, то има повѣдаше, оже на нь хотять пойти Кыеву. Святославъ же Олговичь слаше к нему много, река ему:

«Брате, кому ищеши волости? Брату или сынови?
А добро ти бы ради(хомъ) не починавши перед.
Аже дѣеши: «Хотять на мя поѣхати» —
А иже поѣдуть на тя с хвалою,
А Богъ будеть с тобою,
И язъ и моя сыновця».

Изяславъ же не послуша брата, иде ис Киева. Святославъ же посла по немъ Георгия Ивановича Шакушаня брата, и постиже и у Василевѣ и начала ему молвити:

«Не велить ти братъ починати рати,
А всяко велить ти ся воротити».

Изяславъ же съ яростью отвѣща ему:

«Вѣдомо ти буди, брате: всяко не ворочю ся,
Иже (бо) есмь пошелъ.
Но се молви, Георгий, брату Святославу:
«Оже ты самъ не идеши ни сына пустиши,
Аже ми Богъ дасть успѣю Галичю,
А ты тогда не жалуй на мя,
Оже ся почнешь поползывати
Изъ Чернигова к Новугороду».

И пожали ся велми о томъ словѣ Святославъ, оже ему повѣдѣ Георгий, и рече Святославъ:

«Господи, вижь мое смирение, колико на ся поступахъ,
Не хотя крови пролити хрестьянскии.
(Не любо ми бѣ) отцины своея погубити,
Взяти Черниговъ съ седьмью городъ пустыхъ,

Моровиескъ, Любескъ, Оргощь, Всеволожь,
А в нѣхъ сѣдять псареве же и Половци.
А всю волость Черниговьскую собою держить
И съ своимъ сыновцемъ, и то єму не до сыти,
Но велить ми єще изъ Чернигова пойти,
А хресть ко мнѣ цѣловалъ,
Яко не подозрѣти Чернигова подо мною
Никим же образомъ.
Да Богъ буди за всимъ и хрестъ честьный,
Єго же съступаєши ко мнѣ!
А язъ, брате, не лиха хотя тобѣ, бороню не ходити,
Но хотя ти добра и тишины землѣ рускыѣ».
(Іпат., стор. 342—343)

Ізяслав програв у тім поході битву й князівство: втік через Гомель до в'ятичів, а з пімсти за те, що Святослав відмовив йому помочі, «взя городъ Княсининъ на щитъ Святославлев; и оттуда иде у Вятичѣ и зая вси Вятичѣ за то, зане же не иде по немъ Святославъ ни сына єму пусти. Святославъ же увѣдавъ, оже Обловъ взята и Вятичѣ заяти, и нача искати товара Изяславлихъ бояръ и жены ихъ изойма и има на нихъ искупъ» (Іпат., стор. 344). Nie honorowo, ale zdrowo[1].

Побідителі ввійшли 12 грудня до Києва, а великим князем став брат Ізяслава Мстиславича, Ростислав, князь смоленський. Сей д[ень] 1 мая 1160 р. з'їхався зі Святославом у Моровійську в Чернігівщині. «Бысть съѣздъ єю на великую любовь. Тогда же Ростиславъ позва Святослава к собѣ на обѣдъ, Святославъ же ѣха к нему безо всякого извѣта. И бысть же радость въ тъ день межю има и дарове мнози, да бо Ростиславъ Святославу соболми и горностаймы и черными кунами и песци и бѣлыми волкы и рыбьими зубы. На заутрие же позва Святославъ Ростислава к собѣ на обѣдъ, и тако быста оба весела паче вчерашнего дни, (и) да Святославъ Ростиславу пардусъ и два коня борза (съ) уковану сѣдлу, и тако разидоста ся у свояси» (Іпат., стор. 345—346).

Про всі ті події в Переяславсько-Володимирськім літописі нема ніякої згадки, а тільки під р. 1159 знаходимо принагідну згадку з приводу смерті київського митрополита Константина. Той митрополит, що прибув до Києва 1156 р. за панування Юрія, не міг удержатися там по його смерті й ушов до Чернігова, де й умер 1159 р. «Бысть же

[1] Не благородно, але здорово *(польськ.)*.— *Ред.*

и смерть єго сица: яко умираюшу єму призва к собѣ епископа черниговскаго Антонья, заклятъ и глагола сице: «яко по умерьтвии моємъ не погребешь тѣла моєго, но ужемъ поверзше за нозѣ мои извлечѣте мя изъ града и поверзѣте мя псомъ на расхытаньє!» По умертвии же єго епископъ то все створи повелѣная имь, народи же вси дивиша ся о смерти єго. На утрий же день Святославъ князь здумавъ с мужи своими и съ своими и съ своими и съ епископ(по)мъ вземше тѣло єго и похорониша в церкви у святаго Спаса Черниговѣ» (Лавр., стор. 331).

Літом 1160 р. [відбулася] нова війна Ізяслава Давидовича зі Святославом, описана досить просторо в Київському літописі. Подаю той опис у скороченні, пропускаючи подробиці, не належні до Святослава. Ізяслав пішов із множеством половців із Вирева «к Чернигову ... на Святослава на Олговича, и сташа подлѣ Десну по Крырову оли до устья, а внизъ до Стояничъ... И бьяхуть ся о рѣку Десну крѣпко, они на конихъ, а ини в насадєх ѣздяче, и не пустиша ѣ чересъ рѣку. И стоявше, велику пакость створиша, села пожгоша, люди повоєваша. Святослава же оба посласта к Ростиславу помочи просяче и ѣще у него... Изяславъ же и половци отъѣхаша в поле. Си же пришедши и не обрѣтоша єго, бродиша ся по немъ за Десну Святослава оба и Рюрикъ, и ходивше за днище не обрѣтоша єго (и) возворотиша ся кождо въ своя си. Изяславъ же Давыдовичь дойде Игорева броду, и ту постиже и вѣсть изъ Чернигова отъ своихъ єму приятєль, рекуче єму: «Не ѣзди, княже, никамо же! Братъ ти Святославъ боленъ, а сыновець отъ него шелъ Новугороду, а дружину свою пустилъ отъ себе прочь». Бѣ бо тогда Святославъ не сдравуя. Изяславъ же в борзѣ сгадавъ съ дружиною, поима ратьники своя и поѣха изъѣздомъ к Чернигову. Святославу же не вѣдущю о изъѣжденьи Изяславли, стоящю передъ городомъ в товарехъ съ княгинею и с дѣтьми, бывшю же тогда дни недѣлному. И приѣхавъ Изяславъ къ Деснѣ противу Свѣнковичемъ, и в зорѣ переправи полци своя чересъ Десну. И бысть вѣсть Святославу, оже Изяславъ бродит ся через Десну, а Половци воюють и сѣлце святаго Спаса зажгоша. И в борзѣ Святославъ наряди полкы своя... Святослав же ста изрядивъ полкв всѣ жда Изяслава; тако бо творяшеть, яко поиде к нему на свою мысль, на ню же єсть пошелъ, а молодь перебравъ с Берендичи и с Каєпичи пусти на Половци, и ти съ божиєю помочью доѣхавше ихъ, начаша я

бити. И много ихъ избиша, а другыя руками изоимаша, и люди отполониша своя, иже бяху Половци поимали. Изяславъ же узрѣ Половци сѣчены бѣгающа, а ина топяща ся в Деснѣ, и нача ихъ прашати: «Что есть?» Они же повѣдаша ему: «Видихомъ полкы многы стояче у города!» Изяславъ же убоявъ ся ѣха опять за Десну и ночью заложивъ ся поѣха к Выреви... Володимиръ же просяшет ся у Святослава ѣхати по немъ, Святославъ же пусти его, но иде по немъ весь самъ. И пришедъ ко Выреви и пожьже острогъ около города. В городѣ бо затворилъ ся бяше съ княгинею Иванъ Ростиславичь, а самъ Изяславъ шелъ бяше в поле. И ту стоявше и шедше к Зарытому, и ту пожегше и много зла створивше възвратиша ся у своя си» (Іпат., стор. 346—348).

Того самого 1160 р. була не зовсім вияснена пригода, про яку читаємо в літописі· «Пришли бяху рускии князи на Святослава на Володимирича и оступили бяху въ Вщижи. Бьяшеть же ся с ними из города, ожидая Изяслава, стрыя своего с помочью и отъ цте своего отъ Андрѣя. Святослава же оба Олговичь и Всеволодичь и Рюрикъ и инии князи, слышавше идуча Изяслава Андрѣевича съ силою многою ростовьскою, убоявше ся и даша ему миръ и възворотиша ся» (Іпат., стор. 348). Очевидно, мова тут про нову війну Святослава з сином Володимира Давидовича, що силою обставин із Чернігівської області був випертий у край в'ятичів, до якого також мав претензію Святослав. Його замирення з сином Володимира, спричинене страхом перед ростовською силою, не було тривке, бо ще того самого року Святослав зорганізував далеко сильніший похід на Вириж. «Том же лѣтѣ,— читаємо далі в Київському літописі,— пойде Святославъ Олговичь ко Вщижю на Святослава на Володимирича, и Всеволодича с нимъ оба ходиста, и Рюрикъ с киевьскимъ полкомъ, и Олегъ Святославичь, Романъ из Смоленьска и Всеславъ ис Полотьска, Къснятинъ Сѣрославичь с Галичаны. И стояша около него 5 недѣль и створиша с нимъ миръ; и на томъ цѣлова хрестъ Володимиръ къ Святославу, яко имѣти ему его в отца мѣсто и въ всей воли его ему ходити. И тако възворотиша ся въ своя си» (Іпат., стор. 349).

Як бачимо, Святослав воює з Володимиром не того, аби відібрати йому його волость, а тільки того, аби мати його під своєю волею, не підданим, але постійним союзником, яким був у нього Святослав Всеволодич. Яка ширша

політична думка лежала поза тим у чернігівського князя, що не мав виглядів на Київ, не беруся вгадувати.

В р. 1161 сталася Святославові пригода, досить неприємна в своїх наслідках. Читаємо про неї в Київському літописі: «Томъ же лѣтѣ посла Ростиславъ къ Святославу, река ему: «Пусти ко мнѣ дѣтя Олга, ать познаеть Кияны лѣпшия и Берендичѣ и Торкы». Святославъ же безо всякого извѣта пусти ему сынъ свой» (Іпат., стор. 351). Яку мету мав Ростислав для сеї просьби, не беруся вгадувати; не вийшла вона на добро ані йому, ані запрошеному. Олег незабаром мусив утікати з Києва, потім відійшов також від вітця до Курська, а тут за намовою приятелів перейшов на сторону Ізяслава. «Бысть же вѣсть Святославу, оже Всеволодича и сынъ его Олегъ сложили ся любовью съ Изяславомъ, и велми бысть печаленъ о томъ. И повѣда Святославъ мужемъ своимъ, оже Всеволодича и Олегъ приложили ся ко Изяславу. И рекоша ему мужи:

«Дивно єсть, княже, оже жалуеши
На сыновца своя[1] (и) на Олга,
А живота своєго не блюдеши.
Се не лжа ти єсть, оже Романъ Ростиславичь
Посылаеть из Смоленьска попа своєго къ Изяславу,
Река тако: «Отдаваеть ти братя Черниговъ,
А съ мною въ любви поживи!»
А самъ пакы хотѣлъ ти сына яти Кыевѣ.
А уже еси, княже, и волость свою погубилъ,
Держа ся по Ростиславѣ,
А онъ ти вся ко лѣниво помогаеть».

И тако нужею,— додає від себе літописець,— поведе ся Святославъ отъ Ростиславли любви къ Изяславу» (Іпат., стор. 351—352).

Ізяслав зараз того самого року зі своїми новими союзниками та з половцями вибрався в похід на Ростислава, але Святослав не рушився з Чернігова, й Ізяславів похід сим разом закінчився ганебною втекою на саму вість, що Ростислав «съвъкупя воя многы пойде на Изяслава» (Іпат., стор. 352).

Зимою в початку 1162 р. Ізяслав іще раз попробував щастя здобути Київ, і справді йому пощастило, але се востанне йому всміхнулося щастя перед загибеллю. Святослав і сим разом не брав участі в поході, а коли Ізяслав д[ня] 17 лютого, виперши Ростислава, в'їхав до Києва, Свято-

[1] Р[укопис]: своєго, хоч мова про двох Всеволодичів.

слав, немов прочуваючи його лихий кінець, написав йому із Чернігова лист, у якім «велѣ ему миръ взяти» з увагою:

«Пакы ли ти не дадя мира,
А всяко поѣди за Днѣпръ!
Аже будешь за Днѣпромъ,
То вся твоя правда будеть».

Ізяслав не послухав Святослава й відповів йому:

«Братья моя воротивше ся
Пойдуть (кождо) у волость свою,
А мнѣ (куда) ся воротити?
В Половци не могу ити,
А у Выри не могу голодомъ мерети,
А лѣпле хочю сдѣ умерети».
(Іпат., стор. 354)

І справді, д[ня] 6 марта він погиб у битві з союзними військами правобережних князів. «И постигне и Воиборъ Негечевичь и сѣче по главѣ саблею, а другый боде и въ стегно, въздымъ ѣ, и ту летѣ с коня. И вземъ ѣ Мьстиславь лѣ жива посла в манастырь к святому Спасу, еже есть въ Копыревѣ конци» (в Києві). Убьенъ же бысть Изяславъ мѣсяца марта въ 6 день, и оттолѣ (з Києва) послаша и Чернигову. Святославъ же спрятавъ тѣло его съ слезами, и положиша тѣло его въ отни ему церкви у святою мученику Бориса и Глѣба мѣсяца марта 13 день же бѣ тогда понедѣльникъ» (Іпат., стор. 354—355).

В тім самім році записано в Київськім літописі без ближчого означення часу, що «цѣловаша хрестъ Олговичи к Ростиславу, Святославъ Олговичь и Всеволодича оба» (Іпат., стор. 356), а під р. 1163 маємо там же записку: «Престави же Святославъ мѣсяца февраля въ 15 день, а въ 17 вложенъ бысть в гробъ в понедѣльникъ» (там же, стор. 358). Умер, розуміється, в Чернігові.

Писано в днях 28 вересня до 8 жовтня 1914

III. ІГОРЕВА РІДНЯ

В Ігоря були два брати, старший Олег, а молодший Всеволод. Про першого з них першу згадку в Київськім літописі маємо під р. 1147 у описі гостини Святослава Ольговича у кн[язя] Юрія в Москві, де згадано, що Святослав, доїздячи туди, вислав наперед свого сина Олега,

«Олегъ же ѣха на передъ къ Гюргеви и да ему пардусъ» (Іпат., стор. 240). Зараз по тім згадано про Олега вдруге між тими, що одержали дарунки від кн[язя] Юрія (там же, стор. 241). Під р. 1150 знаходимо відомість, що кн[язь] «Гюрги вда дчерь свою за Святославича за Олга» (там же, стор. 275). Олег міг тоді мати щонайменше 20 літ, отже, можна допустити, що він уродився коло р. 1130.

Дальшу згадку про Олега маємо під р. 1159 із нагоди з'їзду князів у Лутаві, коли «бысть любовь велика межи ими по три дни и дарове мнози» (там же, стор. 342). Слідуючого року Олег брав участь у якомусь, ближче не означеним, може навіть самостійнім, поході на половців, про який записано коротко: «Тогда Олегъ Святославичь изби Половци и Сантуза уби, половецьского князя» (там же, стор. 346). Той похід відбувся правдоподібно весною, бо того самого року бачимо Олега другий раз у поході його вітця з союзниками на Вщиж проти Святослава Володимировича (там же, стор. 349). У р. 1162 він разом із турівськими князями Рюриком і Святополком Юрійовичами йде походом до Слуцька на Володимира Мстиславича (там же, стор. 356).

Під р. 1164 маємо одиноке трохи просторіше, на жаль, без початку, оповідання про Олега з нагоди смерті його вітця. Подаю се оповідання в його первісній віршованій формі:

...и отрекоша дружина Олгова[1]:
«Княже, не стряпай, ѣди в борзѣ!
Всеволодичь бо недобрѣ жилъ
Съ отцемъ твоимъ и с тобою,
Ачи что замыслить лихоє?»

Олегъ жѧ в борзѣ ѣха Чернигову,
И не заста отца живого;
Таиша бо смерть єго за три дни
До Олгова приѣзда.

Се же створи княгини сгадавши съ пискупомъ
И с мужи князя своєго с передними,
И цѣловаша святаго Спаса на томъ,
Яко же послати ся къ Всеволодичю Новугороду.

Первоє цѣлова пискупъ Антонъ святого Спаса,
И по томъ дружина цѣловаша.
И рече Гюрги тысячкый:
«Намъ было не лѣпо дати пискупу

[1] В тексті без потреби, а може через помилку: дружинѣ Олгови.

Цѣловати святаго Спаса,
Зене же святитель єсть,
А намъ (ся) онь не блазнити,
Зане же князи свои (не) любилъ».

И рече пискупъ: «Того дѣля извѣщаю ся передъ вами,
Да Богъ ми будеть и того рожьшая,
Яко не послати ми къ Всеволодичю никим же образомъ,
Ни извѣта положити.
Паче же, сынове, вамъ молвлю,
Да не погинете душею,
И будете предателе, яко Июда».

Се же молвяше имъ льсть тая в собѣ,
Бяше бо родом Грѣчинъ;
Се же первое цѣлова святаго Спаса,
Се же створи злое преступленіе,
Исписавъ грамоту и посла къ Всеволодичю, река тако:

«Стрый ти умерлъ, а по Олга ти послали,
А дружина ти по городомъ далече,
А княгини сидить въ изумѣнии с дѣтьми,
А товари множество у нея.
А поѣди в борзѣ, Олегъ бо ти еще не въѣхалъ,
А по своей воли възмеши рядъ с нимъ».

Святославъ же прочте грамоту в борзѣ,
И посла сынъ свой в Гомий,
А посадники посла по городомъ,
А самъ хотѣ поѣхати Чернигову.

Услыша, оже Олегъ уже въ Черниговѣ,
И начаста слати межи собою ладячи ся о волостехъ.
Олегъ же на ся поступивъ улади ся
Святославу съступи Чернигова, а собѣ взя Новгородъ.

И посла Олегъ съ крестомъ Ивана Радьславича,
И цѣлова хрестъ Святославъ къ Олгови,
Яко ему правити, и не управи;
Рекъ бо бяше Всеволодичь хрестъ цѣлуя:
«А брати ти надѣлю Игоря и Всеволода» —
И ни тѣма управи.

(Іпат., стор. 357—358)

Як бачимо, се оповідання, крім історичної, має також не малу літературну вартість як образок родинного та політичного життя з князівської доби.

Олег, мабуть, повдовів у тім році, бо під роком 1165 маємо записку: «Том же лѣтѣ ведена бысть Ростиславна Огафья за Олга Святославича мѣсяца июня въ 29 день» (там же, стор. 359).

В р. 1167 прийшло до війни між Олегом і Святославом Всеволодичем за спадщину. Се оповідання має також віршовану форму й поетичну закраску.

Том же лѣтѣ взя рать Святославъ Всеволодичь
Съ Олгомъ про Володимирича.
Олегъ бо просяше въ правду надѣлѣнья,
Святославъ же не пода ему,
Но вда брату своєму лѣпшюю волость,
А сына посади въ Вщижи.

Ростиславъ же усмотривъ правду,
Оже Святославъ обидить Олга,
Тѣм же нача помогати Олгови.
Много же посыла Ростиславъ къ Святославу,
Веля ему правду надѣлити Олга
И добра имъ хотя.
Святославъ же не послуша его.

Олегъ же поѣха къ Стародубу,
Стародубци бо прислали ся бяху ко Олгови;
Упереди помочь Ярославля в городъ,
И горожаномъ нѣлзѣ бѣ мысли своєя створити.
Олегъ же воротя ся опять гнѣвенъ[1]
Много взяв полонъ.

Святославъ же посла брата своєго Ярослава
С Половци к Новугороду,
И дошедше Молочьны рѣки,
И ту воротиша ся вдалѣє пятнадцять верстъ отъ града.

Олегъ же бѣ в то веремя не сдравуя велми,
Яко не мощи ему ни на конь всѣсти.
Ростиславъ же, увѣдавъ, яко Олегъ велми болить,
Нача слати къ Олгови, веля ему мирити ся.

Олегъ же послуша его, взя миръ съ братомъ.
Святославъ же да Олгови четыри городы,
И хрестъ цѣловаста.

(Іпат., стор. 359—360)

Маємо тут одно з численних літописних оповідань про міжусобні війни руських князів, що звичайно були ведені малими силами та з малими стратами й кінчилися замиренням на короткий час. Міжусобиця між Олегом і Святославом Всеволодичем, що по добрій волі Олега став володарем Чернігова, почалася справді за справедливий поділ Оле-

[1] Р[укопис]: гнѣвы.

гової батьківщини, а не «про Володимирича», себто про Святослава Володимировича, внука Давидового, який умер власне в початку 1167 р. у Вщижі і про якого в дальшім оповіданні нема згадки. Ставши зятем Ростислава, князя смоленського, Олег знайшов у нім піддержку проти Всеволодича й можність узискати собі невеличке побільшення своєї волості.

В тім самім році 1167 у Олега вродився син Борис, а світським іменем Святослав (там же, стор. 360). Перше його подружжя було, правдоподібно, бездітне. У тім році, мабуть уосени, бачимо Олега знов у війні з половцями. «Том же лѣтѣ би ся Олегъ Святославичь с Бонякомъ, и побѣди Олегъ Половци» (там же, стор. 361). Під р. 1168 згадано про Олега в оповіданні про похід його тестя Ростислава на Новгород, де читаємо:

Того же лѣта исходяча пойде Ростиславъ Новугороду,
Понеже не добрѣ живяху Новгородци
Съ Святославомъ, сыномъ его.
И приде Чичьрьску к зяти Олгови,
Ту бо бѣ Олегъ ждалъ его с женою.

И поя Олегъ Ростислава на обѣдъ,
И бысть радость велика въ тъ день межи ними.
Олегъ же многы дары вдасть Ростиславу,
И дчи ему вда многы дары.

На оутрии же день възва Ростиславъ
К собѣ Олга и дчерь,
И паче болшими дарми оучредивъ всихъ
Иде Смоленьску.
(Іпат., стор. 361—362)

Як бачимо, за радощами стрічі тестя з зятем про похід на Новгород якось забулося. При кінці того самого року Олег уже зимою знов ходив на половців. Про той похід читаємо:

Той же зимѣ ходиша Олговичи на Половци,
Бѣ бо тогда люта зима велми.
И взя Олегъ вежѣ Козины
И жену и дѣти и злато и сребро,
А Ярославъ Беглюковы вежѣ взя.
И похваливше Бога и пречистую его матерь,
Възвратиша ся въ свояси.
(Іпат., стор. 364)

Під роком 1170 згадано Олега разом із його братом Ігорем у числі тих князів, яких суздальський князь Андрій

Юрійович під проводом свого сина Мстислава вислав на Київ і які доконали злопам'ятного в історії України ограбления тої «матері руських городів» (Іпат., стор. 372). Оповідання про той сам похід зі згадкою про Олега й Ігоря Святославичів маємо в Переяславсько-Володимирськім літописі під роком 1168 (Лавр., стор. 330).

Під роком 1174 маємо знов невеличке оповідання про міжусобицю лівобережних князів.

В то же время черниговьскому князю
Не мирну с Олгомъ Святославичемъ,
И воєвашеть Олегъ Святославлю волость
черниговьскую.
Святославъ же умири ся съ Ярославомъ
Со Изяславичемъ с Кыєвскымъ,
Пойде на Олга и пожьже волость єго,
И мно(го) зла сътворивше,
И възворотиша ся къ Чернигову.
(Іпат., стор. 393—394)

Та сама відомість, лише коротше, без згадки про Ізяслава, поміщена також у Лавр., стор. 348 під роком 1175.

Ще нещасливішу пригоду мав Олег у р. 1175, про яку читаємо ось що:

В то же лѣто зача рать Олегъ Святославичь,
Посла ся к шюриномъ своимъ,
И поведе ѣ на брата своєго Святослава на Черниговъ.
И пришедше Ростиславичи и Ярославъ
Пожгоша Лутаву и Моровиескъ,
(И) цѣловавше крѣстъ возворотиша ся во своя си.
Олегъ же с братома приде къ Стародубу,
Но города не взя,
Но что скота около Стародуба всѣхъ селъ заємь,
И гна къ Новугороду.

Святославъ же съ братомъ Ярославомъ
Иде на Олга к Новугороду.
И приступиша къ городу, и выйде противу имъ Олегъ,
Наряди полкъ свой и ступиша ся.

Толко по стрѣлѣ стрѣливше побѣгоша,
Самъ же утече князь въ городъ,
А дружину єго изъимаша, а другую посѣкоша,
А острогъ пожѣгоша.

И заутра присла ся с миромъ,
И умирившe ся и возворотиша ся во своя си.
(Іпат., стор. 406—407)

Се була остатня воєнна пригода того князя. Про його смерть читаємо під роком 1179 ось що: «В том же лѣтѣ престави ся Олегъ Святославичь мѣсяця генваря въ 16, и положиша и у святого Михаила» (там же, стор. 415), очевидно, в Новгороді-Сіверському.

Про молодшого брата Ігоревого Всеволода маємо в Київському літописі меншу згадку під роком 1160 у загадковій записці: «Ростиславъ (Мстиславич, що в тім році став великим князем у Києві) бяше поялъ у Святослава Всеволода, сына его, увѣряя Кияны и Берендѣѣ, бяху бо невѣрующе за свое съгрѣшение» (там же, стор. 347). Про що увіряв Ростислав киян і берендіїв і яку поміч міг йому дати молодий ще тоді Всеволод, із сього відірваного речення годі догадатися.

Другу згадку про Всеволода маємо під р. 1164 в вищенаведеним оповіданні про те, як Олег зайняв Чернігів по смерті вітця й як Святослав Всеволодич витурив його відтам, обіцяючи наділити його братів Ігоря і Всеволода (там же, стор. 358). Дальшу згадку про нього маємо під р. 1170 у оповіданні про приготування київського князя Мстислава Ізяславича до походу на половців, до якого рушив також Олег Святославич і брат його Всеволод (там же, стор. 368). Дальшу згадку про нього маємо під роком 1180, де згадано про похід Святослава (Всеволодича) на Любеч, до якого він «призва к собѣ братью свою Ярослава, Игоря и Всеволода» (там же, стор. 415). Розуміється, рідним братом його був лише Ярослав, що помагав йому в війнах з Олегом, а Ігор і Всеволод були брати Олегові. Принагідні згадки про Всеволода маємо під р. 1180 у оповіданні про похід кн[язя] Святослава на Суздаль, де той князь промовляє «братьи своей»: «Се азъ старѣе Ярослава,

А ты, Игорю, старѣе Всеволода,
А нынѣ я вамъ во отця мѣсто остал ся».
(Іпат., стор. 418)

По невдалім поході на Суздаль Ярослав із Ігорем ідуть на Друцьк, «а Всеволода, Игорева брата, оставиша в Черниговѣ и Олга Святославича» (стор. 419). Принагідну згадку про Всеволода маємо також під роком 1183 в описі походу руських князів на половців та їх пораження над рікою Хиримем; про Всеволода тут сказано лише, що Ігор «самъ ѣха поима со собою брата своего Всеволода» й інших (там же, стор. 425). Так само принагідно згадано про Всеволода

під р. 1183 в оповіданні про похід Ігоря на половців; тут Ігор «призва к собѣ брата своєго Всеволода» (стор. 427), але не сказано, відки. Аж під р. 1185, у описі пам'ятного нещасливого походу Ігоревого на половців, сказано, що Ігор вирушив у похід, «поимя со собою брата Всеволода ис Трубецка» (стор. 430). На дальшій стороні в тім самім оповіданні сказано, що Ігор над Осколом «жда два дни брата своєго Всеволода, тотъ (бо) бяше шелъ инемъ путемъ ис Курьска». З тих речень не можна рішучо догадатися, чи Всеволод тоді, перед походом, княжив у Курську, чи в Трубецьку; правдоподібніше, мав тільки невелику Трубецьку волость, хоча автор «Слова о полку Игоревѣ» дає пізнати, що він був курським князем («А мои Куряни» і т. д.). Про участь Всеволода в битві над Сюрлієм сказано лише, що

> Игорь и Всеволодъ по малу идоста,
> Не роспустыста полку своєго.
> (Там же, стор. 432)

В описі битви над Каялою знов лише коротка згадка, що Ігор, коли його зловили половці, «видѣ брата своєго Всеволода крѣпко борюща ся»; ся боротьба дійшла до того, що «Всѣволодъ толма бивше ся, яко и оружья в руку єго не доста» (там же, стор. 433), по чім, очевидно, половцям не трудно було взяти його в неволю. Розуміється, се не виключає, що Всеволод у тій битві держався дуже хоробро, хоча не зайвим буде завважити, що опис його надзвичайного геройства в поемі, невважаючи на всі поетичні оздоби, трохи шаблоновий та мало фактичний.

Під роком 1191 знов тільки принагідна [згадка] про Всеволода та його участь у поході Ігоря на половців (там же, стор. 452). Під роком 1194 знов принагідна згадка про нараду князя Святослава з Ярославом, Ігорем і Всеволодом у Рогові (там же, стор. 456), а під роком 1196 звістка про його смерть та похвала, не дуже вже звичайна в тих часах:

> Того же лѣта во Олговичехъ
> Престави ся князь Всеволодъ Святославичь,
> Братъ Игоревь, мѣсяца мая,
> И тако спрятавше тѣло єго
> Вся братья во Олговичехъ племени
> С великою честью и с плачемъ великомъ и
> рыданиемъ.
>
> Понеже бо во Олговичехъ всихъ
> Оудалѣе рожаемъ и воспитаниемъ

И возрастомъ и всею добротою
И мужьственою доблестью,
И любовь имѣяше ко всимъ.

Епископъ же черниговьской
И вси игумени и попове
Проводиша єго до гроба со обычными пѣс(н)ми
И положиша єго во церкви
Святоѣ Богородици в Черниговѣ.
И приложи ся ко отцемъ своимъ и дѣдомъ,
Давъ общій долгъ, єго же
Нѣсть убѣжати всякому роженому.
(Іпат., стор. 467)

Син Ігоря Володимир, при хрещенні названий Петром, уродився д[ня] 8 жовтня 1173 р. (там же, стор. 383). У р. 1180 він, маючи ледве 7 літ, був уже властителем полку, про який згадано в описі війни Мстислава Володимировича з половцями та їх союзником Ігорем біля Долобська. В тій битві полк Володимира під проводом Бориса Захарійовича стояв і боровся по стороні Мстислава проти Володимирового вітця. В літописі сказано раз, що в числі висланих князем Рюриком проти Ігоря й половців був також «Борисъ Захарьичь с Володимерими людми, княжича своєго», а другий раз згадується знов «Борисъ Захарьичь с полкомъ своєго княжича Володимѣра» (там же, стор. 420—421). Сам Володимир, очевидно, не брав участі в тій битві. Під р. 1183 у описі походу Ігоря та його свояків на половців згадано Володимира виразно між учасниками походу (там же, стор. 427). Так само згадано його між учасниками нещасливого походу з р. 1185 з тим додатком, що Ігор покликав його з Путивля (там же, стор. 430—431). Комбінуючи ту вказівку з тим, що сказано в поемі про побут жінки Ігоревої Ярославни в Путивлі в часі його походу, можемо догадуватися, що Володимир перед походом постійно пробував у Путивлі при матері, зайнятій головно зарядом великого та багатого князівського хазяйства. В описі битви над Сюрлієм бачимо Володимирів полк у переднім ряді (там же, стор. 431). Як і слід було, Володимир зі своїм полком перший кидається на половців («поткоша по нихъ», там же, стор. 432). В описі нещасливої битви над Каялою про Володимира сказано лише, що «ялъ Володимера Копти в Улашевичихъ» (там же, стор. 434). З половецької неволі він вернув аж два роки пізніше, «о велиці дні» 1187 р. з Кончаківною та прижитою з нею дитиною, по чім

Ігор «створи свадбу сынови своему и вѣнча его ис дѣтятемъ» (там же, стор. 443).

В початку XIII в. доля загнала Володимира Ігоревича до Галича. Літописне оповідання тут робиться неясне задля великої прогалини, в якій пропало 5 літ князювання Романа Галицького в Києві. Від р. 1201 починається в рукописах Галицько-Волинський літопис, у якім представлення подій дуже часто темне, немов уриване, та скупе на слова. Під роком 1202 читаємо тут: «Рюрикъ же вороти ся Кыєву (він став великим князем по наглій смерті Романа, скинувши чернечу рясу, яку «бѣ приялъ боязни ради Романовы» (там же, стор. 460). «Малу же времени минувшю, и приведоша кормиличича, иже бѣ загналъ великый князь Романъ невѣры ради, славяху бо Игоревича:

Послушавше ихъ галичкыи бояре
И послаша по нихъ и посадиша и,
И в Галичѣ Володимира,
А Романа во Звенигородѣ.
Княгини же Романовая вземше дѣтятѣ свои
И бѣжа в Володимерь.
И еще же хотящю Володимеру
Искоренити племя Романово,
Поспѣвающимъ же беззаконнимъ Галичаномъ,
Посла же Володимеръ со свѣтом галичкыхъ бояръ
На рѣчьє попомъ к Володимерцемъ, рекы имъ:
«Не имать остати ся градъ вашь,
Аще ми не выдасте Романовичю
(И) аще не приимете брата моєго Святсслава
Княжити в Володимерѣ».
Володимерцемъ же хотящимъ убити попа,
Мьстьбогъ и Мончюкъ и Микифоръ рѣша:
«Не подобаєть намъ убити послы».
Имѣяху бо лесть во сердцѣ своємъ,
Яко предати хотяху господу свою,—
Спасенъ же ими бысть попъ.
На утрѣя же увѣдавши княгини,
И свѣтъ створи с Мирославомъ и с дядькомъ,
И на ночь бѣжаша в Ляхы.
Данила же возмя дядька передъ ся
Изыде изъ града;
Василка же Юрьи попъ с кормилицею возми
Изыйде дырею градною.
Не вѣдяху бо, камо бѣжаще,
Бѣ бо Романъ убьєнъ на Ляхохъ,
А Лестько мира не створилъ.
Богу же бывшю поспѣшнику
Лестко же помяну вражды,
Но с великою честью прия ятровь свою и дѣтятѣ
Сожаливъ ся и рече:

«Яко дьяволъ єсть поверглъ вражду сию межи нами».
Бѣ бо Володиславъ лестя межи има
И зазоръ имѣя любви єго.
(Іпат., стор. 481)

З сього оповідання дізнаємося, що всі три Ігоревичі, Володимир, Роман і Святослав, знайшли або шукали панування в Західній, Червоній, або Галицькій, Русі. Володимир засів у Галичі, головнім центрі тої Русі, а Роман у Звенигороді, тепер селі Бобрецького повіту недалеко Львова; надто Володимир усякими правдами й неправдами старався позискати Володимирське князівство на Волині. Не осягнувши своєї мети в р. 1202 в самім Володимирі, він слідуючого року силкується перетягти на свій бік угорського короля й польського короля Лешка, у якого знайшла захист удова по Романі зі своїми двома синами. Про се записано в літописі коротко: «Володимеръ же многа дары посла королеви и Лестькови» (там же, стор. 482). Та по довшім часі, хоч іще того самого року, оба брати Ігоревичі посварилися, як читаємо в літописі:

По сем же долгу времени минувшю
Мятежь бысть межи братома
И Володимеромъ и Романомъ.
Романъ же ѣха во Угры,
И поя Угры би ся с братомъ,
И побѣдивъ (єго) взя Галичь,
А Володимеръ бѣжа во Путивль.
(Іпат., стор. 482)

Не довге було й Романове панування в Галичі. Під р. 1205 читаємо в літописі:

Андрѣй же король увѣдивъ безаконье галичкое и мятежь,
И после Бенедикта с вои своими,
И (той) я Романа в бани мыюща ся,
И посла и во Угры.

Бѣ бо Тимофѣй в Галичѣ премудръ книжникъ,
Отцество имѣя во градѣ Кыевѣ,
Притчею рече слово о семъ томители Бенедиктѣ:
«Яко в послѣдняя времена
Тремя имены нарєчет ся антихристъ».

Бѣгаше же Тимофей отъ лиця єго,
Бѣ бо томитель бояромъ и гражаномъ,
И блудъ творя; и оскверняху жены же
И черници и попадьи,—
В правду бѣ антихристъ за скверная дѣла єго.

Під роком 1206 маємо продовження сего оповідання:

Приведоша же Галичане Мьстислава на Бенедикта,
И прииде к Галичю;
И не успѣвшю єму ничто же
Щепановичь Илия возведъ и на Галичину могилу,
Осклабив ся рече єму:
«Княже, уже єси на Галичини могылѣ посѣдѣлъ,
Тако и в Галичѣ княжилъ єси».
Смѣяху бо ся єму, (и) [в]ороти ся в Пересопницю[1].
Романъ же утече изъ Угоръ,
И послаша (єго) Галичанѣ
Ко брату єго Володимеру глаголюще:
«Сгрѣщихомъ к вамъ!
Избави ны томителя сего Бенедикта!»

Они же пойдоша ратью,
А Бенедиктъ бѣжа во Угры.
Седе же Володимеръ в Галичѣ,
А Романъ во Звенигородѣ,
А Святославъ в Перемышли,
А сыну своєму да Теребовль Изяславу,
А Всеволода сына своєго
Посла во Угры ко королеви с дары.
(Іпат., стор. 483—485)

В остатніх рядках мова, очевидно, про Володимира, що, засівши в Галичі, став верховним князем Західної Русі й міг роздавати менші князівства своїм братам і своїм синам. Яке було їх панування й як воно закінчилося, про се маємо дуже гарне оповідання в нашім літописі під роком 1208, яке подаю тут у його поетичній формі:

Съвѣтъ же створиша Игоревичи
На бояре галичкыи, да избьють и,
И по прилучаю избьєни быша.
И убьєнъ же бысть Юрьи Витановичь,
Илия Шепановичь (и) инии велиции бояре,—
Убьєно же бысть ихъ числомъ пять сотъ,
А инии разбѣгоша ся.

Володислав же кормилничь бѣжа во Угры
И Судиславъ и Фнлипъ,
Наидоша Данила во угорьской землѣ дѣтьска суща,
И просиша у короля угорьского:
«Дай намъ отцича Галичю Данила,
Атъ с нимъ приимемъ и отъ Игоревичевъ».

[1] За сим словом автор літопису додав: «И по семъ скажемъ о Галичинѣ могилѣ и о начатьи Галича, откуду ся почалъ» (там же, стор. 484), але не сповнив сеї обіцянки.

Король же с великою любовью посла воя в силѣ тяжцѣ,
И великого дворьского Пота,
Поручивъ єму воєводьство надо всѣми вои.
Имена же бывшимъ воєводамъ с нимъ:
Первый Петръ Туровичь, вторый Банко,
Трети Мика Брадатый, четвертый Лотохаротъ,
Пятый Мокьянъ, шестый Тибрець,
Седьмы Мароцелъ и инии мнозии,
Их же не мощно сказати и ни писати.

И совокупивше ся вси первое придоша на градъ Перемышль,
И пришедшю Володиславу ко граду и рече имъ:
«Братье, почто смущаєте ся?
Не сии ли избиша отци ваши и братью вашю,
А иних имѣние ваше разграбиша,
И дщери ваша даша за рабы своя[1],
А отьчьствии вашими владѣша инии пришелци?
То за тѣхъ ли хочете душю свою положити?»

Они же сжаливши си о бывшихъ,
Предаша градъ и князя ихъ Святослава яша.

Оттуду же приидоша ко Звенигороду.
Звенигородьцемь лютѣ борющим ся[2] с ними
И не пущающимъ (ихъ) ко граду ни ко острожнымъ вратомъ,
О нем же стоящимъ окрестъ града,
Василку же княжащю во Белзѣ,
И приидоша же отъ него Великий Вячеславъ Толъстый
И Мирославъ и Дьмьянъ и Воротиславъ
(И) инии бояре мнозѣ и вои отъ Белза,
А отъ Лестка отъ Ляховъ Судиславъ Бернатовичь
Со многими Поляны,
И отъ Пересопници приде Мьстиславъ Нѣмый
Со многими вои,
Олександръ с братомъ отъ Володимеря
Со многими вои,
Ингваръ же посла сына своєго из Лучька
(И) из Дорогобужа и Шюмьска со многими вои.
И приѣхаша же и Половци Романови на помощь
(И) Изяславъ с ними Володимеричь.

Утром же не побѣдившимъ воємь,
И гнаша ихъ со становъ своихъ;
Мика же уботенъ, и Тъбаша и главу єму стялъ.
Половци же узрѣвше я крѣпци налегоша на ня.
Онѣм же ѣдущимъ напреди ими к Лютой рѣцѣ.
Оже быша не приѣхалѣ Ляховѣ и Русь,
И сошедше одва препровадиша рѣку Лютую,
Половцемъ стрѣляющимъ и Руси противу имъ.

---

[1] Р[укопис] через помилку: ваша.
[2] Рук[опис]: дод[ано] зайве «имъ».

Тў же Марцелъ хоругве своєє отбѣже и Русь взятъ ю,
И поругъ великъ бысть Марцелови,
И возвратиша ся во колымагы свои,
Рекше[1] во станы.

Оттудѣ же Романъ изииде из града,
Помощи ища в рускыихъ князехъ.
И бывшю єму (в) Шумскы на мостѣ[2]
Ятъ бысть Зернком и Чюхомою
И приведенъ бысть во станъ ко князю Данилови
И ко всимъ княземъ и ко воєводамъ угорьскимъ

И послаша ко гражаномъ рекуще:
«Передайте ся! Князь вашъ ятъ бысть».
Онѣмъ же не имущимъ вѣры,
Донеле же извѣсто бысть имъ,
И предаша ся Звенигородьци.
Оттуду же поидоша к Галичю,
И Володимеръ бежа из Галича
И сынъ єго Изяславъ, и гнаша и до Нѣзды.
Изяславъ же би ся на мостѣ[3] Нѣзды рѣкы,
И отъяша отъ него коня Сумныя,
По том же возвратиша ся в Галичь.

Тогда же приѣха княгини великая Романовая
Видитъ сына своєго присного Данила.
Тогда же бояре володимирьстии и галичкыи
И Вячеславъ володимерьскый и Володиславъ галичкый
И вси[4] воєводы угорьскыя[5]
Посадиша князя Данила
На столѣ отца своєго, великаго князя Романа,
Во церкви святѣя Богородица, приснодѣвица Марья.

Король же Андрѣй не забы любви своєя первыя,
Иже имѣяше ко брату си, великому князю Романови,
Но посла воя своя и посади сына єго[6] в Галичи.

Ятым же бывшимъ княземъ Роману, Святославу, Изяславу[7],
Угромъ же хотящемъ є вести королеви,
Галичаномъ же молящим ся имъ,
Да быша и повѣсили мьсти ради,
Убѣжени же бывше Угре великими даръми,
Предани быша на повѣшениє мѣсяца сентября.
(Іпат., стор. 484—486)

---

[1] Перед сим словом у р[укописі] зайве и.
[2] Р[укопис]: мосць, вар[іант]: мѣстѣ.
[3] Р[укопис]: мѣстѣ.
[4] Р[укопис]: далі дублет до р[ядка] «бояре володимерьстии и галичкыи», очевидно, зайвий.
[5] За сим словом у р[укопису] дод[ано] зайве и.
[6] Р[укопис]: своєго.
[7] Р[укопис]: Ростиславу.

Се був сумний кінець двох синів Ігоревих, Романа і Святослава, та його внука, Володимирового сина Ізяслава. Про самого Володимира після звістки про його втеку з Галича губиться всякий слід у літописі.

Про жіночу рідню Ігореву маємо ще три записки в Київському літописі. В р. 1166 його сестра невідомого імені вийшла замуж за Ярополка Ізяславича, а незабаром по тім умерла його мати, також невідомого імені (Іпат., стор. 359), а в р. 1189 його дочка, також невідомого імені, вийшла замуж за Давида Ольговича.

Писано в днях 29 жовтня до 1 падолиста 1914

IV. КНЯЗІ, СУЧАСНІ ІГОРЕВІ

В «Словѣ о полку Игоревѣ» в розділах VIII—X (цитую по виданню Омеляна Огоновського: Слово о полку Игоревѣ, поетичний пам'ятник руської письменності XII віку. Текст з перекладом і з поясненнями видав Омелян Огоновський. У Львові. Накладом видавця. 1876, стор. 10—17) згадано 16 князів, сучасних Ігореві; перейду їх тут у тім порядку, в якім їх згадано в поемі, добираючи до кождого з них усе те, що сказано у літописах про події, про які згадано або на які натякнено в поемі.

1. Святослав, великий князь київський, згаданий у розд. VIII поеми ось якими високопоетичними рядками[1]:

Тии бо два храбра Святъславлича Игорь и Всеволодъ
Ouже лжу оубуди(ста),
Которую то бяше оуспилъ отецъ ихъ Стославъ
Грозный великый Кыевскый.
Грозою бяшеть притрепеталъ
Своими силными плъкы и харалужными мечи,
Наступи на землю половецкую,
Притопта холмы и яругы, възмути рѣки и озеры,
Иссуши потокы и болота,
А поганого Кобяка из Лукоморя,
От желѣзныхъ великыхъ плъковъ половецкыхъ
Яко вихьръ выторже.
И паде ся Кобякъ въ градѣ Кыевѣ
Въ гридницѣ Стославли.
Ту Нѣмци и Венедици, ту Греци и Морава

[1] Правопис, прийнятий Огоновським на підставі власної комбінації та за прикладом Міклошичевого видання Нестора*, зміняю відповідно до правопису найстаршого літопису.

Поють славу Стославлю,
Кають князя Игоря,
Иже погрузи жиръ во днѣ Каялы,
Рѣки половецкыя,
Рускаго злата насыпавши[1].
(Огон., стор. 10 і 12)

Сьому уступові поеми відповідає оповідання Київського літопису, подане під роком 1183, яке подаю тут у його поетичній формі:

Того же лѣта Богъ вложи въ сердце
Святославу князю Киевъскому
И великому князю Рюрикови Ростиславичю
Пойти на Половцѣ.

И посласта по околниѣ князи,
И совкупиша ся с нима
Святославича Мьстиславъ и Глѣбъ
И Володимѣръ Глѣбовичь ис Переяславля,
Всеволодъ Ярославичь из Лучьска с братомъ Мьстиславомъ,
Романовичь Мьстиславъ, Давыдовичь Изяславъ
И городенъский Мьстиславъ,
Ярославъ князь пиньский с братомъ Глѣбомъ,
Из Галича отъ Ярослава помочь.

А своя братья не идоша рекуще:
«Далече ны есть ити в низъ Днѣпра,
Не можемъ своеи землѣ пусты оставити
Но оже поидеши на Переяславль,
То скупим ся с тобою на Сулѣ».

Святославъ же не любуя на свою братью
Пойде поспѣшая путь свой
И поущаемъ божиимъ промысломъ;
Тѣмъ старѣишии его сынове
Не утягоша отъ черниговьской стороны[2].

Идущю же ему по Днепру, и ста ту,
Иде же нарѣцаеть ся Инжирь бродъ,
И ту переброди ся на ратьную сторону Днѣпра,
И пять дний искаша ихъ.
Ту же отряди моложьшеѣ князѣ передъ своими полкы,
Отряди же Володимера переяславьского,
И Глѣба и Мьстислава сына своего
И Романовича Мьстислава,
И Глѣба Гюргевича князя дубровицьского

[1] Рукопис: насыпаша.
[2] Р[укопис]: сторонѣ.

И Мьстислава Володимерича
И Берендѣевъ с нимъ было двѣ тысячи сто.

Половци же узрѣвше Володимерь полкъ
Крѣпко идущь на нихъ,
И побѣгоша гоними гнѣвомъ божиимъ
(И) святоѣ Богородицѣ.

Онім же ѣхавшимъ по нихъ
Не постігъше возворотиша ся в Русь,
И стояша на мѣстѣ нарѣцаємемъ Ерель,
Єго же Русь зоветь Уголъ.

Половецький же князь Кобякъ мнѣвъ толко Руси,
Возьврати ся и погна во слѣдъ ихъ.
Идущимъ же имъ по нихъ узрѣша я полци рустѣи
Начаша ся стрѣляти о рѣку
И начаша (ся) межи собою перегонити,
И бысть имъ того долзѣ.
Слышав же Святославъ и Рюрикъ,
И пустиста имъ болшиѣ полкы на помочь,
А сама поидоста за ними поспѣвающа.

Яко же узрѣша Половци помочныя полкы
И мнѣша ту Святослава и Рюрика,
Абьє поскочиша.
Русь же приимше помощь божию,
И въвѣртѣша ся в нѣ,
И начаша ѣ сѣчи и имати.

И тако створи господь милость крестьяномъ,
В тый же день возвеличи Богъ
Князя Святослава и Рюрика за вѣру єю.

И ту яша Кобяка Карлыевича с двѣма сынома,
Билюковича Изая и Товлыя с сыномъ
И брата єго Бокмиша,
Осалука, Барака, Тарха, Данила
И Съдвака Колубичкого,
Яша жь и Корязя Колотановича.
Ту убиша и Тарсука и инѣхъ безъ числа.

Створи же Богъ побѣду сю
Мѣсяця июля въ тридесять,
В понедѣлникъ в память святаго Ивана Виника.
Великий же князь Святославъ Всеволодичь
И Рюрикъ Ростиславичь,
Приемше отъ Бога на поганыя побѣди
И возвратиша ся во своя си
Съ славою и честью великою.

(Іпат., стор. 426—427)

Сей Святослав, син Всеволода, був великим князем київським від р. 1180 до липня 1194. Він не був вітцем

Ігоря, якого отець був Святослав Ольгович. І коли автор «Слова о полку Игоревѣ» в уступі, наведеним на початку сього розділу, називає його вітцем Ігоря і Всеволода, то се треба вважати не помилкою сучасника, а конвенціональним зворотом, по якому менші удільні князі відносилися до київського князя як сини до вітця. Се потверджує дальший уступ поеми, де той сам Святослав, нарікаючи на похід Ігоря й Всеволода, називає їх не синами, а «сыновцями», себто братаничами, хоч і такими вони властиво не були. Той уступ, що починається зловіщим сном Святослава, виглядає в поемі ось як:

Тогда великый Сѣславъ изрони злато слово
Слезами смѣшено и рече:
«О моя сыновця Игорю и Всеволоде!
Рано єста начала половецкую землю мечи цвѣлити,
А себѣ славы искати.
Но не честно одолѣсте
Не честно бо кровь поганую пролиясте.
Ваю храбрая сердца въ жестоцѣмъ харалузѣ скована
И въ буести закалена,—
Се ли створисте моей сребренѣй сѣдинѣ?
А оуже не вижю власти силнаго и богатаго
И много вои брата моєго Ярослава
С черниговськыми былями,
С Могуты и с Татраны и с Шельбиры,
И с Топчакы и с Ревуты и с Ольберы.
Тии бо бес щитовъ с засапожникы
Кликомъ полкы побѣждають,
Звонячи въ прадѣднюю славу:
Но рекосте: «Мужайме ся сами!
Преднюю славу сами похытимъ,
А заднею ся сами подѣлимъ».
А чи диво ся, братие, стару помолодити?»
(Огон., стор. 12 і 14)

На тім, по моїй думці, кінчиться промова Святослава до бояр, за якою треба допустити пропуск скількох рядків, де зазначено промову когось із бояр і її початок, за яким іде корогенька та невикінчена притча про сокола «в мытехъ» і продовження промови до князя: «На се зло, княже, мы не пособіе».

Літописне оповідання, аналогічне до сього уступу поеми, без сумніву, менше поетичне, та зате ближче правди, міститься під тим самим роком 1185, що й оповідання про нещасливий похід Ігоря.

В то же время великый князь
Всеволодичь Святославъ шелъ бяшеть в Корачевъ

И сбирашеть отъ вѣрхънихъ земль вои
Хотя ити на Половци к Донови на все лѣто.

Яко возвороти ся Святославъ
И бысть у Новагорода Сѣверьского,
И слыша о братьи своей,
Оже шли суть на Половци утаивше ся его,
И нелюбо бысть ему.

Святославъ же идяше в лодьяхъ,
И яко приде к Чернигову,
И во тъ годъ прибѣже Бѣловолодъ Просовичь
И повѣда Святославу бывшее о Половцѣхъ.

Святославъ же то слышавъ и вельми воздохнувъ,
Утеръ слезъ своихъ и рече:
«О люба моя братья и сыновѣ,
И мужи землѣ рускоѣ!
Далъ ми Богъ притомити поганыя,
Но (вы) не воздержавше уности
Отвориста[1] ворота на руськую землю.
Воля Господня да будеть о всемъ.
Да како жаль ми бяшеть на Игоря,
Тако нынѣ жалую болш по Игорѣ братѣ моемъ».
(Іпат., стор. 434—435)

Як бачимо, в літописнім оповіданні Святослав справедливіше та м'якше відноситься до Ігоря та до його походу, ніж у поемі, де в його уста вложено зовсім непідхожі слова: «Не честно одолѣсте, не честно бо кровь поганую проліясте». Тут Святослав зразу почувши, що Ігор вибрався в похід без його відома, почуває жаль до нього, але почувши про його нещастя, ще більше жалує за ним і за втраченими в поході синами землі руської.

2. Ярослав. Згаданий у Святославовій промові брат його Ярослав, князь чернігівський (рядки 11—18), був справді його братом, сином Всеволода, уроджений у р. 1140 (Іпат., стор. 249), брав участь у поході союзних князів на Київ у р. 1159 (Іпат., стор. 343), маючи тоді 19 літ, гостив у себе в Ропську жінку прогнаного з Києва великого князя Ізяслава та проводив її до Гомеля (там же, стор. 344), а по тім д[ня] 22 грудня разом із союзними князями ввійшов до Києва (там же). В р. 1162 разом із своїм братом Святославом він брав участь у поході на Слуцьк проти Володимира Мстиславича (там же, стор. 356). В р. 1167 Святослав посилає його з половцями на Новгород (Сіверський), але

[1] Рукопис: отвориша.— *Ред.*

той похід був безуспішний (там же, стор. 360); перед тим Ярослав не допустив Олегові, синові Ігоревому, зайняти Стародуб. В р. 1168 він разом із тим самим Олегом їде на половців і захапує Беглюкові вежі (там же, стор. 364). У р. 1170 він бере участь у поході князів на половців (там же, стор. 368). В поході князі, йдучи в погоню за половцями, лишають його при возах (стор. 369). В р. 1174 у нього вродився син Іван, названий Ростиславом (там же, стор. 387). У р. 1175 він разом із братом Святославом ходив походом проти Олега на Новгород-Сіверський (там же, стор. 406), а в р. 1177 з розказу Святослава разом із Олегом ходив у похід проти Ростиславичів до Витечева (там же, стор. 409). У р. 1179 він стає самостійним князем чернігівським, маючи 39 літ, і віддає свою дочку за Володимира Глібовича в Переяслав (там же, стор. 415). У р. 1180 Ярослав із Ігорем у інтересі Святослава йдуть походом на Друцьк і помагають йому добитися київського стола (там же, стор. 414—420). У р. 1184 Ярослав був трохи замішаний у історію походу Кончака на Русь, та про те подам літописне оповідання між пригодами Кончака. У р. 1185 він зрікся участі в поході на половців його брата Святослава в початку марта. Про се читаємо в літописі:

Князь же Ярославъ Черниговьскый
Не шелъ бяше с братомъ со Святославомъ,
Молвяшеть бо тако:
«Азъ єсмь послалъ к нимъ
Мужа своєго Ольстина Олексича,
А не могу на свой мужь поѣхати».
Тѣмъ отрѣче ся брату своєму Святославу.
(Іпат., стор. 430)

За того самого року в цвітні він вислав того самого Ольстина Олексича з чернігівськими ковуями на поміч Ігореві до його нещасливого походу на половців (там же, стор. 431). Ті ковуї були головною причиною пораження руських князів, бо перші втекли зі свого становища та сталися також причиною того, що Ігор, даремно силкуючися завернути їх, дістався в половецьку неволю. Ті ковуї, про яких «Слово о полку Игоревѣ» в вищенаведеним уступі (рядки 14—15) не згадує між чернігівськими «былями», були, можливо, старими міщанськими або боярськими родами, що ставили значніше число войовників для князівських війн і походів.

Наслідком погрому Ігоря великий князь Святослав зарядив зараз щось немов мобілізацію південноруських

воєнних сил для охорони руської землі перед половцями, в якій узяв участь також Ярослав, що «в Черниговѣ совокупивъ вои своя стояшеть» (там же, стор. 435). Коли ж Ігор іще восени 1185 р. вернув із неволі до свого дому, він негайно «из Новагорода иде ко брату Ярославу к Чернигову, помощи прося на Посемье. Ярославъ же обрадова ся єму и помощь єму дати обѣща» (там же, стор. 438). Супроти сих літописних свідоцтв слова в поемі, вложені в уста Святославові: «Уже не вижю власти ... брата моєго Ярослава», не треба розуміти так, що й чернігівська воєнна сила понесла в тім поході значні втрати, більші, ніж зазначує літопис*.

У р. 1181 через Ярослава розбився похід на половців, на який змовилися були Святослав київський і Рюрик смоленський. Подаю тут се оповідання про подію досить незвичайну в тих війнолюбних часах у його поетичній формі.

Тоѣ же зимы Святославъ
Сославъ ся с Рюрикомъ сватомъ своимъ,
И сдумаста ити на Половцѣ.
Рюрикъ же улюби Святославлю рѣчь
И рече єму: «Ты, брате, ѣди в Черниговъ,
Совокупи ся со братьєю своєю,
А язъ сдѣсе со своєю».
И тако совокупивше ся вси князи рускиѣ
Пойдоша по Днѣпру,
Нелзѣ бо бяшеть индѣ ити, бѣ бо снѣгъ великъ.
И доидоша до Снепорода,
И ту изъимаша сторожѣ половѣцкыѣ,
И повѣдаша вѣжи и стада половѣцкая
У Голубого лѣса.

Ярославу же не любо бысть дале пойти,
И поча молвити брату Святославу:
«Не могу ити далѣ отъ Днѣпра.
Земля моя далече, а дружина изнемогла ся».

Рюрикъ же поча слати ко Святославу,
Понуживая єго (и) река єму:
«Брате и свату, намъ было сего у Бога просити,
А вѣсть ны єсть, а Половци осе лежать за полъдне.
Аще кто росдумываєть и не хочеть ити,
А мы два до сихъ мѣстъ ци на того зрѣла?
Но что намъ Богъ давалъ, тоє свѣдали».

Святославу же любо бысть и рече єму:
«Азъ єсмь, брате, готовъ єсмь всегда и нынѣ.
Но посли ко брату Ярославу и понуди єго,
Абыхомъ поѣхалѣ вси».

Рюрикъ же посла къ Ярославу и рече ему:
Брате, тобѣ было не лѣпо измясти нама,
А вѣсть ны правая есть,
Ажь вежи половецкия восе за полъдне,
А великого ѣзду нѣтуть.
А, брате, кланяю ти ся!
Ты мене дѣля пойди до полуднья,
А язъ тебе дѣля еду десять дневъ».

Ярославъ же не хотя ѣхати рече:
Не могу поѣхати одинъ, а полкъ мой пѣшь.
Вы бы есте мнѣ повѣдалѣ дома,
Же дотолѣ ити».

И бысть межи ими распря.
Рюрикъ же много понуживая ихъ,
И не може ихъ повести;
Святославъ же хотѣ ити с Рюрикомъ,
Но не оста брата Ярослава,
И возвратиша ся во своя си».
(Іпат., стор. 440)

Поступок Ярослава в тім випадку можна вповні оправдати тим, чим і він сам оправдував себе — браком кінноти, що пропала в Ігоревім поході.

У р. 1194 бачимо Ярослава на родинній нараді Святославовій у Рогові (там же, стор. 456). Пропускаю тут просторе оповідання про події 1195 р. (Іпат., стор. 459—466) і 1196 (там же, стор. 467—491), у яких досить значну, хоч переважно пасивну ролю відіграв Ярослав чернігівський, а зазначу лише, що він умер у р. 1198, про що читаємо в літописі:

Престави ся Черниговскый князь Ярославъ
Всеволодичь.
Епископъ же, игумени и сыновци его
Спрятавше тело его честно,
И положиша во церкви святаго Спаса во епископьи
(Іпат., стор. 474).

4. Володимир Глібович. У «Словѣ о полку Игоревѣ» про сього князя маємо лише коротку згадку, незрозумілу без літописного оповідання, в трьох рядках:

Се оу Римѣ кричать подъ саблями половецкыми,
А Володимиръ подъ ранами,—
Туга и тоска сыну Глѣбову.

Мова тут про переяславського князя Володимира Глібовича, сина великого князя Гліба Юрійовича, що був

київським князем у роках 1171 до лютого 1174. Про його сина Володимира маємо першу записку в Київському літописі під роком 1172: «Князь бо переяславьскый Володимѣръ Глѣбовичь в то время бяшеть малъ яко 12 лѣтъ» (Іпат., стор. 379). Значить, він уродився в р. 1168. Під роком 1179 маємо відомість про його женячку: «Отъда Ярославъ (м[абуть] чернігівський) дчерь свою за Володимѣра за Глѣбовича Переяславлю ноября во 8 день» (там же, стор. 415). Може, перший його воєнний похід був у р. 1183 проти половців, про що читаємо:

А Рюрикъ посла Володимѣра Глѣбовича с полкы своим.
Володимѣръ же Глѣбовичь посла ко Игореви,
Прося у него ѣздити на переди полкомъ своимъ;
Князи бо русции далѣ бяхуть (ему)
На передѣ ѣздити в руской зѣмли.
Игорь же не да ему того.
Володимеръ же разгнѣвав ся и возъврати ся,
И оттолѣ идя иде на сѣверьскиѣ городы
И взяж в нихъ много добытокъ.
(Іпат., стор. 425)

Маємо тут свідоцтво про досить незвичайний привілей їздити напереді війська, який дали Володимирові руські князі не знати, чи за його особисту хоробрість, чи тому, що він був князем у Переяславі, тім передмур'ї руської землі проти половців.

У р. 1183 бачимо Володимира учасником славного походу Святослава й інших князів проти половців, де він із молодшими князями справді виступає перший до бою і де

Половци же узрѣвше Володимерь полкъ
Крѣпко идущь на нихъ,
И побѣгоша гоними гнѣвомъ божиимъ
(И) святоѣ Богородицѣ.
(Іпат., стор. 426—427)

У р. 1184 бачимо Володимира знов у поході проти нападу Кончака. Читаємо в літописі:

Святославъ же Всеволодичь и Рюрикъ Ростиславичь
Со всими своими полкы не стряпя пойде противу имъ.
Рюрикъ же и Святославъ отрядиста Володимѣра Глѣбовича,
Върядиша в наворопъ, и Мьстислава Романовича,
А самъ Рюрикъ и Святославъ пойдоста задѣ ихъ.

ѣдущим же имъ и устрѣтоста гости
Идущь противу себе ис Половець,
И повѣдаша имъ, яко Половци стоять на Хоролѣ.
Святославъ же и Рюрикъ то слышавша,
И рада быста и поидоста к нимъ.

Володимѣръ же и Мьстиславъ слышавше
Придоша к мѣсту тому,
Иде же указаша гостьє,—
Пришедши же на мѣсто то, идѣже стояли,
И не видиша никого же,
Шли бо бяхуть на ино мѣсто възлѣ Хоролъ.

Наворопници же перешедше Хоролъ
Взийдоша на шоломя,
Глядающе, кдѣ узрять ѣ.
Коньчакъ же стоялъ у лузѣ,
Єго же ѣдуще по шоломени оминуша.

Иныи же ватагы узрѣвше удариша на нихъ.
Кончакъ же то видивъ, за нѣ утече чересъ дорогу,
И мьншицю єго яша,
И оного бесурменина яша,
У него же бяшеть живый огнь,—
То и того ко Святославу приведоша
Со устроєнымъ (огнемъ).
Прочая же воя ихъ онихъ избиша, (а инѣхъ изоймаша),
А конѣ и оружьє многоє множество ополониша.
(Іпат., стор. 429)

Найважніше літописне оповідання про Володимира Глібовича, на яке натякаютъ вищенаведені рядки поеми, маємо під роком 1185, після оповідання про пораження Ігоря над Каялою. Читаємо тут:

Кончакъ пойде къ Переяславлю и отступи городъ,
И биша ся ту вьсь день.
Володимеръ же Глѣбовичь бяше князь в Переяславлѣ,
Бяше же дерзъ и крѣпокъ к рати,
Выѣха из города и потче к нимъ,
И по немь мало дерьзнувъ дружинѣ.

И би ся с ними крѣпко, и обступиша мнозии Половцѣ.
Тогда прочии видивше князя своєго крѣпко бьюще ся,
Выринуша ся из города,
И тако отъяша князя своєго,
Язьвена суща тремя копьи.

Сий же добрый Володимиръ язвенъ
Труденъ въѣха во городъ свой,
И утре мужественнаго поту своєго
За отчину свою.

Володимеръ же слашеть ко Святославу
И ко Рюрикови и ко Давыдови и рече имъ:
«Се Половци у мене, а помозите ми».

Святославъ же слашеть ко Давыдови,
А Давыдъ стояшеть у Треполья со Смолняны.
Смолнянѣ же почаша вѣчѣ дѣяти рекуще:

«Мы пошли до Кыєва.
Да же бы была рать, били ся быхомъ.
Намъ ли иноѣ рати искати?
То не можемь, уже (бо) ся есмы изнемоглѣ».

Святославъ же съ Рюрикомъ и со инѣми помочьми
Влегоша во Днѣпръ противу Половцемъ,
А Давыдъ возврати ся опять со Смолняны.

То слышавше Половци и возвратиша ся отъ Переяславля,
Идущи же мимо приступиша к Римови.
Римовичи же затвориша ся в городѣ,
И возлѣзше на заборолѣ,
И тако божиимъ судомъ летѣста
Двѣ городници с людми.

Тако к ратнымъ и на прочая гражаны найде страхъ.
Да которѣи же гражанѣ выйдоша изъ града
И бьяхуть ся ходяще по римьскому болоту,
То тѣи избыша плѣна,
А кто ся осталъ в городѣ, и тѣ вси взяти быша.

Володимеръ же слашеть ся ко Святославу Всеволодичю
И ко Рюрикови Ростиславичю, понуживая ихъ к собѣ,
Да быша ему помоглѣ;
Они же опоздиша ся сжидающе Давыда (со) Смолняны,
И тако князѣ рускиѣ опоздиша ся
И не заихаша ихъ.

Половци же вземше городъ Римовъ
И ополониша ся полона
И пойдоша во своя си;
Князи же возворотиша ся в домы своя,
Бяхуть бо печални —
И со сыномъ своимъ Володимѣромъ Глѣбовичемъ,
Зане бяшеть раненъ велми язвами смертьными,
И хрестьянъ плененыхъ отъ поганыхъ.

И се Богъ казня ны грѣхъ ради нашихъ
Наведе на ны поганыя,
Не акы милуя ихъ, но насъ казня
И обращая ны к покаянью,
Да быхом ся востягнули отъ злыхъ своихъ дѣлъ,

И симъ казнить ны нахожениемь поганыхъ,
Да некли смиривъше ся
Воспомянемь ся отъ злаго пути.
(Іпат., стор. 436—437)

Рани Володимирові сим разом не були смертельні. Він видужав від них настільки, що в р. 1187 міг знов виступити до бою з половцями. Про сей остатній його подвиг маємо ось яке оповідання в Київськім літописі:

Сдумавъ князь Святославъ со сватомъ своимъ Рюрикомъ
Пойти на Половцѣ в борзѣ, изъѣздомъ,
Повѣдахуть бо имъ Половци близъ на Татинци,
На Днѣпрѣискомъ бродѣ.

И ѣхаша изъѣздомъ безъ возъ,
Володимеръ же Глѣбовичь приѣха к нимъ
Ис Переяславля с дружиною своєю
(И) испроси ся у Святослава и во Рюрика
ѣздити на переди с Чернымъ Клобукомъ

Святославу же не любо бяшеть
Пустити Володимира на передъ
Передъ сыны своими,
Но Рюрикъ и инии вси улюбиша,
Зане бѣ мужь бодръ и дерзокъ и крѣпокъ на рати,
Всегда бо тосня ся на добра дѣлы.

Княземъ же рускимъ идущимъ на ня,
Ис Черныхъ же Клобукъ даша вѣсть
Сватомъ своимъ в Половци;
Половци же слышавше,
Оже идуть на ня князи рустии,
Бѣжаша за Днѣпръ.

Княземъ же рускимъ нѣлзя бѣ ѣхати по нихъ,
Уже бо росполонил ся бяшеть Днѣпръ,
Бѣ бо вѣсна, и возвратиша ся во своя си.

На томъ бо пути разболѣ ся Володимеръ Глѣбовичь
Болѣстью тяжкою, єю же (и) сконча ся;
И принесоша и во свой градъ Переяславль на носилицахъ,
И ту престави ся мѣсяца априля во 18 день,
И положенъ бысть во церкви святаго Михаила.

И плакаша ся по немъ вси Переяславци,
Бѣ бо любя дружину и злата не сбирашеть,
Имѣния не щадяшеть, но даяшеть дружинѣ.

Бѣ бо князь добръ и крѣпокъ на рати
И мужьствомъ крѣпкомъ показая ся,

И всякими добродѣтелми наполненъ,
О нем же Украйна много постона.
(Іпат., стор. 439)

В остатнім рядку сього оповідання маємо найстарше свідоцтво про вживання назви «Украйна», сим разом про Переяславське князівство, справді східну окраїну руської [землі]. Другий раз ужито сю назву в Галицько-Волинськім літописі під роком 1213 про північно-західну окраїну, пограничну з Польщею та Литвою (Іпат., стор. 490). Можна отже прийняти, що назва «Украйна» в тих часах не була іменем власним якоїсь одної околиці, але nomen appellativum[1] для котроїсь пограничної околиці.

5. Всеволод Юрійович, великий князь суздальський та володимирський, згаданий у «Словѣ о полку Игоревѣ» на чолі тих князів, яких автор кличе на поміч Ігореві, а властиво до пімсти за його погром та до боротьби з половцями «за землю рускую», згаданий як уособлення якоїсь незвичайної, надлюдської сили.

Великый княже Всеволоде!
Не мыслию ти прилетѣти издалеча,
Отня злата стола поблюсти?
Ты бо можеши Волгу веслы раскропити,
А Донъ шеломы выльяти.
Аже бы ты былъ, то была бы чага по ногатѣ,
А кощѣй по рѣзанѣ.
Ты бо можеши по суху живыми шереширы стрѣляти,
Оудалыми сыны Глѣбовы.
(Огон., стор. 14)

Перша відомість про сього Всеволода, яку маємо в Київськім літописі під р. 1162, досить загадкова і вводить нас у досить темні відносини Північно-Східної Русі XII в. до Візантії. Читаємо там:

Том же лѣтѣ идоста Гюргевича Царюграду,
Мьстиславъ и Василко съ матерью,
И Всеволода молодого пояша со собою,
Третьего брата.

И дасть царъ Василкови
В Дунаи четыри городы,
А Мьстиславу дасть волость Отъскалана
(Іпат., стор. 357)

[1] Називним іменем (*лат.*).— *Ред.*

В Північній Русі бачимо його вже в р. 1173, коли він зі своїм братом Михалком відносить побіду над половцями. Се оповідання ось яке:

Тоѣ же зимы придоша Половци на кыєвьскую страну
И взяша множьство селъ за Кыєвомъ
С людми и скоты и с коньми,
И поидоша со множествомъ полона в Половьцѣ.

Глѣбови же князю кыєвьскому в то время больну сущю,
Посла по брата своя по Михалька и по Всеволода.
Михалко же и Всеволодъ въ скорѣ пріѣхаста къ нему,
И посла (я) по Половцихъ.
Михалько же и Всеволодъ послушлива си,
И идоста в борьзѣ по Половьцѣхъ,
Изьгониша я за рѣкою Бугомъ,
С Береньдѣи и с Торкы
(И) с воєводою своимъ Володиславомъ
Наѣхаша дорогу ихъ
И поѣхаша по дорозѣ по нихъ.

И устрѣтоша я с полономъ
И биша ся с ними Михалко же и Всеволодъ;
Божиею помощью онѣхъ избиша,
А другыя изъимаша.

И рѣкоша изыиманымъ:
«Много ли вашихъ на задѣ?»
И рекоша: «Мнози суть!»

И рече Володиславъ:
«Се держимъ колодникы собѣ на смерть.
Но повели, княже, ать посѣкуть и!»
И съсѣкоша ѣ всѣ.

И поѣхаша по дорозѣ по нихъ,
И срѣтоша ѣ изнова друзиѣ,
И ступиша ся с ними и биша ся крѣпко.
И поможе Богъ Михалкови и Всеволоду на поганѣи,
Дѣдня и отьня молитва,
И сбысть ся в недѣлю: самы поганыя избиша,
А другыя поимаша и полонъ отъяша,
Четыриста чади, и пустиша я во своя си,
А сами возворотиша ся Кыеву
Славяще Бога и святую Богородицю
И силу честьнаго креста и святая мученика
Помогающа на бранѣхъ на поганыя.
(Іпат., стор. 383—4)

У р. 1174 трафилася Всеволодові досить незвичайна при года, що протягом 5 тижнів був великим князем у Києві

замість свого брата Михалка, а з волі найстаршого брата Андрія Юрійовича, прозваного Боголюбським. Читаємо про се в Київському літописі ось що: Андрій велів Романові Ростиславичу, що недавно став великим князем у Києві, забиратися назад до Смоленська, а свому брату Михалкові велів іти до Києва.

Романъ же иде въ Смоленескъ,
И Михалко же ис Торцького
Самъ не иде въ Кыевъ,
Но посла в онь брата Всеволода
И сыновьца своего Ярополка Ростиславича.

И сѣде Всеволодъ пять недѣль въ Кыевѣ,
Ростиславичи же Рюрикъ и Давыдъ и Мьстиславъ
Послаша къ Андрѣеви рекуче тако:
«Брате, въ правду тя есмь тя нарекли отцемъ собѣ
И крестъ есмы цѣловали к тобѣ,
И стоимъ въ крестьномъ цѣлованьи
Хотяче добра тобѣ.
А се нынѣ брата нашего Романа
Вывелъ еси исъ Кыева,
А намъ путь кажеши и изъ руской земли
Безъ нашеѣ вины,—
Да за всими Богъ и сила крестьная».

Андрѣй же отвѣча имъ не вѣда.
Ростиславичи же угадавше и узрѣвше на Богъ
И на силу честьнаго креста
И на молитву святѣй Богородицѣ,
Въѣхавше въ ночь въ Кыевъ
На Похвалу святой Богородици,
И яша Всеволода Юрьевича
И Ярополка Юрьева внука
И Ляха Володислава и Михна и бояры всѣ.
Братья же даша Кыевъ Рюрикови.
(Іпат., стор. 388)

Невдовзі вони випустили Всеволода, а Ярополка не випустили (там же, стор. 389). Ще того самого року бачимо його учасником великого походу на Київ, у який Андрій вислав аж 20 підвладних собі князів і який скінчився їх невдачею, так шо літописець по правді міг сказати:

Пришли бо бяхуть высокомысляще,
А смиренни отъидоша в домы своя.
(Іпат., стор. 392)

В тім поході найважнішою та рішучою була битва під Вишгородом, де Всеволод «стояше посредѣ съ полкомъ

своимъ» і де Мстислав удачним нападом розбив ту середину. Опис сеї битви, незвичайно поетичний, пропускаю тут (там же, стор. 391—392).

В р. 1175 замордовано князя Андрія, а в описі подій після того факту згадано принагідно Всеволода та його брата Михалка на стор. 404. Під роком 1176 маємо оповідання про війну Михалка та Всеволода з Ярополком, що закінчилася їх побідою. Маємо тут згадку про Москву, що первісно звалася Куцковъ (там же, стор. 407).

У р. 1177 бачимо вже Всеволода князем владимирським (над Клязьмою). Маємо тут оповідання без початку (прогалина на стор. 410) про війну володимирців із суздальцями та ростовцями, в якій ворожих князів забрано до неволі. З того приводу

Бысть радость велика в градѣ Володимѣри.
На третий же день бысть мятежь в градѣ,
Въсташа бояре и купци рекуше:
«Княже, мы тобѣ добра хочемь,
За тя головы свои складываемь,
(А) нынѣ ворогы свои держишь просты.
А се ворози твои и наши Суждальци и Ростовци,
А казни ихъ, любо слѣпи, аль дай намъ! »
Князю же Всеволоду благовѣрну і богобоязниву
Не хотящю того створити,
Повелѣ усадити ихъ в порубь людий дѣля,
Абы утишил ся мятежь.
(Іпат., стор. 410)

У тім порубі (дерев'яній в'язниці) вмер рязанський князь Гліб д[ня] 30 червня, а Мстислава й Ярополка осліпили й випустили (там же, стор. 411). В р. 1179 віддає Всеволод свою братанку, Михалкову дочку, за Володимира Святославича (стор. 414). У р. 1180 була ворожнеча між Всеволодом і київським князем Святославом, із-за якої вийшла напасть, про яку читаємо в Київськім літописі:

Того же лѣта посла Святославъ Глѣба, сына своего
В Коломну в рязаньскую волость,
Помагая рязаньскимъ княземъ и зяти своему
Романови,
Бяхуть бо ратни со Всеволодомъ.

Слышавъ же Всеволодъ, аже прислалъ Святославъ
Сына своего помагая зяти своему,
И позва и к собѣ.
Глѣбъ же Святославичь не хотѣ ѣхати,
Но и волею и неволею ѣха к нему,

Зане бяшеть въ єго рукахъ.
Онъ же има и и окова и
И посла и в волость свою Володимѣрь,
И пристави єму сторожѣ,
И дружину єго такоже изоймаша около сто.
(Іпат., стор. 416)

Ся напасть дала Святославові привід до походу на Суздаль, про який згадано вище. З літописного оповідання про той похід (там же, стор. 418—419) виймаю лиш уступ про Всеволода, до якого Святослав вислав послів для переговорів.

Всеволодъ же изъимавъ ты послы
Посла Володимѣрю,
А къ Святославу не отвѣча.
Святослав же ждавъ многы дни,
Ублюдъ ся теплыни пойде в борзѣ.
Всеволод же посла въ станы єго, и много взяша,
А по самомъ не вѣлѣ гонити.
(Іпат., стор. 419)

З сього, як і з попереднього, досить ясно визирає вже тип північноруського автократа, що мав історичну задачу збирання «розвіяної» землі руської та споювання її кров'ю й залізом.

Але при кінці р. 1180 Всеволод випустив Гліба Святославича й над усяке сподівання заприязнився з його вітцем. Читаємо в Київськім літописі:

Всеволодъ же Суждальский
Пусты Глѣба Святославича изъ оковъ,
Прия великую любовь съ Святославомъ
И свота ся с нимъ и да за сына єго меншаго
свесть свою.
(Іпат., стор. 422)

В р. 1182 Всеволод вирядив похід на болгар, у якім, одначе, особисто не брав участі (там же, стор. 422—423). В р. 1183 Всеволод виявив свій автократизм також у церковній справі. По смерті ростовського єпископа Леона прислано до Ростова, певно з волі київського митрополита, Миколу Гречина.

Всеволодъ же Гюргевичь князь суждальский
Не прия єго, но посла Киеву
Ко Святославу ко Всеволодичю
И к митрополиту Никифору рекъ:
«Не избраша сего людье землѣ нашѣѣ,
Но оже єси поставилъ (єго),

Ино камо тобѣ годно, тамо же и даси[1],
А мнѣ постави Луку смиренаго духомъ
И кроткаго игумена святаго Спаса на Берестовемь».

Митрополитъ же Микифоръ не хотяше поставити єго,
Но неволею великою Всеволода и Святославлею
Постави Луку єпископомъ в Суждальскую землю.
(Іпат., стор. 425)

Під роком 1183 згадано Всеволода принагідно в оповіданні про блуканину Володимира, сина Ярослава галицького, що якийсь час гостив у Всеволода в Суздалі, висланий туди Давидом із Смоленська (там же, стор. 428). В р. 1187 записано в Київському літописі про бучне сватання дочки Всеволодової Верхуслави за сина київського князя Ростислава Рюриковича.

А на Боришь день отда Верхуславу дщерь свою
Великый князь Всеволодъ,
И да по ней великое множьство
Бес числа злата и сребра,
А сваты подари велики(ми) дары
И с великою честью отпусти.

Єха же по милоє своє дочери до трехъ становъ,
И плака ся по ней отець и мати,
Зане же бѣ мила има
И млада сущи осми лѣтъ.
И тако многи дары давь и отпусти ю в Русь
С великою любовью за князя за Ростислава.
(Іпат., стор. 443)

Того самого року д[ня] 26 падолиста вродився у Всеволода син, якого хрестив єпископ Лука на дідове ім'я Юрій (там же, стор. 443—444). В р. 1192 зазначено в Київському літописі, що Всеволод «створи постриги сынови своєму Ярославу и на конь єго всади во день святаго Семеона угодника Господня» (там же, стор. 453). А що обряд постригів відбувався звичайно сьомого року по вродженні, то виходить, що той, м[абуть], найстарший син Всеволодів уродився в р. 1185, коли натомість Верхуслава вродилася в р. 1179. Того самого року 1192 Всеволод «заложи дѣтинѣць в Володимирѣ, церковь обнови святую Богородицю в Володимерѣ извѣстью (вапном) и в Суждали обнови же церковь святую Богородицю, и бысть яко нова» (там же). Того самого року йому вродився другий син Димитрій—

[1] Р[укопис]: идеши.

Володимир (там же, стор. 454). Під роком 1193 оповідає літопис про побіду Ростислава Рюриковича над половцями, після якої

Слышавъ же Всеволодъ тѣсть єго,
И позва и к собѣ.
Ростиславъ же ѣха ко тьстю своєму
В Суждаль со сайгаты,
Тѣсть же єго державъ у себе зиму всю
И одаривъ даръми многими,
И со честью великою зятя своєго
И дщерь свою отпусти во своя си.
(Іпат., стор. 456)

Пропускаючи просторі літописні оповідання з кінця XII та початку XIII в., де згадується про Всеволода, зазначу тільки, що він умер д[ня] 13 цвітня 1212 р. в Володимирі (Лавр., стор. 414—415).

6—7. Рюрик і Давид. До сеї пари князів автор «Слова о полку Игоревѣ» відзивається ось якими словами:

Ты буй Рюриче и Давыде!
Не ваю ли злачеными шеломы по крови плаваста?
Не ваю ли храбрая дружина рыкають акы туры
Ранены саблями калеными на полѣ незнаємѣ?
Въступита, господина, въ злата стременя
За обиду сего времени, за землю рускую,
За раны Игоревы, буєго Святъславлича!
(Огон., стор. 14)

Ті два князі, сини Ростислава, були по батькові князями смоленськими, а перший із них був також великим князем київським. Про Рюрика, хресним іменем Василя, знаємо, що в р. 1158 він уже зі смолнянами брав участь у поході в[еликого] кн[язя] Ізяслава на Турів (Іпат., стор. 337). В р. 1159 отець посилає його на поміч Рогволодові на Мінськ (там же, стор. 340). В р. 1160 він бере участь у війні з половцями (там же, стор. 347), а потім у поході Святослава Ольговича проти Святослава Володимировича на Вщиж «с кыевьскимъ полкомъ» (там же, стор. 349), бо його отець був тоді великим князем. У р. 1162 він разом із Мстиславом бере участь у поході проти Ізяслава, виходячи «с Торцьского» (там же, стор. 354). Той похід скінчився смертю Ізяслава. В р. 1162 він із іншими князями ходив походом на Слуцьк проти Володимира Мстиславича (там же, стор. 356). У р. 1168 він разом із іншими князями бере

участь у демонстраційнім поході проти половців до Канева (там же, стор. 361). У р. 1169 умер його отець д[ня] 14 марта, а Рюрик являється в числі тих, що вводять на київський стіл Мстислава Ізяславича (там же, стор. 365). У р. 1170 він разом із братом Давидом і многими іншими князями бере участь у поході проти половців (там же, стор. 368). Із згадки в описі того походу на стор. 370 видно, що він князював тоді в Овручі. Тут Рюрикові й Давидові була пригода, про яку літописне оповідання подам при Давиді, який у ній відіграв першу ролю.

В р. 1172 бачимо Рюрика з Давидом у поході князя Гліба Юрійовича проти Василька (там же, стор. 376). У р. 1173 Рюрикові трафилася незвичайна карієра, про яку читаємо:

> В том же лѣтѣ посла Андрѣ(й) к Ростиславичю к Рюрикови (И) да єму Новгородъ Великий.
> Рюрикъ же приѣха(въ), да волость свою
> Брату своєму Давыдови,
> А самъ иде къ Новугороду мѣсяца августа въ осмый день.
>
> (Іпат., стор. 383)

Там він, одначе, не довго загрів місця, бо ще того самого року «въ ту же зиму вийде Рюрикъ из Новагорода» (там же, стор. 386). Про причину того виходу Київський літопис не подає нічого, та, мабуть, се не була для Рюрика ніяка біда, коли зараз по тім читаємо:

> Рюриковѣ же идущю из Новагорода к Смоленьску,
> А и бысть на Лучинѣ верьбноѣ недѣлѣ въ пятокъ
> Солнцю восходящю роди ся у него сынъ,
> И нарекоша и въ святѣмъ крещеньи
> Дѣдне имя Михайло, а княже Ростиславъ.
> И бысть радость велика о роженьи єго,
> И дасть єму отець єго Лучинъ городъ,
> В нѣм же роди ся,
> И поставиша на томь мѣстѣ церковь святого Михаила,
> Кде ся родилъ.
>
> (Іпат., стор. 386)

В р. 1174 Рюрик із Давидом наглим нападом на Київ захопив тамошнього князя Всеволода Юрійовича, «братья же (Ростиславичі) даша Кыєвъ Рюрикови».

> Князь же Рюрикъ, сынъ Ростиславль,
> Вниде въ Кыєвъ (со) славою великою и честью,
> И сѣде на столѣ отець своихъ и дѣдъ своихъ.
>
> (Іпат., стор. 388)

Іще того самого року Андрій, князь суздальський, рішучо виступив проти Ростиславичів. Подаю тут початок літописного оповідання про той виступ, що закінчився пораженням суздальців і їх союзників.

Того же лѣта, Андрѣй, князь суждальскый,
Розъгнѣва ся на Ростиславичи,
Зане воли єго не учиниша,
(И) исполнивь ся высокоумья (и) разгордѣвь
ся велми,
Надѣя ся плотной силѣ и множествомъ вой
огородив ся,
Ражьг ся гнѣвомъ и посла Михна мѣчьника
рекъ ему.

«Ѣдь к Ростиславичемь, рци ти имъ:
«Не ходите в моєі воли (то азъ повелѣваю вы:)
Ты же, Рюриче, пойди въ Смолньскъ къ брату
въ свою отчину»,—
А Давыдови рци: «А ты пойди въ Берладь!»
А в руськой земли не велю ти быти.
А Мьстиславу молви: «В тобѣ стоить все,
А не велю ти в руской землѣ быти».

Мьстиславъ бо отъ уности навыклъ бяше
Не уполошити ся никого же,
Но токъмо Бога єдиного блюсти ся.
И повелѣ Андрѣєва посла ємше
Постричи голову передъ собою и бороду,
Рекъ ему: «Иди же ко князю (своєму) и рци ему:
«Мы тя до сихъ мѣстъ акы отца имѣли по любви,
Аже єси сь сякыми прислалъ
Не акы къ князю, но акы къ подручнику
И просту человѣку; а что умыслилъ єси,
А тое дѣй, а Богъ за всѣмъ».

Андрѣй же то слышавъ отъ Михна,
И бысть образъ лица єго попуснѣлъ,
И възостри ся на рать и бысть готовъ.
И послав собра воѣ своѣ:
Ростовцѣ, Суждалци, Володимерци,
Переяславьци, Бѣлозѣрцѣ, Муромцѣ
И Новгородцѣ и Рязаньцѣ,
И сочтавъ и обрѣте в нихъ пятьдесять тысячь.

И посла с ними сына своєго Юрья
И Бориса Жидиславича воєводою
Казавъ имъ Рюрика и Давыда
Веля имъ изъгнати изъ отчины своєй,
«А Мьстислава ємьше не створите єму ничто же,
(Нь) приведите и ко мнѣ!»

И тако ему казавшю Борісови Жидиславичю
И вѣлѣвшю ему ити къ Святославу Всеволодичю,
Како ся бяшеть с нимь свѣщали
И со всею его братьею
Отъ сѣти многолукаваго дьявола,
Иже воюеть на крестьяны.

Андрѣй же князь толикъ умникъ сы,
Во всихъ дѣлѣхъ добль сы,
И погуби смыслъ свой
И невоздержаниемь располѣвь ся (и) гнѣвомъ
Такова убо слова похвална испусти,
Яже Богови студна и мерьска хвала и гордость.
(Іпат., стор. 389—390)

Мстиславова побіда над Андрієвими силами не скріпила Рюрика на київському столі. Вийшло так, що Ростиславичі відступили те більш почесне, ніж беспечне місце Ярославові Ізяславичу, що сидів там до кінця 1175 р. і вступив те місце Романові (там же, стор. 407). В р. 1177 той великий князь вислав Рюрика й своїх половців, але їх постигла невдача. Читаємо про се в літописі:

Приидоша Половци на Рускую землю
На русальной недѣли.
Сѣдящю Романови в Киевѣ
Посла брата своего Рюрика и сына своя.
Половци же взяша шесть городовъ Беренъдиць
И поидоша к Ростовцю.
Давыдъ же бяше не притяглъ;
И бывши распрѣ межи братьею,
И постиже братью свою Рюрика
И сыновца своя Ярополка и Бориса,

И постигоша Половцѣ у Ростовьца.
И Половци оборотиша ся (и) побѣдиша
полкы руськыѣ,
И много боярѣ изъимаша,
А князѣ вбѣгоша в Ростовѣцъ.
(Іпат., стор. 408—409)

Найбільшу літописну згадку про Рюрика маємо під роком 1178 у описі смерті Мстислава, де той говорить:

«Се приказываю дѣтя свое Володимѣра
Борисови Захарьичу,
И со симъ даю брату Рюрикови и Давыдови,
А что о мнѣ Богъ промыслить».
(Іпат., стор. 412)

Принагідно згадано про Рюрика під роком 1180, де Святослав, задумавши напасти на Давида на ловах, міркує сам собі:

Яко Давыда иму, а Рюрика выжену изъ землѣ,
И прииму единъ власть рускую ис братьею,
И тогда мьщю ся Всеволоду обиды своѣ.

(Іпат., стор. 416)

Під тим самим роком і ще раз принагідно згадано про Рюрика з нагоди смерті Романа:

Приде же вѣсть Рюрикови о смерти Романовѣ,
И печални бывше и плакаша ся по немь,
Аки по отци, бѣ бо ихъ старѣй.

(Іпат., стор. 418)

В тім самім році бачимо Рюрика як противника Святослава, що саме засів на київськім столі. Він висилає Мстислава Володимировича проти Ігоря й половців і його військо відносить над ними побіду.

И тако поможе Богъ Руси,
И возвратиша ся во своя си,
И приемше отъ Бога на поганыя побѣду,
И приѣхаша къ Рюрикови с побѣдою.
Рюрикъ же аче побѣду возма,
Нъ ничто же горда учини,
Но возлюби мира паче рати,
И пожити хотя въ братолюбьи,
Паче же и хрестьянъ дѣля
Пленяемыхъ по вся дни отъ поганыхъ,
И пролитья крови ихъ не хотя видити,
И размысливъ (и) с мужи своими угадавъ,
Бѣ бо Святославъ старѣй лѣты,
И урядив ся с нимъ съступи ся ему
Старѣишиньства и Киева,
К собѣ взя всю рускую землю.
И утвердивше ся крестомъ честнымъ,
И тако живяста у любви и сватьствомъ обуемше ся.
Рюрикъ же пожалова на Володимѣрича
На Мьстислава река ему:
«Тъ первое Трьполь переда Олговичемъ,
Атъ нынѣ, хотя еси и побѣглъ
Олговичемъ и Половцемь добро творя,
Но Богъ и крестъ помоглъ моимъ бояромъ,
А ты ѣ хотѣ кончати».
И велми на него жалова.

(Іпат., стор. 421—422)

У р. 1182 його дочка вийшла замуж за Гліба, сина Святослава, князя київського (там же, стор. 422). В році 1183 був похід на половців, про який читаємо:

Князь же Святославъ Всеволодичь
Сгадавъ со сватомъ своимъ Рюрикомъ
Поидоша на Половцѣ и сташа у Олжичь
Ожидающе Ярослава изъ Чернигова.
И усрѣте и Ярославъ и рече имъ:
«Нынѣ, братья, не ходите,
Но срекше веремя, оже дасть Богъ,
На лѣто пойдемъ».
Святославъ же и Рюрикъ
Послушавша єго возвратиша ся.
(Іпат., стор. 424)

Літом Рюрик уже не йшов сам, але вислав замість себе Володимира Глібовича, та й сим разом похід розбився через незгоду між Володимиром і Ігорем (там же, стор. 425). В році 1183 бачимо Рюрика, названого тут великим князем, разом із Святославом та іншими в поході на половців, якого опис подано вище при Святославі (там же, стор. 426). Так само брав він участь у поході на половців 1184 р., якого опис подано вище при Володимирі Глібовичу (там же, стор. 429). В р. 1185 маємо знов спільний похід Святослава й Рюрика, про який читаємо:

Въ лѣто 6693 съдѣя Господь спасение своє,
Дасть побѣду князема рускыма
Святославу Всеволодичю и великому князю
Рюрикови Ростиславичю мѣсяца марта въ первый день.

Увѣдивъша же Кончака бѣжавша
Посласта по немъ Кунътугдыя въ шесть тысячь,
Тотъ же гнавъ самого не обрѣте,
Бяшеть бо тала стопа за Хороломъ.

Святославъ же и великый князь Рюрикъ
Побѣду приемша молитвами святою мученику Бориса и Глѣба,
И поидоша кождо во своя си
Славяще Бога во Тро(и)цѣ Отця и Сына и святаго Духа.
(Іпат., стор. 429—430)

Про Рюрика як Святославового брата згадано під роком 1185 у оповіданні про поворот Ігоря з половецької неволі (там же, стор. 438) та під роком 1187 у оповіданні про похід князів на половців, що скінчився смертю Володимира Глібовича (там же, стор. 439). Досить діяльно виступив він

у другім поході на половців того самого року, який, одначе, не дійшов [кінця] через Ярослава чернігівського, пор. оповідання при Ярославі (там же, стор. 440). В році 1187 у нього вродився син, у хрещенні названий Димитрій, а в князівстві Володимир (там же, стор. 442—443). В тім самім році він шле сватів до Всеволода в Суздаль, про що читаємо:

Того же лѣта с Велика дни[1]
Посла князь Рюрикъ Глѣба князя,
Шюрина своєго съ женою,
Славна тысяцкого съ женою,
Чюрину с женою (и) иныи многи боярѣ с женами
Ко Юрьєвичу к великому Всеволоду в Суждаль
По Верхуславу за Ростислава.

(Іпат., стор. 443)

Далі про те сватання диви вище при Всеволоді. В тім самім році «тоѣ же недѣлѣ отда Рюрикъ дчерь свою Ярославу за Игоревича за Святослава в Новъгородъ Сѣверьскый» (там же, стор 443). Під роком 1188 маємо маленьке оповідання про Рюрика, де він виступає як посередник між галицько-волинськими князями. Діло зайшло за Романа Мстиславича, князя володимира-волинського, що водив ляхів проти Володимира, князя галицького, та не вспівши нічого

Иде к Рюрикови ко тьстю своєму.
Рюрикъ же да єму Торцькый,
А на брата єго насла с грозою на Всеволода.
Всеволодъ же убоя ся Рюрика
И ступи ся брату Романови Володимеря;
Романъ же єха в Володимерь, а Всеволодъ во Белзъ.

(Іпат., стор. 446)

Під роком 1190 маємо досить просторе оповідання про згаданого вже Кунтувдія (там же, стор. 450—451), яке тут полишаю на боці. Під роком 1192 читаємо:

Князь Святославъ со сватомъ своимъ
С Рюрикомъ совокупивше ся и с братьєю,
И стояша у Канева все лѣто,
Стерегучи земли рускиѣ.
И тако соблюдши землю свою отъ поганыхъ
И разъидоша ся во своя си.

(Іпат., стор. 453)

[1] По-нашому: по Велиці дни.

Тої самої зими полагоджена була справа Кунтувдія, про що читаємо:

Тое зимы посла Рюрикъ по Кунтувдѣя в Половци.
Половци же поемше и приѣхаша к Рюрикови.
Рюрикъ же Половцѣ одаривъ дары многими
И водивъ и к ротѣ и отпусти ихъ во своя си,
А Кунтувдѣя остави у себе и да єму городъ на Руси
Дверенъ рускоѣ землѣ дѣля.
(Іпат., стор. 453)

Під роком 1193 маємо просторе оповідання про переговори Рюрика зі Святославом, цінне з літературного, але неважне з історичного погляду (там же, стор. 454—455), яке пропускаю тут, аби не розширяти над потребу об'єм сеї статті. Пропускаю також згадку про другі переговори Святослава з Рюриком по побіді його сина над половцями того самого року (там же, стор. 456). У році 1194 по смерті Святослава Рюрик удруге стає великим князем у Києві, про що читаємо в літописі:

И поѣха Рюрикъ Кыєву (и) изидоша противу єму
Со кресты митрополитъ, игумени вси
И Кияни оти отъ мала и до велика
С радостью великою.

Рюрикъ же вшедъ во святую Софью
И поклони ся святому Спасу и святѣй Богородицѣ,
И сѣде на столѣ дѣда своєго и отца своєго
(Со) славою и с честью великою.

И обрадова ся вся руская земля
О княженьи Рюриковѣ, Кыянѣ и крестьяни и погании,
Зане всихъ приимаше (къ собѣ) с любовью
И крестьяны и поганыя, и не отгоняше никого же.
(Іпат., стор. 457—458)

Під роком 1195 маємо незвичайне як на ті часи оповідання про об'яви братолюб'я між Рюриком і Давидом (там же, стор. 458—459), яке подам далі при Давиді. Під тим самим роком маємо також характеристичне для тодішніх відносин оповідання про претензії суздальського князя Всеволода; яке я пропустив при Всеволоді, а подаю тут його першу половину.

Того же лѣта присла Всеволодъ, князь суждальскый,
Послы своя ко брату своєму Рюрикови, река єму тако:
«Вы єсте нарекли мя во своємъ племени
Во Володимерѣ старѣйшаго;

А нынѣ сѣлъ єси въ Кыевѣ,
А мнѣ єси части не учинилъ в руской землѣ,
Но раз(д)алъ єси инѣмь моложьшимъ, братьи своєй.
Да же мнѣ в ней части нѣтъ,
Да то ты, а то Киевъ и руская Область.
А кому єси в ней часть далъ,
С тем же єи и блюди и стережи!
Да како ю с нимъ удержишь,
А то узрю же, а мнѣ не надобѣ».

Се же слышавъ Рюрикъ отъ пословъ отъ Всеволожихъ,
Оже жалуєть нань про волость,
Аже далъ бяшеть волость лѣпшюю
Зяти своєму Романови Мьстиславличю,
Рюрикъ же поча думати с мужи своими,
Како бы єму дати волость Всеволоду,
Которыи же волости у него просилъ.

Всеволодъ бо просяше у него Торцького,
Треполя, Корьсуня, Богуславля, Канева,
Єже бѣ далъ зяти своєму Романови
И крестъ к нему целовалъ,
Ажь єму подъ нимъ отдати никому же.

Рюрикъ же хотя исправити крестьное целование,
Не хотѣ дати подъ Романомъ волости,
Но стояше крѣпко за нею;
Но даяше єму иную волость,
Онъ же ся небреже, но хотяше подъ Романомъ,
Которыє же просилъ бяшеть.
И бысть межи ими распря велика и рѣчи,
И хотѣша мѣжи собою востати на рать.
Рюрикъ же призва митрополита Микифора
И сказа єму все крестное цѣлование
К Романови про волость,
Про что же и рать востаєть со Всеволодомъ.

И рече митрополитъ Рюрикови:
«Княже, мы єсмы приставлены
В руской землѣ отъ Бога
Востягивати васъ отъ кровопролитья.

Ажь ся прольяти крови крестьянской в руской землѣ,
Ажь єси далъ волость моложьшему

В облазнѣ предъ старѣйшимъ,
И крестъ єси к нему целовалъ,
А нынѣ азъ снимаю с тебе крестное цѣлование
И взимаю на ся, а ты послушай мене.
Возма волость у зятя у своего дай же старѣйшему,
А Романови даси иную в тое мѣсто».

Рюрикъ же посла к Романови повѣдая єму:
«Аже Всеволодъ просить подъ тобою волости,

А жалуеть ся на мене про тебе».
Романъ же посла ко Рюрикови рече ему:
«Отце, то ци про мене тобѣ не жити (со) сватомъ своимъ
И в любовь не внити?
А мнѣ любо иную волость в тое мѣсто даси,
Любо кунами даси за нее, во что будеть была».

Рюрикъ же сдума с братьею и с мужи своими,
И посла ко Всеволоду река ему:
«Ажь, брате, жаловал ся (еси) на мене про волость,
А се (ти) волости, которые же еси просилъ».
И далъ Рюрикъ Всеволоду пять городовъ:
Торьцкый, Корсунь, Богуславль, Треполь, Каневъ,
И утвердиша ся крестомъ честнымъ во всей любви своей.

И да Всеволодъ Торьцкый зяти своему Ростиславу Рюриковичю.
А во иныа городы посла посадникы своя.
(Іпат., стор. 459—460)

Пропускаю тут другу часть сього оповідання, в якій Роман кривдує собі на поступок Рюрика, йде за підмогою до ляхів, та там дізнає тяжкого пораження, після якого його, мабуть, раненого,

Оттуду взем(ш)и дружина его несоша к Володимерю.
Оттолѣ же посолъ свой посла к Рюрикови,
Ко тьстю своему, кланяя ся ему и моля ся,
И покладывая на собѣ всю вину свою.
И к митрополиту сля ся к Микифору,
Веля ему о себѣ молити ся
И кланяти ся о всей винѣ своей,
Дабы и принялъ к собѣ и гнѣва отдалъ бы ему.

Микифоръ же митрополитъ кыевьскый
Моли ся Рюрикови отъ Романа.
Рюрикъ же послушавъ митрополита
И отда ему гнѣва, не хотя видити кровопролитья,
(И) сгадавъ с мужи своими рекъ имъ:

«Ажь ми ся уже молить и каеть ся о своей винѣ всей,
То язъ его прииму и ко кресту вожю,
И надѣлокъ ему даю;
Да же ся в томъ устоить
И отцемь мя имѣти почнеть во правду,
И добра моего хотѣти,
То и язъ его сыномъ имѣю собѣ,
Яко же и первое имѣлъ есмь его
И добра ему хотѣлъ».

И то все сдума с мужи своими
Посла к нему посолъ свой рекъ ему:

«Гнѣва ти отдаваю».
И води и кресту на всей волѣ своей,
И да ему Полоный и полъ тьртака Корьсуньского.
(Іпат., стор. 462)

Того самого року була доконана далеко важніша подія — проба закінчити ворожнечу Ольговичів із Володимировичами, про що читаємо в Київськім літописі:

Тое же осени сосла ся Рюрикъ
Со Всеволодомъ сватомъ своимъ
И с братомъ своимъ Давыдомъ,
Послаша мужи своя ко Ярославу
И ко всимъ Ольговичемъ, рекше ему:
«Целуй к намъ крестъ со всею своею братьею.
Како вы не искати отцины нашея,
Кыева и Смоленьска подъ нами
И подъ нашими дѣтми
И подо всимъ нашимъ Володимеримъ племенемъ.
Како насъ раздѣлилъ дѣдъ нашь Ярославъ —
По Днѣпръ, а Кыевъ вы не надобѣ».

И Олговичи же сдумавше
И пожалиша себе рекше ко Всеволоду:
«Ажь ны єси вмѣнилъ Кыевъ,
Тоже ны єго блюсти подъ тобою
И подъ сватомъ твоимъ Рюрикомъ,
То в томъ стоимъ;
Ажь ны лишити ся єго велишь отъинудь,
То мы єсмы не Угре ни Ляхове,
Но единого дѣда єсмы внуци.
При вашемъ животѣ не ищемъ єго,
Ажь по васъ кому и Богъ дасть».

И бывши межи ними распрѣ мнозѣ
И рѣчи велицѣ,— и не уладиша ся.
Всеволодъ же хотѣ оправити все племя Володимере,
Хотѣ на ня ити тое же зимы.
Олговичи же убоявъше ся
И послуша мужи своя (и) игумена Деонисья
Ко Всеволоду кланяючи ся (єму)
И емлючи ся по всю волю єго.
Онъ же има имъ вѣры и ссѣде с коня.

Олговичи же другия послы
Послаша ко Рюрикови молвячи єму:
«Брате, намъ с тобою не бывало николиже лиха.
Аже єсмы не укончали сее зимы ряду,
Со Всеволодомъ и с тобою и с братомъ твоимъ Давыдомъ,
А ты ны єси близь, а целуй с нами крестъ,
Како ти ся с нами не воєвати,

Доколѣ со Всеволодомъ и с Давыдомъ
Любо ся уладимъ, любо ся не уладимъ».

Рюрикъ же сдума с мужами своими,
Посла посолъ ко Ярославу,
Хотя и свести в любовь со Всеволодомъ и с Давыдомъ.
И води и кресту.
Како ему не востати на рать до ряду,
И самъ целова крестъ на том же к нему.
И роспусти дружину свою и братью свою и дѣти своя,
И дикыѣ Половци отпусти в вежи ихъ,
Одаривъ я дарми многими,
А самъ ѣха во Вручий своихъ дѣля орудѣй.
(Іпат., стор. 482—483)

На тім перериваю виписки з літопису про Рюрика, якого життя, так само як і Всеволода, протяглося в XIII століття. Коли він умер, із обох наших літописів не можна дійти.

Під роком 1197 маємо відомості про дві побожні фундації Рюрикові, які від часу Володимира Великого традиційно так само належали до обов'язків князя, як і береження руської землі. Читаємо в Київськім літописі:

Того же лѣта мѣсяца декабря въ шестый день
Созда церковь камену святыхъ апостолъ в Бѣлѣгородѣ
Благовѣрный князь Рюрикъ.
Приѣхавъ ис Кыєва и святи церковь каменую
Святыхъ апостолъ епископья бѣлогородьская
Великымь священиємь,
Блаженымъ митрополитомъ Никыфоромъ,
Епископомъ Адрѣяномъ,
Тоя церкви столъ добрѣ правящимъ[1]
Епископомъ Юрьєвьскымъ.
Созданѣ ей бывши благовѣрнымъ и христолюбивымъ
Княземъ Рюрикомъ Ростиславичемъ,
Высотою же и величествомъ и прочимъ украшениемь
Всѣмъ в дивъ удобренѣ
(По Приточнику глаголющему:
«Вся добра, возлюбленая моя,
И порока нѣсть в тебѣ») —
Тогда же князь съ єдиномысленою княгинею
И со богоиабдимыми дѣтми созва духовный той пиръ:
Епископа Андрѣяна (и) юрьевского епископа
И архимандрита Василья, Печерьскаго игумена,
Моисѣя игумена святаго Михаила Выдобычьского
И прочии игумени и черноризьци и прозутеры
И всь священицкый чинъ,

[1] Р[укопис]: правяща.

И учредивъ я немалы дары
И (честьми) великими почти
Отъ велиихъ даже и до малыхъ,
И яко ни єдиному же облишену быти отъ требующихъ.
(Іпат., стор. 473—474)

Того же лѣта созда великый
Боголюбивый князь Рюрикъ
Церковь святаго Василья
Во имя свое в Кыевѣ на Новомъ дворѣ.
Священа бысть великымъ священиємъ
Митрополитомъ Никифоромъ
И епископомъ бѣлогородьскымъ Андрѣяномъ
И юрьєвскымъ епископомъ
Мѣсяца генваря въ первый день.
(Іпат., стор. 474)

Із остатнього рядка бачимо, що те посвячення відбулося першого дня 1198 р. У році 1199 князь Рюрик віддав свою дочку Всеславу в Рязань за Ярослава Глібовича, й того самого року відбувся другий акт духовного пієтизму князя Рюрика, якого описом кінчиться Київський літопис. Читаємо там:

В тое же время благоволи Богъ,
Поновляя милость свою о насъ,
Благодатью єдиночадаго сына своєго,
Господа нашего Ісуса Христа
И благодатью пресвятаго и животворящаго духа
И вдохнувъ мысль благу во богоприятное сердце
Великому князю Рюрикови,
По порожению же єже отъ божественыя купели
Духомъ пронаречену Василью, сыну Ростиславлю.
Тъ же с радостью приимъ, акы благый рабъ вѣрный,
Потща ся немедленно сугубити дѣломъ,
Да не истязанъ будеть (яко) скрывший талантъ.
Того бо лѣта мѣсяца июля во десятый день
На память святыхъ мученикъ сорокъ и пять
Иже в Никопольи мученыхъ,
Суботѣ же имущи путь, заложи стѣну камену
Подъ церковью святаго Михаила
У Днѣпра иже на Выдобычи,
О ней же мнозѣ не дерзнуша помыслити отъ древнихъ,
Али на дѣло яти ся;
Сто бо и одинадцать лѣтъ имать,
Отнелѣ же создана бысть церкви,
И в толико лѣтъ мнози же самодержци придоша,
Держащеи столъ княженья Киевьскаго,
Отъ того же боголюбиваго Всеволода,
Иже созда церковь ту, родовъ четыри,
И ни єдинъ же вослѣдова любви єго к мѣсту тому.
Сей же богомудрый князь Рюрикъ пятый бысть отъ того,

Якоже пишеть о праведнѣмь Иевѣ отъ Авраама;
Всеволодъ бо роди Володимера,
Володимеръ же роди Мьстислава,
Мьстислав же роди Ростислава,
Ростислав же роди Рюрика и братью его.

Братья же его быша добра и боголюбива,
Овии старѣйши его и инии менши.
Нъ не благоволи Богъ о дѣлѣ стѣны тоя,
Время бо требоваше слугы своего.
Сей же христолюбець Рюрикъ
Лѣты немноги сы чада прижи по плоти,
О них же нѣсть время сказанию положити;
По духу же паче прозябение в наслѣдье ему бысть,
О них же вѣща царь онъ:
«Отъ день сь дѣти створю,
Яже возвѣстять правду твою;
Господи спасения моего».

То бо бѣ его мудролюбья начинание:
Отъ страха Господня воздержание
Яко нѣкое основание полагаше,
По Иосифу же цѣломудрие
И Моисѣеву добродѣтель,
Давыдову же кротость и Костянтине правовѣрье,
И прочая добродѣтели прикладая
Во сблюдение заповѣди Владычни.

Ти тако философьствоваше
Моля ся по вся дни тако схранену быти,
Имѣя же к (духов)нымъ милость
Яже отъ великыхъ даже и до малыхъ
И подание ко требующимъ бе(зъ) скудости,
Хотѣние же ко манастыремъ и ко всимъ церквамъ
И любовь несытную о зданьихъ.

Тако же и христолюбивая его княгини,
Тезоименьна сущи Аннѣ,
Родителници матери Бога нашего,
Яже и благодать нарѣцаеть ся,
Ни на что же ино упряжняше ся,
Но токмо и о церьковныхъ потребахъ
И о миловании укореныхъ, маломощныхъ
И всихъ бѣдующихъ.

Оба же вкупѣ патрѣарьшескы трудъ свѣшающи,
Да и вѣнѣць отъ Мздыдавця общий восприимета
И блаженьства насытита ся возвѣщенаго во еуангелии,
Тому же послѣдованью
И богонабдимыя сидѣти учаша[1].

[1] Р[укопис]: учаща.

И вся болша тѣхъ исправляа великый князь Рюрикъ,
Потщавши[1] ся крѣпко паче праотецьскымъ стопамъ
вослѣдовати
Трудолюбиемь ко святому архистратигу Михаилу
(И) преже поминаємому манастырю,
Иже извѣстно всимъ богомудрымъ дѣломъ показа.

Изобрѣте бо подобна дѣлу и художника
И во своихъ си приятелехъ, именем Милонѣгъ,
Петръ же по крещению,
Акы Моисѣй древле оного Веселѣила,
И приставника створи богоизволену дѣлу
И мастера не проста преже написаныя стѣны.

И тако ять ся зданию не тощьно
Во соблюдениє честнаго хра́ма,
Ни отъ кого же помощи требуя,
Но самъ о Христѣ возмагая,
Поминая Господа глаголющаго,
Яко вся мощна вѣрующему.

Въ лѣто 6708 свѣрши стѣну ту
Мѣсяца сентября въ двадесять четвертый день
На страсть святыя первомученици Феклы,
Въ тъ же день приѣха въ манастырь
Великый князь Рюрикъ, кюръ Василий,
Со христолюбивою княгинею
И со сыномъ Ростиславомъ и Володимеромъ
И съ дочерью своєю Предъславою
И со снохою Ростиславлею.

И постави кутью у святаго Михаила,
И молитву принесе о принятьи труда потщания своєго,
Таче помяну писаниє Златоустаго:
«Добра молитва, я(ко) же устьє,
Велми же паче маломощьми!»

И створи пиръ не малъ и тряпезу со приготовлениемь,
И накорми игумены и со калугѣры всими
И всякого чина церковьнаго,
И одари[2] вся яже отъ первыхъ даже и до послѣднихъ,
Не токмо ту сущая, но и прилучившая ся тогда,
И возвесели ся духовно о пришедшей в дѣло
Таковой[3] царьской мысли его.

Игумен[4] же Моисѣй и вся братья яже о Христѣ
Велегласно похвалиша Бога и святаго Михаила,
И великого князя сдоровьє,
Яко єдиными усты глаголюще:

---

[1] Р[укопис]: потщавша.
[2] Р[укопис]: подари.
[3] Р[укопис]: таково.
[4] Р[укопис]: и игумен.

«Дивна днесь видиста очи наши!
Мнози бо преже насъ бывшеи
Желаша видити, яже мы видихомъ,
И не вѣдѣша, и слышати не сподобиша ся,
Яже Богъ намъ дарова твоимъ княженіемь.

Не токмо бо отъялъ єси уничижения наша,
Но и со славою приятъ ны
Постави на пространѣ нозѣ рабъ твоихъ.
Мы же смирении что въздамы ти противу благодѣяньи ти,
Яже твориши и створилъ єси намъ?

И самъ бо ныхъ[1] не трѣбуєши,
Но точию воздыхания и молитвы
О з(д)равьи и о спасеньи твоємъ.
Богъ же милости воздастъ ти противу труда мьзду,
И архистратигъ Михаилъ, єму же єси послужилъ нелестно.

Но о Христѣ державно милосердуяй о всѣхъ
По обычаю ти благому,
И нашея грубости писание приими,
Акы даръ словесенъ на похваление добродѣтелий!

Въ газъфулакию бо княжения твоєго
Любовь и хотѣньє ввергъше,
Акы вдовица она двѣ мѣдницѣ,
Прочее на милость твою надѣюще ся
Слову яти ся о Господѣ дерзаємь.

И то же не отъ скудости нашего нищетоумья,
Но отъ дѣлъ твоихъ притчею приобрѣтше
И со преподобнымъ Мефедьємь глаголемь,
(Дн)есь бо сбытье (бысть) божественныхъ словесъ єго,
Яже положи въ своихъ єму написаниихъ вѣщая:

«Малоє небо богомудраго душа,
Выну повѣдающи славу божию
Правостью вѣры и словесы истѣньными
И дѣлы добрыми.
Небеса бесловесноє єстство суще
И сочювьствено и самовластно,
Но точью свѣтлостью солнца и растѣниємь луны,
Украшениємь звѣздъ и непременьно
Храняще уставы временемь,

Владычня повеления повѣдають славу єго.
Яко же всимъ добрѣ смотрящимъ
Творца о томъ похвалити
Добраго ради упражнения».

Здѣ же преболе намъ того о тобѣ являєть ся
Словеса бо честна и дѣла благолюбна

[1] Р[укопис]: имъ.

И держава самовластна ко Богу изваяная
Славою паче звѣздъ небесныхъ,
Не токмо и в рускыхъ концехъ вѣдома,
Но и сущимъ в морѣ далече.

Во всю бо землю изъидоша — по пророку —
Богомирная словеса твоя,
И въ конець вселенныя христолюбовная твоя дѣла,
Ими же отъ всихъ Владыка твой славить ся.
«Да видѣвше бо — вѣща еуангелистъ — дѣла ваша добрая,
Прославять отца вашего; иже єсть на небесѣхъ».

Отъ дѣлъ бо мнозии боголюбци познають ся,
Безъ лѣности тещи во слѣдъ тебе ревнующе,
Обрѣтше тя проводника яко Моисѣя новый сий Израиль,
Изводящаго из работы немилосердья
И отъ мрака скупости.

Отселѣ бо не на брезѣ ставше,
Но на стѣнѣ твоего создания
Пою ти пѣснь побѣдную,
Аки Маріамъ древле.

Днесь — по Исаи — понавляють ся острови,
А реку — праведныхъ душа,—
Видяще поновлениє честнаго храма Господня
Утвержениемь твоимъ о Господѣ,
Яко и при Зоровавели свобожьшеи ся
Отъ вавилоньска нечаяния.

Днесь и множество вѣрныхъ Кыянъ
И населници ихъ болше потщание и любовь
Ко архистратигу Господню имѣти начинають
Не токъмо и ради спасения своего,
Но и новаго ради чюдеси,
Иже во дни царства твоєго свѣрши ся.

Утвержающе бо неподвижьно нозѣ свои
На удобренемь ти зданьи,
И очима си любезно смотрящи,
От всюду веселиє души привлачаще,
И мнять ся яко аера достигше,
И тако любовью єдва отходять
Похваляюще богомудрество твоє.

Блажении же не видивше, но вѣрующе
Радують ся, яко же вѣща Соломонъ:
«Похваляему правѣдному веселять ся людье».

Днесь отъяша ся отъ многъ сердець
Помышления суетна и глаголы маловѣрнии
Овии бо глаголаху, яко златомъ власомъ
Поверзена єсть церкви отъ небе(с)е
И тѣмь же утвержена,—

А ови, яко поступаєть церкви в монастырь,—
Инако же мнози.

И ни отъ єдинѣхъ же бѣ помощи
Истѣньны (ни) утѣшенью, дондеже приде, єму же щадено бысть
Благодать и милость во преподобныхъ єго,
И посѣщениє во избранныхъ єго.

Єще же и мы, долъжнии ти молитвеници,
Нашь присный Господине,
Єдиномыслено суще ко избраньному сему мѣсту,
Надѣємь ся незабытно познани быти,
Жажюще отъ тебе милости,
Яко же єлень на источникы водныя.

И Богъ милости и отець щедротамъ
И любы єдиночадаго Сына єго
И причастье святаго Духа
Да будеть съ царствомъ твоимъ
Купно съ любымим(ми) тобою,
И архистратигъ Михаилъ
Покрывая и храня кровомъ крилу своєю[1]
Нынѣ и присно и въ будущия вѣкы, аминь».
(Іпат., стор. 474—479)

Отсе оповідання, зложене з двох частей, а саме з властивого, досить убогого змістом, а зате незвичайно красномовного оповідання про заснування мурованого укріплення Видубицького монастиря великим князем Рюриком Ростиславичем у р. 1199 і про довершення та посвячення тої будівлі в р. 1200, і з похвали князеві Рюрикові, написаної й виголошеної при тій нагоді вченим ігуменом того монастиря Мойсеєм. Маємо деякі основи до здогаду, що обі часті того поетичного твору написав той сам ігумен і що автор Київського літопису, хоч і сам незвичайно талановитий письменник, покористувався сей одинокий раз чужим твором для ефектовного закінчення свого літопису та сим зберіг для нас ім'я й твір чоловіка, що відтепер війде в інвентарій нашого письменства XII в. Твір Мойсея, ігумена Видубицького монастиря, що по моїй реконструкції в віршованій формі обіймає 220 рядків, різниться від поетичних оповідань київського літописця дуже значно й замітно. Поперед усього він, як уже завважено, досить убогий змістом, не подає ані причину збудування стіни, ані опису

[1] Р[укопис]: твоєю.

тої будови, ані пояснення, чим же вона була така важна, що заслужила аж на таке просторе та красномовне звеличання. В противенстві до того київський літописець у своїх оповіда[ннях], яких численні зразки наведено тут, визначаєть[ся] при пластичності та поетичності своїх висловів, переважно взятих з живої дійсності, багатством змісту, живістю його зображення та майже повним браком особистих рефлексій. Учений чернець виблискує грецькими словами, такими як «философствовати» та «азофулакія» (книгозбірня), яких ніде не вжив літописець, або ремінісценціями з пам'яток давнішого письменства, таких як «постави на пространѣ нозѣ», що нагадує «пространо слово» Константинової молитви, «слову яти ся», що нагадує «пути ся ятъ хозарьскаго» в «Житію Константина» або глибокоумний цитат із Мефодія, мабуть Патарського* (рядки 145—152).

Для оцінки риторичної вартості сеї літературної пам'ятки подаю тут поперед усього те, що маємо в літописі про Видубич і Видубицький монастир. Згадку маємо під роком 1096 у описі нападу половців на Печерський монастир, де читаємо:

Тогда же зажгоша и дворъ красный;
Єго же поставилъ благовѣрный князь Всеволодъ
На холму, иже есть надъ Выдобычь,—
То все окаяннѣи Половцѣ запалиша огнемъ.
(Іпат., стор. 162)

Під роком 1097 маємо вже згадку про монастир святого Михайла на Видубичі в оповіданні про з'їзд князів у Любечі, де кажеться:

И приде Василко въ четвертоє ноября
И перевезе ся на Выдобичь,
Іде поклонити ся к святому Михаилу в манастырь,
И ужина ту и товары свои постави на Рудици,
Вечеру же бывшю прииде в товаръ свой.
(Іпат., стор. 168)

Про заснування того монастыря без названня місцевості маємо записку в першім Київськім літописі під роком 1088: «В лѣто 6596 священа бысть церкви святаго Михаила манастыря Всеволожа митрополитомь Иоанномь и епископомь Лукою (и) Исаємь, игуменьство тогда держащю того манастыря Лазареви» (Іпат., стор. 145) Із тої записки виходить, що в тім році була посвячена церков, заснована Всеволодом, а наша потверджує понад усякий сумнів, що се була

церков при Видубицькім монастирі; монастир по всякій правдоподібності був значно давніший, бо про його тодішнього ігумена не сказано, що він був перший, а тільки сказано, що тоді держав ігуменство. При монастирі, певно, була зразу дерев'яна церков, так само як і при Печерськім, а збудування кам'яної церкви було заслугою великого князя Всеволода Ярославича, що був великим князем у Києві від р. 1079 до 1093. Сей князь, мабуть, дуже любив Видубич, положений недалеко на південь від Києва над Дніпром, коли, крім монастирської церкви, побудував там також для себе «красний двір», із якого спаленням зв'язана перша літописна згадка про Видубич.

Літописні згадки про Видубич під роками 1149 (там же, стор. 261), 1162 (там же, стор. 355) принагідні, без більшого значення, а монастир, як бачимо, не відіграв ніякої значнішої ролі в історії України. Тільки захований у нашій пам'ятці (рядки 198—199) народний переказ, що Видубицька церков висить на золотім волоску, прикріпленім у небі, свідчить про подив, який збуджувала Всеволодова будівля, здвигнена на високій кручі над Дніпром і нічим не захищена проти можливого обвалу.

Про автора сеї літературної пам'ятки, видубицького ігумена Мойсея, не знаємо нічого більше понад те, що сам він подав у своїм творі.

Похвалою Рюрика, як сказано вище, кінчиться Київський літопис, та не кінчиться його панування. У всіх трьох рукописах, у яких дійшов до нас той літопис, Іпатієвськім, Хлєбникова та Погодіна, зараз по закінченні того літопису йде літопис Галицько-Волинський, але з пропуском п'ятьох літ, які займало панування Романа галицького. Невважаючи на той пропуск, датування подій у рукописах іде далі без перерви, очевидно з помилкою о 5 літ. Для заповнення тої прогалини маємо паралельний до Київського Володимирський літопис (продовження Найстаршого літопису в Лаврентієвім відписі (Лавр., стор. 264—275), і пізнішу компіляцію, відому під назвою літопису Густинського монастиря. Датування Володимирського літопису різниться тут, як і в многих інших місцях (не скрізь!) від Київського о один рік, і тому аж під роком 1201 читаємо тут те, що в утраченім початку Галицько-Волинського літопису, певно, було подано під роком 1201:

Того же лѣта вста Рюрикъ на Романа
И приведе к собѣ Олговичѣ в Кыевъ,

Хотя поити к Галичю на Романа.
И у переди Романъ скопя полкы
Галичьскыѣ и володимерьскыѣ
И въѣха в русскую землю,
А Володимиричи лишаче ся Рюрика
ѣхаша к Роману;
И Чернии Клобуци вси совкупньше ся
ѣхаша к Роману;
И что городовъ русскыхъ, и истѣхъ людье
ѣхаша к Романови.

И ѣха на борзѣ со всѣми полкы
К Кыеву Романъ,
И отвориша ему Кыяне ворота подольскыя
В Копыревѣ конци,
И въѣха в Подолье и посла на Гору
К Рюрикови и ко Олговичемъ,
И води Рюрика къ кресту и Олговичѣ,
А самъ к нимъ (крестъ) цѣлова же,
И пусти Рюрика въ Вручий,
А Олговичи за Днѣпръ Чернигову.

И посади великый князь Всеволодъ и Романъ
Инъгвара Ярославича в Кыевѣ.
(Лавр., стор. 396—397)

Під роком 1203 маємо оповідання про те, як Рюрик знов здобув Київ.

В лѣто 671(1) мѣсяца генваря въ вторый день
На память святаго Силивестра папы римьскаго
Взятъ бысть Кыевъ Рюрикомъ и Олговичи
И всею половецьскою землею.

И створи ся велико зло в русстѣй земли,
Якого же зла не было отъ крещенья надъ Кыевомъ:
Напасти были и взятья,
(Но) не яко же нынѣ се зло ста ся.

Не токмо одно Подолье взяша и пожгоша,
Ино Гору взяша и митрополью,
Святую Софью разграбиша,
И Десятиньную святую Богородицю[1].

И манастыри всѣ и иконы одраша,
(Овы избиша), а иныѣ поимаша,
И кресты честныя и ссуды священыя,
И книгы и порты блаженыхъ первыхъ князей,
Єже бяху повѣшали в церквахъ святыхъ
На память собѣ, ѣ положиша
Все собѣ в полонъ.
(Лавр., стор. 397)

[1] Р[укопис]: додано ще раз: разграбиша.

Незабаром по тім прибув Роман до Овруча до Рюрика, не знати, чи походом, чи миром, бо в літописі читаємо:

Того же лѣта исходяча, февраля въ шеснадцать
Приходи Романъ ко Вручему на Рюрика,
Отводя и отъ Олговичь и отъ Половець.

(И) целова Рюрикъ (крестъ) к великому князю Всеволоду
И к сыномъ его Костянтину Всеволодичю и ко его братьи,
И рече Романъ к Рюрикови:
«То уже єси крестъ целовалъ.

Пошли ты мужа своєго ко свату своєму,
А я слю своєго мужа ко отцю и господину,
Великому князю Всеволоду.
И ты ся моли и я ся молю,
Абы ты далъ Києвъ о пять».

Боголюбивый же и милосердый
Великий князь Всеволодъ
Не помяну зла Рюрикови,
Что єсть сотворилъ в русской земли,
Но да єму опять Києвъ.

(Лавр., стор. 398—399)

В р. 1205 стряслася біда над Рюриком. Він зимою разом із Романом та іншими князями ходив походом на половців. Похід був удачний, хоч у літописі не сказано, чи й де була яка битва з половцями, а зазначено лише багатий полон. Та далі читаємо в літописі:

Єдинъ же дьяволъ печаленъ бысть,
Иже не хощеть роду хрестьяньскому добра.

Приєхаша во Треполь Рюрикъ и Романъ,
И Ростиславъ приѣха, бывъ
И шюрина своєго у Переяславли.
Ту было мироположеніе о волостехъ,
Кто како терпелъ за рускую землю.

И дьяволъ положи смятеніе великоє:
Романъ ємъ Рюрика и посла в Киевъ,
И постриже в чернци,
И жену єго и дщерь єго, юже бѣ пустилъ.
А Ростислава, сына Рюрикова
И брата єго Володимира,
А тою поя съ собою.

И услышавъ то великий князь Всеволодъ,
Єже ся створи в руской земли,

И печаленъ бысть велми,
Зане всякый хрѣстьяный радуєть ся о добремъ,
Печалуеть же ся о злемъ.

Великый же князь Всеволодъ
Сватомъ своимъ Рюрикомъ печаленъ бысть
И зятемъ своимъ и детми єго.

И вложи єму Богъ в сердце
Опечалити ся рускою землею;
Мог и то мстити, но хрестьянъ дѣля отложи,
И после мужи свои к Романови в Галичь,

Романъ же послуша великого князя,
И зятя єго пусти, и бысть князь киевський,
И брата єго пусти.

(Лавр., стор. 399—400)

Князь Роман галицький згиб у битві з ляхами під Завихвостом д[ня]...[1] 1205; його смерть зазначена в Володимирському літописі під роком 1206 без ближчої дати:

Того же лѣта иде Романъ Галичьскый на Ляхы
И взя два города лядьская.
Ставшю же єму над Вислою рѣкою
И отъѣха самъ вмалѣ дружинѣ отъ полку своєго.

Ляхове же наѣхавше убиша и
И дружину всю єго избиша.
Приѣхавше же Галичане,
Взяша князя своего мертва

И несоша и в Галичь
И положиша и въ церкви святыя Богородица,
Галичане же цѣловаша крестъ
Къ сыну его Данилу.

Слышавъ же се Олговичи вси,
И поидоша къ Кыеву.
Рюрикъ же слышавъ се,
Оже убьєнъ бысть Романъ,
Иже бѣ и постриглъ,
И смета с себе чернеческиѣ порты,
И сѣде Кыевѣ.

И хотяшеть и жену свою ростричи,
Слышавши же жена єго,
И постриже ся в скыму.

Олговичи же придоша къ Днѣпру,
Рюрикъ же выиде противу ихъ;

[1] Пропуск у рукопису.— *Ред.*

И цѣловаша крестъ Рюрикъ къ Олговичемъ
И Олговичи к Рюрику,
Како имъ поити всѣмъ к Галичю.

Рюрикъ же поѣха со Олговичи к Галичю.
Пришедшимъ же имъ к городу
Галичане биша ся с ними у города.
Олговичи же не успѣвше ничтоже
Възвратиша ся с срамомъ великимъ в своя си.
(Лавр., стор. 404—405)

Про те саме коротше й менше докладно читаємо в Галицько-Волинськім літописі під роком 1202 ось що:

Собравшю же Рурику Половци и Руси много
И приде на Галичь оставивъ м(н)иский чинъ,
Бѣ бо приялъ боязни ради Романовы.
И пришедшю ему на Галичь,
И срѣтоша и бояре галичкыи
И володимерьстии у Микулина на рѣцѣ Серетѣ,
И бившима ся има всь день о рѣку Сереть,
И мнози язвени быша и не стерпѣвше
И възвратиша ся в Галичь.

Пришедшю же Рюрику в Галичь,
И не успѣвши ничто же вороти ся Кыеву.
(Іпат., стор. 480—481)

Про дальші пригоди Рюрика в Галицько-Волинськім літописі нема згадки; натомість у Володимирсь[кім] маємо ще під роком 1200 оповідання про другий похід Ольговичів на Галич при участі Рюрика (Лавр., стор. 405), та під тим самим роком іще ось яке оповідання:

Того же лѣта Рюрикъ совокупя ся
Со Мстиславомъ Романовичемъ и сынми своими
И со всѣми сыновци своими
Выгна ис Кыева Всеволода Чермнаго
И сына его ис Переяславля.

И сбысть ся над нимъ притча єуангельская:
«Єю же мѣрою мѣрите, възмѣрит ся вамъ».
Рюрикъ же самъ сѣде в Кыевѣ,
А сына своего Володимера посади в Переяславли.

Того же лѣта на зиму Всеволодъ Чермный
Совокупи ся с своею братьею
И с сыновци своими Половци,
(И) иде на Кыевъ.

Рюрикъ же не мога стати противу
Затвори ся в Кыєвѣ;
Они же стоявши около города три недѣли
Възвратиша ся вспять не успѣвше ничто же.
(Лавр., стор. 407)

В році 1207 Ольговичі під проводом Всеволода Червоного виперли Рюрика з Києва до Овруча (там же, стор. 407—408), але ще того самого року Рюрик «выгна Всеволода Чермнаго ис Кыєва, а самъ сѣде в немъ» (там же, стор. 411). Аж у році 1210, мабуть, із волі суздальського князя Всеволода «сѣде Всеволодъ Чермный пакы в Кыєвѣ, а Рюрикъ Черниговѣ» (там же, стор. 413). Там він і вмер у р. 1215 (там же, стор. 416).

Рюрикового брата Давида Ростиславича стрічаємо уперве в році 1161 князем у Новім Торзі, пригороді Великого Новгорода, де його примістив старший брат його Святослав, від року князь новгородський. Се не подобалося новгородцям, і ось читаємо в Київськім літописі:

В лѣто 6669 вѣче створиша Новгородци
И послаша ся къ князю своєму
Святославу Ростиславичю и рекоша єму:
«Не можемъ дву князю держати,—
А пошли (и) выведи брата Давыда с Нового Торгу!»

Онъ же не вередя имъ сердца выведъ брата
Пусти и Смоленьску к Романови.
(Іпат., стор. 349)

В р. 1162 бачимо його при вітці Ростиславі в Києві, вмішаного ось у яку пригоду.

Том же лѣтѣ поѣха Изяславичь Мьстиславъ ис Киева,
Разъгнѣвавъ ся на стрыя своєго на Ростислава,
И много рѣчи въста межи ими.
Давыдъ же безъ отня повеления ѣха въ Торцьскый,
А посадника Мьстиславля Вышка ємъ
Приведе къ Києву.
(Іпат., стор. 355)

У році 1165 Давид одержує окремий уділ.

Том же лѣтѣ Давыдъ Ростиславичь
Сѣде Витебски,
А Романови, Вячеславлю внуку,
Да Ростиславъ Васильевъ и Краснъ.
(Іпат., стор. 359)

Там була йому пригода в р. 1167, про яку читаємо:

Том же лѣтѣ поиде Володарь Глѣбовичь
К Полотьску ратью;
Василковичь же Всеславъ
Поиде противу єму с Полочаны.

Володарь же увѣдавъ, оже идуть противу єму,
Не да єму съвъкупити ся
И вдари на нихъ изнезапы,
И много ихъ изби, а инѣхъ руками изоимаша.

Всеславъ же бѣжа Витебьску,
Володарь же вниде в Полтескъ
И цѣлова хрестъ с Полтьцаны,
И пойде Витебьску на Давыда и на Всеслава.

И пришедъ ста на рѣци,
И начаша ся бити о рѣку;
Давыдъ же тѣмъ не да єму полку,
Зане же жда брата своєго Романа съ Смолняны.

Се же дивно сдѣя ся: в полунощи бысть громъ силенъ,
Яко воємъ бродящимъ ся чересъ рѣку,
И страхъ нападе на воя Володаревы,
И рекоша дружина Володареви:

«Что стоиши, княже, не поєда прочь?
А се ти ся Романъ бродить, а отсуда Давыдъ!»
И побѣже Володарь отъ Витебьска.

И заутра съгляда Давыдъ, оже Володарь бѣжалъ,
И пусти по нихъ, и не постигоша ихъ,
Но по лѣсу блудящихъ много изомаша,
А Всеслава посла Полотьску.

(Іпат., стор. 360—361)

У р. 1169 оба Ростиславичі, Рюрик і Давид, виступають як сторонники Мстислава Ізяславича на київський стіл по смерті їх вітця Ростислава (там же, стор. 365—366). У році 1170 оба вони беруть участь у поході на половців (там же, стор. 368). В часі того походу біля Канева склалася з обома братами ось яка пригода:

Глѣбъ же възва Мьстислава на обѣдъ к собѣ,
И многы дары давъ єму отпусти и с любовью.
Искони же вселукавый дьяволъ,
Не хотяй добра всякому хрестьяну
И любви межи братьєю,—
Начаста молвити Бориславича
Петръ и Нестеръ злѣ рѣчи на Мьстислава

Къ Давыдови лжюча.
Зане же бяше Мьстиславъ озлобивъ я
Отпустилъ отъ себе про ту вину,
Оже бяху холопи єю покралѣ
Конѣ Мьстиславли у стадѣ,
И пятны своѣ въсклалѣ рознаменываюче.

Давыдъ же има вѣры,
Нача повѣдати брату Рюрикови:
«Брате, пріятелеве ми повѣдають,
Оже Мьстиславъ хочеть наю яти».

Рюрикъ же рече: «Брате, а про что? А кое вина?
А крестъ к нама ци давно цѣловалъ?»
Рекла бо бящета и то слово Давыдови:
«Оже ва Мьстиславъ почнеть звати на обѣдъ,
То ту ваю ятье будеть,
А наю слово право будеть к вама».

Мьстиславъ же всего того не вѣдаше,
А и мысли таковой не имѣяще въ сердци своємъ,
Но истиньною любовью обуєм ся
С братьею хожаше.

И нача Мьстиславъ звати на обѣдъ
Рюрика и Давыда;
Рюрикъ же и Давыдъ не ѣхаста к нему
Рекучи тако єму:

«Оже к нама хрестъ цѣлуєши,
Ако ти наю лиха не замыслити,
А нѣ всяко поѣдевѣ к тобѣ».

Мьстиславъ же ужасе ся мыслью
И яви дружинѣ своєй:
«Велита ми брата к собѣ хрестъ целовати,
А не вѣдѣ, что моєй винѣ».

И рѣша єму дружина єго:
«Княже, не лапь ти велита брата
Крестъ цѣловати».
Цѣ да не будуть злии человѣци,
Завидяче твоєй любви, юже къ братьи имѣеши,
Вложили будуть зло слово?

Золъ бо человѣкъ противу бѣсу;
И бѣсъ того не замыслить,
Єже золъ человѣкъ замыслить.

А ты всяко правъ передъ Богомъ
И прѣдъ человѣкы;
Тобѣ безъ насъ того нѣлзѣ было
Замыслити ни створити.

А мы вси вѣдаемъ твою истиньную
Любовь къ всѣй братьѣ;
А посли к нима и рци има:
Я крестъ цѣлую к вама,
Яко лиха на ваю не замысливъ,
А вы ми выдайта, кто ны сваживаеть».

И посла Мьстиславъ къ Давыдови с тою рѣцью;
И рече Давыдъ: «А паки кто повѣсть,
Оже тѣхъ выдамъ?»

Мьстиславъ же възря на божию правду
И силу честнаго хреста,
Цѣлова к нима крестъ, и она к нему
Крестъ цѣловаста;
Обаче сердце ихъ не бѣ право с нимъ.
(Іпат., стор. 370—371)

Отсе оповідання, незвичайно гарно скомпоноване та поетичне, належить до тих оповідань наш[ого] літопису, досить не малочисленних, що мають більшу літературну, ніж історичну вартість і які можна вважати переказами давніх пісень не людової, але боярсько-дружинної верстви, до яких належить також «Слово о полку Игоревѣ».

Остатній рядок вищенаведеного оповідання розкриває широку історичну перспективу, бо справді в р. 1171 бачимо обох братів Рюрика й Давида Ростиславичів учасниками великого історичного злочину, нападу одинадцятьох князів на Київ, аранжованого суздальським князем Андрієм Юрійовичем (тим тяжчого для обох братів, що був звернений проти їх рідного брата) (там же, стор. 372).

При кінці 1171 р. ситуація була ось яка: в Києві сидів брат Андрія Гліб Юрійович, а при нім був також Давид Ростиславич. У Дорогобужі був син Андрія Володимир, проти якого виступив походом прогнаний із Києва Мстислав Ізяславович. Володимир був хворий і вмер 28 січня 1172 року. Його тіло повезли до Вишгорода

И пъсла Глѣбъ князь игумена святыя Богородица
Печерьскаго манастыря Поликарпа
И Семеона, игумена святаго Андрѣя до Вышегорода,
Веля има доправити Володимира до Киева,
А самъ поѣха на ону сторону в Городокъ,
А оттуда в Переяславль.

Володимиръ же Мьстиславичь бѣ в Полонѣмъ;
Слышавъ же, оже Андрѣевичь Володимиръ умерлъ,
И иде к Дорогобужю.
Дружина же Андрѣевича не пустиша его в городъ.

Онъ же посла к Славнови и къ дружинѣ рече:
«Цѣлую к вама крестъ и къ княгини вашей,
Яко же ми на васъ не позрѣти лихомъ,
Ни на ятровь свою, ни на села еѣ, ни на иное
ничтоже».

И цѣлова крестъ к нима, и вниде въ градъ,
И переступи крестьное цѣлованиє съ заутрья,—
Такъ бо бяше къ всей братьи своей верьтливъ,
Не управливаше к нимъ хрестьного цѣлования,—

И уклони ся на имѣниє и на села
И на стада Андрѣевича,
И погна княгиню из города.
Она же вземши князя иде на Вручий Вышегороду[1].

На утрья же в суботу поидохомъ
С Володимиромъ из Вышегорода.
Давыдъ же князь не пусти княгинѣ
С мужемъ до Києва (и) рече ей:
«Како тя могу, ятры, пустити,
Аще въ врѣмя пришла ми вѣсть ночь сь,
Оже Мьстиславъ въ Василевѣ?»

А дружинѣ его рече:
«А кому васъ годно, а(ть) идеть!»
Они же рекоша ему:
«Княже, ты самъ вѣдаєши,
Что єсмы издѣяли Кианомъ;
А не можемъ ѣхати, избьють ны».

Игуменъ же рече Поликарпъ:
«Княже, се дружина его (ать) не ѣдуть с нимъ,
А пусти своѣ дружины нѣсколко,
Никто ни конь доведа, ни стяга донеса».

Давыдъ рече: «Того стягъ
И честь съ душею исшла».
Но (и еще) рече:
«Ото ти попове Мученичьскыи».

И игумени, чьрньци, попове, Киане
Съ благодарениємъ, съ благохвалными пѣсньми
Положиша и в манастыри въ святѣмъ Андрѣи
Мѣсяца февраля въ пятнадцатый день
В первую недѣлю поста в суботу.
(Іпат., стор. 374—375)

У рядку 23 сього оповідання маємо незвичайну в наших літописах появу: автор згадує про себе самого як одного

[1] М[абуть], помилка в рукописах, бо княгиня йде з Вишгорода до Киева, а не до Вишгорода.

з тих, що йшли з Вишгорода до Києва з тілом Володимира. Хто він був, тяжко вгадати, та дуже правдоподібно не був ані Полікарп, ігумен Печерського, ані Семион, ігумен Андрієвого монастиря в Києві, про яких він згадує в тім оповіданні. Сумнівно також, чи був він духовним, а правдоподібніше був одним із княжої дружини, що брала участь у княжих походах і стояла досить близько до їх громадського та домашнього життя й могла знати навіть дуже інтимні подробиці того життя.

Перед походом 1171 року зазначено в літописі, що Давид на підмогу Глібові прийшов із Вишгорода (там же, стор. 372); там же бачимо його весною 1172 р. в оповіданні про невдалий похід Мстислава Ізяславича на Київ. Зайнявши без опору Київ, Мстислав

Пойде Вышегороду, и пустиша на вороп҃ъ,
И биша ся крѣпко изъ града.
Давыдъ же своимъ повелѣ
Острогъ пожечи до нихъ.

У Давыда же въ градѣ много дружины своєй,
И братьи єго помочь,
И Глѣбъ князь прислалъ бяше
Григоря тысячкаго своєго с помочью,
И Половци дикии, Концакъ с родомъ своимъ,
И свои Берендичи, Бастѣєва чадь.
(Іпат., стор. 375)

Пропускаю дальше оповідання про той похід, де вже нема згадки про Давида. Сказано лише, що коли Мстислав відступив від Києва «второє недѣли по велицѣ дни»,

И бысть вѣсть Давыдови, оже Мьстиславъ пошелъ,
И посла Володислава Ляха с Половци по нѣмъ,
И постигоша я у Борохова,
И ту стрѣлявше ся с ними възъвратиша ся.
(Іпат., стор. 376)

У році 1173 бачимо Давида разом із Мстиславом у змові щодо обсадження київського стола.

Том же лѣтѣ посласта Давыдъ и Мьстиславъ
По стрия своєго Дорогобужю,
Вабяче и (в) Кыєвъ на столъ.
Он же прѣступивъ крестъ к ротникомъ своимъ,
Къ Ярославу и ко Мьстиславичемъ
Иде Кыєву утаив ся,
А сына Мьстислава посади Дорогобужи.
(Іпат., стор. 385—386)

Володимирового князювання в Києві було всього 4 місяці, і він умер там від тяжкої хороби в русальний тиждень д[ня] 30 мая. Чому запотребилося Ростиславичам вабити його до Києва — тяжко вгадати. Літописець ось як характеризує його:

Се же много подъя бѣды бѣгая передо Мьстиславомъ
Ово в Галичь, ово (в) Угры,
Ово в Рязань, ово в Половци
За свою вину, зане же не устояше въ крестномъ цѣлованьи
Всегда же и гоняше.

(Іпат., стор. 386—387).

В році 1174 почав Андрій Юрійович, князь суздальський, гонити Ростиславичів, у тім числі Давида, з Вишгорода, який, очевидно, жив там тоді (там же, стор. 388). Про той акт самоволі північноруського володаря подано літописне оповідання вище при Рюриці. Про участь Давида в поході на половців у р. 1117 була згадка вище при Рюрику й згадка при смерті Мстислава там же, а епізод про напасть на нього Святослава Всеволодича в р. 1180 подаю тут:

В то же веремя ходяшеть Давыдъ Ростиславичь
По Днѣпру в лодьяхъ ловы дѣя,
А Святославъ ходяшеть по черниговьской сторонѣ
Ловы дѣя противу Давыдови.

И тогда Святославъ сдумавъ с княгинею своєю
И с Кочкаремь, милостьникомъ своимъ,
И не поведѣ сего мужемь своимъ
Лѣпшимъ думы своея.

И абьє устрѣмив ся Святославъ на рать
Про Глѣба, сына своєго,
И не удержав ся отъ ярости переступи крестъ
И переѣха чересъ Днѣпръ.

И помысли въ умѣ своємъ:
«Яко Давыда иму, а Рюрика выжену изъ землѣ
И прииму єдинъ власть рускую ис братьею,
И тогда мьщю ся Всеволоду обиды своѣ».

Богъ бо не любить высокыя мысли нашия,
И возносящего ся смиряєть.
И абьє удари Святославъ на товарѣхъ на Давыдовыхъ.
Давыду же не вѣдущу ни мыслящу на ся
Ни откуду же зла,
Зане крестомъ честнымъ утвердилъ ся бяшеть с нимь,
Тому же вѣряшеть, тътъ же избави (єго) отъ руку єго,—
И вбѣже в лодью со княгинею своєю.

Они же надогнавше надъ берегъ,
И начаша стрѣляти єго.
И тако Богъ соблюде и неврежена.
Святославъ же изъима дружину єго товары єго
И возвороти ся и єха к Вышегороду.

И грѣши Святославъ помысла своєго;
И ту перележавъ ночь подъ Вышегородомъ,
На утрія же день поѣхаше к нему,
Искавше Давыда и не обрѣтоша єго
Ни на которомъ же пути.

Он же въставъ ѣха за Днѣпръ рѣкъ:
«Уже объявихом ся Ростиславичемь,
А не мочьно ми быти в Києвѣ».
(И поѣха в Черниговъ къ братьи си).
(Іпат., стор. 416)

Давид утік до Білгорода до брата Рюрика, а сей, почувши, що Святослав утік у Задніпрянщину, зайняв Київ (там же, стор. 417). В році 1180 бачимо Давида вже князем смоленським, у боротьбі з союзниками Святослава, Ігорем і Ярославом чернігівським. Читаємо в літописі:

И въѣха Давыдъ, князь смоленьский,
Въ Дрьютьскъ со всимъ полкомъ своимъ,
Совокупив ся с Глѣбомъ съ Рогъволодичемъ,
И пойде за Ярослава.

И хотяшеть Давыдъ Ярославу и Игореви
Полкъ дати до Святослава,
Ярослав же и Игорь не смѣяста
Дати полку Давыдови безъ Святослава.

И поидоша во твердая мѣста
И стояша межи собою недѣлю обаполъ Дрьюти,
Но отъ Давыдова полку приѣждивахуть стрѣлци,
И бьяхуть ся с ними крѣпко.

По сем же Святославъ приѣха с Новгородьчи,
И ради быша єму братья єго,
И пернгатиша Дрьють,
Хотяче єхати ко Давыдови.

Давыдъ же заложи ся ночьи и бѣжа Смоленьску.
(Іпат., стор. 419—420)

Під роком 1190 з приводу справи Кунтувдія маємо в літописі ось який уступ про Рюрика й Давида. Кунтувдій був князь торцький. Хтось очорнив його перед Святосла-

вом, і сей ув'язнив його, потім випустив наслідком представлення Рюрика. Кунтувдій, ображений, утік до половців, аби мститися на Русі. Далі читаємо в літописі:

Вѣдашеть бо Рюрикъ,
Ажь Кунтувдѣеви воєвати Русь
Мьщачи себе Святославу.
С тою думою и ко Святославу посла река єму:

«Се мы своя орудья дѣєвѣ,
А рускыя земля не оставивѣ тщеѣ.
Язъ оставилъ своєго сына с полкомъ єго,
А ты остави своєго сына».

Онъ же има ся послати
Глѣба, сына (своєго), и не посла,
Зане бяшеть єму тяжа с Рюрикомъ и съ Давыдомъ
И смоленьскою землею.

Того дѣля и с братьєю совокупилъ ся бяшеть,
Како бы єму єя не ступити.

Рюрикъ же сослав ся со Всеволодомъ сватомъ своимъ
И с Давыдомъ братомъ своимъ,
Послаша ко Святославу мужи своя рекущи єму:
«Ты, брате, к намъ крестъ целовалъ на Романовѣ ряду.

Тако же нашь братъ Романъ сѣдѣлъ в Кыєвѣ.
Да жь стоиши в томъ ряду, то ты намъ братъ;
Пакы ли поминаєшь давныя тяжа,
Которыя былѣ при Ростиславѣ,
То ступилъ єси ряду.

Мы ся в то не дамы,
А се ти крестныя грамоты!»
Святославъ же приємъ грамоты
Не хотѣвъ креста целовати,
И много прѣв ся и молвивъ с мужи,
И отпустивъ ихъ и опять возворотивъ ихъ,
И целова к нимъ крестъ на всей ихъ волѣ.
(Іпат., стор. 450—451)

У році 1193 у Давида вродився син, названий у хрещенні Федір, а княжим іменем Мстислав (там же, стор. 456). Під роком 1195 маємо згадане вже вище при Рюриці оповідання про акти незвичайного в тих часах братолюбія між князями, яке наводжу тут як причинок до характеристики тих часів кінця XII віку.

Посла Рюрикъ по брата своєго по Давыда
Къ Смоленьску река єму:

«Брате, се вѣ остала ся старѣйши
Всѣхъ въ руской землѣ.

А повѣди ко мнѣ Кыєву;
Что будеть на руской землѣ думы
И о братьи своєй, о Володимерѣ племени,
И то все укончаєвѣ, а сами ся во здоровьи видевѣ».

И пойде Давыдъ из Смоленьска
В лодьяхъ (со) Смолняны,
И приде (в) Вышегородъ во среду у русалной недѣлѣ,
И позва и Рюрикъ на обѣдъ.

Давыдъ же приѣха ко Рюрикови на обѣдъ,
И быша в любви велици и во весельи мнозѣ,
И даривъ дары многими и отпусти и.

И оттолѣ позва (єго) сыновѣць єго
Ростиславъ Рюриковичь к собѣ на обѣдъ к Бѣлугороду;
Давыдъ же приста к Бѣлугороду, и ту пребыша
В весельи велицѣ и в любви мнозѣ.

Ростиславъ одаривъ дары многими и отпусти и.
Давыдъ же позва великаго князя Рюрика
На обѣдъ к собѣ, брата своєго, и дѣти єго,
И ту пребыша в веселии и в любви велицѣ.

И одаривъ Давыдъ брата своєго Рюрика
Дарами многими, и отпусти и.
Потом же Давыдъ позва манастыря вся на обѣдъ,
И бысть с ними веселъ и милостыню силну
Раздава имъ и нищимъ, и отпусти я.

По томъ позва Давыдъ Чернии Клобуци вси,
И ту попиша ся у него вси Чернии Клобуци,
И одаривъ ихъ дарми многими,
И отпусти ихъ.

Кыянѣ же почаша звати Давыда на пирь,
Подаваючи єму честь велику и дары многи;
Давыдъ же позва Кыянѣ к собѣ на обѣдъ,
И ту бысть с ними в весельи мнозѣ
И во любви велици, и отпусти ихъ.

И с братомъ своимъ Рюрикомъ ряды вся уконча
О руской землѣ и о братьи своєй,
О Володимерѣ племени,
И иде Давыдъ во свой Смолнескъ.
(Іпат., стор. 458—459)

Пропускаю просторе літописне оповідання про події 1195 і 1196, у яких брали участь також князі Рюрик і

Давид, і наведу лише літописне оповідання з р. 1197 про його смерть. Читаємо там:

В лѣто 6705 престави ся благовѣрный
Князь смоленьскый Давыдъ, сынъ Ростиславль,
Внукъ же великаго князя Мьстислава,
Приимъ мнишскый чинъ, єго же желаше,
Мѣсяца априля во две десять третий
На память святаго мученика Георгия.
Епископъ же смоленьский Семеонъ
И вси игумени и поповѣ
И сыновець єго єго Мьстиславъ Романовичь
И вси бояре проводиша и со благохвалными пѣснми
И с кадѣды благоуханными,
И тако спрятавше тѣло єго и положиша и
Во церкви святую мученику христову Бориса и Глѣба,
В отни єму благословении,
Юже бѣ создалъ отець єго Ростиславъ.

Се же благовѣрный князь Давыдъ
Возрастомъ бѣ середний, образомъ лѣпъ,
Всею добродѣтелью украшенъ, благонравенъ, христолюбивъ,
Любовь имѣя ко всимъ, ово же правяшеть души своєй.

И переже милостыни прележашеть,
Манастыря набдя и черньци утѣшивая
И вси игумени с любовью прнимая
И взимая у нихъ благословение.
И мирьскыя церкви набдя
И всь святительскый чинъ
Достойною честью честя.

Бѣ бо крѣпокъ на рати,
Всегда бо тосняшеть ся на великая дѣла;
Злота и сребра не сбираєть, но даєть дружинѣ
Бѣ бо любя дружину, а злыя кажня,
Яко же подобаєть царемь творити.

Самъ же бо сяковъ обычай имѣєть:
По вся дни ходя до церкви
Святаго архистратига божия Михаила,
Юже бѣ самъ создалъ во княженьи своємъ;
Такоє же нѣсть в полунощной странѣ,
И всимъ приходящимъ къ ней
Дивити ся изряднѣй красотѣ єя.
Иконы златом и сребромъ и жемчюгомъ
И камениємъ драгимъ украшены,
И всею благодатью исполнена.

И видя образъ божий и всѣ святыя иконы,
Смиряя образъ скрушенымъ сердцемъ и смиренымъ,

Уздыханіе отъ сердца вознося
И слезми обливая лице своє,
Взирая яко на самого Творца
И покаяніе Давыда царя приимая,
Плача ся о грѣсѣхъ своихъ глагола:

«Господи, яко же дрѣвле разбойника и блудницю
И мытаря оправдалъ єси,
Тако и мене, Господи Боже мой,
Очисти отъ грѣхъ моихъ!»

И тако моля ся (помышляше) въ сердци своємъ:
«Дабы мя Богъ сподобилъ мнишскому чину
И сподобил ся быхъ (отлучити ся)
Отъ многомятежнаго житья
И маловременьнаго свѣта сего!»
И та вся размысливъ положи во умѣ своємь,
И не лиши (єго) Богъ хотѣния єго,
Но причтѣ и ко избраньному своєму стаду
(И сподоби въступити) в ликъ мнишьскый.

Сподобленъ же бывъ отъ Творца своєго ангелского
чину,
И радоваше ся душею и тѣломъ
И видивъши же княгини єго прими мниский чинъ,
И постриже ся и сама княгини єго.

Давыдъ же столъ свой далъ
Сыновцю своєму Мьстиславу Романовичю,
А сына своєго Костянтина в Русь посла
Брату своєму Рюрикови на руцѣ.

А самого несоша больна суща в монастырь
Къ святома мученику Борису и Глѣбу на Смядину.
И вшедъ в манастырь, воздѣвъ руцѣ свои на небо
Молише ся глаголя:

«Владыко Господи Боже мой,
Призрі на немощь мою, вижь смиреніе моє!
(Отъими страсти) одержащая мя нынѣ,
Да тобою уповая терплю!

И о всихъ сихъ благодарю тя, Господи,
Яко смирилъ єси душю мою,
И во царствии твоємь причастника мя створи
Молитвами пречистыя твоея Матери,
Пророкъ и апостолъ и мученикъ
И всихъ преподобныхъ святыхъ отець.

Яко же и тѣ пострадавше и угодивъше тобѣ
Искушены быша отъ дьявола, яко злато в горнилѣ,
Их же молитвами, Господи, избранному своєму стаду
С деснымі мя овцами притчи!»

И бысть живота єго до того же дни.
И познав ся худъ изнемогая ко исходу души,
И возрѣвъ на небо и воздавъ хвалу Богу
(Моляше ся) глаголя:

«Безсмертный Боже, хвалю тебе всемь,
Царь бо єси ты всимъ одинъ,
Во истину подивая своєй твари
Все богатьство имъ в наслажение.

Створивъ бо ты мира сего ты соблюдаєши,
Ожидая душа, яже посла;
Да добру жизнь жившимъ почтеши яко Богъ,
А єже не покорившю ся твоймъ заповѣдемъ предаси суду.
Всь бо судъ праведенъ отъ тебе,
Безъ конца жизнь отъ тебе;
(Живищи бо) благодатью своєю
И вся милуєши притекающая к тебѣ».

И концавъ молитву, воздѣвъ руки на небо,
И предасть душю свою в руцѣ божии,
Приложи ся ко отцемъ своимъ и дѣдомъ своимъ,
Отдавъ общій долгъ,
Єго же нѣсть убѣжати всякому роженому.

И бысть княжения єго во Смоленьску 18 лѣтъ,
А всихъ лѣтъ отъ рожества 60 безъ трехъ.

(Іпат., стор. 471—473)

Сей незвичайно довгий і проречистий некролог князя, який властиво не визначився ніякими великими ділами ані заслугами, позволяє догадуватися, що його автор, київський літописець, був у ту пору дружинником Давидовим, наочним свідком його смерті, а потім разом із його сином перейшов до дружини Рюрика. В посмертнім слові по Давиді віє той сам релігійний, християнський, але не церковний дух, який відчуваємо також у кінцевім уступі Київського літопису, в похвальнім слові Рюрикові з нагоди збудування стіни довкола Видубицького монастиря. Тямучий легко відчує велику різницю того релігійного духа київського літописця від того старозавітного зелотизму, яким навіяний Володимирський літопис, що творить продовження Лаврентієвої редакції найстаршого літопису від р. 1161 до 1240.

Писано в днях 8—10 падол[иста] 1914

8. Ярослав галицький. У «Словѣ о полку Игоревѣ» Ярославові галицькому присвячено правдивий дифірамб. Читаємо там:

Галицкыи Осмомысле Ярославе!
Высоко сѣдиши на своемь златокованнѣмь столѣ,
Подперъ горы оугорьскыи своими желѣзными полкы,
Заступивъ королеви путь,
Затворивъ Дунаю ворота,
Меча бремены чрезъ облакы,
Суды рядя до Дуная.
Грозы твоя по землямъ текуть,
Отворяеши Кыеву врата,
Стрѣляеши съ отня злата стола
Салтаны за землями.
Стрѣляй, господине, Кончака, поганого кощѣя,
За землю рускую, за раны Игоревы,
Буего Святославича!

(Огон., стор. 14)

Дифірамбічний склад сього поклику, що мало відповідає дійсному життю й заслугам сього князя, насуває підозріння, що оправдується також деякими іншими уступами «Слова о полку Игоревѣ», прим. згадками про Пліщеcько* та Кисань у сні князя Святослава, чи не був автор сеї поеми вроджений на галицько-руській землі й як земляк галицького [князя] бажав звеличити [його] гіперболічними зворотами.

Першу відомість про Ярослава галицького маємо в Київському літописі під роком 1150, у якім він рівночасно з Олегом Святославичем, братом Ігоревим, жениться з другою дочкою суздальського князя Юрія. Міг мати тоді 20—25 літ, отже вродитися коло р. 1125. В р. 1152 умер його отець, і він засів «на отни мѣстѣ в черни мятлѣ и въ клобуцѣ» (там же, стор. 319). Був тоді в його вітця посол київського князя Ізяслава, що привіз Володимирові хресну грамоту та якого Володимир відправив дуже зневажливо, після чого його постигла нагла смерть. Посла, Петра Бориславича, що вже вертав до Києва, покликано назад із Болщева (тепер Бовшівці Станіславівського пов[іту),* і Ярослав сказав йому при батьковім трупі:

«Мы єсмы тебе того дѣля позвали.
Се Богъ волю свою яко єму угодно,
Тако сотворилъ єсть.
А нынѣ поѣди ко отцю моєму Изяславу,
А отъ мене ся єму поклони, и се єму явиши:
«Аче Богъ отця моего понялъ,

А ты ми буди въ отца мѣсто!
А ты ся с моимъ отцемъ самъ вѣдалъ,
Что межи вама было, а то уже Богъ осудилъ.
Аче Богъ отца моєго понялъ,
А мене Богъ на єго мѣсто оставилъ;
В полкъ єго и дружина єго у мене суть
Развѣ одино копие поставлено у гроба єго,—
А и то в руку моею єсть.
Нынѣ, отце, кланяю ти ся,
Прими мя яко сына своєго Мьстислава,
Тако же и мене!
Ать єздить Мьстиславъ подлѣ твой стремень
По одиной сторонѣ тебе,
А язъ по другой сторонѣ
Подлѣ твой стремень ѣждю
(Со) всими твоими полкы».
И тако отпустиша Петра.

(Іпат., стор. 319—320)

Ся промова, яку ледве чи видумав літописець, характеризує незвичайний розум та дар образового вислову її автора. Ся промова, одначе, не вплинула на київського князя, який уже 1153 р. вирушив походом на Галич. Біля Теребовлі зійшлися київські полки з галицькими.

И яко же быша близъ себе,
И Богъ разгна мьглу и бысть ясно.
И тако сташа полци межи собою зряще на ся.
Галичьскии же мужи почаша молвити
Князю своєму Ярославу;
«Ты єси молодъ, а поѣди прочь и насъ позоруй!
Какъ ны будеть отець твой кормилъ и любилъ
А хочемъ за отца твоєго честь и за твою
Головы своя сложити».

И рѣша князю своєму:
«Ты єси у насъ князь одинъ.
Оже ся тобѣ што учинить, то што намъ дѣяти?
А поѣди, княже, къ городу,
Ать мы ся бьемъ сами съ Изяславомъ;
А кто насъ будеть живъ, а прибѣгнеть к тобѣ,
В тогда ся затворимъ в городѣ с тобою».
И тако послаша князя своєго прочь,
А сами поѣхаша бить ся.

(Іпат., стор. 321)

Битва була незвичайно завзята й сполучена з великими стратами з обох боків, так що Ізяслав, бачачи, що «братья єго и дружина разбѣгли ся бяхуть», вернув до Києва. «Бысть плачь великъ по всей земли галичьстѣй»,— додає від себе літописець (там же, стор. 322).

У році 1155 тесть Ярослава, кн[язь] Юрій суздальський,

Повелѣ зяти своєму Ярославу галичьскому
Ити на (Мьстислава Изяславича) Лучьску.
Мьстиславъ же оставя брата своего Ярослава
в Лучьски,
А самъ иде въ Ляхи.

Володимеричь же Ярославъ галичьскый
Ис Володимеромъ Мьстиславичемъ мачешичемъ
Стоявше у Луческа и не въспѣвше ничто же
Воротиша ся опять.
(Іпат., стор. 330)

Того самого року Ярослав посилає галицьку поміч князю Юрієві до Суздаля «зане бѣ почалъ замысляти рать Давыдъ Изяславичь на Дюргя» (там же, стор. 331). В році 1157 Ярослав, помагаючи Юрієві, ходив разом із ним у похід на Володимир-Волинський (опис походу Іпат., стор. 334—335), та не відіграв у тім безуспішнім поході ніякої визначної ролі.

Був у Ярослава небезпечний, як йому здавалося, супірник Іван Ростиславич, прозваний Берладником, претендент на Галицьке князівство. Той Іван був тоді вже старший чоловік. Іще в р. 1144 у вітця Ярославового була ось яка пригода:

На ту же зиму въшедшю Володимиру
В Тысминицю на ловы,
В то же время послаша ся Галичане
По Ивана по Ростиславича въ Звенигородъ
И въведоша (и) к собѣ в Галичь.
Володимиръ же слышавъ съвкупи дружину
И прииде на нь к Галичю и ста около города;
И выѣздяче из города бьяху ся крѣпко,
И мнози падаху отъ обоихъ.

И биша ся оль три недѣлѣ.
В недѣлю же мясопустную на ночь
Выступи на нѣ Иванъ с Галичаны,
И побиша у Ивана дружины много.

И заступиша и отъ града,
И нелзѣ бяше возвратити ся єму у градъ;
И пробѣже сквозь полкъ к Дунаю,
И оттуда полемъ пробѣже ко Всеволоду Киеву.

Галичане же всю недѣлю биша ся
По Иванѣ с Володимиромъ,

И нужею отвориша ся
В недѣлю маслопустную.

Володимеръ же вшедъ в Галичь
Многы люди исѣче,
А иныя показни казнью злою.
(Іпат., стор. 226)

В році 1145 бачимо Івана Берладника вже в Великім Новгороді (там же, стор. 234), потім у дружині Святослава (там же, стор. 237), від якого він незабаром переходить до Ростислава смоленського, «вземъ у Святослава — певно за воєнні послуги — 200 гривенъ серебра, 12 же гривни золота» (там же, стор. 239). Невідомо, яким способом він дістався до Суздаля, де князь Юрій обчистив його з заробленого добра і всадив у в'язницю; так виходить із оповідання, яке маємо в Київськім літописі під роком 1157:

В то же веремя бяше привелъ Гюрги
Ивана Ростиславовича рекомаго Берладника
Исъ Суждаля окованого,
Хотя и дати Ярославу, зяти своему.

Прислалъ бо бяше Ярославъ уже по Берладника
Святополка князя и Коснятина Сѣрославича
Съ многою дружиною;
И нача молвити митрополитъ и игумени вси
Гюргеви рекуче:

«Грѣхъ ти єсть цѣловавши к нему крестъ,
(Яко и) держиши в толицѣ нужи;
А и еще хощеши выдати на убиство».

Онъ же послушавъ ихъ пусти єго
Опять Суждалю окована.
Увѣдавъ же Изяславъ, оже послалъ
Опять Гюрги Суждалю,

И посла въ перекы (єму) мужи своя,
И поя и к собѣ Чернигову.
И тако же избави Богъ Ивана
Отъ великия тоя нужа.
(Іпат., стор. 335)

Про дальші пригоди Ярослава та Івана Берладника маємо в Київськім літописі оповідання під роком 1159, із якого подаю тут лише те, що тикається сих двох осіб та потрібне для зв'язку оповідання.

Том же лѣтѣ нача Ярославъ галичьскый
Искати Ивана Ростиславича,

Стрычича своєго.
Ярославъ бо бяше подъмолвилъ
Князѣ рускиѣ и короля и лядьския князя,
Да быша єму были помочьници на Ивана,
И обѣщаша ся єму вси.

И послаша послы Кыєву къ Изяславу Давыдовичю:
Ярославъ галичьский Избѣгнѣва,
Святославъ Олговичь Жирослава Иванковича,
Ростиславъ Мьстиславичь... (невідомо кого),
Мьстиславъ Изяславичь Жирослава Васильєвича,
Ярославъ Изяславичь Онофрья
Володимеръ Андрѣєвичь Гаврила Васильєвича,
Святославъ Всеволодичь ... Киянина,
Король мужа своєго и отъ Ляховъ мужь свой,—
Изяславъ же припрѣ всихъ
И отвѣтъ имъ давъ отпусти я.

Иванъ же тогда уполошивъ ся
ѣха в поле к Половцемъ,
И шедъ с Половци и ста
В городѣхъ подунайскыхъ.

И изби двѣ кубарѣ и взя товара много в нею,
И пакостяше рыболовомъ галичьскымъ.
И придоша к нему Половци мнози,
И берладника у него скупи ся шесть тысячь,
И пойде къ Кучелмину, и ради быша єму,
И оттуда къ Ушици пойде.

И вошла бяше засада Ярославля в городъ,
И начаша ся бити крѣпко засадници из города,
А смерды скачуть чересъ заборола къ Иванови,
И перебѣже ихъ триста.

И хотѣша Половци взяти городъ,
Иванъ (же) не да имъ взяти,—
И разгнѣваша ся Половци
ѣхаша отъ Ивана.

Изяславъ же посла по Ивана и приведе Києву.
(Іпат., стор. 341)

Потрібний був той чоловік Ізяславові, як діра в мості. Йому хотілося завоювати Галич, а тут раптом і притока, про яку читаємо в Київськім літописі:

Том же лѣтѣ поча рать Изяславъ Давыдовичь
На Ярослава на Галичьскаго,
Ища волости Иванови Ростиславичю,
Рекомому Берладнику.

Слахуть бо ся к нему Галичане
Веляче ему всѣсти на конѣ
И тѣмь словомъ поущиваютъ єго к собѣ рекуче:
«Толико̀ явишь стягы, и мы отступимъ отъ Ярослава».

А ко Изяславу приходяшеть єму
Та же вѣсть из Володимира,
Оже хотять на нь поити,
Съвкупивше ся ити къ Кыєву.

(Іпат., стор. 342)

В дальшім оповіданні щезають і Ярослав, і Іван Берладник, але Ізяслав тратить Київське князівство (там же, стор. 342—344). Лише при кінці оповідання про події 1159 року читаємо:

Иванко же възмя тяжкы рѣчи
И иде къ князю Ростиславу.
И пришедшю єму Смоленьску,
И росправивъ всѣ рѣчи князю своєму.

(Іпат., стор. 345)

Що значить слово «росправивъ», чи подарував, чи тільки показав для огляду дорогоцінностей? Правдоподібно те друге. Остатню відомість про сього незвичайного галицько-руського авантюрника XII в. маємо під роком 1162:

Том же лѣтѣ престави ся князь
Иванъ Ростиславичь, рекомый Берладникъ,
В Селуни,— инии тако молвяхуть,
Яко съ отравы бѣ єму смерть.

(Іпат., стор. 355)

Іще з одним авантюрником XII в. звела доля Ярослава галицького; сим разом се був грек із цісарської родини Комнінів*, що пізніше й сам був цісарем. Читаємо про се в Київськім літописі під роком 1165 ось що:

В лѣто шесть тысящь шестьсотъ седмьдесять и третье
Прибѣже исъ Царягорода братанъ царевъ
Кюръ Андроникъ къ Ярославу у Галичь.
И прия и Ярославъ с великою любовью,
И да єму[1] нѣколико городовъ на утѣшение.
Потомъ же присла царь два митрополита
Вабя и к собѣ;
Ярославъ же пусти (и) к нему с великою честью,
Приставивъ к нему пискупа своего Кузму
И мужа своя передния.

(Іпат., стор. 359)

[1] В р[укопису] за сим іще раз зайве: Ярославъ.

Ся літописна записка, якої правдивість не підлягає сумнівові, має історичне значення як свідоцтво про існування Галицької єпископії вже в 1165 році. Про Андроніка та його втеку з Царгорода, де він сидів у тюрмі за неморальне життя, маємо деякі звістки в грецького історіографа Івана Кіннама.

В році 1167 Ярослав оженив свого сина Володимира з Болеславою, дочкою Святослава Всеволодича. В літописі се записано ось як:

Том же лѣтѣ поя Ярославъ, галичьскый князь,
За сынъ свой, за Володимира,
Святославлю дчерь Болеславу,
(Святослава) Всеволодича.
(Іпат., стор. 361)

В році 1169 Ярослав помагає Мстиславові Ізяславичу здобути Київське князівство по смерті Ростислава. В літописі читаємо:

Мьстиславъ же посла къ своим ротникомъ,
Къ Ярославу у Галичь и къ Ляхомъ
И къ Всеволодковичама,
Являя имъ твердь братьѣ.

И снима ся Мьстиславъ с Ляхы
И съ Ярославомъ галичьскымъ,
И пойде Мьстиславъ Києву на столъ,
И галичьскыхъ полковъ да єму Ярославъ.
(Іпат., стор. 365)

Те, що записано в Київськім літописі під роками 1173 й 1174, вводить нас у не дуже приємні родинні відносини Ярослава. Читаємо там:

В том же лѣтѣ выбѣже княгини Ярославляя
Изъ Галича въ Ляхи с сыномъ с Володимиромъ,
И Кстытинъ Сѣрославичь и мнози бояре
С нею быша тамо восемь мѣсяций.

И начаша слати ся к ней
Святополкъ и ина дружина
Вабячи ю опять,
«А князя ти мемъ».

Володимѣръ же посла ко Святославу къ Мьстиславичю,
Прося у него Червьна.
«Ать ми будеть ту сѣдячи
Добро слати в Галичь!

Аже ти сяду в Галичи,
То Бужъскъ твой возворочу
И три городы придамъ к тому».

Святославъ же да єму (Червенъ)
И крестъ кь нему цѣлова помагати єму.
И пойде Володимиръ къ Червьну ис матерью.
И устрѣте и вѣсть отъ Святополка из Галича:
«Поѣдь (не) стряпя (опять)!
Отца ти єсмы яли,
И приятели єго, Чагрову чадь, избилѣ!

А се твой ворогъ Настаська:
Галичани же накладъше огнь сожгоша ю,
А сына єя в заточеніе послаша.
А князя водивше ко кресту,
Яко имѣти єму княгиню въ правду
И тако уладиша ся».
(Іпат., стор. 384—385)

Маємо тут одну з немногих у нашім старім письменстві романтичних пригод, у яких визначну ролю грає жінка-любовниця, яка по короткім тріумфі над супірницею, законною жінкою, гине насильною смертю, як жертва міської юрби, що без суду, без права мстить нарушення законного порядку. Що життя Ярослава з законною княгинею та її сином мусило бути невеселе, бачимо вже з сього оповідання, в якім Володимир іще при житті вітця розпоряджає його волостями, а також із літописної записки під слідуючим 1174 роком, у якій читаємо[1]:

В то же лѣто выбѣже Володимиръ,
Сынъ Ярославль, галичького князя,
Къ Ярославу в Луческъ;
Бѣ бо ялъ ся єму волости искати.

Послався Ярославъ галичькый
Приведе Ляхи в помочь собѣ
И да имъ три тысячи гривенъ серебра,
(Съжже) два города и нача слати къ Ярославу

«Пусти сына моєго къ мнѣ,
Аль пойду на тя ратью».
Онъ же убоявь ся пожьженья волости своєй.
И пусти Володимира къ Михалькови в Торьцкый
И съ матерью,— братъ бо бѣ Михалко Олзѣ княгинѣ.

[1] Під цією вставкою (на березі арк. 116) стоїть дата: 15.XI.— *Ред.*

А оттуда поваби и Святославъ,
Тѣсть его въ Черниговъ,
Хотя и пустити Суждалю
Къ Андрѣеви, и не пусти.
(Іпат., стор. 388—389)

Із сього оповідання бачимо, що жінка Ярославова, дочка князя суздальського, звалася Ольга і що вона разом із сином утекла від мужа. Причина тої втеки мусила бути серйозніша від обіцянки Ярослава луцького— пошукати волості для Володимира, коли його отець зараз пішов війною на свого тезка, аби віддав йому сина.

Принагідну звістку про Ярославову поміч Рюрикові при осягненні київського престола маємо під роком 1180; в'їхавши до Киева «в день недільный», Рюрик

Посла по братью свою, по Ярославичѣ,
По Всеволода и по Инъгвара,
И приведе ѣ к собѣ,
И Ярославля помочь галицького князя
Съ Тудоромъ съ Гальчичемъ.
(Іпат., стор. 417)

Була «изъ Галича отъ Ярослава помочь» також у поході великого князя Святослава на половців у р. 1183 (там же, стор. 426), а під роком 1187 ось що читаємо про Ярославову смерть:

Того же лѣта престави ся галичький князь Ярославъ,
Сынъ Володимерь, мѣсяца октября въ первый день,
А во вторый день положенъ бысть
Во церкви святыя Богородица.

Бѣ же князь мудръ и рѣченъ языкомъ,
И богобоинъ и честенъ в земляхъ и славенъ полкы;
Гдѣ бо бяшеть ему обида,
Самъ не ходяшеть полкы своими,
Но посылашеть я с воеводами.

Бѣ бо ростроилъ землю свою
И милостыню силну раздавашеть,
Страныя любя и нищая кормя,
Черноризскый чинъ любя,
И честь подавая отъ силы своея,
И во всемь законѣ ходя божии,
К церковьному чину самъ приходя
И строя добрѣ клиросъ.

И ко преставлению своему
В болезни тяжьцѣ позна ся худъ,

И созва мужа своя и всю галичкую землю,
Позва же и зборы вся и манастыря,
И нищая и силныя и худыя
И тако глаголаше плача ся ко всѣмь:

«Отци и братья и сыновѣ!
Се уже отхожю свѣта сего суетьнаго
И иду ко Творцю своєму.
А сгрѣшихъ паче всихъ,
Яко же инъ никто же сгрѣши.
А отци и братья, простите и отдайте!»

И тако плакашеть ся по три дни
Передо всими зборы и передо всими людми,
И повелѣ раздавати имѣние своє
Манастыремь и нищимъ.
И тако даваша по всему Галичю по три дни,
И не могоша раздавати.

И се молвяшеть мужемъ своимъ:
«Се азъ одиною худою своєю головою ходя
Удержалъ всю галичкую землю;
А се приказываю мѣсто свое Олгови,
Сынови своєму меншему,
А Володимѣру даю Перемышль!»

И тако урядивъ я и приводи Володимѣра
Ко хресту и мужи галичкыя на семь,
Яко же єму не искать подъ братомъ Галича.

Бяшеть бо Олегъ Настасьчичь и бѣ єму милъ,
А Володимѣръ не хожаше в волѣ єго,
И того дѣля не дашеть єму Галича.

По смерти же Ярославлѣ
Бысть мятежь великъ в галичкой земли.
И сдумавъше мужи галичкыи с Володимеромъ,
Переступиша[1] хрестьное целованиє
И выгнаша Олга из Галича.

И бѣжа Олегъ оттуду во Вручий к Рюрикови,
А Володимеръ сѣде в Галичѣ
На столѣ дѣда своєго и отца своєго.

(Іпат., стор. 441—442)

Отсе оповідання, крім історичної та літературної вартості, має ще спеціальну вартість для усталення часу написання «Слова о полку Игоревѣ». Похід Ігоря відбувся весною 1185 року; в неволі просидів Ігор «тотъ годъ» і вернув,

[1] Р[укопис]: переступишеть.

певно, не зимою, а весною 1186 року, а Ярослав галицький умер [д]ня] 1 жовтня 1187 р. А що в поемі автор звертається до нього яко до живого, то очевидна річ, що поема мусила бути написана між весною 1186 і осінню 1187 року. Догадка В. Коцовського*, що вона була написана й виголошена з нагоди весілля Ігоревого сина з Кончаківною, яке відбулося в Томину неділю 1187, являється тому дуже правдоподібною.

9—10. Роман і Мстислав. Четвертий уступ поклику до сучасних руських князів у «Словѣ о полку Игоревѣ» звергається до Романа і Мстислава ось якими словами:

А ты, буй Романе и Мстиславе!
Храбрая мысль носить ваю оумъ на дѣло.
Высоко плаваѣши на дѣло в буѣсти,
Яко соколъ на вѣтрѣхъ ширяя ся,
Хотя птицю въ буйствѣ одолѣти.

Суть бо оу ваю желѣзныи папорзи
Подъ шеломы латиньскыми,
Тѣми тресну земля и многы страны хиновы;
Литва, Ятвязи, Деремела и Половци
Сулици своя повергоша,
А главы своя поклониша
Подъ тыи мечи харалужныи.
(Огон., стор. 16)

Між численними руськими князями другої половини XII в. маємо дві пари князів із іменами Роман і Мстислав, а власне Ростиславичів і Мстиславичів. Що поклик поеми звертається не до перших, хоч Роман Ростиславич був шурином Ігоря, се видно вже хоч би з того, що оба вони померли перед Ігоревим походом року 1185, а власне Мстислав у р. 1178 (Іпат., стор. 412), а Роман 1180 (там же, стор. 417). Щодо Мстиславичів маємо в літописі ось які звістки:

а) Про Романа читаємо під роком 1170:

Том же лѣтѣ прислаша ся Новгородци къ Мьстиславу
Просяче сына у него, и дасть имъ Романа.
(Іпат., стор. 371)

Значить, він розпочав свою кар'єру князюванням у Великім Новгороді. Тут він пробув три роки, коли над ним стряслася подвійна біда — напад суздальців на Новгород і смерть його вітця. Ось літописне оповідання без кінцевої моралізації:

Андрѣй посла сына (своєго) Мьстислава
Со всею дружиною и со всими полкы
Ростовьскыми и Сужьдальскыми,
И рязаньскыѣ и муромьскыи князѣ посла с полкы,
И Бориса Жидиславица воєводу же своєго
На Романа на Мьстиславича
Къ Великому Новугороду.
И толико бысть множьство вой,
Яко и числа нѣтуть.

И пришедъше толко в землю ихъ
Много зла створиша,
Села взяша и пожьгоша
И люди исѣкоша,
А жены и дѣти и имѣния взяша
И скоты поимаша.
И придоша же къ городу;
Новгородьци же затвориша ся в городѣ
Со княземъ Романомъ,
И бьяхуть ся крѣпко из города.
Полци же пришедше сташа далече города,
И приходяче полци
Бьяху ся крѣпко у города.

Мьстиславъ же бѣ въѣха въ ворота,
И пободъ мужей нѣколько
Возвороти ся опять къ своимъ.

Бысть же моръ великъ въ конѣхъ и въ полкохъ,
И нѣ успѣша ничтоже городу ихъ,
И возворотиша ся опять въ своя си,
И одва (въ) домы своя доѣхаша пѣши,
А друзии помроша з голода.
И не бысть бо николи же
Толь тяжька пути людемъ симъ;
Друзии бо отъ нихъ и конину ѣдоша
И въ великоє говеніе.

(Іпат., стор. 382)

Незважаючи на те, що напад суздальців був безуспішний, Роман почув себе змушеним покинути Новгород, як бачимо з дальшої записки під тим самим роком:

Того же лѣта исходяща,
И приде вѣсть к Романови о отни смерти;
Романъ же яви дружинѣ своей
И приятелемъ своимъ Новгородьцемъ.

И сгадавше дружина и рькоша єму:
«Не можемы, княже, уже здѣ быти,
А пойти къ братьи къ Володимирю!»
Онъ же послуша дружинѣ своей (и) поѣха къ братьи.

(Іпат., стор. 383)

Мова, очевидно, про Володимир-Волинський, де жив і вмер його отець. Найближчу відомість про Романа маємо аж під роком 1188 про його авантюру в Галичі, яка показує нам образ то[го], що сталося тут по смерті Ярослава Осмомисла:

В лѣто шесть тысячь шесть сотъ девятьдесять шестоє,
Князящу Володимеру в галицкой земли,—
И бѣ бо любезни въ питию многому,
И думы не любяшетъ с мужми своими,
И поя у попа жену и постави собѣ жену,
И роди ся у нея два сына.

Романъ же володимерьскый Мьстиславичь
Свата ся с нимъ и да дщерь свою
За сына єго за старѣйшаго.
И се увѣдавъ Романъ, ажь мужи галичькии
Не добро живуть с княземь своим
Про єго насилье, зане гдѣ улюбивъ
Жену или чью дочерь, поимашеть насильємь,—

Романъ же слашеть без опаса
К мужемь галичькимъ, подътыкая ихъ
На князя своєго, дабы єго выгналѣ
Изъ отчины своєя, а самого
(Да) быша прияли на княжение.

Мужи же галичкыи приимше свѣтъ Романовъ,
Совокупивше полкы своя и утвердивше ся крестомъ,
И восташа на князь свой.
И не смѣша єго изымати ни убити,
Зане не вси бяхуть в думѣ той,
Бояху бо ся приятелевъ Володимѣревыхъ.

И сице сдумавше послаша
Ко князю своєму (рекуще):
Княже, мы не на тя восталѣ єсмы,
Но не хочемь кланяти ся попадьи,
А хочемь ю убити;
А ты гдѣ хощешь, ту за тя поимемь».

И се рѣкоша вѣдаючи,
Ажь єму не пустити попадьи,
Но абы имъ како прогнати єго,
И симъ єму пригрозиша.

Онъ же убоявъ ся, поимавъ
Злато и сребро много с дружиною
И жену свою поима и два сына,
И ѣха во Угры ко королеви.

Галичане же Романовну Федеру
Отняша у Володимѣра
(И) послаша по Романа.

Романъ же даде брату Всеволоду Володимирь,
(Яко не потребенъ єму) отнудь,
И крестъ к нему целова (рекуче):
«Боле ми того не надобѣ»[1].
И въеха Романъ в Галичь и сѣде в Галичи княжа.
И приде Володимеръ ко королеви,
Король же поимавъ[2] Володимера,
И со всими полкы поиде к Галичю.

И слышавъ Романъ, аже король за горою уже,
И бѣжа не мога стати противу єму;
И поимавь всь добытокъ Володимерь,
И бѣжа из Галича во Володимерь с Галичаны.

И ту затвори ся братъ отъ него
В Володимѣрѣ Всеволодъ,
А самъ иде в Ляхы, а жену пусти во Вручій
С Галичанъками на Пинескъ.

Романови же не бы и в Ляхохъ помочи,
(И) иде к Рюрикови ко тьстю[3] своєму в Бѣлъгородъ
И с мужи тѣми, котории же єго
Ввели бяхуть в Галичь.

Король же въѣха в Галичь
(И) не посади в немь Володимера,
Но даде всь нарядъ Галичанамъ
И посади в немь сына своєго Андрѣя,

А Володимера поя с собою во Угры опять
Нужею, отъима добытокъ (єго),
И всади єго на столпъ ис женою єго.
Король же бѣ великъ грѣхъ створилъ,
Крестъ целовавъ[4] к Володимеру,
Но Богъ избави єго отъ такыя нужа.

Романъ же испроси ся у тѣстя у своєго
У Рюрика на Галичь река єму.
«Ведуть мя Галичане к собѣ на княжение,
А пусти со мною сына своєго Ростислава!»

Рюрикъ же пусти с нимъ сына своєго
И Славна Борисовича воєводу;
Романъ же передъ с вои посла ко Прѣньску,
Да заѣдуть Прѣснескъ переди.

---

[1] Р[укопис] дод[ае] зайве: Володимерь.
[2] Р[укопис]: поималъ.
[3] Р[укопис]: цтю.
[4] Р[укопис]: целовалъ.

Они же затвориша ся, Угре же
И Галичане заѣхаша у Преснескъ,
(Овыхъ убо избиша), инѣхъ изимаша,
А друзии утѣкоша.

Романъ же то слышавъ и пусти шюрина своєго домовь,
А самъ ѣха в Ляхы къ Казимиру;
Из Ляховъ же приде к Володимерю,
И не пусти єго братъ в Володимерь.

Романъ же бяшеть пришелъ на брата
С Ляхы и с Межько(мъ), уємь своимъ;
Не успѣвъ(шю же) єму ничтоже
Иде к Рюрикови, ко цтю своєму.

Рюрикъ же да єму Торцькый,
А на брата єго насла с грозою, на Всеволода;
Всеволодъ же убоя ся Рюрика,
И ступи ся брату Романови Володимера.

Роман же єха в Володимерь, а Всеволодъ во Белзъ.
(Іпат., стор. 444—446).

Найближчу після сього відомість про Романа маємо під роком 1195 у оповіданні про сутягу Всеволода суздальського з тестем Романовим Рюриком, тоді великим князем київським. Подавши вище при Рюрику початок сього оповідання, подаю тут дальшу його часть, що говорить про тяжбу Романа з Рюриком:

Слышавъ же Романъ, аже Всеволодъ
Взялъ волость под нимъ у Рюрика,
А Торьцкый далъ опять шюрину єго[1],
Романъ же поча слати ся ко цтю своєму
Жалуя ся про волость (и) мнѣвъ,
Яко же смолвив ся со Всеволодомъ
Отъялъ у него волость сына дѣля своєго.
И тѣмь поча винити тѣстя своєго,
И крестьное целованиє поминая єму.

Рюрикъ же рче єму: «Язъ переже всихъ
Далъ єсмь тобѣ волость сю;
Но оже Всеволодъ наслалъ на мя
Жалуя ся про тебе,
Ажь єсми на немь чести не положили преже,
Я же єсмь тобѣ являлъ вси рѣчи єго,
Ты же ми єси єя[2] отступил ся по волѣ,
А намъ како любо єму было ю даяти.

[1] Р[укопис]: далі зайве: под нимъ.
[2] Р[укопис]: єє.

«А намъ безо Всеволода нелзя быти,
(Ибо) положили єсмы на немь старѣшиньство
Вся братья во Володимерѣ племени.
А ты мнѣ сынъ свой,
А то ти волость иная той равна».

Романъ же не береже тоя волости,
Ловя извѣта на тѣстѣ своємь
И не хотя с нимъ любви;
И поча думати с мужи своими,
Сла ся ко Олговичю ко Ярославу,
Ко Всеволодичю к Чернигову,
И целова с нымъ крестъ поводя и
На Кыєвъ на тѣстя своєго.
Се же слышавъ Рюрикъ, ожь Романъ
Отступилъ ся ко Олговичемь
И поводить Ярослава на старѣйшиньство,
И поча Рюрикъ думати
С братьею своєю, и с мужи своими,
И посла ко Всеволоду повѣдая єму,
Ожь Романъ прислалъ ся ко Олговичемь
И поводить и на Кыєвъ и на все Володимере племя

«А ты, брате, въ Володимери племени
Старѣй єси насъ,
А думай-гадай о руской земли
И о своєй чести и о нашей».

А к Романови посла, ко зятю своєму
Мужи своя, обличи и
И повѣрже єму крестныя грамоты.

Романъ же ублюдъ ся тѣстя своєго,
Ажь єму извѣрглъ крестныя грамоты,
И ѣха в Ляхы помочи дѣля
Ко Казимеричемь.

И рекоша єму Казимеричи:
«Мы быхомъ тобѣ радѣ помоглѣ,
А переже оправи насъ,
а быхомъ былѣ вси Ляхове не разно,
Но за одинемь быхомъ щитомъ были вси с тобою,
И мьстили быхомъ обиды твоя».

Романъ же улюбивъ свѣтъ ихъ и послушавъ ихъ,
И поѣха на Межьку со сыновци єго с Казимеричи,
(И) сдума с мужи своими рекъ:
«Ажь примучю сихъ, а Богъ ми на ня поможеть,
И тогда совокупивъ всихъ на одно мѣсто
Исполню с ними честь свою
И хотѣниє мысли своєя налѣзу».

И то помысливъ въ сердци своємъ,
И поѣха противу Межьцѣ бить ся;

Межька же прислaвъ противу єму
И не хотяше бити ся с нимъ,
Но веляшеть Романови, абы ся уладилъ
Со сыновци єго.

Романъ же не послушавъ ихъ и ни мужий своихъ,
И да єму полкъ;
И удариша ся Ляховѣ с Русью,
И потопташа Ляховѣ Русь,
И победи Межька Романа,
И избише в полку єго Руси много
И Ляховъ своихъ.

А самъ утече к Казимеричемъ в городъ,
И оттуду вземши и дружина єго
Несоша и к Володимерю.

(Іпат., стор. 460—462)

Докінчення сього оповідання, покаяння Романа та перепросини з Рюриком подано вище. Нова біда стряслася над Романом уосени 1196 року, і знов із його вини. Читаємо в літописі:

Тоє же осени Романъ Мьстиславьличь, зять Рюриковъ
Посла[1] люди своя воєвать волость Рюрикову и Давыдову,
Помогая Олговичемъ, на чем же бяшеть
К нимъ и крестъ цѣловалъ отаи тѣсти своєго.

А к тѣсти своєму Рюрикови
Крестъ бяшеть целовалъ передь тѣмь,
Како ся єму Олговичь боле того лишити,
А въ єго волѣ быти и зрѣти на нь.

Рюрикъ же бяшеть и гнѣва єму отдалъ
Никифоромъ митрополитомъ Киевьскимъ,
И Полоный єму далъ има єму вѣры
По крестьному целованию.

Романъ же посла люди своя в Полоный,
И оттолѣ повѣлѣ имъ ездячи воевати.

Слышавъ же Рюрикъ, аже ис Полоного єхавше
Воєвали волость брата єго Давыдову
И сына єго Ростиславлю,
И того дѣля хотѣ ити на зятя своєго.

А сыновца своєго Мьстислава посла в Галичь
К Володимерю, река єму:
«Зять мой переступилъ рядъ и воєвалъ волость мою,

[1] Р[укопис]: послaвъ.

А ты, брате, оттолѣ со сыновцемъ моимъ
Воюй та волость єго.

А язъ самъ хотѣлъ єсмь ити к Володимеру.
Но єсть ми весть, ожь Всеволодъ, сватъ мой,
Всѣлъ на коня, како ми ся былъ обѣчалъ
Помочи на Олговичи и стати у Чернигова.

А творять му, како ся уже совокупилъ
С братомъ моимъ Давыдомъ,
И волость ихъ жьжета и вятьскыѣ городы
Поималѣ и пожьглѣ.

А язъ сѣжю доспѣвъ,
ждя отъ нихъ вѣсти первой».

Володимеръ (же) єха со Мьстиславомъ
Повоєва и пожьже волость Романову
Около Перемиля;
А отселѣ Ростиславъ Рюриковичь
С Володимеричи и с Чѣрнымъ Клобукомъ
Єхавше и повоєваша и пожгоша
Волость Романову около Каменца.
И тако ополонивше ся челядью и скотомъ
И отместивше ся возвратиша ся во своя си.
(Іпат., стор. 467—468)

Остатню відомість про сього Романа маємо в Київському літописі під тим самим роком 1196:

Тоє же зимы ходи Романъ Мьстиславичь
На Ятвягы отомьщивать тя.
Бяхуть бо воєвали волость єго.
И тако Романъ вниде в землю ихъ.
Они же не могуче стати противу силѣ єго,
И бѣжаша во свои тверди,
А Роман пожегъ волость ихъ
И отомъстив ся возврати ся во своя си.
(Іпат., стор. 471)

Се одинока літописна відомість про боротьбу володимирського князя з ятвягами, та й то досить пізня. Поема згадує про бої Романа і Мстислава з литвою, ятвягами та деремелею перед роком 1185, значить, автор її знав про ті відносини більше, ніж київський літописець. Варто зазначити, що найдавніші звістки нашого літопису про боротьбу руських князів із ятвягами та литвою сягають першої половини XI в. (в р. 1038 похід Ярослава на ятвягів, а 1040 похід на Литву) (Іпат., стор. 108). У р. 1112 ходив на ятвягів Ярослав, син Святополка (там же, стор. 196).

Найближча з[а] сею відомість — аж наведена вище війна Романа з р 1196, а дальші звістки аж із XIII в. Трохи численніші звістки про боротьбу з Литвою в XII віці: похід Мстислава в р. 1132 (там же, стор. 212), Литва в союзі з руським князем у р. 1162 (там же, стор. 355) і в р. 1180 (стор. 419), неясні зносини великого князя Святослава з Литвою в р. 1193 (стор. 455—456); дальші звістки переходять у XIII в. Про плем'я деремели, згадане в поемі, в літописі нема ніякої згадки.

б) Мстислав. Другий у тій парі не може бути Мстислав Мстиславич, син князя Мстислава Ростиславича, бо той згадується аж у р. 1193 (там же, стор. 455). Буде се правдоподібно Мстислав Ростиславич, внук князя Юрія суздальського, про якого маємо 11 згадок у літописі, а власне першу під роком 1161, де його стрий Андрій посилає його в Великий Новгород княжити замість свого брата Мстислава (там же, стор. 350). В році 1162 новгородці вигнали його (стор. 355), а при кінці того року він із двома братами та матір'ю, мабуть грекинею, пішов до Царгорода (стор. 357). В році 1170 ми бачимо його знов у Суздалі як учасника походу проти київського князя Мстислава Ізяславича (стор. 372). В році 1174 бачимо його частковим князем у Трипіллі, відки його проганяють Ростиславичі (стор. 389). У році 1175 по замордуванні князя Андрія двом його братаничам, а Юрієвим внукам, Мстиславові та Ярополкові, пощастило стати князями, першому в Ростові, а другому в Володимирі. З літописного оповідання про ту подію подаю тут уступи про Мстислава.

Увѣдавше смерть княжю Ростовци, Суждальци
и Переяславци
И вся дружина отъ мала до велика,
И съѣхаша ся к Володимѣрю и рѣша:
«Се ся уже тако створило, (яко) князь нашь убьєнъ,
А дѣтѣй у него нѣтуть, (а) сынокъ єго малъ в Новѣгородѣ,
А братья єго в Руси,—
Но кого хочемь послати въ своихъ князєхъ?

Намъ суть князи Муромьскии и рязаньскии и въ сусѣдѣхъ,
А боимь ся мьсти ихъ,
Єда пойдуть вънезапу ратью на насъ
Князю не сущю в насъ.

А послѣмь къ Глѣбу рекуще:
«Князя нашего Богъ поялъ,
А хочемь Ростиславичю Мьстислава (и) Ярополка,
Твоєю шюрину».

Глѣбъ же слышавъ радъ бысть,
Аже на него чѣсть воскладывають,
А шюрину его хотять.

И утвердивше ся крестьнымъ цѣлованиємь и святою Богородицею
И послаша по нею рекуче:
«Ваю отець добръ былъ, коли у насъ былъ,
А поѣдьта к намъ княжить, а иныхъ не хочемь».
Приѣхавше посли повѣдаша рѣчь дружинину
Сущу ту Михалку и Всеволоду Юрьєвичема с нима
У Святослава князя в Черниговѣ,—
И рекоста Мьстиславъ и Ярополкъ:

«Помози Богъ дружинѣ,
Оже не забывають любви отця нашего».
(И) сдумавше сами рекоша:
«Любо лихо, любо добро, пойдемъ вси четырѣ,
Юрьєвича два и Ростиславича два!»
(Іпат., стор. 403—404)

Оба Юрійовичі як непрошені спіймали облизня в тій справі, а оба Ростиславичі по короткій боротьбі стали князями (там же, стор. 404—405).

Та вже в р. 1177 їх постигло нещастя. В літописнім оповіданні, якого початок затратився, читаємо, що під напором суздальського князя Всеволода, який здужав опанувати Владимир над Клязьмою, ув'язнено князя Гліба й обох Ростиславичів; Гліб умер у в'язниці,

И Мьстиславъ и Ярополкъ в порубѣ бяста,
И по томь изведше я и слѣпивше пустиша.
(Іпат., стор. 411)

До сього уступу поклику (по поділі, прийнятім у Огоновського, розд(іл) X) приторочено без внутрішнього зв'язку ось які рядки, належні по всякій правдоподібності до попереднього розділу, а власне до відповіді бояр на промову Святослава про його «мутенъ сонь»:

«Но ауже, княже, Игорю оутръпѣ солнцю свѣтъ,
А древо не бологомь листвиє сърони.
По Роси и по Соули грады подѣлиша,
А Игорева храбраго полку не крѣсити.
Донъ ти, княже, кличеть
И зоветь князи на побѣду;
Олговичи, храбрыи князи,
Доспѣли на брань».
(Огон., 16)

11—15. Інгвар і Всеволод і три Мстиславичі. Шостий уступ поклику обіймає аж п'ять князів, із яких трьох названо лише їх отецьким іменем.

Инъгваръ и Всеволодъ и вси три Мьстиславичи,
Не худа гнѣзда шестокрылци!
Не побѣдными жребии собѣ власти расхытисте.
Кое ваши златыи шеломы
И сулици ляцкыи и щиты?
Загородите полю ворота
Своими острыми стрѣлами
За землю рускую, за раны Игоревы,
Буего Святъславлича!

(Огон., стор. 16)

а) Інгвар Ярославич, перший із візваних тут князів, згаданий у літописі перший раз під роком 1180, коли Святослав, засівши на київському столі,

Посла по братью свою, по Ярославичѣ,
По Всеволода и по Инъгвара,
И приведе ѣ к собѣ.

(Іпат., стор. 417)

В році 1183 бачимо Інгвара князем у Дорогобужі; він не приймає до себе Володимира, сина Ярослава галицького, що втік від вітця, «блюдя ся отца єго» (там же, стор. 428). Далыші звістки про сього князя переходять у XIII вік, і я пропускаю їх тут.

б) Всеволод Ярославич, брат попереднього, згаданий уперве під роком 1167, коли його отець, київський князь Ярослав Ізяславич, женить його з Малфрідою, дочкою Юрія Ярославича, князя турівського (там же, стор. 361). Вище наведено згадку про нього під роком 1180. Під роком 1183 він згаданий як «Всеволодъ Ярославичь из Лучьска с братомъ Мьстиславом» (там же, стор. 426) у числі князів, скликаних Святославом для походу на половців. Тим вичерпуються літописні згадки про нього.

Яких трьох Мстиславичів кликав автор поеми до боротьби з половцями, сього задля браку їх імен власних не беруся доходити.

Писано в днях .....до д[ня] 19 падолиста 1914

ЖИТТЯ Й ЛІТЕРАТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІПАТІЯ ПОТІЯ

Минулого року святкувала наша галицько-руська суспільність пам'ятку 300-літніх роковин смерті Іпатія Потія. Хоча ся пам'ятка мала виключно релігійно-обрядове значення, та й то тільки для одної галицько-руської з Римом сполученої церкви, проте деякі сфери нашої суспільності постаралися зробити з неї щось уроді всенародного свята, втягти до того свята по змозі широкі верстви нашої суспільності, а навіть у політичних органах величати пам'ять Потія як творця великого культурного діла, поєднання Русі з Римом, а тим самим із західноєвропейською культурою, і творця ідеалу національної церкви, злученої з церквою католицькою, ідеалу, до якого, на їх думку, повинна змагати вся соборна Україна. Тому, що пропагандою сеї ідеї займається також не мало членів нашого Наукового товариства ім[ені] Шевченка, я вважаю не зайвим опублікувати тут свою пробу характеристики життя та діяльності Іпатія Потія, написану ще в р. 1895 польською мовою у 300-літні роковини Брестської унії і відчитану на однім засіданні польського «Towarzystwa historycznego» у Львові*. Та стаття тоді не була друкована, та, на мою думку, не стратила й досі своєї вартості, тому я й зважився подати її до прилюдної відомості в перекладі на нашу мову з деякими доповненнями, аби хоч post factum причинити[ся] до освітлення історичної фігури Іпатія Потія в 300-літні роковини його смерті. «Записки Наук[ового] тов[ариства] ім[ені] Шевченка» не дали в минулім році для сеї теми зовсім нічого, хоча один із визначних його членів, проф. Кирило Студинський від многих літ займається, як чуємо, дослідами над працями та життям Потія і дав уже публіці дві часті тих своїх дослідів, а власне роз-

відку «Pierwszy literacki występ Hipacyusza Pocieja», видану у Львові 1902 р., і розвідку «Полемічне письменство в р. 1608», надруковану в «Записках» 1911 р., кн. IX, ст. 5—37, присвячену розборові двох полемічних трактатів Потія, з яких один п[ід] з[аголовком] «Haeresiae, Ignorantiae y Polityka popów y mieszczan bractwa Wileńskiego», хоч був надрукований у р. 1608, не доховався до нашого часу ані в однім примірнику, а другий п[ід] з[аголовком] «Гаръмонія альбо согласіе вѣры, сакраменътов и церемоней святое восточъное церъкви съ костелом Рымъским», хоч доховався до нашого часу, але задля своєї анонімності не був загально признаний як духова власність Потія. Заслугою праці проф. Студинського треба признати не тільки безсумнівне усталення авторства обох тих трактатів, але також досить докладну реконструкцію змісту першого з них. Щоправда, оба ті трактати і з теологічного, і з літературного боку дуже невисокої вартості, їх зовсім не можна вважати ясними промінями, які би додали блиску до тої ареолі, якою в минулім році дехто з наших сотрудників старався окружити дієву постать Потія.

Зглядно найновіша наукова праця про історію унії української церкви з Римом, п'ятий том «Історії України-Русі» проф. М. Грушевського, присвячує Потієві не мало місця на ст. 475—617, але з самого характеру тої праці — представлення історичних подій на широкім тлі політичних та суспільних відносин — виходить, що особа, одиниця топиться, так сказати, в морі відносин, що проноситься перед нами хиткими та звичайно каламутними хвилями. Тому думаю, що моя проста характеристика Потія як чоловіка й письменника не буде зайвою.

Як ціла справа Берестейської унії 1696 р., її причин, перебігу та значення досі не перестала бути предметом суперечки між ученими та публіцистами, що стоять на тім або другім березі прірви, утвореної тим важним історичним фактом, так само теж і особа та діяльність одного з головних двигачів та філярів тої унії, Іпатія Потія, єпископа володимирського та берестейського, а від р. 1600 митрополита Південної Русі, не перестала бути предметом спорів та суперечок, диктованих переважно не речевими причинами, але партійними упередженнями. Для одних Іпатій Потій — «муж божий, підпора святої єдності, оздоба руських країв, світло східної церкви, апостол роксоланського народу» (Lew Kiszka*. Żywot Hipacego Pocieja, у вступі до

виданих ним «Kazań i homilij H. Pocieja»), для інших він— чоловік, наділений «типовою здібністю втягати слухачів і читачів у темну сферу мрачних ідей папізму при помочі неправди, брехні та огидки» (Т р и п о л ь с к и й. Униатский митрополит Ипатий Потий* — у часописі «Труды Киевской духовной академии», 1877, кн. 9, ст. 564); одні бачать у нім взірець священика, повного посвяти і цілим серцем відданого своєму званню, інші подають у сумнів щирість його переконань, закидають йому захланність на зиски, непогамовану жадобу почестей та власті, безоглядність та жорстокість у боротьбі з противниками (пор. «Киевская старина», 1884, т. X, ст. 181)*; одні твердять, що він жив як аскет, морив тіло постом і навіть веригами (ланцюгами), ніколи не їв м'яса і томив себе цілонічними молитвами (L. K i s z k a, op. cit.), інші бачать у нім «тип західноруського єпископа, магната або пана, випасеного на світських присмаках та пересиченого щедрим у тих часах хлібом духовним», не бачать у нім ані одного з тих рисів покори, лагідності, постів та аскетизму, які звичайно бачили на портретах архієреїв руської церкви, а навпаки, бачать у рисах його обличчя сліди переситу, надутості і навіть деякої кровожадності («Киевская старина», loc. cit., к. 182). Такі й тим подібні суперечності стрічаємо не тільки в загальнім осуді про чоловіка, але також і в осуді публічного діяча. Та се ще можна би зрозуміти і вважати навіть неминучим, бо могло би свідчити тільки про те, що справа досі не перестала бути пекучою, живою, отже, й мусить будити в різних таборах суперечні пристрасті та симпатії. Далеко дивніша та сумніша річ та, що з одного і з другого боку фактично мало зроблено для глибшого зрозуміння сеї визначної особи, майже ані о крок не посунено наше знання про неї поза те, що було зроблено вже в XVIII в. Письменники одної й другої сторони преспокійно переписували фактичні відомості про Потія один від другого, зовсім не дбаючи про критичне їх справдження, а часто до старих помилок додаючи нові. Видавали смілі осуди про чоловіка, не задавши собі навіть стільки труду, аби уважно прочитати те, що для видання такого осуду повинно бути першою основою, а власне його духової спадщини, його творів, чи то опублікованих за його життя, чи то полишених у рукописах і почасти опублікованих пізніше. Навіть ті, для яких се було першим обов'язком, історики літератури не вчинили сього досі, задовольняючися тільки вичислен-

ням, і то не повним, а деколи навіть баламутним, його писань. Досить буде тут навести, що Вишневський (Historya literatury polskiej, t. VIII) зовсім не вичисляє його творів, Мацейовський* (Pismiennictwo polskie, t. III, ст. 421) знає тільки 5 його писань, та й щодо тих не може сказати рішучо, чи всі вони вийшли з-під його пера, а про шосте, яке приписує йому на основі тверджень Гарасевича* та Вагилевича (Harmonia cerkwi wschodniej z zachodnią), допускає сумнів, чи воно було твором Потія. Проф. О. Огоновський у своїй «Історії руської літератури» поминув Потія цілковитою мовчанкою, а російські історики літератури, крім побіжних згадок, не подають нічого докладнішого про його письменську діяльність. А проте Потій, навіть поминаючи його велике значення в історії руської церкви, також як письменник, полеміст і проповідник займає таке визначне становище, що в історії письменства так само руського, як і польського його ніяк поминути не можна.

Варто завважити, що одинока простора і з претензією на науковість писана досі праця про Потія вийшла з-під пера православного попа Миколая Трипольського (була друкована в «Трудах Киевской духовной академии», 1877, кн. 9, 10, 11, 12 и 1878, кн. 2). Ся праця говорить головно про Потія як про проповідника і в тій цілі подає досить подрібний розбір Потієвих проповідей та гомілій. І той розбір — головна заслуга автора, який, одначе, не перестаючи на тім пробував дати повний життєпис і характеристику, а також оцінку історичного значення Потія. Занадто мало ознайомлений із історією тодішньої Польщі, черпаючи з других і третіх рук, із учебників та політичних часописів, автор не має поняття про історичну критику, громадить відомості суперечні та попросту недоладні, не дбаючи зовсім ані про їх причиновий зв'язок, ані про хронологію. Як православний піп він при тім тенденційний, скрізь бачить інтриги єзуїтів, навіть тоді, коли ще їх у Польщі не було, і майже обов'язково кождому противникові православ'я приписує самолюбні, брудні мотиви. Ані розбір усіх письменських праць Потія для доповнення та поглиблення його характеристики, ані навіть питання, котрі писання треба присудити йому, не входили в обсяг задачі о. Трипольського.

Тому думаю, що не зайвим буде приглянутися ближче життю та письменській продукції Потія, тим більше що недалекий 300-літній ювілей доконаного ним діла Берестей-

ської унії, без сумніву, дасть привід до живішого зацікавлення тою історичною особою, а може, дасть нам також дочекатися повної збірки його писань і листів, розкиданих по різних бібліотеках, не раз надзвичайно рідких бібліографічних оказів, а в усякім разі мало доступних для загалу[1].

У Льва Потія, підскарбія та писаря В[еликого] кн[язівства] Литовського, та його жінки Анни Лощанки або Случанки (так називає її Сапега* в своїй книзі («Monumenta obrazu...») вродився в їх дідичнім селі Рожанці (після Сапеги Рожані) в р. 1541 син, якому на хрещенні дано ім'я Адам. Початкову освіту одержав у кальвінській школі кн. Миколая Радивілла* в Несвіжі*; тут також правдоподібно ще в дитячім віці був приписаний до кальвінського віросповідання, при якім і пізніше лишився досить довго, бо більшеменше до р. 1573[2].

В окруженні кн[язя] Радивілла пізнав малого король Зигмунт Август, уподобав його очевидно, бо коли в цвітні 1550 р. хлопець утратив вітця, король узяв на себе його дальше виховання, завіз його до Кракова і посилав на науку до академії*. Віддаючися науці, Адам Потій жив рівночасно в королівськім дворі в безпосереднім окруженні короля аж до його смерті в р. 1572. Відомість, яку невідомо на якій підставі подає о. Трипольський («Труды», 1877, кн. 9, ст. 512) про кількаразові подорожі Потія за границю для дальшої освіти, видається мені видумкою, бо ніде інде не знаходжу про неї згадки.

Величезний і рішучий вплив на ціле пізніше життя Потія мав приїзд кардинала Коммендонія* до Польщі в р. 1569. Відомо, яка могутня личність був той Коммендоні, який вплив мав він на короля Зигмунта Августа і на всіх

[1] Ся надія, висловлена 18 літ тому, не справдилася й досі.

[2] Так, власне, треба розуміти ось які слова його листу, писаного вже тоді, коли був митрополитом: «Prawda, wiem to i przyznaję, że czas niemały byłem ewangielikiem, gdyż w młodości mej uczyłem się w takiej szkole, a następnie służyłem takiemu Panu, gdzie czas niemały gnieździła herezya». [Правда, я знаю це і визнаю, що довгий час був євангелістом, оскільки замолоду я вчився в такій школі, а потім служив такому панові, де довгий час гніздилася єресь (*польськ.*).— *Ред.*] (Maciejowski. Pismiennictwo polskie, t. III. Dodatek, стор. 204). Що під тим паном не можна розуміти короля Зигмунта Августа, а під тою школою Краківську академію, як се чинить о. Трипольський («Труды», 1877, кн. 9, стор. 517), сього навіть пояснити не треба.

тих, що стикалися з ним. Доля захотіла, аби й Потій хоч на короткий час ввійшов із ним у дуже близь[кі] зносини, бо перейшов на мешкання до його дому і був його товаришем та товмачем у подорожі на Русь. Відомо, що Коммендоні прибув до Польщі перший раз не тільки з місією тісно церковною, але також із широким політичним планом устроєння торговлі на Чорнім морі. В тій цілі вибрався він уосени 1563 р. в подорож на Русь і доїхав аж до берега Чорного моря при усті Дністра, маючи план збудувати тут кріпость, під ослоною якої стояти та розвиватися могла би могутня емпорія для збіжевої торговлі між Польщею й Венецією. В тій небезпечній подорожі Потій із поручення короля супроводить Коммендонія[1]. Біограф Потія Л. Кишка підносить вплив, який мала визначна личність католицького кардинала на молодого чоловіка, тоді кальвініста. Знаючи характер Коммендонія, можемо догадуватися, що вплив той був не стільки, може, релігійний, як більше політичний, і що Коммендоні, зрештою надзвичайно гарячий прихильник супремату папи*, бачачи в Потії юнака здібного та вразливого, а над то русина, перший показав йому перспективу широкої та багатої наслідками праці між русинами та вигляди високої духовної кар'єри. Ся догадка набирає майже певності при твердженні Кишки, що Коммендоні пророкував молодому Потієві, що ожениться, потім повдовіє, буде єпископом і прийме унію. Було се, може, не стільки пророцтво, як pium desiderium[2] Коммендонія, яке остаточно справдилося.

Коли оженився Потій? Відомі нам досі джерела не подають дати. Виходячи з тої обставини, що він оженився на Литві, а не в Кракові, мусимо прийняти, що вчинив се аж по смерті короля Зигмунта Августа, якого був невідступним товаришем до смерті. Його жінка, княжна Анна Острожецька (після Кишки), або Остроженська (після Вишневського), була властителькою значних дібр на Волині («Киевская старина», 1884, т. X, ст. 180) і правдоподібно була православною. Зіставляючи факт його подруження з тим, що він сам пише про себе в листі (М а с і е-

[1] Л. Кишка, щоправда, твердить виразно, що Потій їздив із Коммендонієм до Білгорода (Аккермана) по смерті Зигмунта Августа в р. 1572, одначе ся відомість не заслугує на віру супроти того факту, що Коммендоні тільки раз, і то власне в р. 1563, їздив у ті сторони.

[2] Добре побажання (*лат.*).— *Ред.*

j o w s k i, Pismiennictwo polskie, III. Dodatek, ст. 202), що «powrócił do swej starożytnej wiary ruskiej, w której był wrodzony z dziada, pradziada i ojca, bez mała na 20 lat przedtem, zanim został duchownym»[1], отже, якраз коло р. 1573, можемо дійти до дуже правдоподібного припущення, що, власне, подруження з православною княжною було одною з причин, які склонили Потія покинути кальвінізм і вернути на лоно руської церкви. Чи вже тоді мав він думку про унію, порушену Коммендоніем, чи ні, сього ми не в силі рішити.

Через те подруження ввійшов Потій у близькі зносини з найвищими аристократичними домами тодішньої Литви й Русі, а особливо з такими вельможними панами, як князь Костянтин Острозький*, тоді київський воєвода, князь Скумин Тишкевич* і інші[2]. З Радивіллами* знайомий був уже давніше. Тому й не диво, що, пізнавши його здібності та науку, йому віддавали різні обивательські уряди. Отже займав Потій насамперед посаду писаря, потім земського судії, а нарешті за причиною Острозького одержав каштелянію* берестейську. Була то гідність не дуже дохідна. Сучасний руський письменник, автор «Перестороги»*, твердить, що до тої каштеляніі не було прив'язане ані одно село, а інший також сучасний йому руський письменник Іван Вишенський твердить, що Потій, хоч уловив каштелянію, але тільки ж чотирьох слуг, і то в ліберії з такою барвою, яка трафилася, волочив із собою («Акты Южной и Западной России», т. II, ст. 231). Скільки в тім правди, а скільки полемічної злоби, годі рішити. Та все-таки титул каштеляна берестейського давав Потієві право засідати в сенаті, а се була гідність найвища, якої звичайний шляхтич у Польщі міг доступити[3].

---

[1] Повернувся до своєї старожитної віри руської, в якій був народжений з діда, прадіда і вітця, без малого за 20 літ до того, як став духовним (*польськ.*).— *Ред.*

[2] Треба тут додати, що Потій і без того був посвоячений із вельможними родами литовсько-руськими Паців (його мати по смерті його вітця другий раз вийшла замуж за Паца), Сапіг (дочка його брата Федора вийшла замуж за Фрідеріка Сапігу) і Тризн (дочка його померлого брата Льва вийшла замуж за Михайла Тризну).

[3] Зазначу тут мимоходом, що Трипольський («Труды», 1877, кн. 9, ст. 512—513) невідомо на якій підставі заставляє Потія зректися судейського уряду, служити в війську під Баторієм*, відзначитися в р. 1579 в битві під Кесою (? Мабуть, назва місцевості уроб-

В подружжі з Анною Острожецькою жив Потій несповна 20 літ і мав з нею трьох синів і три дочки. Аж смерть жінки (д[ня] 14 марта 1592, пор. S a p i e h a. Monumenta obr[azu] Kodonskiego, II, ст. 137) відсвіжила в його душі згадку про давні розмови з Коммендоніем, і тоді в ній повстала постанова посвятити себе діяльності іншого роду, на полі духовнім. Нема сумніву, що думка про таку працю будилася в його душі віддавна, бувала предметом частих розмов у крузі його знайомих, таких як латинський єпископ Бернат Мацейовський* і кн[язь] Костянтин Острозький. Єпископ Мацейовський у однім своїм листі виразно потверджує, що Потій, іще бувши в світськім стані, пильно слідив за справами руської церкви і палав охотою причинитися до її поєднання з Римом (пор. T h e i n e r. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae, t. III, 41—42, лист Б. Мацейовського з р. 1589), а князь Острозький іще в р. 1582 обмірковував се діло з Поссевіном* і мав намір віднестися також до папи, засягнувши поради інших визначних русинів (H a r a s i e w i c z. Annales Exehesine Ruthenae, стор. 167). Що вступлення Адама Потія до закону св. Василія було продиктоване не жалем по втраті жінки, не обридженням до світського життя, не якоюсь особливою екзальтацією релігійного почуття, але мотивами церковно-політичними, що попросту було тільки виконанням згори обдуманого плану, на те маємо докази в самій хронології подій. Жінка Потія вмерла д[ня] 14 марта 1592, а Потій аж рік пізніше взяв на себе чернечу рясу, і то аж по смерті володимирського єпископа Мелетія Хребтовича-Богуринського*. Вчинив се, як сам признає, за намовою руських магнатів, нерадо, маючи, одначе, запевнений скорий аванс по щаблях церковної єрархії. Бо зараз по його вступленні до закону кн[язь] Острозький удався до короля, аби виєднати для Потія єпископство берестейське та володимирське. Королівська номінація настигла вже в марті 1593, так що Потій тільки несповна два місяці був монахом-василіанином. Акту консекрації Потія, який при вступленні до закону своє хресне ім'я Адам перемінив на Іпатія, на єпископа доконав київський митрополит Михайло Рогоза* правдоподібно

лена з перекрученої назви одного з польських полководців у тій війні, Касира Бекеші!), а потім при штурмі Полоцька, далі велить йому їхати в посольстві від короля до Москви і положити великі заслуги коло заключення миру, за що мав одержати каштелянію. Се оповідання видається зовсім фантастичне.

в маю, бо в листі того митрополита до львівської Ставропігії* з д[ня] 6 червня 1593 знаходимо згадку про Іпатія Потія вже як [про] висвяченого єпископа (Monumenta confraternitatis Stawropigianae Leopoliensis, I, 464).

Відтепер починається нова епоха в житті Потія. Він відразу робиться осередком агітованої вже від многих літ серед руського духовенства, а властиво серед руської єрархії справи унії Південної Русі з костелом римським. Уже д[ня] 21 червня 1593 пише до нього кн[язь] Острозький як до чоловіка, зайнятого поперед усього власне сею справою, повіряє йому свої думки та плани щодо унії. Кн[язь] Острозький мав намір їхати до Італії і думав при тій нагоді відвідати також папу, а Потієві радив, аби, порозумівшися з митрополитом та єпископами руськими, удався сам особисто до Москви, аби позискати також великого князя та тамошнє духовенство для справи унії (H a r a s i e w i c z. Annales, 167—169).

Нема сумніву, що Потій відразу розумів справу унії зовсім інакше, ніж кн[язь] Острозький, що йому не снилося навіть їхати до Москви та єднати до згоди на унію московського царя та недавно поставленого патріарха, бо він добре знав, які безплодні були заходи в тім напрямі митрополита Ісидора* та недавно перед тим Поссевіна. Проте з князем він із сього приводу не вдавався ні в яку контроверсію, не рушав навіть дразливого питання, чи південноруські єпископи можуть самі приступати до унії, питання, що пізніше зробилося одним із головних каменів преткновенія для прихильників унії і одним із найважніших доказів її противників. Потій у своїм листі до князя налягає поперед усього на те, аби сама думка про унію ширилася якнайбільше і здобувала собі якнайгарячіших прихильників. Його листи з тих літ, яких маємо досить значне число, показують, що не без користі він зносився з Коммендоніем і в значній мірі перейняв його тактику. Він ніколи не висуває себе на перший план, завсігди промовляє скромно та лагідно, часто, здається, поділяє навіть погляд противника, але тільки в менше важних подробицях, у основі, одначе, все стоїть при своїм твердо і вміє в душі кождого чоловіка порушити власне ті сили та побуди, які могли би склонити його поступити в пожаданім для нього напрямі. Не бачимо його руки в ділі, що саме доконувалося, не чуємо майже його голосу; особи запальніші та рухливіші, такі як Терлецький* або Балабан*, здається, закривають його, випе-

реджають і відпихають на другий план; а все-таки, вчитуючися пильніше в документи того процесу, приходимо до переконання, що цілий той комплікований та скрипливий апарат був кермований одною рукою, зусиллями одної сильної волі та могутньої інтелігенції, а се, власне, були прикмети Потія.

Маючи на меті головно характеристику письменської діяльності Потія, не думаю представляти тут спеціально всіх перипетій, через які переходила справа унії від р. 1590, а особливо від р. 1593, до Берестейського собору 1596; зробив се зрештою з незвичайною ерудиціею проф. М. Грушевський. Справа унії, що винесла Потія на найвищі ступні руської єрархії, дала йому також перо в руку, зробила його церковним письменником. Ся справа — се головний і майже виключний зміст його писань. Можна їх поділити на три відділи: листи, трактати полемічно-історичні і нарешті проповіді та гомілії. Листи та проповіді писані були для хвилевих потреб, без думки про їх публікацію, та проте вже за життя Потія значна часть його листів була опублікована почасти в «Апокрисисі» Бронського*, як оружжя проти унії, а почасти в виданій безіменно, але самим Потієм уложеній відповіді на ту книгу п[ід] з[аголовком] «Антирезис». Натомість проповідей і гомілій Потій за життя зовсім не оголошував; аж сто літ по його смерті видав часть їх Лев Кишка* в перекладі з руської мови на польську в Супраслі 1714 р. Те видання, доповнене новими проповідями, добутими з рукописів Потія, повторили василіани в Почаєві 1768 р. Та найважніші для нас ті історично-полемічні трактати, які Потій видав сам за життя і які зазнали досить дивної долі. Тих трактатів, яких авторство майже з повною певністю можемо признати Потієві, маємо загалом шість, а власне:

1) «Унія греков с костелом римским», видана окремою книжкою в Вільні 1595 р., величезна бібліографічна рідкість, що дійшла до нас тільки в однім і то неповнім примірнику і з того примірника була передрукована у видавництві «Русская историческая библиотека», т. VII (Петербург, 1872, стор. 101—168).

2) «Календар римский новый» — брошура, видана в Римі в р. 1596 також по-руськи, без сумніву, перший руський друк, виданий у Римі. І та брошура також величезна рідкість. Ані в Росії, ані в Польщі не лишилося ніде ані одного її примірника, тільки дві обшарпані картки

знайшов Головацький* у бібліотеці віленській. Повний примірник тої брошури має міститися в надворній ціс[арській] бібліотеці в Відні; згадує про неї Добровський* у своїх «Institiones linquae slavicae veteris dialecti»; спеціальніша згадка подана була в львівських «Rozmaitościach» із р. 1833, стор. 6 (пор. Zubrzycki*. Historyczne badania o drukarniach rusko-słowiańskich w Galicyi. Lwów, 1836, стор. 15). Давніші польські вчені, як Йохер*, Вишневський і інші, приписували ту брошуру Смотрицькому*, мішаючи її з книжкою також надзвичайно рідкою, яку видав Смотрицький (Герасим, отець Мелетія) про реформу календаря п[ід] з[аголовком] «Ключ царства небесного» в Острозі в р. 1587 (передрукував її київський проф. Голубєв у виданні «Архив Юго-Западной России»*, ч. I, т. VII, стор. 232—265).

3) «Antirrhesis abo Apologia przeciwko Krzysztofowi Philaletowi», у Вільні, 1600 — книга видана безіменно, рівночасно по-польськи й по-руськи (так само, як і «Апокрисис»). Довгий час сю книгу приписували грекові Аркудієві, якого Потій привіз із Рима і якому повірив провід уніатської школи в Бересті. Перший учинив се, мабуть, учений василіанин Стебельський* (пор. його «Dwa wielkie swiatła», I, XV), але вже з того, що він там пише, можна догадуватися, що не Аркудій був автором «Антиррезиса». Отже подає Стебельський, що се діло було написане «gruntownie i ozdobnie w języku łacińskim»[1], видане в р. 1598; се найліпший доказ, що Стебельський не бачив тої книжки, що була написана первісно по-польськи, а не по-латині і видана в р. 1600. Перший, оскільки знаю, зіндифікував авторство «Антиррезиса» Потієві Мацейовський (Pismiennictwo polskie, III, 422), а подрібний розбір тої книги потверджує се в повній мірі.

4) «O przywilejach nadanych od nayjaśniejszych królów polskich i przednieyszych niektórych dowodach, które świętą Unię wielce zalecają i potwierdzają» — брошура, видана по-польськи, без означення року й місця друку, але з підписом Потія, який тут же називає себе митрополитом усеї Русі, з чого випливає, що книжечка могла бути видана найвчасніше в р. 1600.

5) «Poselstwo do papieża Sykstusa IV przez metropolitę kijowskiego Misaila w r. 1476 wyprawione» — брошура,

[1] Грунтовно і барвисто латинською мовою (*польськ.*).— *Ред.*

видана у Вільні в р. 1605 по-польськи й по-руськи. Се соборне посланіє митрополита Мисаїла та цілого духовенства, а також панів південноруських до папи римського, буцімто віднайдене Потієм у однім старім рукописі в церкві в Кревi на Литві, а видане друком із передмовою Потія. Се посланіє — без сумніву, фальсифікат, зроблений за почином Потія для пропаганди унії. Руське видання тої брошури дуже рідке; передрукував його з двох неповних примірників, доповнених пізнішою рукописною копією, проф. Голубев («Архив Юго-Зап[адной] России», ч. I, т. VII, стор. 193—231).

6) «Гармонія восточнои церкви съ костеломъ рымскимъ», видана в Вільні 1608 р. паралельно мовами руською й польською, також велика рідкість, передрукована в сьомім томі «Русской исторической библиотеки», стор. 169—222.

7) До того списку треба додати видану в тім самім році в Вільні брошуру «Heresiae, ignorancіae y polityka popów y mieszczan bractwa wileńskiego» польською мовою, до якої авторства признається сам Потій.

8) «List Melecyusza patryarchy Alexandryjskiego do Hypacyusza Pocieja y Respons Hypacyusza Pocieja» — брошура, видана в р. 1601 правдоподібно в Вільні польською мовою. Лист Мелетія* був виданий православними окремо руською мовою в р. 1605, а ціла брошура була передрукована кілька разів, також при виданні проповідей і гомілій у р. 1714.

Се, одначе, не вся ще літературна спадщина Потія. Кишка згадує, що 120 зошитів проповідей Потія, «danych do przepisania włodzimierskiemu presbiterowi świętospaskiemu podług świadectwa samego Hipacyusza zazdrośna utraciła ręka»[1]. Також патріарх Мелетій у своїм листі до Потія згадує про його «Контроверсії», написані в формі переписки двох осіб, що перечаться за віру; се писання також пропало. Нарешті Кишка бачив іше в володимирськім архіві бруліон [дух]овної диспути Потія з аріанином Луковським про божество Ісуса Христа, але вже й тоді з того бруліону була тільки невелика часть.

Як бачимо, Потій був досить плодючим письменником і живо відчував потреби хвилі. Своєю письменською діяль-

---

[1] Що були передані для переписування в Лодзі богопротивному пресвітерові святоспаському, за свідоцтвом самого Іпатія, заздрісна втратила рука (*польськ.*).— *Ред.*

ністю він належить так само до польського, як і до руського письменства, і в тім огляді був прототипом цілого ряду письменників, що відтоді аж до наших днів не перестають маніфестувати в собі перехрещення цивілізаційних впливів Русі й Польщі. Щодо духу своїх писань він стоїть зовсім на західнім грунті, являється учеником Краківської академії, отже в руськім письменстві новим типом. Не без основи можемо його назвати першим руським проповідником у великім стилю. Переглядаючи багату збірку його проповідей і знаючи, що се тільки мала частина втраченої великої цілості, мимоволі згадуємо те, що писав Коммендоні в часі свого побуту у Львові літом 1564 р.: «Русини крім набоженства і звичайних молитов не мають ніяких інших проповідей ані молитов, а се тому, аби народ не застановлявся над тайнами своєї віри, але вірив сліпо» (N i e m c e w i c z, Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce. Warszawa, 1822, I, 83). Не минуло від того часу ще півстоліття, а як же сильно змінилася духова фізіономія Русі! Як вирослo, зміцніло та поглибилося особливо її церковне життя!

Рами отсеї статті не позволяють вдаватися в подрібний розбір поодиноких писань Потія, попробую тільки дати хоч яке-таке поняття про спосіб його писання та аргументування, про тон і стиль його писань. І тут можна сказати, що навчився він дуже багато від Коммендонія. Промовляє звичайно попросту, часто з почуттям, навіть патетично, але все те пливе не з дійсного почуття ані зворушення, все те штука, обчислення, майстерна гра віртуоза. Ось, прим., у марті 1595 р. він пробуває в Кракові, куди поїхав разом із Терлецьким, аби предложити королеві готовий уже план заключення унії, і ось уступ із його листу до кн[язя] Острозького з д[ня] 17 марта: «O bytności biskupa łuckiego w Krakowie dowiedziałem się dopiero, gdym tu przyjechał. Zeby jednak ten że od kogo kolwiek był tutaj posyłany, Bogiem się świadczę, że o tem nawet nie słyszałem i nie myślę, by on przyjechał tutaj z jakiem kolwiek od kogoś poselstwem. A żebysmy my coś kolwiek takiego między sobą postanowić chcieli, o tem nam się ani śniło. Czyż to my nie widzimy, że chociażby się nawet wszyscy biskupi na tę unię zgodzili, a całe chrześciaństwo (t. j. pospolstwo ruskie) ku niej nie było by skłonne, była by to praca marna i zyskała by nam tylko hańbę wobec naszych owieczek. Zresztą nam

nawet nie wolno by było tak potajemnie, bez soboru i bez wiedzy wszystkiej naszej mniejszej braci, ale równych sług cerkwi bożej, i innych chrześcian, a przedewszystkiem bez was, panów chrześciańskich, rzecz taką zalatuiac lub zaczynać. O czem nie daj Bóg nawet pomyśleć»[1]. Як сердечно, ясно, гаряче — і ані слова правди! І що більше, Потій не бреше, тільки з незрівняним артизмом, а може, навіть і з іронією виймає слова, докази, бажання з уст адресата, подає йому його власні думки та почуття, в тім числі також такі, яким сам Потій основно противний, як, прим[іром], думку про участь овечок у кермуванні церквою, проти котрої в тім самім році голосно запротестував у своїй книжці «Унія грековъ зъ костеломъ римскимъ». Очевидно, ходить йому о те, аби виграти час, відтягнути рішучу заяву кн[язя] Острозького проти унії і поставити його потім з його условними заявами за унією перед fact accompli. Як зручно подає він йому факти, про які князь знав уже й без нього, коли в листі з д[ня] 25 марта пише: «Co się tyczy nowin krakowskich (про які князь,певно, писав йому, запитуючи, скільки в них правди), to widzę, że są one bezpodstawne. Ale chociażby były i prawdziwe, to niech WXM o mnie tego nie myśli. Zaprawdę, o żadnych blankietach niczego nie wiem, gdyż ich nikomu i na nic nie dawałem. Albowiem niema tajemnicy, która by nie została wyjawiona, czego też pragnę, gdyż czuję po sobie, że nie byłem inicjatorem w żadnej rzeczy»[2]. Тут що слово, то скритий гачок,

[1] Про перебування луцького єпископа в Кракові я довідався тільки тоді, коли сюди приїхав. А щодо того, чи знав я, ким він був сюди посланий, то богом ручуся, що про те навіть не чув і не мислив, аби він приїхав сюди з яким-небудь від когось посольством. І аби ми що-небудь такого між собою постановити хотіли, то про те нам і не снилось. Хіба ж ми того не бачимо, що хоч би навіть усі єпископи на ту унію пристали, а все християнство (тобто поспільство руське) до неї не було б схильне, то була б та праця марна і тільки ганьби гідна з боку наших овечок. Зрештою нам навіть не вільно було б так таємно, без собору і без відома усієї нашої меншої братії, рівноправних слуг церкви божої, й інших християн, а насамперед без вас, панів християнських, біля такої речі заходжуватися чи її починати. Про що не дай боже навіть помислити (*польськ.*).— *Ред.*

[2] Що ж стосується новин краківських.., то бачу, що вони безпідставні. Та хоч би були і правдиві, то нехай ваша княжа милість про мене того не думає. Їй-богу, про жодні листи я нічого не знаю, бо ж їх нікому і ніяких не давав. Адже немає нічого таємного, що не стало б явним, чого й прагну, бо чуюся, що не був ініціатором в жодній справі (*польськ.*).— *Ред.*

то двозначність і навіть дволичність, а все-таки лист робить враження безбрешної щирості та простоти.

Досить рідко знаходимо в листах Потія згадки про його приватні діла. Наведу тут лиш одну з листу до кн[язя] Криштофа Радивілла з д[ня] 27 лютого 1594 р., отже, писаного рік по його вступленні до духовного стану. Початок листу неясний; згадує там Потій про якусь справу, яку з поручення Радивілла мав перевести у російського воеводи Полоцького, але не перевів. «Chociaż moja rękojmia słuszna była, jedno musiałem aspektu nie patrzeć, którego najlepszy czas starym żenić się. Bo jeśli panna Dorohostajska każdego będzie w mnichy odprawiała, iako mnie, to wiedzieć, nie ustanęły y sama zostanie mniszką, a dopiero bym aż «Te Deum laudamus» zaśpiewał, kiedy by pan Bóg nad nią krzywdy mojey pomscił tym że kapturem, co się i mnie stało. Jażem obrał sobie, jako mniewam, meliorem partem, i co się stało, już tego nie żałuię, gdyżem walidikował i światu i roskoszam jego; alie świat swoich kochanków pod czas rad oszukiwac»[1] (Голубев. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Киев, 1893, т. I. Приложения, стор. 37). Не входимо в те, що зайшло між Потієм і панною Дорогостайською і з якої речі вона веліла йому стати монахом; се тільки характерне, що Потій, хоч розстався зі світом і його розкошами, а проте був уже єпископом, ще живо відчував свою кривду, дізнану, очевидно, в світському стані, і бажав насититися пімстою, дуже далекою від почуття чернечої резигнації та християнської любові. Тон, який зазначено вже в листах до Острозького, тон артистично відіграної покори, скромності, щирості та відречення від свого власного «я», панує також у першій друком положеній книжці Потія, якої докладний титул виглядає ось як: «Унія альбо виклад преднейших артикулов ку зодноченю грековъ съ костеломъ Римскимъ належащихъ». Передмова тої книжки — се справді майстерний твір у тім роді, пам'ятка, гідна пера Скарги*.

«Ижъ то естъ повинность пастыра кождого, хрестиян-

[1] Хоча моя порука була слушна, однак я не зважив, коли старим найліпше женитися, бо якщо панна Дорогостайська кожного буде спроваджувати в ченці, як мене, то й сама стане черницею; я ж би і «Тебе, бога, хвалимо» заспівав, коли б пан бог над нею за кривду мою помстився тим же каптуром, що й мені дістався. Я обрав собі, сподіваюсь, кращу долю, і про те, що сталося, вже не жалкую, бо ж оперся і світові і розкошам його; та світ своїх улюбленців часом радий ошукати (*польськ.*).— *Ред.*

скій брате православія руского, о стадѣ собѣ порученомъ чути и съ пилностю старатися, якобы отъ волковъ и иных окрутныхъ бестый пожрано не было и въ расхищеніе не пришло (што ижъ се посполите розумѣетъ о пастырехъ овецъ нѣмыхъ и безсловесныхъ, которые, за наймомъ дочаснымъ отъ пановъ своихъ, стада ихъ пасутъ),— а еслиже тые для найму горкого дочасного, жебы его не потерали и шкоды, еслибы се якая въ стадѣ стала, паномъ своимъ не прыплатили, такъ пилное старане о овцахъ нѣмыхъ посполите мѣвають,— яко далеко болшей пастыромъ и слугамъ церкви божое, которые не козы, не бараны, не быдло нѣмое, але стадо словесныхъ овецъ Христовыхъ въ порученю своемъ мають, старатисе пилно потреба, якобы въ распрошене не пришло, вѣдаючи о томъ, ижъ если бы се, чого боже уховай, шкода въ немъ якая стала, не наймомъ дочаснымъ кождый таковый пастыръ, але вѣчною погибелю души своее приплатити бы того мусѣлъ, бо бы не за нѣмое быдло, але за оное многоцѣнное стадо, неошацованымъ скарбом — кровю Христовою искупеное, мусѣл Пану своему личбу давати»* («Русская историческая библиотека», VII, 112—113). Схарактеризувавши далі тяжкий стан руської церкви серед різних єресей, трудне положення православних овечок, які, не маючи добрих пастирів, мусили «искати пристанища якого, жебы се гдѣ-колвекъ прыгорнути могли! Вышедшы тогды зъ овчарни своее а блукаючысе по пустыни, хто ся колвекъ натрафилъ — будь то Лютаръ, будь то Калвинъ, будь то проклятый Арей ебионъ, албо турокъ, не смотречы, если пастыръ, албо волкъ, облуканые приставали»,— Потій так далі пише про себе та про своїх товаришів: «Штожъ было иншого намъ, бѣднымъ и горкимъ подпасычомъ, чинити?! Одно — видечы недбалость и нечуйность пастырей нашихъ головныхъ — до лѣпшого ряду и до оное старожитности и згоды светое, которая за продковъ нашихъ бывала, вернутися. О чомъ кгдысмы, ведлугъ повинности нашое, радить и промышлять почали, вмѣсто подякованя и вдячности за старане нашо, у великую ненависть и въ неласку до своихъ же прышли. Также не толко словъ ущипливых писма вшетечного насмотрѣлися есмо и наслухалися, але наконецъ и погрозокъ и небезпечности здоровья нашего увездѣ полно. О которое мало стоимъ, бо, для правды божое, и того положыти не страхаемся» («Русская историческая библиотека», VII, 114).

Для належного оцінення тих ефектовних слів треба додати, що «Унія» була надрукована в р. 1595, отже, мусила бути писана в усякім разі ще перед подорожжю Потія та Терлецького до Рима, се зн[ачить] у часі, коли навіть супроти кн[язя] Острозького намір заключення унії держаний був у тайні, отже, про ущипливі писання та слова, а тим більше про погрози або про небезпеки здоров'я зачинщиків унії не було ані мови. Поневолі приходиться вірити в те, що пише Кишка про пророцький дар Потія; щонайменше наведені вище слова мусив він писати не під враженням доконаних фактів, але прочуваючи те, що мало колись статися.

Заслугує на увагу в зіставленні з вищенаведеним листом до кн[язя] Острозького ось який уступ передмови, де автор, змалювавши клевети, кидані на зачинщиків унії, на роблені їм закиди пихи, лакомства та самолюбства, так пише далі: «Смотрижъ одно, хто то чинитъ, и хто таковые новины спросные розсѣвает?! Певне, не станъ духовный, которымъ бы пристойнѣй людей остерегатися, але — люд посполитый, простый, ремесный, который, покинувшы ремесло свое (дратву, ножыцы и шило) а привлащивши собѣ врадъ пастырскій, писмомъ божым ширмуютъ, ницуютъ, выворочаютъ и на свое блюзнерскіе и хвалшивые потвары оборочаютъ, пастырей своихъ власныхъ соромотятъ, безчестятъ и потваряютъ; а на большое обелженъе — якобы якимъ безецникомъ, не зъ рукъ въ руцѣ, але на кій узявшы свое писма черезъ особъ легкихъ подаютъ» (op. cit., 116—117).

Рішучо заперечивши поголоскам, шириним через противників унії, буцімто Рим має намір лишити уніатів на рік або на кілька літ при східних обрядах, а потім за кілька літ поламати все (ст. 20), Потій переходить до подрібного вияснення п'ятьох спірних питань між церквами східною й західною, а власне 1) походження духа від отця і від сина, 2) чистилище, 3) верховенство папи, 4) календар, 5) віра в антихриста. Ся п'ята точка, яка, додаю мимоходом, займає найбільше місця в Потієвій брошурі (в новім передруку ціла брошура обіймає 53 стовпці, а виклад про антихриста — 21), може сьогодні видатися нам дивною, і сам Потій ось як виясняє таке широке її трактування:

«А то наболѣй для того тотъ пятый артыкулъ приложиломъ, ижъ люде незбожные тую светую згоду розривати и людей хрестиянскихъ отъ нее отстрашити не чымъ ин-

шымъ усилуютъ, одно тымъ — показуючы папежа быти антихристомъ головнымъ, а насъ яко быхмы людей отъ правдивыхъ пастырей отводити и антихристови самыхъ себе и оныхъ въ неволю поддавати мѣли» (op. cit., 119)

Кого, властиво, мав на думці Потій, пишучи ті слова, не відомо; з-поміж православних у тім часі публічно, друком ніхто ще не виступав із поглядом про тотожність папи з антихристом. Потій також у своїх виводах бореться більше з протестантами, які голосили той погляд, ніж із православними, остерігає тільки русинів, аби занадто не вірили протестантам і не лучилися з ними до боротьби з католицизмом та унією. Вказуючи на те, що протестанти тільки на позір показують приязнь русинам, але в душі уважають їх за глупих простаків, не маючих ані письма, ані науки, і мало не за бидло (op.cit., 146), Потій ось якими словами відзивається до русина:

«Але ты, бѣдный простаку, не толко противника обличить, але и самъ себе оборонити не можешъ, кгды тебе простакомъ рускимъ, быдломъ глупымъ, неукомъ пошиваютъ! Нехай жебы одно, чого, пане боже, уховай, тые геретыкове сегоднешніе въ томъ панствѣ господара нашого надъ рымляны верхъ одержали, и такъ, яко въ Анкгиліи, маючы по собѣ пана, вѣру рымскую и все набоженьство рымское выкоренили (о што се стараютъ, яко о потужнѣйшое),— певне бы и намъ, хотя се то зъ ними братаемъ и на папежа, и на рымляновъ згажаемъ, не зборговали, але рыхлѣй бы нѣмое быдло (яко насъ называютъ) до оборы своее загнали!» (op. cit., 147).

Аби відперти закиди про антихриста, Потій подає в перекладі на польську та руську мову з латинської головні уступи з проповіді про антихриста св. Кирила, патріарха Єрусалимського, додаючи при тім золоті слова про тодішніх русинів, які можна б було приложити до них не раз і пізніше в протязі віків: «А не дивуюся тому. Бо иншые не вѣдаютъ, и подобно того другій и не слыхалъ, што тутъ обачытъ. Бо и якъ же вѣдати маютъ, коли писма и книгъ светыхъ отецъ, до таковыхъ речей потребныхъ, въ нашомъ языку рускомъ не маемъ, а чужымъ вѣрити не хочемъ, але все людское ганимъ, а своего лѣпшого не покажемъ» (op. cit., 118).

Не зайвим буде також зазначити тут, що думку про папу-антихриста трохи чи не перший в Західній Європі виголосив і мотивував Ян Гус*. Від нього перейняли її

протестанти, для яких Апокаліпсис св. Івана був мало що не найбільше читаною книжкою з цілої Біблії. В Польщі, оскільки знаю, перший Мартин Кровицький*, зразу католицький священик, пізніше кальвініст, а нарешті аріанин, обробив сю тезу в окремій книжці п[ід] з[аголовком] «Wizerunek Antychrystów», виданій у р. 1570. В руському письменстві сю протестантську думку перший, хоч і несміло, підніс монах із Афона Іван Вишенський, що був родом із того самого міста, Судової Вишні недалеко Львова, де Кровицький довгий час був парохом. В однім зі своїх посланій, написанім коло р. 1591, Вишенський доказує, що від папи має народитися антихрист (пор. І в а н Ф р а н к о. Іван Вишенський і його твори. Львів, 1895, стор. 130—131). Можливо, що Потій мав відомість про те послание, яке тоді не було друковане, але могло ширитися в відписах. Аж рік по виданні книжки Потія видав у Вільні «дидаскал» Стефан Зизаній* ту саму проповідь Кирила Єрусалимського про антихриста, переплетену його коментарієм, у якім доказує, що св. Кирил, пишучи про антихриста, справді мав на думці папу римського. Книжка Зизанія, що викликала довгу та гарячу полеміку з боку католиків і уніатів, була написана під виразним впливом протестантських доктрин, до яких хилився Зизаній. Чи й скільки на його виклад вплинула брошура Кровицького, а скільки дуже популярна тоді в Європі латинська книжка «Antithesis Christi et Antechristi, videlicet Papae, id est exemplorum atque doctrinae utriusque ex adverso collate comparatio, versibus et figuris illustrata», якої в р. 1588 вийшло в Женеві друге видання «aucta et recognita studio S. Rosarii», з 36 рисунками, ритими на дереві, се була би вдячна тема для спеціальної розвідки[1].

Я зупинився трохи довше при тім першім творі Потія тому, бо він видається мені найоригінальнішим і найліпшим із його писань. Писана спокійним тоном, ясно та прозоро, ся книжечка з огляду на її літературну форму повинна зайняти високе місце в тодішній полемічній літературі. Автор пише попросту, зрозуміло для широкого загалу, не позволяє собі ні на які відскоки, окрики та дотепи,

---

[1] Д-р Кирило Студинський передрукував брошуру Зизанія в польськім і руськім тексті в п'ятім томі «Пам'яток укр[аїнсько]-руської мови і літератури», ст. 31—200, але те, що подав у передмові до оцінення її вартості, зовсім не вистарчає.

якими любили переплітати свої теологічні трактати тодішні теологи, так само польські, як і руські, не виключаючи навіть такого поважного полеміста, як Захарія Копистенський, не говорячи вже про палкого Івана Вишенського. У Потія нема ані крихти гумору; він радше впадає в пафос, але й тут уміє держатися в границях, подиктованих добрим смаком, і ніде не робить враження, немовби полював на ефект.

Тими самими прикметами визначається також друга його книжка — «Antirresis», важна особливо як збірка цінних документів до історії унії. Публікація «O przywilejach», се тільки збірка документів із короткою передмовою Потія, а так само в книжечці «Посольство до папи Сикста IV» маємо тільки його передмову до документа, написаного ким іншим. Публікації «Календар римський новий» наразі не знаємо ближче, тому можна й поминути її. Скажу тільки дещо більше про полеміку Потія з патріархом Мелетієм Пігасом.

Мелетій Пігас, один із найвизначніших грецьких духовних у тім часі, вродився між рр. 1535 і 1540, отже, був мало що старший від Потія, на острові Криті, підвладнім тоді Венеції; вищу освіту одержав у Падуї, де на тамошнім університеті одержав науковий ступінь доктора. В р. 1565, вернувши на Кріт, вступив до духовного стану, від р. 1581 пробував у Александрії, при тамошнім патріарсі Сильвестрі, в рр. 1585—1587 був у Константинополі, від р. 1588 завідував Александрійським патріархатом іменем перестарілого Сильвестра, в р. 1590, по його смерті, зістав сам александрійським патріархом, у рр. 1592—1594 два рази завідував справами константинопольського патріархату. Тоді мав намір поїхати на Русь, але наміру того не виконав, хоча справами руської церкви цікавився дуже і був у переписці з многими визначними русинами[1]. Від р. 1594—1597 жив знов у Александрії, відки ще раз його покликано до Константинополя для завідування патріархатом. Тут пробув цілий рік, пильно займаючися також справами руської церкви, а від р. 1599, вернувши до Александрії, пробув там аж до своєї смерті, що наступила в р. 1601 (Иван Малышевский. Мелетий Пигас. Киев, 1872, т. I, стор. I—II).

---

[1] Реєстр його листів див.: Regel. Analecta Byzantino-Russica. Petropoli, 1893, стор. CX—CLIV.

Лист Мелетія до Потія, писаний із Александрії д[ня] 15 жовтня 1599 р.— се твір не дуже просторий, але визначний з літературного погляду. Розуміється, в оцінку теологічної вартості його доказів, так само як і протидоказів Потія, вдаватися тут не буду і обмежуся тільки на літературній характеристиці обох тих творів. Мелетій пише до Потія тим самим спокійним, поміркованим, скромним тоном, яким колись промовляв Потій у своїй «Унії». Промовляє як отець до заблудного сина, вповні вирозумілий на його помилки, стараючися пояснити їх малим досвідом і великими покусами. «Жадної науки не признаю собі,— пише Мелетій,— дуже малими дарами я обдарований від природи, але, вірячи в милосердя самого безсмертного бога та в його ласку, я взявся написати отсей лист не для безумної пишноти ані для пустих академічних пересварів, не для винайдення якоїсь ніби вкритої правди, але для показання давно висліджоної, винайденої і проповіданої вітцями нашими правди» (стор. 3). З якогось листу Потієвого, що дістався до його рук, Мелетій висновує надію, що дух Потія «дуже готов упам'ятитися». Потім приступає до властивої полеміки, доказуючи, що дух св[ятий] походить тільки від самого вітця, що причастя треба приймати під обома видами хліба й вина, і, нарешті, виясняє думку про первенство папи в церкві. Доказує Мелетій основно, деколи сухо, абстрактно, наводить і толкує писання отців церкви грецьких і латинських, постанови соборів і виказує неконсеквенцію та неможливість того, аби римський костел позволив уніатам задержати догми та обряди грецької церкви, які сам відкинув. «О дивна легкодушність,— окликає він,— що позволяє бути наполовину християнином. Коли вважає тебе заблуканим, то повинен заставити тебе відкинути все те, що було в тебе блудне від часу твого заблудження; а коли вважає тебе не за блудного, а сам заховує й держить інакше, то сам той римський костел блудить ганебно» (стор. 23). «Отже, повернися до нас,— напоминає при кінці Мелетій,— відкинь усякий страх і сором, бо й що ж то за сором покинути те, що ти ще не прийняв і не можеш прийняти? І що за страх жити між своїми достойними єпископом, віддаливши та заспокоївши розрухи?» (стор. 26). «Стратив ти любов у бога та в своїх ближніх, коли від чужих не навернешся до своїх. Вертай до нас, наймиліший! Не примушуємо, ані зневоленого не тягнемо, любого та добровільного накликаємо». І кінчить ось якими

зворушливими словами: «Прошу, отче, прийми сю мою працю за вдячну, яку я написав тобі наполовину зі слізьми, тремтячою рукою, яку та сива голова та старече тіло, знесилене великими небезпеками та надмірними працями, ледве в силі вдержати може, але серцем жичливим та гарячою любов'ю» (стор. 27). Сей лист викликав на Русі велике враження. Православні надрукували його в Дермані 1605 р. з передмовою пресвітера Даміана*. Мусили також уніати глибоко задуматися над ним, коли ще сто літ пізніше Кишка відповідь Потія на той лист уважає ділом так важним, як майже весь Берестейський собор, уважає його величезною заслугою коло захования унії. Потій підняв рукавицю, кинену александрійським патріархом. Перший раз руський теолог поважився виступити до боротьби з теологом грецьким.

Відповідь Потія зовсім неподібна до листу Мелетія. Не промовляє тут покірний священик, скромний дослідник, що дбає тільки про висліджения правди. Потій промовляє гордо, свідомий своєї вищості, з тим почуттям, що має в своїм посіданні одиноку, непохитну правду: «Mądrość naszą prawdą jest, umiejętność — znalezieniem, nauka — dotrzymaniem prawdy. Tej prawdy szukał rosyjski naród w rozległej Grecyi krainach, ale nie znalazł; biegał po Atenach mądrych i same tylko zburzonych szkół oglądał rozwaliny. Miasto słów, Bogu miłych, ...[1] liwej przeniemanych ... w Aleksandryi Kalwina, w Konstantynopolu Lutra, Zwingliusza w Jerosalimie znalazły, a z głębokości serca nad upadłą ... Grecya, aby się tak srogiemi nie zmarał herezjami, o sobie pomyśleć musiał udawszy się na ..., źródło żywota, studni ... prawdy, niezmaraną wiarę, rząd bez nagany, posłuszeństwo bez mruczenia, czystość bez naruszenia oglądał»[2] (List, 28—29). Він рішучо кидає каменем на ту віру, в якій уродився. «Wziąłem odrodzenie obrządkiem cerkwie wschodniej, ale nie nie-

[1] Тут і далі крапками позначається пропуск у рукопису.— *Ред.*

[2] Мудрість наша є правдою, мистецтво — знаходженням, наука — дотриманням правди. Тієї правди шукав руський народ у краях розлогої Греції, та не знайшов; гасав по мудрих Афінах і бачив самі руїни знищених шкіл. Замість слів, богу милих, ... знайшов в Александрії Кальвіна, в Константинополі Лютера, в Єрусалимі Цвінглі, а з глибини серця над занепалою ... Грецією, аби не замазався тими тяжкими єресями, про себе промислити мусив, удавшись до ... джерела життя, криниці ... правди, бачив незабруднену віру, раду без нагани, послух без бурчання, чистоту без порушень (*польськ.*).— *Ред.*

bieskie, bo od tych, którzy się odrodzili od Chrystusa ... mie cerkiew grecka, ale trucizną w pie ... zaprawiona, a nie mlekiem zbawiennej nauki; włożył na mię rękę ku poświęceniu, ale ten, który się swiętokradską ręką na Piotra i Chrystusa rzucił» (tam że). I następnie na insynuacje Melecjusza, że go nier ... nakłaniano, podmówiano do unji, odpiera: «Przystąpiłem z nieprzymuszonej woli, obfitemi Pana mego oświecony darami, nieoszukały mię ludzkiej mądrości ..., ani do mego zdania ... nego ... . Bóg Ojciec powołał, Syn utwierdził, Duch święty oświęcił i powołania usłuchałem, utwierdzającemu rękę podałem, w oświecającego oczy wlepiłem; ani już myślę odtąd nakłaniał do Aleksandrii uszu, ręku do Jero[sa]limy podnosić, po światło biegać do Konstantynopola, bom stanął na opoce, znałazłem światło w Klemensie VIII, pasterzu powszechnym, uglądałem Piotra. Nie ..... zaiste miłości swojej nad nawróconym do prawej wiary Rossyi błędnej płakać narodem. Nie pośliznął się, ale na twardej stanął opoce, który przedtym po szyją do piekła leciał»[1] (List, 30).

Тим тоном написаний, такою риторикою іскриться, такими порівняннями та антитезами наїжений увесь лист. Показує в нім Потій велику ерудицію, очитання в отцях і в історії церкви, силу вимови, але при тім усі хиби своєї вдачі: гордість, безоглядність та невдержність. Уже з вищенаведених уступів можна бачити, що він боронить чогось більшого і заразом меншого від свого становища, що боронить не унії, не становища руської церкви, злученої з Римом, але самого Риму, і що в запалі боротьби сам валить, підкопує та нищить своє становище. Видно се головно

---

[1] Взяв відродження обрядом східної церкви, але не небесне, від тих, що відродилися від Христа ... церква грецька, але отрутою ... заправлена, а не молоком спасенної науки; поклав на мене руку для посвячення, але той, що підняв святотатну руку на Петра і Христа (там же). І далі на інсинуацію Мелетія, що його ... нахиляли, намовляли до унії, заперечує: «Пристав з доброї волі, просвітлений багатими дарами мого бога, не ошукувала мене людська мудрість ... ані на моє переконання .... Бог отець покликав, син утвердив, дух святий освятив ... і заклику я послухав; тому, що утвердив, руку подав; в того, що освітив, очима вп'явся; і вже відтоді не думаю навіть прислухатися до Александрії, простягати руки до Єрусалима, бігати по світло до Константинополя, бо став на твердому грунті, знайшовши світло в Клементі VIII, пастирі вселенськім, уздрівши Петра. Не ... любові своєї над наверненим до правої віри народом заблуканої Росії плакати. Не посковзнувся, а на твердому грунті став той, що перед тим по шию у пекло пірнав (*польськ.*).—*Ред.*

з того уступу, в якім причастє під обома видами і на квасним хлібі називає «wszeteczną gwiazdą, która całą zaraziła Grecyą, i nie od swiętego zachodu, ale od bezwstydnego powstała wschodu»[1] (стор. 39).

Тому, що Мелетій не признає верховенства папи римського в цілій церкві, Потій обурюється на нього ось якими словами: «Swawolna to napisała ręka, aby owieczki moje miał papierz do czarta prowadzic[2]. O przeklęte kłamstwo O ... żywota wiecznego wymazana. O serce okrutne szczypiące pasterską sławę. O nie ... sliwe uszy, ktore się do tych skłania nie ... O wyrodku starodawnej Grecyi. Gdzie cnota? Gdzie miłosc chrzescijanska? Gdzie nad własną duszą libowanie? Wyschła krew w starych kościach, że się na ... dla zadania wstydu wylac nie może» (List, 59). ...«Kotra ... odszczepieniec Melecjusz mała roznica, że jeden jednym a drugi drugim do piekła idzie goscincem»[3].

Потій признає Мелетія єретиком, відступником від правої віри, «... monotelita Prsycylian,] odszczepieniec Melecjusz mała roznica, że jeden jednym, a drugi drugim do piekła idzie goscincem»[4] (List, 60).

Нарешті він порівнює Лютера, Кальвіна та Мелетія, що відмовляють папі зверхньої власті в церкві, до псів, що брешуть на повний місяць (стор. 61). Тут також Потій зовсім рішучо відмовляє вірним світським і духовним права забирати голос у справах, які підлягають рішенню єрархії та папи.

«Wielka to hardosc, narodowi greckiemu zdawna przy ...ta, aby pasterz powszechny do owiec powracał i temi tropami,

---

[1] Блудною зорею, котра заразила всю Грецію, і не од святого заходу, а від безсоромного сходу постала (*польськ.*).— *Ред.*

[2] Такого вислову немає в листі Мелетія; видедукував його сам Потій.

[3] Свавільна те написала рука, аби овечок моїх мав той папа до чорта спровадити. О проклята обмова ... позбавлена вічного життя! О підступне серце, що принижує пастирську славу!.. О не[щасні]вуха, котрі до тих нахиляються ... О виродку Стародавньої Греції! Де чеснота? Де любов християнська? Де піклування про власну душу? Висохла кров у старих кістках, що на ... для завдання сорому вилитись не може (Лист, 59). ...Котра ... відщепенець Мелетій мала різниця, що один одним, а другий іншим путівцем іде до пекла (*польськ.*).— *Ред.*

[4] ...монотеліт Прісціліан, відщепенець Мелетій — мала різниця, що один одним, а другий іншим путівцем іде до пекла (*польськ.*).— *Ред.*

któremi rozswawolone owce do p iekła biegą, podobną biegał swawolą. Owce głosu słuchać powinny pasterskiego, a nie pasterz owiec sprosnego beczenia»[1] (стор. 61).

Лишається ще сказати кілька слів про проповіді та гомілії Потія. Тон і стиль відповіді на лист Мелетія дає достаточне поняття про ті проповіді. Повно там риторики, не раз блискучої та ефектовної, але дуже далекої від тої простоти, яку бачимо в книжечці «Унія», від тої сердечності та батьківської любові, яка проймає нас, приміром, у проповідях польського єпископа Воронича*. Потій у своїх проповідях — ученик єзуїтів, особливо Скарги, з якого проповідями можна би подекуди порівняти Потієві. Щоправда, нема в Потія того широкого погляду на справи церкви та суспільності, який визначається у Скарги, нема тої громової сили, тої безстрашної смілості, з якою великий проповідник Зигмунта III відкривав та бичував хиби та блуди найвищих так само, як і найменших. Проповіді Потія дуже абстракційні, загальні та безбарвні, без виразних знаків хвилі, в якій і для якої були виголошувані, і тому на нинішнього читача не роблять майже ніякого враження.

Короткими словами скінчу ще нарис життєпису Потія. По Берестейськім соборі 1596 р., на якім православний антисобор викляв його разом із іншими уніатами, Потій узявся до завзятої боротьби з дизунією. Православному братству в Володимирі відібрав школу і зреорганізував її як першу на Русі школу уніатську, а її провід поручив грекові Аркудієві. Вплинув на ув'язнення та осадження в Мальборку протосинкелла Никифора*, що був провідником Берестейського православного собору. Нарешті, в р. 1599, по смерті митрополита Михайла Рогози, його вибрано митрополитом усеї Русі. Свою діяльність коло ширення унії він міг тепер розширити та скріпити. Православні раз у раз скаржилися на насильства та безправності, доконувані Потієм, але той, маючи ласку в короля, чув себе безпечним, особливо по смерті кн[язя] Острозького. Довголітні передирки з віленським православним братством, якого членів Потій довів до такого огірчення, що змовилися на його життя — д[ня] 11 серпня 1609 р. один із

---

[1] Велика то пиха, народові грецькому здавна при[таманна], аби пастир на овець зважав і тими стежками, якими свавільні вівці в пекло біжать, теж свавільно біг. Вівці голосу пастиря слухати повинні, а не пастир блудного бекання овець (*польськ.*).— *Ред.*

них, Іван Тупека, прилюдно кинувся на нього з топірцем і завдав йому кілька ударів, розрубав на його шиї єпископський ланцюг і відрубав йому два пальці лівої руки, але не зранив шиї. Той замах не поміг, але сильно пошкодив православним; не зламав також енергії Потія, який над то знайшов собі гарячих помічників у Велямині Рутськім, своїм наступнику на митрополитальнім престолі, і в Йосафаті Кунцевичу*, який свою гарячість у ширенні унії та переслідуванні православ'я оплатив насильною смертю. Умер Потій у Володимирі, де пробував постійно, навіть бувши митрополитом, у р. 1613.

[ПРИЧИНКИ ДО ІСТОРІЇ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ]

КОСТЯНТИНОВА АЗБУЧНА МОЛИТВА

Ся невеличка пам'ятка церковнослов'янської мови, відома вже майже ціле століття, друкована багато разів, та проте не досить завважена, а звичайно навіть хибно оброблювана та цінена, заслугує, одначе, на те, з уваги на свій зміст, свою форму та свого автора, аби її покладено на чолі церковнослов'янського письменства. На мою думку, се не тільки перший літературний твір, зложений церковнослов'янською мовою,— писані твори в тій мові могли вже бути й перед тим,— се поетичний твір, визначний чистою та високоартистичною формою, цінний з поетичного погляду і навіяний могутнім релігійним чуттям; та поперед усього се твір першого слов'янського вчителя Костянтина Солунського, на що досі, не зовсім безпідставно, та все-таки задля браку глибшого пізнання, не звернено уваги.

Перший раз опубліковано сю молитву в російськім виданні студії Йосифа Добровського про Кирила й Мефодія[1], у двох версіях, без відома автора. Оба тексти, взяті з російських досить пізніх рукописів, надруковано прозою, а власне перший на ст. 109, а другий на ст. 151.

Другий раз із значно старшого рукопису її опублікував Йосиф Бодянський у своїй книзі «О времени происхождения славянских письмен». Москва, 1855, ст. LIX—LX. Так само з досить старого пергаменового рукопису її опублікував І. Срезневський у своїй книзі «Древние памятники рус-

[1] Кирилл и Мефодий, славянские первоучители. Историко-критическое исследование Иосифа Добровского. Перевод с немецкого. Москва. В типографии Семена Селивановского. 1825. 4⁰, ст. VII+150+4 непаг[іновані]. Передмова підписана М. Погодіним*.

ского письма и языка». С.-Петербург, 1863, ст. 191. В обох сих публікаціях молитва надрукована віршами. В новіших часах жваво та завзято зайнявся сею молитвою проф. О. Соболевський. Він опублікував її 1884 р. в журналі «Русский филологический вестник»* у Варшаві, в р. 1892 в журналі «Библиограф»*, у р. 1900 у болгарськім виданні «Сборник за народни умотворения, наука и книжнина» в Софії, кн. XVI—XVII, ст. 314—324, а нарешті в своїй публікації «Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии» («Сборник отделения русского языка и словесности императорской Академии наук», т. LXXXVIII, ст. 9—10). В тих публікаціях проф. Соболевського молитва подана також віршами, з деякими поправками видавця. Ще одну версію сеї молитви опублікував я з рукопису Крехівської Палеї толкової* в першім томі своєї публікації «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури», Львів, 1896, ст. LV*. Сей текст, найближчий до версій, опублікованих у книжці Добровського, лише коротший о два рядки, надрукований також прозою.

Щодо рукописів, із яких узято всі ті тексти, треба зазначити, що перший текст у книжці Добровського взятий із паперового Хронографа з р. 1494*, що був тоді власністю російського канцлера графа М. П. Румянцева, другий із рукописного Азбуковника Волоколамського монастиря, непевної дати, текст Бодянського з рукописної Палеї з XVII в., текст Срезневського з пергаменової збірки проповідей Івана Златоуста, а текст Соболевського з неозначеного ближче пергаменового рукопису Московської синодальної бібліотеки з XII—XIII в[1].

Невважаючи на досить численні, як бачимо, дотепершні публікації, для властивого та докладного зрозуміння тексту молитви зроблено досі досить мало, головно тому, що видавці публікували текст із досить хибних копій, переважно невільничо докладно, або з поправками та транскрипціями титл, які не все відповідали оригіналові. А треба зазначити, що молитва задля своєї поетичної форми та акростиха, в якім букви кирильської азбуки в своїм традиційнім порядку вжиті як початкові букви кождого вірша, ставить до язика та наголосу слів спеціальні

[1] А. И. Соболевский. Черковно-славянскитѣ стихотворения въ IX—X вѣкъ и тѣхното значение за черковно-славянския езыкъ, ст. 315.

вимоги, яких належне розуміння може допомогти до повної реконструкції первісного тексту. Про таку реконструкцію при помочі всіх досі відомих варіантів не подумав ніхто з російських ані інших учених, а проф. Соболевський у своїй остатній публікації зазначив звіздками лише чотири рядки, які він буцімто реконструював і які проте все-таки збуджують різні сумніви (Материалы, ст. 9).

Поетичною формою Костянтинової молитви з російських учених зайнявся тільки проф. Соболевський, але через дивне непорозуміння означив розмір того поетичного твору зовсім неправдиво. Його погляд, виложений у його вищезгаданій болгарській публікації (ст. 314—315), наводжу тут у повній основі в перекладі на нашу мову.

«Візантійські греки мали велику охоту до віршування. Як відомо, наші церковні пісні в грецьких оригіналах були віршами, укладаними в різних розмірах. Із візантійської доби маємо також багато нецерковних грецьких поем різного змісту та різних об'ємів. Маємо дуже довгі поеми, цілі віршовані літописи. Навіть великі вітці церкви Григорій Богослов та Теодор Студит* не цуралися віршування. Візантійські поезії нерідко являються з акростихами в такій або іншій формі; досить значне число має азбучні акростихи, в яких початковими буквами азбуки починаються чи то поодинокі вірші, чи двостихи, чи строфи.

Візантійський розмір, відомий під назвою політичного стиха (στίχος πολιτικός), мав різні форми. Одною з них було наступство ямбічних триметрів старогрецьких поетів, відоме нам із трагедій Софокла та Евріпіда. Грецька мова в візантійській добі не розрізняла вже довгих і коротких самозвуків, і тому політичний стих був чимось подібним до теперішніх французьких або польських віршів. Можна завважити, що в політичнім стисі так само, як у класичнім ямбі, цезура припадала звичайно по п'ятім складі, а що найважніше, передостанній склад кождого стиха мусив мати наголос. Щоправда, деякі візантійські поети відступали від того правила, але се були найученіші мужі свого часу, що пробували писати чисто по-грецьки, їх стихи не були звичайні політичні стихи тих часів, але класичні ямби, і то, наскільки се було можливо, з усіми їх особливостями.

Деякі з перших слов'янських письменників, що послугувалися церковнослов'янською мовою (для нас усе одно, чи се були греки, що добре познайомилися з тою мовою,

чи слов'яни, що присвоїли собі грецьку освіту), мали таке саме замилування до віршування, як і візантійці. Число церковнослов'янських поезій, що дійшли до нас, досить значне. Говорю се особливо про ті давні поезії, що належали ще до тої доби церковнослов'янської мови, коли знаки **ъ** і **ь** були ще самозвуками і творили склади, що не можна класти пізніше від X в. Розуміється, що ті церковнослов'янські поезії не дійшли до нас у оригіналах або автографах їх авторів, лише у відписах із давніших або пізніших часів, коли **ъ** і **ь** не раз пропускали і мова загалом підновилася. З чого виходить потреба реконструкції тих текстів, якої не дуже трудно доконати. Треба тільки в деяких місцях повставляти **ъ** і **ь**, замість форм **-аго, -уму, -ымъ** і т. п. в закінченнях прикметників повставляти старші форми **-ааго, -ууму, -ыимъ** і т. п., замість **-ахъ, -ѣхъ** і ін. у закінченнях дієслів недоконаного часу повставляти старші форми **-аахъ, -ѣахъ** і т. ін., та й то не все, і реконструкція готова».

Сей виклад проф. Соб[олевського] оскільки короткий, остільки й недокладний. Поперед усього треба зазначити, що найстарших християнських поетів Григорія Назіанзенського (330—390), Сінезія* (род. коло 370), Мефодія Олімпійського* (вмер 311) та Єфрема Сіріна (вмер 373) ніяк не можна зачислити до візантійців, бо вони жили та працювали переважно в Малій Азії або Сирії в добі, що належить іще до греко-римської старовини. В поезії Григорія переважає ще старинний розмір, гекзаметри, ямбічні триметри та анакреонтики. Гекзаметрами написана також його автобіографія, що обіймає коло 2 000 рядків. Та між його поезіями заховалися дві («Пісня вечірня» та «Упімнення до дівоцтва»), зложені новими розмірами, яких основою являється не довгота або короткість складів, тільки наголос слів. Ся нова поезія почалася, мабуть, у Єгипті, бо вже в творі Климента Александрійського «Παιδαγωγός» при кінці міститься гімн, зложений свобідним розміром. Подібні гімни писав Сінезій. В Сирії почався подібний напрям у християнській поезії під впливом єврейських псалмів, і то почався сирійською мовою. Щодо драми «Χριστὸς πάσχων», зложеної старогрецькими триметрами і приписуваної Григорію Назіанзенському, новіші досліди доказали, що вона походить із значно пізнішого часу[1].

[1] Wilhelm Christ. Geschichte der griechischen Literatur bis auf die Zeit Justinians. München, 1905, S. 937—938.

Із пізніших візантійських поетів, що писали вірші з акростихами, можна назвати Ніла*, Ілію Синкелла, Ігнатія Диякона*, Льва Мудрого*, Константина Сіцілійця*, Симеона Метафраста, Никифора Урана*, Теодора Продрома*, Киріака*— митрополита хонейського, Никифора Калліста Ксантопула[1]*. Про віршований розмір, званий політичним стихом, див. там же, ст. 650—652.

Натомість те, що сказано про реконструкцію церковнослов'янських текстів, не скрізь правдиве і не вичерпує всеї речі. Побачимо далі, що старша форма, в якій ъ відповідає самозвукові, приходить при реконструкції Костянтинової молитви всього тільки раз, і то власне в першім слові. Натомість проф. Соболевський не звернув уваги на те, що реконструкція старих текстів, переданих у пізніших відписах, роблених невідомо де й ким, діло далеко складніше, ніж просте привертання старших форм замість пізніших. Першою умовою успішної реконструкції таких текстів являється зібрання та порівняння всіх відписів, яких варіанти дуже часто відкривають не тільки прості помилки та пропуски пізніших переписувачів, але також тенденційно доконувані зміни в старих текстах.

«Розуміється само собою,— читаємо далі в болгарськім викладі проф. Соболевського,— що таким способом не всі вірші можна реконструювати. Для деяких віршів треба робити більші або менші поправки, але таких віршів я не буду вживати і лишаю їх на боці». Отсе речення відноситься до вживання старих віршів для пізнання наголосу в старих церковнослов'янських словах, що проф. Соболевський зі свого філологічного становища вважав найважнішою метою своеї публікації. Сеї мети він не міг осягнути тому, що його поняття про віршову будову Костянтинової молитви було, як побачимо далі, зовсім невірне, тому й віднайдені ним наголоси старих слів у значній часті вийшли хибні. Подаю докінчення виводів проф. Соболевського.

«Віршований розмір церковнослов'янських поезій, се візантійський політичний вірш 12-складовий. Його теорія мусить бути також візантійською. Та сама цезура по п'ятім складі, обов'язкова у візантійців, хоч і не все, являється звичайно також у слов'янина. Тому треба допустити також, що передостатній склад кождого стиха мав наголос у сло-

[1] K. Krumbacher. Geschichte der byzantinischen Literatur. Zweite Auflage. München, 1897, S. 717—718.

в'янина так само, як у візантійця». Се остатнє речення проф. Соболевський надрукував курсивом, очевидно, признаючи йому велику важність.

Подавши виводи російського вченого, перейду тепер до тексту самої молитви. Для читачів, яким недоступні вищенаведені публікації, подаю тут поперед усього текст молитви у всіх трьох версіях, опублікованих прозою, і в віршованій версії, опублікованій Бодянським, якого текст досить близько сходиться з текстом Срезневського і може вважатися одною з найліпших копій, які дійшли до нас.

Ось перший текст у книжці Добровського, друкований граждáнкою з примішкою кирильських букв:

«$Д_1$. В лѣт 6303 Констятинъ Философъ наричемый Кирилъ створилъ грамоту словеснымъ (очевидно, «словеньскымъ») языкомъ глему литицю во днь Михаил[а] цря Гречкаго и во дни кнзя Люрик[а] Новгородскаго, єгожъ сномъ Рускаа земля преиде. О грамотѣ. Грецкую грамоту створиша 7 мужъ: Палимид, Кадмилисій, Сімонъ, Опихаріи, Дионис. Сице рече стый Кирилъ: «Азъ симъ словомъ млюс Бу. Бе всеа тварі зижителю, видмаа и невидмаа. Га дха посли живоущаго, да вдохнетъ ми в сръдце слово, еже боудетъ на успех всех живоущих в заповедех ти. ∫ бо єс свѣтилнік жизни. Закон твои светъ стезямъ, иже ищетъ евглска слова и проситъ дары твоя прияти словенское племя. Ко крщнію бо обратиша ся вси люде твои нарецис хотще, млсти твоеа хотще Бе. На мнѣ ннѣ пространо слово подаиже оцѣ и снѣ и стемъ дсѣ, просящимъ помощи от тебе. Руци свои выспрь воздею прсно силоу прияти и мудрос от тебе, ты бо даеши досинымъ силу, оупостась же всякую ицѣлиши. Фараоня мя злобы избави, хероувимьскую мі мысль и оумъ даиже, о чстная и прстаа трце. Печаль мою на радсть предложи, цѣломудрено да начну псать чюдса твоа предивнаа зело. Шестокрылатых силу пріимъ сшествую последоу оучтля моего имени єго и дѣлоу последоуя, явѣ сътворю евглское слово, хвалу воздаа прстѣи троци во єдиномъ Бжствѣ, юже поетъ всяка

воздрасть юнъ и старъ с твоимъ разоумомъ, Язык новъ хвалу воздая оцю и сну и стму дху, ему чсть и слава от всея твари и дыханіа в непребредимыя вѣк амин».

Другий текст ($Д_2$), поміщений на додатковій картці сеї книжки, виглядає ось як:

А. Азъ словомъ симъ молюся Бгу.
Б. Бже всея твари зижителю,
В. Видимыя и невидимыя,
Г. Гня дха посли живущаго,
Д. Да вдохнетъ в срдци моемъ слово,
Є. Єже будетъ на оуспѣхъ всѣмъ
Ж. Живущимъ в заповѣдехъ твоихъ.
S. Sѣло бо суть оуспѣшни къ жизни.
И. Иже ищетъ евангелска слова,
І. І лѣть ти бо ннѣ словеньско племя[1]
К. Къ вознесенію[2] обратишася вси,
Л. Людіе твои нарещись хотяще.
М. Млсти твоея Бже просять зѣло.
Н. Но мнѣ ннѣ пространно слово даиже,
О. Оче и Сне и всестый Дше,
П. Просящему пища оу тебе.
Р. Руцѣ свои выспрь въздѣю прсно,
С. Силу пріяти и мудрость от тебе.
Т. Ты бо даеши достоинымъ силу,
Оу. Оупостась же всю цѣлиши.
Ф. Фараоня мя злобы избави,
Х. Херувимску ми мысль и оумъ подай же,
О. О чстная и всестая троице,
Печаль мою на радость преложи,
Ц. Цѣломудрено начну писати
Ч. Чюдеса твоя предивная.
Ш. Шестокрылъ силу въспріимъ
Щ. Шествіе творя послужи учителю,
Ъ. Имени его и дѣлу послѣдуя
Ы. Явѣ сътворю евангельское слово,
Ь. И хвалу въздаю Троици въ Бжствѣ,
Ѣ. Яже поетъ всякъ възрастъ

[1] В іншому рукописі: І лѣтитъ бо сне славеньско племя.
[2] В іншому рукописі: Къ крещенію.

Ю. Юнъ и старъ своимъ разумомъ,
Я. Языкъ новъ хвалу въздая прсно
Ѳ. Ѿцу и сну и всестму Дху, емуже честь и держава и слава от всея твари и дыханія въ вся вѣкы и на векы.
Аминь.

Порівнюючи обі ті версії, бачимо в першій із них прикмети північноруської, а в другій південноруської редакції, при чім не трудно завважити, що друга значно поправніша від першої. До південноруської редакції належить також той текст, який опублікував я з рукописної Крехівської Палеї, вставлений так само як $Д_1$ у статейку «О грамотѣ». Сей текст виглядає ось як:

«Азъ сим словом молюся Бу. Бже всея твари зижителю видимыя и невыдимыя, Га Дха посли жывящаго, да вдохнет ми въ срдце слово, еже будет на оуспѣхъ всѣмъ живущимъ в заповѣдех ти. S: бо ес свѣтилникъ жизни. Закон твои свѣт стезямъ моимъ. Иже ищеть евглиска словеса И просит дары твоя пріяти словенско племя Къ крщенію бо обратишстя вси, Людіе твои нарещися хотяще, Млсти твоея хотяще Бже. Но мнѣ ннѣ пространно подажь слово, Оче и Сне и стыи Дше, Просящему помощи от тебе, Ты бо даеши достоиным силу, Оупостась же всякую цѣлиши. Фараоня мя злобы избави, Херувимску ми мысль и оумъ даждь, о чстная и прстая трце, Печаль мою на радость преложи, Цѣломдрно начну писати Чюдеса твоя предивная зѣло, Шестокрилатых силу пріимъ Съшествую по слѣду оучтля моего, Имени его и дѣлу послѣдуя, Явѣ створю еглиское слово, хвалу воздая прстѣи трци во едином бжствѣ, Юже поет всяка возрастъ, Оунъ и старъ съ твоим разумом, Языкъ новъ хвалу воздая оцю и сну и стму Дху, ему чсть и слава от всея твари и дыханіа в непребредомыа вѣкы аминь»[1].

Із текстів, друкованих у віршовій формі, подаю тут тільки один, опублікований О. Бодянським; тексти Срез-

[1] Пам'ятки українсько-руської мови і літератури, т. 1, ст. LV—LVI.

невського та Соболевського сходяться з ним досить близько, а їх відміни будуть подані далі при реконструкції тексту. Текст Бодянського має ось який просторий заголовок:

Прологѣ о Хсѣ съказания сто
еваньгелия, сътворенъ Костянтинъмь,
имь же и прѣложение бысть отъ
Грьчьска языка въ словѣньскъ
тогожде съказания евангельскааго

Азъ словомь симь молю ся Боу:
Бе всея твари и зиждителю
Видимыимъ и невидимыимъ,
Га Дха посъли живоущааго,
Да въдъхнеть въ срьдьце ми слово,
Єже боудеть на оуспѣхъ вьсѣмъ
Живоущиимъ въ заповѣдьхъ ти.
Сѣло бо єсть свѣтильникъ жизни
Законъ твои и свѣтъ стьзамъ.
Иже ищеть евнгельска слова
И просить дары твоя прияти,
Летить бо нынѣ и Словѣньско племя,
Къ крьщению обратиша ся вьси,
Людиє твои нарещи ся хотяще,
Милости твоєя Бе просять зѣло,
Нъ мънѣ нынѣ пространо слово даждь,
Оче, Сне и прѣстыи Дше,
Просящоумоу помощи от тебе.
Роуцѣ бо свои горѣ въздѣю присно,
Силоу прияти и моудрость оу тебе.
Ты бо даєши достоиномъ силоу,
Vпостась же вьсякоую цѣлиши.
Фараона мя зълобы избави,
Херовьскоу ми мысль и оумъ жаждь,
О чьстьная, прѣстая Троице.
Пѣчаль мою на радость прѣложи,
Цѣломоудрьно да начьноу пьсати
Чюдеса твоя прѣдивьная зѣло.
Шестькрилатъ силоу въсприимъ
Шьствоую нынѣ по слѣдоу оучителю,
Имени єю и дѣлоу послѣдоуя,
Явѣ сътворю еваньгельско слово,
Хвалоу въздая Трци въ бжьствѣ,
Юже поєть вьсякъи въздрастъ
Юнъ и старъ, своимь разоумомь,
Языкъ новъ, хвалоу въздая присно
Оцоу, Сноу и прѣстоуоумоу Дхоу,
Ємоуже чьсть и дрьжава и слава
Отъ всея твари и дыханиа
Въ вся вѣкы и на вѣкы, аминъ.

І сей текст, судячи по його язикових прикметах, треба причислити до південноруської літературної традиції. Нема в нім, як бачимо, ані виразних болгаризмів, ані сербізмів, ані великорусизмів, хоча сам текст супроти оригіналу уляг, як побачимо далі, значним змінам.

Приступаючи до реконструкції тексту на основі всіх відомих досі варіантів, треба поперед усього зупинитися на поетичній формі сеї пам'ятки. В тексті Бодянського і у всіх інших, опублікованих у віршовій формі, вона має 40 рядків, коли натомість число букв, ужитих у акростиху, виносить лише 32; в деяких рядках повторяються ті самі букви, а деяких букв кирилицької азбуки (І, Е, ξ, ψ) не вжито зовсім. Се може мати таке значення, що їх не було ще в азбуці, якою писав автор молитви. Не вжито до акростиха тих букв, що не приходять на початку слів, а власне Ѣ, Ы, Ъ І, Ъ і Ь [1], а над то Щ, хоч вона кілька разів приходить у тексті.

Щодо віршової форми сеї пам'ятки треба завважити, що коли прийняти сказане проф. Соболевським про її віршовий розмір, то побачимо, що з 40 рядків її тексту тільки 6 мають вимагане ним число 12 складів, 10 рядків мають по 11 складів, 14 лиш по 10, 4 лиш по 9, а 3 лиш по 8 складів. Текст Срезневського, писаний перед р. 1300, має лише 6 рядків по 12 складів, 10 по 11, 7 по 9 і 9 по 8. Розуміється, супроти уваги проф. Соболевського, що в разі потреби можна **ъ** і **ь** читати як самозвуки, а поодинокі самозвуки **а, о, у** як подвійні, се числення являється зовсім фіктивним і не управнює ні до яких наукових висновків. Додаймо до того ще й те, що проф. Соболевський перемішав означення розмірів візантійських віршів, прийнявши типовий грецький ямбічний триметр із цезурою по п'ятім складі за т[ак] зв[аний] політичний стих, який направду виглядає зовсім інакше. Як взірець старогрецького трагічного стиха досить буде навести хоч би перший рядок Софоклової «Антігони»:

Τέκνον τθφλοῦ γέρωντος, Ἀντιγόνη, τίνας[2].

Сим розміром написана трагедія Григорія Богослова «Χριστὸς πάσχων»; ним також у пізніших часах писано

---

[1] У вищенаведеним тексті $Д_2$, очевидно, південноруської редакції, перед початками рядків покладено букви азбуки, але не скрізь такі самі, як початкові букви перших слів відповідних рядків.

[2] Дитина сліпого старця Антігона (*грецьк.*).— *Ред.*

деякі вірші з акростихами. Натомість політичний вірш, що був типовим розміром многих епічних та дидактичних поем візантійського письменства аж до впадку Константинополя, складався з 15 складів, переділених цезурою після четвертого трохея. Зразок такого вірша міг проф. Соб[олевський] знайти хоч би в загальновідомій у Росії книзі Калайдовича про Йвана Екзарха Болгарського*, який наводить там віршований сим розміром реєстр святих книг Старого й Нового завіту, написаний Філіппом Солітаріем. Наводжу тут сей невеличкий продукт візантійського віршування, зазначуючи паузами в середині кождого рядка цезуру:

Τὸ Πνεῦμα τὸ πανάγιον — ἐσόφισε Προφήτας
Τῇ ἐπιπνοίᾳ τῇ αὐτοῦ — τῷ τότε ἀριδήλως.
Τοὺς Ἀποστόλους πάλιν δέ — ὁμοίως μετ' ἐκείνους.
Καὶ σοφισθέντες παρ'αὐτοῦ — κἀκεῖνοι τε καὶ οὗτοι
Ἐνηχηθέντες ἔγραφαν — καὶ εἶπον ἅπερ εἶπον,
Ὁμοῦ τὰ συναμφότερα — ἑξάκιστα Βιβλία:
Τῆς Παλαιᾶς τριάκοντα — καί τρία ἐπὶ τούτοις,
Τῆς Νέας δέ γε εἴκοσι — καὶ ἑπτὰ πρὸς τοῖς ἄλλοις.
Καὶ ταῦτα διεσπάρησαν — εἰς πόλεις τε καὶ χώρας,
Ἐν αἷς Χριστοῦ τὸ ὄνομα — ὀνομάζεται πάντως[1].

Поминаючи без уваги все те, що подає проф. Соб[олевський] у своїх статтях по-болгарськи та по-російськи про цезуру та наголоси слів сеї вірші, приступаю до реконструкції її тексту на основі всіх доступних мені варіантів, означаючи для вигоди порівняння тексти з книжки Добровського буквами $Д_1$ і $Д_2$, текст Бодянського буквою Б, текст Срезневського буквою С, текст Соболевського в болгарській публікації Сб, дещо відмінний текст петербурзької публікації Сп, а мій — буквою Ф.

Р. 1. $Д_1$: «симъ словомъ»; Сб і Сп: «моль сѫ»; $Д_1$: «Бу», $Д_2$: «Бгу», Б і С: «Боу», Сб і Сп: «Богу». Метрична будова

[1] Константин Калайдович. Иоанн Экзарх Болгарский. Исследование, объясняющее историю словенского языка и литературы IX и X столетий. Москва, 1824, ст. 95. [Всесвятійший дух своїм натхненням умудрив пророків, а також — це цілком ясно — разом із ними апостолів. І умудрені ним і освічені вони написали і сказали те, що сказали, всі разом і вкупі — шість разів, ці книги Старого завіту тридцять і ще три, а Нового завіту двадцять — і ще сім інших і вони поширилися по містах і селах, де називається всіма ім'я Христове (*грецьк.*).— *Ред.*]

сього рядка вимагає, як побачимо далі, аби ъ ў першім слові сього рядка читати як окремий склад. Зіставивши всі відміни сього рядка, одержимо в транскрипції на латинку, з українським виговором, ось що: «Azo slovom sim molju sja Bohu».

Р. 2. $Д_1$: «Бе͡», $Д_2$: «Бже͡», Б і С: «Бе͡», Сб і Сп: «Боже»; $Д_1$: «всеа», $Д_2$: «всея», Б і С: «всеѧ», Сб: «вьсеѧ», Сп: «вьсеѧ»; $Д_1$: «тварі», С: «тварии»; Б і Сб і Сп: «и зиждителю», $Д_1$, $Д_2$ і Ф: «Зижителю», без «и». В транскрипції сей рядок виглядає ось як: «Bože, vseja tvari zizditelju».

Р. 3. $Д_1$: «Видимаа и невидимаа», $Д_2$: «Видимыя и невидимыя», Б, С, Сб і Сп: «Видимыимъ и невидимыимъ». Конструкція та зв'язок із попереднім рядком вимагають, очевидно, другого відмінка женського роду одиничного числа, отож буде: «Vidimyja i nevidimyja».

Р. 4. $Д_1$, С, Б: «Г͡а», $Д_2$: «Г͡ня», Сб і Сп: «Господа»; $Д_1$: «живоущаго», $Д_2$: «живущаго», Б: «живоущааго», Сб і Сп: «живѧщаго», Ф: «живѧщаго». Перше слово сього рядка, чи його читати «Господа», чи «Господня», насуває трудність для чистоти розміру, бо вірш робиться о один склад довший, ніж би слідувало. Сеї трудності не вмію усунути. Сербохорватське «госпа» або наше «госпда», як іноді вимовляється в поспіху при співанні, усунуло би сю трудність або зробило би її майже нечутною. Остатнє слово сього рядка, хоч у всіх попередніх варіантах звучить «живущаго», в моїм варіанті видається мені найліпше захованим первісним текстом, бо «живущий» значить «lebend», «lebendig», а «живящий» — «lebenspendend», «belebend». Тому приймаю для сього рядка ось яку форму: «Hospoda Ducha posli zivjaščaho».

Р. 5. $Д_1$, $Д_2$: «вдохнетъ», Б, С: «въдъхнеть», Сб, Сп: «въдъхнетъ»; $Д_1$: «ми в сръдце», $Д_2$: «в срдци моемъ», Б і С: «въ срьдьце ми», Сб: так само, Сп: «въ сръдьце». Зіставляючи ті варіанти, доходжу до висновку, що «въдъхнеть» треба читати трискладово, а «срьдьце» тільки двоскладово, так що сей рядок буде звучати ось як: «Da vodochnet' v serdce moje slovo».

Р. 6. $Д_1$: «боудетъ», $Д_2$: «бꙋдетъ», Б і С: «боудеть», Сб і Сп: «бѫдетъ»; $Д_1$: «на ѵстех всех», $Д_2$: «оуспѣхъ всѣмъ», Б і С «оуспѣхъ вьсѣмъ», Сб і Сп: «успѣхъ», Ф: «оустѣхъ». Сей остатній варіант, хоч одинокий, гідний уваги як запо-

від про популярність сеї вірші; та що він одинокий, лишаю його на боці при реконструкції тексту. Та що традиційний текст у всіх варіантах для розміру вірша закороткий о два склади, то видається мені не зовсім невідповідним додати при кінці рядка ще іменник «людѧмъ». У такім разі вірш вийде ось який: «Jeze budet' na uspech vsem ljudjam».

Р. 7. $Д_1$: «Живоущих», $Д_2$: «Живѫщимъ», Б, С: «Живоущимъ», Сб і Сп: «Живѫщиимъ»; $Д_1$: «в заповедех ти», $Д_2$ «в заповѣдехъ твоих», усі інші варіанти: «въ заповѣдьхъ ти». Розмір сього вірша вимагає, аби «въ» у другій його половині читати як окремий склад; у такім разі одержимо вірш: «Živuščiim vo zapovědech ti».

Р. 8. $Д_1$: «S̃ бо ес̃ свѣтилнік», $Д_2$: «Сѣло бо суть оуспѣшни къ», Б, С, Сб: «ѥсть свѣтильникъ». Тут, здається мені, одинокий текст $Д_2$ заховав правдиву форму первісного тексту, і тому реконструюю сей рядок ось як: «Zělo bo sut' uspěšny ko žizni».

Р. 9. $Д_1$: «Закон твои светъ стезямъ», $Д_2$: vac., Б, С: «Законъ твои и свѣтъ ѥтьзамъ», Сб: «стѣзямъ», Ф: «стезѧмъ моимъ». Сей остатній варіант доповняє сей рядок зовсім природно, натомість текст усіх варіантів у зв'язку з попереднім рядком вимагає множного числа: «законы тви». Одинокою аномалією сього рядка треба вважати цезуру, що припаде не по четвертім, а по п'ятім складі і розділить вірш на дві рівні половини. Вірші такої форми маємо також у народній поезії, пор. галицько-руську народну пісню:

Під дубиною, під зеленою
Там сидів голуб з голубкою;
Сиділи собі, цілували ся,
Білим криленьком покривали ся.

У реконструкції сей рядок виглядає ось як: «Zakony tvoji svět stezjam mojim».

Р. 10. $Д_1$: «ищетъ», Б, С: «ищеть», Сб: «ищетъ»; Ф: «словеса». Сей рядок не насуває ніяких трудностей, бо остатній варіант — очевидне непорозуміння. В реконструкції він звучить: «Iže iščet' jevangeljska slova».

Р. 11. $Д_1$, Сп і Сб: «проситъ», Б і С: «просить», $Д_2$: vac. Сей рядок не насуває також ніяких трудностей і звучить: «I prosit' dary tvoja prijati».

Р. 12. Із сього рядка має $Д_1$ лише слова: «словенское племя», натомість $Д_2$: «І лѣть ти бо нн̃ѣ Словеньско племя», і відміну з іншого рукопису: «І лѣтитъ бо сне̃ Славеньско

племя», Б. С: «Летить бо нынѣ и Словѣньско племѧ», Сп і Сб: «Летитъ». Рядок насуває деякі трудності. Азбучний порядок початкових слів вимагає тут букви и, отже, слово «Летить», яке мають деякі варіанти на початку сього рядка, тут невмісне. Над то для нормальної ритмічної будови сей рядок занадто довгий, бо має 11 складів зам[ість] 10 і, крім того, ямбічний ритм. Сі трудності усуває текст $Д_2$, в якім замість «нынѣ» маємо коротше слово «днсь», хоч написане хибно «сне». В реконструкції звучить сей рядок: «I letit' bo dnes' slovënsko plemja».

Р. 13. $Д_1$: «Ко крщенію бо ѡбратишася вси», а в іншім рукописі: «Къ крещенію», Б: «Къ крьщению обратишасѧ вьси», С: «Къ крещению», Сб: «Къ крьщению обратишѧ сѧ», Ф: «крщенію бо». Сей рядок насуває також трудність остільки, що має о один склад більше над звичайну норму. Кон'єктура «крстоу» зам[ість] «крщению», на мою думку, усуває сю трудність і дає сьому стихові навіть глибше та загальніше значення. В такім разі він звучав би ось як: «Ko krestu bo obratiša sja vsi».

Р. 14. $Д_1$: «Люде твои нарещис хотще», $Д_2$: «Люде твои нарещись хотяще», всі інші тексти: «Людиѥ твои нарещи сѧ хотѧще». Сей рядок насуває значні трудності задля своєї довготи, яка в найстарших варіантах виносить 12 складів. Скорочена форма тексту $Д_2$: «нарещись» не усуває трудності, бо, на мою думку, вона пізнішого походження. Не бачачи можності скорочення, лишаю сей рядок у переданій традицією формі. Треба додати, що цезура в нім також ненормальна і припадає по п'ятім складі, а над то друга половина вірша має ненормальну ритмічну форму: — ∪/— ∪∪/— ∪.

Р. 15. $Д_1$: «Млсти твоеа хотще, Бе», $Д_2$: «Млсти твоея Бже просятъ», всі інші тексти: «Милости твоеѧ, Бе, просѧть зѣло». Остатнє слово в тих текстах, очевидно, зайве, бо без нього вірш повний і добре збудований і має добре значення. Цезура тут також трохи незвичайна, бо припадає не по четвертім, а по третім складі. Природно виникає питання, чи надчислове слово «зѣло» не стоїть у якім зв'язку з ненормальною будовою тих двох рядків? Треба завважити, що текст $Д_1$ має також інше дієслово, і то в одиничнім числі — «хощетъ» зам[ість] «просѧть». Прийнявши сей

варіант і скорочену форму «нарещусь» та кон'ектуру «людъ твои» зам[ість] «людиѥ твои», мали би ми нормальну форму обох рядків:

Lud tvoj nareščis'chotjaste želo
Milosti tvojeja chostet' Boże.

Р. 16. $Д_1$: «На мнѣ», $Д_2$: «Но», всі інші тексти: «Нъ мълѣ»; $Д_1$: «н҃нѣ», Б, С: «нынѣ», Сб: «нынѣ»; $Д_2$: «пространно», всі інші тексти: «пространо»; $Д_1$: «слово подаиже», $Д_2$: «даиже», всі інші: «даждь», Ф: «подажь слово». Сей рядок насуває лиш одну трудність, що виникає із різних форм слова: «даждь», «даиже», «подаиже» і «подаждь», а також із положення сього слова на кінці або на передостатнім місці рядка. Приймаючи односкладову форму слова і його положення на передостатнім місці рядка, як у тексті Ф, усуваємо ті трудності і одержуємо сей рядок у пожаданій правильній формі: «No mně pyně prostrano daždʼ slovo».

Р. 17. $Д_1$: «Ѡц҃ѣ и сн҃ѣ и ст҃смъ дс҃ѣ», $Д_2$: «Оч҃е и Сн҃е и Всест҃ый Дш҃е», Б, С: «Оч҃е, Сн҃е и прѣст҃ый Дш҃е», Б, С: «Оч҃е, Сн҃е и прѣст҃ый дш҃е», Сб: «Отьче, Сыне и Прѣсвѧтыи Душе». Рядок не насуває ніяких трудностей і звучав у первіснім тексті: «Otče, Syne (можливо, що в старшій формі «Synu») і preśvjatyj Duše».

Р. 18. $Д_1$: «Просящимъ», $Д_2$: «Просящему», Б, С: Просѧщоуоумоу», Сб: «Просѧщууму»; $Д_1$: «ѡ҃», $Д_2$: «пищи оу», Сб: «отъ». Старинна форма дієприкметника: «просѧщоуоумоу»,яку мають усі три староруські тексти, являється виключеною через ритмічну будову вірша і мусить бути заміщена звичайною церковнослов'янською формою: «просѧщемоу». Оттак одержуємо сей вірш: «Prosjaščemu pomošči ot tebe».

Р. 19. $Д_1$: «Руци», $Д_2$: «Руцѣ», Б, С: «Роуцѣ», Сб: «Рѫцѣ»; $Д_{1,2}$: «свои», всі інші тексти: «бо свои»; $Д_1$: «выспрь воздею», $Д_2$: «въздѣю», Б: «горѣ въздѣю», С: «воздѣю», Сб: «горѣ въздаѫ», Сп: «горѣ въздѣѫ»; $Д_{1,2}$: «прсно», усі інші: «присно», Ф: сей рядок vac. Оба тексти Д мають для сього рядка старшу і віршовій будові відповідну форму, якої не мають старші руські варіанти; тому й читаю сей вірш: «Ruce svoji vyspr' vozděju prisno».

Р. 20. $Д_1$: «ѡ҃ тебе», Б, С: «Оу ꙋ҃тебе», Сб: «У тебе», Ф: vac. Сей рядок насуває деяку трудність, бо у всіх текстах має

11 складів Ся трудність, одначе, усувається, коли поміркуємо, що в дієслові «прііати» дієіменник поставлено хибно замість первісного supinum: «пріиатъ». Отак одержує сей рядок з виключенням старшої, але менше відповідної форми «оу тебе» зам[ість] «ѡ тебе» ось яку форму: «Silu prijat i mudrost' ot tebe».

Р. 21. Д і Ф: «Достоинымъ», всі інші: «достоиномъ». Не беруся вішати, чи подана в найстарших варіантах староруська форма «достоиномъ» як dativ pluralis ліпша від звичайної церковнослов'янської форми «достоинымъ», але волю поставити в реконструкції сю другу форму, яка виключає всяке непорозуміння, і читаю сей рядок: «Ty bo daje'ši dostojnym silu».

Р. 22. $Д_1$, Ф: «Оупостась», $Д_2$, Б, С: «Упостась», Сб: «vпостась»; $Д_1$: «всякую ицѣлиши», $Д_2$:«всю цѣлиши», Б, С: «вьсѧкоую», Сб: «въсѧкѫѭ», Сп: «вьсякѫѭ». Передостатнє слово сього рядка в обох публікаціях проф. Соболевського написано неоднаково і, на мою думку, оба рази самовільно змінено для надання йому стариннішої форми. Зрештою сей рядок не насуває ніякої трудності, а поставлена в обох текстах Соб[олевського] на початку першого слова V (іжиця) заслугує на те, аби її взяти до реконструкції замість поданих у інших варіантах у або **оу**, тим більше, що вона належить до грецького слова ὑπόστασις (твір, лице), взятого живцем до церковнослов'янської мови. І так сей вірш звучить: «Ypostas' že vsjakuju celiši».

Р. 23. $Д_{1,2}$: «Фараоня», Ф: «Фараѡнѧ», Б, С: «Фараша», Сб: «Фараошѧ»; Д, Ф: «злобы», всі інші: «зълобы». Чому староруські тексти Б, С і Соб мають очевидно хибну форму «Фараоша» або «Фараошѧ», не можу зрозуміти; на мою думку, се тільки хибне відчитання форми «Фараонѧ» або «Фараонѧ». Сей рядок, отже, звучить: «Faraona mja zloby izbavi».

Р. 24. $Д_1$: «Хероувимьскую», $Д_2$: «Херꙋвимскꙋ», Ф: «Херувимску», Б, С: «Херовьскоу», Соб: «Херовьскѧ»; $Д_1$: «мі», $Д_2$, Б, С, Соб. Ф: «ми»; $Д_1$: «даиже», $Д_2$: «подаиже», всі інші: «даждь». Форма «Херовьскоу», яку мають усі три староруські тексти, полягає, очевидно, на старій писарській помилці. Найповніша форма тексту $Д_1$ являється з огляду на будову вірша найвідповіднішою, і тому в реконструкції сей вірш звучить: «Cheruvimskuju

mi myśl i um dažd'». Цезура в отсім рядку знов ненормальна, бо припадає по п'ятім складі, але при виголошенні рядка се не справляє ніякої трудності.

Р. 25. $Д_1$: «и прс҃таа», $Д_2$: «и всес҃тая»; староруські тексти мають тут відповіднішу лекцію: «O čestnaja, presvjataja Trojce».

Р. 26. Б: «Пѣчаль»; Соб: «моѭ»; $Д_1$: «предложи». Крім отсих відмін, усі тексти мають правильну лекцію: «Pečal' moju na radost' preloži».

Р. 27. Д: «Цѣломудрено», Б, С: «Цѣломоудрьно»; Б, С: «да начьноу», Соб: «да начьнѫ»; $Д_1$: «псать», $Д_2$: «писати», Б, С, Соб: «пьсати», Ф: «писати» без «да». Розмір сього рядка вимагає, аби перше слово було вимовлене чотирискладово, а остатнє трискладово; Це вирішує вибір варіанта, і таким чином сей рядок має звучати: «Cělomudrno da načnu pisati».

Р. 28. $Д_1$: «чюд҃са твоа», $Д_2$: «Чюдеса твои», Б, С: «твоꙗ», Соб: «твоѧ»; $Д_1$: «предивнаа зело», $Д_2$: «предивная», Б, С: «прѣдивьная зѣло», Соб: «прѣдивьная зѣло». Розмір сього рядка вимагає, аби передостатнє слово було вимовлено трискладово, тому сей вірш буде звучати: «Ćjudesa twoja predivna zělo». Цезура в тім рядку ненормальна, бо паде на п'ятім складі.

Р. 29. $Д_1$: «Шестокрылатых», $Д_2$: «Шестокрылъ», Б, С: «Шестъкрилатъ», Соб: «Шестокрилатыхъ»; $Д_1$: «пріимъ», $Д_2$: «въспріимъ», усі інші: «въсприимь». Розмір сього вірша вимагає, аби перше слово вимовляти 4-, а не 5-складово, отже, лишається стара іменникова форма «Шестокрилатъ». Як передостатнє слово сього рядка треба по аналогії до р. 27 вставити прислівник «да», бо сей вірш являється очевидною поетичною паралелею до тамтого і звучатиме ось як: «Šestokrilat silu da vospriim».

Р. 30. $Д_1$: «Сшествую последоу оу҃чтля моего», $Д_2$: «Шествіе творя послужи учителю», Б, С: «Шьствоую нынѣ по слѣдоу оучителю», Соб: «Шьствѫю ... учителю», Ф: «Съшествую по слѣду оуч҃тлѧ моего». Сей рядок разом із слідуючим може найважніший у цілій поемі, бо досі був рішучим доказом при означенні її авторства, насуває з огляду на свою ненормальну будову, а також із огляду на різнорідність варіантів незвичайні трудності, знак того, що вже в давніх часах багато в ньому поправляно або псовано. Тра-

диційна лекція староруських віршованих текстів (Б, С, Соб) має тут dualis «оучителю» — отже, двох учителів, яких імені й ділу хоче послідувати автор поеми. Се було причиною, чому старші славісти, починаючи Шафариком[1]*, приписували сю молитву Костянтинові Болгарському, ученикові Костянтина й Мефодія. Вже Бодянський завважив справедливо, що сей рядок містить у собі логічну суперечність, бо хоч один чоловік може бути учеником двох учителів, то все-таки він не може послідувати «іменам і ділу» їх обох[2]. У найстарішім відомім реєстрі учеників Костянтина і Мефодія назви сього Костянтина не знаходимо, а одиноке свідоцтво про се міститься в його власнім записі під перекладом Афанасія Александрійського «Слова на аріан», де читаємо: «Сіа книгы блгочѫстныя наричемыа Афанасіи повелѣніемъ кѫза нашего болгарска именемъ Сімеона преложи ихь єпспъ Константинъ въ словеньскъ ѧзыкъ ѿт грѣческа в лѣто ѿт начала мира 6414 инд[икта] 10 оучнкъ сы Мефодов, архієппа Моравы» (О. Бодянський, op. cit., ст. LX). Варто завважити, що в тім записі Костянтин, єпископ болгарський, називає себе учеником тільки одного Мефодія, що було дуже можливе тому, що Мефодій жив іще 20 літ по смерті Костянтина і в моравопаннонській області міг виховати багато учеників із різних слов'янських племен. Вже се одно виключає авторство Костянтина Болгарського щодо азбучної молитви, бо, «послідуючи імені свого вчителя», він повинен би був називатися Мефодієм, а не Костянтином Оба варіанти текстів Д, а також текст Ф і деякі, вказані Бодянським, мають тут справді одиничне число «оучителѧ». Текст Срезневського має в дальшім рядку незгідно з попереднім після dualis'a «оучителю» одиничне число «имени ѥго», коли Б і Соб мають консеквентно «ѥю». Словесний матеріал, який по-

[1] Joseph Safařik. Das Aufblühen des slavischen Schrifttums, ст. 20.

[2] Задля важності сеї уваги наводжу її тут дослівно: «Разноречие в приведенных трех стихах (29, 30, 31), относящееся к словам «оучителю, ѥю», вместо которых в других списках стоит «оучителѧ ѥго», конечно может указывать вообще на обоих братьев, коих Константин был равно учеником; но тогда выражение: «Имени ѥю и дѣлоу послѣдоуа» будет противоречить тому; следовательно, надобно признать, что здесь должно стоять единственное, а не двойственное число (оучителѧ ѥго)» («О времени происхождения славянских письмен», ст. LXI).

дають ті два рядки у всіх відомих варіантах, позволяє нам із двох рядків зробити три: із слів тексту $Д_2$, зіставлених із тим, що містять інші варіанти, можна би р. 30 стилізувати ось як: «Šestvije tvorja poslužu pynĕ». В такім разі р. 31 починав би ся буквою ꙋ і звучав би: «Učitelju mojemu po slĕdu».

Р 32. $Д_1$: «его», Б і Соб: «ѥю», С: «ѥго»; $Д_1$: «последоуꙗ», $Д_2$: «послѣдуя», Б і С: «послѣдоуꙗ», Соб: «послѣдуѧ». Після вищесказаного сей вірш звучав би: «Imeni jego i dĕlu poslĕduja». Сей рядок у такій формі був би ненормальний, бо мав би 12 складів і цезуру по п'ятім складі. Сю трудність можна би усунути досить простим способом, викидаючи двоскладове друге слово «ѥю» або «ѥго», через що змисл тексту не тільки не потерпить, але, навпаки, буде ясніший і виразніший. Та тут являється питання: чиєму імені та ділу? На се питання можна буде відповісти досить несподіваним способом. Порівнюючи рядки 31 і 32, бачимо в них тавтологію: «по слѣдоу» — «послѣдоуꙗ», від якої певно свобідний був оригінал сього стиха. Сама собою насувається думка, що в остатнім слові р. 31 мусило стояти ім'я того вчителя, якого імені та ділу послідував автор стиха. Се ім'я мусило бути 3-складове, отже, не могло бути ані Константин, ані Мефодій, бо в обох разах у третім відмінку були би 4 склади; не могло також бути Кирил, бо се ім'я Костянтин носив тільки 50 день до своєї смерті. Лишається одиноке можливе ім'я Христос, яке в старослов'янській формі в третім відмінку звучить «Христосоу». Се ім'я найліпше відповідає також змислові тих рядків, бо Костянтин як християнин і проповідник християнства являється дійсним послідовником імені й діла Христового. В такім разі вигляд сих трьох рядків буде ось який:

Šesvije tvorja poslužu pynĕ
Učitelju mojemu Christosu,
Imeni i dĕlu poslĕduja.

Р. 33. $Д_1$: «єѵ҃глское», $Д_2$: «єѵангельское», Б, С: «євангельско», Соб: «евангельско». Сей рядок не насуває ніяких трудностей, бо оба тексти Д з ширшою прикметниковою формою з ритмічних причин мусять уступити перед коротшою, іменниковою формою «євангельско», і рядок вийде ось який: «Javĕ stvorju jevangelsko slovo».

Р. 34—35. $Д_1$: «Хвалу возда», $Д_2$: «и хвалꙋ въздаю», Б: «Хвалоу въздаꙗ», С: «Хвалу», Соб: «Хвалѧ въздаѧ»,

Сп: «Хвалѫ въздаꙗ»; $Д_1$: «прстѣй троици», $Д_2$: «Троици въ Бжствѣ», Б, С: «Трци въ бжьствѣ», Соб: «Троици въ божьствѣ», Сей рядок має знов більше складів понад звичайну норму, та коли звернути увагу на $Д_1$, в якім по слові «Троици» стоять іще слова «во єдиномъ», догматично дуже важні, що мусили, без сумніву, належати до первісного тексту молитви, то з невеликим доповненням, яке насунеться кождому, обізнаному з церковнослов'янським стилем, одержимо знов два рядки:

Chvalu vozdaja prešvjatej Trojci
Vo jedinem božestve slavimej.

Р. 36. $Д_1$: «Юже», $Д_2$: «ꙗже», Б, С: «Юже», Соб: «ѭже»; $Д_1$: «всяка воздрасть», $Д_2$: «всякъ възрастъ», Б, С: «всꙗкыи въздрастъ», Соб: «Вьсякыи вьздрастъ». Сей рядок у всіх варіантах має о 2 склади замало, правдоподібно тому, що на кінці через недогляд пропущено двоскладове слово «нынѣ». Із двох форм «въздрастъ» і женської «въздрасть» з огляду на розмір сього вірша ліпше надається друга, менше вживана, і таким способом сей рядок звучатиме: «Juže pojet' vsjaka vozdrast' nynĕ».

Р. 37. $Д_2$: «Юнъ и старъ своимъ разѵмомъ», $Д_1$: «ствоимъ», Ф: «Оунъ съ твоимъ», усі інші: «своимь разоумомь». Сей рядок насуває трудність остільки, що всі варіанти мають вірш занадто короткий, зложений лиш із 8 складів. Рукописна традиція виявляє деякі відміни в тексті — доказ, що той текст у протязі віків не лишився нетиканий. Се дає можність зробити досить просту реконструкцію сього вірша, яка без додавання нового слова позволяє відтворити ритмічну будову вірша в правильній формі. Треба тільки замість одиничного числа покласти оба прикметники в множнім числі, і одержимо сей рядок ось у якій правильній формі: «Juny, stary razumy svojimi».

Р. 38. $Д_1$, Ф: остатнє слово «присно» vac., $Д_2$: «прсно»; Б, С: «ꙗзыкъ», Соб: «ѧзыкъ». Сей рядок не насуває ніяких трудностей і звучить: «Jazyk nov, chvalu vozdaja prisno», при чім цезура паде радше по третім, як по п'ятім складі.

Р. 39. $Д_1$: «ѿцю и сну и стму дхѵ», $Д_2$: «ѿцѵ и Снѵ и прѣстоуоумоу Дхоу», Соб: «Отьцю, Сыноу и Прѣсвѧтуму Духу». Спосіб писання проф. Соболевського з неможливим

з історично-язикового погляду «прѣсвѧтуму» видається мені неопертим ні на якім рукописі, але видуманим ad hoc[1] невідомо для якої мети. Рядок відповідно до найпростіших варіантів звучить: «Otcu, Synu i švjatomu Duchu».

Р. 40. $Д_1$ і Ф: «ему чсть и слава», $Д_2$: «емуже честь и держава и слава», Б, С: «ѥмоу же чьсть и дрьжава и слава», Сб: «ѥму же ... дьржава», Сп: «Ему же ... дръжава». Природна реконструкція сього рядка звучить: «Jemu že čest', slava i deržava».

Р. 41. $Д_1$: «ѡ всеѧ твари и дыханіа», $Д_2$: «всея ... дыханіѧ», $Д_1$ Б, С: «Отъ всеѧ твари и дыханиѧ», Сб: «вьсеѧ ... дыхания». Сп: «вьсеѧ». Сей рядок не насуває ніяких трудностей і звучить: «Ot vseja tvari i dychanija», при чім цезура так само, як у. р.[2] ..... паде по п'ятім складі і ділить вірш на дві рівні половини.

Р. 42. $Д_1$: «В непребредимыѧ вѣк амин», $Д_2$: «Въ всѧ вѣкы и на вѣкы. Аминь», Б: «Въ всѧ вѣкы и на вѣкы, аминъ», С: «вся вѣкы и на вѣкы. аминъ», Соб: «вьсѧ», Ф: «и непребредомыа вѣкы аминь». Сей остатній рядок дійшов до нас у двох відмінах, що обі відповідають вимогам метричної будови. В своїй реконструкції кладу в основу текст $Д_1$, попертий текстом Ф, а власне задля рідкого і автором молитви правдоподібно на взір грецького скомпонованого слова «непребрѣдомыя», яке пізніше стрічаємо в похвальнім стисі на честь болгарського царя Симеона, правдоподібно як принагідну запозику. В тій формі рядок звучав би: «V neprebrědomyja věky, amiń, а в другій формі: «Vo vsja věky i na věky amiń» — форма справді правильно збудована, але обтяжена тавтологією.

На основі сеї критичної роботи, яку я вважав потрібним подати тут у всіх її подробицях, кладу тепер реконструйований текст Костянтинової молитви в можливо первісній його формі, держачися правопису текстів Бодянського та Срезневського, з тими, одначе, відступами, яких вимагає доконана мною реконструкція.

Азъ словомъ симъ молю сѧ Бгоу:
«Бже, всеѧ твари зиждителю
Видимыѧ и невидимыѧ,
Гда Дха посли живѧщаго,

[1] Для цього випадку *(лат.)*.— *Ред.*
[2] Пропуск у рукопису.— *Ред.*

Да водохнеть въ сьрдце моѥ слово,
ѥже боудеть на оустѣхъ вѣмъ людѧмъ,
Живоущиимъ во заповѣдехъ ти.
Сѣло бо соуть оуспѣшны ко жизни
Законы твои, свѣтъ стезѧмъ моимъ».

Иже ищеть ѥвангельска слова
И просить дары твоѧ приѧти

И летить бо дньсь словѣньско племѧ,

Ко крстоу бо ѡбратиша сѧ вси,
Людъ твой нарещись хотѧще сѣло,

Млсти твоеѧ хощеть, Бже.

Но мнѣ нньѣ пространо даждь слово,
Отче, Сне и престый Дше,
Просѧщемоу помощи ѡ тебе.

Роуцѣ свои выспрь вьздѣю прсно,
Силоу приѧть и мдрсть ѡ тебе.

Ты бо даѥши достойнымъ силу
Vпостась же всѧкоую цѣлиши.
Фараѡна мѧ злобы избави,
Хероувимьскоую ми мысль и оумъ даждь,
ѡ чстнаіа, прѣстаѧ Трце!
Печаль мою на радость преложи.
Шестокрилатъ силоу да восприимъ
Шествиѥ творѧ послоужоу нньѣ
оучителю моемоу Христосоу
Имени и дѣлоу послѣдоуѧ,
ѧвѣ сътворю ѥвангельско слово,
Хвалоу въздаѧ престѣй Трци,
Во ѥдинемъ божествѣ славимѣй,
Юже поѥть всѧка въздрасть нньѣ,
Юны, стары разумы своими,
ѧзыкъ новъ, хвалоу въздаѧ прсно
т
ѡцоу, Сноу и стомоу Дхоу,
т
ѥмоу же чсть, слава и дрьжава
т
ѡ всеѧ твари и дыханиѧ
Въ непребрѣдомыѧ вѣкы. Аминь.

Різкий перехід конструкції між рядками 9 і 10 велить догадуватися в тім місці відступу, переходу від одної теми до другої. Такі відступи маємо ще по рр. 15, 22 і 26. Ними зміст молитви ділиться органічно на п'ять частей, із яких перша містить зворот душі автора до бога і просьбу послати

йому святого духа для проповіді божого слова людям; друга характеризує тих людей як слов'янське плем'я, готове прийняти християнство і зробитися людом божим; третя специфікує просьбу автора до бога, аби наділив його мудрістю та силою витривати в нелегкім ділі; четверта характеризує коротко перешкоди, які людська слабість ставить чоловікові в сповнюванні його вищого призначення, а власне злобу сильних сього світу і турботи власної душі; а остатня виясняє докладніше характер того діла, до якого готовиться автор, а власне йти за слідами Христа, продовжаючи його діло, і нести проповідь євангельського слова слов'янам із тим, аби вони зробилися новим культурним народом. Сей зміст молитви я вважаю найсильнішим доказом на те, що її автором не міг бути ніхто інший, окрім Костянтина Солунського. Та він свідчить також дуже гарно про високе почуття свого покликання у його автора, про живу свідомість важності та потреби розпочатого ним діла, про свідомість перешкод, які міг він стрітити при його доконуванні, і про ту певність в успіх свойого діла, яку мають тільки вибрані богом вітхненні одиниці.

Ся реконструкція азбучної молитви показує, що оскільки її акростихова форма була наслідуванням візантійських взірців, остільки ж її віршову форму треба вважати зовсім незалежною від візантійської поезії, і, так сказати, типово слов'янською. Костянтинова азбучна молитва своїм 10-складовим трохаїчним розміром являється взірцем багатої народної епіки болгар та сербів, а навіть два її рядки з ненормальною цезурою (віршова форма 5—5) являються взірцем розміру наших колядок. Розуміється, годі допустити, аби невідомі автори болгарських та сербських епічних пісень або наших колядок знали Костянтинову молитву, але найприродніше буде таке розуміння, що Костянтин своїм віщим духом і тут відразу відгадав вдачу та духа слов'янських народів та наклін їх будучої народної творчості, що, може, зрештою, й тоді вже проявлялася деякими подібними творами.

Тому, що акростих у тій молитві треба вважати дуже важною її прикметою, яка, як ми бачили, і при реконструкції тексту має не мале значення, не зайвим буде тут сказати дещо докладніше про кирильську азбуку, число, порядок та назви її букв. Найстарше свідоцтво про склад кирильської азбуки маємо в написанім по-грецьки уривку оповідання про навернення русів, який опублікував Бан-

дурій у своїй книзі «Imperium orientale» (ст. 112—116) із одного рукопису бібліотеки Кольберта і який пізніше не раз передруковували різні дослідники. Між різними хибними та для історії маловартними звіздками сього оповідання читаємо там також про двох апостолів, що проповідували русам християнську віру; один із них буцімто називався Кирил, а другий Афанасій. Потім пишеться там ось що:

διὸ καὶ τριάκοντα πέντε στοιχεῖα γραμμάτων αὐτοῖς ἐνεχάραξαν καὶ ἐδίδαξαν, ὧν περ καὶ ἡ κλῆσις ὀνομάτων ἐστὶν αὕτη. ἄζ, μπούκη, βέντη, γλαγὸλ, δομπρῶ, γέστι, ζηβέτε, ζελῶ, ζεμλιά, ἤζε, κάκω, λιοῦδι, μυσλίτε, νάς, ὤν, ποκόη, ρετζή, σλόβω, τβέρδω, οὔκ, φέρτ, χέρ, ὤτ, τζῆ, τζέρβη, σά, στά, γέρ, γέρη, γιάτη, γιού, γιοῦζ, γιὰ [1].

В латинськім перекладі сього уривка читаємо: «...triginta quinque literas ab se inventas et exaratas iisdem tradiderunt, quarum nomina haec sunt: As, Mpuci, Betd, Glaod, Dopro, Geesti, Zibit, Zelo, Zeplea, I, Sei, Caco, Ludia, Mi, Nas, On, Pocôi, Ritzii, Sthlobo, Nteberdo, Uc, Pherot, Cher, Ot, Tzi, Tzerbi, Saa, Sthia, Geor, Geri, Ger, Geat, Giu, Geus, Gea»[2].

Сей реєстр містить, одначе, як бачимо, не всі букви, уживані в церковнослов'янській азбуці, бо нема між ними ѵ, ѯ, ѱ та ѧ, а також складаних ѥ, ѩ, ѭ, оу. Значення сих назв не скрізь можна зрозуміти напевно, і Бодянський (там же) присвячує сьому питанню коротку замітку, не вичерпуючи його зовсім. Попробую тут пояснити значення та порядок кирильських букв, оскільки се буде можливо. Сей порядок мусив уже в дуже давніх часах бути твердо усталений, коли автор згаданого вище грецького уривка міг сказати про нього, що всі руси виучують його напам'ять і заховують його з релігійним пієтизмом (καλῶ τὴν εὐσέβειαν γινώσκουσι[3]). Без сумнівів, можна вка-

---

[1] Отже, тридцять п'ять літер вони їм накреслили і навчили їх, а назви цих літер такі: аз, буки, вєді, глаголь, добро, єсть, живот, зєло, земля, іже, како, люди, мислєтє, покой, рци, слово, твердо, ук, фєрт, хер, от, ци, червь, ша, ща, єр, єрь, ять, ю, юс, я *(грецьк.)*.— *Ред.*

[2] Там було, переказують, тридцять п'ять літер, ним винайдених і вирізьблених, які читаються так (далі йдуть перекручені назви літер слов'янського алфавіту) *(лат.)*.— *Ред.*

[3] Його благочестя добре знають *(грецьк.)*.— *Ред.*

зати значення ось яких букв: Азъ — «я». Боукы — «букви», а в дальшім значенні слова Вѣды — «знання» від «вѣдати», «знати», Глаголь — замість «глаголю», «говорю», Добро — «добро» або «добре», Ѥсть — так само й по-нашому, нім[ецьке] ist, Живѣте — «живіть», Сѣло — «зело», «зілля», Земліа — «земля», Иже — «хто», «котрий», «що», Како — «як», Людіа — «люди», Мыслѣте — «думайте», Нашь — «наш», Онъ — «він», Покой — «спокій», Рци — «скажи», «мов», Слово — «слово», Твердо — «тверде», Оукъ — «укий» (зложене «неук»), «учений», Фертъ — значення неясне, та найближче тут пояснення, що се чуже слово, а власне латинське fert — «несе», «зносить»; Херъ — правдоподібно грецьке χερ — «рука»; Ѿ — «от», Ци — «ци», може, оба разом значать: «отци»; Червь — «черв», «хробак», Ша, Шѧ, Йоръ, Єры, Єрь, ѩть — від «ѩти», «ловити», Ю — «ю», «її»; Юсъ — означало дві букви, що первісно мали значення носівок, а власне: малий юс — ѧ і великий юс — ѫ; ѧ — «я» (ich); для сього звука кирилицька азбука має два знаки, старий ѧ і пізніший я. Для звука у має кирилицька азбука три букви, що мають окремі назви: Оукъ (у або ꙋ) і Унику в значенні «уникну», «уйду», пишеться оу. Як у читається деколи Ижиця (ѵ), яка приходить лише в чужих словах і найчастіше в дифтонгах (двозвуках) вимовляється як в, прим. «Єѵропа», «єѵгліе». Для звука і має кирильська азбука також дві букви: и, ї, що обі мають одну назву Иже.

Перекладаючи значення кирильських букв у їх азбучнім порядку, можна зложити ось які речення: «Я словами мудрості говорю: добре єсть жити зіллям землі» (Се відоме старозавітне правило вегетаріанізму, пор. книга Битія, I. 29). «Хто, як люди, мислить, наш він» «Спокій скажи — слово тверде». «Уний (учений) уникну». «Несе рука». Решта букв не дає ніякого значення.

Реконструйована молитва має, як бачимо, 42 рядки, коли натомість акростих подає тільки 30 окремих букв. На букву И починаються чотири рядки, на В три, на Ѥ два, на Ш два, на ѧ два, на Ю два, на Ѿ також два і на Х два.

Не зайвим буде тут подати погляд на руську азбуку та значення назв поодиноких її букв, висловлений ще в р. 1850 мало кому відомим галицько-руським священиком Миколою Урицьким у його розвідці «Розправа о древности пись-

менъ руско-словеньскихъ», друкованій у Львові в друкарні Ставропігійській і присвяченій крилошанинові Михайлові Куземському*. Микола Урицький виказує в своїй розвідці досить широкі відомості з обсягу давнішої славістики, згадує і цитує праці дубровницького ученого Аппендіні «De praestantia et vetustate linguae Illyricae» з р 1806, словака Данковського переклад «Іліади» на словенську мову, польських учених Мацейовського та Кухарського*, хорватського Грубішіча, чеських Добровського («Institutiones linguae slavicae») та Шафарика, і хоча в своїх етимологічних виводах заганяється звичайно дальше, ніж допускає здорова історична критика, все-таки висловляє немало поглядів та вказує немало зближень таких, які ще й тепер заслугують на увагу. Свою розправу починає він згадкою про суперечку із-за руської азбуки в рр. 1834—1835* ось якими словами: «Були часи, коли нам хотіли відібрати найдорожчу пам'ятку наших правітців, наші русько-слов'янські букви, названі кирилицею, і накинути нам латинське письмо на подобу інших південних і західних слов'ян. Слава й честь нехай буде нашому покійному Маркіянові* та іншим ревнителям, що ми в світському письменстві досі того не зробили і від того часу ніколи й не зробимо». Очевидно, автор був певний, що новий замах на руську азбуку вже неможливий.

Полишаючи на боці різні історичні та етнографічні спостереження, якими досить багата брошура М. Урицького, невважаючи на малий її об'єм (32 сторони малої 8-ки), я зупинюся лиш на тім її уступі (ст. 12—18), де автор подає толкування назв кирильської азбуки в їх традиційнім порядку. На його погляд, супроти новіших історичних дослідів неоправданий, «певна річ, що слов'яни ще перед Христом писали своїми власними буквами. Доказує се історичне значення нашої азбуки, законодатне, а не релігійне, яким хотять бачити його чеські вчені Прохаска та Добровський. Наші букви уложені ще в тих часах, коли наші правітці скіфи займалися скотоховом, а не управою ріллі, і жили патріархальним способом. Словами азбуки хотів учений і братолюбний законодатель слов'янський відвести своїх земляків від кочового життя і довести їх до сталого життя та до управи землі, і почав свою уставу словами: «Азъ буки види глаголь», се зн[ачить]: «Я буквами (писаними словами) видаю устав», по чім наступають приписи один за другим:

1. «Добро есть живити зело земля», се зн[ачить]: «Добре єсть живитися зіллями (плодами) землі».

2. «И иже како люди мыслитъ, нашъ онъ», с[е] зн[ачить]: «І котрий як люди мислить, наш він (пристає до нас)».

3. «Покой рци слово твердо», с[е] зн[ачить]: «Спокій називай словом святим» (відси наша приповідка: «Святий спокою, гаразд з тобою»).

4. «Укъ фертъ хѣръ ци червь», с[е] зн[ачить]: «Не підноси руки навіть на черв'яка».

5. «Ша ща іоръ іоры іеръ ять юзъ», с[е] зн[ачить]: «Бо коли хто сварливий зі сварливими свариться, того взяти і зв'язати».

Сими п'ятьма законами слов'янський законодатель зневолює своїх земляків 1) до рільництва як до природного джерела щастя та маєтку крайового, 2) до злуки в одну громаду, бо тільки тим способом народ може бути сильний сам у собі і відпирати напасті чужини, 3) накликає до спокою як першої основи товариського життя, 4) наказує, аби ніхто не робив кривди навіть найменшому створінню і не підіймав руки ні на кого, бо 5) коли хто колотливий почне з іншими лихими колотню, його візьмуть і зв'яжуть.

Подавши се, на його думку, найсправедливіше толкування нашої азбуки, автор приступає до етимологічного та природного пояснення трудніших слів. Назви «укъ», «фертъ» і «хѣръ» він виводить із грецьких οὐκ, φέρειν, χείρ, а назви «ци» і «червь» толкує: «хоть би» і «хробачок», усі разом: «не підноси руку ні на кого, хоть би й на черв'яка, бо ти не дав йому життя». Назву букви «ша» він зближає зі словацьким šak, польським wszak, назва «ща» стоїть зам[ість] «аще»; «іоръ» значить «ярий», з чим автор зближає польські gwar і swar і російське «вор» («злодій»), а також руське «ворог», а з тим знов назву варягів, якою «наші правітці називали скандінавських воєводів, що накинулися на зверхників русько-слов'янського народу». Назву «іоры» він толкує: «з колотливими», назву «іеръ» — «колотитися», «сваритися», бо з неї походить грецьке «єресь» і латинське «іга» та назва грецької богині незгоди ἔρις. Назву «ять» він виводить від «яти» — «взяти», «зловити», а назву «юзъ» толкує природно як «узъ», «узол», відси «в'язати».

«На тім кінчиться наша азбука, і справді не потребує більше букв для написання наших слів, бо пізніші 11 букв: ѿ, ѥ, ю, ѡ, ѻ, ꙗ, ѧ, ѯ, ѱ, ѳ, ѵ, які додав філософ

Костянтин, треба вважати пізнішими, взятими з грецького і у нас зовсім непотрібними».

Се в головному уваги М. Урицького. В його розвідці зазначу ще уступ на ст. 19—23, де він наводить вірші Овідія про його побут між гетами та сарматами над Чорним морем і про те, як він зразу зовсім не розумів їх мови, але з часом навчився не тільки їх мови, але також їх письма, так що понаписував деякі вірші їх мовою та їх письмом.

Як уже згадано, авторство азбучної молитви признавано досі Костянтинові, єпископові болгарському, головно на основі тих двох рядків (30—31), яких зіпсований текст я вияснив. На користь сього сумнівного свідоцтва полишено на боці досить виразне свідоцтво староруського джерела, яке авторство молитви виразно приписує Костянтинові — Кирилові. Се свідоцтво, яким попереджена молитва в текстах $Д_1$ і Ф, звучить ось як: «В лѣто 6303 ($Д_1$: 3303) Костѧнтинъ Философъ нарицаємый Кѵрилъ створилъ грамотоу словеньскимъ ꙗзыкомъ глемоую литицоу въ дни Михаила цр҃ѧ гречьскаго и въ дни кнз҃ѧ Рюрика Новгородскаго, ѥгож снмь роуска҃ѧ земл҃ѧ преиде. Ѿ грамотѣ. Греческоую грамотоу сътвориша 7 моуж: Паламид, Кадмилисій (зам[ість] «Кадмъ и Лисій»), Симонъ, Ѳпохарій ($Д_1$: «Ѳпихарій»), Діѡнисъ. Сице же рече стый Кирилъ» — і далі йде текст молитви[1].

Ся маленька стаття взята, без сумніву, з грецького оригіналу. Старинна греко-римська традиція полишила багато свідоцтв про початки письма у греків і римлян[2]. Про Кадма як першого винахідника грецьких букв свідчить уже Геродот* (кн. V, р. 58), який оповідає, що Кадм, прибувши з Фінікії до Беотії, приніс також знайомість фінікійського письма і приложив його до грецької мови. «І сам

---

[1] О. Бодянский, op. cit., ст. 104—105; Пам'ятки українсько-руської мови і літератури, т. 1, ст. LV.

[2] Ті свідоцтва зведені в додатку до статті «De literis earumque usu apud Graecos et Romanos disseruit Ernestus Ludovicus Klein, Lusatus Saxo» п[ід] з[аголовком] «Loci Graecorum et Romanorum de literarum inventione et usu apud utrosque», поміщеної в збірці «Материалы для истории письмен восточных, греческих, римских и славянских, изготовлены к столетнему юбилею императорского Московского университета трудами профессоров и преподавателей Петрова, Клина, Менщикова и Буслаева». Москва. 1855, ст. 1—47 + 1 — 19.

я,— кінчить Геродот своє оповідання,— бачив Кадмові букви в храмі Аполлона Ісменійського в Фівах, вириті на деяких триногах і багато де в чому подібні до іонійських». По свідоцтву Таціта (Annales, XI, 14), перші видумали письмо єгиптяни на подобу образків звірів; від них перейняли його фінікійці, а від сих греки. Кадм, допливши до Греції з фінікійською флотою, навчив письма грецькі народи, що досі жили неграмотні. Інші згадують, що Кекропс Афінець або Лін Фіванець, а в часах Троянської війни Паламед Аргівець винайшли 17 букв. Найближче до нашого тексту оповідання Гигіна, який передає вірування, що три Парки*, Клото, Лахесіс і Антропос, винайшли 7 букв, потім Паламед*, син Науклія, винайшов 11 букв, Сімонід* додав до того ще 4, а Епіхарм Сіціліець* іще 2.

Бодянський у слові «литица» бачить передачу латинського слова «littera», інші натомість бачать у нім скорочення назви «глаголитица». Не треба, мабуть, і згадувати, що в самій молитві не говориться нічого про винайдення письма; навпаки, вжитий у ній акростих з усталеним уже порядком букв, на мою думку, свідчить про те, що азбука була відома вже давно перед уложенням молитви. Подана вище в двох відмінах дата вже задля того самого непевна. Цифра тексту Ф у перекладі на арабські цифри значить 6303, що обчислено на нашу еру дає рік 795; цифра тексту $Д_1$ відповідає числу 3303 і, очевидно, містить у собі якусь помилку, можливо, спричинену тим, що цифра первісно написана була глаголицькими буквами, а пізніше неточно передана кирильськими.

Що автором азбучної молитви не був Костянтин, брат Мефодія, тільки Костянтин, єпископ болгарський, сього догадувався вже Шафарик, якому відомо було, що той Костянтин у часах царя Симеона був єпископом у Преславі, столиці Болгарського царства, і коло р. 906 на жадання царя Симеона переклав із грецької мови полемічне письмо Афанасія Александрійського* проти аріан (Бодянский, op. cit., ст. LX).

Проф. Соболевський присвятив літературній діяльності сього Костянтина невеличку розвідку п[ід] з[аголовком] «Где жил Константин Болгарский?» («Материалы и исследования», ст. 127—129), де відкидає твердження про побут Костянтина в Преславі, хоча се твердження не оперте на жаднім здогаді, а тільки на виразнім признанні самого

Костянтина, який у передмові до свого перекладу згаданої вже полеміки проти аріан пише виразно: «Сіа книгы блгочстыа наричемыа Афанасіи повелѣніемъ кнзѧ нашего Болгарска именем Сімеона преложи ихь єпспъ Константинъ въ Словенскъ ѧзык ѿ Грѣческа в лѣто ѿ начала мира 6405 індик[та] 10 оученикъ сый Меѳодов, архієпспа Моравы» (О. Бодянский, op. cit., ст. LX). Хоча столиці Болгарського царства тут не названо виразно, то все-таки факт, що перекладу доконав Костянтин на жадання царя, велить догадуватися, що між царем і єпископом були безпосередні особисті зносини, значить, єпископ жив у царській столиці.

Супроти сього свідоцтва проф. Соболевський досить благими філологічними міркуваннями старається доказати, що Костянтин жив не в Преславі, а в Солуні або десь ублизу Солуня. Про його літературні праці він згадує дуже коротко, а про найважнішу з них, «Учительне євангеліє», що дійшло до нас у кількох рукописах, із яких найстаріший, із XII—XIII в., зберігся в Московській синодальній бібліотеці, ч. 262. Се «Учительне євангеліє» по дослідам митрополита Антонія* («Из истории христианской проповеди», изд. 2-ое. С.-Петербург, 1895) — простий переклад із грецької мови, хоч має в тексті додатки, характерні для слов'янина. Найважніший із них, де автор згадує про «словѣнскый родъ мьнимый попьранъ быти всѣми», для проф. Соб[олевського] являється доказом, що переклад не міг бути доконаний у Преславі, столиці славного царя Симеона, але міг бути доконаний у Солуні, де було багато слов'ян у нижчих верствах, слуг та робітників, на яких греки мусили дивитися як на варварів. Із інших уступів «Учительного євангелія» проф. Соб[олевський] показує, що автор його згадує про театр та цирк, а такі інституції були в Солуні, а певно, не було їх у Преславі. Сей доказ менше важний від першого тому, що ті згадки слов'янського тексту взяті з грецького оригіналу. Ще менше доказової сили має згадка про черців, що жиють у горах, бо й вона взята також із грецького оригіналу.

Прийнявши згори авторство азбучної молитви для Костянтина Болгарина і опираючи головно на ній свої догадки, що той Костянтин був священиком у Солуні, він уважає «позволительным» догадуватися далі, що він був настоятелем одної з солунських або присолунських церков,

до яких учащали слов'яни, відправляв у ній богослуження по-грецьки, а тільки проповіді говорив по-слов'янськи (op. cit., ст. 130). А приймаючи далі, що той сам Костянтин був також автором «Прогласія» (передмови до перекладу Євангелія), що дійшло до нас у декількох відписах із іменем Костянтина Філософа, він доходить ось до яких висновків: «Костянтин (Болгарин) мав нещастя бути тезком свого знаменитого вчителя. Як відомо, слов'янський первовчитель мав честь у слов'ян під своїм світським іменем, і лише з часом за ним утвердилося його чернече ім'я і він став відомий як «Кирилъ Философъ». Тожсамість імен довела до того, що заслуги єпископа Костянтина протягом часу були приписані слов'янському первовчителю, і його літературні праці явилися в відписах під іменем Кирила» (op. cit., ст. 130). На тій підставі проф. Соб[олевський] уважає «позволительным» також віднести до єпископа Костянтина те, що говориться в т[ак] зв[аній] солунській легенді про слов'янського первовчителя Кирила, про його проповідь у Брегальниці, містечку недалеко від Солуня, а віддаленім лише 5 годин дороги від міста Струміци (op. cit., ст. 131). Лишаючи на пізніше розбір тої солунської легенди, можу висловити тут тільки здивування, що спонукає вченого російського професора так завзято вменшувати заслуги Костянтина Солунського, а прибільшувати заслуги Костянтина Болгарського, допускаючися при тім очевидних натяжок або оперуючи тільки догадками.

Чи «Учительне євангеліє» Костянтина Болгарського мало передмову? Проф. Соб[олевський], що мав змогу бачити його найстарший рукопис, не подає точного опису того рукопису і не завдає собі навіть того питання, бо для нього не підлягає ніякому сумнівові те, що як «Азбучна молитва», так само й «Прогласіє», про яке у нас буде мова в дальшій студії, се твори Костянтина Болгарського, а не Костянтина Солунського. Він не звернув уваги також на те, що Срезневський у своїй збірці «Древние памятники русского письма и языка», 1863, ст. 191—192, в додатку до тексту «Азбучної молитви» опублікував із того самого старого рукопису прозову передмову Костянтина, не тільки формою, але також тоном, характером і змістом дуже відмінну від молитви. Ось її текст:

«Добро ієсть ѡтъ Б҃а начинати и до Б҃а коньчати, ꙗкоже рече ѥтеръ Б҃ословьць Григоръ, и въ законѣ Г҃ни по-

оучатисѧ дн҃ь и нощь, ꙗкоже рече пророкъ, и раздаꙗти словеса Гн҃а трѣбоующамъ дш҃амъ, ꙗкоже и Давыдъ рече: «Не потаихъ милости твоеѧ, ни истины твоеѧ отъ събора мънога и възвѣщоу имѧ твоѥ братии моѥи, посрѣдѣ же цр҃кве въсхвалю тѧ».

Сего ради и азъ, оумалѥный Костантинъ, къ вамъ, братиѥ моіа, ѡ҃ци же и сн҃ове, аще и грꙋбѣ, но хощоу мало бесѣдовати. И не зазьрите мънѣ, ѡбрѣтаю бо и ѡсьла Валаамля инъгда проглавъша чл҃ьскомь гласъмь, и камене соуха водоу источьша жажющиимъ. възвеличиша бо сѧ дѣла Гн҃а въ всѣхъ. Тѣмь же и оуничьжениѥ моѥ оубѣѫдено бывъше вѣрьныими ѥтеры чл҃вкы съказаниѥ ст҃аго ѥванглиꙗ прѣложити отъ грѣчьска ꙗзыка въ словѣньскъ, оубоꙗхъ же сѧ начати, стрꙑпътьноѥ словесъ видѣвъ выше недооумѣниꙗ и силы моеѧ соуще, нъ пакы съмрьти зьрѧ боудоущаѧ за ѡслушаниѥ, начахъ не вьсего могы написати, нъ оуставлѥнаѧ недѣльнаѧ ѥванглиꙗ 50, просѧ молитвы хо҃любьць вьсѣхъ на поспѣшениѥ, да сподобить мѧ обьщии Бъ҃ и Гь҃ нашь Ісу҃ Хъ҃ до коньца съврьшити ѡбѣщаниѥ въ славоу Ба҃ ѡца, сн҃а и прѣс҃тго дх҃а, аминь».

З тексту сеї передмови видно зараз несамостійного духа, що з чужого приводу, серед зглядно спокійних відносин бере на себе не дуже важну роботу, що насуває тільки язикові трудності, і виконує її не всю. Становище болгарського єпископа Костянтина, що лишив по собі тільки два переклади і не підіймався ніколи такої апостольської місії, яку мав його попередник Костянтин Солунський, характеризується сею передмовою дуже добре.

ПРОГЛАСИЄ СТ҃АГО ЄВАНГЕЛИЯ

«Камень, єгоже не брегоша зиждущим, сеи бысть во главу угла» — отсі слова Євангелія можна приложити також до тої невеличкої, але дуже цінної та історично важної літературної пам'ятки, відомої під поданим вище заголовком у славістиці вже від половини минулого віку, друкованої кілька разів і з різних рукописів, і все-таки досі в дальших студіях на полі слов'янського письменства або

зовсім не завваженої, або приписуваної невластивому авторові, невважаючи на те що вже в першій публікації, доконаній таким поважним ученим, як Ізмаїл Іванович Срезневський, вона була означена як твір св. Костянтина Філософа*. Варто потрудитися, аби при помочі докладнішого досліду, ніж се було зроблено досі, показати той твір у такім світлі і в такій формі, яким він повинен бути для науки, а особливо для ліпшого пізнання великого слов'янського апостола Костянтина та його літературної діяльності.

Уперве опубліковано сю пам'ятку в «Известиях имп[ераторской] Академии наук по отделению русского языка и словесности». Том седьмой, ст. 145—146, п[ід] з[аголовком] «Блженнаго учителя нашего Константина Философа слово» і з увагою Срезневського, доданою до тексту (ст. 147—148), з якої довідуємося, що той текст переписано із старосербського Четвероєвангелія з XIV в., що тоді було власністю О. Ф. Гільфердінга*, де він містився як вступ до Євангелія разом із посланієм Євсевія* до Кіпріана* про поділ євангельських уступів для відчитування в церквах у неділі та свята. Видавець завважив, що в інших давніх рукописних євангеліях, прим. у Євангелії Остромира* та в Євангелії Синодальної бібліотеки з р. 1144, сеї передмови нема, що, зрештою, не диво при її південнослов'янськім походженні. Особливо важним для першого видавця видався зворот тої передмови до всіх слов'ян, а також дальші слова, з яких видно, що слов'яни перед тим не мали перекладу Євангелія на свою мову, а нарешті, що видавець вправді наводить, але не підносить виразніше, що слов'янам у ті часи проповідувано слово боже чужою мовою.

Назва Костянтина Філософа покладена в титулі сеї публікації невідомо ким. При цілковитій недостачі опису рукопису неможливо рішити, чи титул містився в самім рукописі, чи, може, тільки на копії був навгад покладений власником рукопису О. Гільфердінгом, який на власну руку опублікував сю пам'ятку на іншім місці, або ким іншим. Сам видавець завважує до сього титулу: «Про кого можна подумати тут скоріше, як про того «благословенного Костянтина нашого вчителя», що був першим учителем слов'янських народів, а в чернецтві прийняв ім'я Кирила? А коли приймемо сю передмову як живе слово першого вчителя слов'ян, то чи не мусимо високо оцінити її як одну з найкоштовніших пам'яток старослов'янського письменства?»

На жаль, був І. Срезневський занадто великим скептиком, аби не мав зараз же почути сумніву в свої власні слова. В своїм післясловії він пише далі: «Чим важнішою являється ся пам'ятка, тим старанніше треба придивлятися до неї і тим обережніше судити про неї. Можливо, що здорова критика сього твору признає його рішуче як твір Костянтина-Кирила, та ні в якім разі не зробить сього ніхто, крім здорової критики, і то не інакше, як звівши докупи всі належні сюди факти». Що говориться далі, показує лише, що сам Срезневський не мав змоги рішити се питання. Він обмежився на кілька дальших виписок із тексту та язикових уваг, що властиво, при непевності старої церковнослов'янської традиції, не могло довести нічого, і додає ще увагу про Костянтина, єпископа болгарського, який у рукописах також називається Філософом. Хоча Срезневський сам був настільки обережний, що не присудив виразно «Прогласія» Костянтинові Болгаринові, то все-таки його увага, в якій він сьому другому Костянтинові виразно признав авторство «Азбучної молитви», відвела від доброї дороги пізніших, менше обережних учених, таких як Воронов* і Соболевський, які без дальших сумнівів та дослідів признали його Костянтинові Болгаринові.

В р. 1858 опублікував О. Гільфердінг свій текст «Прогласія» в московськім місячнику «Русская беседа»* (кн. 1, ст. 108—116) п[ід] з[аголовком] «Предисловие св. Кирилла, просветителя славянского, к переводу Евангелия». Хоча пізніші дослідники наводять се видання, то проте жоден із них не поцікавився хоч би згадати про передмову, якою Гільфердінг попередив своє видання тексту. А ся передмова все-таки варта уваги, і тому вважаю не зайвим подати її тут уповні в перекладі на нашу мову.

«В Печі, інакше Іпеку*, де давно була столиця сербських патріархів і де й досі заховалася їх стара палата, знайшов я пергаменове Євангеліє, писане сербським уставом XIII в. Сей рукопис важний особливо тим, що текст чотирьох євангелістів у нім попереджений «Словомъ блаженнаго учителя нашего Константина Философа». Се «Слово», як показує його зміст, то передмова, яку безсмертний основатель слов'янського письменства і слов'янської просвіти поклав на переді своєї великої праці, перекладу Євангелія. В титулі «Слова» вчитель слов'янський названий тільки його світським іменем; нема додатку, який звичайно стрічається в житіях: «Константинъ Фило-

софъ рекомый Кириллъ». Се показує, що «Слово» вчителя було внесене в рукопис Євангелія перед його подоріжжю до Риму, де він у р. 869 прийняв схиму і разом із нею ім'я Кирила. Чи оригінальний рукопис Кирилового часу, чи, може, лише відпис із нього дістався до Сербії в кінці XII або в початку XIII в., де Степан Неманя* і його син св. Сава*, бажаючи просвітити свою ще напівпоганську вітчину, збагачували її книжковими скарбами, які вивозили з афонських монастирів та з Болгарії. З того первісного рукопису зроблено правдоподібно в тім самім часі відпис, який дійшов до нас і в якім первісний Кирилів правопис перемінено на той, що тоді усталився в Сербії відповідно до тамошнього народного виговору»[1].

Руському читачеві приємно буде почути перший голос, що 1000 літ тому кликав слов'янський народ до духового життя, до самостійної просвіти. Слово Костянтина Філософа свідчить про те, як високо розумів блаженний учитель наш той подвиг, якому він присвятив себе. Чи мав він на меті просвіт[ити] тільки одно котресь із численних слов'янських племен? Ні, він думав про просвіту всіх слов'ян, усього слов'янського народу. «Услыште Словѣни вси,— говорить він,— слышите словѣнскый народъ весь, слышите ... слово, єже кормить души человѣческыя, слово, єже крѣпить серца и оумы». Чи мав він на меті тільки зверхнє розширення християнства між слов'янами? Ні, його метою була просвіта в н у т р і ш н я, свідомо прийнята народом, а не накинена зверха. «Вноушите нынѣ отъ своєго оума,— ось чого бажає він,— да не оумъ имоуще неразоуменъ тоуждимъ языкомъ слышаще слово, яко мѣдна звона гласъ слышите».

Варто уваги в «Словѣ» раз у раз повторюване упімнення про потребу азбуки, письма. Думка про велике значення букв поставлена поруч думки про розум, потрібний для людського духу, про свідомість у ділі просвіти. В авторі «Слова» видно чоловіка, що тільки починає вводити азбуку, яку він винайшов для свого народу, і весь іще зайнятий тим великим винаходом. Букви у слов'ян були ще новиною,

---

[1] Той сам правопис знаходжу також у однім пергаменовім рукописі поучень Івана Златоуста, що має на кінці дописку: «Въ дни блговѣрнааго и бгочстиваго самодрьжвнааго крал всѣх српскых земал и поморскых грьчьскыми, странами господьствоующаго Стефана Оуроша», з датою 1286 р.

чимось непривичним, і тому вчитель раз по разу говорить про їх користь. «Глоуеш [?] оуслышать слово боуковное». «Доуша безбоуковная мертва являєть ся въ чл҃вѣцѣхъ». «Ср҃дца чл҃вчская требоующія дождя божиими боуквами, да възрастять плодъ б҃жій». «Отверзѣте прилежно оумоу двери, ороужиє пріемше твердо нынѣ, еже коують книгы Г҃ни». «Боуквы бо сии иже прииметь, моудрость Хс҃ъ гл҃еть, и доуши ваши оукрѣпить».

Випадає, нарешті, також звернути увагу на другу характерну прикмету «Слова», а власне на замітну незручність у складні та в будові речень. Нема тут тих дивоглядних грецьких зворотів, противних духові слов'янської мови, яких так багато в пізніших церковнослов'янських книгах. Навпаки, «Слово» св. Кирила виглядає як твір, писаний при самім народженні письменства, коли думка ще не привикла до свобідного руху в формах невиробленої мови. В перекладі Євангелія, де автор мав перед собою готовий грецький текст, слов'янська мова св. Кирила сміла, виразна, чиста. Не те було складати власний твір новою мовою, самому будувати речення для передання абстрактних думок. Тут св. Кирил не міг уникнути трудностей, які стрічали всі письменники, що починали нове письменство. При читанні «Слова» кождий певно переконається про правдивість сеї уваги».

Отсе ті цінні та важні слова Гільфердінга, якими він попередив свою публікацію Костянтинового «Прогласія». Нема в них ані тіні сумніву про його авторство, а, навпаки, подано дещо таке, що дуже добре пояснює повстання і давність сербської редакції. Лише з двома його увагами можна не згодитися. В «Прогласії» нема ані найменшого натяку на те, аби автор його сам винайшов слов'янські букви. Він захвалює письмо неписьменному народові, але не називає себе його винахідником. Так само не можна згодитися з останньою увагою Гільфердінга про незручність вислову та складні в «Прогласії». В текстах його, опублікованих досі, стрічаємо справді деякі неясності та темні місця; дехто думає навіть, як побачимо далі, про пропуски; але все те треба покласти на карб пізніших переписувачів, а реконструкція, яка буде переведена далі на основі опублікованих досі текстів, переконає, надіюся, кождого читача, що мова та складня «Прогласія» майже бездоганна, майстерна та високо літературна і свідчить про

те, що автор не боровся ні з якими трудностями, а, навпаки, легко й зручно сипав високопоетичними висловами, образами та приказками. Можна припустити, що «Прогласіє» він написав по доконанні перекладу Євангелія, бо згадує в нім про той переклад як про діло вже готове.

Десять літ пізніше, в р. 1868, опублікував архімандрит Леонід* іще один старосербський текст сеї пам'ятки в своїй книзі «Историческое описание сербской Царской лавры Хиландаря»*, Москва, 1868, ст. 119, на основі одного рукопису Хіландарського монастиря на Афоні. Сей текст передрукував у р. 1895 сербський архімандрит Дучіч у своїй книзі «Књижевни радови», Белград, т. IV, ст. 141. Одна й друга публікація не була мені доступна. Третій старосербський текст опублікував у р. 1872 Олександр Попов у Москві у своїй книзі «Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова*», ст. 12—13. До речі, завважу, що сей цінний каталог подає тільки опис рукописів, а не дає опису друкованих книжок тої незвичайної збірки.

В р. 1900 опублікував проф. Соболевський у болгарській публікації «Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина», що видає болгарське міністерство народної просвіти, в томі XVI, ст. 323—324, ще один текст сеї пам'ятки із рукопису Троїцької Сергієвої лаври, ч. 214, к. 851, який можна вважати її руською редакцією. Сей текст, на жаль, неповний, предложив проф. Соболевський іще перед тим дев'ятому археологічному з'їздові в Києві* і опублікував його в другім томі «Трудов» того з'їзду. Остатня публікація Гільфердінгового тексту та старорусського уривка враз із пробою версифікації цілого тексту міститься в обговореній уже публікації проф. Соболевського з р. 1910 «Материалы и исследования»* (ст. 17—27). Ще одну пробу версифікації тої пам'ятки доконав болгарський учений Йордан Іванов* у своїй публікації «Български старини изъ Македония», Софія, 1908, ст. 70. Ся публікація відома мені тільки з цитати проф. Соболевського.

В науці про історію слов'янського письменства на сю пам'ятку досі майже зовсім не звернено уваги. Ще в р. 1867 проф. В. Ягич у своїй по-хорватськи написаній історії [літератури] хорватського та сербського народу згадав про неї лиш ось якими словами: «Ім'я Кирила згадується в деяких рукописах іще при різних писаних пам'ятках, а власне при однім визнанні віри, при кількох молитвах і при

одній передмові до Євангелія. Перша з них по всякій правдоподібності його твір, а остатня, без сумніву, буде підроблена»[1]. На жаль, шан[овний] Нестор славістики в своїх пізніших працях, оскільки знаю, не знайшов нагоди докладніше мотивувати сей свій осуд.

Із російських учених, що займалися сею пам'яткою, назву тут лише київлянина А. Воронова, який у своїй цінній розвідці про найважніші джерела до історії св. Кирила й Мефодія присвятив тій пам'ятці кілька сторін друку і кілька власних уваг. Навівши найважніші уступи в своїй транскрипції на нові російські букви, він повторює потім майже дословно вищенаведені уваги Срезневського і додає, нарешті, ось які власні замітки: «В теперішній час не може критика майже нічого додати до тих учених, але зовсім обережних, уваг нашого шановного академіка. Не рішене ним питання про авторство сього «Прогласа» лишається не рішеним і досі, і в науці не виробився ясний погляд, чи признати його св. Кирилові Філософові, чи його ученикові, Костянтинові пресвітерові, а пізнішому єпископові болгарському. Зміст пам'ятки, очевидної передмови до перекладу, а не до пояснення Євангелія, а також стиль, багатий на порівняння, що пригадує притчі апостола слов'ян, давали би деяке право на те, аби сю передмову признати йому. Але зворот до в с і х слов'ян, що велить догадуватися пізнішого повстання, а також деякі підстави для думки, що діло перекладу св[ятого] письма доповнили та докінчили ученики Костянтина Філософа аж по їх переселенні в південнослов'янські краї, позволяють із найбільшою правдоподібністю причислити той «Проглас» до творів Костянтина Болгарина»[2].

Отсе, скільки мені відомо, одинока після Срезневського проба відмовити авторство сеї пам'ятки Костянтинові Солунському, а признати Костянтинові Болгаринові. Ся проба, як легко переконатися, зовсім нестійна. Досить важному доказові, що зміст і стиль пам'ятки промовляють за Костянтином Солунським, протиставиться слаба замітка, що сей твір мусив бути написаний пізніше тому, що

---

[1] V a t r o s l a v J a g i ć. Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga, knjiga prva. Staro doba. U Zagrebu, 1867, ст. 57—58.

[2] А. В о р о н о в. Главнейшие источники для истории св. Кирилла и Мефодия. Киев, 1877, ст. 237—241.

його автор обертається до всіх слов'ян. Обставина, що в «Учительнім євангелії» Костянтина Болгарина і ще де в яких перших церковнослов'янських писаннях початків X в. загально говориться про слов'янський народ, на мою думку, зі спеціально болгарського становища тих пізніших письменників не знаходить ніякого пояснення, бо вони не мали ніяких зносин із іншими слов'янськими племенами, крім болгар. Пояснити її можна тільки як наслідування або повторювання того, що направду написав Костянтин, апостол слов'ян. Він один, грек родом і південноболгарського (македонського) походження, мав у своїм житті нагоду пòзнайомитися, крім болгар, також із іншими слов'янськими племенами, щонайменше з русинами та моравопаннонцями, і був свідомий своєї місії — подати тим і іншим слов'янським народам (у Моравії міг він дізнатися про існування чехів та поляків) щось безмірно важне та благодатне для цілої їх будущини та розвою. Увага Воронова про те, що переклад св. письма на церковнослов'янську мову був докінчений учениками Костянтина аж по їх перенесенні до Болгарії, не може мати ніякого значення при питанні про авторство передмови до перекладу Євангелія, бо сього перекладу, і то не цілого Четвероєвангелія, а тільки т[ак] зв[аного] Апракоса, с[е] є відривків із усіх євангелій, призначених для читання в церкві на всі неділі та свята цілого року, доконав справді Костянтин Солунський. Згадані Вороновим «Костянтинові притчі», які він, здається, вважає справді твором Костянтина Солунського, хоч і не присвятив їм ніякої спеціальної уваги, се збірка байок, що дійшла до нас у латинській мові і ні в якім разі не може бути признана твором апостола слов'ян[1].

Остатній російський дослідник, що не на жарт зайнявся сею пам'яткою, проф. О. І. Соболевський, виявив до неї стільки ж зацікавлення, скільки й невластивого розуміння. Для нього не підлягає сумнівові, що ся передмова — твір

[1] Книжка, на яку натякає Воронов, має заголовок: «Speculum sapientiae beati Cyrilli episcopi», дійшла до нас тільки в латинськім тексті, що був друкований кілька разів у XV в. в Німеччині і перекладений також на чеську мову. Латинський текст по рукописам і старим друкам видав Грессе п[ід] з[аголовком] «Die beiden ältesten lateinischen Fabelbücher des Mittelalters». Tübingen, 1880. Розвідку про сю збірку та досліди над нею [видав] О. М. Веселовський п[ід] з[аголовком] «К вопросу об апологах Кирилла» в збірці статей «Заметки по литературе и народной словесности». С.-Петербург, 1883, ст. 33—61.

Костянтина Болгарина, за чим, на його думку, промовляє не тільки ім'я, покладене в наголовку, але також зміст і мова («Материалы», ст. 18). Над то він уважає неминучою потребою («необходимо иметь в виду»), що передмова написана віршами, тим самим розміром, яким написана «Азбучна молитва», і з тою самою цезурою по п'ятім складі кождого вірша (там же, ст. 19). Не спробувавши навіть через порівняння різних відмін у друкованих текстах дійти по змозі до первовзору, подає проф. Соб[олевський] (там же, ст. 22—27) текст «Прогласія», поділений на вірші, яких він начислив 109, хоч направду їх 110. Із тих віршів тільки 13 має по 12 складів, 21 — по 11, 46 — по 10, 18 — по 9, а 7 — по 8; рядки 16—17, 52—53 неповні або їх нема зовсім, бо видавець допускає там прогалини в тексті. Щодо цезури, то 52 вірші мають вимагану видавцем цезуру по п'ятім складі, що відповідає розмірові або 11-складовому (5+6), або 12-складовому (5+7). Перша з тих віршових форм має виразно ямбічний ритм (⏑ — / ⏑ — / ⏑ // — / ⏑ — / ⏑ — / ⏑), друга — мішаний, так сказати, неорганічний і для слов'янського вуха непривичний розмір: (прим. р[ядок] 9: ⏑ — ⏑ / — ⏑ // — ⏑ ⏑ / ⏑ — ⏑ / —, «Того же дѣлѧ слышите Словѣне вси», або р[ядок] 27: (— ⏑ ⏑ / — ⏑ // ⏑ — ⏑ / — ⏑ / — ⏑, «Слово се оубо готови Бога знати»). Майже половина рядків уложеної проф. С[оболевськ]им поеми має цезуру по четвертім складі і 10-складовий розмір «Азбучної молитви», а нарешті маємо декілька віршів майже правильно 8-складових, у яких не можна розпізнати ніякої цезури.

При наскрізь поетичнім характері мови та складу тої передмови не трудно ділити її текст на які-будь вірші, особливо, коли хто не вважає докладно на їх ритм і розмір. Я держуся того погляду, що передмова до перекладу євангелій написана не віршами, але поетичною прозою, і при своїй реконструкції ділю її не на стихи, а на зачала, як се переведено скрізь у перекладах гебрейських поетичних творів і взагалі всіх книг св. письма на церковнослов'янську мову. Основою тої реконструкції беру текст Гільфердінга, якому пощастило настільки, що його публікували досі три рази, а власне Срезневський, сам знахідник і Соболевський. Уважаючи публікацію самого знахідника рукопису найдокладнішою, подаю тут її дословну копію, пропускаючи тільки з друкарських оглядів скобки та наголоси, поміщені над буквами.

Бл҃женнааго оучителꙗ нашего,
Кон'стан'тина Философа слово

Проглась ѥс҃. ст҃го єѵг҃лиа. ꙗкоже прор҃ци прорекли соуть прѣжде. Хс҃ь гр҃дєть ѥзыкы сьбрати. свѣть бо іес҃. в' мироу. рѣше бо они. слѣпии прозреть, глоусии слышеть слово боуков'ноѥ, и б҃а поз'нають ꙗкоже достоить. тѣм' же ѵслышите словѣни в'си. дарь бо сьь ѿ б҃а дань ѥсть. дарь б҃жии дєсныѥ чести ѥс҃. дарь д҃шамь николи же тлѣниѥ д҃шамь тѣмь иже прїимоуть ѝ. сеи ѥс҃ дарь, мат'феи мар'ко лоука и іѡань. и ѵчеть в'се народы гл҃юще. єлико лѣпотоу своимь д҃шамь видте, любите и радуитесе. єлико же хотеть грѣхѡвьь т'моу ѿврѣщи, и мира сего т'лю ѿложити. и єлико житиѥ раискоѥ ѡбрѣсти, и избѣжати ѿ ѡг'нꙗ гороущаго. вьноушите н҃нꙗ ѿ своѥго оума. слышите словѣньскыи народь вьсь слышите. слово ѿ б҃а прииде слово иже крьмить дѵше ч҃лвчьскыѥ. слово єже крѣпить ср҃дца и оумы. слово в'са готова б҃а поз'нати. ꙗкоже бо безь свѣта радость не боудеть. окоу видещоу т'варь в'соу б҃жию. нь в'се безь свѣта нѣс҃ лѣпо в҃димоѥ. тако и в'сакаа д҃ша без'словєсна не видещии б҃жиа закона добрѣ. закона книж'на, д҃шев'наго закона, раи б҃жии ꙗвлꙗющии. кыи бо слоухь гром'наго тоут'на слышавь не можеть б҃а боꙗтисе. ноздри же пакы ц'вѣта не оухающии, како разоумѣѥть б҃жиѥ чюдо. оуста бо ꙗже сладка не разоумѣють, ꙗко камена твореть ч҃лвка. паче сего д҃ша безьбоуков'на мрьт'ва ꙗвлꙗѥт'се вь ч҃лвцѣхь. сеи же в'се мыи замышлꙗюще братиѥ гл҃ѥмь, свѣть подбающь, иже ч҃лвкы в'се ѿлоучить ѿ житиꙗ скотьска и похоти. да не оумь имоуще неразоумьнь. тоуждиимь ѥзыкомь слышеще слово, ꙗко мѣд'на з'вона гл҃сь слышите. Сеи бо ст҃ыи пав'ль оуче рече, мл҃т'воу свою б҃оу вьздаѥ прѣжде. ꙗко

хощоу словесьь петь изрещи сь разоумомь да и прочии разоумѣють, неже т'моу словесьь неразоумьнь. кыи бо чл҃вкь не разоумѣѥть. кыи не приложить прит'че моудрыѥ, сказающии бесѣды прави нам'. ꙗкоже бо т'лѣи плътехь настоить, в'се тлѣющии и паче гноꙗ г'ноѥщии, ѥгда своѥго брашн'на не имать. тако в'сакаа дша ѡпадаѥт жиз'ни бж҃иа не имоущии живота, ѥгда словесе бж҃иіа не слышить. иноу же пакы прит'чю моудроу зѣло да гл҃ѥмь. чл҃вкы любещесе хотеще расти бж҃иѥмь растомь. к'то бо вѣры сиеѥ не вѣсть правы. ꙗко сѣмени падающоу на нивѣ. тако на ср҃дциих чл҃вчскыхь, трѣбоующих дьжда бж҃иими боук'вами, да вьз'растеть плод бж҃ий. паче к'то можеть прит'че в'се ѡбличающее безь книгьь ꙗзыкы не вь гл҃сѣ смыслнѣ глюща оубо. ни аще ꙗзыкї в'са оумѣѥть, можеть сказати немощь сиихь. ѡ баче скою прит'чю да приставлю. м'ногь оумь вь ма҃лѣ рѣчи каже. нази бо в'си без к'нигьь ꙗзыци. братисе не могуще безь ороужиꙗ сь против'никомь дш҃амь нашимь. готови вь плѣнь моукы вѣч'ныѥ. иже бо ꙗзыци не любеть врага, брати же се с' нимь мыслеще зѣло. ѡврьзѣте прилеж'но оумоу д'ври. ороужиѥ приѥм'ше т'врьдо нн҃а, ѥже коують к'нигы гсн҃ѥ. главоу ськроушающе неприꙗз'ни. боук'ви бо сиѥ иже приметь, моудрость Іс҃ Хь҃ гл҃ѥть, и дше ваше оукрѣпить. апслы же сь проркы. в'си иже словеса сиихь глюще, подб'ни боудѣть врага оубити. побѣдоу приносеще доброу кь б҃оу. пльти бѣжеще т'лѣи г'ноѥв'ныѥ. пльти ѥѥже животь ꙗко вь снѣ. не падюще крѣп'ко же стоѥще. кь б҃оу ꙗвльшесе ꙗко храбры. стоѥще о десноую бж҃иꙗ прѣстола. Ѥгда ѡг'нѥмь соудить ꙗзыкѡмь. радующесе сь аггелы вь вѣкы присно, ба҃ славеще млстиваго. вьнѥгда книжными пѣсньми б҃оу поюще чл҃вкы милоующѡмоу ꙗко томоу подбаѥть в'сакаа слава, чьсть же и х'вала бж҃иа в'сегда. сь ѡцемь и сь ст҃ыим дх҃омь вь вѣкы вѣкѡмь ѡ в'сеѥ т'вари амн҃,

Сербська редакція сього тексту виявляється поперед усього в правописі, а потім також у флексії слів. Щодо правопису та звучні завважуємо поперед усього брак букв **ъ**, **ѫ** і **ѧ**. Буква **ь** заступає скрізь букву **ъ**, а декуди також букву **е** («вьсь», «члвчьскыѥ», «мрьтва», «неразумьнь») або **о** («нь» зам[ість] «но», «вь» зам[ість] «во», «вьздаѥ», «сь» зам[ість] «со», «кь» зам[ість] «ко», «дьжда» зам[ість] «дождѧ», «пльти» зам[ість] «плоти»); подвійне **ьь** стоїть замість **и** в словах «сьь», «книгьь» зам[ість] [«сы»], «книгы»[1]. Для звука **у** маємо тут три знаки: **оу**, **у**, і **ꙋ**; для двозвука **є** — два знаки: **ѥ** і **є**, а крім того окреме **е**. Визначними сербізмами треба вважати заступлення первісного **я** буквою **е** в словах: «гредть» зам[ість] «грядеть», «прозреть» зам[ість] «прозрѧть», «радуитесе» зам[ість] «ся», «видешоу» замість «видѧщоу», «любеще» зам[ість] «любѧще», «твореть» зам[ість] творѧть», в'се» зам[ість] «всѧ», петь» зам[ість] «пѧть ; **е** заступає місце **а** в словах: «услышеть» зам[ість] «оуслышать», «рѣше» зам[ість] «рѣша», «чести» зам[ість] «части», «учеть» зам[ість] «учать», «душе» зам[ість] «душа», «слышеща» зам[ість] «слышаще», «притче» зам[ість] «притча», «каже» зам[ість] «кажа». Декуди заступлено двозвук **ѧ** двозвуком **ѥ**: «ѥзыкы», «ѥзыкомь» зам[ість] «ѧзыкомь», «моудрыѥ» зам[ість] «моудрыѧ», «ѥзыци» зам[ість] «ѧзыци», «стоѥще» зам[ість]«стоѧще». До сербізмів треба зачислити також такі форми, де **а** стоїть замість **я**, а у зам[ість] **ю** («в'са» зам[ість] «всѧ», «в'соу» зам[ість] «всю», «бжиа» зам[ість] «бжиѧ», «в'сакаа» зам[ість] «всѧкаѧ», «дьжда» зам[ість] «дъждѧ»). Зате помилкою можна назвати таку хибу в складні, як «ноздри . . . разоумьѥть» зам[ість] «разоумѣють».

До опису рукопису, в якім міститься сей твір, додав Гільфердінг іще те, що за текстом чотирьох євангелій (значить, се не Апракос, а Четвероєвангеліє) міститься ще Синаксар (Місяцеслов), у якім обік звичайних грецьких святих під д[нем] 24 липня згадано «стыю мчнкоу Бориса и Глеба», а під д[нем] 14 січня — успеніе св. Сави, первопрестольного архієпископа сербської землі. Сей великий і заслужений для розвою сербського народу святитель умер у р. 1237, значить рукопис писаний був трохи пізніше.

[1] Один раз **ьь** стоїть замість **ъ** у слові «грѣховьь».

В тім самім рукописі подано також обік латинських ось які слов'янські назви місяців: вересень — «руснь», жовтень — «листопад», падолист — «грудень», грудень — «студений», січень — «просінець», лютий — «січень», март — «сухий», цвітень — «березосок», май — «травень», червень — «ізок», липень — «червонний», серпень — «заревь».

Для потреби реконструкції не зайвим буде подати тут також той староруський текст «Прогласія», який знайшов і опублікував проф. Соболевський («Материалы», ст. 21—22) в транскрипції на гражданку.

ПРЕДСЛОВИЕ ЄVАНГЕЛЛЬСКОЕ
СВѦТАГО КИРИЛА

Приглась єсмь свѧтому єvангелію. ѧко пророци прорекли суть прежде, Христос грѧдеть събрати ѧзыки, свѣт бо єсть всему миру сему. Се сіє сбысться въ седмыи вѣкъ съ. Рекоша бо они: слѣпіи прозрять, глуси слышать слово книжно, Бога же убо познати достоить. Того же деля слышите словени вси: дар бо єсть от Бога се данныи туне, даръ Божии єсть десныя чясти, даръ николиже тлѣя душамъ. Тѣм же пріимуть, Матфеи, Маркъ, Лука, Іваннъ учатъ весь народъ глаголюще: елико убо своихъ душь красоту видить любите убо радовати ся, грѣховную же тму отложити, или мира сего тму отгнати и раискоє житіє обрѣсти и избѣжати отъ огня горюща. Слышите нынѣ отъ своєго ума, слышасте убо словенстіи народи, слышите слово отъ Бога бо пріинде, слово же кормля человѣчьскаа душа, слово же крѣпя сердце и умъ, слово се убо готовѣ Бога познати. Яко безъ свѣта радость не будеть оку видящю Божію тварь всю, не видимо без лѣпосты было, тако и душа всяка безъ книгъ не свѣдуще закона Божіа, раи Божіи являюще. Кіи бо слухъ громнаго тутнаа не слыша можеть Бога боятися, ноздри же цвѣта не ухающе како Божіє чюдо разумѣють, уста бо яко сладко не чюють, яко камена творять человѣка, паче же сего душа являєтъся в человѣцѣхъ мертва. Се же все мы, братіє, смысляще глаголемъ вы съвѣтъ подобенъ. Амінь, ника сотіръ, братіє, зачало премудрости страхъ Господень, вся дасть ся вамъ и просящому и толкущому и ищущему. Амінь.

Отсей текст, повний непорозумінь та неясностей, що лиш декуди заховав старинні форми та звороти і при тім

без кінця, являється все-таки важним свідоцтвом, що «Прогласіе», хоч і в пізнішім часі, може в XIV або XV в., дійшло також на нашу територію. Кінцеві слова «ника сотиръ» («побіджає спаситель») і дальші уривані фрази з одного псалма та з Євангелія можна вважати доказом, що ся пам'ятка у нас держалася в кругах малоосвіченого сільського духовенства та дяків. Пригадую собі ще з моїх дитячих літ, що в часі т[ак] зв[аної] комашні (богослуження, яке наймав отець родини за померші душі свого роду і після якого відбувалася в його домі гостина для священика, дяка та запрошених гостей, попереджена парастасом, відправленим у хаті, та покропленням дому і всього обійстя через священика), під час обіду дяк писав на стіні під образами восковою свічкою штучно компонований хрест, а по обох боках його слова «ІС. ХС. НИ. КА. СО. ТИФ.»

Нарешті подаю також точну копію тої версифікації, в якій подає проф. Соболевський сю пам'ятку старослов'янського письменства широкій публіці просвіщеної Росії та менше широкому кругові спеціалістів.

1. «Прогласъ естъ святу евангелию:
2. Яко пророци прорекли сутъ прѣжде,
3. Христос грядетъ языки събърати,
4. Свѣтъ бо естъ вьсему миру сему.
5. Се събыстъ ся въ седмыи вѣкъ сь.
6. Рѣша бо они: слѣпии прозьрятъ,
7. Глусѣи слово слышатъ букъвьно.
8. Бога же убо познати достоятъ.
9. Того же дѣля слышите, словѣне, си:
10. Даръ бо естъ отъ Бога сь данъ,
11. Даръ Божии — десныя части естъ,
12. Даръ душамъ, николиже тьлѣя,
13. Душамъ тѣмъ, яже примутъ и
14. Матѳеи, Марко, Лука и Іоанъ
15. Учатъ вьсь народъ глаголюще.
16. «Елико убо . . . . . .
17. Любите убо . . . . . .
18. Грѣховьну же тьму отъложити
19. И мира сего тьлю отъгънати
20. И раиское житіе обрѣсти
21. И избѣжати отъ огня горуща».
22. Слышите нынѣ отъ своего ума,
23. Слышите убо, словѣньсти народи,
24. Слышите слово, отъ Бога бо приде,
25. Слово же кръмя чловѣчьскыя душя
26. Слово же крѣпя сръдьце (же) и умъ,
27. Слово се убо готови Бога знати.
28. Яко бе — свѣта радость не будетъ,
29. Оку видящю Божию тварь вьсю,

30. Нъ без лѣпоты вьсе видимо естъ,
31. Тако и душа вьсяка без букъвъ,
32. Не съвѣдущи закона Божия,
33. Закона кънижьна и душевьна,
34. Закона раи Божии являюща.
35. Кыи бо слухъ, громьнаго тутъна,
36. Не слышя, Бога можетъ боятися?
37. Ноздри же пакы, цвѣта не ухающи,
38. Како Божие чюдо разумѣста?
39. Уста бо, яже сладъка не чюютъ,
40. Яко камѣна творятъ чловѣка.
41. Паче же сего душа безбукъвьна
42. Являетъ ся въ чловѣцѣхъ мрътва.
43. Се же вьсе мы, братие, съмысляще,
44. Глаголемъ вы съвѣтъ подобьнъ,
45. Иже чловѣкы вься отълучитъ
46. Отъ жития скотьска и похоти:
47. Да же имуще умъ неразумьнъ
48. Туждемь слово слышаще языкомь,
49. Яко мѣдьна звона гласъ слышите.
50. Се бо святыи Павьлъ уча рече:
51. «Молитву свою Богу въздаю прѣжде,
52. Яко словесъ пять изрещи хощю,
53. Съ разумомъ . . . . . .
54. . . . . .
55. Да и прочии вьси разумѣютъ,
56. Неже словесъ тьму неразумьнъ».
57. Кыи бо чловѣкъ не разумѣетъ,
58. Кыи притъчя не приложитъ мудры,
59. Съказающя бесѣды правы намъ?
60. Яко бо тьля плътьхъ настоитъ,
61. Вьсе тьлящи, паче гноя гноящи,
62. Егда своего брашьна не иматъ;
63. Тако вьсяка душа опадаетъ
64. Жизни, Божия не имущи живота,
65. Егда словесе Божия не слышитъ.
66. Ину же пакы притъчю мудру зѣло
67. Да глаголемъ, чловѣци, любяще ся,
68. Хотяще расти Божиемь растомь.
69. Къто бо вѣры сея не вѣсть правы?
70. Яко сѣмени падающю на нивѣ,
71. На срьдцихъ тако чловѣчьсцѣхъ,
72. Трѣбующихъ дъждя Божиих буквъ,
73. Да въздрастъ плодъ Божии паче.
74. Къто можетъ притъчя вься . . . . . .
75. Обличающя без кънигъ языкы,
76. Въ съмыслънѣ гласѣ не глаголющя,
77. Ни, аще вься языкы умѣетъ,
78. Можетъ сихъ съказати немощь.
79. Обаче свою притъчю да приставлю,
80. Многъ умъ въ малѣ рѣчи кажя,—
81. Нази бо вьси без кънигъ языци,
82. Без оружия брати ся не могуще
83. Душь нашихъ съ противьникомь,

84. Готови мукы вѣчьныя въ плѣнъ.
85. Иже бо врага, языци, не любите,
86. Брати же ся съ нимь мысляще зѣло,
87. Отъвръзѣте прилѣжно уму двьри,
88. Оружие приимъше тврьдо ныня,
89. Еже куютъ кънигы Господьня,
90. Главу тьрущя неприязни вельми.
91. Букъвъ бо си иже приметъ мудрость...
92. Душя крѣпитъ Христос и глаголетъ,
93. Апостолы же съ пророкы вьсѣми...
94. Иже словеса сихъ глаголющеи.
95. Врага убити подобьни будутъ,
96. Побѣду добру приносяще къ Богу,
97. Плоти бѣжаще тьля гноевьныя,
98. Плъти, еяже животъ яко въ сънѣ,
99. Не падающе, крѣпъко же стояще,
100. Къ Богу явльше ся яко храбъри,
101. Стояще одесную Божия стола,
102. Егда огньмь судитъ языкомъ,
103. Радующе ся съ ангелы въ вѣкы,
104. Присно славяще Бога милостиваго
105. Вьсьгда кънижьными пѣсньми,
106. Богу поюще чловѣкы милующю.
107. Тому вьсяка подобаетъ слава,
108. Чьсть же и хвала Божия вьсьгда
109. Съ Отьцьмь и Святымь Духомь
110. Въ вѣкъ отъ вьсея твари.

Аби дати поняття, як виглядає ритм і взагалі віршова форма сеї реконструкції, подаю тут у окремій табличці віршову схему всіх її рядків, з виїмком неповних. Перша цифра в тій схемі значить рядок, друга — число складів у нім, дальші цифри в скобках означають число складів у стопах кождого рядка, далі означено ритмічні стопи відповідними знаками наголошених і ненаголошених складів, розділені подовжними лінійками; подвійна лінійка всередині кождого рядка означає цезуру.

1) 10 (3 + 7) — ∪ — // ∪ — / ∪ — / ∪ — ∪
2) 11 (5 + 6) — ∪ ∪ / — ∪ // — ∪ / — ∪ / — ∪
3) 10 (4 + 3 + 3) ∪ — / ∪ — // ∪ — ∪ / ∪ — ∪
4) 9 (3 + 2 + 2 + 2) — ∪ — // — ∪ / — ∪ / — ∪
5) 8 (4 + 4) — ∪ / — ∪ // — ∪ / — ∪
6) 10 (5 + 5) — ∪ ∪ / ∪ — // ∪ — ∪ / ∪ —
7) 10 (5 + 5) ∪ — ∪ / — ∪ // — ∪ ∪ / — ∪
8) 11 (5 + 3 + 3) — ∪ ∪ / — ∪ // ∪ — ∪ / ∪ — ∪
9) 12 (5 + 3 + 3 + 1) — ∪ ∪ / — ∪ // — ∪ ∪ / ∪ — ∪ / —
10) 8 (4 + 4) — ∪ / — ∪ // — ∪ / — ∪

11) 10 (4 + 3 + 2 + 1) — / — ∪ ∪ // ∪ — ∪ / — ∪ / —
12) 9 (3 + 6) — / — ∪ // — ∪ / — ∪ / — ∪
13) 9 (3 + 6) — ∪ / — // — ∪ / — ∪ / — ⏑
14) 12 (5 + 7) ∪ — ∪ / — ∪ // ∪ — ∪ / ∪ ∪ —
15) 9 (5 + 4) — ∪ / — / ∪ — // ∪ ∪ ⏑
18) 9 (4 + 5) ∪ — ∪ / ∪ — // — ∪ / — ∪
19) 10 (5 + 5) ∪ — ∪ / — ∪ // — ∪ ∪ / — ∪
20) 10 (4 + 6) — ∪ / — ∪ // — ∪ ∪ / ∪ — ∪
21) 11 (5 + 6) — ∪ ∪ / — ∪ // — ∪ / — ∪ / — ∪
22) 11 (5 + 6) — ∪ ∪ / — ∪ // — ∪ / — ∪ / ∪ —
23) 11 (5 + 6) — ∪ ∪ / — ∪ // ∪ — ∪ / ∪ — ∪
24) 11 (5 + 6) — ∪ ∪ / — ∪ // ∪ — ∪ ∪ / ∪ —
25) 11 (5 + 6) — ∪ ∪ / — ∪ // ∪ — ∪ ∪ / — ∪
26) 10 (5 + 5) — ∪ ∪ / ∪ — // — ∪ ∪ / ∪ —
27) 12 (5 + 3 + 2 + 2) — ∪ ∪ / — ∪ // ∪ — ∪ / — ∪ / — ∪
28) 10 (5 + 5) — ∪ ∪ / — ∪ // — ∪ ∪ / — ∪
29) 10 (5 + 5) — ∪ ∪ / — ∪ / — ∪ ∪ / — ∪
30) 10 (5 + 5) — ∪ / ∪ ∪ — // — ∪ / — ∪ / —
31) 10 (5 + 5) — ∪ ∪ / ∪ — // — ∪ ∪ / — ∪
32) 11 (5 + 6) — ∪ ∪ / — ∪ / ∪ — ∪ / — ∪ ∪
33) 9 (3 + 2 + 4) ∪ — ∪ / — ∪ // — ∪ / — ∪
34) 13 (5 + 8) ∪ — ∪ / — ∪ // — ∪ ∪ / ∪ — ∪ ∪
35) 9 (4 + 5) — ∪ ∪ / — // — ∪ ∪ / — ∪
36) 11 (5 + 6) ∪ — ∪ / — ∪ // — ∪ / ∪ — ∪ ∪
37) 12 (5 + 7) — ∪ ∪ / — ∪ // — ∪ ∪ / ∪ — ∪ ∪
38) 12 (5 + 7) — ∪ / — ∪ ∪ // — ∪ / — ∪ / — ∪ ∪
39) 10 (5 + 5) ∪ — ∪ / — ∪ // — ∪ ∪ / — ∪
40) 10 (5 + 5) — ∪ / — ∪ ∪ // — ∪ ∪ / — ∪
41) 11 (5 + 6) — ∪ ∪ / — ∪ // ∪ — / ∪ — / ∪ ⏑
42) 9 (4 + 5) ∪ — / ∪ — // ∪ — / ∪ — ∪
43) 11 (5 + 6) — ∪ / — ∪ // — ∪ ∪ / — ∪ / — ∪
44) 8 (4 + 4) — ∪ / — ∪ // — ∪ / — ∪
45) 10 (5 + 5) — ∪ ∪ / — ∪ // — ∪ ∪ / — ∪
46) 10 (5 + 5) — ∪ / ∪ — // — ∪ ∪ / — ∪ ∪
47) 10 (5 + 5) — ∪ ∪ / — ∪ // — ∪ ∪ / — ∪
48) 10 (4 + 6) — ∪ / — ∪ // — ∪ ∪ / ∪ — ∪
49) 10 (4 + 6) — ∪ / — ∪ // — ∪ / — / — ∪ ∪
50) 11 (5 + 6) — ∪ ∪ / — ∪ // — ∪ / ∪ — / ∪ —
51) 12 (5 + 7) ∪ — ∪ / ∪ — // — ∪ / ∪ ∪ — / ∪ —
52) 10 (5 + 5) — ∪ ∪ / — — // ∪ ∪ — / — ∪
55) 10 (5 + 5) — ∪ / — ∪ ∪ // — ∪ ∪ / — ∪
56) 9 (4 + 5) — ∪ ∪ / — — // — ∪ / — ∪
57) 10 (5 + 5) — ∪ ∪ / ∪ — // — ∪ ∪ / — ∪

58) 11 (5 + 6) — ∪ / — ∪ ∪ // — ∪ / — ∪ / — ∪
59) 10 (4 + 6) ∪ — ∪ ∪ // ∪ — ∪ / — ∪ / —
60) 9 (4 + 5) — ∪ ∪ / — // — ∪ ∪ / — ∪
61) 10 (5 + 5) ∪ — ∪ / — ∪ // — ∪ ∪ / — ∪
62) 10 (5 + 5) ∪ — / ∪ — ∪ // — ∪∪ / / — ∪
63) 10 (4 + 6) — ∪ / — ∪ // ∪ — ∪ / ∪ — ∪
64) 12 (5 + 7) — ∪ / — ∪ ∪ // — ∪ / — ∪ / ∪ ∪ —
65) 11 (5 + 6) ∪ — / — ∪ ∪ // — ∪ ∪ / ∪ — ∪
66) 11 (5 + 6) — ∪ ∪ / — ∪ // — ∪ / — ∪ / — ∪
67) 12 (5 + 7) — ∪ ∪ / — // ∪ — ∪ / ∪ — ∪ ∪
68) 10 (5 + 5) ∪ — ∪ / ∪ — // — ∪ ∪ / — ∪
69) 10 (4 + 6) — ∪ / — ∪ // — ∪ ∪ / — / — ∪
70) 12 (5 + 7) — ∪ / — ∪ ∪ // ∪ — ∪ ∪ / ∪ — ∪
71) 9 (5 + 4) ∪ — ∪ / — ∪ // ∪ — / ∪ —
72) 11 (4 + 7) — ∪ / — ∪ // ∪ — / — ∪ ∪ / — ∪
73) 10 (4 + 6) — ∪ ∪ / — // — / — ∪ / — ∪
75) 10 (5 + 5) — ∪ / — ∪ ∪ // ∪ — / ∪ — ∪
76) 10 (5 + 5) ∪ — ∪ / — ∪ // — ∪ ∪ / — ∪
77) 10 (4 + 6) ∪ — ∪ / — // ∪ — ∪ / ∪ — ∪
78) 8 (4 + 4) — ∪ / — ∪ // — ∪ / — ∪
79) 11 (5 + 6) ∪ — ∪ / ∪ — // — ∪ / — ∪ / — ∪
80) 8 (4 + 4) — ∪ / — ∪ // — ∪ / — ∪
81) 9 (4 + 5) — ∪ ∪ / — // ∪ — / ∪ — ∪
82) 12 (5 + 7) — ∪ / — ∪ ∪ // — ∪ ∪ / — ∪ / — ∪
83) 8 (3 + 5) — / — ∪ // — ∪ / — ∪ ∪
84) 10 (5 + 5) ∪ — ∪ / — ∪ // — ∪ ∪ / ∪ —
85) 12 (5 + 7) — ∪ ∪ / ∪ — // ∪ — ∪ / ∪ — ∪ ∪
86) 10 (4 + 6) — ∪ / — ∪ // — ∪ / — ∪ / — ∪
87) 11 (4 + 7) — ∪ / — ∪ / ∪ — ∪ / ∪ — / — ∪
88) 11 (4 + 7) ∪ — ∪ ∪ // ∪ — ∪ / — ∪ / — ∪
89) 9 (4 + 5) — ∪ / ∪ — // — ∪ / ∪ — ∪
90) 10 (5 + 5) ∪ — / — ∪ // ∪ — ∪ / — ∪
91) 11 (4 + 7) — ∪ ∪ / — // — ∪ ∪ / — ∪ / — ∪
92) 10 (4 + 6) — ∪ / — ∪ // ∪ — ∪ / ∪ — ∪
93) 11 (4 + 6) ∪ — / ∪ ∪ — // ∪ — ∪ / — ∪
94) 11 (5 + 6) — ∪ / ∪ ∪ — // — ∪ ∪ / — ∪ ∪
95) 10 (5 + 5) ∪ — / ∪ — ∪ // ∪ — ∪ / — ∪
96) 11 (5 + 6) ∪ — ∪ / — ∪ // — ∪ / — ∪ / — ∪
97) 10 (5 + 5) — ∪ ∪ / — ∪ // — ∪ / — ∪∪
98) 11 (5 + 6) — ∪ ∪ / — ∪ // ∪ — / — ∪ ∪ / —
99) 11 (5 + 6) — ∪ ∪ / — ∪ // — ∪ / — ∪ / — ∪
100) 10 (3 + 3 + 4) ∪ — ∪ / — ∪ ∪ // — ∪ / — ∪
101) 12 (7 + 5) ∪ — ∪ / — ∪ / — ∪ // — ∪ ∪ / ∪ —

102) 9 (4 + 5) ⏑ — / ⏑ — // — ⏑ ⏑ / — ⏑
103) 12 (6 + 6) — ⏑ ⏑ / — ⏑ ⏑ // — ⏑ ⏑ / ⏑ — ⏑
104) 12 (5 + 7) — ⏑ ⏑ / — ⏑ // — ⏑ / — ⏑ / — ⏑ ⏑
105) 8 (2 + 6) ⏑ — // — ⏑ / — ⏑ / — ⏑
106) 12 (5 + 7) — ⏑ ⏑ / — ⏑ // ⏑ — ⏑ / — ⏑ / — ⏑
107) 10 (4 + 6) — ⏑ / — ⏑ // — ⏑ / — ⏑ / — ⏑
108) 10 (5 + 5) — ⏑ ⏑ / ⏑ — // — ⏑ ⏑ / ⏑ —
109) 8 (4 + 4) — ⏑ / — ⏑ // ⏑ — / — ⏑
110) 10 (4 + 6) ⏑ — / ⏑ — // — ⏑ / — ⏑ / — ⏑

Досить переглянути уважно сю табличку, хоч трохи знаючися на ритміці, аби переконатися, що перекладання сього тексту на вірші річ зовсім невмістна, бо віршування виходить зовсім неправильне й неприродне, поминаючи вже те, що сам текст у многих місцях позбавлений усякого зв'язку та значення.

Приступаючи до реконструкції тексту «Прогласія», означую для вигоди порівняння текст, опублікований Срезневським буквою С, текст Гільфердінга буквою Г, текст Попова буквою П, а текст Соболевського буквами Сб.

Трудності реконструкції тексту починаються вже при першім слові, яке в текстах С і Г звучить: «Проглась ѥ̄с̄», у тексті Сб: «Пригласъ», а тільки в тексті П: «Прогласьїе». Додане після першого слова «ѥ» могло первісно належати до нього, а тільки пізнішими копіїстами бути перемінене на «ѥсть». У староруськім тексті маємо навіть «єсмь», немовби якийсь голос говорив сам від себе. Менша трудність заходить із двома дальшими словами, які в старосербських текстах звучать: С: «святаго», Г: «с̄вго», Сб: «стг̄о»; С: «еуаньгелиа», Г: «еӯглиа», Сб: «еӯглиа»; тільки в староруськім тексті маємо: «святому євангелию». Хоча проф. Соб[олевський] сю остатню форму прийняв до своєї реконструкції, я все-таки даю першенство старосербській, ближчій до оригіналу. Мотивом для проф. Соб[олевського] було, мабуть, те, що він невживане деінде слово «прогласъ» толкує «объявленіе, возвѣщеніе о евангеліи», коли натомість правильне, на мою думку, «прогласіе» значить не більше як «передмова». Сі перші слова проф. Соб[олевський] уважає першим рядком вірші, а я вважаю їх титулом, який дав своєму творові сам автор.

Тому, що в основнім тексті Гільфердінга, опублікованім також Срезневським і Соболевським, ніде не вжива-

ються носові самозвуки ѧ і ѫ ані зложені з них ѩ і ѭ, я вважаю можливим і конечним у реконструкції також не допускати тих самозвуків і заступати їх звичайними ꙗ, ю, оу. Тому, що текст Срезневського, невважаючи на заяву видавця, що він походить із того самого Печського євангелія, що й опублікований Гільфердінгом, виявляє значні різниці в графіці слів від Гільфердінгового і дуже багатий носівками та знаками ъ і ы, яких у Гільфердінговім тексті зовсім нема, мусимо вважати його контрафакцією самого видавця, зробленою систематично невідомо для якої цілі, і вжиті в ньому форми слів полишити без уваги при реконструкції, тим більше що в тім тексті скрізь розв'язано титли, отже, і з сього погляду змінено його первісну форму.

В реконструкції передаю кирильське г латинським *g* згідно з виговором більшої часті слов'янських племен, а особливо південних.

1. С: «сѧть», інші тексти: «соуть»; С: «грѧдеть», Г: «гредть», Сб: «греть»; С: «ѩзыкы», інші: «ꙗзыкы»; С: «вьсемоу», Г і Сб: «в'семоу»; С: «Рѣшѧ», інші: «рѣше»; С: «прозрѧть», інші: «прозреть»; С, Г, Сб: «слѣпии, глоусии», П: «слѣпы, глоуси». Передаючи се зачало для певності виговору латинськими буквами, одержимо ось що: «Jako že proroci prorekli sut' prěžde, Christos grjadet' jazyky sobrati, svět bo jest' vsemu miru. Rěša bo oni: «Slěpii prozrjat', glusii uslyšat' slovo bukovnoje, i Boga poznajut', jakože dostoit'».

2. С: «св», Г, Сб і П: «сьь»; С: «десьныѧ ѧсти», інші: «десныѥ чести»; С, Г, Сб: «тльниѥ», П: «тлѣѥ»; П: ѥже», інші: «иже». Реконструкція: «Těmž uslyšite Slověni vsi, dar bo si ot Boga dan jest', dar božij desnyja časti jest', dar dušam nikoliže tlěja, dušam těm, iže priimut' i».

3. С: «Сеи», Г: «се᷑», Сб: «се». Реконструкція: «Sej jest' dar: Matfej, Marko, Luka i Joan, i učat' vsja narody glagolušče: «Jeliko lěpotu svojim dušam vidite, lubite i radujte sja!»

4. С: «хотѧть», Сб і П: «хотеть», Г: «хощеть»; С: «грѣховь тьмѫ», П: «грѣхъ тмоу», Г і Сб: «грѣхѡвьь т'моу»; С: «тьмѫ», інші тексти «т'лю»; С: «горѫштаго», П: «горѣщаго», Г і Сб: «горо щаго». Реконструкція: «Jelikože chosčet' grěchov t'mu otvreščі i mira sego tlju otlo-

žiti i jeliko žitije rajskoje obrjesti i izbĕžati ot ognja gorjaščaho, vnušite nynja ot svojego uma!»[1].

5. П: «родъ», інші: «народь»; П: «ѡ т Ба бо приде», інші: «ѡ т Ба приде»; П: «ѥже», інші: «иже»; С: «доуша ч'ловѣчьскыѧ», Сб і Г: «дүше члвчьскыѥ», П: «дше члвчьскїе»; С: «вьсѧ готова», Г: «в'са готова». Реконструкція; «Slyšite slověnskyj narod ves', slyšite slovo, ot Boga bo pride, slovo, ježe kormit' duša čelověčeskyja, slovo, ježe krepit' serdca i umy, slovo vsja gotovaja Boga poznati».

6. П: «ѡноу», інші: «ѡкоу»; С: «видѧштоу», Г: «видешоу», Сб і П: «видещоу»; П: «нъ в'се ни лѣпо ни видимо», інші: «нь в'се безь свѣта нѣсть лѣпо видимоѥ»; П: «дша всака», інші: «в'сакаа дша»; П: «ѩко рабии соуще и ѩко», інші: «раи бжии ѩвлѩющии». Реконструкція: «Jako že bo bez světa radost' ne budet' oku vidjaščų tvarj vsju božiju, no vse bez světa nĕst' lĕpo vidimoje (вар[іант]: «ni lĕpo ni vidimo»), tako i vsjakaja duša bezslovesna, ne vidjaščі božija zakona dobrĕ, zakona knižna, duševnago zakona jako raba sušče»[2].

7. П: «не слышавь можеть», інші: «слышавь не можеть»; П: «паче же всего», інші: «паче сего». Реконструкція: «Kyj bo sluch gromnago tutna ne slyšav možet' Boga bojati sja? Nozdri že paky cvěta ne uchajuščii kako razumějut' božije čjudo? Usta bo, jaže sladka ne razumějut', jako kamena tvorjat' čelověka. Pače že sego duša bezbukovna mertva javlajet' sja v čelověcěch».

8. П: «ѡлоучити», інші: «ѡлоучить»,; Г: «имоүще», Сб: «имоуще», С: «имѧште»; П: «слышоуще», Г і Сб: «слышеще», С: «слышаште». Реконструкція: «Se že vse

---

[1] Трудно зрозуміти, для чого проф. Соб[олевський] побачив у тих зовсім ясних словах аж два пропуски в тексті і подав у своїй віршовій реконструкції замість них просту безмислицю: „Елико убо ... Люби те убо ... Грѣховньну же тьму отъложити", коли в рукописі тут ані раз нема „убо", і речення не виявляє ніякої хиби.

[2] В обох рукописах те речення попсоване, та вар[іант] П має важний додаток, який позволяє реконструювати кінець сього речення ось як: „Jako raba javljajet'sja i raja božija (lišajet' sja)".

zamyšlajušče, bratije, glagolem svět podobajušč, iže čelověky vsja otlučit' ot žitija skot'ska i pochoti, da ne um imušče nerazumen, tuždiim jazykom slyšašče slovo jako mědna zvona glas slyšite».

9. С: «оучѧ», інші: «оуче»; С: «въздаѧ», інші: «въздаꙗ»; С: «словесъ пѧть», інші: «словесьь петь»; П: «все братиѧ», інші: «прочии». Реконструкція: «Se bo svjatyj Pavel uča reče: «Molitvu svoju Bogu vozdaja prěžde jako chošču sloves pjat' izrešči s razumom, da i pročii bratija razumějut', neže t'mu sloves nerazumen». Отсе речення не зовсім ясне. Наведені в нім слова апостола Павла з першого посланія до коринфян (XIV, 19) у Кристинопольськім Апостолі з XII в. виглядають ось як: «Хвалю Бг̑а моєго ѡ всѣхъ васъ, паче же ꙗзыкы глг̑ю; нъ въ цркви хощю пѧть словесъ оумомъ глг̑ати, да и ины наоучю, неже тьму словесъ юзыкомъ». Передаючи ті слова з французького критичного перекладу Едуарда Рейсса на нашу мову, побачимо ось що: «Дякую богу, говорю язиком більше, ніж ви всі, але на зборі волю промовчати п'ять слів своїм розумом, аби навчити також інших, ніж 10000 слів язиком». А що значило у Павла говорити язиком, про те читаємо ось що в рядках 2—18 того самого розділу: «Бо той, хто говорить язиком, не говорить до людей, лише до бога, бо (з людей — вставка І. Франка.— *Ред.*) ніхто не розуміє його; в своїм захваті він говорить таємні речі. Натомість той, хто говорить як пророк, звертається до людей; навчає, впоминає, потішає їх. Той, що говорить язиком, наставляє сам себе, а хто говорить як пророк, наставляє громаду. Бажаю, аби ви всі говорили язиком, але волю, аби ви пророкували, бо пророк більший від того, хто говорить язиком, щонайменше в тім разі, коли сам не толкує своїх слів, аби громада мала з них душевну потіху. І справді, брати мої, якби я прийшов до вас, говорячи язиком, яку користь мали би ви з мене, коли б я не говорив до вас чи то на основі об'яви, чи на основі моєї науки як пророк або як учитель? Адже й музичні інструменти, бездушні, такі як флет або гітара, коли не видають виразно уложених звуків, то як же пізнати арію, відіграну на однім або другім? І коли барабан гудітиме безладно, то хто ж зрозуміє бойовий сигнал? Так само й ви, коли своїми устами не будете виголошувати виразних слів, то хто ж знатиме, що говорите? Будете говорити на вітер. Маємо, скажу так, багато різних го-

ворів на світі, і кождий має своє значення. Та коли я не знатиму значення якогось говору, буду чужинцем для тих, що говорять ним, і вони будуть чужинцями для мене. Тому той із вас, хто говорить язиком, повинен молитися, аби мав також дар толкування. Бо коли я молюся язиком, то молюся в захваті, а тоді мій розум не творить зовсім нічого»[1].

10. С: «сказаѫшти», інші: «сказающии»; С і Г: «правинам'», П і Сб: «прави намь». Реконструкція: «Kyj bo čelověk ne razumějet, kyj ne priložit' pritča mudryja, skazajuščija besědy pravy nam?»

11. С: «тлѣа», Г і Сб: «т'лѣа», П: «тлѣ»; С; «плътѣхъ», Г і Сб: «плътехь»; С: «тлѣѭшти», Г і Сб: «тлѣющии», П: «т'леще»; С: «гньѭшти», Г і Сб: «г'ноѥщии», П: «гноѥщи»; Г і Сб: «в'сакаа дша», П: «дша всака»; Г і Сб: «ѿпадѥть», С: «отъпадеть»; Г і Сб: «слышить», П: «слышеть». Реконструкція: «Jako že bo tlja v plotěch nastoit' vse tlaščі i pače gnoja gnojaščі, jegda svojego brašna ne imat', tako vsjakaa duša otpadajet' žizni božija ne imuščі života, jegda slovese božija ne slyšit'».

12. С, Г і Сб: «пакы прит'чю», П: «притчоу пакы»; С, Г і Сб: «не вѣсть правы», П: «нѣсть правыи»; Г і Сб: «сѣмени падающоу», П: «сѣмене падающа»; С: «срьдъцихъ», Г і Сб: «срдцихъ»; С: «дъжда божиими боукъвами», Г і Сб: «дьжда бжи боуквь»; остатніх чотирьох слів сього зачала в П нема. Реконструкція: «Jnu že paky pritču mudru zělo da glagoljem. Čelověkі ljubjaščiiesja, chotjat' rasti božiim rastom. Kto bo vjery sija ne věst' pravy, jako sěmeni padajušču na nivě, tako na serdcach čelověčeskich trebě jest' doždja božiich bukv, da vozdrastet' plod božij».

Форма «трѣбоующиихь» у тім реченні, на мою думку, через помилку переписувача була приноровлена до попередніх слів «на срдциихь члвскыхь» зам[ість] первісного «требѣ ѥсть», якою домагається значення речення. В першім реченні сього зачала в формі «хотеще» треба бачити помилку переписувача, який, не розуміючи думки, висловленої в тім реченні, уподобив первісне «хотѧть»

[1] Edouard Reuss. Les épitres Pauliniennes, tome premier (La Bible. Paris, 1878), ст. 237—238.

до попереднього «любѧще сѧ» і написав також «хотѧще», чим затемнив значення цілого речення.

13. Отсе зачало сильно попсоване, правдоподібно через пропуски або переставки слів при переписуванні трудного вже й без того тексту. В тексті П читаємо: «Кто можеть притче всеѡбличающе безы книгь ꙗзыкы не вь гласѣ смыслнѣ гл҃юща. Ни аще ꙗзыкы вса оумѣють, можеть сказати немощь сихь». У Г, С і Сб читаємо: «Паче к'то можеть прит'че в'се ѡбличающее безь книгьь ꙗзыкы не вь гл҃сѣ с'мыслнѣ гл҃юща оубо. ни аще ꙗзыкї в'са оумѣѥть, может оказати немощь сихь». При реконструкції сього тексту я позволяю собі в першім реченні вставити лиш одно дієслово «разоумѣти», якого домагається зміст сього речення, і переставити деякі слова, по чім виходить ось який текст: «Паче kto možet' bez khig razuměti pritča vsja obličajuščaja jazyky ne v glasě smyslně glagoljušča? Ubo ni ašče jazyki vsja umějet', možet' skazati nemošč ich».

14. С: «кажѧ», інші: «каже»; П: «назы», інші: «нази»; П: «съпротив'никомь дш҃ь нашихь», Г і Сб: «сь против'никомь дш҃амь нашимь». Реконструкція: «Obače svoju pritčju da pristavlju, mnog mu v malě rěči kaža. Nazi bo vsi bez knig jazyci, brati sja ne mogušče bez oružija s protivnikom duš našich. gotovi v plěn muky věčnyja».

15. П: «Юже», інші: «Иже»; П: «любите», Г і Сб: «любеть», С: «любѧть»; П: «г҃сне», Г і Сб: «г҃снѥ», С: «господьнѧ»; П: «троуще ... вельми», Г і Сб: «съкроушающе», С: «съкроушажште». Реконструкція: «Jže bo jazyci ne ljubite vraga, brati že sja s nim mysljašče zělo, otverzěte prilěžno umu dveri, oružije prijemše tverdo nynja, ježe kujut' knigu gospodně, glavu sokrušajušče (вар[іант]: «trušče») neprijazni velmi».

16. С: «сиѧ», інші: «сиѥ»; П: «иже бо», інші: «иже»; П: «крѣпить», інші: «оукрѣпить»; П: «просеще кь Бо҃у доброу», інші: «приносеще доброу къ Бо҃у». В тім реченні дещо неясне наслідком пропущення в пізніших відписах кількох слів, які далі подано в гранчастих скобках. Реконструкція: «Bukvy bo sija iže primet', ⟨primet'. — *І. Ф.*⟩ mudrost', ⟨juže. — *І. Ф.*⟩ Christos glagolet' і ⟨jaže. — *І. Ф.*⟩ duša vaša ukrepit' apostoly že s proroky, vsja

vo sich slovesa glagoljuščija podobna budut' vraga ubiti, pobědu prinosjašče dobru k Bogu».

17. П: «бѣжеще», Г і Сб: «бѣжещи», С: «бѣжѧшти»; П: «тлегноєвниє», Г і Сб: «т'лє г'ноєв'ныє», С: «тлѧ гноєвьныѧ»; П: «стоюще», Г і Сб: «стоєще», С: «стоѧште». В отсьому реченні також не все ясне, наслідком непорозуміння пізніших переписувачів. Речення затемнено через надмір причасників, що правдоподібно заступили місце інших форм. І так зараз на початку форма «бѣжеще» стоїть правдоподібно зам[ість] імператива «бѣжите» або «бѣгайте», а «ѣавльше се» в дальшім реченні стоїть замість форми будучого часу «ѣавите сѧ». Прийнявши такі поправки, будемо мати ось яку реконструкцію: «Ploti běgajte tlja gnojevnyja, ploti jejaže život jako vosně, ne padajušče, krěpko že stojašče, ko Bogu javite sja jako chrabry(i) stanete odesnuju božija prěstola, jegda ogněm sudit' jazykom, radujušče sja so angely vo věky prisno, Boga slavjašče milostivago».

18. Всі тексти мають перше слово «вьнєгда», на мою думку, через помилку, зам[ість] «всегда». Так само дієпричасник «поюще» заступив тут правдоподібно первісний imperat[iv] «пойте».

П: «виноу», інші: «в'сегда». Прийнявши ті поправки, виходить текст ось який: «Vsegda knižnymi pěśńmi Bogu pojte čelověky milujušče̊mu, jako tomu podobajet' vsjaka slava, čest' že i chala božija vsegda (вар[іант]: «vinu») so otcem i so svjatym duchom vo věky věkom ot vseja tvari, amiń».

Про авторство сеї передмови до перекладу Євангелія, на мою думку, не повинно бути навіть суперечки. Скупа на слова, а багата на образи, високопоетична мова, що деякими особливостями, такими як «слово букъвъноє», або «дша безъ боукъвь», свідчить про дуже давнє походження, простота стилю, злучена з глибиною релігійного почуття та щирістю чоловіка, свідомого своєї великої та важної місії, все те вказує на мужа, яким не міг бути ніхто інший, як тільки Костянтин, перший перекладач Євангелія на церковнослов'янську мову.

Та маємо одно досить важне безпосереднє свідоцтво, що вже дуже давня, власне, південноруська традиція признавала сей твір Костянтинові Солунському. В наведенім

вище уривку «Прогласія» південноруської редакції, який опублікував проф. Соболевський, маємо додаток у тексті, якого нема в сербських редакціях, а власне слова: «Все сіе сбысть ся въ седмый вѣкъ съ». Проф. Соболевський завважує в своїй петербурзькій публікації («Материалы», ст. 18, нота 2), що ті слова для нього неясні, хоч проте він помістив їх у свою віршовану реконструкцію. Трудно допустити, аби ті слова були відгуком староруської традиції, аналогічним до загадкових слів у «Словѣ о полку Игоревѣ»: «На седьмомъ вѣцѣ Троіани». Безпосереднім джерелом того речення в староруській редакції «Прогласія» можна натомість уважати слова дуже давньої, може ще в Паннонії або в Болгарії не пізніше як у першій половині X в. написаної «Похвалы св. Кириллу и Мефодію», в якій читаємо, що ті мужі були зіслані від бога як наступники пророків, апостолів, мучеників, святих мужів і вчителів, «ѥже сѧ и събысть въ 7 вѣкъ нашь»[1]. Слово «вѣкъ» значить століття, а може, й тисячоліття від сотворення світу відповідно до візантійського та церковнослов'янського літочислення. Невважаючи на загальну стилізацію, те речення можна вважати доказом, що вже тоді вважав дехто на Русі Костянтина Солунського автором «Прогласія».

СТАРОРУСЬКА ЛЕГЕНДА ПРО КОСТЯНТИНА Й МЕФОДІЯ

На сю легенду, скільки мені відомо, досі не звернули уваги дослідники життя та діянь слов'янських учителів, хоча вона заслугує на увагу вже хоч би тим, що дійшла до нас у найстарішім київськім літописі, списанім коло половини XI в., а також тим, що, невважаючи на свою залежність від мораво-паннонського джерела, подає деякі подробиці відмінно від нього і, може, навіть ближче до історичної правди. Ся легенда поміщена в нашім найстаршім літописі під р. 898[2] як продовження літописного

[1] Fontes rerum Bohemicarum, t. I. Vitae sanctorum. Prameny dějin českých, vydavane z nadani Palackého. Dil I. Životy svatych. V Praze, 1872, ст. 59.

[2] Полное собрание русских летописей. Том второй. Ипатьевская летопись. Издание второе. С.-Петербург, 1908, стовпці 17—20; фотолітографічне видання: «Повѣсть временныхъ лѣтъ»

оповідання про перехід угрів біля Києва. Вона починається досить недоладною запискою про розселення слов'ян у тім часі: «И начаша воєвати Оугре[1] на Грѣкы[2], и пополониша[3] землю Фрачьскую и Македоньску[4] доже и до Селуня, и[5] начаша воевати на Мораву[6] и на Чехы[7]. бѣ бо[5] єдинъ языкъ[8] словѣнѣскъ[9]. Словѣнѣ[10] же сѣдяху по Дунаю[11], ихъ же приіаша Оугре[1], и Морава[12], и[5] Чеси и Лѧховѣ[13], и Поляне, іаже нынѣ[14] зовемая[15] Русь. Симъ пѣрвѣе[16] положены[17] книгы[18] Моравьскыя[19], іаже и[5] прозва[20] сѧ грамота словеньскаа[21], іаже, грамота єс в Руси и Болгарехъ[22] дунаискых». Не вдаючися наразі в розбір історичної вартості сеї записки та шукання за її джерелом, подаю дальше оповідання на основі фотолітографічного тексту т[ак] зв[аного] Іпатського літопису в тій віршованій формі, в якій воно тут зложене, зазначуючи в нотках відміни Лаврентієвої редакції[1].

Словѣномъ живущимъ[1] крщеным[2]
И кнѧземъ ихъ Ростиславъ и Стополкъ[3] и Коцелъ,
Послаша къ цсрю Михаилу глще:
«Земля наша крѣщена,
И нѣс в[4] нас оучитель[5],
Иже бы нас[6] оучилъ[7] и казалъ[8]
И протолковалъ стыа книгы.
Не разумѣемъ бо[9] ни грѣчьскому[10]
языку, ни латиньскому[11],
ѡны бо ны[12] инако[13] оучать,
А друзии[14] инако[15],
Тѣмь же не разумѣем
Книжнаго разума[16], ни силы[17] ихъ.
А[18] послете[19] ны оучителя[20],
Иже могуть ны[21] сказати
Книжныа словеса и разумъ ихъ».

по Ипатскому списку. Спб., 1871, ст. 18—20. 1. Оугри, 2. Греки. 3. поплѣниша. 4. Фрачьску и Македоньску. 5. vac. 6. Мараоу. 7. Чехи. 8. языкъ. 9. Словѣнескъ. 10. Словѣни. 11. Дунаєви. 12. Морава. 13. Лѧхове. 14. нынѣ. 15. зовомаа. 16. первоє. 17. преложены. 18. книги. 19. Маравѣ. 20. іаже презва. 21. Словѣньскаа. 22. болгарѣх.

[1] Фотолітографічне видання: «Повѣсть временныхъ лѣтъ» по Лаврентиевскому списку. Спб., 1872, ст. 16—18. 1. жиоущимъ. 2. крщнмъ. 3. Стплъ. 4. оу. 5. оучителѧ. 6. бы ны. 7. наказалъ. 8. пооучалъ нас. 9. vac. 10. гречьску. 11. латыньску. 12. ны. 13. ѡнако. 14. ѡни бо ны. 15. ѡнако. 16. ѡбраза. 17. силы. 18. И. 19. послѣте. 20. оучителѧ. 21. ны могуть.

Се слышавъ[22] Михаилъ цр̃ь
Съзъва философы вса
И сказа имъ рѣчи вса словеньскыхъ[23] кнѧзь
И рькоша[24] философы[25]:
«Єсть мужь в Селуни, именемъ Левъ,
И[26] суть оу него сн̃ове
Разумиви ѩзыку[27] словеньску[28],
И[29] хытра два[30] сна̃ оу него и[31] философа».

Се слышавъ цр̃ь посла по на
В Селунь къ Лвови[32] гл̃а:
«Пошли[33] к намъ[34] сна̃ своа
Мефедьа[35] и Костантина!»

Се слышавъ[36] Левъ въ скорѣ посла ѧ.
И придоста къ[37] цр̃ви,
И рече има цр̃ь[38]:
«Се прислала са ко мнѣ словеска[39] земла
Просѧще[40] оучителя себѣ[41],
Иже бы моглъ имъ истолковати[42] стыа̃ книгы[43],
Сего бо желают[44]».

И[45] оумолена быста[46] цр̃емъ,
И послаша[47] ѧ въ словѣньскую землю
Къ Ростиславу[48] и Стр̃ополку[49] и Коцьлови[50].
Сима же пришедъшима[51]
Начаста съставлѧти[52] писмена
Азъбуковна словеньскыи[53],
И преложиста апс̃лъ и єоуаг̃лие[54]
И[55] ради быша Словѣнѣ[56],
ѩко слышаша[57] величьа[58] бо̃а[59] своимъ[60] ѩзыком[61].
По сему же преложиста[62] пс̃лтрь
И ѡктаикъ и прочаа книгы.

Нѣции же нач̃ша хулити словеньскыа книгы[63]
Гл̃ще, ѩко не достоить никоторому[64] ѩзыку

---

22. слыша. 23. словѣньскихъ. 24. рѣша. 25. философи. 26. vac. 27. ѩзыку. 28. словѣньску. 29. vac. 30. хитра 2. 31. vac. 32. Ко ѡлгови. 33. посли. 34. дод[ано]: «въ скорѣ». 35. Мефодиа. 36. слышивъ. 37. ко. 38. vac. 39. словѣньска. 40. просащи. 41. оучителя собѣ. 42. протолковати. 43. гниги. 44. желаоть. 45. vac. 46. быста. 47. послаща. 48. Ростослазу. 49. Стплку. 50. Къцьлови. 51. пришедъшема. 52. съставливати. 53. словѣньски. 54. єуглие. 55. vac. 56. быша словѣни. 57. слышиша. 58. величьа. 59. бжьа. 60. своимь. 61. ѩзыкомь. 62. приложиста. 63. Сього рядка нема в Л. 64. дод[ано]«же».

Имѣти буковъ[65] своихъ
Разъвѣ Єврѣи и Грѣкъ и[66] Латины[67],
По Пилатову[68] писанию[69],

Єже на крстѣ гснм написа[70].
Се же оуслышавъ[71] папежь римскыи
Похули тѣхъ, иже ропьщют
На кни(жни)кы[72] словѣньскыꙗ,
Рькѧ[73]. «Да сѧ исполнит книжноє слово,

ꙗко въсхвалѧ ть Ба вьси[74] ꙗзыци»,

Другоє же: «Вси възглють

ꙗзыкы[75] различными[76] величьꙗ биꙗ[77]»,

ꙗко ж[78] дасть им стыи дхъ ѡвѣщевати.
Да аще кто[79] хулить словеньскую[80] грамоту,

Да бу(ду)ть ѡлучени[81] ѡ црквe,
Дондеже исправѧт сѧ[82],
Ти бо суть волци, а не ѡвцѣ[83],
ꙗже достоить ѡ плодъ [84] познати[85] ꙗ
И[86] хранити сѧ ихъ».
Вы же, чада божиꙗ[87],
Послушаите оучениꙗ[88],

И не ѡтринете наказаннꙗ црковнаго[89],
ꙗко же вы наказалъ Мефодии[90] оучитель вашь!»

Костѧньтинъ же възвратисѧ въспѧть
И иде оучить [91] болгарьска ꙗзыка,
А Мефодии[92] ѡста въ Моравѣ.
По семь же Коцелъ кнѧзь

Постави Мефодиꙗ[93] єпспа въ Пании

На мѣстѣ[94] стго апсла Ан'дроника[95],

Єдиного ѡт 70 оучнка

Стго апла Павла.
Мефодии[97] же посади 2 попа,
Борзописца велми[96],
И преложи всѧ кьнигы[99] исполнь

ѡт грецька[99] ꙗзыка въ словѣнѣскъ[100]

---

65. букъвъ. 66. vac. 67. Латинъ. 68. пилатооу. 69. писанью. 70. гни напис. 71. слышавъ. 72. книги. 73. река. 74. вси. 75. ꙗзыки. 76. vac. 77. бжьꙗ. 78. ꙗкоже. 79. хто. 80. словѣньскую. 81. будеть ѡтлученъ. 82. сѧ исправѧть. 83. ѡвца. 84. плода. 85. знати. 86. vac. 87. бжьꙗ. 88. оученьꙗ. 89. ѡтрините наказаньꙗ црквнго. 90. Мефодий. 91. оучитъ. 92. Мефодий. 93. Мефедьꙗ. 94. столѣ. 95. ѡнъдроника апсла. 96. Мефодии. 97. Скорописца зѣло. 98. книги. 99. гречьска. 100. словѣнескъ.

Шестью[101] мц̃ь, наченъ ѿ марта мц̃а
До двуе и десѧту и 6[102] днии[103] ѻктѧбря мц̃а.
ѻ кончавъ же достоиную[104] хвалу
И славу Бу̃ въздасть
Дающему таку блг̃дть
Єпс̃пу Мефедью[105], настолнику Андроникову[106].

Тѣмьже[107] словѣньску ꙗзыку[108]
Єсть оучитель Андроникъ[109] апс̃лъ.
Моравы бо доходилъ[110]
И апс̃лъ Павелъ и[111] оучилъ ту;
Ту бо є̃с Илурикъ[112], его же доходилъ апс̃лъ Павелъ,
Ту бо бѧша Словѣни пѣрвѣе.
Тѣмь же словѣньску ꙗзыку
Оучитель єсть Павелъ,
т
ѻ него же ꙗзыка и мы есме Русь.
Тѣм же и намъ Руси
Оучитель есть Павелъ апс̃лъ,
Понеже оучилъ есть ꙗзыкъ словѣнескъ
И поставилъ єсть епс̃па
И намѣстника по себѣ
Андроника словѣньску ꙗзыку.

А словѣнескъ ꙗзыкъ и рускыи ѻдинъ.
т
ѻ Варѧгъ бо прозваша сѧ Русью,
А пѣрвѣе бѣша Словѣне;
Аще и Полѧне зваху сѧ,
Но словѣньскаꙗ рѣчь бѣ.
Пола(на)ми же прозваша сѧ,
Занеже в полѣ сѣдѧху,
ꙗзыкъ (же) словѣньскыи бѣ имъ единъ.

Найважніша різниця сеї староруської легенди від паннонської лежить у тім, що вона нічого не знає про побут Костянтина в молодих літах у Константинополі, про його місії до сарацин та хозар ані про воєнну службу Мефодія.

---

101. 6. ю. 102. двудесѧту и 6. ю. 103. днь̃. 104. достоино. 105. Мефодью. 106. настольнику Анъдронику. 107. тѣмже. 108. ꙗзыку. 109. Оучитель есть анъдронигъ. 110. в Моравы бо ходілъ. 111. vac. 112. Илюрикъ. Далі в Л. бракує кількох карток рукопису. На початку ст. 19 фотолітографічного видання дописано пізнішою рукою: «Здѣ много листовъ нѣтъ». Порівнявши сей текст із виданням Іпатієвої копії, бачимо, що в Лаврентієвім рукописі бракує щонайменше 5 карток, від р. 6407 до р. 6430. Пропущено головно часи Олега та його договори з греками.

Обох братів посилає візантійський цар до Моравії та Паннонії на просьбу всіх трьох тамошніх князів, де вони винаходять слов'янське письмо і перекладають дещо з книг Нового завіту, а потім Псалтир, Октоїх та інші богослужебні книги. Про кінець Костянтина не знає наш літописець нічого, але подає знов самостійну звістку, що він, вернувши з Паннонії, пішов учити болгар. Про побут Костянтина й Мефодія в Римі наш літописець не знає також нічого, але проте зазначує досить загальними словами, що папа римський похвалив та потвердив слов'янську грамоту і загрозив відлученням від церкви усім тим, що не признають її рівноправності з грецькою та латинською, розуміється, в богослужінні. З натиском підносить наш літописець при кінці свого оповідання той факт, що Мефодій був єпископом Паннонії і сидів на столиці св. Андроніка, ученика Павлового, та що християнство в Іллірику, який наш літописець уважає первісним гніздом слов'янства, було насаджене самим апостолом Павлом, і що таким способом апостол Павло являєть[ся] першим учителем слов'ян, у тім числі також Русі. Викладом про одностайність та спільне походження слов'янських племен кінчиться наше літописне оповідання.

Не зайвим буде тут подати те, що подає наша церковна традиція про апостольство Павла та його ученика Андроніка. В реєстрі апостолів, якого авторство приписують раз Іполитові, а тоді Дорофеєві, єп[ископові] тирському, читаємо про ап[остола] Павла, що він рік по вознесенії Ісусовім увійшов на апостольство і, почавши від Єрусалима, дійшов аж до Іллірика, Італії та Іспанії, проповідав Євангеліє 33 роки, а при Нероні в Римі потерпів мученицьку смерть і був там похований («Пам'ятки ук[раїнсько]-р[уської] мови і літ[ератури]», т. III, ст. 2—3). Про Павлового ученика Андроніка, про якого згадує Павло в дописці до свого посланія до римлян (гл. XVI, 6), де називає його своїм свояком і співв'язнем і додає, що він був християнином іще перед ним, читаємо в проложнім житії: «Сей Хв҃ъ мч҃нкъ и ап҃слъ всю вселенну҃ю ꙗко нѣкый крилатъ ѡбтекъ прелесть ѿ ѡснованіа истръже Х҃а исповѣдаа, и послѣдну҃ю имѣа предивну҃ю Иоунию, миру҃ оуже съмирающи и Х҃у҃ єдиному҃ живущи. Тѣм многїа къ б҃огоразумию приведши, идолскыѧ же домы развратиша и цр҃кви б҃жствен-

ныа повсюдꙋ съзидаша и дхы нечистыа ѡ чловекъ прогнаша и стрсти недꙋжныа врачевающе ѡбщим длъгом ꙗко члци єстествомъ сꙋще преставиша сѧ. Сих великїй Павелъ въ римстѣй єпистолїи въспоминаєть: «Цѣлꙋйте Андроника і Оунїю». Реєстр епископа Дорофея подає, що Андронік був єпископом у Паннонії, але старші джерела знають тільки, що він жив у Ефесі («Пам'ятки», III, ст. 218).

Отсе літописне оповідання, зложене віршами, являється суцільною та літературно заокругленою історичною сагою, яку треба признати частиною первісної київської літописної повісті, зложеної віршами. В обох редакціях нашого найстаршого літопису ся сага попереджена прозовою дописком, яку можна вважати додатком пізнішого редактора, що укладав давніші поетичні оповідання в хронологічну канву і уважав потрібним сяк або так пришивати їх до неї.

Найважніший у нашій літописній записці натяк на напад угрів на Македонію та Солунь. Про сю подію, про яку стрічали ми згадку вже вище в солунській легенді, знаходимо досить просторе оповідання в Георгія Амартола, яке вважаю потрібним подати тут у перекладі на нашу мову. Почну з трохи дальшого часу, аби дати поняття про спосіб писання того візантійського літописця.

«За панування Михайла I Рангабе* (811—813) вийшов Крум, воєвода Болгарії, проти християн. Михайла побито, а Лев Вірменин* ув'язнив його і зробив[ся] царем (813—820). Проти нього вийшов Крум і окружив місто. Зранений від Льва Вірменина, він вернув до Болгарії і вислав до церкви св. Маманта, аби взяти відтам спіжевий зодіак, що був у тій церкві. Напавши на Адріанополь, він зайняв те місто і вивів відтам 10000 мужів, окрім жінок, та поселив їх усіх за Дунаєм. (Крум умер 815 р.).

За панування цісаря Теофіла* (829—842) був у Македонії воєвода на ім'я Кордиль, що мав сина на ім'я Барду, сина дуже здібного; сього полишивши на воєводстві в Македонії та в околиці по сей бік Дунаю, сам удався до Теофіла і, знайшовши в нього ласку та пізнавши, чого хоче, вислав кораблі, аби забрати (тих полоняників) і привезти до столиці. А в Болгарії панував тоді Бальдімер, потомок Крума, а отець Симеона*, що був пізніше болгарським царем»[1].

[1] Хронограф Георгия Амартола, изд[анный] Э. Г. фон Муральтом. С.-Петербург, 1859, ст. 724—725.

Тут у візантійського літописця очевидна помилка, бо Бальдімер (Володимир) був сином царя Бориса I, в хрещенні названого Михаїлом, і панував по його уступленні з престолу в рр. 888—893, а його наступник Симеон був не його сином, тільки братом. Події, які описує далі Георгій, відбувалися, очевидно, не за панування Бальдімера, але в початках панування Бориса I, і то в часі, як се можемо бачити з солунської легенди, коли він іще не був самовладним царем Болгарії, яким був у рр. 852—888, а одним із многих удільних князів болгарських.

«Прирадив раду,— оповідає далі Амартол,— весь народ із жінками та дітьми вийти до грецького царства. Михайло Болгарин вирушив до області Солуня і почав переходити її зі своїм добром. Довідавшися про се, начальник області виступив проти них до війни. Для тої війни македонці зробили своїми провідниками Цанцеса та Кардиля і, вдаривши на болгар, многих побили, а деяких забрали в неволю. Не можучи пройти далі, болгари покликали угрів, обіцяючи віддати їм усе добро македонців. Прибули також царські кораблі, аби взяти їх до столиці. Як стій зібрали гунни безмірну силу, а греки, бачачи їх, зі слізьми почали молитися: «Боже святого Адріана, поможи нам!» Але турки (ті ж мадяри) мовили їм: «Віддайте нам усе своє добро, а самі йдіть, куди хочете». Вони не згодилися на се, але, виступивши до бою, боролися три дні, а четвертого почали всідати на свої кораблі. Бачачи се, турки налягали на них від п'ятої години аж до вечора. Відбито поганців, і переслідували їх македонці. Коли ж настав вечір і вони хотіли спочити, гунни знов ударили на них. Тоді виступив молодий македонець на ім'я Лев, із роду Гомостів, що пізніше був начальником дружини, та інші визначні македонці, і відбили та прогнали їх. Потім, вернувши, посідали на кораблі, відплили до царя, а одержавши від нього почесті, вернули назад до свого краю, Македонії» (Op. cit., ст. 725—726).

Не все ясне в тім оповіданні, але важне поперед усього те, що маємо в нім невідомий досі в науці епізод із життя македонця Льва, солунського войовника, в якім правдоподібно треба бачити вітця Костянтина й Мефодія. Щодо часу сього нападу болгар та угрів на Солунську область, ні в якім разі не можна допустити вищезгаданої комбінації А. А. Куніка про 855 р., а треба покласти його значно вчасніше перед р. 852.

Вертаючи до нашого літописного оповідання, не зайвим буде зазначити тут різниці між обома його редакціями. І тут, як і в інших уступах, бачимо в Іпатській (властиво Печерській) редакції старший, повніший і поправніший текст, ближчий до народної української мови, коли натомість у Лаврентієвім тексті більше помилок, непорозумінь, а навіть один пропуск цілого рядка, спричинений недоглядом писаря, що перескочив із подібного слова на подібне, пропустивши один рядок тексту. Та з другого боку, треба завважити, що й Лаврентієва редакція заховала декуди ліпші та поправніші форми слів, що могли належати до первісної редакції. Виходить із сього, що в обох редакціях маємо відписи двох різних оригіналів, тільки з тою різницею, що в Печерській редакції той оригінал заховано старанніше та повніше, а в Лаврентієвій переписувано оригінал досить недбало та підгонювано декуди язикові форми на церковнослов'янський лад. Найважнішим доказом сеї тенденції треба вважати систематичну заміну букви Ы буквою Ъі, хоч ся заміна, як кожда штучна інновація, не скрізь видержана консеквентно.

Писано 14—20 цвітня 1913

БОЛГАРСЬКА ЛЕГЕНДА ПРО СВ. КОСТЯНТИНА

Т[ак] зв[ане] паннонське житіє Костянтина складається, як відомо, хоч досі не признано загально в науці, з двох частей, які науково треба студіювати кожду окремо. Одна часть, се властиве оповідання, а друга, се три спори («прѣнія») з сарацинами, жидами та римо-католиками, т[ак] зв[аними] триязичниками*. Наукової аналізи, особливо сеї другої часті, необхідно потрібною для сього діла історичною порівняльною методою, досі, скільки мені відомо, не зроблено, хоч матеріал для сього досить багатий і досить легко доступний.

Новиною на тім полі, щонайменше для західноєвропейської науки, являється коротка редакція житія Костянтина, в якій зовсім нема спорів, а оповідання, хоч у переважній часті подробиць досить близько підходить до паннонської легенди, все-таки має деякі нові подробиці, головно про молоді літа Костянтина та про його діяльність на болгарськім грунті перед місією до Моравії. Текст сеї легенди

відомий у Росії ще від р. 1857 і називається там (у Більбасова*, Воронова та Соболевського) «Успенієм» від першого слова копії Гільфердінга, хоча три копії, а власне Григоровича* та дві львівські, мають заголовок «Житіе и жизнь». Оттим-то я вважаю відповіднішим називати сю легенду болгарською, тому що найважніша новість, яку має ся легенда супроти паннонського житія, се відомість про апостольську діяльність Костянтина в Брегальниці, місцевості, значно віддаленій від Солуня. Думаю, що відповідніше буде назвати сю легенду болгарською, а те грецьке житіе Климента-єпископа, яке досі прийнято називати болгарською легендою, назвати відповідніше грецькою, бо се одинока пам'ятка того циклу творів, що торкаються Костянтина й Мефодія та їх учеників, написана грецькою мовою.

Коротке оповідання про життя Костянтина знайшов я в рукописі XVI в. Львівської університетської бібліотеки (сигн[атура] I, B, 1), в якім міститься 29 похвальних слів різних грецьких отців церкви на неділі великого посту та страсного тижня, а над то 12 житій. Невважаючи на своє південноруське походження, сей рукопис виявляє надзвичайне багатство болгаризмів з надуживанням у правописі букв ѧ і ѭ. Варто зазначити, що між житіями міститься тут дуже просторе житіе Йоана Златоустого, написане Георгієм, архієпископом александрійським (к. 492—779), але з великою прогалиною всередині, а також замітна пам'ятка староболгарського письменства, Похвала Костянтину й Єлені, написана Євфимієм, патріархом тирновським, що в мові та правописі виявляє текст, далеко давніший від того, який по іншим рукописам опублікував проф. Калужняцький* у збірці творів того патріарха.

Другий текст того самого оповідання міститься в рукописі з XVI в. збірки о. А. Петрушевича у Львові (Библ[іотека] Нар[одного] дому, рукоп[ис] Петрушевича, ч. 2), дуже близький до попереднього тексту, тільки з деякими сербізмами обік болгаризмів. Дещо з того житія опублікував д-р Іларіон Свенціцький у своїм «Описі рукописів Народного дому з колекції Ант[она] Петрушевича», частина перша («Українсько-руський архів», т. I). У Львові, 1906, ст. 108—109.

Ся невеличка пам'ятка староболгарського письменства була уперве опублікована ще в р. 1857 у тих самих «Извес-

тиях» Петербурзької Академії наук, де було опубліковане «Прогласіє», і знайдена тим самим О. Ф. Гільфердінгом, який додав до неї короткий звіт про свої нові наукові знахідки та зносини на сербській території. Читаємо там між іншим: «Шановному митрополитові Призрена* та Скутари* Мелетію завдячую, крім многих інших рукописів, одержання одного, в якім, між іншими поученнями та житіями, міститься також під д[нем] 14 лютого коротке житіє св. Кирила Філософа і похвала архангелам Михаїлові та Гавриїлові, написана Климентом-єпископом. Рукопис формату folio, писаний на папері, без початку й кінця, письмом із кінця XV або з початку XVI в., сербським правописом, у якім, одначе, там і сям трапляються ъ і ѫ, [що] свідчить про те, що переписник мав перед собою болгарський оригінал».

Відміни сього тексту від обох львівських, зведені у мене дальше, показують обік численних сербізмів також немало відступів та непорозумінь у тексті, які можна поправити при помочі львівських текстів.

А. Рукопис університетської бібл[іотеки] у Львові, 1, В, 1, к. 236—239

Фев. 14. Житіє и жизнь
прпдбнаго отца нашего Кирїла Філософа.
Блгослови, отче.

Сего прпдбнаго отца нашего Кирїла отчьство имѣніе[1] тръславный и великый град Солоунь, въ нем же и роди сѧ, родом сый Блъгаринъ. от блговѣрныих[2] и блгочьстивых[3] родителей роди сѧ, имѧ же отцоу єго Львъ[4], и мтри єго[a] Маріа, богати и пръви въ градѣ том[b] и блгочьстиви и страх бжій имѫще[c] въ себѣ, огрѣбаѫще[5] сѧ от въсѣкого злаго нахожденїа. и родиста сна, ємоу же имѧ от стго крщеніа Константінъ[d]. и въдашѧ и єго[6] доилници[e], да и въспитаєть. он же не хотѣаше сѧ[3] доити от тоуждего съсца, тъкмо от своєѫ мтре.

Мти же єго вьспитавши и наказавши въ блгочьстїи и въ блговѣрїѵ[7], и дошьдшоу до възраста сѫщу[8] въдашѧ и на оученїе книгам. тъй же младенецъ видѣ въ сънѣ нѣ-

котораго мѫжа стоѫща и показаѫща[9] ємоу дв҃цѧ, и гл҃а къ немоу: «Кѡнстандіне, ѫже хощеши, избери себѣ».

Он же видѣвь єдинѫ дв҃цѧ краснѫ, с каменіем и бисром оукрашенѫ, єи же имѧ Сѡфїа, и пѫть ѫ[10] себѣ.

Тъй же Кѡнстандінъ[11] из млада чистотоѫ ꙗко аг҃глъ оукланѣѧ сѧ и бѣгаѧ житеискых сластеи и прѣбываѧ[12] пр҃сно въ ѱалмѣх и пѣних[13] и послоушаніи дх҃овных, въсегда[d] єдинь пѫт гонѧ.

Слышав же логѡѳеть ц҃ревь ѡ добрѡдѣтѣлси[11] єго посла дань. тъи же пришед въ Кѡнстантіньград, и тъи оучив сѧ съ сестричищем[h] Михаила ц҃рѣ. и въ третій мсць навыкь граматикіѫ и геѡметріѫ и ѡ мирѹ оу Льва и Фотѣ[а], и въсе философскоє оученіє навыкь, и риторикїѫ и ариѳмитики[15] и астронѡмїи же и моусикїи[1].

Бѣше же тогда Іѡанъ патрїархъ ц҃роградскыи єресь въздвигнѫлъ[16] и хоулѧ на с҃тыѧ иконы, и от с҃тго събѡра от стѡла съвръженъ быст. пришед' же Кѡнстандінъ Философ' къ немоу и посрами же и поправь злочьстивѫѧ єресь єго.

По том же шед въ Брѣгалницѫ и ѡбрѣт ѡт словѣнскаго ѧзыка нѣколико кр҃щенѣх, и єлицѣх же не обрѣт[17] кр҃щенѣх, он' же кр҃стивь их и приведе на православнѫѧ вѣрѫ. и написавь имь книгы слѡвѣнскым ѧзыком, и сих, иже ѡбрати[18] на вѣрѫ хр҃стіанскѫѧ, 54 тысѫща[1].

Быст же въ Срацинѡх съпр҃нїе[3] ѡ[3] с҃тѣй троици. и и послаша Срацин не къ Михаилоу ц҃рю ѡ с҃тѣй троици и ѡ православнѣй вѣрѣ. он' же посла въ скорѣ[j] философа тамо ити. он' же шед обличивь Махметовѫ нечьстивѫѧ єресь, и быша посрамлени от философа, и напоишѫ ѡбааніем[k] съ ꙗдом. он' же бж҃іем блг҃дтіем[19] неврѣж — день быст от обааніа[k] их.

Послани же быша посланници[3] т ѡ Хазарїѫ[e] кнѧза гаггана къ Михаилоу ц҃рю ищѫще[m] чл҃ка, въ єже наоучити ихь[n] православнѫѧ вѣрѫ хр҃стіанскѫѧ, понеже и єще имь не сѫщем хр҃стіанѡм нападаахѫ на них Срацине и Єврее,

[1] [Рукопис]: моусїи.

привести их на своѫ нечьстивѫѧ єресь. цр҃ь же Михаилъ[20] посла Кѡнстантіна Филосѡфа съ братом єго Меѳѡдіємь. ѡни же шедше до Херсѡна наоучиша[1] сѧ жидовской бесѣдѣ и книгам, на ѡсмъ части[2] граматикіѫ прѣложивь. и обрѣт тоу самарѣнина и самарейскыѫ книгы, и на мл҃твѫ възложивь себе, и ѡт Б҃а разоум въсприєм чьсти начѧт книгы тыѧ, и кр҃сти того и сн҃а єго. И слыша тоу, ꙗко и ст҃ый Климентъ и єще въ мори лежить, сътворивь мл҃твѫ и оубѣждь архієп҃спа херсѡнскаго съ клирисѡм въсѣм, и вълѣзь въ кѡрабль. идѫщем же имь на мѣсто, и ѡтишѡвшоу сѧ морю велми, и начѧшѧ копати и пѣти. и абіє быст вонѣ ꙗко каділъ[21] мнѡжайших, и по том ст҃ыѧ єго мѡщи ꙗвишѧ сѧ. их[22] же възем'ше съ великоѫ чьстїѫ и славоѫ вънесѡшѧ их въ град.

И ѿ того града изшед филосѡф' пѫтшествоуѧ, и се ратници вѡє вѫгръсти[о] нападѡшѧ нань. филосѡф' же молитвѫ сътворивь и ѡнѣх оувѣщавь, и съсѣдше поклѡнишѧ сѧ ємоу и ѡтпровѡдишѧ и съ чьстіѫ.

И вълѣзшоу въ кѡрабль[р] и пѫтю сѧ ѧть хазар'ска, и изшед на нѣкоє єзеро Кавраскыих[q] гѡръ. и дошедшоу же до кнѧза хазарскаго гаггана, и тоуй събравшесѧ Срацине и Євреє съ филосѡфом мнѡгѫѧ прѧ сътвѡршиа[і]. Философ' же съ братом своим Меѳѡдієм ѡбличи злочьстивѫѧ их єресь и низложи их. гагган же видѣвь филосѡфа ѡбличивша их' єресь, и възпи велієм[23] гласом: «Се виждѫ филосѡфа б҃жієѫ помощіѫ гръдынѧ жидѡвскѫѧ на землѧ низвръг'ша, а срацин'скѫѧ на онъ[24] поль рѣкы прѣвръже».

Кѡнстандін' же филосѡфь наоучи въсѧ люди и гаггана православнѣи вѣрѣ и кр҃сти єго и 100 великых мѫжеи[е] и инѣх мнѡзѣх. гагган' же принесе ємоу мнѡгыѧ дары, он' же не въсхотѣ приѧти их', нѫ испроси ємоу мнѡжьство дш҃ь плѣненых[s] хрістіань.

ѿшедшоу же ємоу ѿтѫдоу и дошедшоу до безвѡдныих мѣстъ[25], и ѡбрѣтѡшѧ же водѫ слан'нѫ. сътвори же тъи мл҃твѫ, и оуслади сѧ вода, и пивь сам' и сѫщіи съ ним.

[1] [Рукопис]: наоучити.
[2] [Рукопис]: чьсти, чѧсти.

И доспѣв'ше до Херсѡна, и тоу провѣща ѡ архіепспѣ том градѣ, како хощет ѡ житіа сего прѣставити сѧ, ꙗко же и быст.

И по том пришед въ фоулскый ѧзыкь, и тоу ѡбрѣте дѫбъ великь сърастъщѫ съ черѣшѫ[t], ємоу же трѣбь[и]творѣхѫ нарицаѫще Алеѯан'дръ. Филосѡф' же оувѣщавь тыѧ люди правовѣрнѣй вѣрѣ, дѫб' же тои раскопавь и съсѣче. И потом' възврати сѧ въ Цр҃иград, и тоу обрѣть[v] посланникы послани къ цр҃ю[w] ѡ Ратислава кнѧза Великыѫ Мѡравіѫ, прѡсѧще кр҃щенїа и оучителѣ православнѣи вѣрѣ. тогда цр҃емь послань быст въ скорѣ филосѡфъ[1] съ братом єго. и шедшоу[26] до Великыѫ Моравіѫ, и приѧть бывь Ратиславом кнѧзем, и тоу прѣложивь книгы из' гръчьскыих въ слѡвѣн'скыи[2] ѧзыкь. и кр҃стивь их и приведе къ православнѣй вѣрѣ, и наоучив' их слѡвѣнскыим книгам.

И потом' шед' въ Панонїѫ, и тоу приѧть бывь ѡ Кѡцела кнѧза лѣшьскаго. и по том' приѧть тъи 50 оученикь и наоучивь их' православнѣи вѣрѣ и слѡвѣнскыим книгам. и мнѡгы єретикы тоу ѡбрѣть и єресь их' ѡбличи и посрами. филосѡф' же испроси ѡ кнѧза плѣненыих хрстіань 1100 дш҃ь, и свободи их'.

И оувѣдѣв же єп҃спь (римскый) ѡ филосѡфѣ посла зань прїйти въ Римъ. Филосѡф' же носѧ ст҃го Климента тѣло прїйде въ Римъ. слышав же се папа римскый Андріанъ ѡ тѣлесе ст҃го Климента и ѡ прихождени[и] филосѡфа, срѣте єго съ чьстіѫ и съ въсѣм причьтом, съ свѣщами и каділы[27] бл҃гоѫхан'ными и добровѡн'ными. и ѡблобызав же папа тѣло ст҃го Климента, и вънесѡшѧ є въ римскый град. философа же пріѧть папа съ любовіѫ и великоѫ чьстіѫ.

Послѣдствоуѫще же ємγ оученици филосѡфови ѡ Панонїѫ и ѡ Морави по повелѣнїєм же папинѣм ѡс҃щени

[1] [Рукопис]: филосѡфоу.
[2] [Рукопис]: слѡвѣнскыих, слѡвенскыи.

быша ѡ двою єпспоу, Формѡса же и Кѡндрах(а). жидѡве же прихѡждаахѫ къ филосѡфꙋ на прⷭ. И еще же и єпспи нѣцїи еретици съ ними пришедше, и ѡбличааше злочьстивѫⷭ их' єресь, и посрамлѣаше их'.

Мнѡзи же людіе ѡ Римлѣнъ хѡждаахѫ къ немоу, и оучаше их ѡ православнѣй вѣрѣ, ѡни же въ слоухы своⷭ вълагаахѫ єгова оученіа.

И потом' въсприем' мнишьскый ѡбразъ, и тогда наречень быст' Кꙋрілъ[28]. въ томъ же мнишьстѣм ѡбразѣ прѣбыст 50 дней, и оувѣдѣвь ѡ своем прѣставлени, и призвавь оученика своєго, иже быст єпспь въ Лꙋкіѫ[29], Саввѫ, Аггелара, Горазда[1], Наоума, и сих оувѣщавь ѡ праввославнѣй вѣрѣ наоучивь их', и тако прѣдаст' дхъ свой въ рѫцѣ Ба жива, єго же из' млада възлюбивь. Тогоже млтвами да оутвръдить Гъ Бъ въсѣ црства православныих хрстіань въ вкы вѣком, и да сподобить и нас Гъ Бъ црствіꙋ своемꙋ в вкы бесконечныⷭ.

Почи же Кѡнстандїнь, нарицаемый Кꙋрілъ[30], сыи лѣтѡм 40-тим, мсца февроуаріа 14 днь, в лѣто 6377 индиктіѡна втораго[x]. и положено быст чстное єго тѣло въ цркви стго Климента, иде лежить и тѣло стго сего. и досели же стыⷭ ракы єю тѡчита цѣлебныⷭ дары притѣкаѫщим къ нимъ съ вѣроⷦ и любовіѫ[y]. им'же млвами да сподобить нас Гъ Бъ полоучити вѣчныих блгъ блгдтіѫ и члколюбіемь єдинороднаго своєго сна и Га нашего Іv Ха коупно же и(съ) дхомь своимь стымь и нн и прсно и въ вѣкы вѣкѡмь.

Б. Рукопис бібл[іотеки] Народного дому, збірки Петрушевича, ч. 2, к. 10—12

1) Add. и. 2) блговѣрных. 3) блгочьстивыих. 4) Лъвь. 5) огрѣбаѫщеи. 6) vac. 7) блговѣрїоу. 8) сѫщоу. 9) показоуща. 10) ⷭ. 11) Кѡнстандінь. 12) прѣбываѫ.

[1] [Рукопис]: аггла, рагоразда.

13) пѣнїих. 14) добродѣтѣли. 15) ариѲмитикы. 16) въздвигнѫль. 17) обрѣть. 18) обративь. 19) блгодѣтіѫ. 20) Михаиль. 21) Кадиль. 22) им. 23) велїимь. 24) онь. 25) мѣсть. 26) шедше. 27) кадилы. 28) Кириль. 29) Лікіпіѫ. 30) Кѵріль.

«Известия императорской Академии наук по отделению русского языка и словесности». Том шестой. Санкт-Петербург, 1857, ст. 383—386

Мс̃ца февруарїа 14 дн̃ь.
Успенїе ст̃го Кѵрила Філѡсофа.

Сѣи прпдбныи т̃ ѡц̃ь нашь Кѵріль рожденіемь быст т̃ ѡ Солѵна града, родѡм сѣи Бльгаринь. 1). vac. 4) име же емѵ Лъвь. a) еговѣ. b) града того. c) имѵще. d) Костандїнь. e) и доилищи. f) его. 7) блгости и блговѣрію. 9) показѵюща. g) прсно. h) Add. заедино. i) четыри тысѵще и 50. j) скорѣе. k) ѡбаанаа. l) Захаріе. m) имѵще. n) иже наставить тѣх на. o) ѵгрьстіи. p) корабь. q) Каваскыих. r) всл'мѵжь. s) плѣнієныих. t) съраш'се съ грѣшнею. u) жрьтвѵ. v) обрѣте. w) оу ц̃ра. x) въ ендикто второе т̃ ѡ твореніа же всего мира 6377 [869]. y) Решти нема.

Текст Гільфердінга з доданням варіантів із рукопису Григоровича з половини XV в., в якім та стаття має такий сам титул, як обі львівські копії, та з доданням латинського перекладу під текстом, опублікував В. А. Більбасов у своїй книжці «Кирилл и Мефодий по западным легендам. Критика легенд. Легендарний образ Кирилла и Мефодия. Codex legendarum». Санкт-Петербург, 1871, ст. 238—246. У р. 1877 піддав його досить основній критиці А. Воронов, із якого книжки п[ід] з[аголовком] «Главнейшие источники для истории св[ятых] Кирилла и Мефодия», ст. 191—203, виймаю, що важніше. Більбасов у своїй публікації обіцявся в третій її часті «подати докази, що т[ак] зв[ане] паннонське житіє св. Кирила було зложене на підставі «Успенія», та тої третьої часті він не опублікував. На думку Воронова, «близька знайомість із текстами обох

документів мусить довести до зовсім противного висновку». «Успеніє» містить коротку передачу важніших фактів життя св. Кирила, але ся передача майже від початку до кінця дуже близько, іноді буквально, сходиться з паннонським житієм. Тільки кінець «Успенія» коротший і менше сходиться з паннонською легендою, головно там, де говориться про побут обох братів у Моравії, Паннонії та в Римі, але й тут оба джерела подають іноді зовсім однакові подробиці (число учеників, яких узяв Костянтин із собою до Риму, число невільників, яких випросив у Коцела, і число 50 днів від його вступлення в чернецтво до смерті). Паннонське житіє подає багато фактів, окрім диспут, яких нема в «Успенії», де пропущено іноді цілі епохи діяльності Костянтина, прим[іром], час по скінченні наук аж до спору з патріархом Іоанном. «Видумати ті факти, доложити ті подробиці до небагатого матеріалу «Успенія» було так само трудно, як навпаки легко було з просторого житія зробити витяг, пропускаючи дещо та скорочуючи оповідання» (ст. 194). А трохи далі той сам автор пише: «Коли «Успеніє» не більше як сухий реєстр фактів із життя св. Костянтина, то паннонське житіє — літературний твір, що при помочі багатого матеріалу дає суцільну та художню характеристику великого вчителя, де факти освітлені ідеєю, пройняті чуттям і виставлені не лише в хронологічнім, але також у логічнім зв'язку та послідовності» (ст. 195).

Де в чому «Успеніє» відступає від просторого житія, але ті відступи не оригінальні, а взяті з писаних джерел, далеко пізніших від просторого житія. І так слова «Успенія», що Костянтин «измлада чистотою бысть ꙗко ангелъ, оукланяя ся и бѣгая житейскыхъ сластей и пребывая присно в псалмѣхъ и пѣніихъ и послоушаніихъ доуховныхъ, присно єдинъ поуть гоня», дословно взяті з похвального слова Кирилові. Зі змісту «Успенія» видно, що його автором був болгарин, бо подає відомість, невідому з інших джерел, що й св. Костянтин був родом болгарин. Правдоподібно, він мав у руках деякі писані болгарські оповідання про учеників Костянтинових, а власне просторе житіє єпископа Климента*, з якого взяв згадку про те, що Кирил перед смертю «призвавъ оученика своего, иже бысть епископъ въ Ликіи, Саввоу* и Азглара*, Горазда*, Наума* и сихъ оувѣщавъ ѡ православной вѣрѣ и научивъ ихъ, и тако предасть доухъ свой въ роуцѣ Бога жива». Се перечислення учеників маємо також у житії Климента, тільки,

що там кличе їх до себе та навчає не Костянтин, а Мефодій. Відомість «Успенія» про діяльність св. Кирила на ріці Брегальниці або в місті Брегальниці, де він буцімто навернув на християнство і хрестив 4500 слов'ян, узята також із житія Климента, де говориться, що Костянтин і Мефодій своєю проповіддю притягли до християнства багато болгар, винайшли для них письмо, відповідне до грубості болгарського язика, і переложили для них святе письмо на болгарську мову; число тих навернених у житії Климента виносить 3500. Саму назву місцевості, де відбулося те навернення, на думку Воронова, автор сеї легенди взяв із т[ак] зв[аної] солунської легенди, про яку буде мова зараз далі (ст. 196—198).

На мою думку, болгарське походження сеї легенди не підлягає сумнівові. Вона подає супроти паннонської легенди важні новості про походження обох братів із болгарського роду, правдоподібно, по матері, якої ім'я Марія подано також тільки тут, і про апостольську діяльність Костянтина в Брегальниці. Про відношення сеї болгарської легенди до грецької легенди про єпископа Климента буде мова далі при розборі тої легенди. Нема сумніву, що автор болгарської легенди користувався старшою паннонською, передаючи з неї важніші факти далеко коротше. Що він не перейняв нічого з диспут, поміщених у паннонській легенді, і також не згадав нічого про побут обох братів у Венеції, можна вважати доказом тої догадки, що було первісне паннонське житіє Костянтина без диспут. Зазначу ще, що диспут не знає також південноруська редакція житія Костянтинового, поміщена в початковій часті найстаршого київського літопису. Ті диспути повинні бути критично розібрані та оцінені незалежно від оповідань про життя Костянтина.

Писано д[ня] 8—12 цвітня 1913

Аби відтінити історичне тло, на якім основана ся легенда, не зайвим буде тут подати короткий нарис історії болгар від відомих нам початків та їх перенесення в Європу до половини IX в. Користуюся для того коротким та прозорим і річевим представленням хорватського вченого Фр. Рачко* в його просторій книжці: Viek i djelovanje sv. Cyrilla i Methoda slovjenskich apoštolov. Nacrtao Prof. Dr. Franjo Rački. U Zagrebu, 1857, ст. 26—36. Читаємо там:

«У другій половині VII в. (коло р. 662) в далеких пустинях між Доном і Волгою почався рух, що незабаром перенісся на подунайські краї. Болгари, народ уральський, покревний із гуннами та аварами*, під своїм хоробрим князем Кубратом* (634—641), скинули аварське ярмо, що тисло їх мало не ціле століття. П'ять його синів поділилося його свобідною вітчиною (660). Третій між ними, на ім'я Аспарух*, перейшов ріки Дніпро та Дністер і зайняв угол, що лучить ту ріку з Дунаєм. Четвертий і п'ятий, перейшовши Дунай, один зі своєю ордою пішов у аварську Паннонію, де трохи пізніше зробився підданим аварського кагана, а другий пробрався аж до Італії і засів у Пентаполі коло Равенни. Як бачимо, той кочовий народ розділився на п'ять орд, із яких лиш дві лишилися в своїй первісній вітчизні, та, посунувшися на північ, заснували Болгарське царство над Камою, що пізніше, по кривавій боротьбі, піддалося Русі. Лиш четверта та третя орди займуть далі нашу увагу.

Болгари, що жили в згаданім углі (по-грецьки він зоветься також ὄγγλος) або теперішній Бессарабії, незабаром почали напливати до Дунаю, до Малої Скіфії, теперішньої Добруджі. Побачивши се, цар Костянтин Погонат р. 678 «виступив проти них війною сушею й морем, намігривши відбити від них оружжям зайняту землю». Зразу щастило грецькому війську витискати болгарські відділи; але, коли сам цар у тих нездорових околицях заболів, військо впало духом і почало відступати. «Тоді болгари, наступаючи слідом за ними, многих ранили і доперли до Дунаю. Перейшовши ту ріку, дійшли до города Варни і до підгірських рівнин. Побачивши землю, захищену ззаду Дунаєм, а спереду і з обох боків горами та Чорним морем, і покоривши собі сім слов'янських племен, що жили на тій рівнині, призначили сіверянам (Σεβερεῖς) на осідок околицю від набережних гір на схід, а сімом племенам, що зобов'язалися платити їм дань, віддали всі землі на південь і на захід аж до аварського краю. Грецький цар мусив заключити з ними мир і не без великого сорому для грецького імені згодився платити їм щорічну данину» (Кедрен, кн. I, 400; Зонара, II, 91).

Таким способом обі Мезії* перейшли в руки болгар. Тоді настала нова доба в житті мезійських слов'ян. Той миролюбний народ був піднятий хоробрістю своїх войовничих господарів, від яких прийняв також назву, що трохи

пізніше залунала широко та страшно й славно по цілім півострові. Ще якийсь час декуди по Мезії чути було попри слов'янську мову уральсько-чудський говір та панували татарські обичаї, але протягом 200 літ азіатський говір завмер, номадські обичаї забулися, господарі поробилися духовними слугами своїх тілесних слуг, у язиці та обичаях запанувала чиста, славою осяяна слов'янська мова; побідителі й побіджені зіллялися в один народ.

Син Пагоната Юстиніан II*, бажаючи, з одного боку, направити похибку свого вітця, а з другого, спинити поступ болгар, у р. 686, перервавши мир, попровадив військо до Болгарії, побив уоружених болгар, дійшов до Солуня і, забравши багато слов'ян, переніс їх до Азії. Та, вертаючи в гористих щілинах, попав у засідку болгар, де погибло йому багато війська, і лиш одна часть уйшла на противний бік. Із слов'ян, переселених до Малої Азії, в околицю, звану Обсікіон, вибрав Юстиніан 30000 парубків, як цвіт грецького війська, і вислав їх проти арабів.

Тим часом сила болгар росла чимраз більше, так що від них почала залежати навіть доля самого Царгорода. Цар Юстиніан, скинений із престолу Леонтієм*, удався до болгарського князя Тербеля, наступника славного Аспаруха, і при його помочі здобув назад свій престол.

Цар дав князеві царську одіж, наказав війську шанувати його, наділив його царським титулом, нагородив многими дарами та частиною грецької землі, званою Загоре. Коли араби в р. 716 великою силою з суші та з моря вдарили на Царгород, знов спасло його болгарське військо, що побило до 20000 завзятих ворогів.

В ту пору почався розлад серед болгарського народу, який при добрім ладі міг би був опанувати ціле грецьке царство, знесилене іконоборством. Партія незадоволених болгар повстала проти пануючих Кубратовичів, що спарували татарську суворість із грецькою розпустою, і вирізали всіх до одного (762). На чолі народу поставлено Телесія, молодого та смілого мужа, який зараз зібрав військо і пограбив близькі грецькі міста та твердині. Цар Костянтин Копронім вислав 800 кораблів з кіннотою Чорним морем у Дунай, а сам із іншим військом дійшов до Анхіала, де зустрівся з Телесієм, що мав під собою, крім болгар, значне слов'янське військо. Телесія побито, багато війська з обох боків полягло, а багато воєвод узято до неволі. Цар з побідою вернув до Візантії, а всіх полонених призначив на

смерть у цирку. За те болгари повстали проти Телесія, вбили його з вірними йому воєводами, і вибрали своїм начальником Сабіна. Задля тих домашніх розрухів коло 208000 слов'ян переселилося знов до Малої Азії, до Бітинії над Артан-ріку.

Як бачимо, в ту пору слов'яни, ще незалежні від болгарських князів, бували їх союзниками. В Македонії та серед грецьких слов'ян почався навіть рух до здруження в одну слов'янську державу. Почувши про се, цар Константин ударив на них (758 р.) і підчинив їх своїй власті. О ту пору слов'яни, користаючи з неспокійних часів у Греції, зайняли Пелопоннес і заселили його в такім числі, що він майже весь послов'янився. Грецька власть ужила незгідності незорганізованих болгар, аби силою задушити свобідне змагання слов'ян у Македонії та в Елладі. Проти них вислано логофета Ставракія з великим військом, що вирушив на Солунь та до Греції, підчинив увесь край царській власті і накинув йому данину, потім пішов у Пелопоннес і з багатим полоном та добичею вернувся до Царгорода.

Тим часом у Болгарії довершилася згубна криза. Князем зробився Кардам (778), що запровадив деякий лад у державі. Проти нього виступив цар Константин VI, та, зіткнувшися з Кардамом у легкій битві, відступив зі своїм військом (791). Слідуючого року билися під містом Маркелем, але цар, стративши багато війська, а особливо весь табір з багажами та з кіньми, ледве втік до Царгорода. Кардам не хотів удаватися в дальші війни з греками і зумів держати з ними спокій до своєї смерті. Більшої слави добув для болгарського імені його наступник Крум, що почав панувати від р. 802. Під його пануванням часть болгар, що досі була під владою аварів, а потім перейшла під владу франків*, відірвавшися від західної власті, пристала до болгарського князівства. Крум був паном просторої землі по сей бік Балкана* майже до самої Італії та до джерел Тиси; його границі стикалися на середнім Дунаї з Франконською державою Карла Великого. Крум попрацював зразу не мало над усталенням порядку в своїй державі, а протягом свого 12-літнього панування кілька разів воював із греками (в рр. 809, 811, 813 і 814) і задав їм такого страху, що його назвали «другим Семнахеримом». В р. 814, облягаючи з великою силою Царгород, він умер нагло, «задушений невидимою рукою, так що кров бухнула йому з уст, носа й ушей, і він спустив свою злу душу»,

як висловлюється сучасний візантійський літописець. Його наступник, по-грецьки названий Монтрагон, а по-болгарськи Омортаг*, заключив із грецьким царем мир на 30 літ. Важною пам'яткою його панування лишився напис, виритий на стовпі з червоного мармуру, який заховався до наших днів у Трнові* при вході до мечеті, що колись була християнською лаврою 40 мучеників, і був віднайдений 1858 р. болгарським ученим Хр. Даскаловим[1]. Подаю тут сей напис у грецькім текс ті і в перекладі на нашу мову. Γιωμ. Ομορταγ, ις τον παλεον υκον αυτου μενον, επυησεν υπερθυμον υκον τον Δανουβην, κ'ανα μεσα τον δυο υκο τον πανθυμον. Καταμετρησας ις τιν μεσιν επυισα τουμβαν. Κε απο την αυτην μεσην της τουμβας εος την αυλιν μου την αρχεαν ισιν οργηε(ς) μυριαδες : β: κ'επι τον Δανουβιν ισην οργιες μυριαδες: β: το δε αυτο τουμβι εστιν πανθυμον. μετριστε 'σ τιν γιν. επυισε τα γραματα ταυτα ο ανθροπος ουκ(?) αλαζον. ἀποθνισκι κε αλος γενατε κε ινα ο εσχατος γηνομενος. ταυτα θεορον υπομνησκετε τον πυισαντα αυτο. το δε ονομα του αρχοντος εστην Ωμορταγ καν. να συ βιβη ο θ(εο)ς ανοσι αυτον. ζισσει. η:ρ.

По-нашому се звучить: «Я[2], Омортаг, живучи у своїм старім домі, збудував другий величний дім над Дунаєм, а в середині між обома третій, найвеличніший. А розміривши до середини, я збудував гріб. Від самої середини того гробу до мого старого двора 2000 ліктів, а здовж Дунаю 2000. А сам гріб дуже величний. Зміряйте всю землю! Зробив отсі букви злий і пустий чоловік. Він умре, а інший вродиться, аж прийде остатній. Бачачи се, згадайте того, що сього доконав. А ім'я начальника звучить Омортаг-хан. Бог нехай простить йому його гріхи! Жийте здорові!»

Сей напис свідчить про замилування болгарського короля до пишних будівель, а тим самим про спокійні часи його панування та про значну заможність, що позволяла йому затрудняти та оплачувати багато людей при тих будівлях. Що напис уложено грецькою мовою, се доказ, що в тім часі в Болгарії ще не було відоме ніяке слов'янське

[1] Хр. Даскалов. Открытия в Тарнове.— «Чтения в Обществе истории при Московском университете». Москва, 1859, II. Цитую з книжки: Constantin Jireček. Geschichte der Bulgaren. Prag, 1875, ст. 148.

[2] Перше слово сього напису, не перекладене Даскаловим ані Їречком, я вважаю однозначним із грецьким ἐγώ.

письмо. Омортаг панував у рр. 819—829 (K. Krumbacher. Geschichte der byzantinischen Litteratur, ст. 1148). Варто зазначити, що непочесний осуд про писця сього напису треба вважати осудом самого болгарського хана, який він подиктував у текст напису для зазначення, що писець був греком і християнином, отже, на його думку, злим і пустим чоловіком. Се свідчить про те, що болгарський хан держався ще варварської віри своїх предків. Для характеристики варварських звичаїв болгарського народу в початку IX в. можна навести ще опис обіду їх хана. По одному латинському свідоцтву «їх хан сидить своїм звичаєм при обіді сам, так що навіть його жінка не сідає коло нього, а інші болгарські вельможі — одні здалека сидять на стільцях, а інші на землі, обідаючи» (В. А. Бильбасов. Кирилл и Мефодий по западным легендам. Спб., 1871, ст. 176).

Християнство почало діставатися до болгар правдоподібно зараз по їх приході на теперішню болгарську територію. Коли в першій половині IX в. римські духовні питали болгарських послів: «Quando vos illam patriam coepistis, cuius potestati subdita erat et utrum Latinos, an Graecos sacerdotes habuerit?»[1] — вони відповідали, що здобули свою вітчизну оружжям від греків і застали там не латинських, але грецьких священиків (там же, ст. 177, нотка). В численних війнах із греками болгари часто брали в неволю греків, очевидно християн, і мусили мати потім ближчі зносини з ними. І так у р. 814 Крум, здобувши Адріанополь*, узяв відси адріанопольського єпископа та багато християн, які серед болгар почали ширити християнство, за що при Мортагоні деякі з них понесли мученицьку смерть. Пізніше взятий у неволю Константин Кефара також проповідав християнство серед болгар протягом довгих літ, поки його не викуплено з неволі обміною за сестру болгарського царя Богориса, що жила якийсь час у неволі в Візантії і там також прийняла християнство. Ся сестра мала, мабуть, вплив на свого брата, що пізніше прийняв хрещення (там же, ст. 177). З життя сього царя Богориса, або Бориса, що панував від р. 843—888, записали візантійські літописці оповідання про маляра Мефодія, який, при-

[1] Коли ви здобули цю батьківщину і кому вона належала, яких мала священнослужителів — латинських чи грецьких? *(лат.)* — *Ред.*

бувши до столиці·болгарського царя, аби прикрасити його палату малюнками, на одній просторій стіні намалював образ страшного суду, а коли цар вислухав пояснення його малюнка і побачив страшні муки грішників у пеклі, був зворушений так сильно, що постановив прийняти Христову віру (там же, ст. 178). Се оповідання відоме було вже нашому агіографові Димитрію, єп[ископові] ростовському, який покликався при тім на візантійського літописця... нема ніякої підстави тожсамити сього Мефодія, візантійського маляра, з Мефодієм Солунським, апостолом слов'ян, як се чинять переважно західноєвропейські вчені, починаючи від Асимані, а кінчачи хоч би автором ювілейної книжки на пам'ять Костянтина і Мефодія п[ід] з[аголовком]: Geschichte der Heiligen Slaven Apostel Cyrill und Method. Zur tausendjährigen Jubelfeier der Christianisirung von Mähren und Böhmen. Nach den neusten und besten Quellen bearbeitet von Dr. Joh. Ev. Bily, Pfarrer der Brünner Diözese in Mähren. Prag, 1863, ст. 18—19, там же й рисунок. Варто зазначити, що відгук сеї візантійської, а не болгарської легенди стрічаємо також у нашім найстаршім літописі в оповіданні про гостину візантійського філософа у князя Володимира перед його хрещенням; той філософ у літописі безіменний, а в пізнішій традиції називається Кирило.

Писано д[ня] 8—10 червня 1913

[НА СМЕРТЬ М. ПАВЛИКА]

Не жаль по страті горожанина й письменника, товариша й співробітника на ниві публічного життя змушує мене в тій хвилі промовчати то, що слід би було сказати над його могилою, але велика постороння сила*, котрій ми тепер усі мусимо коритися.

В особі Михайла Павлика ми стратили талановитого робітника, завзятого поборника неправди та кривди людської, одного з будителів народного духу та народної свідомості, яких пам'ять не гасне ніколи. Він належав до тих, котрих хоч і гне, та не може зламати життєва нужда, котрі не бачать противності й там, де їм присвічує вища ідея, і не щадять ні противників, ні приятелів там, де можуть, як їм здається, послужити загальному добру.

Його заслуги оцінить історія; його хиби враз із його тілом нехай покриє його могила!

27.I 1915

КОМЕНТАРІ

До тридцять дев'ятого тому Зібрання творів І. Франка у п'ятдесяти томах увійшли розвідки, статті, публікації та рецензії, написані й підготовлені або істотно доповнені й перероблені І. Франком від 1911 по 1914 рік включно, та деякі записи, датовані 1915 і 1916 рр. Частину з них було надруковано в періодиці й окремо протягом 1911—1914 рр. Ці тексти подаються за останніми прижиттєвими виданнями. Решта текстів друкується вперше — за автографами або авторизованими записами Франкових секретарів. Чимало із цих текстів являє собою частини задуманих і незакінчених праць. Їх виділено у розділ «Незакінчені праці». При цьому споріднені між собою фрагменти незавершених досліджень про поему Т. Шевченка «Марія», давньоруські літописи, старослов'янську літературу згруповано, що зумовило незначне порушення хронологічної послідовності. Тексти, написані в оригіналі німецькою, польською, грецькою й латинською мовами, подаються в українському перекладі, з німецької мови — за редакцією В. І. Крекотня, з польської — Н. П. Романової, з грецької та латинської — А. О. Білецького.

Тексти, писані старослов'янською, давньоруською та староукраїнською мовами, відтворюються в тій транскрипції, в якій подає їх І. Франко, але кириличні літери передаються засобами сучасних східнослов'янських алфавітів, а числа — арабськими цифрами. Титли, не розкриті І. Франком, зберігаються. Тексти, по можливості, звірено з давніми рукописами та виданнями давніх текстів, які використовував І. Франко. При цьому було виявлено окремі дрібні розбіжності між написаннями І. Франка і джерел. Ті з них, які не є механічними описками, а являють собою свідомі виправлення та інтерпретації, зберігаються без застережень.

І. Франко в деяких працях, вміщених у цьому томі, непослідовний щодо визначення літератури Київської Русі, називає її то «південноруською», то «українською», користуючись термінологією, запровадженою у виданнях Наукового товариства імені Шевченка. При цьому він мав на увазі літературу, що розвинулась на території, заселеній українським народом, тобто на території майбутньої України, не заперечуючи спільносхіднослов'янської, загальноруської природи цієї літератури. Про це виразно свідчить його теза у статті «Южнорусская литература» (1904): «В 1240 г. происходит разгром Киева — главного центра древнерусской политической и духовной жизни. Ежели до тех пор южнорусская жизнь и литература была до известной степени общерусской, то теперь общее течение видимо и все более разветвляется; один поток отливает на север (Владимир, Суздаль, Москва), другой — на запад (Волынь, Галич). Сначала мы видим еще следы общности... Но уже в XIV столетии те-

чения расходятся; на севере возникает новая литература, хотя и на основании южнорусской письменной традиции, но с физиономией другого этнического облика; на юго-западе продолжается старая традиция и в свою очередь осложняется новыми, западноевропейскими течениями, вырабатывая новый тип, отличный от северного». Сучасна радянська наука розглядає епоху Київської Русі як епоху існування єдиної давньоруської народності, яка протягом XIII—XVI ст. розгалузилась на три братні східнослов'янські народності — російську, українську і білоруську. Відповідно спільна східнослов'янська, давньоруська література цієї епохи з часом розгалужується на літератури давньоросійську, давньоукраїнську і давньобілоруську.

ДОСЛІДЖЕННЯ. СТАТТІ. МАТЕРІАЛИ.

КАМЕНЯРІ

Український текст і польський переклад
Дещо про штуку перекладання

Вперше надруковано в журн. «Учитель», 1911, № 13-14, с. 206—209; № 15-16, с. 233—239, під заголовком «Дещо про штуку перекладання».

Із незначними авторськими виправленнями, доповненнями та передмовою розвідка вийшла окремою книжечкою у серії «Міжнародна бібліотека», ч. 2, під заголовком: Каменярі. Український текст і польський переклад. Дещо про штуку перекладання (Львів, 1912).

Подається за виданням 1912 р.

«У ч и т е л ь» — ліберально-буржуазний педагогічно-науковий журнал, орган Руського товариства педагогічного. Виходив у Львові протягом 1889—1914 рр.

С. 7. Т в е р д о х л і б Сидір Антонович (1886—1922)—український письменник; належав до модерністського літературного угруповання «Молода муза»; перекладав польською мовою твори українських письменників. Збірка поезій С. Твердохліба «В свічаді плеса» вийшла у Львові 1908 р.

С. 8. Г н є д и ч Микола Іванович (1784—1833) — російський поет, перекладач. Його переклад «Іліади» вийшов 1829 р.

Ж у к о в с ь к и й Василь Андрійович (1783—1852) — російський поет. Його переклад «Одіссеї» вийшов 1849 р.

Р у д а н с ь к и й Степан Васильович (1834—1873) — український письменник демократичного напряму.

Н і щ и н с ь к и й Петро Іванович (1832—1896) — український композитор і поет-перекладач, публіцист демократичного напряму. Його переклад «Одіссеї» вийшов у Львові 1889 і 1892 р.

К у л і ш Пантелеймон Олександрович (1819—1897) — український буржуазний письменник, критик, історик, етнограф. Його політичні погляди еволюціонували від поміщицько-буржуазного лібералізму до буржуазного націоналізму, реакційного слов'янофільства й вірнопідданського схиляння перед царизмом. Його переклади драм Шекспіра друкувалися у Львові протягом 1899—1902 рр.

Ш е к с п і р Вільям (1564—1616) — англійський драматург і поет.

Самійленко Володимир Іванович (1864—1925) — український письменник буржуазно-демократичного спрямування. Його переклад Мольєрового «Тартюфа» вийшов у Львові 1901 р.

Мольєр Жан-Батіст (1622—1673) — французький драматург.

Старицький Михайло Петрович (1840—1904) — український письменник, театральний і культурно-громадський діяч. Переклади творів сербського фольклору публікував протягом 1872—1881 рр.

Грабовський Павло Арсенович (1864—1902) — український письменник революційно-демократичного напряму.

С. 10. Федькович Юрій Адальбертович (1834—1888) — український письменник демократичного напряму.

Зоповідань Федьковича дещо переклав на російську мову... М. Златовратський.— Йдеться про переклади творів Ю. Федьковича російським письменником Златовратським Миколою Миколайовичем (1845—1911), надруковані під заголовком «Из галицко-русских рассказов Осипа Федьковича» у виданні: Сочинения Н. Н. Златовратского, т. 1, изд. 3-е, дополн. М., 1897, с. 335—353.

Грінченко Борис Дмитрович (1863—1910) — український письменник, філолог, фольклорист, громадський діяч ліберально-буржуазного напряму.

Сирокомля Владислав ((літературний псевдонім Кондратовича Людвіка; 1823—1862) — польський письменник демократичного спрямування. Його переклади поезій Шевченка зібрано у кн.: Szewczenko Taras. Kobzarz. Zmałoruskiego spolszczył Wł. Syrokomla. Wilno, 1863.

Совінський Леонард (1831—1887) — польський письменник демократичного спрямування. Його переклад «Гайдамаків» Т. Шевченка вміщено у кн.: Taras Szewczenko, studya przez Leonarda Sowińskiego, z dołączeniem przekładu «Hajdamaków». Wilno, 1861.

Гожалчинський Антоні — польський письменник; наприкінці 50-х років XIX ст. вчився у Київському університеті. Його переклади поезій Т. Шевченка видано у кн.: *Gorzałczyński A. J.* Przekłady pisarzów małorosyjskich. I. Taras Szewczenko (z portretem), t. 1. Kijów, 1862.

Червенський Болеслав (1851—1888) — польський письменник і громадський діяч, один із перших організаторів соціалістичного руху в Галичині, автор вірша «Смерть Шевченка» (1875) і революційної пісні «Червоний прапор» (1885).

Стефаник Василь Семенович (1871—1936) — український письменник демократичного напряму.

Яцків Михайло Юрійович (1873—1961) — український письменник. З 1939 р.— член Спілки письменників України. У ранній період творчості був близький до декадентів.

Оркан Владислав (1875—1930) — польський письменник-демократ.

С. 11. Луцький Остап (1883—1939) — український поет-декадент, у роки громадянської війни активно діяв у таборі націоналістичної контрреволюції.

Маковей Осип Степанович (1867—1925) — український письменник, журналіст, культурний діяч демократичного напряму.

«Z у с і е» — польський суспільно-політичний і літературний тижневик демократичного, антиклерикального спрямування, який виходив у Львові протягом 1910—1912 рр.

П а в л и к Михайло Іванович (1853—1915) — український письменник, публіцист і громадський діяч революційно-демократичного напряму, соратник Івана Франка.

«Г р о м а д с ь к и й д р у г» — український літературно-політичний журнал революційно-демократичного напряму, який 1878 р. видавали у Львові М. Павлик та І. Франко. Вийшло два номери, відразу конфісковані цензурою.

ПЕРЕДМОВА ДО ДРУГОГО ВИДАННЯ

[*«Іліади» Гомера в переспіві Степана Руданського*]

Вперше надруковано у кн.: Твори Степана Руданського. Т. VI. Омирова Ільйонянка. Часть перва. Збірки I—XII. Друге вид. Львів, 1912, с. XIX (ненумерована).

Подається за першодруком.

С. 21. ... о с ь м и й т о м п и с а н ь Р у д а н с ь к о г о д о с і н е в и й ш о в.— Йдеться про видання: Твори Степана Руданського. Т. I—VII. Львів, 1895—1903. Коштом Наукового товариства імені Шевченка.

... в ч а с р о з ц в і т у к о н с т и т у ц і й н о ї е р и в Р о с і ї ... — тобто в час першої буржуазно-демократичної революції в Росії 1905—1907 рр.

... н е в е л и ч к и й в и б і р о р и г і н а л ь н и х п о е з і й Р у д а н с ь к о г о в с е р і ї в и д а в н и ц т в а «В і к» у К и є в і.— Йдеться про кн.: *Руданський С.* Твори, т. I. К., «Вік», 1902.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

[*до збірки О. Афанасьєва-Чужбинського «Українські поезії»*]

Вперше надруковано у кн.: А ф а н а с ь є в - Ч у ж б и н с ь к и й О. Українські поезії. Львів, 1912, с. 5.

Подається за першодруком.

С. 22. « О с н о в а» — перший український суспільно-політичний і літературно-мистецький журнал ліберально-буржуазного спрямування. Виходив у Петербурзі протягом 1861—1862 рр.

... в п р а з ь к і м в и д а н н і Шевченкового «К о б з а р я».— Йдеться про двотомне видання «Кобзаря», здійснене 1876 р. у Празі.

Б и к о в Петро Васильович (1843—1930) — російський письменник, бібліограф і журналіст, упорядник зібрань творів багатьох письменників.

Х р у щ — під цим псевдонімом в «Основі» міг друкуватися також український поет Жук Микола Петрович (1833—1900).

Гребінка Євген Павлович (1812—1848) — український письменник, 1841 р. видав у Петербурзі альманах «Ластівка».

Бецький Іван Єгорович (1818—1890) — український і російський видавець і перекладач. Йдеться про видану ним 1843 р. у Харкові першу книжку альманаху «Молодик».

Українська видавнича спілка — йдеться про Українсько-руську видавничу спілку, громадську видавничу організацію, засновану 1898 р. у Львові. До 1912 р. головними працівниками і редакторами її були І. Франко та В. Гнатюк. Існувала до 1917 р.

Гнатюк Володимир Михайлович (1871—1926) — український фольклорист і етнограф демократичного напряму, член-кореспондент Петербурзької АН (з 1902 р.), академік АН УРСР (з 1924 р.).

... видання споминів Афанасьєва про Шевченка та вибору з інших його писань ... —Це видання не було здійснене. Спогади Афанасьєва-Чужбинського про Т. Шевченка вперше надруковано у журналі «Русское слово», 1861, № 5, отд. 1, с. 1—39.

ОЛЕКСАНДР СТЕПАНОВИЧ АФАНАСЬЄВ-ЧУЖБИНСЬКИЙ

Вперше надруковано у кн.: Афанасьєв-Чужбинський О. Українські поезії, с. 6—14.

Подається за першодруком.

С. 24. Крашевський Юзеф Ігнаци (1812—1887) — польський письменник, автор історичних романів.

Коженьовський Юзеф (1797—1863) — польський письменник і педагог, викладач Кременецького ліцею і Київського університету (1833—1838). Повість «Коллокація» в оригіналі вийшла 1847 р.

Писемський Олексій Феофілактович (1821—1881) — російський письменник. У кращих його творах показано розклад дворянства, відбито антикріпосницькі настрої прогресивних кіл російського суспільства.

Островський Олександр Миколайович (1823—1886) — російський драматург.

Михайлов Михайло Іларіонович (1829—1865) — російський письменник, публіцист, революційний діяч, у 50-ті роки — співробітник «Современника».

Максимов Сергій Васильович (1831—1901) — російський письменник й етнограф. Його книга «Сибирь и каторга» вийшла в Петербурзі 1871 р.

«Морской сборник» — російський щомісячний журнал, який видавало у Петербурзі морське міністерство протягом 1848—1917 рр.

С. 25. «Петербургский листок» — російська ліберально-буржуазна газета, яка виходила протягом 1864—1916 рр.

«Магазин иностранной литературы» — російський щомісячний журнал, який виходив у Петербурзі протягом 1873—1874 рр.

«Новости. Газета для всех» — російська буржуазна щоденна газета. Виходила в Петербурзі протягом 1871—1880 рр.

«Москвитянин» — російський літературно-науковий журнал консервативного спрямування. Виходив у Москві протягом 1841—1856 рр.

Петров Микола Іванович (1840—1921) — український і російський літературознавець, академік АН УРСР (з 1919 р.).

Огоновський Омелян Михайлович (1833—1894) — український літературознавець буржуазно-націоналістичного напряму, професор Львівського університету.

С.25. Байрон Джорж-Ноель-Гордон (1788—1824) — англійський поет-романтик.

Конисський Олександр Якович (1836—1900) — український письменник, публіцист, громадський діяч і педагог ліберально-буржуазного напряму. В його діяльності та творчості виявлялися буржуазно-націоналістичні тенденції.

«Зоря» — український літературно-громадський двотижневий журнал ліберально-буржуазного напряму, який виходив у Львові протягом 1880—1897 рр.

С. 27. Закревський Микола Васильович (1805—1871) — український історик, етнограф, філолог та письменник. Його збірник «Старосвітський бандуриста» у трьох книжках вийшов у Москві у 1860—1861 рр.

С. 28. Венгеров Семен Панасович (1855—1920) — російський філолог, бібліограф. Йдеться про виданий ним протягом 1886—1904 рр. шеститомний «Критико-биографический словарь русских писателей и ученых. От начала русской образованности до наших дней» (видання не закінчене).

«Известия императорской Академии наук по отделению русского языка и словесности» — російський науковий журнал, який виходив у Петербурзі протягом 1852—1861 рр.

Гербель Микола Васильович (1827—1883) — російський поет, перекладач, критик і видавець.

«Пантеон» — йдеться про «Пантеон. Журнал литературно-художественный», який виходив у Петербурзі протягом 1852—1856 рр.

«Газета лесоводства и охоты» — російська щотижнева газета, яка видавалася в Петербурзі лісовим департаментом міністерства державного майна протягом 1855—1859 рр.

«Современник» — російський літературний і громадсько-політичний журнал, заснований О. С. Пушкіним, який виходив у Петербурзі протягом 1836—1866 рр. З 1847 р. і до закриття був органом російських революційних демократів.

«Экономический указатель» — російський щотижневий журнал, який виходив у Петербурзі протягом 1857—1858 рр.

«Русское слово» — літературно-науковий щомісячний журнал, який виходив у Петербурзі протягом 1859—1866 рр. З 1860 р. став органом революційних демократів.

С. 29. Срезневський Ізмаїл Іванович (1812—1880) — російський і український славіст — філолог, етнограф та історик, академік Петербурзької Академії наук (з 1851 р.).

НАЙСТАРША ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКА ВІРША

Вперше надруковано в журн. «Житє», 1912, № 1, с. 13—20.

Існує запис початку статті (ф. 3, № 716).

У харківському журналі «Сніп», 1912, № 10, с. 2—5, було надруковано статтю І. Франка «Азбучна молитва св. Константина Солунського». Це — редакція статті «Найстарша церковнослов'янська вірша», де змінено, вірніше, замінено три перші абзаци. В редакції «Снопа» стаття починалася так:

«Займаючися приготовними працями для історії нашого письменства і виходячи з того погляду, що найстарше письменство південноруського народу ввіссало в себе протягом кількох століть культурні та літературні традиції, вироблені на грунті моравопанноньских та староболгарських державних організацій, я поперед усього наткнувся на деякі питання, відомі вже досі з різних, перважно російських, публікацій, у яких, на мою думку, треба було бачити пам'ятки оригінальної письменської творчості західних та південних слов'ян. Таких писань дійшло до нас зовсім не так мало, як би декому здавалося, між ними, зовсім природно, перше місце треба признати тим писанням, яких авторство могло належати або справді належало св. Константинові Солунському, первовчителю слов'ян.

Письменна традиція церковнослов'янської мови в різних її паростях (мораво-паннонській, староболгарській, старосербській і старорускій) заховала досить значне число пам'яток, яких авторство приписується то Кирилові, то Константинові-філософу. Між тими пам'ятками за найважніші треба вважати т[ак] зв[ану] «Азбучну молитву Константина» і т[ак] зв[ане] «Прогласіє св. Євангелія». Обі ті пам'ятки (перша з них написана віршами, а друга поетичною прозою) визначаються незвичайно високою літературною вартістю, яку надає їм незвичайно піднесене чуття та незвичайна інтелігенція автора, і замітні особливо тим, що звертаються не до одної якоїсь слов'янської нації, а до цілого слов'янського племені або слов'янського роду, зазначаючи виразно його змагання до християнства і підносячи вагу євангельського слова для людського та національного розвою слов'ян. Їх автор почував себе покликаним до великої місії просвічення слов'ян євангельською наукою і бачить у тій місії наслідування імені й діла свого вчителя, Ісуса Христа.

Приєвятивши обом цим творам спеціальні студії, яких метою було на підставі відомих досі варіантів критично відтворити їх тексти та очистити їх від нанесених пізнішими переписувачами вільно чи невільно помилок, я зредагував ці студії зразу німецькою мовою для поміщення їх у «Archiv für slavische Philologie»; в просторішім обробленні вони цього року будуть друкуватися в «Записках Наукового товариства імені Шевченка» у Львові, а поки що бажаю в популярнім викладі поділитися з українською публікою здобутками моїх дослідів.

На початок подаю тут у церковнослов'янськім тексті і в моїм перекладі віршовану молитву Константина Солунського, яку з повним правом можна назвати найстаршою віршею, уложеною на слов'янській мові чоловіком, близьким серцю всіх слов'ян, і «братами і синами сонця-правди», як у своїй геніальній інтуїції висловився

колись Шевченко. Ця вірша вповні самостійна та оригінальна і що до змісту, і щодо форми, і хоча неможливо нам тепер відтворити її вповні в тій самій формі, в якій була [вона] первісно зложена, то все-таки моя реконструкція значно зближає її до тої первісної форми і позволяє означити час її зложення на пору десь коло р. 860».

Далі текст в обох публікаціях ідентичний.

Подається за першодруком.

«Сніп» — український тижневик для інтелігенції, буржуазно-націоналістичного напряму. Виходив у Харкові протягом 1912—1913 рр.

«Archiv für slavische Philologie» — німецький науковий славістичний журнал. Виходив у Берліні протягом 1875—1920 рр.

«Записки Наукового товариства імені Шевченка» — періодичне видання Наукового товариства імені Шевченка у Львові, яке виходило протягом 1892—1937 рр.

С. 30... видана минулого року «Хрестоматія старорускього письменства», зладжена д-ром М. Пачовським ... — Йдеться про кн.: Виїмки з українсько-руського письменства XI—XVIII століття для вищих клас середніх шкіл. Зложив д-р Михайло Пачовський. Львів, 1911.

Пачовський Михайло Іванович (1861—1933) — український педагог і письменник ліберально-буржуазного напряму.

...давно перестарілих хрестоматій Огоновського та Буслаєва... — Йдеться про кн.: Хрестоматія староруська для вищих клас гімназіальних. Текст з поясненнями, додатком граматичним і словарцем видав д-р Омелян Огоновський (Львів, 1861); Историческая хрестоматия церковнославянского и древнерусского языков. Составлено ... Ф. Буслаевым (М., 1861); «Русская хрестоматия» Ф. І. Буслаєва, яка витримала тринадцять видань (М., 1871—1917).

Буслаєв Федір Іванович (1818—1897) — російський філолог і мистецтвознавець, академік Петербурзької Академії наук (з 1860 р.), автор праць з історії давніх східнослов'янських мов і літератур, фольклору, давнього образотворчого мистецтва.

С. 31. ... «братами і синами сонця-правди», як у своїй геніальній інтуїції висловився колись Шевченко... — Йдеться про вислів із Шевченкової поеми «І мертвим, і живим, і ненародженним землякам моїм в Украйні і не в Украйні моє дружнеє посланіє» (1845) (див.: *Шевченко Тарас.* Повне зібр. творів у 6-ти т., т. 1. Поезії 1837—1847 .К., Вид-во АН УРСР, 1963, с. 329).

Соболевський Олексій Іванович (1857—1929) — російський філолог-славіст, професор Київського, а з 1888 р. Петербурзького університетів, академік Петербурзької Академії наук (з 1900 р.), потім — АН СРСР.

С. 32. Палея — збірник апокрифічних переказів на біблійні теми; виник у IX ст. на візантійському грунті, на Русь потрапив через південних слов'ян. Було дві Палеї: Палея історична — переклад візантійського оригіналу, яка скорочено викладала біблійну історію до царювання Давида з додатком апокрифічних оповідань, і Палея толкова (тлумачна) — книга, що виникла на східнослов'янсько-

му ґрунті в XIII ст. і є твором полемічним, спрямованим проти іудаїзму та магометанства.

...опублікований мною 1896 р. у передмові до першого тому «Пам'яток українсько-руської мови і літератури»... — див.: Апокрифи і легенди з українських рукописів. Зібрав, упорядкував і пояснив д-р Ів. Франко. Том І. Апокрифи старозавітні. У Львові. 1896 (Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. Видає Комісія археографічна Наукового товариства імені Шевченка. Том І), с. LV—LVI.

...сею пам'яткою займалися такі корифеї слов'янської науки, як Бодянський та Срезневський... — див.: *Бодянский О.* О времени происхождения славянских письмен. М., 1855, с. 105. Примечания, с. LVIII—LX; *Срезневский И. И.* Из обозрения глаголических памятников.— «Известия императорского археологического общества», т. III. Спб., 1861; *Срезневский И. И.* Древние памятники русского письма и языка (X—XIV веков). Общее повременное обозрение. Спб., 1863, с. 425—426; *Срезневский И. И.* Древние глаголические памятники сравнительно с памятниками кириллицы. Спб., 1866, с. 23—26.

Бодянський Осип Максимович (1808—1877) — український і російський філолог-славіст, історик, письменник, етнограф, професор Московського університету.

С. 33. ...О. Соболевський кілька разів при різних нагодах публікував сю молитву...— Про «Азбучну молитву» йдеться у таких працях О. І. Соболевського: Стихотворение Константина Болгарского.— «Русский филологический вестник», Варшава, т. XII, 1884, вып. 4, с. 313—314; Церковнославянские стихотворения конца IX — начала X века.— «Библиограф», 1892, № 12, с. 375—384; Черковнославянские стихотворения в IX—X век и техното значение за черковнославянския язык.— «Сборник за народни умотворения, наука и книжнина», кн. XVI и XVII, София, 1900, с. 314—324; Церковнославянские стихотворения IX—X в. и их значение для изучения церковнославянского языка.— «Труды XI археологического съезда в Киеве, 1899», т. II. М., 1902, с. 28—37; Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии.— «Сборник отделения русского языка и словесности императорской Академии наук», т. LXXXVIII, 1910, № 3, с. 9—10.

С. 35. Не буду тут доказувати подрібно, що автором сеї вірші-молитви був Константин, первовчитель слов'ян... — Питання про авторство «Азбучної молитви» залишається відкритим (див.: История на българската литература. I. Старобългарска литература. София, 1962, с. 115; *Демкова Н. С., Дробленкова Н. Ф.* К изучению славянских азбучных стихов.— «Труды отдела древнерусской литературы», т. XXIII (Институт русской литературы (Пушкинский дом) АН СССР). Л., 1968, с. 45—46).

ПРИЧИНКИ ДО АВТОБІОГРАФІЇ

Универсальная библиотека. Ч. 423. 10 к. Иван Франко. К свету! На промыслах. Перевод с украинского Г. Войташевского и М. Новиковой. Книгоиздательство «Польза» В. Антик и К-о. Москва, без означення року

Вперше надруковано в журн. «Неділя», 1912, № 9, с. 3—6.

Подається за першодруком.

«Неділя»—український літературно-науковий та громадський журнал ліберально-буржуазного напряму. Виходив у Львові протягом 1911—1912 рр.

С. 36. Винниченко Володимир Кирилович (1880—1951)— український письменник і політичний діяч буржуазно-націоналістичного напряму, один із керівників націоналістичної контрреволюції на Україні в 1917—1919 рр. Після поразки революції 1905—1907 рр. виступав з романами, в яких паплюжив революційну боротьбу. У своїх писаннях в еміграції залишався на позиціях націоналізму.

Мартович Лесь (Олекса Семенович; 1871—1916) — український письменник і громадський діяч демократичного напряму.

Кобилянська Ольга Юліанівна (1863—1942) — українська письменниця демократичного напряму.

С. 38. Василіани (базиліани) — уніатський чернечий орден, заснований на початку XVII ст. на українських і білоруських землях у зв'язку з насадженням унії, мав за мету навернення східнослов'янських народів до католицизму.

С. 40. Хомяков Олексій Степанович (1804—1860) — російський поет-романтик, публіцист та історик слов'янофільського напряму.

«Московские ведомости» — російська газета реакційного напряму, яка виходила у Москві протягом 1756—1917 рр.

Лукіанові «Розмови богів»... — Йдеться про твір давньогрецького письменника Лукіана (II ст.).

С. 41. Бадені Казимир (1846—1909) — австрійський реакційний діяч. У 1888 — 1895 рр.— намісник Галичини, в 1895—1897 рр.— міністр-президент Австро-Угорщини. Жорстоко розправлявся з радикально-демократичним рухом у Галичині.

Єфремов Сергій Олександрович (1876—1937) — український літератор буржуазно-націоналістичного напряму. В 1917—1919 рр.— один із ватажків контрреволюційної Центральної ради і Директорії. В 1926 р. очолив націоналістичну «Спілку визволення України».

С. 42. «Діло» — українська ліберально-буржуазна, згодом буржуазно-націоналістична газета. Виходила у Львові протягом 1880—1939 рр.

«Літературно-науковий вісник» — щомісячний художній, науковий і публіцистичний журнал, який почав видаватися у Львові 1898 р. В період, коли до його редакції входив І. Франко (1898 — 1906), мав демократичне спрямування.

«Северный курьер» — щоденна політична і літературна газета, видавалася в Петербурзі В. В. Барятинським у 1899—

1900 рр. Намагалася бути виразником «легального марксизму». В ній друкувалися статті П. Струве, К. Станюковича, В. Перетца, С. Венгерова, В. Яковлева-Богучарського та ін.

«Киевская старина» — щомісячний історико-етнографічний та літературний журнал ліберально-буржуазного напряму. Видавався російською мовою у Києві протягом 1882—1906 рр.

«Ład» — польський громадсько-політичний і науково-літературний журнал ліберально-буржуазного напряму. Видавався у Варшаві протягом 1886—1905 рр.

«Kurjer Lwowski» — польська щоденна громадсько-політична газета ліберально-буржуазного напряму. Виходила у Львові протягом 1883—1926 рр.

«Praca» — польська прогресивна робітнича громадсько-політична газета. Виходила у Львові протягом 1878—1892 рр.

«Prawda» — польський громадсько-політичний і літературний тижневик ліберально-буржуазного напряму. Виходив у Варшаві протягом 1881—1915 рр.

«Kraj» — польський громадсько-політичний тижневик проурядового напряму. Виходив у Петербурзі протягом 1882—1909 рр.

«Slovanský Přehled» — чеський журнал прогресивного спрямування. Виходив у Празі у 1898—1914 рр.

«Die Zeit» — громадсько-політичний і науково-мистецький тижневик ліберально-буржуазного напряму. Видавався у Відні в 1894—1904 рр.. Його львівським кореспондентом був І. Франко.

«Arbeiter Zeitung» — газета, орган соціал-демократичної, з 1905 р.— соціалістичної партії Австрії. Виходила у Відні з 1889 р.

С. 43. «Neue Freie Presse» — віденська газета ліберально-буржуазного напряму. Виходила в 1864—1939 рр.

ІСТОРІЯ МОЄЇ ГАБІЛІТАЦІЇ

Вперше надруковано в газ. «Діло», 1912, № 251, 11 листопада (24 жовтня); № 252, 7 листопада (25 жовтня). Коректурні відбитки зберігаються в ІЛ (ф. 3, № 2293). Своєрідним додатком до цієї статті є лист невідомого автора до Костянтина Лучаківського, опублікований І. Франком 1912 р. в газеті «Діло», № 268, під заголовком «Причинки до моєї габілітації»:

«Дорогий Костуню! Сталося так: зараз по смерті Ом. Огоновського зачався старати про кафедру д-р Іван Франко і позискав собі прихильність кількох професорів університетських, як Каліна і ін. Це донеслося до Мікада. Мікадо, наляканий, що старається Франко, закликав Сильвестра і сказав до нього: «Отче митрополите! Франко старається про кафедру. Чи ви вже не маєте інших кандидатів?» Сильвестр запитав: «А чи ви, ексцеленціе, думаєте піддержувати його?» — «Хай бог боронить, — відповів Мікадо.— Я саме хотів порозумітися з отцем митрополитом щодо кандидата. Довідайтеся, отче митрополите, котрий кандидат має відповідні наукові праці і всякі інші умови, і прошу пред'явити мені, а я уживу мого впливу, щоб пересадити його. А щодо Франка, то я не допущу його під ніякою умовою». Митрополит відповів, що коли б Франко дістав кафедру, він заборонив би богословам ходити на його виклади. Митрополит, вернувши від Мікада, зараз закликав Леона Т[уркевича] і,

розказавши йому справу, просив його, аби він довідався, котрий кандидат був би найвідповідніший. Леон прийшов до мене і запитав, чи ти маєш іспит і умови. Я розповів йому, що одиноким кандидатом міг би бути д-р Костянтин Лучаківський і аби він це предложив митрополитові, а митрополит Мікадові. При тім я подав деякі твої праці. Митрополит, порозумівшися з Мікадом, сказав Леонові, аби ти зараз вносив подання. То я зараз написав до тебе. Але думаю, що ти добре зробив, не вніси подання, бо не цей ще час. Отже, Мікада маєш за собою. Вчора говорив біленький професор Цеглинський, що за тобою є професори Цвіклінський і Пентак і що ти більше до гімназії не вернешся. Він хвалився, що він тобі це предсказував при твоїм від'їзді за границю. Твоїми суперниками є Франко і Верхрата, з котрого всі сміються. Про Стоцького нічого не говорять. Зачуваю, що Верхрата має тим часом обняти кафедру як суплент. Мікадо казав, що треба конче, аби сенат університетський рекомендував тебе, на котрім місці — це річ маловажна, хоч би й на п'ятім. Я довідаюся, що діється на університеті, і зараз донесу тобі. За кілька днів знов тобі напишу. Казав Цеглинський, що більша частина університетських професорів по твоїй стороні,— мабуть, чув він це від Цвіклінського. Цілую тя і дякую за фотографію. Львів, 20 листопада 1894 р.»

Подається за першодруком.

Лучаківський Костянтин (1846—1912) — український культурно-освітній діяч ліберально-буржуазного напряму, філолог, учитель української гімназії у Львові.

Мікадо — йдеться про намісника Галичини графа Казимира Бадені.

Сильвестр — йдеться про галицького уніатського церковного діяча Сембратовича Сильвестра (1836—1898), від 1885 р. митрополита і кардинала.

... біленький професор Цеглинський...— йдеться про Романа Цеглинського (1859—1914), директора української гімназії в Тернополі, автора шкільних підручників.

Верхрата — йдеться про Верхратського Івана Григоровича (1846—1919), українського природознавця, філолога і письменника ліберально-буржуазного напряму.

Стоцький — йдеться про Смаль-Стоцького Степана Осиповича (1859—1938), українського філолога і культурно-освітнього діяча буржуазно-націоналістичного напряму.

С. 45. Ягич Ватрослав (Гнат Вікентійович; 1838—1923) — хорватський філолог-славіст, професор Новоросійського (в Одесі), Петербурзького, Віденського університетів; у Віденському університеті організував слов'янський семінарій, який став міжнародним центром слов'янознавства. З українських славістів у семінарії Ягича брали участь І. Франко, К. Студинський, І. Зілинський, О. Маковей, Є. Калужняцький.

Войцеховський Тадей (1838—1919) — польський історик, з 1883 р. професор Львівського університету.

Цвіклінський Людвік (1853—1942) — польський філолог, професор класичної філології у Львівському університеті.

С. 46. Колесса Олександр Михайлович (1867—1945) — український мовознавець, літературознавець, фольклорист і поет. У 80—90-х роках дотримувався прогресивних поглядів. Деякі пра-

ці О. Колесси позначені впливом буржуазно-націоналістичних концепцій.

С. 47. Барвінський Олександр Григорович (1847—1926) — український буржуазно-націоналістичний діяч у Галичині, один із лідерів «народовців», філолог.

Драгоманов Михайло Петрович (1841—1895) — український публіцист, учений і громадський діяч буржуазно-демократичного, а потім ліберально-буржуазного напряму.

Бобжинський Міхал (1849—1935) — польський історик, консервативний політичний діяч у Галичині, протягом 1891—1901 рр. був віце-президентом крайової шкільної ради, в 1908—1913 рр.— намісник Галичини.

С. 48. Рітнер Тадеуш (1873—1921) — польськомовний і німецькомовний письменник, від 1884 р. жив у Відні, займав відповідальні посади в міністерстві освіти.

С. 49. Романчук Юліан (1842—1932) — український буржуазно-націоналістичний діяч у Галичині, один із лідерів «народовців».

СПОМИНИ ІЗ МОЇХ ГІМНАЗІАЛЬНИХ ЧАСІВ

Вперше надруковано в журн. «Житє», 1912, № 4, с. 156—162.

Подається за першодруком.

С. 53. Син властителя тої торговлі... — Йдеться про Штернбаха Леона (1864—1940), польського філолога, у 1892—1935 рр. професора Краківського університету, члена Польської Академії наук (з 1893 р.).

С. 54. Бандрівський Кароль (1855—1931) — співробітник «Друга» і «Громадського друга», пізніше — управитель друкарні Наукового товариства ім. Шевченка у Львові.

ІЗ ПОЛЯ ФОЛЬКЛОРУ

Nubische Studien im Sudan 1877—1878
aus dem Nachlass prof. Herman Almkvist's
herausgegeben von K. V. Letterstein. Upsala — Leipzig.
Herausgegeben mit Unterstützung des Vilh.
Ekmans' schen Universitätsfonds. 1911. 4°,
ст. XXXVIII+280

Вперше надруковано в «Науковому додатку» до журн. «Учитель», 1912, 20 березня, с. 43—46.

Подається за першодруком.

С. 58. Бенфей Теодор (1809—1881) — німецький філолог, основоположник теорії запозичення, за якою єдиним джерелом казкових сюжетів народів світу є індійська література.

ДВОБІЙ МСТИСЛАВА З РЕДЕДЕЮ

Староруське поетичне оповідання

Вперше надруковано в журн. «Сніп», 1912, № 13, с. 2—3.

Подається за першодруком.

С. 59. Боян — легендарний давньоруський співець-дружинник XI — початку XII ст.

Мстислав Володимирович («Хоробрий», «Удалий»; пом. 1036 р.) — князь тмутараканський і чернігівський, син київського князя Володимира Святославича. 1022 р. підкорив на Прикубанні плем'я касогів, перемігши у двобої їхнього князя Редедю.

пісні ... про воєводу Претича і напад печенігів на Київ 968 р.— див. Франкові «Студії над найдавнішим Київським літописом (Частина перша)» — т. 6 даного видання, с. 96—104, 535—539.

Тмутаракань — давньоруське місто, столиця Тмутараканського князівства. Існувало на території сучасної станиці Таманської Краснодарського краю. Зруйноване золотоординцями в XIII ст.

В СПРАВІ ВИДАННЯ ПИСАНЬ ЛУКИ ДАНКЕВИЧА

Вперше надруковано у газ. «Діло», 1912, № 74, 1 квітня (19 березня).

Подається за першодруком.

С. 61. Данкевич Лука (1791—1866) — український письменник, автор ліричних віршів, байок, статей. І. Франко готував до видання збірку його творів, яка у світ не вийшла. Зібрані до неї матеріали зберігаються в архіві І. Франка (ф. 3, № 193, 197, 1888, 1889, 3271).

«Голос народний» — літературно-політичний двотижневий часопис ліберально-буржуазного напряму. Виходив у Коломиї протягом 1865—1868 рр.

...календаря «Покутянин», виданого в Коломиї 1866 р.— Йдеться про кн. «Покутянинъ. Мѣсяцословъ Коломыйскій на годъ звычайный 1867. Рочникъ первый».

«Родимый листок. Письмо літературно-наукове» — журнал «москвофільського» напряму. Виходив у Чернівцях протягом 1879—1882 р.

ПРИЧИНОК ДО ІСТОРІЇ ГАЛИЦЬКО-РУСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА XVIII в.

Вперше надруковано в «Записках Наукового товариства імені Шевченка» (далі — ЗНТШ), 1912, т. 107, кн. 1, с. 110—115.

Подається за першодруком.

С. 63. Лев Шептицький (1749—1779) — львівський греко-католицький єпископ.

... передрукована з київського видання 1712 р. ... — Йдеться про кн.: Ифіка іерополітіка или философія нравоучителная символами и приуподобленіи изясненна к наставленію и ползѣ юным. Друкарня Києво-Печерської лаври, 1712.

BYZANTINISCHE LEGENDEN.
DEUTSCH VON HANS LIETZMANN

Єна, 1911, Verlegt bei Eugen Diederichs,
стор. 4 + 100 + 4

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1912, т. 107, кн. 1, с. 173—180 (Бібл.).

Подається за першодруком.

С. 68. Даниїл Стовпник (V ст.) — увійшов в історію християнської церкви як подвижник.

Симеон Юродивий Христа ради (VI ст.) — пустельник, канонізований християнською церквою як святий.

... в збірці Йоана Мосха «Лимонар» ... — Йдеться про збірник легенд із життя християнських пустельників, укладений палестинським ченцем Іоанном Мосхом (пом. у 619 р.). Збірник був популярний у східних слов'ян протягом XI—XVIII ст. у перекладах і списках. 1628 р. його було надруковано у Києві під назвою «Лимонар сирѣч цвѣтник» (інші назви: «Луг духовний», «Синайський патерик»).

С. 69. Нельдеке Теодор (1836—1930) — німецький орієнталіст, професор Геттінгенського, Кільського та Страсбурзького університетів.

Стовпництво — різновид християнського подвижництва, запроваджений Симеоном Стовпником (356—459). Стовпники молилися і проповідували, стоячи на невеликому стовпі.

Юродство — різновид християнського подвижництва. Юродиві, зрікшись земних благ і вдаючи з себе безумних, говорили правду в вічі сильним світу сього.

С. 70. Монофізити — послідовники християнської течії, які визнавали за Ісусом Христом тільки одну, божественну, природу, а не дві — божественну і людську, як учило ортодоксальне християнство. Течія виникла у Візантії в V ст. Основоположником її був константинопольський архімандрит Євтихій. Монофізитство розвинулося в процесі боротьби з несторіанством, за яким Христос мав лише людську природу. На четвертому вселенському соборі (Халкідонському) 451 р. монофізитів було визнано за єретиків.

Маємо тут старшу паралелю до оповідання біографа імп[ератора] Василія про пригоду грецького єпископа на Русі... — Йдеться про легенду, за якою візантійський єпископ, прагнучи навернути русичів на християнство, вкинув Євангеліє у вогонь і довів, що воно не горить.

Грушевський Михайло Сергійович (1866—1934) — український буржуазний історик, один з ідеологів буржуазно-націоналістичної контрреволюції на Україні.

... корсунської легенди про св. Капітона (пор. Ів. Франко. Святий Климент у Корсуні, окремої відбитки ст. 150 і 157).— Йдеться про легенду, за якою єпископ Капітон увійшов у розжарену піч, пробув там годину і вийшов неушкоджений, довівши цим корсунянам всемогутність християнського бога (див.: *Франко Іван.* Святий Климент у Корсуні. Причинок до історії старохристиянської легенди — т. 34 даного видання, с. 7—347).

БЪЛГАРСКИ КНИГОСПИС ЗА СТО ГОДИНИ 1806—1905

Материали събра и нареди А. Теодоров Балан, Dr. Ph. Издава българското книжовно дружество в София от фонд напредък. Софія, 1909. 1667 с.

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1912, т. 108, кн. 2, с. 200—204 (Бібл.).

Подається за першодруком.

ДРОГОБИЦЬКА СЛУЖЕБНА МІНЕЯ З РОКУ 1563

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1912, т. 110, кн. 4, с. 157—158 (Miscellanea).

Подається за першодруком.

С. 74. Служебна мінея — християнська богослужбова книга, містить молитви і церковні служби, подані в календарному порядку.

Святий Калиник (III ст.) — за християнською легендою мученик, родом кілікієць. Гонителі християн примусили його взути чоботи з гвіздками і пройти пішки від міста Анкіра до міста Гангра в Пафлагонії, а потім вкинули його у палаючу піч.

С. 75. Сігізмунд (Жигмонт, Зигмунт) II Август (1520—1572)—польський король і великий князь литовський (1548—1572), останній із династії Ягеллонів. За його панування було прийнято Люблінську унію (1569 р.), згідно з якою Велике князівство Литовське і Польське королівство об'єднувались у федеративну державу — Річ Посполиту.

СМЕРТЬ ОЛЕГА І СТАРОІСЛАНДСЬКА САГА ПРО ФАТАЛЬНОГО КОНЯ

Вперше надруковано в «Науковому додатку» до журн. «Учитель», 1912, 20 вересня, с. 1—9.

Автограф зберігається в архіві письменника, ф. 3, № 751. Істотних різночитань між автографом і першодруком не виявлено.

Подається за першодруком.

С. 76. Староісландські саги — пам'ятки давньоісландського епосу у формі прозових творів з віршованими вставками, в яких розповідається про життя ісландців з кінця IX до середини XI ст. Вважають, що саги записані наприкінці XII — на початку XIII ст.

С. 77. ...страшну легенду про Едіпа... — За давньогрецьким міфом Едіп, згідно з пророцтвом Дельфійського оракула, вбив батька й одружився з матір'ю.

Персія — офіційна назва Ірану до 1935 р.

...у віщім сні короля Астіагеса про вродження Кіра... — За переказом мідійському цареві Астіагу перед народженням онука приснився сон, немовби із живота його дочки Мандани виросла виноградна лоза, яка розрослася по всій Азії. Маги витлумачили цей сон як віщування того, що онук Астіага стане царем замість нього.

...та в сні короля Пріама про вродження Паріса... — За давньогрецьким міфом перед народженням Паріса його матері Гекубі приснився сон, наче вона народила вогонь, який спопелив Трою. Віщуни пояснили, що Гекуба народить сина, котрий погубить рідне місто.

...оповідання про Аполлонія Тіанона...— Йдеться про Аполлонія Тіанського (I ст.), давньогрецького філософа. За переказом він вигнав змій та скорпіонів із Візантії і скорпіонів та комарів з Антіохії, а також передбачив землетрус в Антіохії.

Георгій Амартол — візантійський хроніст IX ст., автор хроніки всесвітньої історії, яка була відома на Русі і послужила одним із джерел початкової частини «Повісті временних літ».

С. 78. Гаральд Гарноволосий, Красноволосий — норвезький король (бл. 850—940 або 945), при якому Ісландію було заселено вихідцями з Норвегії.

Фрейр — у скандінавській міфології бог родючості; від нього начебто походять шведські й датські конунги (інглінги).

С. 86. Сноррі Стурлусон (1178—1241) — ісландський письменник, автор «Молодшої Едди» (або «Снорріевої Едди»)— найважливішого джерела давньоскандінавської міфології і скальдичної поезії, а також «Геймскрінгли» — переказів з історії Норвегії від найдавніших часів до 1177 р.

Одін — у скандінавській міфології верховний бог, бог війни, поезії, мертвих.

Король Гільф (він же Ганглері — «втомлений дорогою») — міфічний шведський конунг Гюльві, який, за «Молодшою Еддою», вирушив у дорогу до Асгарду («Житла асів»), щоб дізнатися, в чому причина їхньої могутності.

Фрея — у скандінавській міфології богиня кохання.

Локі — у скандінавській міфології бог вогню.

Тор — у скандінавській міфології бог грому, покровитель землеробства і захисник від усього злого.

ПРИТЧА ПРО СЛІПЦЯ І ХРОМЦЯ

Пам'ятка старорускього письменства

Вперше надруковано в журн. «Неділя», 1912, № 37, с. 3—5. Тоді ж видано окремою книжечкою у серії «Міжнародна бібліотека», ч. 3, Львів, 1912. У книжечці слова «... 1 серпня, яким розпочинається церковний рік...» виправлено на «...1 вересня, яким розпочинається церковний рік...» (с. 4). Інших різночитань не виявлено.

1914 р. І. Франко здійснив віршований переспів «Притчі про сліпця і хромця» (див. т. 3 даного видання, с. 369—375, 434).

На звороті аркушів списка фрагменту «Оповідання Димитрія Туптала, єпископа Ростовського, про життя Мефодія й Константина» з розвідки І. Франка «Студії над пам'ятками церковнослов'янського письменства», (ф. 3, № 753), міститься запис невідомою рукою уривка «Притчі про сліпця і хромця»: с. 1 (с. 33 «Оповідання Димитрія Туптала...»), с. 3 (28), с. 5 (27), с. 6 (34), с. 7 (24), с. 8 (26), вставка (25). Цей запис зроблено до видання «Притчі» в «Неділі», оскільки в ньому залишилось «1 серпня».

Подається за окремим виданням 1912 р.

С. 89. Ефрем Сірін (бл. 306 — бл. 373) — сірійський письменник-богослов, проповідник.

Макарій — йдеться, очевидно, про Макарія Великого (301—391), християнського письменника.

Палладій — йдеться, очевидно, про Палладія Єленопольського (368—430), християнського церковного діяча і письменника: з ініціативи каппадокійського префекта Лавса він уклав збірник житій святих, назвавши його «Лавсаїком».

С. 90. Кирило Туровський (між 1130 — 1134 — бл. 1182) — давньоруський церковно-політичний діяч, проповідник, письменник, майстер урочистого красномовства; був єпископом у Турові на теперішній Гомельщині.

Калайдович Костянтин Федорович (у Франка він помилково названий Іваном; 1792—1832) — російський історик, археограф, збирач церковнослов'янських та давньоруських пам'яток.

Сухомлинов Михайло Іванович (1828—1901) — російський філолог, професор Петербурзького університету.

Караджич Вук Стефанович (1787—1864) — сербський філолог й етнограф.

...завдяки богомильським впливам у старій Болгарії... — Йдеться про впливи релігійно-суспільного антифеодального руху, який виник у першій половині X ст. (вчення проповідував священик Богомил), певне, на території Македонії. Найхарактернішим у вченні богомилів був дуалізм. Земний світ і тіло людини вони вважали за творіння диявола, а небесний світ і душу людини — за творіння бога. Богомили відкидали церковну ієрархію, храми, таїнства і обряди, не визнавали Старого завіту та святого письма, заперечували поклоніння хресту, мощам.

С. 94. В своїй розвідці про сю притчу... — Йдеться про Франкову розвідку «Притча про сліпця і хромця (Причинок до історії літературних взаємин старої Русі)», надруковану у кн.: Статьи по славяноведению. Вып. 2. Спб., 1906,с. 129—155. Окрема відбитка — Спб., 1905 (див. т. 35 даного видання).

ДЕЩО ПРО ЛІТЕРАТУРНУ СПАДЩИНУ ІОАННИКІЯ ВОЛКОВИЧА

Вперше надруковано в газ. «Діло», 1912, № 283, 17(4) грудня, с. 6—7.

Подається за першодруком.

С. 95. Волкович Іоанникій (перша половина XVII ст.) — ієромонах, учитель Львівської братської школи (1630—1631), письменник.

...полеміку... ведену недавно в «Ділі»... див.: *Д-р Василь Щурат.* З нашої наукової літератури («Записки Наукового товариства ім. Шевченка», рік 1912, кн. I—III).— «Діло», 1912, № 264, 24 (10) листопада, с. 1—2; *М. Возняк*, Полеміка (З приводу статті д-ра Щурата «З нашої наукової літератури...») — «Діло», 1912, № 265, 25 (12) листопада, с. 6.

...до другого тому «Апокрифів»... — Йдеться про кн.: Апокрифи і легенди з українських рукописів. Зібрав, упорядкував і пояснив д-р Іван Франко. Т. II. Апокрифи новозавітні. Львів, 1899. (Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. Видає Археографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка. Т. III).

... Каратаєв Іван Петрович (1817—1886) — російський бібліограф і збирач стародруків, автор каталога: Описание славянорусских книг, напечатанных кирилловскими буквами. Том первый. С 1491 по 1652 г. (Сборник отделения русского языка и словесности императорской Академии наук, т. XXXIV, № 2), Спб., 1883.

Тихонравов Микола Савич (1832—1893) — російський філолог, археограф, дослідник давніх східнослов'янських літератур, професор Московського університету.

С. 96. ... ідучи за каталогом Демидова... — Йдеться про каталог російського колекціонера П. Г. Демидова (1738—1821), складений ним для власної бібліотеки: Каталог россійским книгам библиотеки П. Демидова. Библиографическая система, или методическое распределение книг, расположенное по порядку материй, т. е. основанное на разных источниках, откуда разум человеческий почерпает свои познания (единые истинные черты, могущие поставить основание естественного распределения); с постепенным порядком их связи, или наиболее натурального расположения их родов и видов, или классов и порядков. Каталог було видано під заголовком: Museum Demidoff, t. I, contenant le catalogue systematique des livres de la bibliotheque de Paul Demidoff, publié par le prof. Fischer, a Moscou, 1806.

Григорій Богослов (Назіанзенський, Назіанзин; бл. 330— бл. 390) — грецький поет і прозаїк, церковний діяч і мислитель.

Сопиков Василь Степанович (1765—1818) — російський бібліограф. Йдеться про його «Опыт русской библиографии» (ч. 1—5, 1813—1821).

Ставропігійський інститут у Львові — культурно-освітня установа клерикального спрямування, з 60-х років XIX ст. очолювана «москвофілами».

С. 97. Ставропігійська школа — мається на увазі школа Львівського братства, заснована у 80-х роках XVI ст.

Гаватович (Гават) Якуб (1598—1679) — автор польськомовної п'єси «Tragaedia albo wizerunk smiercі przeswiętego Jana Chrzcieiela ...» (Львів, 1619), до якої додано дві інтермедії українською мовою.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

[до книжки «Вибрані твори українських письменників»]

Вперше надруковано у кн.: Вибрані твори українських письменників. 2—3. Видання Антона Крушельницького. Власність Івана Франка. Львів, 1912, с. V—VII. Зміст цієї книжки: 1) Антін Крушельницький. Переднє слово; 2) Іван Франко. Переднє слово; 3) Антін Крушельницький. Про життя Михайла Драгоманова; 4) Михайло Драгоманов. Байка Богдана Хмельницького. Етнографічна студія; 5) Іван Франко. Байка про вужа в домі. Польські, чеські та церковнослов'янські варіанти; 6) Іван Франко. На Святоюрській горі. Поема; 7) Іван Франко. Притча про гадюку в домі; 9) Іван Франко. Притча про захланність.

Подається за першодруком.

Крушельницький Антін Володиславович (1878—1941) — український письменник, журналіст, спочатку ліберально-буржуазного, а потім демократичного напряму.

С. 98. Гондський Самійло (пом. бл. 1672 р.) — дипломат на службі в Польщі, Швеції і Трансільванії, історик, восени 1655 р. супроводив польського посла Любовицького під час його переговорів з Богданом Хмельницьким. Автор «Історії козацько-польської війни» (опублікував К. Коппі в Пешті 1789 р.), яка є цінним джерелом історії України 1648—1672 рр.

Битва під Цецорою — битва польсько-шляхетського війська з турецько-татарськими військами, яка відбулася 1620 р. під с. Цецорою поблизу Ясс під час польсько-турецької війни 1620—1621 рр.

С. 99. Бернат з Любліна (бл. 1465 — після 1529) — польський поет, автор першої друкованої польської книжки — молитовника «Raj duszny» (1513) і першого світського твору польської літератури — збірки перевіршованих байок «Ezop ...» (бл. 1510 р., перше відоме на сьогодні видання датовано 1578 р. і має заголовок «Żywot Ezopa Fryga»).

Рей Миколай (1505—1569) — польський письменник, автор збірки сатиричних епіграм «Zwierzyniec» (1562).

Могила Петро Симеонович (1596—1647) — український церковно-політичний і освітній діяч, письменник; з 1627 р.— архімандрит Києво-Печерського монастиря, з 1632 р.— київський і галицький митрополит.

С. 100. ... в друкованім каталозі старопечатних книг гр[афа] Толстого ... — Йдеться про кн.: Обстоятельное описание старопечатных книг славянских и российских, хранящихся в библиотеке тайного советника, сенатора двора его императорского величества действительного камергера и кавалера, графа Федора Андреевича Толстого. Издал Павел Строев. М., 1829.

...друге після київського видання «Іфики іерополитики» вийшло в Петербурзі 1717 р. ... — йдеться про видання 1718 р.

БАЙКА ПРО ВУЖА В ДОМІ

Польські, чеські
та церковнослов'янські варіанти

Вперше надруковано у кн.: Вибрані твори українських письменників, 2—3, с. 33—43.

Подається за першодруком.

С. 102. Лютер Мартін (1483—1546) — діяч Реформації в Німеччині, основоположник лютеранства, напрямку в протестантському віросповіданні.

Венгерський Анджей (1600—1649) — польський історик, поет, проповідник, перекладач. Йдеться про його книжку «Systema historico-chronologicum ecclesiarum Slavonicarum per provincias varias» (1652), в якій викладено історію «чеських братів» — чеської релігійної секти, що виникла в середині XV ст. після поразки таборитів і сформувалась в незалежну від Рима церковну організацію. Праця Венгерського є однією з найраніших спроб огляду історії Реформації в Польщі до 1650 р. на європейському тлі.

Курніцька бібліотека — бібліотека, заснована 1815 р. А. Т. Дзялинським і розміщена з 1828 р. в Курніку біля Познані. У ній зберігається велика колекція давніх польських рукописів і друків.

Хшановський Ігнатій (1866—1940) — польський філолог, професор Краківського Ягеллонського університету, член Польської Академії знань.

Мучковський Юзеф (1795—1858) — польський філолог, бібліограф і бібліотекар, професор Краківського Ягеллонського університету.

Брюкнер Александр (1856—1939) — польський філолог-славіст, протягом 1881—1924 рр. професор Берлінського університету, академік Польської, Російської, Чеської і Сербської Академій наук. Його праця «Ezopy polskie» вийшла в Кракові 1902 р.

С. 103. Штейнгевель Генріх (1412—1483) — німецький письменник.

Плануд Максим (бл. 1260 — бл. 1330) — візантійський письменник, теолог, граматик і ритор; близько 1300 р. уклав для навчальних потреб збірку байок Езопа і його життєпис.

С. 105. Ремігій (437—533) — діяч християнської церкви, архієпископ реймський; йому приписують охрещення франків.

С. 108. Баворовський Віктор (1826—1894) — польський поет, засновник бібліотеки, яку в 50-х роках XIX ст. було перевезено до Львова.

С. 109. Народний дім — «москвофільська» культурно-освітня установа, заснована у Львові 1849 р. після буржуазної революції 1848 р. Протягом тривалого часу був осередком культурно-освітньої діяльності галицької буржуазної інтелігенції.

С. 110. Шашкевич Маркіян Семенович (1811—1843) — український поет-демократ, учасник прогресивного літературного угруповання «Руська трійця».

ПРИТЧА ПРО ГАДЮКУ В ДОМІ

Вперше надруковано у кн.: Вибрані твори українських письменників, 2—3, с. 65—80.

Подається за першодруком.

С. 112. Ізмарагд — збірник релігійно-моральних повчань, укладений на східнослов'янських землях у XIV ст.

Петрушевич Антоній Степанович (1821—1913) — український історик, археограф, етнограф і філолог ліберально-буржуазного напряму, колекціонер старовинних рукописів і книжок. Йдеться про його колекцію, передану в бібліотеку львівського Народного дому; тепер зберігається у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника АН УРСР.

Іоанн Златоуст, або Хризостом (347—407) — візантійський церковно-політичний діяч, проповідник, письменник.

Свєнціцький Іларіон Семенович (1876—1956) — український радянський філолог і мистецтвознавець.

Яковлєв Володимир Олександрович (1840—1896) — російський філолог, дослідник давніх східнослов'янських літератур.

Сваричівський рукопис — збірник, що містить Ізмарагд XVI ст.

... в рукописі монастирської бібліотеки святоонуфрійського монастиря василіан у Львові, ч. 40 ... — Тепер цей рукопис зберігається у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника АН УРСР.

Христофор (VIII—IX ст.) — александрійський патріарх (808—837), автор трактату «Про життя», в основі якого лежить «Притча про гадюку в домі», перекладена на Русі в складі цього трактату і окремо в XII чи XIII ст. І. Франко здійснив поетичний переспів цієї притчі під заголовком «Притча про захланність» (див.: Давнє й нове. Львів, 1911 — т. 3 даного видання, с. 208—217, 407—410).

С. 113. Фабриций Йоганн-Альберт (1668—1736) — німецький філолог.

Мінь Жак-Поль (1800—1875) — французький абат, видавець середньовічної літератури. Видав, зокрема, дві серії творів церковних християнських письменників під назвою «Patrologiae cursus completus» — Series latina (221 т., Париж, 1844—1864) і Series graeca (166 т., Париж, 1857—1866).

«Христианское чтение» — щомісячний журнал, який видавала Петербурзька духовна академія в 1821—1916 рр.

Златострую — збірник витягів із слів (проповідей) Іоанна Златоуста, перекладений на Русі в XI—XII ст.

Іван (Іоанн) Дамаскін (бл. 675— бл. 753) — візантійський теолог, філософ і поет.

... друкований уперве в Москві у Сборнику 1647 р.— Йдеться про книжку під заголовком «Соборник», яка містить 70 повчальних слів.

Златоуст — збірник слів (проповідей) Іоанна Златоуста, перекладений на Русі в XI—XII ст.

Теофіл (Феофіл) Іконоборець — йдеться про візантійського імператора Феофіла (829—842).

... притча про сліпця і хромця, якої простора редакція, без сумніву, належить

Кирилові Туровському... — див. розвідку І. Франка «Притча про сліпця і хромця» у цьому томі, с. 88—94.

Євфімій Тирновський (бл. 1325 — бл. 1412) — болгарський церковний діяч і письменник, реформатор болгарського правопису. Автор житій, похвальних слів та ін.

С. 114. ...копії з сих обох рукописів, а надто копію... московського «Сборника» 1647 р.— Ці копії зберігаються в ІЛ, ф. 3, № 2065—2067.

...всі ті тексти... будуть опубліковані і визискані науковим способом у спеціальнім досліді, який маю намір присвятити тій притчі.— Цього наміру І. Франко не здійснив.

Іполіт (III ст.) — римський церковний діяч, теолог і письменник, звинувачений у безбожництві і замучений, а по смерті визнаний християнською церквою за святого.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

[до збірки «Панщизняний хліб та інші оповідання»]

Вперше надруковано у зб.: Франко І. Панщизняний хліб та інші оповідання. Львів, 1913, с. 3—4.

Подається за першодруком.

С. 124. «Ілюстрований календар «Просвіти» — видання львівської «Просвіти», культурно-освітньої організації (1868—1939). У 80-х роках «Просвіта» мала ліберально-буржуазне, культурницьке спрямування, з кінця XIX ст. у діяльності більшості її осередків почали переважати буржуазно-націоналістичні тенденції.

«Житє і слово» — літературно-науковий і громадсько-політичний журнал революційно-демократичного спрямування. Виходив у Львові протягом 1894—1897 рр. під редакцією І. Франка.

... сервітутова справа... — Йдеться про справу з приводу порушення сервітуту (повинності, підлеглості), тобто обмеженого права користуватися чужою власністю, зокрема земельним наділом. В Австро-Угорщині сервітутні процеси широко використовувалися поміщиками для визискування селян.

ДУХОВНА Й ЦЕРКОВНА ПОЕЗІЯ НА СХОДІ Й НА ЗАХОДІ

Вступ до студій над «Богогласником»

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1913, т. 113, кн. 1, с. 5—22.

Зберігся автограф під заголовком «Пісні церковні в християнській церкві, їх початок і розвій. Гімни грецькі та латинські, національні пісні церковні, стихіри, акафісти, мінеї і т. ін. Посереднє становище «Богогласника», датований 1 лютого 1913 р. (ф. 3, № 507). Істотних різночитань між автографом і першодруком не виявлено.

Подається за першодруком.

С. 126. «Б о г о г л а с н и к» — збірник релігійно-моралістичних віршів і пісень (з нотами), пам'ятка української поезії XVII—XVIII ст. Перше видання: Богогласник, пѣсни благоговѣйныя празником господьским, богородичным и парочитых святых чрез весь год приключающимся, к сим же нѣкоторым чудотворным иконам служащыя, также различныя покаянныя и умилителныя содержащ. Собран, по силѣ исправлен, четырма частми опредѣлен. Типом и чертами мусікійскими напечатася и изобразися. Почаїв, лаврська друкарня, 1790 (фактично 1791).

І щ е в п о ч а т к а х 90-и х р р. м и н у л о г о в і к у я з і б р а в д о с и т ь б а г а т и й к н и ж к о в и й і р у к о п и с н и й м а т е р і а л д л я в и я с н е н н я і с т о р и ч н о г о т а л і т е р а т у р н о г о з н а ч е н н я «Б о г о г л а с н и к а».— Див. лист І. Франка до М. Драгоманова від 23 листопада 1889 р., де він розповідає про початок роботи над «Богогласником», обгрунтовує вибір теми, накреслює план майбутньої розвідки; див. також лист І. Франка до М. Драгоманова від 26 квітня 1890 р., де докладно переказано зміст готової частини праці (Матеріали для культурної і громадської історії Західної України. Т. І. Листування І. Франка і М. Драгоманова. К., 1928, с. 318—319).

П е р е т ц Володимир Миколайович (1870—1935) — російський та український радянський філолог, академік Петербурзької Академії наук (з 1914 р.) та АН УРСР (з 1919 р.), дослідник давніх східнослов'янських літератур.

С. 127. ... п і с н я Д е б о р и...—за біблійною легендою пісня пророчиці Дебори (Девори) з приводу перемоги ізраїльтян над хананським військом на горі Фавор; один із найстаровинніших і найпоетичніших зразків давньоєврейської поезії (Книга Судій, V). І. Франко переклав пісню Дебори у розвідці «Пісня Дебори. Найдавніша пам'ятка старогебрейської поезії» («Неділя», 1912, ч. 38, 20.X, с. 1—2; ч. 39, 27.X, с. 2—4; окрема відбитка з «Неділі» під тим же заголовком у серії «Міжнародна бібліотека», ч. 4, Львів, 1912).

...п і с н я... М і р і а м... — за біблійною легендою пісня старшої сестри пророка Мойсея, який визволив євреїв з єгипетського полону. На честь цього визволення Міріам склала урочисту пісню (Ісход, XV).

...п і с н я Д а в и д а п р о с м е р т ь С а у л а т а Й о н а т а н а... — пісня напівлегендарного царя і поета Давида (XI—X до н. е.) з приводу загибелі у битві з філістимлянами його тестя Саула та Саулового сина Іонафана.

«Р і г в е д а» («Книга гімнів») — збірка релігійних гімнів, що виникли в середовищі родових жерців арійських племен в епоху переселення аріїв в Індію; перша літературна пам'ятка індійської літератури (X ст. до н. е.).

С. 128. ... ч у т т я ц і л о ї г р о м а д и. А ж п і з н і ш е в о н о п е р е т в о р и л о с я, х о ч а й н а о с н о в і є в р е й с ь к о ї р е л і г і й н о ї п о е з і ї, а л е п і д в е л и к и м в п л и в о м к у л ь т у г р е ц ь к о г о т а р и м с ь к о г о...— невдала редакційна правка у першодруку, яка затемнила зміст. В автографі: «...чуття цілої громади, опісля ж формувалося хоча й на основі гебрейської події, але під великим впливом культу грецького та римського...» (ІЛ. ф. 3, № 507, арк. 31).

С. 130. ... листа Климента Римського до коринфян... — Йдеться про послання до коринфян римського єпископа (з 92 р.) Климента (пом. близько 103 р. в Херсонесі Таврійському). Див. про нього розвідку І. Франка «Святий Климент у Корсуні» — т. 34 даного видання, с. 7—347.

Климент Тит Флавій Александрійський (бл. 150 — бл. 215) — теолог-полеміст, засновник богословської школи в Александрії; намагався систематизувати християнське віровчення, використовуючи досягнення античної філософії.

Евріпід (бл. 480—406 до н. е.) — давньогрецький драматург.

Софокл (бл. 495 — бл. 406 до н. е.) — давньогрецький драматург.

Веселовський Олексій Миколайович (1843—1918) — російський літературознавець, історик західноєвропейських літератур, представник історико-культурної та порівняльно-історичної школи в російському літературознавстві.

С. 131. Ігнатій Антіохійський (Ігнатій Богоносець; пом. 116 р.) — другий, після апостола Петра, єпископ Антіохії.

...спів антифонічний... — позмінний спів двох хорів на клиросах, генетично пов'язаний з давньогрецькою трагедією, в якій хор, як правило, поділявся на два півхори.

Гностицизм — еклектична філософія, яка ввібрала в себе елементи поганської (греко-римської), іудейської (монотеїзм) та християнської релігій, поєднавши їх із східним дуалізмом та з окремими положеннями античних філософських систем. Гностицизм постав у Сирії та Месопотамії в I ст. і швидко поширився в усьому християнському світі. Гностики відкидали божественність Христа і тлумачили євангельські події алегорично. Вони багато зробили для розвитку релігійної поезії.

Маніхеї — послідовники релігійного вчення, яке виникло в III ст. на Ближньому Сході. Основоположник цієї релігійної течії — Мані (бл. 216 — бл. 277). Головна ідея маніхейства — визнання одвічної боротьби двох протилежних начал — добра і зла, світла і темряви. Зло — в навколишньому світі, добро — у душах людей. Мета світового розвитку—збереження часток душевного світла від «злої матерії». Звідси — проповідь крайнього аскетизму. Поширившись у Римській імперії протягом IV—V ст., маніхейство стало могутнім суперником християнства і в наступні століття запліднювало своїми ідеями різні середньовічні єресі (павликіанство, богомильство тощо).

Аріани — течія в християнстві. Виникла в IV ст. Засновник — александрійський священик Арій (256—330). Аріани не визнавали християнського догмату трійці (єдиносутності трьох іпостасей християнського бога — отця, сина і святого духа), вважаючи, що існує тільки єдиний бог, а Христос — створена богом істота нижчого ступеню.

Вардесан — єресіарх гностиків, жив в Едессі (Месопотамія) наприкінці II ст., автор 150 сірійських гімнів.

Гармоній — син Вардесана, автор гімнографічних творів.

Гілярій — римський єпископ, між 461 и 468 рр.— папа.

Амбросій Медіоланський (бл. 340—397) — від 374 р. єпископ в Медіолані (Мілані). Дбав про розвиток духовного

співу, запровадив до богослужіння в Італії антифонний спів. Автор багатьох гімнів і духовних пісень.

С. 132. Августин Аврелій Блаженний (354—430) — учитель красномовства у Римі та Мілані, від 395 р. — єпископ гіппонський (у Північній Африці). Автор богословських трактатів, гімнів та трактату «Про музику».

Коммодіан (перша половина III ст.) — латиномовний поет, родом із Гази (Сірія), був єпископом у Північній Африці.

Пруденцій (бл. 350 — бл. 410) — латиномовний поет, родом з Іспанії, займав високі державні посади в Римі, потім прийняв чернецтво.

Седулій (друга половина IV ст.) — латиномовний поет, був священиком у Греції.

Фортунат Венанцій (бл. 530 — після 600) — латиномовний поет, родом з Італії, був єпископом у Пуатьє (Західна Франція).

Григорій Великий (бл. 540 — 604) — римський папа (від 590 р.). За нього було остаточно канонізовано церковні співи і розподілено в межах року в так званому антифонарії.

...секти богомилів, катарів і ін., знані в історії Західної Європи під назвою альбігенсів... — Йдеться про альбігойців. Так називали учасників різних єретичних рухів у Франції XII—XIII ст., у тому числі й богомилів та катарів.

С. 133. Андрій Кріт ський (пом. після 726 р.) — єрусалимський чернець, потім архієпископ на о. Кріт. Автор богословських та гімнографічних творів.

Євсевій Кесарійський, або Євсевій Памфіл (між 260 і 265 — після 338 або 339) — єпископ Кесарії (з 311 р.), родом з Палестини, римський історик і письменник, основоположник патристичної історіографії. Йому належать «Церковна історія», два панегірики на честь імператора Константина Великого та інші твори.

Єпіфаній Кіпрський (310 чи 332—403) — єпископ Констанци, головного міста Кіпру, автор агіографічних творів.

Симеон Метафраст (X ст.) — візантійський письменник, укладач зібрання житій святих, автор проповідей, послань, молитов, канонів, віршів. Ототожнення його з Симеоном Логофетом, автором візантійської хроніки,— спірне.

С. 134. Сергій Константинопольський — константинопольський патріарх з 610 до 638 р. Акафіст богородиці, що його приписують Сергію, складено з нагоди визволення Константинополя від облоги аварів і персів у 626 р.

С. 136. Оріген (бл. 185—254) — християнський богослов, родом із Александрії, керівник християнської школи в Александрії (до 231 р.), а згодом у Кесарії (Палестина). Його намагання використати античну філософію (систему Платона) для обгрунтування догматів християнства було сприйняте християнськими ортодоксами як єресь.

С. 137. Скорина Георгій Франциск (1490 — бл. 1540) — білоруський першодрукар, учений і письменник.

С. 139. Бібліотека Оссолінських — бібліотека у Львові, заснована 1817 р. польським культурним діячем, істориком, філологом, письменником і бібліографом графом Юзефом Максиміліаном Оссолінським (1748—1826); одна з найбільших польських бібліотек.

Димитрій Туптало (світське ім'я Данило Савич Туптало; 1651—1709) —український і російський письменник, культурно-освітній та церковний діяч, митрополит ростовський.

Ундольський Вукол Михайлович (1815—1864) — російський бібліограф, збирач і дослідник пам'яток слов'янської писемності, автор книги «Очерк славянорусской библиографии» (М., 1871).

С. 140. Патерик Печерський, або Києво-Печерський патерик — пам'ятка літератури Київської Русі (XIII ст.), збірка легендарних оповідань з життя ченців Києво-Печерського монастиря.

Іов Княгиницький (? — 1621) — український церковний діяч і письменник, родом з Тисмениці на Покутті (тепер селище міського типу Богородчанського району Івано-Франківської області).

Афанасій Кальнофойський (перша половина XVII ст.) — український письменник, чернець Києво-Печерської лаври.

Терновський Пилип Олексійович (1838—1884) — український і російський історик, професор церковної історії Київської духовної академії, співробітник журналу «Киевская старина».

«Зоря галицька» — українська газета. Виходила у Львові протягом 1848—1857 рр., до 1851 р. була органом Головної руської ради; за висловом І. Франка — «перша руська політична часопись». Спочатку вона прагнула йти в руслі національно-культурного руху, гуртуючи галицьку інтелігенцію, з 1851 р. стала на «москвофільські» позиції.

Голубєв Степан Тимофійович (1849—1920) — буржуазний історик, професор Київського університету і Київської духовної академії, автор досліджень з історії освіти, культури і церковного життя на Україні.

С. 141. Кирило Транквіліон-Ставровецький (пом. 1646 р.) — український письменник, церковно-освітній діяч, друкар-видавець, жив у Львові, Вільні, на Волині, в Чернігові, з 1626 р., перейшовши в унію, став архімандритом чернігівського Єлецького монастиря.

Іоаникій Галятовський (пом. 1688 р.) — український письменник, церковно-освітній діяч, професор і ректор Києво-Могилянської колегії, з 1668 р. ігумен, а згодом архімандрит чернігівського Єлецького монастиря.

Антоній Радивиловський (пом. 1688 р.) — український письменник, церковний діяч; вихованець Києво-Могилянської колегії, жив у Чернігові і Києві, був намісником Києво-Печерської лаври (з 1671 р.), ігуменом київського Микільського монастиря (з 1683 р.).

Порфир'єв Іван Якович (1823—1890) — російський філолог, історик давніх слов'янських літератур, дослідник апокрифічного письменства, професор Казанського університету, член-кореспондент Петербурзької Академії наук (з 1873 р.).

С. 143. Вишенський Іван (між 1545—50 — після 1620) — український письменник-полеміст.

Захарія Копистенський (? — 1627) — український письменник-полеміст, культурно-освітній і церковний діяч.

Meistergesang, або мейстерзанг — течія в середньовічному німецькому пісенному й поетичному мистецтві, яка розвинулася в XIII—XV ст. у середовищі бюргерства. Мейстерзінгери складали і виконували пісні, керуючись правилами, зведеними в XV ст. у так звані табулатури. Репертуар мейстерзангу спершу майже не виходив за межі біблійних і релігійно-дидактичних мотивів, з часом в ньому з'явилися світські і навіть любовні пісні.

ШІСТЬ ЗАПИСІВ КНЯЗЯ ІЛЛІ КОСТЯНТИНОВИЧА ОСТРОЗЬКОГО З Р. 1535—1540

Вперше надруковано у вид. «Науковий додаток до «Учителя», 1912, ч. 1, с. 17—32.

Відбитка вийшла окремою книжечкою в серії «Міжнародна бібліотека», ч. 6: Шість записів князя Іллі Костянтиновича Острозького з р. 1535—1540. З передмовою та поясненнями подав д-р Іван Франко. Львів, 1913.

Подається за виданням 1913 р.

С. 144. ...значного руського роду Острозьких.— Рід князів Острозьких походив від великого київського князя Володимира Святославича і Данила Галицького.

С. 145. ...король польський Зигмунт I... — Йдеться про Сігізмунда I Старого (1467—1548), короля польського і великого князя литовського (з 1506 р.).

С. 146. ...перекладом німецької монографії вроцлавського професора Каро... — Йдеться про Франків переклад монографії.: *Каро Якоб.* Беата й Гальшка. Історичне оповідання із XVI в.— «Діло», 1912, № 185, 16 (3). VIII, с. 1—2; № 187, 20 (7). VIII, с. 4—5; № 188, 21(8). VIII, с. 1—2; № 189, 22(9). VIII, с. 1—2; № 190, 23(10). VIII, с. 1—2; № 192. 26(13). VIII, с. 1—2; № 193, 27(14). VIII, с. 1—2; № 194, 29(16). VIII, с. 1—2; 195, 30(17). VIII, с.1—2; № 197, 2.IX (20. VIII), с. 1—2; № 198, 3.IX (21.VIII), с. 3—4; № 200, 5.IX (23.VIII), с. 1—2; № 201, 6.IX (24.VIII), с. 1—2; № 203, 9.IX (27.VIII), с. 1—2; № 204, 10.IX (28.VIII), с. 1; № 205, 11.IX (29.VIII), с. 1—2; № 206, 12.IX (30.VIII), с. 1—2; див. також: *Франко Іван.* Праця німецького історика професора університету у Вроцлаві Якова Каро... — «Діло», 1912, № 185, 16(3). VIII, с. 4.

Каро Якоб (1836—1904) — німецький історик, з 1869 р. професор університету у Вроцлаві.

Архів князів Сангушків — архів, зібраний польськими князями бібліофілами Сангушками, Романом Станіславом Адамом (1800—1881) і його небожем Романом Даміаном Євстахієм Павлом (1832—1917) у Славуті на Волині.

С. 147. Бона Сфорца д'Арагона (1494—1557) — польська королева з 1518 р., друга жінка Сігізмунда I Старого, дочка міланського князя Джіано Галеаццо Сфорци й Ізабели Арагонської. Дбала про зміцнення королівської влади, протегувала італійським впливам на ренесансну культуру Речі Посполитої.

Кріцький Андрій (1482—1537) — польський письменник, церковно-культурний діяч-гуманіст, секретар Зигмунта I Старого і королеви Бони. Вчився в Болоньї, де здобув титул доктора прав, писав переважно панегірики й пасквілі.

МОЛИТВА ЗА ВОРОГІВ

Вперше надруковано в «Записках Українського наукового товариства у Києві», 1911, кн. 8, с. 53—61. Існує окрема відбитка: Молитва за своїх ворогів. К., 1911. Згодом розвідка вийшла окремою книжечкою з передмовою автора у серії «Міжнародна бібліотека», ч. 8: Молитва за ворогів. Студія Івана Франка. Львів, 1913.

В авторецензії на публікацію у «Записках Українського наукового товариства у Києві», вміщеній у часописі «Неділя» (Львів, 1911, ч. 20, 13.V, с. 7), І. Франко переказав зміст розвідки, наголосивши на пропусках і перекрученнях, допущених у цьому виданні. У виданні 1913 р. І. Франко усунув ці пропуски і перекручення, дещо розширив цитати з Біблії, додав «Притчу про немилосердя» та віршований переспів уривка «Слова святих отців о разсмотрінії і любві», взятого з Ізмарагда, а також «Передне слово».

Подається за виданням 1913 р.

«Записки Українського наукового товариства в Києві» — видання Українського наукового товариства в Києві, заснованого 1907 р. Товариство мало на меті сприяти розробці і популяризації різних галузей науки українською мовою. У 1921 р. воно ввійшло до складу Академії наук УРСР. «Записки», поряд з цінними науковими публікаціями, вміщували публікації буржуазно-націоналістичного змісту; з третьої книги вони стали органом тільки історичної та філологічної секцій товариства.

С. 161. Козловський Всеволод — український буржуазно-націоналістичний діяч, секретар редакції київської газети «Громадська думка»; з 1906 р. жив у Львові.

...редакцію моєї розвідки взяв на себе проф. В. Перетц... — Уроки, про які йдеться, В. М. Перетц був професором Київського університету, головою філологічної секції Українського наукового товариства в Києві, редагував філологічні матеріали його «Записок».

Острозька біблія — перше повне видання біблійних книг церковнослов'янською мовою, здійснене в 1580—1581 рр. в Острозі (на Волині) заходами гуртка вчених, що діяв при дворі князя Костянтина Костянтиновича Острозького, і надруковане там же Іваном Федоровим.

...на основі французького критичного перекладу Едварда Рейсса... — Йдеться про книгу: *Reuss Edouard.* Histoire évangélique, synopse des trois premiers évangiles. (La Bible. Traduction nouvelle avec introductions et commentaires. Nouveau Testament, première partie). Paris, 1876.

Рейсс Едуард (1804—1891) — німецький протестантський теолог.

С. 167. Переложивши сю притчу для різдвяного числа «Діла»... — див.: «Притча про немилосердя» (Євангеліє Матвія, XVIII, зачало 23—25).— «Діло», 1912, № 5, 6. I (24.XII), с. 7.

С. 172. Константин I Великий Флавій Валерій (бл. 285—337) — римський імператор (306—337). Увійшов в історію християнства як «рівноапостольний» і «великий», оскільки Міланським едиктом (313 р.) надав свободу християнській церкві.

...по побіді над Максенцієм під знаком

хреста... — За легендою Константинну Великому перед битвою з римським тираном Максенціем привидився хрест на небі, який він згодом побачив також уві сні; битва завершилася перемогою Константина (див.: Житіє Константина царя й матери его Єлены.— [Димитрій Туптало]. Книга житій святых в славу святыя животворящія троицы бога хвалимаго в святых своих. На три м[ѣ]сяцы третіи: март, априль, маій. К., друкарня Києво-Печерської лаври, 1700).

...христіянського єпископа Селівестра.— Йдеться про римського папу Сильвестра I (314—335), котрий, за переказом, охрестив Константина Великого.

С. 173. Іларіон — давньоруський письменник і оратор, церковно-політичний діяч Київської Русі, перший київський митрополит з руських (1051—1054). Йдеться про його «Слово о законѣ Моисеом данным, и о благодати и истиннѣ».

П'ЯНИЦЬКЕ ЧУДО В КОРСУНІ

Вперше надруковано окремою книжечкою в серії «Міжнародна бібліотека», ч. 10, Львів, 1913, під заголовком: П'яницьке чудо в Корсуні. Студія д-ра Івана Франка. Друге, перероблене й доповнене видання. Додано того ж автора «Притчу про двох рабів».

Як видно із заголовка і як пояснює сам автор на початку розвідки, студія 1913 р. являє собою грунтовну переробку, а по суті — новий варіант статті, вміщеної в ЗНТШ, 1901, т. 44, кн. 6, с. 1—14 під заголовком: П'яницьке чудо в Корсуні. Причинок до історії старозаконської легенди. Подав д-р Іван Франко. Існує окрема відбитка під тим же заголовком — Львів, 1901.

На зворотах аркушів праці І. Франка «Гесіод і його твори», записаної Андрієм Франком, збереглися уривки запису «П'яницького чуда в Корсуні» у редакції 1913 р. невідомою рукою (ф. 3, № 415, с. 1 (перекладу Гесіода с. 34), с. 4—9 (22—27), с. 16—22 (28—33).

Подається за виданням 1913 р.

С. 175. Корсунь — йдеться про Херсонес Таврійський (Херсон, Корсунь), давне місто на південно-західному березі Криму (тепер — руїни біля Севастополя), засноване в V ст. греками; перестало існувати в XV ст.

...знайшов я ще одну популярну переповідку сього оповідання в рукописі Дмитра Вергуна з XVII—XVIII в. і опублікував її в однім із дальших томів «Записок»... — див.: *Франко Ів.* Новий варіант легенди про п'яницьке чудо в Корсуні.— ЗНТШ, 1903, т. 52, кн. 2, с. 1—2 (Miscellanea). Однак тут Франко писав, що рукопис «належить до Андруха Вергуна, селянина десь із Сокальського повіту» (див. т. 34 даного видання, с. 377).

...в «Великих Мінеях-Четьях» всеросійського митрополита Макарія за м[і]сяць падолист... — див.: Великие Минеи-Четьи, собранные всероссийским митрополитом Макарием. Вып. 7. Ноябрь, дни 1—12. Спб., 1897.

Макарій (1482—1563) — московський митрополит, поборник освіти, церковний оратор, організатор укладення «Великих Четьїх-Міней», «Кормчої», «Статуту монастирського».

С. 177. ...написав я тоді ось що: «Найважніші напої...» ... — Хоча цей текст взято в лапки як цигату з попередньої редакції, проте це не дослівне цитування, а вільний переказ фрагмента.

С. 178. ...якого авторство приписують св. Феодосію... — Йдеться про Феодосія Печерського (пом. 1074 р.), ігумена Києво-Печерського монастиря, давньоруського письменника.

...И. Срезневский, Сведения и заметки... — у виданні І. Франка 1913 р. помилково надруковано «Известия и заметки».

С. 181. ...з рукопису о. Теодора з Дубівця з XVII в. в моїм посіданні... — див. ф. 3, № 4713.

С. 188. Кирило Скифопольський (514 — бл. 557) — чернець із Скифополя (Галілея), християнський письменник. Франко посилається на переклад його твору, який видав І. Помяловський: Житие св. Савы Освященного, составленное св. Кириллом Скифопольским, в древнерусском переводе. По рукописи императорского Общества любителей древней письменности, с присоединением греческого подлинника и введением издал И. Помяловский, член-корреспондент Общества. Спб., 1890. Издание Общества любителей древней письменности, XCVI, 1890.

С. 189. Шахматов Олексій Олександрович (1864—1920) — російський мовознавець, текстолог, історик давньоруської літератури, академік Петербурзької Академії наук (з 1894 р.).

Вяземський Петро Андрійович (1792—1878) — російський письменник і громадський діяч.

...опублікував її в томі V «Пам'яток української мови і літератури»... — див.: Житіе св. Сави Освященного. Рукопис XVI в. Музею о. Петрушевича (Бібліотека Народного дому у Львові, ч. 67, картки 89—109) — Апокрифи і легенди з українських рукописів. Зібрав, упорядкував і пояснив д-р Іван Франко. Том V. Легенди про святих. Часть перша. Львів, 1910. (Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. Видає Археографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка. Т. VI), с. 214—239.

С. 192. Попель — легендарний польський князь, попередник династії Пястів; за хронікою Галла Аноніма Попель був скинутий з престолу і його з'їли миші; в пізніших польських хроніках, починаючи від хроніки Вінцента Кадлубка, йдеться про кількох Попелів.

Пяст — легендарний основоположник польської князівської династії Пястів. У хроніці Галла Аноніма виступає як ратай князя Попеля. Син Пяста і Рійки Сємовіт став польським князем по смерті Попеля.

Галл Анонім (XI—XII ст.) — автор найдавнішої польської хроніки, чернець-бенедиктинець. Його латиномовна хроніка, доведена до 1113 р., є цінним джерелом ранньосередньовічної історії Польщі.

Мєжва, Дзєжва (XIII ст.) — автор хроніки, укладеної в францісканському монастирі в Кракові, яка являє собою компіляцію твору Вінцента Кадлубка, доповнену відомостями з історії Польщі до 1288 р.

Кадлубек Вінцент (бл. 1160—1223) — польський хроніст, краківський єпископ. Його латиномовна хроніка охоплює історію

Польщі до 1202 р. і є основним джерелом відомостей про польські землі XII ст.

Длугош Ян (1415—1480) — польський історик і дипломат, автор латиномовної синтетичної «Історії Польщі», так званих «Анналів, або хроніки славного Королівства Польського».

Войцеховський Константин (1872—1924) — історик польської літератури, гімназійний учитель у Львові, з 1916 р. професор Львівського університету.

Потканський Кароль (1862—1907) — польський історик, професор Краківського університету.

Брухнальський Вільгельм (1859—1938) — історик польської літератури, протягом 1904—1931 рр. професор Львівського університету.

Полишаю собі до пізнішого часу сказати докладніше про польську династичну сагу... — здійснити цей намір Франко не встиг.

Паннонія — римська провінція між Дунаєм і Савою (тепер територія північної Югославії, східної Австрії і західної Угорщини). На початку IX ст. Паннонію заселили слов'яни і вона стала незалежним слов'янським князівством; на межі IX і X ст. її спустошили угри і заснували на цій території свою державу, змадяризувавши місцеве населення.

КОТРА ВІРА ЛІПША?

Інтермедія жида з русином
Тексти й студія

Вперше надруковано у серії «Міжнародна бібліотека», ч. 12. Львів, 1913.

Текст інтермедії і розвідку про неї під заголовком «Інтермедія єврея з русином» І. Франко раніше опублікував у виданні: Сборник Харьковского историко-филологического общества, т. XVIII, изд. в честь Н. Ф. Сумцова. Харьков, 1909, с. 92—103. У вступі до видання 1913 р. І. Франко зазначив: «Тому, що се (харківське.— *Ред.*) видання подає текст інтермедії та мою розвідку до неї з дуже многими помилками, я вважаю потрібним передрукувати її тут, поправлену та доповнену, як першу в серії мого видання інтермедій» (с. 17). Проте серія продовження не мала.

Зберігся уривок автографа розвідки «Інтермедія єврея з русином», надрукованої в харківському «Сборнике» (ф. 3, № 566, арк. 7—17 авторської пагінації; від слів «... відсилаючи цікавих до самих цитованих праць...» до «...мандрованого скомороха»), а також два перші аркуші відбитки цієї статті з Франковою коректурою (ф. 3, № 567, с. 1—4).

На звороті Франкового автографа з перекладом поезії Адама Міцкевича «Від'їзд із Одеси» невідомою рукою записано фрагмент розвідки І. Франка про інтермедію «Котра віра ліпша?» (ф. 3, № 454). На аркуші, що має позначку 8 (перший аркуш автографа перекладу «Від'їзду з Одеси»), записано фрагмент із «Вступу» (від слів «... Wieśniaka з XVII віку...» до «...булаву соло...»). На аркуші 6 (другий аркуш перекладу) — пізніша вставка («Майже рівночасно... тексту інтермедії»).

Подається за виданням 1913 р.

С. 193. ...видання самих текстів інтермедій у публікаціях проф. Тихонравова, Петрова, Перетца, Рєзанова та «Киевской старины»... — див.: Летописи русской литературы и древности, издаваемые Н. Тихонравовым, т. II, 1859, с. 35—60; т. III, 1861, с. 78—80; *Тихонравов Н.* Русские драматические произведения 1662—1725 годов, т. I. Спб., 1874; *Петров Н.* Мистерии и комедии учителя пиитики в Киевской академии иеромонаха Митрофана Довгалевского 1736—37 г.— «Труды Киевской духовной академии», 1865, №2, с. 311—333; *Петров Н.* Драматические произведения Георгия Конисского.— «Древняя и новая Россия», кн. 2, 1875, ноябрь, с. 245—256; *Перетц В. Н.* К истории польского и русского народного театра.— «Известия отделения русского языка и словесности императорской Академии наук», т. X, 1905, кн. 1, с. 51—101; т. X, 1905, кн. 2, с. 378—419; т. XVI, 1909, кн. 1, с. 125—159; т. XII, 1907, кн. 4, с. 52—86; т. XVI, 1911, кн. 3, с. 248—319; т. XVI, 1911, кн. 4, с. 39—66; окрема відбитка. Спб., 1912, 140 с.; *Перетц В. Н.* Из начального периода жизни русского театра.— «Известия отделения русского языка и словесности императорской Академии наук», т. XII, 1907, кн. 3, с. 181—225; *Резанов В. Й.* Памятники русской драматической литературы. Школьные действа XVII—XVIII вв. Приложение к исследованию «Из истории русской драмы».— «Известия историко-филологического института графа Безбородко», т. XXIII, 1907, с. 1—166; т. XXIV, 1907, с. 167—329; окрема відбитка, Нежин, 1907, 330 с.; М. Т-в (Драгоманов М. П.). Две южнорусские интермедии начала XVII века.— «Киевская старина», 1883, т. VII, декабрь, с. 652—664; *Житецкий П.* Странствующие школьники в старинной Малороссии.— «Киевская старина», 1892, т. XXXVI, февраль, с. 189—205; *Марковский М.* Южнорусские интермедии из польской драмы «Comunia duchowna ss. Borysa y Hleba».— «Киевская старина», 1894, т. XLVI, июль, с. 32—45; Интерлюдии Митрофана Довгалевского.— «Киевская старина», 1897, т. LVIII, сентябрь, с. 89—96 (приложения); 1897, т. LIX, октябрь, с. 97—112; 1897, т. LIX, ноябрь, с. 113—117. Пор. з «реєстром руських інтермедій», поданим І. Франком наприкінці «Вступу».

Рєзанов Володимир Іванович (1867—1936) — український та російський радянський філолог, професор Ніжинського історико-філологічного (згодом педагогічного) інституту, член-кореспондент АН СРСР (з 1923 р.).

С. 194. Казимир Справедливий (1138—1194) — польський князь (з 1177 р.).

Іннокентій III (1160—1216) — римський папа (з 1198 р.).

...в присутності короля Перемислава...— Йдеться про Пшемислава II (1257—1296), князя Великої Польщі, польського короля (з 1295 р.).

Ягайло (Владислав II Ягайло; бл. 1348—1434) — великий князь литовський (1377—1392) і польський король (1386—1434), родоначальник династії Ягеллонів.

С. 195. Корчевський Віт (XVI ст.) — польський письменник, католицький протиреформаційний полеміст; походив із села Корчева під Серадзем.

Кохановський Ян (1530—1584) — польський письменник епохи Відродження, один із зачинателів національної літератури.

Замойський Ян (1542—1605) — державний діяч Речі Посполитої, коронний канцлер (з 1578 р.) і великий коронний гетьман (з 1580 р.).

Жигмонт III (Сігізмунд III Ваза; 1566—1632) — король Речі Посполитої (1587—1632) та Швеції (1592—1604, фактично до 1599 р.).

Немоєвський Станіслав (бл. 1560—1620) — польський письменник.

Юрковський Ян (бл. 1580 — бл. 1685) — польський письменник — сатирик і панегірист, представник барокко в польській літературі.

Горчин Петро (пом. після 1618 р.) — польський письменник, автор панегіриків і ляментів.

Кіцький Войцех (кінець XVI— початок XVII ст.) — польський письменник.

С. 196. Морштин Ієронім (бл. 1580 — бл. 1626) — польський письменник на межі Ренесансу і барокко. Збірка його віршів «Światowa rozkosz» вперше вийшла 1606 р. 1630 р. датується не друге її видання, а шосте.

Барика Петро (пом. після 1637 р.) — польський письменник, комедіограф, представник так званої совіздждальської літератури, низової течії польського бароккового письменства.

С. 204. Волощина, Волоська земля (Валахія) — назва Молдавського князівства, яку вживали на Україні.

Юшинський Міхал Ієронім (1760—1830) — польський письменник і бібліограф, ксьондз.

С. 207. Довгалевський Митрофан (до пострижения в ченці — Михайло; перша половина XVIII ст.) — український письменник і педагог, професор Києво-Могилянської академії, автор п'єс, віршів, курсу поетики.

С. 208. Козачинський Михаїл (до пострижения в ченці — Мануїл; 1699—1755) — український і сербський письменник і педагог, автор п'єс і панегіриків. Учителював у Сербії, пізніше був професором Києво-Могилянської академії.

Конисський Георгій (до пострижения в ченці — Григорій; 1717—1795) — український і білоруський письменник, проповідник, педагог, філософ, церковний діяч, професор і ректор Києво-Могилянської академії, єпископ білоруський (з 1755 р.). Автор п'єси з інтермедіями, курсів поетики, філософії, богослів'я, проповідей, віршів, листів.

С. 209. Некрашевич Іван (1742— після 1796) — український письменник, священик.

С. 220. «Журнал министерства народного просвещения» — орган міністерства народної освіти. Виходив у Петербурзі в 1834—1917 рр. Публікував статті відомих російських учених з усіх галузей науки, рецензії на художні твори та наукові праці.

О. М. Веселовський присвятив сим оповіданням окрему главу своєї праці «Опыты по истории развития христианской легенды»... — Праця Олександра Веселовського друкувалася в «Журнале министерства народного просвещения» в 1875—1876 рр.; вказаний Франком розділ вийшов у травні 1876 р.

А ф а н а с ь є в Олександр Миколайович (1826—1871) — російський історик, етнограф і філолог. Упорядкована ним збірка «Народные русские сказки» вийшла у восьми випусках протягом 1855—1864 рр.

С. 221. Р у м я н ц е в с ь к и й м у з е й — архівно-бібліотечно-музейна установа, утворена на базі колекцій російського мецената і бібліофіла графа Миколи Петровича Румянцева (1754—1826) в Петербурзі 1828 р.; в 1862 р. перенесена до Москви, стала основою Державної бібліотеки СРСР імені В. І. Леніна.

С. 222. В т е к с т і І л л і Я р е м е ц ь к о г о - Б і л а х е в и ч а... — Рукопис Іллі Яремецького-Білахевича зберігається в архіві І. Франка (ф. 3, № 4760).

В ІНТЕРЕСІ ПРАВДИ

Вперше надруковано в журн. «Учитель», 1913, № 3, с. 85—87.

Подається за першодруком.

С. 227. Ю щ и ш и н Іван (1883 — ?) — український педагог і журналіст, з 1910 до 1914 р. редактор «Учителя».

С. 228. ...п о п р а в и в т у п о м и л к у в о к р е м і й в і д б и т ц і с в о є ї с т а т т і. — Див.: *Возняк М.* Життя і значення Івана Франка. Львів, 1913, с. 7.

...М и х а й л о К о т у р н и ц ь к и й, г е с т е Б о р к о в с ь к и й... — Франко помиляється: насправді це псевдонім Кобилянського Еразма (1854 — після 1900), польського революційного діяча. Борковський Олександр (1841—1921) — український педагог і журналіст ліберально-буржуазного напряму, директор гімназії в Дрогобичі, потім співробітник і редактор львівської газети «Діло» та журналу »Зоря».

...д р у г и й ж и в у В і д н і... — Мабуть, мається на увазі Михайло Павлик.

А н н а П а в л и к і в н а — Павлик Ганна Іванівна (1855—1928), українська громадсько-політична діячка революційно-демократичного напряму, сестра Михайла Павлика.

С. 230. «Д р у г» — літературно-науковий журнал студентського товариства «Академічний кружок». Виходив у Львові протягом 1874—1877 рр. До 1876 р. мав «москвофільський напрям». З приходом у редколегію І. Франка і М. Павлика (липень 1876 р.) набув революційно-демократичного спрямування.

С. 231. ... м о ї в і р ш і ... в и й д у т ь о к р е м о ю к н и ж к о ю... — Йдеться про книжку: Із літ моєї молодості. Збірка поезій... з п'ятиліття 1874—1878. Львів, 1914.

ДО ІСТОРІЇ КОЛОМИЙКОВОГО РОЗМІРУ

Вперше надруковано в журн. «Україна», 1914, кн. 1, с. 91—98.

Подається за першодруком.

«У к р а ї н а» — науковий трьохмісячник українознавства, ор-

ган Українського наукового товариства в Києві, мав ліберально-буржуазне спрямування. Виходив у 1907, 1914 і 1917 рр.

С. 232. ... про події 1848 р. та про війну з Кошутом... — тобто про революційні події 1848 р. в Угорщині.

Кошут Лайош (1802—1894) — угорський політичний діяч, один із керівників революції 1848—1849 рр. в Угорщині.

Опришки — учасники народно-визвольної боротьби в Галичині, на Закарпатті та на Буковині в XVI — першій половині XIX ст. Найвищого піднесення боротьба опришків проти гнобителів досягла у 30—40-і роки XVIII ст.,коли її очолив Олекса Довбуш. Народ оспівав опришків як героїв.

С. 233. Нечай Данило (загинув 1651 р.) — один із найближчих соратників Богдана Хмельницького у народно-визвольній війні 1648—1654 рр., брацлавський полковник.

Забіла Віктор Миколайович (1808—1869) — український поет-романтик.

Вагилевич Іван Миколайович (1811—1866) — український письменник і філолог, учасник «Руської трійці».

Згарський Євген Якович (1834—1892) — український письменник ліберально-буржуазного напряму.

...брати Воробкевичі... — Григорій Іванович (псевдонім *Наум Шрам* ;1838—1884) та Сидір Іванович (псевдонім *Данило Млака;* 1836—1903) — українські письменники ліберально-буржуазного напряму.

С. 234. Ленартович Теофіль (1822—1893) — польський поет прогресивного напряму, брав участь у польському національно-визвольному русі 1846—1848 рр.

С. 235. Ройзій Петро (бл. 1505—1571) — польський латиномовний поет, іспанець за походженням.

Тшецеський Андрій молодший (XVI ст.) — польський поет, перекладач і видавець.

С. 239. Станьчик (XV—XVI ст.) — блазень при дворі польських королів Ягайла і Сігізмунда I.

Смолік — йдеться, мабуть, про Яна Смоліка (бл. 1560—1613), польського поета, перекладача, автора ліричних пісень і жартівливих віршів.

Гроїцький Бартоломей (пом. бл. 1605 р.) — польський поет.

...в історії польської літератури М. Вишневського (т. IX, ст. 315—316)... — див.: Michała Wiszniewskiego Historya literatury polskiej, t. IX,W Krakowie, 1857, c. 315—316.

Вишневський Міхал (1794—1865) — польський історик літератури, філософ, психолог, професор Краківського університету (з 1831 р.). З 1848 р. жив в еміграції в Італії. Автор десятитомної «Історії польської літератури» (1840—1857).

С. 241. Пшилуський Якуб (пом. 1554 р.) — польський поет і перекладач.

С. 242. Колесса Філарет Михайлович (1871—1947) — український радянський фольклорист і музикознавець, академік АН УРСР (з 1929 р.).

МОЯ ВІТЦІВСЬКА ХАТА

Вперше надруковано у вид.: «Матеріали до української етнології», т. XVIII, Львів, 1913.

Подається за першодруком.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

Вперше надруковано німецькою мовою у віденській газеті «Die Zeit. Morgenblatt», № 4136, 3 квітня 1914 р., с. 1—3.

Стаття є скороченою редакцією розвідки «Тарас Шевченко», надрукованої в журн. «Зоря», 1891, № 5, с. 86—90 (див. т. 28 даного видання, с. 112—122).

Подається за передруком з газети «Die Zeit» у кн.: *Franko Ivan.* Beiträge zur Geschichte und Kultur der Ukraine. Ausgewählte deutsche Schriften des Revolutionären Demokraten 1882—1915. Unter Mitarbeit von O. I. Bileckyj und I. I. Bass herausgegeben und eingeleitet von E. Winter und P. Kirchner. Akademie — Verlag. Berlin, 1963, S. 137—143, в українському перекладі.

С. 248. Гріммельсгаузен Ганс-Якоб-Крістофель (бл. 1621—1676) — німецький письменник-сатирик, автор роману «Пригоди Сімпліціссімуса» (1669), центральною постаттю якого є образ чесного і чистого серцем простака з народу, що намагається поліпшити дійсність, прикриваючись личиною блазня.

Гощинський Северин (1801—1876) — польський поет-романтик, представник так званої української школи в польській літературі. В поемі «Замок Каньовський» (1828) з демократичних позицій описує Коліївщину — селянське антифеодальне повстання 1768 р. на Україні.

Ауербах Бертольд (1812—1882) — німецький письменник, «Шварцвальдські сільські оповідання» написав у 1843—1854 рр.

С. 249. Енгельгардт Василь Васильович (1755—1828) — поміщик, генерал-лейтенант, власник більш як 18 тис. кріпаків, багатьох сіл, зокрема Моринців і Кирилівки.

Син його... — Енгельгардт Павло Васильович (1798—1849), позашлюбний син В. В. Енгельгардта, поміщик, з 1828 р. власник села Кирилівки.

С. 250. ... в науку до Варшави портретистові Лямпі.— Відомостей про перебування Шевченка у Варшаві досі не виявлено. Версія про його навчання у італійсько-польського художника Франціска Ксаверія Лямпі (1782—1852) сумнівна.

... у листопаді 1830 р. вибухло польське повстання ... — Йдеться про польське національно-визвольне повстання, в якому народні маси не підтримали шляхту. Царський уряд придушив це повстання і ліквідував рештки польської державності.

... потрапив Тарас у науку до маляра Ширяєва... — Це сталося 1832 р. Ширяєв Василь Григорович (1795 — ?) — майстер живописного й малярного цеху. Був людиною культурною і обізнаною як у мистецтві, так і в літературі.

... орнаменти al fresco... — стінний живопис водяними фарбами по вогкій штукатурці.

..перед групою Лаокоона ... — у Літньому саду стояла копія скульптури родоських митців «Лаокоон».

Сошенко Іван Максимович (1807—1876) — український художник.

Брюллов Карл Павлович (1799—1852) — російський художник.

Венеціанов Олексій Гаврилович (1780—1847) — російський художник, засновник приватної художньої школи для вихідців із народу.

Всі білети тої лотереї закупила царська родина.— Ця легенда не підтверджується. Встановлено, що викуп Шевченка з кріпацтва відбувся на день раніше, ніж лотерея (див.: *Жур П.* Шевченківський Петербург. К., 1972). Існує припущення, що царська родина сплатила К. Брюллову не всі гроші, через що портрет Жуковського не потрапив до царського палацу.

С. 251. Мартос Петро Іванович (1811 — ?) — поміщик з Полтавщини, на кошти якого було здійснено видання «Кобзаря» 1840 р. Його роль в справі першої публікації віршів Шевченка перебільшувалася; дійсним ініціатором видання був Євген Гребінка.

Тарновський Григорій Степанович (1788—1853) — поміщик-меценат, власник маєтку в селі Качанівці на Чернігівщині, де бували визначні діячі російської та української культури.

... в тогочасній російській літературі... Шевченко не знайшов прихильності... — І. Франко недиференційовано оцінює відгуки російської критики на вихід «Кобзаря» у квітні 1840 р. Поряд з неприхильними відгуками в реакційній пресі (О. Сенковського в «Библиотеке для чтения», М. Полевого в «Сыне отечества») були і схвальні у прогресивних виданнях («Литературная газета», «Современник», «Отечественные записки» та ін.).

... літом 1844 року знову помандрував на Україну ... — Встановлено, що влітку 1844 р. Шевченко жив у Петербурзі, а вдруге поїхав на Україну в березні 1845 р.

... одержав місце при археографічній комісії.— Йдеться про Тимчасову комісію для розбору давніх актів при київському, подільському і волинському генерал-губернаторі. Шевченка було зараховано на роботу в комісії у грудні 1845 р.: він мав описувати і змальовувати історико-культурні об'єкти.

...таємне товариство імені Кирила і Мефодія ... — Йдеться про Кирило-Мефодіївське товариство, таємну політичну організацію, яка існувала в Києві протягом 1845—1847 рр. Програмні документи товариства ставили завданням ліквідацію кріпацтва і національної нерівності, скасування дворянських привілеїв, об'єднання слов'янських народів у федеративну республіку. В товаристві існувало два напрями — революційно-демократичний, ідейним натхненником якого був Шевченко, і ліберально-реформістський.

По тримісячному ув'язненні в Петропавловській фортеці ... — Шевченка протримали півтора місяці не в Петропавловській фортеці, а в казематі III відділу.

С. 252. ... відправили до Оренбурга, звідки ... вислано до віддаленого степового форту в Киргизії.— З Петербурга Шевченка вивезли 30 травня, а до Оренбурга привезли 8 червня 1847 р.; в середині

червня його відправили до Орської фортеці в Оренбурзькій губернії (тепер м. Орськ).

... в форті Петровському ... — насправді в Орській фортеці.

Перовський Василь Олексійович (1795—1857) — російський державний і військовий діяч, свого часу близький до декабристів; протягом 1833—1842 і 1851—1853 рр.— оренбурзький генерал-губернатор і командир Окремого Оренбурзького корпусу. В «Щоденнику» Шевченко охарактеризував Перовського як «бездушного сатрапа и наперсника царя».

... експедиції академіка фон Бера ... — Йдеться про експедицію під керівництвом не Бера, а капітан-лейтенанта флоту Бутакова Олексія Івановича (1816—1869).

Бер Карл Максимович (1792—1876) — російський природодослідник, академік Петербурзької Академії наук; очолював експедицію 1853—1856 рр. для дослідження Каспійського моря. З Шевченком познайомився 1853 р. в Новопетровському укріпленні.

... до Орської фортеці над Аралом... — Насправді до Новопетровського укріплення в Оренбурзькій губернії на півострові Мангишлак (тепер м. Форт Шевченка Мангишлацької області Казахської РСР). Шевченко перебував у ньому протягом 1850—1857 рр.

Толстой Федір Петрович (1783—1873) — російський скульптор і художник, віце-президент Академії мистецтв у Петербурзі.

С. 253. ...аж ось 8 лютого 1861 р. в Петербурзі спіткала його смерть ... — Шевченко помер 10 березня.

З національних рамок поет виходить на широке поле загальнолюдської боротьби за поступ і свободу ... — Франко має на увазі значне розширення тематики Шевченкової творчості, посилення соціального пафосу та інтернаціоналізму.

ПРИСВЯТА

Вперше надруковано у віденському журн. «Ukrainische Rundschau», 1914, № 3-4, с. 89, німецькою мовою під заголовком «Widmung». Датовано: Lemberg, den 12 Mai 1914.

Подається за передруком з журналу «Ukrainische Rundschau» у кн.: *Franko Ivan.* Beiträge zur Geschichte und Kultur der Ukraine. Ausgewählte deutsche Schriften des Revolutionären Demokraten 1882—1915, S. 175, в українському перекладі.

«Ukrainische Rundschau» — українознавчий журнал, що видавався німецькою мовою у Відні з 1903 до початку 1915 р.

АДАМ МІЦКЕВИЧ

Вперше надруковано у кн.: Адам Міцкевич. Wielka utrata ... Львів, 1914, с. IX—X.

Подається у скороченому вигляді за першодруком.

Це вступний розділ до життєпису А. Міцкевича. Сам життєпис

не є твором І. Франка. Про це І. Франко пише в останньому абзаці вступного розділу: «Бажаючи у вступі до сеї книжки подати короткий та по змозі повний нарис життя й діяльності Адама Міцкевича та не маючи змоги дати тепер власну оригінальну студію, для якої треба би визискати всі найповажніші джерела, опубліковані досі, я рішився подати тут у перекладі з російської мови статтю польського письменника та історика польської літератури В. Спасовича, поміщену в т. XIX «Энциклопедического словаря Брокгауза и Ефрона» (С.-Петербург, 1896, с. 503—508), доповняючи сю статтю (скажу мимоходом, у деяких подробицях не свобідну від помилок) датами та матеріалами, взятими з чотиритомної праці сина поетового Владислава Міцкевича п[ід] з[аголовком] «Zywot Adama Mickiewicza», виданої в Познані в рр. 1890—1895» (там же, с. X).

Спасович Володимир Данилович (1829—1906) — польський і російський філолог, юрист, публіцист і громадський діяч, з 1857 по 1861 р.— професор Петербурзького університету. Писав переважно російською мовою.

С. 256. Словацький Юліуш (1809—1849) — польський поет-демократ.

ПЕРЕДМОВА

[*до збірки «В наймах у сусідів»*]

Вперше надруковано в кн.: Писання Івана Франка, том VII. В наймах у сусідів. Збірник праць, писаних польською та німецькою мовами в перекладі, з поясненнями та додатками автора. Том перший. Статті на суспільно-політичні теми. (Популяція, репрезентація, індемнізація). Писані в рр. 1886 — 1890. Львів, 1914, с. V—XII. Передмову писано 13—14 березня та 10 жовтня 1914 р.

Подається за першодруком.

С. 258. «Przegląd społeczny» — польський науково-літературний і громадсько-політичний журнал прогресивного напряму, орган селянської партії. Виходив у Львові протягом 1886—1887 рр.

Вислоух Болеслав (1855—1937) — прогресивний польський громадсько-політичний діяч, журналіст, публіцист.

Ревакович Генрик (1837—1907) — прогресивний польський громадсько-політичний діяч, журналіст.

Свєнтоховський Александр (1849—1938) — польський письменник, публіцист, журналіст ліберально-демократичного напряму.

Пільц (Пільтц) Еразм (1851—1929) — польський громадсько-політичний діяч, журналіст, публіцист.

Поплавський Ян Людвіг (1854—1908) — польський громадсько-політичний діяч, журналіст і публіцист.

С. 259. ...бібліографічного огляду, уложеного М. Павликом в році 1898... — Йдеться про працю Михайла Павлика «Спис творів Івана Франка за перше 25-ліття його літературної діяльності. 1874—1898. На пам'ять його ювілею 30.X 1898» (Львів, 1898).

С. 262. Барвінський Володимир Григорович (1850—1883) — український буржуазно-націоналістичний діяч, журналіст, публіцист, критик, письменник.

С. 263. Озаркевич Іван Григорович (1826—1903) — священик, український громадсько-політичний діяч ліберально-буржуазного напряму, депутат галицького сейму й австрійського парламенту, письменник.

НЕЗАКІНЧЕНІ ПРАЦІ

ПРАЗНИК СВЯТОГО СПАСА

Причинок до історії
староруського письменства і культури

Друкується вперше за текстом запису, зробленого Андрієм Франком та невідомою рукою (ф. 3, № 746).

Рукопис датовано: Львів, дня 11—12 червня, без зазначення року. У «Хроніці НТШ», 1911, вип. 3, ч. 47, с. 11, вміщено реферат цієї розвідки І. Франка, прочитаний на засіданні історично-філософічної секції НТШ. На цій підставі розвідку можна датувати 1911 р.

С. 267. Даль Володимир Іванович (1801—1872) — російський письменник, лексикограф, етнограф. Йдеться про його видання «Пословицы русского народа. Сборник пословиц, поговорок, речений, присловий, чистоговорок, прибауток, загадок, поверий и пр.» (М., 1862).

Чубинський Павло Платонович (1839—1884) — український етнограф буржуазно-демократичного спрямування, упорядник видання «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» (т. 1—7. К., 1872—1879).

С. 268. Шухевич Володимир Осипович (1850—1915) — український етнограф ліберально-буржуазного напряму. Основна його праця — «Гуцульщина» (ч. 1—5. Львів, 1899—1908).

Зубрицький Михайло (1856—1919) — український етнограф ліберально-буржуазного напряму.

С. 269. Сергій, архієпископ (Спаський Іван; пом. 1904 р.) — російський православний теолог. За твір «Полный месяцеслов Востока» (1-ше видання — М., 1875—1876) одержав ступінь доктора богословія.

... з рукописної Мінеї в моїм посіданні... — Тепер зберігається в ІЛ, ф. 3, № 4732. Це — празднична Мінея, збірник молитов і церковних служб, розміщених у календарному порядку, відповідно до днів пам'яті (празників) святих.

Кузеля Зенон (1882—?) — український етнограф і філолог буржуазно-націоналістичного напряму, до 1914 р. бібліотекар і викладач Чернівецького університету.

С. 277. ... царі Василій і Константин... — Йдеться про візантійських імператорів Василія II Болгаробойця, який царював протягом 876—1025 рр., і його брата і співправителя Константина.

С. 281. Андрій Боголюбський (бл. 1111—1174)—князь володимиро-суздальський (1157—1174).

С. 284. Макаріева Мінея — йдеться про «Великі Четьї-Мінеї», укладені в XVI ст. з ініціативи московського митро-

полита Макарія зібрання житій і похвал, повчань та інших творів давньоруської літератури.

Мануїл І Комнін — візантійський імператор (1143—1180).

Іван (Іоанн) Кіннам (XII ст.) — візантійський хроніст.

Микита Хоніат (XVI ст.) — візантійський письменник, історик і політичний діяч.

ГАЛИЦЬКО-РУСЬКИЙ ВІДПИС «СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ» ІЗ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX В.

Друкується вперше за текстом запису (ф. 3, № 750). Під рукописом дата: Писано в д[нях] 8—13 падолиста 1913 і підпис: д-р Іван Франко.

С. 287. Петрушевич Степан (1772—1860) — український письменник і етнограф, уніатський священик, батько Антонія Петрушевича.

С. 295. Мусін-Пушкін Олексій Іванович (1744—1817)— російський колекціонер старовинних рукописів, із діяльністю якого пов'язане відкриття і перше видання «Слова о полку Игоревѣ». Видання 1800 р. підготували російські історики-археографи Микола Миколайович Бантиш-Каменський (1737—1814) і Олексій Федорович Малиновський (1762—1840).

... віршований переклад Серякова... — йдеться про переспів Івана Серякова «Поход Игоря противу половцев» (Спб., 1803), виданий без зазначення імені автора.

Шишков Олександр Семенович (1754—1841) — російський письменник і політичний діяч, консерватор. Йдеться про його видання «Слово о плъку Игоревѣ, Игоря сына Святъславля, внука Ольгова, с переводом и примечаниями» (у кн.: Сочинения и переводы Российской академии, кн. VIII. Спб., 1805, с. 23—234).

Паліцин Олександр Олександрович — російський письменник, культурний діяч на Сумщині в кінці XVIII — на початку XIX ст. Йдеться про кн.: Игорь, героическая песнь. С древней славянской песни, писанной в XII веке, переложил стихами Александр Палицын, Харьков, 1807.

Левицький Іван Михайлович (початок XIX ст.) — російський філолог і поет. Йдеться про кн.: *Левицкий И.* Ироическая песнь о походе Игоря на половцев, писанная на славянском языке в XII столетии, ныне переложенная в стихи старинной русской меры. Спб., 1913.

Пожарський Яків Осипович (початок XIX ст.) — російський поет. Йдеться про кн.: Слово о полку Игоря Святославича, удельного князя Новгорода-Северского, вновь переложенное Яковом Пожарским с присовокуплением примечаний. Спб., 1819.

...віршований переклад «Плачу Ярославни» Белюстіна... — Мається на увазі переспів «Плач Ярославны», надрукований у журналі «Благонамеренный», 1819, ч. VI, с. 141, за підписом Белюстіна. Кому належить переспів — Белюстіну Івану Степановичу (пом. у 1890 р.), російському письмен-

нику, чи Белюстіну Микиті Федоровичу (1784—1846), учителю латинської мови у 2-й санктпетербурзькій гімназії,— не встановлено.

Грамматін Микола Федорович (1786—1827) — російський філолог і поет. Йдеться про його книжку «Песнь воинству Игореву, писанная старинным русским языком в исходе XII столетия и с оного переведенная на употребляемое ныне стихами старинного же русского размера, с краткими историческими и критическими замечаниями» (Спб., 1821).

Загорський Василь Андрійович (1805 — ?) — російський поет. Його переклад «Плач Ярославны» надрукований у журналі «Новости литературы», 1825, ч. 14, с. 69.

Арцибашев Микола Сергійович (1773—1841) — російський історик і письменник. Йдеться про його переклад «Игорь или война половецкая», надрукований у журналі «Вестник Европы», 1826, ч. 147, № 11, с. 177—193; № 12, с. 241—260.

Шкляревський Павло (1806—1830) — російський письменник, перекладач, родом з Полтавщини. Йдеться про його переспів «Плач Ярославны», надрукований у кн.: Стихотворения П. Шкляревского. Спб., 1831, с. 11—13.

Бельтман Олександр Хомич (1800—1870) — російський письменник та історик слов'янофільського спрямування. Йдеться про його книжку «Песнь ополчению Игоря Святославича, князя Новгород-Северского. Переведена с древнего русского языка XII столетия, с краткими в конце примечаниями» (М., 1833).

Козлов Іван Іванович (1779—1840) — російський поет і перекладач. Переспів «Плач Ярославны» був надрукований в його книжці «Собрание стихотворений» (ч. 2. Спб., 1834).

Максимович Михайло Олександрович (1804—1873) — український історик, філолог і письменник. Йдеться про його книжку «Песнь о полку Игоревом, сложенная в конце XII в. на древнем русском языке. Издана с переводом на нынешний русский язык» (К., 1837).

Деларю Михайло Данилович (1811—1868) — російський поет, перекладач. Йдеться про його книжку «Песнь об ополчении Игоря, сына Святославова, внука Олегова. Переложение Михаила Деларю» (Одесса, 1833).

Минаєв Дмитро Іванович (1808—1876) — російський поет, Йдеться про його книжку «Слово о полку Игоревѣ» (Спб., 1846).

Берг Микола Васильович (1823—1884) — російський поет і перекладач. Йдеться про його переспів «Плач Ярославны», надрукований у журналі «Москвитянин», 1846, ч. 1, кн. II, с. 32.

Мей Лев Олександрович (1822—1862) — російський поет. Йдеться про його переклад, надрукований у журналі «Москвитянин», 1850, № 22.

Барсов Елпідифор Васильович (1836—1917) — російський філолог, збирач і дослідник слов'янського фольклору та давньоруської писемності.

РОЗМОВА КИВКАМИ

Вперше надруковано у вид.: Літературна спадщина. Т. 4. Іван Франко. Художні твори і художні переклади. К., «Наукова думка», 1967, с. 449—450.

Стаття збереглася в записі невідомою рукою (ф. 3, № 749), датованому 29 листопада 1913 р.

Подається за рукописом.

С. 297. ... в «Ogrodzie fraszek» польського поета з XVII в. Вацлава Потоцького... — Йдеться про «Ogród, ale nie plewiony; bróg, ale co snop, to inszego zboża; kram rozliczneo gatunku» Вацлава Потоцького (1621—1696) — збірку фрашок, укладену автором у 1690—1691 рр. Над її вдосконаленням В. Потоцький працював до кінця життя, але надрукована вона так і не була. Під заголовком «Ogród fraszek» збірку вперше повністю видав у двох томах у Львові 1907 р. А. Брюкнер.

...та «Figlikach» польського поета XVI в. Николая Рея...— Йдеться про збірку фрашок М. Рея, яка вперше вийшла друком у Кракові 1562 р. в складі його книжки «Zwierzyniec...» (під заголовком «Przypowieści przypadłe»). У складі того ж «Звіринця» вона була надрукована у Кракові 1574 р., цього разу з власним титульним аркушем, під заголовком «Figliki albo rozlicznych ludzi przypadki dworskie, który sobie po zatrudnionych myslach, dla krotofile, wolny będęcz, czytać mozesz». Цей заголовок колоритно визначає естетичну природу цього старовинного поетичного жанру, попередника «приказок» С. Руданського. Нарешті, третє видання, що його, очевидно, має на увазі І. Франко, вийшло на початку XX ст.: Mikołaja Reya z Nagłowic Figliki. Dla uczczenia czterechsetnej rocznicy urodzin autora wydał w podobiznie Wiktor Wittyg, Kraków, 1905.

. Раз уже в «Зорі» я звернув увагу на паралелі до деяких співомовок Руданського і вказав їх правдоподібне джерело у Франції XVI — XVII в. ... — До цього місця І. Франко мав намір дати примітку, на що в рукописі вказує позначка 1 і відкреслення місця для примітки внизу аркуша. Проте в рукописі примітку не дописано. Очевидно, йдеться про замітки І. Франка «До студій над Ст. Руданським» («Зоря», 1892, ч. 1, с. 13; ч. 16, с. 314—315), зокрема про другу з них, де згадано про польські та французькі паралелі до сюжетів С. Руданського, можливо, використані поетом (див. т. 28 даного видання, с. 219—221).

ШЕВЧЕНКОВА «МАРІЯ»

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1913, т. 119-120, с. 348—356.

Подається за першодруком.

С. 301. Рєпніна Варвара Миколаївна (1808—1891) — російська письменниця, близька знайома Шевченка, з якою він листувався під час заслання. Листи Шевченка до Рєпніної Франко цитує у вільному перекладі.

С. 302. Тіверіадське, або Галілейське озеро — озеро в Палестині, на березі якого розташовано місто Тіверіада, або Тіверія.

С. 304. Назарет — місто в Палестині.

Віфлієм, або Бетлегем — місто в Палестині, де, за євангельською легендою, народився Ісус Христос.

Ірод — йдеться про Ірода Великого (бл. 73 до н. е.— 4 н. е.),

іудейського царя, який правив в Іудеї від 37 р. до н. е. За євангельською легендою, прагнучи позбутися новонародженого Ісуса, звелів винищити у Віфліємі хлопчиків до дволітнього віку.

С. 306. Фарисеї — релігійно-політична секта давніх євреїв, прихильники якої уславились фанатизмом і лицемірним зовнішнім благочестям.

Ессеї — іудейська секта, вчення якої мало спільні риси з раннім християнством.

С. 307. Залеський Юзеф Богдан (1802—1886) — польський поет-романтик, представник «української школи» в польській літературі.

С. 308. Елеон — гора поблизу Єрусалима.

[ПРО ЄВАНГЕЛЬСЬКІ ОСНОВИ ПОЕМИ ШЕВЧЕНКА «МАРІЯ»]

Вперше надруковано у вид.: Літературна спадщина. Т. 4. Іван Франко. Художні твори і художні переклади, с. 441—448.

Фрагмент зберігся у записі невідомою рукою (ф. 3, № 684), датованім 25—30 січня 1914 р.

Подається за рукописом.

С. 314. Цісар Август — мається на увазі Август Гай Октавій (63 до н. е.— 14 н. е.), римський імператор (27 до н. е.— 14 н. е.), за царювання якого, згідно з євангельською легендою, народився Ісус Христос.

С. 319. Йосиф Флавій (37 — бл. 100) — давньоєврейський воєначальник та письменник-історіограф.

Таціт Публій Корнелій (бл. 55 — бл. 120) — давньоримський історик і політичний діяч.

Тіберій Клавдій — Нерон (42 до н. е. — 37 н. е.), римський імператор протягом 14—34 рр., від 13 р. співправитель Августа.

Понтій Пілат — йдеться про Пілата Понтійського, римського намісника Іудеї, який, за євангельською легендою, віддав, хоч і неохоче («умивши руки»), Ісуса Христа на розп'яття.

С. 320. Цезар — йдеться про Юлія Цезаря Гая (100—44 до н. е.), давньоримського державного діяча, полководця і письменника.

Антоній Марк (бл. 83—30 до н. е.) — давньоримський політичний і військовий діяч, сподвижник Юлія Цезаря, від 42 р. до н. е. управляв східними римськими провінціями. Боровся за владу в Римі, але зазнав поразки.

ВСТУПНА ЧАСТЬ ЛІТОПИСУ ПО ОБОХ РЕДАКЦІЯХ

Друкується вперше за записом Андрія Франка (ф. 3. № 740).

Ця і наступна праця є фрагментами другої частини незавершеного Франкового дослідження «Студії над найдавнішим Київським літописом». І. Франко займався цими студіями протягом 1907—1916 рр., використовуючи й раніші свої праці. Матеріали першої

частини «Студій» вміщено в томі 6 даного видання. «Студії» споріднені також із відповідними розділами Франкової «Історії української літератури від найдавніших часів до І. Котляревського» (див. т. 40 даного видання).

С. 325. ... порівняння його з грецьким джерелом... — За джерело цієї частини літопису вважають відповідну частину грецької хроніки Георгія Амартола (друга половина IX ст.). Грецький текст цієї хроніки видано разом з давньоруським його перекладом у кн.: *Истрин В. М.* Книги временные и образные Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. Текст, исследование и словарь. Т. I—III. Пг.— Л., 1920—1930.

Істрин Василь Михайлович (1865—1937) — російський філолог, дослідник давньої літератури східних слов'ян, академік Петербурзької Академії наук (з 1907 р.), голова університетського історико-філологічного товариства.

С. 326. Рукопис Хлєбникова... — Йдеться про так званий Хлєбниковський список давньоруських літописів, укладений на Україні в XVI ст., який походить від південноруського літописного зведення XIII—XIV ст. Належав коломенському купцю Хлєбникову, тепер зберігається в Публічній бібліотеці імені М. Є. Салтикова-Щедріна в Ленінграді.

НАЙСТАРШІ ТРАДИЦІЇ КИЇВСЬКОЇ ЗЕМЛІ

Друкується вперше за текстом запису, зробленого Андрієм Франком та частково Іваном Лизанівським (ф. 3, № 743). Рукопис датується 1912 р.

С. 335. ... візантійського царя Михаїла... — Йдеться про Михаїла III, який був візантійським імператором протягом 842—867 рр.

С. 336. ...у тексті т[ак] зв[аного] Іпатського літопису, фотолітографічного видання... — І. Франко користується виданням: Повѣсть временных лѣт по Ипатскому списку. Изд. Археографической комиссии. Спб., 1871.

С. 342. ...друкованого видання літопису по Іпатському списку... — І. Франко користується виданням: Летопись по Ипатскóму списку. Изд. Археографической комиссии. Спб., 1871.

С. 343. ... в додатку до мінейного оповідання... Сей додаток, у двох рукописах збірки о. А. Петрушевича, ч. 57 і 67 ... — див.: Опис рукописів Народного дому з колекції Ант. Петрушевича, частина перша. Зладив д-р Іларіон Свєнціцький. У Львові, 1906. (Українсько-руський архів, т. 1), с. 90 (к. 268—279 зв.), 97 (к. 171 зв.— 177 зв.); див. також рукопис ч. 34 тієї ж збірки, там же, с. 139 (к. 722—729).

С. 346. Константин Бородатий — йдеться про Константина IV Погоната, який був візантійським імператором протягом 668—685 рр.

...угри могли явитися в теперішній Болгарії... — У літописі йдеться, очевидно, про Паннонію.

Крум — болгарський хан (802—814).
Арпад — угорський князь (889—907).
Кусан — угорський воєначальник, сподвижник Арпада.

ЛІТОПИСНА ОСНОВА «СЛОВА О ПОЛКУ ИГОРЕВѢ»

Друкується вперше за автографом (ф. 3, № 661, 128 + + 4 арк.), датованим вереснем — листопадом 1914 р.; частини рукопису мають такі дати: Писано д[ня] 22—27 вересня 1914; Писано в днях [від] 28 вересня до 8 жовтня 1914; Писано в днях [від] 29 жовтня до 1 падолиста 1914; Писано в днях... до 19 падолиста 1914.

Фрагмент розвідки від арк. 117 до арк. 120 автографа має ще іншу редакцію, а саме (арк. 117):

Роман і Мстислав Ростиславичі оспівані в поемі ось якими поетичними рядками:

А ты, буй Романе и Мьстиславе,
Храбрая мысль носить ваю оумъ на дѣло,
Высоко плаваѥши на дѣло въ буѥсти,
Яко соколъ на вѣтрѣхь ширяя ся.
Хотя птицю въ буйствѣ одолѣти.
Суть бо оу ваю желѣзныи папорзи
Подъ шеломы латиньскыми;
Тѣми тресну земля и многы страны хиновы;
Литва, Ятвязи, Деремела и Половци
Сулици своя повергоша,
А главы своя поклониша
Подъ тыи мечи харалужныи (Огон., стор. 16).

Першу літописну записку про Романа Ростиславича маємо під роком 1148:

В то же веремя Ростиславъ Смоленьский
Проси дчери у Святослава у Олговича
За Романа, сына своєго, Смоленьску.
И ведена бысть из Новагорода
В недѣлю по водохрещахъ
Мѣсяца генваря въ девятый день (Іпат., стор. 258).

Мова тут про невідому з імені сестру Ігоря, який через се подружжя зробився Романовим шурином. Другий раз Роман згаданий у описі облоги Києва в р. 1154, у якій брав участь також «Ростиславъ съ сыномъ своимъ Романомъ передъ жидовскими вороты» (там же, стор. 296). Того самого року по битві, в якій згинув Володимир Давидович,

Изяславъ же сдумавъ съ братомъ своимъ Ростиславомъ,
И пустиша с нимъ Романа, сына Ростиславля,
Припустивше к нему дружину.
И тако поѣха Изяславъ с Романомъ до Чернигова,
Възма брата Володимира на полчищи (Іпат., стор. 304).

Утікаючи з поля битви, Святослав Ольгович, отец Ігоря,
Пригна ко перевозу на Деснѣ,
И ту бы єму вѣсть, оже уже Изяславъ Давыдовичь
И Романъ Ростиславичь уѣхаста в Черниговъ.
И то слышавъ и побѣже опять,
А противу стрыєви посла река:
«Не ѣзди сѣмо, но туда, поѣди Новугороду!
Здѣ ти въѣхалъ уже Изяславъ Давыдовичь
И Романъ Ростиславичь».
И то слышавъ Святославъ и побѣжаста Новугороду
(Іпат., стор. 304—305).

В році 1152 Роман із волі свого вітця бере участь у війні в[еликого] кн[язя] Ізяслава з кн[язем] Юрієм суздальським.
Ізяслав через посла переказує Ростиславові:

«Ты по Бозѣ тамо у Смоленьскѣ
И в Новѣгородѣ у Велицимъ еси:
А ты тамо удержи Гюргя с тѣми,
А ко мнѣ пусти с помочью сына своєго Романа».

В дальшім протязі походу

Изяславъ пойде к Новугороду,
И ту приде к нему Святославъ Всеволодичь
И Романъ Ростиславичь, сыновець єго
Из Смоленьска с полкы своими.

Изяславъ же приде к Новугороду,
А другый Изяславъ Давыдовичь
И Святославъ Всеволодичь и Романъ Ростиславичь
Мѣсяца февраля поидоша полкы своими к городу.

И ту начаша ся бити у города у острожныхъ воротъ,
И тако вбодоша ѣ въ градъ
И острогъ въ нихъ изътяша;
И яко же выидоша изъ острога и отступяче отъ града,
Идоша в товары своя (Іпат., стор. 316—317).

По заключенні миру Роман відійшов до Смоленська. В році 1154 він стає князем Великого Новгорода, як оповідає літописна записка:

Томъ же лѣтѣ выгнаша Новгородци
Изяслава Ярославича,
А Романа (Ростиславича) посадиша (Іпат., стор. 322).

В році 1157 Ростислав посилає його з його полком проти Юрія суздальського, що тоді княжив у Києві (там же, стор. 336), у р. 1159 разом із Рюриком на поміч Рогволодові полоцькому (там же, стор. 340), а в році 1159 до Києва «с любовью», себто з заявою своєї згоди стати великим князем (там же, стор. 345). У році 1160 він із Смоленська бере участь у поході на Вщиж (там же, стор. 344). В р. 1161 про нього згадано в сплетні, буцімто він бунтував проти Ізяслава (там же.

стор 352). У році 1168 він зустрічає свого вітця в Смоленську в його передсмертній подорожі (там же, стор. 362), в році 1170—1171 бере участь у поході 11 князів на Київ (там же, стор. 372), а в р. 1173 разом із братом Мстиславом у поході на Великий Новгород (стор. 382). В тім самім році суздальський князь Андрій «Романовѣ Ростиславичю веляше ити Кыеву» (там же, стор. 386), себто стати великим киязем, але ним став Роман аж у липні 1174 р. по смерті Володимира. Про се читаємо в літописі:

Том же лѣтѣ присла Андрѣй к Ростиславичемъ
Река тако: «Нарекли мя єсте собѣ отцемъ,
А хочю вы добра и даю
Романови брату вашему Кыевъ».
(И) послаша по Романа Смоленьску,
И приде Романъ Кыеву, и устрѣтоша и с кресты
Митрополитъ и архимандритъ, Печѣрьский игуменъ,
И инии игумени вси и Кияне вси и братья єго.
Князь же Романъ вниде въ Кыевъ
И сѣде на столѣ отца своєго и дѣда,
Сынови Ярополку да Смоленескъ,
И бысть радость вснмъ человѣкомъ о Романовѣ княженьи,
И сѣде Романъ въ Кыевѣ мѣсяца июля наставша
(Іпат., стор. 387).

Не довге було князювання Романа в Києві, бо лише від початку липня до початку вересня 1174 року; він мусив уступити місце Ярославові Ізяславичу (там же, стор. 390—398), але вже при кінці того року

В то же время прислаша ся Ростиславичи
Ко князю Андрѣеви со братью своєю,
Просяче Романови Ростиславичю
Княжить въ Кыевѣ.

Князю же Андрѣеви рекуще: «Пождите мало,
Послалъ єсмь къ братви своєй в Русь;
Како ми вѣсть будетъ отъ нихъ,
Тогда ти дамъ отвѣтъ» (Іпат., стор. 394).

Відповіді не було, а д[ня] 28 червня 1175 Андрія замордували його домашні (просторе оповідання про се Іпат., стор. 394—403, і менше докладне Лавр., стор. 348—352). При кінці того самого року Роман засів знов у Києві, як про се читаємо в літописі:

Тогды же пришелъ бяшеть Романъ ись Смоленьска
Къ братьи своєй въ помощь.
Ярославъ же рече: «Привели єсте
Брата своєго Романа, а даєте єму Кыевъ».

И пойде ис Кыева в Луческъ.
Они же почаша слати по немь
Вабяче опять въ Кыевъ,
Онъ же не послуша ихъ и пойде в Луческъ.
Романъ же сѣдѣ въ Кыевѣ,
На столѣ дѣда своего и отца своєго (Іпат., стор. 407).

В році 1177 Роман посилає брата Рюрика й синів своїх на половців (там же, стор. 408), та того самого року він знов уступає з Києва й вертає до Смоленська (там же, стор. 410). У році 1178 він спиняє свого брата Мстислава від нападу на Полоцьк, про що читаємо в літописі:

На весну съдума (Мьстиславъ) съ мужи своими
Пойде на Полтьскъ на зятя своєго Всеслава.
Услышавъ же то Романъ, братъ єго во Смоленски,
Посла сынъ свой Мьстиславъ
Полотьску къ зяти своєму в помочь,
А къ брату своєму Мьстиславу
Посла мужь свой рѣка єму:

«Обиды ти до него нѣтуть,
Но оже идеши на нь, то первое пойтить на мя».
Онъ же не хотя вередити сердца
Брату своєму старѣйшому,
Возврати ся в Новгородъ (Іпат., стор. 412).

Він умер у Смоленську в році 1180...

С. 362. Карамзін Микола Михайлович (1766—1826) — російський письменник та історіограф дворянсько-монархічного напряму. Йдеться про його «Историю государства Российского» (т. I—12, 1816—1829), де на основі великої кількості історичних джерел було вперше подано цільний виклад історії Русі і Росії від стародавніх часів до XVII ст., а в примітках наведено багато цінних, раніше невідомих, згодом втрачених документів.

С. 432. ...за прикладом Міклошичевого видання Нестора... — Йдеться про видання давньоруського Початкового літопису: Chronica Nestoris. Textum russico-slovenicum versionem latinam glossarium editit Fr. Miklosich. Vindobona, C. Braunmüller, 1860.

Міклошич Франтишек (Франц, Франко; 1813—1891) — австрійський і словенський філолог-славіст.

С. 438. Супроти сих літописних свідоцтв слова в поемі, вложені в уста Святославові: «Уже не вижю власти... брата моєго Ярослава», не треба розуміти так, що й чернігівська воєнна сила понесла в тім поході значні втрати, більші ніж зазначує літопис.— Дослідники «Слова» розуміють це місце, як докір Ігорю і Всеволоду за непослух Святославу і їхньому безпосередньому феодальному зверхникові — чернігівському князю Ярославу, тлумачачи його так: «Не бачу я вже при владі і вашого феодального зверхника — могутнього Ярослава чернігівського з його численними помічниками».Отже, докір адресовано тут і Ярославу, який не зумів утримати своїх підручних князів (див.: Слово о полку Игореве. Под редакцией члена-корреспондента АН СССР В. П. Андриановой-Перетц. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1950, с. 434).

С. 468. Мефодій Патарський (III ст.— пом. 312 р.) — грецький християнський письменник, якому, зокрема, приписують популярне на Русі з XI ст. «Слово о царствіи язык

в послѣднія времена и сказаніе от перваго человѣка до скончанія вѣка».

С. 487. Пліщесько — йдеться про давньоруське місто Пліснеськ, яке було розташоване південніше від сучасного села Підгірці Бродівського району Львівської області.

... із Болшева (тепер Бовшівці Станіславівського повіту)... — Йдеться про сучасне село Бовшів Галицького району Івано-Франківської області.

С. 492. Комніни — династія візантійських імператорів, яка правила протягом 1057—1059 та 1081—1185 рр.

С. 497. Догадка В. Коцовського... — Йдеться про гіпотезу, висловлену українським письменником і філологом «народовського» напряму Володимиром Коцовським (1860—1921) в праці «Історико-літературні замітки до «Слова о полку Ігоревім» (Львів, 1893). Див. також резюме його доповіді «Історичний і літературний підклад «Слова о полку Ігоревім» в ЗНТШ, 1900, т. 35-36, с. 10—12.

ЖИТТЯ Й ЛІТЕРАТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІПАТІЯ ПОТІЯ

Друкується вперше за записом із вставками, дописками і поправками І. Франка (ф. 3, № 631) та його підписом: Д-р Іван Франко.

Датується 1914 р. за змістом.

У кількох місцях до рукопису підкладено фрагменти польськомовного автографа Франкової розвідки про Іпатія Потія 1895 р. (арк. 34, 35 а, 36 а, 37, 39 а, 46 а, 46 а, 77 а), яку надруковано не було; решта тексту цього автографа невідома.

У рукопис вкладено записку невідомою рукою, відмінною від почерку статті. Як видно з характеру паперу і чорнила, вона близька до часу виникнення рукопису: «Статтю д-ра Ів. Франка п[ід] з[аголовком] «Життя й літературна діяльність Іпатія Потія» мав з поручення філологічної секції Н[аукового] т[овариства імені] Ш[евченка] в рецензії проф. К. Студинський і заявився проти друку її»

Студинський Кирило Йосипович (1868—1941) — український радянський філолог, академік АН УРСР (з 1929 р.), професор Львівського університету.

С. 508. ... відчитану на однім засіданні польського «Towarzystwa historycznego» у Львові.— Див. повідомлення про реферат, виголошений І. Франком 19 січня 1895 р. на засіданні цього товариства: Hipacy Pociej, jako pisarz kościelny.— «Kwartalnik historyczny», Львів, 1895, с. 404.

«Towarzystwo historyczne» — наукова інституція, заснована у Львові 14 жовтня 1886 р. з ініціативи і під керівництвом професора Львівського університету Ксаверія Ліске (1838—1891). У 1887 р. почала видавати журнал «Kwartalnik historyczny», що виходить по сьогодні у Варшаві як орган Польської Академії наук.

С. 509. Кишка Лев (1668—1728) — уніатський церковний діяч, василіанин, від 1714 р. київський уніатський митрополит.

Писав твори з історії церкви та церковного права. Йдеться про його книжку «Żywot męża bożego pamięci niesmiertelnej Hipacjusza Pocieja» (Супрасль, 1714).

С. 510. ... Трипольский. Униатский митрополит Ипатий Потий ... — Йдеться про розвідку: *Трипольский Николай.* Униатский митрополит Ипатий Поцей и его проповедническая деятельность.

... пор. «Киевская старина», 1884, т. X, ст. 181 ... — Йдеться про анонімну статтю «К портрету Ипатия Потия, киевского унпатского митрополита», вміщену в журналі «Киевская старина» (1884, сентябрь, с. 180—182).

С. 511. Мацейовський Вацлав Александр (1793—1883) — польський історик права, культури і літератури ліберально-буржуазного напряму. Йдеться про його працю: Pismiennictwo polskie od czasów najdawniejszych aż do roku 1830. Z rękopisów zebrawszy, w obrazie literatury polskiej historycznie skreślonym przedstawił..., t. 1—3. Dodatek (Варшава, 1851—1853). Том 3. Додаток кінчається на першій половині XVII ст.

Гарасевич Михайло (1763—1836) — діяч уніатської церкви, історик і теолог. Основна його праця «Annales Ecclesiae Ruthenae» (Львів, 1862).

С. 512. Сапєга Лев (1557—1633) — воєвода віленський, гетьман і канцлер литовський.

Радивілл (Радзівілл) Миколай Чорний (1515—1565) — литовсько-білоруський князь, політичний діяч Великого Князівства Литовського, кальвініст, засновник протестантських шкіл і друкарень.

Несвіж — місто в Білорусії. Двір князів Радзівіллів у Несвіжі був у XVI ст. одним із осередків ренесансної культури на білоруських землях. Тут гуртувалися публіцисти реформаційного спрямування, письменники, які писали латинською, польською і старобілоруською мовами; діяли школа, друкарня, професійний театр.

... посилав на науку до академії... — Йдеться про Краківський Ягеллонський університет, заснований 1364 р.

Коммендоній, чи Коммендоні — йдеться про Коммендоне Джованні Франческо (1524—1584), кардинала, папського нунція в Польщі в 1563—1565 і 1571—1573 рр., ватіканського дипломата, організатора боротьби проти реформації на землях Речі Посполитої.

С. 513. Супремат папи — зверхність папи римського у християнській церкві; один із принципів католицизму, прийнятий українськими і білоруськими уніатами.

С. 514. Острозький Костянтин (Василь) Костянтинович (1526—1608) — волинський князь, київський воєвода, багатий і впливовий магнат, один із провідних діячів православного табору в боротьбі проти католицької агресії та унії.

... князь Скумин Тишкевич... — Йдеться про білорусько-литовського магната Федора Скумина Тишкевича.

Радивілли (Радзівілли) — литовсько-білоруський князівський рід, великі землевласники в Литві, Польщі, Білорусії і на Україні (на Волині). У XVI ст. були протекторами протестантизму, але невдовзі під впливом єзуїтів покатоличились, брали безпосередню участь у загарбницьких діях феодальної Литви і шляхет-

ської Польщі, спрямованих на поневолення українського і білоруського народів.

К а ш т е л я н і я — адміністративно-територіальний округ із замком у центрі, для управління яким призначався каштелян.

«П е р е с т о р о г а» — український антиуніатський публіцистичний анонімний трактат, написаний близько 1605 р., який викладає історію боротьби православних проти католицизму та унії і викриває гнобительську політику шляхетської Польщі на східнослов'янських землях.

Б а т о р і й Стефан (1533—1586) — польський король з 1576 р., який у 1579—1582 рр. брав участь у Лівонській війні.

С. 515. М а ц е й о в с ь к и й Бернард (1548—1605) — луцький католицький єпископ, згодом краківський кардинал і примас, один із організаторів Брестської унії 1596 р.

П о с с е в і н, чи Поссевіно Антоніо (1533—1613) — ватіканський дипломат, який виступав папським посередником під час польсько-російських переговорів, що мали завершити Лівонську війну 1558—1583 рр.; висунув проект унії католицької і православної церков; цей проект вплинув на проведення Брестської церковної унії 1596 р.

Х р е б т о в и ч-Б о г у р и н с ь к и й Мелетій (пом. 1593 р.) — український церковний діяч, з 1576 р. архімандрит Києво-Печерського монастиря, з 1579 р. управитель Володимирського єпископства, від 1588 р. володимирський єпископ.

Р о г о з а Михайло (пом. 1599 р.) — український і білоруський церковний діяч, від 1589 р. київський митрополит, один з ініціаторів Брестської церковної унії 1596 р.

С. 516. Л ь в і в с ь к а С т а в р о п і г і я — Йдеться про Успенське ставропігійне братство у Львові, національно-релігійну громадську організацію православних українських міщан Львова, яка проіснувала від 80-х років XVI ст. до 1788 р. Львівське братство невдовзі після свого виникнення домоглося права ставропігії, тобто непідлеглості владі місцевого ієрарха.

...з а х о д и ... м и т р о п о л и т а І с и д о р а... — Йдеться про останнього київського митрополита з греків Ісидора (пом. 1462 р.), який підписав Флорентійську унію 1438 р. про об'єднання східної і західної християнських церков під зверхністю папи римського, за що московський князь Василій Темний позбавив його сану. Втікши до Рима, Ісидор носив там титул константинопольського патріарха.

Т е р л е ц ь к и й Кирило (пом. 1607 р.) — луцький та острозький єпископ, один з ініціаторів Брестської церковної унії 1596 р. Разом з Іпатієм Потієм їздив 1595 р. до Рима домовлятися з папою Климентієм VIII про основні принципи унії.

Б а л а б а н Гедеон (1530—1607) — львівський єпископ, який спершу був схильний до унії, а потім активно боровся проти неї.

С. 517... в «А п о к р и с и с і» Б р о н с ь к о г о ... — Йдеться про «Апокрисис албо отповѣдь на книжкы о соборѣ Берестейском...», полемічний антикатолицький та антиуніатський трактат, виданий 1597 р. у Кракові польською і 1598 р. в Острозі староукраїнською мовою під іменем Христофора Філалета. Припускають, що під цим псевдонімом заховався Мартин Броневський (Броньовський, Бронський), який жив у другій половині XVI — першій половині XVII ст. Був протестантом (одні дослідники визнають його за каль-

віниста, інші — за чеського брата), а з кінця 90-х років XVI ст. виступав разом з Костянтином Острозьким за союз протестантів і православних проти католиків.

...видав часть їх Лев Кишка... — Йдеться про книжку творів Іпатія Потія «Kazania i homilie» (Супрасль, 1714).

С. 518. Головацький Яків Федорович (1814—1888) — український історик, етнограф, філолог, письменник і громадський діяч, один із учасників «Руської трійці», професор Львівського університету. З 50-х років перейшов на реакційні позиції, став прихильником слов'янофільських ідей. 1868 р. переселився в Росію, жив у Вільні, де очолював археографічну комісію і комісію по влаштуванню публічної бібліотеки і музею.

Добровський Йозеф (1753—1829) — чеський філолог-славіст.

Зубрицький Денис Іванович (1777—1862) — український історик «москвофільського» напряму.

Йохер Адам Бенедикт (1791—1860) — польський бібліограф і бібліотекар, автор праці «Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce od wprowadzenia do niej druku po rok 1830 włącznie...» (т. 1—3, Вільно, 1840—1857).

Смотрицький Герасим Данилович (пом. 1594 р.) — український письменник і педагог.

Смотрицький Мелетій (бл. 1578—1633) — український і білоруський письменник, філолог, педагог і церковний діяч.

«Архив Юго-Западной России» (т. 1—35, 1859—1914) — серійне видання історичних документів і літературних пам'яток XIV—XVIII ст., виявлених на Правобережній і Західній Україні, що його здійснила Комісія для розбору давніх актів при київському, подільському і волинському генерал-губернаторі у Києві.

Стебельський Гнат (пом. бл. 1805 р.) — василіанин, історик уніатської церкви, автор праці «Dwa wielkie światła na horyzoncie połockim z cieniów zakonnych powstające, ... z Chronologią i Przydatkiem niektórych służących do tego pozytecznych krajowych wiadomości, z rozmaitych dziejopisów i pism zebranych» (т. 1—3, Вільно, 1781—1783, перевидано у Львові в 1866—1867 рр.).

С. 519. Мелетій Александрійський, або Мелетій Пігас (XVI ст.) — александрійський патріарх, активний борець проти католицизму й унії. Його лист до Іпатія Потія у перекладі староукраїнською мовою було видано 1605 р. в Дермані.

С. 522. Скарга Петро (Повенський; 1536—1612) — польський письменник-полеміст, засновник єзуїтських колегій, ректор єзуїтської школи у м. Вільні, проповідник, один з ініціаторів і пропагандистів Брестської унії 1596 р.

С. 523. «Иж ъ то есть повинность пастыра ... мусѣл Пану своему личбу давати».— Цей уривок у рукописі цитується в польському перекладі, зробленому І. Франком в польськомовній редакції 1895 р. На це вказує закреслена підрядкова примітка на арк. 33 рукопису: «Подаю в перекладі *на на...*» Арк. 34 рукопису (автограф І. Франка) є аркушем 18 рукопису польськомовної редакції. Про це свідчить і закреслена його частина. Це підкладка потрібного тексту із давнішого рукопису — прийом, який І. Франко застосовував досить часто. Оскільки в українськомовній редакції Франкової праці цей уступ мав цитува-

тися в оригіналі, в основному тексті наводимо його за вказаним І. Франком виданням («Русская историческая библиотека», VII, 112—113). Тут подаємо Франків польський переклад цього тексту: «Iż to jest powinnością pasterza każdego, chrześcijański bracie prawosławia ruskiego, nad stadem sobie poruczonem czuwać i z pilnością się starać, jakoby od wilków i innych okrutnych bestyj pożartym nie było i ku rozbiciu nie przyszło (co iż się pospolicie rozumie o pasterzach owiec niemych i bezsłownych, którzy za najmem doczesnym od panów swoich stada ich pasą), a jeśliż ci dla najmu mizernego doczesnego, żeby go nie stracili, i szkody, jeśliby się jaka w stadzie stała, panom swoim nie przypłacili, tak pilne staranie o owce nieme pospolicie miewają, jakoż daleko bardziej pasterzom i sługom kościoła bożego, którzy nie kozy, nie barany, nie bydło, ale stado słownych owiec Chrystusowych w poruczeniu swem mają, starać się pilnie potrzeba, by takowe w rozproszenie nie poszło, o tem wiedząc, że jeśli by się, czego Boże uchowaj, szkoda w niem jaka stała, nie najmem doczesnym każdy takowy pasterz, ale wieczną zatratą duszy swej przypłacić by to musiał, gdyż nie za nieme bydło, ale za one nieocenione stado, skarbem nieoszacowanym, krwią Chrystusową okupione, musiał by Panu swemu rachunek zdawać» («Russkaja istor[iczeskaja] Bibliot[eka]», VII, 112—113).

С. 525. Гус Ян (1369—1415) — чеський мислитель, діяч Реформації, ідейний натхненник антифеодального, національно-визвольного руху в Чехії.

С. 526. Кровицький Мартин (бл. 1501—1573) — польський письменник, теолог-полеміст, родом із Холмщини. Сучасна польська бібліографія не фіксує книжки, вказаної І. Франком, а називає твір М. Кровицького «Obraz a kontrefet własny Antykrystów» (без місця видання, 1561) — див.: Bibliografia literatury polskiej. Nowy Korbut, t. 2, PIW, 1964, c. 422.

Зизаній Стефан (бл. 1570—1600) — український письменник-полеміст і освітній діяч, один із засновників Львівської братської школи, проповідник, борець проти унії. Йдеться про його книжку «Казанье святого Кирилла, патріаръхи іерусалимъского, о антіхристѣ...» (Вільно, 1596).

С. 529. ...пресвітер Даміан...— Дем'ян Наливайко (друга половина XVI ст.— 1627), активний учасник острозького гуртка, письменник і перекладач, брат Северина Наливайка.

С.532. Воронич Ян Павел (1757—1829) — польський поет і оратор; учився і вчителював у острозькій католицькій школі, наприкінці життя був краківським єпископом.

Никифор — протосинкелл і екзарх константинопольського патріарха в православній церкві Речі Посполитої. 1596 р. брав участь у православному антиуніатському соборі в Бресті й виголосив анафему на уніатів. Після собору польські власті звинуватили його в шпіонажі на користь Туреччини й ув'язнили в Марієнбурзькому замку (в Мальборку), де він невдовзі помер.

С. 533. Кунцевич Йосафат (1580—1623) — уніатський полоцький і вітебський архієпископ. Жорстоко переслідував білоруське православне населення. Був убитий у Вітебську під час народного повстання.

[ПРИЧИНКИ ДО ІСТОРІЇ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ]

Із чотирьох фрагментів цієї праці три було надруковано німецькою мовою в журн. «Archiv für slavische Philologie»: I. Kleine Beiträge zur Geschichte der kirchenslavischen Literatur. I. Konstantinus «Alphabetisches Gebet» — т.35 (Берлін, 1913), с. 151—179 (окрема відбитка 1913 р., с. 150—179), з датою: Geschrieben 24 Dez. 1911 bis 5 Januar 1912, umgearbeitet im März 1913; II. Vorrede zum Evangelium; III. Eine altbulgarische Redaction der Vita Konstantini — т. 36 (Берлін, 1914), с. 201—222 (окрема відбитка 1914 р., с. 201—222), з датою: Lemberg, 1—3 Mai 1911. 23—24 Januar 1912.

Усі чотири фрагменти українською мовою зберігаються в архіві І. Франка (ф. 3, н. 753/III, IV, VI, VII), у записі Андрія Франка; ті з них, які були друковані, дещо просторіші від німецькомовних текстів: 1. «III. Прогласіє сѣтаго євангелия» (з датою: 1—11. IV 1913), 32 арк.; 2. «IV. Болгарська легенда про св. Константина» (з датою: 8—10. VI 1913), 21 арк.; 3. «VI. Староруська легенда про св. Константина й Мефодія» (з датою: 14—20. IV 1913), 10 арк. 4. «VII. Константинова азбучна молитва» (1—18. III 1913), 42 арк.

Публікація у т. 35 «Archiv für slavische Philologie» відкривається такою передмовою автора:

«Я заходився у виданнях львівського Наукового товариства ім. Шевченка опублікувати ряд більше чи менше важливих церковнослов'янських текстів з більш або менш докладними студіями як попередню роботу до широко закроєної історії літератури південноруського (українського) народу. Тексти мають бути видобуті переважно з церковнослов'янських рукописів, які зберігаються у Львові, не без того, однак, щоб репродукувати також деінде видані тексти, піддаючи їх належному критичному опрацюванню, щоб мати можливість видобути з них більш або менш важливі літературні чи історичні відомості, які досі або зовсім були незнані, або не були загальнознані, безсумнівні чи були спірні. Я не розробив жодного деталізованого плану і був змушений до цієї роботи тільки багатством і різноманітністю рукописних скарбів, які обіцяють багаті здобутки для літературно-історичних, мовних та історичних досліджень і досі були відносно мало використані.

Із цього мого задуму вирос природно також намір найважливіші результати моїх студій та досліджень повідомити також ширшій європейській публіці у по можливості стислій і точній формі, сподіваючись цим дещо сприяти загальним слов'янським студіям, до яких виявляють різнобічний інтерес у наукових колах також поза слов'янським світом» (с. 150—151). До цієї передмови у публікації вміщено таку примітку редактора німецького журналу В. Ягича:

«Ми охоче надаємо місце цим «дрібним причинкам» заслуженого дослідника в галузі старої церковнослов'янської літератури, само собою зрозуміло, залишаючи право за тими читачами, які ближче стоять до окремих питань чи тлумачень, тут порушених і висловлених, мати власне ставлення до результатів і комбінацій автора. Так, щодо першої статті (йдеться про статтю «Костянтинова азбучна молитва»), то не кожний може поділити переконання, що ці алфавітно впорядковані вірші мають походити від першозасновника слов'янської писемності Костянтина. Спроба реконструкції правильних

декасилабічних віршових рядків також не скрізь переконлива» (с. 151).

У публікації в т. 36 подано таку примітку В. Ягича, в як' він відповідає на закид І. Франка про недостатнє мотивування висловленого ним сумніву в авторстві Костянтина-Кирила щодо «Прогласу на Євангеліє».

«У мене не було тоді жодних власних підстав для того, щоб заперечувати належність цього тексту слов'янському апостолові Костянтину-Кирилу; я просто приєднався до того погляду, згідно з яким під вказаним на титулі тексту Костянтином слід розуміти іншого автора цієї промови, не обов'язково слов'янського апостола. Тепер, при ближчому розгляді цього тексту, я хотів би мою думку щодо цього уточнити, вказавши, що текст цей більше відповідає духовній атмосфері ранньоболгарської епохи і міг би бути поставлений в один ряд із відомим твором чорноризця Храбра, водночас я міг би також нагадати відомі передмови Іоанна Екзарха, Костянтина Пресвітера та ін. Хтось, хто не мусив бути ані Костянтином-Кирилом, ані тим іншим Костянтином, котрим його здебільшого вважають,— оскільки теперішній заголовок може дуже легко бути пізнішим додатком, довільною комбінацією на підставі змісту,— отже, цей хтось написав похвальне слово, засноване на слові божому, чотирьом євангелістам, Євангелію, яке для кожного народу мало бути велним даром божим для спасіння душі. Згідно з дослівним значенням тексту, автор цього похвального слова мав на увазі як своїх слухачів слов'ян, але ніде не сказано цілком виразно, що він його адресує саме тепер наверненому народові або що саме він, переклавши слов'янською мовою, зробив для них приступною цю коштовну книгу. Адже ж він передусім восхваляє Євангеліє, книгу світла і просвіти, що пізнанням Євангелія дає життя душі, яка без цього пізнання була б, як α'λογος (безсловесна) і αγεαμματος (безбоуковна), мертвою. При цьому, звичайно, але тільки принагідно, він вказував на необхідність озвучувати слово боже зрозумілою, а не чужою мовою, бо інакше голос Євангелія став би подібним до дзенькання міді. Першовідкривач цього необхідного для християнської культури слов'ян джерела повчання ледве чи міг би висловитися так невиразно, так в'яло. Адже було цілком природно для всіх народів, які мали писемність, воздавати хвалу письму і стверджувати, що без письма (або книг) ніяк захищатися од ворога наших душ, а, озброївшись писемністю, голову зла можна скрутити, Через написане слово боже набувають християнську мудрість, робляться переможцями зла, стають праворуч од божого трону. Тому-то мають і його слухачі, під якими він розуміє слов'ян і саме цим іменем їх позначає, прославляти милостивого до людей бога в писаних піснях (мабуть, у вільних переробках народних пісень).

Я можу помилятися, але стисло тут накиданий хід думок цього похвального слова Євангелію бачиться мені не таким, щоб він міг виникнути і в голові слов'янського апостола Костянтина. Увесь виклад швидше мовчазно передбачає, що великий дар, тобто Євангеліє зрозумілою слов'янам мовою, вже існував і що промовець, тобто промовець чи провідник, гаданий автор цього повчання, прагнув тільки заронити в серця своїх слухачів переконання у високій вартості цього викладеного власним їхнім письмом скарбу.

Все це, здається мені, дуже добре звучить для початку і перебігу X століття, коли жили і діяли чорноризець Храбр, Іоанн Екзарх,

Костянтин Пресвітер та ін., тоді як зачинатель слов'янської писемності, котрий тут мається на увазі, для цієї теми, мабуть, менш підйі. хожий, принаймні його авторство мало б бути виразніше обгрунтоване. Хоч текст зберігся тільки в пізніших списках і видається мені породженням давньоболгарської, а не моравсько-паннонської епохи, проте слід все ж віддати належне автору цієї статті, навіть не погоджуючись з ним щодо авторства слов'янського апостола Костянтина. Комбінації Гільфердінга, наведені паном доктором Франком, не мають сьогодні для нас такого значення, як півстоліття тому, коли твір слов'янського апостола обговорювали в дусі поглядів новітніх слов'янофілів. Костянтин під час своєї місії в Моравію і Паннонію аж ніяк ще не міг думати в новітньому смислі про «всіх слов'ян», і під згаданими у цій промові «всіма слов'янами», мабуть, маються на увазі у вузькому значенні болгарсько-македонські слов'яни. Саме в цьому значенні назва «слов'яни» зустрічається, як відомо, досить часто в X столітті» (с. 205—207).

Подається за рукописом у хронологічній послідовності.

С. 534. Погодін Михайло Петрович (1800—1875) — російський історик і публіцист офіційно-монархічного напряму, академік Петербурзької Академії наук (з 1841 р.).

С. 535. «Русский филологический вестник» — науковий журнал, видавався протягом 1879—1918 рр., до 1914 р.— у Варшаві, в 1915—1916 рр.— у Москві, в 1917 р.— в Петрограді, в 1918 р.— в Казані; видавцями-редакторами його були: спершу М. А. Колосов, з 1880 р.— А. І. Смирнов, з 1905 р. до кінця — Є. Ф. Карський.

«Библиограф» — російський журнал, видавався в Петербурзі протягом 1885—1914 рр.

Крехівська Палея толкова — пам'ятка давньої української писемності, що зберігалася у бібліотеці Крехівського монастиря. Цей монастир поблизу Жовкви на Львівщині заснований на початку XVII ст. До 1720 р. був осередком боротьби православ'я з унією; з цього року став уніатським.

«Пам'ятки українсько-руської мови і літератури». Львів, 1896, ст. LV.— Йдеться про видання: Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. Видає Комісія археографічна Наукового товариства імені Шевченка. Т. 1. Львів, 1896.

Хронограф з р. 1494.— Йдеться про так званий російський хронограф, пам'ятку російської літератури XV—XVI ст., яка містить белетризований виклад історії країн Сходу, Троянського царства, держави Александра Македонського, Риму, Візантії, Русі, Болгарії, Сербії, Польщі та інших країн; відомий у кількох редакціях, зокрема в так званій західноруській середини XVI ст.; укладений з використанням «Літописця еллінського і римського» (хронографічного зведення XV ст.), перекладів Хроніки Костянтина Манасії, «Всесвітньої хроніки» Мартина Бельського, давньоруських літописів, Біблії, перекладних й оригінальних повістей та житій.

С. 536. Теодор Студит (759—826) — ігумен Студійського монастиря в Константинополі, укладач чернечого статуту, автор богословських творів, канонів, гімнів, листів, повчань, слів.

С. 537. Сінезій, або Сінесій Кіренський (бл. 370— бл 413) — візантійський філософ-неоплатонік, оратор, поет, єпископ Птолеміади.

Мефодій Олімпійський (?—311) — грецький ранньохристиянський письменник, був єпископом міст Патара й Олімпу Лікійського. Автор діалогів «Про свободу волі, проти валентіан», «Про воскресіння», «Бенкет десяти днів, або про цнотливість», полемічних творів, спрямованих проти Порфирія та Орігена, тлумачення святого письма, проповідей.

С. 538. Ніл — очевидно, Ніл Сінаїт (друга половина IV ст.— бл. 450) — константинопольський префект, сінайський чернець, автор філософсько-богословських трактатів та листів.

Ігнатій Диякон (VIII ст.) — візантійський богослов і поет, славився знанням творів Гомера, Евріпіда і Платона.

Лев Мудрий (V—VI ст.) — візантійський поет.

Константин Сіцілієць — очевидно, Константин Кефала (X ст.) — візантійський письменник, зібрав кращі зразки античних і візантійських епіграм, розподілив їх за темами — цей звід одержав назву Палатинської антології.

Никифор Уран (X ст.) — візантійський полководець і поет.

Теодор Продром (бл. 1100 — бл. 1170) — візантійський письменник і оратор.

Киріак (448—556) — візантійський поет.

Никифор Калліст Ксантопул (XIV ст.) — візантійський історик і поет, автор віршованого переліку літургійної поезії.

С. 544. Іоанн Екзарх Болгарський (кінець IX — початок X ст.) — болгарський церковний діяч, теолог, письменник, перекладач періоду Першого Болгарського царства, автор Шестоднева, твору, що трактує біблійну легенду про створення світу, подаючи історичні відомості й тогочасні філософські та природничі уявлення.

С. 551. Шафарик Павел Йозеф (1795—1847) — словацький та чеський історик, філолог і письменник.

С. 559. Куземський Михайло (1809—1879) — український церковний і політичний діяч у Галичині, львівський крилошанин, керував шкільною освітою, був одним із організаторів Головної руської ради і холмським єпископом.

Кухарський Анджей Францішек (1795—1862) — польський славіст, бібліограф і бібліофіл, педагог. Його славістичну бібліотеку було 1865 р. закуплено Новоросійським (Одеським) університетом.

... суперечку із-за руської азбуки в рр. 1834—1835 ... — Йдеться про так звану азбучну війну, боротьбу прогресивної громадськості Східної Галичини в 30—50-х роках XIX ст. проти спроб запровадження латинського алфавіту для української мови.

Маркіян — йдеться про Маркіяна Шашкевича.

С. 561. Геродот (між 490 і 480 до н. е.— між 430 і 424 до н. е.) — давньогрецький історик, автор «Історії», що містить опис греко-перських воєн між 478 і 449 рр. до н. е.

С. 562. Парки, або Мойри — давньогрецькі богині людської долі, три сестри, дочки Зевса і Феміди (за іншою версією — дочки Ночі), старі баби, які прядуть нитку людського життя: Клото пряде нитку; Лахесіс проводить нитку через життєві випробування; Антропос, перетинаючи нитку, обриває життя.

Паламед, син Науклія; Сімонід, Епіхарм Сіцілієць — винахідники окремих літер грецького алфавіту.

Афанасій Александрійський, або Великий (293—373) — отець церкви, архієпископ в Александрії, борець проти аріанства, автор апологетичних, полемічних, догматико-історичних богословських творів, послань і повчань.

С. 563. Антоній (Вадковський Олександр Васильович; 1846— після 1912) — митрополит петербурзький і ладозький, російський богослов. Його книжку «К истории христианской проповеди. Очерки и исследования» було видано двічі, в 1892 і 1895 рр.

С. 566. Св. Костянтин Філософ (чернече ім'я — Кирило; 827—869) — першовчитель слов'ян, родом із Солуня (тепер Фессалоніки, Греція); обстоював православ'я в Моравії і Паннонії, створив слов'янське письмо, перекладав грецькі церковні книги слов'янською мовою.

Гільфердінг Олександр Федорович (1831—1872) — російський славіст, історик, етнограф, філолог, а також публіцист і громадський діяч слов'янофільського напряму.

Євсевій — йдеться, очевидно, про Євсевія, єпископа кесарійського.

Кіпріан — йдеться, очевидно, про Кіпріана Фасція Цецилія, єпископа карфагенського (?—258), християнського богослова, якому приписують багато посланій.

Остромирове євангеліє — найдавніша датована пам'ятка старослов'янської писемності давньоруської редакції, створена в 1056—1057 рр., як гадають, у Києві дияконом Григорієм для новгородського посадника Остромира; містить євангельські тексти для читання по неділях і в свята; видатний твір давньоруського книгописного мистецтва; важливе джерело для вивчення старослов'янської і давньоруської мови.

С. 567. Воронов Олександр Дмитрович (1838—1883) — російський історик церкви, професор Київської духовної академії, автор дослідження «Главнейшие источники для истории святых Кирилла и Мефодия» (К., 1877).

«Русская беседа» — російський журнал, орган слов'янофілів, виходив у Москві протягом 1856—1860 рр.

Печ, або Іпек — місто в південній Угорщині, в якому з 1367 р. діє університет; було осередком сербських переселенців і центром сербської культури.

С. 568. Степан, або Стефан, Неманя (1159—1195) — великий жупан сербської області Рашки, об'єднав частину сербських земель і 1190 р. домігся від Візантії визнання незалежності Сербії. Засновник династії сербських князів і королів Немáничів.

Сава (бл. 1174—1235) — молодший син Стефана Немані, засновник незалежної сербської церкви та її перший архієпископ; його було канонізовано як святого. Сава — один із перших сербських письменників, агіограф, автор першого в сербській літературі житія, героєм якого є його батько.

С. 570. Леонід-архімандрит (Кавелін Лев Олександрович; 1822—1891) — російський історик, археолог, філолог, бібліограф, археограф, автор праць з слов'янської церковної історії, з історії православного Сходу. З його археографічних праць найважливіша — «Систематическое описание славяно-российских

рукописей собрания графа А. С. Уварова» (чч. 1—4. М., 1893—1894).

Сербська царська лавра Хіландар — сербський монастир на Афоні, закладений 1198 р. Стефаном Неманею та його сином Савою; був важливим культурним осередком. У бібліотеці цього монастиря збереглося багато церковнослов'янських і старосербських рукописів.

Хлудов Олексій Іванович (1818—1882) — російський фабрикант, збирач давньоруських, грецьких і південнослов'янських рукописів.

Дев'ятий археологічний з'їзд у Києві — йдеться про XI з'їзд археологів Росії, який проходив 1899 р. Двотомний збірник доповідей, прочитаних на ньому — «Труды XI археологического съезда в Киеве»,— вийшов у Москві 1901 і 1902 р.

... публікації проф. Соболевського з р. 1910 «Материалы и исследования» ... — Йдеться про кн.: *Соболевский А. И.* Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии. Спб., 1910. Тут вміщено працю О. І. Соболевського «Древние церковнославянские стихотворения IX и X веков» (с. 1—35).

Іванов Йордан Николов (1872—1947) — болгарський філолог. Працював у галузі романської й слов'янської, зокрема болгарської, філології, займався історією літератури, фольклором, мовознавством, історією, етнографією, палеографією; видатний дослідник староболгарської літератури; прихильник філологічного й культурно-історичного методу літературознавчих досліджень.

С. 596. Михаїл І Рангабе (Рангаве) — візантійський імператор протягом 811—813 рр.

Лев V Вірменин — візантійський імператор протягом 813—820 рр.

Теофіл — йдеться про візантійського імператора Феофіла Іконоборця.

Симеон (?—927) — болгарський князь протягом 893—925 рр. і цар протягом 925—927 рр., за правління якого Перше Болгарське царство досягло найбільшого розквіту.

С. 598. Тризичники — християнські теологи, які визнавали за «священні» тільки три мови — давньоєврейську, грецьку та латинську — і заперечували можливість правити церковну службу слов'янською мовою та перекладати нею Біблію і церковнослужбові та богословські книги.

С. 599. Більбасов Василь Олексійович (1837—1904) — російський історик і публіцист буржуазно-ліберального напряму, професор Київського університету протягом 1869—1871 рр. Автор незакінченого дослідження «Кирилл и Мефодий» (ч. 1—2, Спб., 1868—1871), яке є істотним внеском у літературу про слов'янських просвітителів.

Григорович Віктор Іванович (1815—1876) — російський і український філолог та історик, один із основоположників слов'янознавства в Росії. В лекціях «Славянские наречия» (1884) дав характеристику української мови.

Калужняцький Омелян Іеронімович (1845—1914) — український філолог, професор Чернівецького університету, з 1891 р. член-кореспондент Петербурзької Академії наук. 1901 р. у Відні опублікував твори Євфімія Тирновського («Werke des Patriarchen

von Bulgarien Euthymius», «Aus der panegyrischen Literatur der Südslaven»).

С. 600. Призрен — місто в південній Югославії, в Сербії, в автономнім окрузі Косово. Було засноване у візантійський період, розвинулося наприкінці XIII ст. і в XIV ст. стало столицею сербського царя Стефана Душана (1308—1355).

*Скутара, або Скутарі (тепер Шкóдер) — місто в Албанії, середньовічна турецька фортеця Розафат.

С. 606. Климент — йдеться про Климента Охридського (бл. 840—916), учня Кирила і Мефодія; став єпископом болгарським у 893 р.; автор просторого житія св. Кирила (Костянтина). Найдавніший список цього житія датується 1469 р.

Савва, Азглар, Горазд, Наум — учні Кирила і Мефодія. Гораздові приписують авторство паннонського житія св. Мефодія. Наум (бл. 830—910) був сподвижником Климента Охридського.

С. 607. Рачкі Франьо (1828—1894) — хорватський історик і філолог, автор праць про історію південних слов'ян, українську й російську усну словесність та літературу.

С. 608. Авари — кочові племена тюркського походження. Наприкінці VI ст. прийшли з Азії (через територію сучасної України) на середній Дунай і утворили тут державу — Аварський каганат; нападали на Візантію, Франкську державу і слов'янські землі; на початку IX ст. держава аварів розпалась.

Кубрат, або Куврат — вождь племінного союзу протоболгар. Під його проводом протоболгари звільнились з-під іга аварів.

Аспарух (? — бл. 701) — протоболгарський хан. У середині VII ст. під тиском хозарів перейшов із частиною протоболгарських племен з Приазов'я в залежні від Візантії землі в пониззі Дунаю і утворив об'єднану слов'яно-болгарську державу — Перше Болгарське царство (681—1018).

Мезія — місцевість між нижнім Дунаєм і Балканами, населена племенами фракійців. На початку I ст. н. е. стала римською провінцією, в IV ст. тут осіли готи, в VI—VII ст.— слов'яни.

С. 609. Юстиніан II — візантійський імператор протягом 685—695 рр.

Леонтій — візантійський імператор протягом 695—698 рр.

С. 610. Франки — група племен західних германців, яка з перших століть нової ери жила на території нижньої і середньої течії Рейну. В V—VI ст. франки завоювали майже всю Галлію і утворили Франкську, або Франконську, ранньофеодальну державу, яка досягла найбільшої могутності за часів Карла Великого (742—814) і розпалася у IX ст.

Балкан — йдеться про Балкани, Балканські гори.

С. 611. Омортаг, або Мортагон (? —831) — протоболгарський хан протягом 814—831 рр.

Трнов — йдеться про Тирново, місто на півдні Болгарії, яке протягом 1186—1393 рр. було столицею Другого Болгарського царства (1185—1396).

С. 612. Адріанополь (сучасна турецька назва: Едірнé)— місто в європейській частині Туреччини, у східній Фракії. Протягом 1365—1453 рр. було столицею Османської імперії.

[НА СМЕРТЬ МИХАЙЛА ПАВЛИКА]

Вперше надруковано у кн.: Франко І. Твори у 20-ти т., т. 13. К., Держлітвидав України, 1954, с. 457.

Подається за автографом (ф. 3, № 232, с. 181—182), датованим 27 січня 1915 р.

Текст зберігся як частина авторської примітки до Франкового вірша «На смерть М. Павлика д[ня] 26 січня 1915 р.» (див. дане видання, т. 3, с. 387—388, 435) і являє собою «концепт промови», який на похороні М. Павлика «міг би був виголосити хтось із молодежі». Промову виголошено не було, а її «концепт» став основою вірша.

...велика посторонняя сила ... — Йдеться про першу світову війну.

ПОКАЖЧИК СЛІВ ПІД ТИТЛАМИ

аггль(ъ) — аггель(ъ)
апсль(ъ) —— апостоль(ъ)

блгмь — благи(ы)мь
блго — благо
блговѣрныих — благовѣрныих
блгдти — благодати
блгдтіѭ — благодатіѭ
блгдтіу — благодатіу
блсвеніа — благословеніа
блсвивь — благословивь
блгочьстіе — благочьстіе
бъ, бгъ — богъ
ба — бога
бгоневѣсто — богоневѣсто
бце — богородице
бу, боу, бгу — богу
бжствно — божественно
бжствный — божественный
бжствныя — божественныя
бжство — божество
бжи — божи
бжию — божию
бия — божия
быс — бысть

видмаа — видимаа
влдцѣ — владыцѣ
влдчицу — владычицу
всестая — всесвѣтая
всестый, въсестый — всесвятый, въсесвятый
въскрніе — въскресеніе
вкы — вѣкы

гла — глагола
глше — глаголише
глю — глаголю
глюща, гляща — глаголюща, глаголяща
гль — глаголь
га — господа
гнь — господень
гне, гснѥ — господнѥ
гснм — господним
гня — господня
гсь, гь — господь
гредть, греть — гредеть

Двдовь — Давидовь
Двдьць — Давидьвиць
Двдьскых — Давидьскых
дсѣ — дусѣ
дха — духа
дху — духу
дша — душа
дше — душе
днсь — дьнесь
дни — дьни
днь — дьнь

дв҃ца — дѣвица
дв҃ы — дѣвы

є҃в(у)глиа — єв(у)ангелиа
є҃в(у)глиє — єв(у)ангелие
є҃в(у)глске, є҃в(у)глскоє — єв(у)-ангельске, єв(у)ангелскоє
є҃пспъ — єпископъ
є҃пископа — єпископа
є҃пспи — єпископи
є҃пспоу — єпископоу
є҃ство — єстество
є҃с — єст(ь)

і҃се — Исусе, Іисусе

кз҃ю — князю
кн҃зя — князя
кр҃сте — кресте
кр҃стно — крестно
кр҃стоу — крестоу
кр҃сть — кресть
кр҃щнію — крещенію
кр҃щнмъ — крещенымъ

М҃ріа — Маріа
м҃тре — матере
м҃трь — матерь
м҃трьне — матерьне
м҃ти — мати
м҃ртвымъ — мертвымъ
м҃лствиве — милости
м҃лсти — милости
м҃лсть — милость
м҃лтва — молитва
м҃люс(ь) — молюсь
м҃ля — моля
м҃чнкъ — мученикъ
м҃сць — мѣсяць

н҃чша — начаша
н҃бсе — небесе
н҃бсех — небесех
н҃бси — небеси
н҃бснаа — небеснаа
невид҃маа — невидимаа
неизгл҃анным — неизглаголанным
нн҃ѣ — нынѣ
н҃ѣс — нѣсть

од҃шевлену — одушевлену
ок҃рсть — окресть
ос҃щеніе — освященіе
от҃ца — отьца
о҃цу, от҃цу, о҃цю — отьцу
о҃цѣ — отьцѣ
о҃че — отьче

пр҃стмъ — перстомъ
пс҃ать — пнсать
прпдбнаго — преподобнаго
пр҃стаа — пресвятаа
пр҃стѣи — пресвятѣи
пр҃сно — присно
пс҃лтрь — псалтырь

р҃адсть — радость

с҃вго, с҃тго — святаго, святого
с҃темъ — святемъ
с҃тое — святоє
с҃тму — святому
С҃тополкъ, С҃тпкъ — Святополкъ
с҃тый — святый
с҃щенїа — священіа
с҃рце — сердце
с҃рдци — сердци
с҃рдцихъ — сердцихъ
с҃кровище — сокровище

с̃лнчныя — солнечныя
с̃лн̃ца — солнца
с̃пс̃аєть — спасаєть
с̃пс̃еніє — спасеніє
с̃пс̃ному — спасеному
с̃пс̃и — спаси
С̃пс̃ово — Спасово
с̃тр̃стей — страстей
с̃тр̃сти — страсти
с̃не — сыне
с̃нве — сынове
с̃ну — сыну
с̃нѣ — сынѣ
с̃мрть — съмерть

Т̃роци — Троици

оу̃чтля — оучителя

хо̃тще — хотяще
Х̃а — Христа
Х̃е — Христе
х̃рстіаномь — христіаномь
Х̃ва — Христова

Х̃вь — Христовь
хо̃любьць — христолюбьць

ц̃ремь — царемь
ц̃рства — царства
ц̃рѣ — царѣ
ц̃рю — царю
ц̃ря — царя
ц̃ркви — церкви
ц̃рь — цесарь
цѣломд̃рно — цѣломудрено

ч̃лколюбче — человѣколюбче
ч̃лвком(ь, ъ) — человѣком(ь, ъ)
ч̃лкы —человѣкы
ч̃лвскыхь — человѣческыхь
ч̃лчьскоє — человѣчьскоє
ч̃лвчьскыє — человѣчьскы(і)е
ч̃лчьство — человѣчьство
ч̃стная — честная
ч̃стный — честный
ч̃сть — честь
ч̃стей — чистей
ч̃юдса — чюдеса

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

Азофула́кія — книгозбірня

Бруліо́н — чорновий рукопис

Видедукува́ти — зробити висновок, виснувати
Віктуа́ли — їстівні припаси

Габіліта́ція — доведення права на самостійну діяльність в галузі науки та викладання в університеті
Газъфула́кия — див.: Азофулакія
Гомі́лія — різновид церковної проповіді
Греміа́льно — спільно, гуртом, громадою, колективно

Девте́роканоні́чні твори — біблійні книги чи розділи біблійних книг нижчого рівня канонічності, тобто такі, які церква визнає за менш вірогідні щодо їхньої «богодухновенності»
Дедика́ція — присвята, дарчий напис
Декаде́нція — занепад, декаданс
Денунціа́ція — донос
Дієцезія — єпархія
Діктерійка — анекдот
Дилі́на — дошка
Дріб — дрібнота, дрібне птаство, пташенята

Єпітрахи́ль — широка стрічка, яку священик надягає на шию при богослужінні і яка спадає до землі
Заосмо́трені — впоряджені, доглянуті
Зглядъ — погляд

Інте́нція — спроба, намагання

Ка́вція — застава
Камра́ти — товариші
Капіту́ла — кафедральний собор, асоціація духівництва певної території
Катехи́т — викладач релігійних дисциплін
Кла́ка — клоччя
Кла́ки — аплодисменти; шанувальники, хвалителі; ті, що аплодують
Конвенціона́льний — звичайний, відповідний традиціям, зумовлений
Конко́рдія — інструкція
Консеквє́нтний — послідовний
Контрафа́кція — підробка

Конце́пт — думка, ідея, задум; дотеп

Лібе́рія — ліврея
Лі́ста — перелік, список

Маніпуля́нтка — дрібна службовка, канцеляристка
Маргіне́си — поля книги, рукопису
Марка́нтно — яскраво, чітко означено
Мату́ра — іспит на атестат зрілості
Мериторичний — істотний
Мото́р — стимул

Нага́на — догана
Негува́ти — заперечувати

Опі́нія — думка, погляд
Орда́лія — «суд божий», випробування обвинуваченого тортурами (вогнем, водою), які він мав витримати, щоб довести свою безневинність

Премія́нт, преміа́нт — премійований
Прецизія — делікатність
Прилекція — доповідь
Пу́шка — шкатулка, коробочка, пуделко

Ревеля́ція — відкриття
Регула́мін — статут, регламент, розпорядок

Резигна́ція — зречення, відмова від чогось
Реколе́кція — духовна вправа
Реститу́ція — поновлення в попередніх правах
Ро́дичі — батьки
Ро́зка́з — наказ

Секату́ра — обрізування, обрізання
Сервіту́т — право користування чужою власністю (право переїзду через чиїсь землі, випасу худоби на панських луках, рубання дров у панському лісі тощо)
Субве́нція — грошова допомога

Тре́ма — хвилювання

Філя́р — стовп, колона
Фреквенція — відвідуваність, успіх у публіки (в аудиторії)
Фрізу́ра — зачіска
Фунда́ція — пожертва, дар, вклад, внесок, дарчий запис; заснування, фонд

Шабалта́с — ташка, шкіряна торба
Шематизм — список духовних осіб
Шпіхлір, шпи́хлір — комора
Шту́ка — мистецтво

Який-ко́львек — який-небудь

ПОКАЖЧИК ІМЕН І НАЗВ

Абстелій з Капуї 103
Август Гай Октавій 314, 319, 320, 322, *660*
Августин Аврелій Блаженний 132, 138, *641*
Авксентій 131
Авраам 118, 313, 463
Адельгонда, св. 192
Андріан, св. 597
Адріанова-Перетц В. П. *665*
Адріян 461, 462
«Азбучна молитва» («Константинова азбучна молитва») 33, 34, 234, 468, 534, 536, 538, 554, 556, 564, 567, 573, *622*, *624*, *671*
Азглар 604, 606, *677*
«Академічний кружок» *650*
Акафист богоматери 137
Акафист Варварі з додатком житія 137
Акафист Николаю з додатком життя 137
Акафист успению 137
Акафистник 137
Акафисты всеседмичныи 137
Акафисты и каноны и прочая душеполезная чтения 137
«Акты Южной и Западной России» 514
Альберт, св. 192
Альбін Ян 106, 108, 109
Альмквіст Герман Наполеон 55
Амбівій Марк 322
Амбросій Медіоланський 131, *641*
Андрєєв Ілля 282
Андріан 603
Андрій (апостол) 138, 335, 336, 339, 340, 341, 477, 478
Андрій (князь) — див.: Андрій Юрійович Боголюбський
Андрій Володшич 366, 369
Андрій (Ендре) II 427, 428, 431, 500
Андрій Кpітський 133, 136, *641*
Андрій Лазаревич 391
Андрій Юрійович Боголюбський 278, 280—285, 362, 363, 365, 369, 416, 422—423, 446, 447, 480, 498, 505, *656*, *664*
Андронік 593—596
Андронік Комнін 284, 285, 492, 493
Аннан (Анна) 320, 322, 323
Анній Руф 322
Антик В. 36
Антон 419
Антоній 415
Антоній (Вадковський Олександр Васильович) 563, *675*
Антоній Марк 320, *660*
«Анфологіон» 139
«Апокаліпсис» 526
Аполлон 191
Аполлоній Тіанон (Тіанський) 77, *632*
Аппендіні 559
Арій *640*
Аркудій 518, 532
Арпад 346, *662*
Арсеній 154
Архелай 316, 319, 320
«Архив Юго-Западной России» 518, 519, *669*
Арцибашев М. С. 295, *658*
Асимані 613
Аскольд 344
Аспарух 608, 609, *677*
Ауербах Бертольд 248, 562
Афанасій Александрійський 551, 557, 562, 563, *675*
Афанасьев О. М. 220, 225, *650*

Афанасьєв Степан 23
Афанасьев-Чужбинський О. С. 22—29, *619*, *620*

Баворовський Віктор 108, *636*
Бадені Казимир 41, 46, *625*
Баєр Г.-З. 53
Байрон Джордж-Ноель-Гордон 26, *621*
Балабан Гедеон 516, *668*
Бандрівський Кароль 54, *628*
Бандурій 556, 557
Банько 430
Барак 434
Барвінський В. Г. 262, *655*
Барвінський О. Г. 47, *628*
Барду 596
Барика Петро 196, *649*
Барсов Є. В. 295, *658*
Барусевич 38, 229, 230
Барятинський В. В. *625*
Баторій Стефан 514, *668*
Бекеша Касир 515
Белюстін І. С. 295, *657*, *658*
Белюстін М. Ф. *658*
Бенедикт (Бор Лисий) 428, 429
Бенедикт, св. 191
Бенфей Теодор 58, *628*
Бер К. М. 252
Берг М. В. 294, *658*
Бернат з Любліна 99, 101—103, 107, *635*
Бернс Роберт 249
Бецький І. Є. 22, 24, *620*
Бєльський Мартин *673*
Биков П. В. 22, 619
«Библиограф» 535, *624*, *673*
«Библиотека для чтения» *653*
Білецький А. О. *616*
Більбасов В. А. 599, 605, 612, *676*
Бобжинський Міхал 47, 48, *628*
Бобинський С. М. 148, 155
«Богогласник» 126, 127, 137, 138, 141—143, *638—639*
Богомил *633*
Бодянський О. М. 32, 139, 534, 535, 541—543, 551, 554, 561—563, *624*
Бокмиш 434
Болеслава 493
Бона Сфорца д'Арагон 147, 153, 194, *643*
Боняк 378, 422
Борис I 597, 612
Борис Всеволодович (князь) 383
Борис Вячеславич (князь) 291
Борис і Гліб, св. 365, 455, 484, 485, 576
Борис Жидиславич 363, 452, 453, 498
Борис Захарійович 367—368, 426
Борис Юрійович (князь) 395
Борковський Олександр 228, 650
Бородович Теодозій 298
Боян 59, 288, 289, 296, *629*
Браницький Савестьян 153
«Брокгауза и Ефрона энциклопедический словарь» *655*
Броневський (Бронський) Мартин 517, *668*
Брунон 226
Брухнальський Вільгельм 192, *647*
Брюкнер Александр 102, 103, 192, *636*, *659*
Брюллов К. П. 250, *653*
Брячислав Вітебський (князь) 366
Буневський 97
Бяков 368
Буслаєв Ф. І. 30, 561, *623*

Вагилевич І. М. 233, 511, *651*
Варвара, св. 137, 385
Вардесан 131, *640*
Варлаам 65
Варфоломій 241
Василевич Дахно 148, 149
Василевич Михайло 153, 157
Василій 70, *630*
Василій Великий 65, 132, 136, 137, 354, 355, 515
Василь 461
Василь II Болгаробійця 277, *656*
Василь Половчанин 397
Василько Брячиславич (князь) 366
Василько Романович (князь) 427, 430
Василько Юрійович (князь) 407, 444
Ведаст, св. 191
«Великі Четьї-Мінеї» (грецькі) 139
«Великі Четьї-Мінеї» митрополита Макарія 175, 184, 284, *645*, *656*
Вельтман О. Х. 295, 296, *658*
Венгеров С. П. 28, 29, *621*, *626*
Венгерський Анджей 102, *636*
Венеціанов О. Г. 250, *653*
Вергук Андрух *645*
Вергун Дмитро 175, *645*

Верхратський І. Г. 52, *627*
Верхуслава 383, 449, 456
Веселовський О-др М. 220, 221, 572, *649*
Веселовський О. М. 130, 214, *640*
«Вестник Европы» *658*
Винниченко В. К. 36, *625*
Вислоух Болеслав 258, *655*
Вишеньський Іван (Іоанн) 143, 526, 527, *642*
Вишневський Міхал 239, 240, 511, 513, 518, *651*
Вітеллій 323
Владислав III Тонконогий 428
Вовчок Марко 10
Возняк М. С. 95, 126, 227, 228, *634*, *650*
Войташевський Г. 36, *625*
Войцеховський Костанти 192, *647*
Войцеховський Тадей 45, *627*
Войціцький Казимир Владислав 194—196, 204
Волкович Іоанникій 95—97, 210, *634*
Володар Глібович 475
Володимир Андрійович (князь) 363, 364, 412, 477—480, 491
Володимир Великий — див.: Володимир I Святославич
Володимир Всеволодич 450, 463
Володимир Глібович (князь) 294, 367—369, 377—380, 383, 434, 437, 439—443, 445
Володимир Давидович (князь) 361, 390—395, 397—401, 404, 416, *662*
Володимир Ігоревич (князь) 364, 367—371, 373, 376, 379, 382, 426—432
Володимир Мономах (князь) 291, 463
Володимир Мстиславич (князь, син Мстислава Ростиславича) 419, 453, 489
Володимир Мстиславич (князь, брат Ізяслава Мстиславича) 399, 436, 450, 477, 478, 489
Володимир Рюрикович (князь) 456, 464, 471, 473
Володимир I Святославич (князь) 172—173, 183, 288, 296, 335, 341, 461, *613*, *629*, *643*
Володимир Святославич (князь) 366, 383, 390, 396—397, 477
Володимир-Ярославич (князь, син Ярослава Осмомисла) 449, 493, 494, 496, 499, 500, 507
Володимир Ярославич (князь, син Ярослава Всеволодича) 456
Володимирко Володаріевич Галицький (князь) 387, 404, 406, 456, 487, 489
Володимирський літопис 402, 403, 469, 472, 473, 486
Володислав Кормильчич 427, 429, 430, 431, 445
Воробкевич Г. І. 233, *651*
Воробкевич С. І. 233, *651*
«Воронежские губернские ведомости» 23
Воронич Ян Павел 532, *670*
Воронов О. Д. 567, 571, 572, 599, 605, 607, *675*
Всеволод (князь) 429
Всеволод Мстиславич (князь) 384, 385
Всеволод Ольгович (князь) 386, 387, 396
Всеволод Святославич (князь, син Святослава Всеволодича) 383
Всеволод Святославич (брат Ігоря Святославича) 289—295, 366, 369—376, 382, 383, 387, 418, 420, 424, 425, 435, *665*
Всеволод Святославич Чермний (князь) 473, 474
Всеволод Юрійович Суздальський (Велике Гніздо) 294, 363—366, 444—451, 454, 456—458, 459, 460—462, 470—472, 482, 489, 501—504, 506
Всеволод Ярославич (князь, син Ярослава Мудрого) 463, 468, 469
Всеволод Ярославич (князь, син Ярослава Ізяславича) 295, 433, 495, 507
Всеслав Василькович (князь) 366, 416, 475
Всеслав Микулич (князь) 366
Вяземський П. А. 189, *646*
Вячеслав (князь) 404—405, 408, 410
Вячеслав Володимирович (князь) 360
Вячеслав Товстий 430

Гаватович (Гават) Якуб 97, 195, 196, 206, 209, *635*
Гавлій 343
Гаврило Васильович 491
«Газета лесоводства и охоты» 28, *621*
Гай Юлій Цезар 320, *660*
Галицько-Волинський літопис 427, 444, 469, 473
Галл Анонім 192, *646*
Галятовський Іоаникій 141, 143, *642*
Гаральд Гарноволосий (Красноволосий) 78, 85, *632*
Гарасевич Михайло 511, 515, 516, *667*
Гармоній 131, *640*
Гегель Георг-Вільгельм-Фрідріх 251
«Геймскрінгла» *632*
Гелон 191
Гельцль 240
Георгієвич 97
Георгій 599
Георгій, св. 392, 484
Георгій Амартол 77, 325, 333, 335, 346, 347, 349, 353—357, 596, 597, *632*, *661*
Гербель М. В. 28, *621*
Геродот 336, 341, 561, 562, *674*
Геронтій 189
Гесіод 243, *645*
Гете Йоганн-Вольфганг 51, 248, 251
Гигін 562
Гілярій 131, *640*
Гільфердінг О. Ф. 566, 567, 569, 570, 573, 583, 584, 599, 600, 605, *673*, *675*
Гліб 388
Гліб Ольгович (князь) 385
Гліб Ракошич 412
Гліб Рогволодович (князь) 367, 481
Гліб Ростиславич (князь) 506
Гліб Святославич (князь) 366—367, 433, 447, 448, 455
Гліб Тиреевич (князь) 368
Гліб Юрійович (князь) 363, 377, 395, 397—400, 406—408, 418, 433, 439, 445, 447, 451, 475, 477, 479
Глібовна (Ольга Глібовна) 291
Гнат з Любарова 140
Гнатюк В. М. 224, 232, *620*
Гнедич М. І. 8, *617*
Гоголь М. В. 8, 41
Гожалчинський Антоні 10, *618*
Головацький Я. Ф. 518, *669*
«Голос народний» 61, *629*
Голубєв С. Т. 140, 518, 519, 522, *642*
Горазд 604, 606, *677*
Горностай Іван 157
Горчак Броніслав 146
Горчин Петров 195, *649*
Гостинський 241
Гощинський Северин 248, *652*
Грабовський П. А. 8, *618*
Грамматін М. Ф. 295, *658*
Грат Валерій 322, 323
Гребінка Є. П. 22—25, 250, *620*
Григорій 479
Григорій Богослов (Назіанзенський, Назіанзин) 96, 130, 132, 354, 536, 537, 543, 564, *634*
Григорій Великий 132, *641*
Григорович В. І. 599, 605, *676*
Григорович Д. В. 249
Гринишин Тимко 224
Гріммельсгаузен Ганс-Якоб-Крістофель 248, *652*
Грінченко Б. Д. 10, *618*
Гроздій, св. 221
Гроїцький Бартоломей 239, 241, *651*
«Громадський друг» 11, *619*, *628*
Грондський Самійло 98—100, *635*
Грушевський М. С. 70, 126, 144, 161, 173, 362, 368, 369, 509, 517, *630*
Гус Ян 525, *670*
Густинський літопис 469
Гучинський 51
Гюргій 285

Давид (біблійний цар, поет) 120, 127, 273, 382, 463, 485, 565, *639*
Давид (ігумен) 74
Давид Ізяславич (князь) 489
Давид Ольгович (князь) 383, 432
Давид Ростиславич (князь) 294, 363, 366, 367, 377, 378, 442, 446, 449—452, 454, 457, 460, 461, 474—486, 503, 504
Даль В. І. 267, *656*
Даміан — див.: Наливайко Дем'ян

Данилл Стовпник 68, 69, *630*
Данило Романович (князь) 144, 427, 429—431, 472, *643*
Данилович Іван 209
Данильченко 268
Данкевич Лука 61, *629*
Даскалов Хр. 611
Дебора 127, *639*
Деларю М. Д. 295, *658*
Демидов П. Г. 96, *634*
Демкова Н. С. *624*
Дем'ян 430
Дешо Петро 191
«Дзвін» 11
Димитрій — див.: Туптало Димитрій
«Дитятковское товарищество» 27
«Діло» 42, 95, 124, 167, 227, 228, 262, *625*, *626*, *629*, *634*, *643*, *644*
Діонісій (ігумен) 460
Діонісій, св. 226
Дір 344
«Діяння апостолів» 168, 172, 310
Длугош Ян 192, *647*
Дмитро Жирославич 391
Дмитро Юрійович (князь) 363, 364
Добровський Йозеф 518, 534, 539, 544, 599, *669*
Довбуш Олекса *651*
Довгалевський Митрофан 207, 208, 210, *648*, *649*
Дорофей 595, 596
Дорошенко В. 262
Достоєвський Ф. М. 41, 249
Драгоманов М. П. 47, 48, 98, 100, 101, 206, *628*, *635*, *639*, *648*
«Древние памятники русского письма и языка» 534, 535
Дробленкова Н. Ф. *624*
«Друг» 230, *628*, *650*
Дучіч 570

Евріпід 130, 536, *640*
«Едда Молодша» («Сноррієва Едда») 86, 87, *632*
Енгельгардт В. В. 249, *652*
Енгельгардт П. В. 249, 250, *652*
Епіхарм Сіцілієць 562, *675*
«Етнографічний збірник» 232, 267
«Экономическій указатель» 28, *621*

Євангеліє апракос 572, 576
Євангелія Іоанна 186, 187, 310
Євангеліє Луки 129, 164—166, 168, 173, 310, 312, 316—318
Євангеліє Марка 94, 166, 168, 310, 311
Євангеліє Матвія 94, 165—168, 191, 310—312, 315, 316
Євангеліє Остромира 566, *675*
Євангеліє Томи 306
Євангеліє учительне 564—572, 578, 589
Євсевій Кесарійський 133, *641*, *675*
Євтихій *630*
Євфімій 389, 396
Євфімій Тирновський 113, 599, *638*, *676*
Єлеазар 322
Єпіфаній Кіпрський 133, 191, *641*
Єремія — див.: Іеремія
Єфрем Антіохійський 70
Єфрем Сірін 89, 130—132, 136, 537, *633*
Єфремов С. О. 41, 227—231, *625*

Жигмонт III (Сігізмунд III Ваза) 195, *649*
Жидичинський Варсонофей 155
Жирослав Васильович 491
Жирослав Іванович 412, 491
«Житє» 31, *622*, *628*
«Житє і слово» 124, *638*
«Житіе і жизнь преподобнаго отца нашего Кирила Філософа» 468, 600
«Житіе Константина царя й матери его Єлены» *645*
Жук М. П. *619*
Жуковський В. А. 8, 250, *617*
Жур П. В. *653*
«Журнал министерства народного просвещения» 220, 221, *649*

Забіла 233, *651*
Загорський В. А. 295, *658*
Закревський 54
Закревський М. В. 27, *621*
Залеський Йозеф Богдан 307, *660*
Замойський Ян 195, *648*
«Записки Наукового товариства імені Шевченка» 161, 175, 261, *622*, *623*, *629*, *631*, *634*, *645*, *659*, *666*
«Записки Українського наукового товариства в Києві» 161, 162, *644*

Збігнев 491
Згарський Є. Я. 233, *651*
Зизаній Стефан 562, *670*
Зібенайхер 102
Златовратський М. М. 10, *618*
Златоструй 133, *637*
Златоуст 113
«Зоря» 26, 42, 297, *621*, *652*, *659*
«Зоря галицкая яко альбум на год 1860» 140, *642*
Зубрицький Д. І. 518, *669*
Зубрицький Михайло 268

«Известия отделения русского языка и словесности императорской Академии наук» 28, 90, 189, 207, 214, 566, 600, 605, *621*, *648*
«Императорское общество любителей древней письменности» 189, *646*
Іван (Іоанн) 577, 578, 584
Іван Войтишич 386, 388
Іван (Іоанн) Дамаскін 113, 133, 136, *637*
Іван (Іоанн) Зонара 608
Іван (Іоанн) Кіннам 284, 285, 493, *656*
Іван (Іоанн) Малала 348, 353, 354
Іван Ростиславич Берладник (князь) 390, 394, 412, 413, 416, 420, 489—492
Іван Рудьславич (князь) 362
Іван (Іоанн) Хреститель 194, 209, 276, 305, 307, 311, 319
Іванко Юрійович (князь) 394
Іванов Йордан Николов 570, *676*
Ігнатій Антіохійський (Ігнатій Богоносець) 131, *640*
Ігнатій Диякон 538, *674*
Ігнатій, св. 226
Ігор Ольгович (князь) 387—391, 394—396, 398—404
Ігор Рюрикович (князь) 28, 355
Ігор Святославич (князь) 287—289, 291—294, 296, 360—384, 387, 404, 413, 418, 420, 422—429, 432, 435—438, 440, 441, 444, 454, 481, 487, 495, 497, 506, *622*, *665*
Ізабела Арагонська *643*
Ізай Бівлюкович 434
Ізидор, св. 226
Ізяслав (князь) 429—432
Ізяслав Андрійович (князь) 281, 416
Ізяслав Давидович (князь) 360—362, 390, 391, 393—395, 397—401, 404—418, 433, 487, 488, 490—492, *663*
Ізяслав Мстиславич (князь) 360—362, 388—396, 398—401, 403—408, 436, 450, 474
Іларіон 173
Ілля Синкелл 538
Ілля Тесвитянин 187, 188, 365
Ілля Щепанович 429
«Ілюстрований календар «Просвіти» 124, *638*
Інгвар Ярославич (князь) 295, 430, 470, 495, 507
Іннокентій III 194, *648*
Іоанн (Іван), св. 389, 434
Іоанн Екзарх Болгарський 544, *672*, *674*
Іоанн Златоуст 112, 114, 132, 464, 535, 568, 599, *637*
Іоанн Милостивий 191
Іоанн Мосх 68, *630*
Іоанн Солунський 133
Іов 120, 463
Іпатський рукопис (Іпатіївський літопис) 324—332, 359—364, 370, 376, 377, 380, 382—389, 391, 392, 394, 395, 398—400, 402, 404, 406—411, 413, 414, 416—418, 420, 422, 423, 428, 429, 431, 432, 436, 437, 439—441, 443—457, 459—462, 466, 468, 469, 473—475, 477—479, 481—483, 486, 488—495, 497, 498, 501, 504, 507, 590, 591, 598, *661*, *662*, *664*, *665*
Іпполіт 114, 595, *638*
Ираклій 346, 347
Ірод Великий 220, 222, 304, 311, 312, 315, 316, 319, *659*
Ісаія (єпископ) 468
Ісаія 374, 466
Ісидор 516, *668*
Істрин В. М. 325, *661*
«Іфіка іерополітика» 63, 99, 100, 109, 110, *630*

Йоазар 319, 320, 322
Йоан з Капуї 103
Йонатан (Іоанафан) 127, 323, *639*
Йосиф 463
Йосиф (Каяфа) 323

Йосиф Флавій 319, *660*
Йохер Адам Бенедикт 518, *669*

Каве Вільгельм 113
Кадлубек Вінцент 192, *646*
Кадм 539, 561, 562
Казимир II Справедливий 194, 501, *648*
Калайдович К. Ф. 90, 544, *633*
Калиник, св. 74, *631*
Каліна Антоній *626*
Калужняцький О. І. 139, 599, *676*
Кальвін Жан 523, 529, 531
Кальнофойський Афанасій 140, 276, *642*
Камут 322
Кандід 343
Капітон, св. 70, *631*
Караджич Вук Стефанович 90, *633*
Карамзін М. М. 362, *665*
Каратаєв І. П. 95, 96, 99, 137, *634*
Кардам 610
Карл Великий 610
Каро Якоб 145, *643*
Карський Є. Ф. *673*
Кашота Войцех Франт 236—239
Квітка — див.: Квітка-Основ'яненко Г. Ф.
Квітка-Основ'яненко Г. Ф. 25, 249
Квіріній 314, 319, 320, 322
Кза (Гзак) 290, 378, 381, 382
Кедрин 608
Кекропс Афінець 353, 562
Келлер Адальберт 214
Келлер Рейнгольд 214, 215, 219
Кестлін Генріх Адольф 127—132
«Киевская старина» 42, 140, 193, 206, 207, 209, 229, 510, 513, *626*, *648*, *667*
Київський літопис 281, 284, 285, 373, 383, 390, 396, 397, 400, 402, 403, 405, 407—409, 411, 412, 415—418, 433, 443, 444, 448, 449, 451, 460—462, 468, 469, 474, 487, 490, 493, *629*
Кий 336, 340, 342, 343
Кирило Єрусалимський 525, 526
Кирило Скифопольський 188, 189, *646*
Кирило Туровський 90, 113, *633*, *637*
Кирило Філософ — див.: Константин Філософ
Кириак Понтський 538, *674*
Кишка Лев 509, 510, 513, 517, 519, 524, 529, *666*, *669*
Кіпріан, св. 221, 566
Кіпріан Фасцій Цецилій 566, *675*
Кіцький Войцех 195, *649*
Клара з Ассізі, св. 191
Клим Смолятич 399, 410
Климент 599, 600, 606
Климент VIII 530
Климент Орхидський 606, *677*
Климент Римський (Климент, св.) 70, 130, 133, 602—604, 607, *631*, *640*
Климент Тит Флавій Александрійський 130, 537, *640*
Клин 561
Клотільда, св. 192, 226
Кльонович С. 248
Княгиницький Іов (Іван) 140, *642*
Кобилянська О. Ю. 36, *625*
Кобилянський Еразм 228, *650*
Кобояк 292, 364, 367, 432, 434, 437
Коженьовський Юзеф 24, *620*
Коза Бурнович 371
Козачинський Михайло 208, *649*
Козел Сотанович 368
Козлов І. І. 292, *658*
Козловський Всеволод 161, *643*
Козьма 285
Козьма і Даміан, св. 175, 176, 181, 183—186, 226, 276
Колесса О. М. 46, *627*
Колесса Ф. М. 242, *651*
Колосов М. А. *673*
Колумбан 138, 191
Коммендоне Джованні Франческо 512—516, 520, *667*
Коммодіан 132, *641*
Кондрах 604
Кониський Георгій 208, 210, *648*
Кониський О. Я. 26, *621*
Константин 278, 282
Константин Бородатий — див.: Константин IV Погонат
Константин(співправитель Василя II Болгаробійці) 277, *656*
Константин Кефала 612, *674*
Константин I Великий Флавій Валерій 172, 173, 463, 599, *644*—*645*
Константин Пресвітер *672*, *673*
Константин IV Погонат 346, *661*
Константин VI 610

Константин VII Порфірогенет (Порфіородний) 338
Константин Сіцілієць — див.: Константин Кефала
Константин Солунський — див.: Константин Філософ
Константин (Кирило) Філософ 31, 32, 35, 183, 192, 534, 539, 542, 551, 552, 561, 562, 564—574, 589—595, 597—607, 612, *662*, *671*, *672*, *675*, *677*
Кончак (Острокович) 290, 294, 364, 367, 368, 371, 373, 376, 378, 381—383, 437, 440, 441, 455, 479, 487
Копистенський Захарія 143, 527, *642*
Копоній 319, 322
Коппі К. *635*
Кордиль 596, 597
Коростинський 54
Корчевський Віт 195, *648*
Коряз Колотанович 434
Костелецька Беата 146, 147, 151—154, 156—158
Костюшко Тадеуш 235
Костянтин Всеволодович (князь) 471
Костянтин Давидович (князь) 485
Костянтин Копронім 609
Костянтин Миколайович (князь) 24
Костянтин Погонат 608, 609
Костянтин Сірославич 416, 490, 493
Котляревський І. П. 25, *661*
Котурницький Михайло — див.: Кобилянський Еразм
Коховановський Ян 195, *648*
Коцел (князь) 591—593, 603, 607
Коцовський Володимир 497, *666*
Коцюбинський М. М. 10
Кошицька 51
Кошут Лайош 232, *651*
Красицький Ф. С. 38
Красінський Валеріан 102
Красіцький Ігнаци 230
Крашевський Юзеф Ігнаци 24, 196, 248, *620*
Крекотень В. І. *616*
Крехівська Палея толкова 535, 541, *673*
Крицький Андрій 147, *643*
Кріст Вільгельм 537
Кровицький Мартин 526, *670*
Крум 346, 596, 610, 612, *662*
Крумбахер Карл 538, 612
Крушельницький А. В. *635*
Крушельницький 38, 230
Ксав'є, св. 226
Кубрат (Куврат) 608, *677*
Кузеля Зенон 269, *656*
Куземський Михайло, 559, *674*
Кузикевич Іван 223
Кузминич Єна 150
Кукарський 559
Куліш П. О. 8, 233, *617*
Кульчицька О. Л. 37
Кунік А. А. 597
Кунтувдій 369, 455—457, 481
Кунцевич Йосафат 533, *670*
Кусан 346, *662*
Кутберта, св. 192
Кухарський Анджей Францішек 559, *674*
Кюмон Ф. 114

Лавор (Овлур) 380, 381
Лаврентієва редакція (Лаврентіївський літопис) 324—333, 360, 362—364, 370, 375, 376, 380, 382—385, 387, 395, 396, 402, 403, 410, 415, 423, 450, 469—474, 486, 591, 594, 598
Лаврентій 373
Лазар 367, 368, 399
Лазар (ігумен) 468
Ламех 118
Лампі Франциск Ксаверій 250, *652*
Лангиш Гавріель Маркович 97
Лдвінський Антоній 110
Лев V Вірменин 596, *676*
Лев Мудрий 343, 346, 538, *674*
Лев Солунський 592, 597, 600, 605
Левицький І. М. 295, *657*
Лежер, св. 192
Ленартович Теофіль 234, *651*
Ленк Генріх 78
Леонід (Кавелін Лев Олександрович) 570, *675*
Леонтій 609, *677*
Лермонтов М. Ю. 8
Лешко Білий 427, 428, 430
Лизанівський Іван *661*
«Лимонар» («Луг духовний», «Синайський патерик») 68, *630*
«Литературная газета» *653*

Лін Фіванець 562
Ліске Ксаверій *666*
«Літературно-науковий вісник» 42, 49, *625*
«Літописець еллінський і римський» *673*
Лотохарот 430
Лощанка (Случанка) Анна 512
Лука 310, 311, 313, 314, 317, 577—578, 584
Лука (єпископ) 449, 468
Лука Хризоверх 278, 280, 282
Лукіан 40, *625*
Луковський 519
Луцький Остап 11, *618*
Лучаківський Костянтин *626*, *627*
Любовицький 98
Лютер Мартін 102, 523, 529, 531, *636*

«Магазин иностранной литературы» 25, *620*
Макарій 175, 176, 184, *645*, *657*
Макарій Великий 89, *633*
Македонський Александр *673*
Маккавеї, брати 269, 271, 276
Маклю, св. 192
Маковей О. С. 11, *618*
Максенцій 172, *644—645*
Максимов С. В. 24, *620*
Максимович М. О. 295, 296, *658*
Малецький Ян 102
Малишевський І. Г. 527
Мальфріда 507
Маманта, св. 596
Мануїл — див.: Мануїл І Комнін
Мануїл І Комнін 278, 280, 281, 284, 286, *657*
Марія (дочка Святослава Ольговича) 403
Марія (мати Костянтина Філософа) 600, 607
Маркил 191
Марко 310, 577—578, 584
Марков Осип 40
Марковський М. *648*
Мартин, св. 226
Мартиніан, св. 69
Мартович Лесь (Олекса Семенович) 36, *625*
Мартос П. І. 251, *653*
Марцел 430, 431
Матвій 312, 313, 315—317, 577—578, 584
«Матеріали до українсько-руської етнології» 268
Мафусаїл 118
Мацейовський Бернард 511, 512, 515, 518, 559, *668*
Мацейовський Вацлав Александр 511, *667*
Мей Л. О. 295, *658*
Мелетій 600
Мелетій Александрійський — див.: Мелетій Пігас
Мелетій Пігас 527—532, *669*
Менщиков 561
Мефодій 32, 192, 463, 465, 534, 551, 552, 571, 592—595, 597, 602, 607, 612, *617*, *675*, *677*
Мефодій Олімпійський 537, *674*
Мефодій Патарський 468, *665*
Мешко III Старий 502, 503
Мєжва (Дзєжва) 192, *646*
Микита Хоніат 284, *657*
Микифор 427
Микола Гречин 448
Микола, св. 164, 196, 244, 276, 384
Милоніг Петро 464
Минаєв Д. І. 295, *658*
Мирослав 427, 430
Мисаїл 518, 519
Мирославський Афанасій 99
Михайло Болгарин 597
Михайло Македонянин 346, 539, 561, 591, 592, 601
Михайло І Рангабе 596, *661*, *676*
Михайло, св. 156, 366, 389, 407, 443, 451, 462, 464, 465, 467, 468, 484, 600, 605
Михайлов М. І. 24, *620*
Михалко Юрійович (князь) 365, 372, 445—447, 494
Мідницький 148
Міка Бородатий 430
Міклошич Франтишек 432, *665*
Мінея 135, 136, 186, 277, *656*
Мінея празнична 269, 277
Мінея служебна 74, *631*
Мінь Жак Поль 113, *637*
Міріам 127, 466, *639*
Міцкевич Адам 103, 248, 256, *647*, *654*, *655*
Міцкевич Владислав *655*
Могила Петро 96, 99, 100, 140, 143, 522, *635*

Мойсей (ігумен) 464, 467, 469
Мойсей 74, 115, 129, 173, 273, 274, 463, 466
Мок'ян 430
«Молодик» 24, *620*
«Молот» 11
Мольєр Жан-Батіст 8, *618*
Моне Ф. І. 242
Мончюк 427
Морі Альфред 191, 192
«Морской сборник» 24, *620*
Морштин Ієронім 196, *649*
«Москвитянин» 25, *621*
«Московские ведомости» 40, *625*
Мстиг 427
Мстислав 294
Мстислав Андрійович (князь) 362, 363, 423, 498
Мстислав Володимирович (Хоробрий, князь) 59, 60, 288, 294, 296, *629*
Мстислав Володимирович (князь, син Володимира Мономаха) 386, 463
Мстислав Володимирович (князь, син Володимира Давидовича) 367, 368, 426, 433, 454, 463, 467
Мстислав Давидович (князь) 482
Мстислав Ізяславич (князь) 283
Мстислав Ізяславич (князь, син Ізяслава Мстиславича) 363, 365, 368, 391, 398—400, 404, 408, 411, 424, 450, 451, 475—480, 488, 489, 491, 493, 505
Мстислав Романович (князь) 433, 440, 473, 484, 485
Мстислав Ростиславич (князь) 363, 365, 446—448, 452, 453, 497, 504—506, *662, 664, 665*
Мстислав Святославич (князь) 383, 433
Мстислав Ярославич (князь) 433
Мстислав Ярославич (Німий) 429, 430
Мюральт Е. Г. 354
Мусін-Пушкін О. І. 295, *657*
Мучковський Юзеф 102, *636*

Наливайко Дем'ян 529, *670*
Наливайко Северин 529, *670*
«Народна торгівля» 54
Народний дім 109, 112, 163, 189, 207, 210, 213, 277, 280, 599, 604, *636, 646*
«Наукове товариство імені Т. Г. Шевченка» 21, 508, 509, *616, 619, 623, 628, 671*
«Науковий додаток» до «Учителя» 144, *628, 631, 643*
Наум 604, 606, *677*
«Неділя» *625, 633, 639*
Некрасов М. О. 41
Некрашевич Іван 209, *649*
Нельдеке Теодор 69, *630*
Неманя Сава 568, 576, *675, 677*
Неманя Стефан 568, *675*
Немилович 38, 230
Немоєвський Станіслав 195, *649*
Нерон Клавдій Цезар 595
Нестор (літописець) 189, 352, 432
Нестор (ростовський єпископ) 278, 282
Нечай Данило 54, 233, *651*
Немцевич Юліан 520
Никифор (митрополит) 448, 449, 458, 459, 461, 462, 503
Никифор (протосинкелл) 532, *670*
Никифор Калліст Ксанфопул 538, *674*
Никифор Уран 538, *674*
Никонівський, або Патріарший, літопис 281—283
Нифонт 384, 410
Ничай 54
Ніл Синаїт 538, *674*
Ніщинський П. І. 8, *617*
Новгородський перший літопис 360, 364, 384—386, 396, 397, 410
Новгородський четвертий літопис 376
Новгородські літописи 360
Новикова М. 36, *625*
«Новости. Газета для всех» 25, *621*
«Новости литературы» *658*

«О преніи христіан с жиды» 219
Огоновський О. М. 25—27, 30, 41, 45, 140, 432, 433, 435, 444, 487, 497, 506, 507, 511, *621, 623, 626, 662*
«Огородець душі» 102
Оділа, св. 192
Озаркевич І. Г. 263, *656*
Олег (князь) 76, 77, 85, 87, 335, 348, 594
Олег (Павло, князь) 365, 437

Олег Святославич «Гориславич» (князь) 287, 289, 291, 405
Олег Святославич (князь) 377, 396, 397
Олег Святославич (князь, брат Ігоря) 285, 362, 363, 366, 397, 403, 412, 416—424, 487
Олег Ярославич (князь) 494, 496
Олександр II 250, 252
Олександр Всеволодович (князь) 430
Ольга (княгиня) 335
Ольга (дружина Ярослава Осмомисла) 494, 495
Ольстин Олексич 370, 371, 437
Омелянський Гурко 150
Омортаг (Мотрагон) 611, 612, *677*
Онуфрій 491
Онуфрій, св. 137
Орина (Ірина), св. 389
Оріген 133, 136, *641*
Оркан Владислав 10, *618*
Осалук 434
Осія 316
«Основа» 22, 25, 26, 28, *619*
Оссолінський Юзеф Максиміліан *641*
Оссолінські 139, 175, 205, 240, 241, 296, *641*
Островський О. М. 24, *620*
Острозька біблія 161, *644*
Острозька Гальшка 144, 146
Острозький Ілля Костянтинович 144, 146—149, 151, 154, 155, 160, *644*
Острозький Костянтин Іванович 145, 514—516, 520—522, 524, 534, *644*
Острозький Костянтин (Василь) Констянтинович 145, 146, 152, *667*, *669*
Острожецька (Остроженська) Анна 313, 515
«Отечественные записки» *653*
Охримович 52
Охримович Ксенофонт 49

Павлик Г. І. 228, *650*
Павлик М. І. 11, 259—262, 614, *619*, *650*, *655*, *677*
Павло 92, 93, 129, 138, 162, 168, 170—172, 182, 303, 579, 586, 593—596
Павло Кастелійський 190
Паламед Аргівець 562, *675*
Палея 535, *623*
Палея толкова 32, 173, 326, 327, 330, 331, 333, 334, 338
Паліцин О. О. 295, *657*
Палладій Єленопольський 89, *633*
«Пам'ятки українсько-руської мови і літератури» 32, 95, 135, 173, 189, 191, 338, 526, 535, 541, 561, 595, 596, *624*, *634*, *646*, *673*
Пантелеймон 276
«Пантеон» 28, *621*
Паславський 53
Патерик Печерський (Києво-Печерський патерик) 140, *642*
Патерик Скитський 140
Пачовський М. І. 30, *623*
Пеліцій Іоанн 102
Перемислов (Пшемислав II)) 194
«Пересторога» 515, *668*
Перетц В. М. 126, 161, 193, 206, 207, 209, 214, 221, 222, *626*, *639*, *648*
Переяславсько-Володимирський літопис 410, 414, 423
Перовський В. О. 252
«Петербургский листок» 25, *620*
Петро 138, 166, 171, 172, 340, 393, 530
Петро (болгарський цар) 347
Петро Бориславич 487, 488
Петро I Великий 227
Петро Ілліч 397
Петро (Непотребний) 75
Петро Турович 430
Петров М. І. 25, 26, 193, 208, *621*, *648*
Петров О. М. 251
Петровський В. О. 252, *654*
Петрушевич А. С. 112, 163, 189, 277, 278, 280, 343, 599, 604, *637*, *661*
Петрушевич Степан 287, *657*
Печське євангеліє 574
Пентак *627*
Пилип, св. 408
Писемський О. Ф. 24, *620*
Пілат Понтійський 321—323, 593, *660*
Пільц (Пільтц) Еразм 258, *655*
Пісочинський Яцько (Гневош) 149—151
Плануд Максим 103, *636*
«Повість временних літ» 590, 591, *632*, *661*

«Повість про Варлаама та Йоасафа» 89
Погодін М. П. 534, *673*
Погодіна літопис 469
Пожарський Я. О. 295, 296, *657*
«Покутянин» 61, *629*
Полевой М. *653*
Полікарп 477—479
«Польза» 36
Помяловський І. 189, *646*
Попель 192, *646*
Поплавський Ян 258, *655*
Попов К. М. 114
Попов О. 570, 583
Порфирьєв І. Я. 141, *642*
Поссевін (Поссевіно) Антоніо 515, 516, *668*
Пот 430
Потій Іпатій 507—533, *666*, *667*, *669*
Потій Лев 512, 514
Потканський Кароль 192, *647*
Потоцький Вацлав 297, *659*
«Похвала св. Кириллу и Мефодію» 590
Предслава 464
«Предсловіе євангелльское святаго Кирила» 577
Претич 59, *629*
Прехтель 249
«Притча о тѣлѣ человцьствѣ и о души и о въскреснии мьртвых» 91, 92
«Притча про немилосердя» 167
«Притча святого апостола Петра» 89
Прісціліан 531
«Прогласіе святого євангелія» 564, 565, 569—571, 573, 577, 578, 583, 589, 590, 600, *622*, *672*
Пролог (Синаксарій, Менологій) 88—90, 133, 139, 277, 278, 280, 281, 284, 286, 576
Промчейкович Грицько 150
«Просвіта» 124, 227
Прохаска 559
Пруденцій 132, *641*
Псалтир 137, 183, 595
Пуласький Ф. 102
Пушкін О. С. 8, *621*
Пшилуцький Якуб 241, *651*
Пяст 192, *646*

Радбод, св. 192
Радзівілл Криштоф 522
Радзівілл Миколай Чорний 512, *667*
Радивиловський Антоній 141, *642*
Радим 348
Райніш Леон 55
Райхерт Йосиф 51
Райхерт Філіпп 51
Раславський Григорій 209
Ратьша 387, 388
Рачкі Франьо 607, *677*
Ревакович Генрик 258, *655*
Регіс Іоанн Франціск 191
Редегонда, св. 191
Редедя 59, 60, 288, 296, *629*
Рей Миколай 99, 101, 105, 107, 194, 241, 297, *635*, *659*
Рейсс Едуард 129, 161, 164, 166, 168, 171, 187, 314, 586, 587, *644*
Ремігій 105, 192, *636*
Резанов В. І. 193, 207, 208, *648*
Рєпніна В. М. 301, *659*
«Рігведа» («Книга гімнів») 127, *639*
Рійка *646*
Рітнер Тадеуш 48, *628*
Річард 191
Рогволод Борисович (князь) 406, 412, 450, *663*
Рогоза Михайло 515, 532, *668*
«Родимый листок» 61, *629*
Розенбліт 214, 221
Ройзій Петро 235, *651*
Роман Ігоревич (князь) 427—431
Роман Кзич 373
Роман Мстиславич (князь) 294, 427, 428, 431, 456, 458, 459, 469—475, 497—505
Роман Ростиславич (князь) 363, 365, 369, 403, 404, 407, 416, 417, 446, 474, 482, *622—665*
Роман Святославич (князь) 288, 296
Романова Н. П. *616*
Романчук Юліан 49, *628*
Ростислав (князь) 591, 592, 603
Ростислав Мстиславич (князь) 394, 399—403, 408—411, 414, 417, 422, 424, 463, 474, 475, 477, 491, 492
Ростислав Рюрикович (князь) 449—451, 459, 464, 471, 482, 483, 503, 504
Ростилав Ярославич (князь) 383, 391, 437

Руданський С. В. 8, 21, 215, 233, 297, *617*, *619*, *659*
Румянцев М. П. 535, *650*
«Русская беседа» 567, *675*
«Русская историческая библиотека» 523, *670*
«Русский филологический вестник» 535, *624*, *673*
«Русское слово» 28, *620*, *621*
Рутський Веніамін 533
Рюрик Ростиславич (князь) 294, 363—369, 378, 381, 383, 427, 433, 434, 438—443, 446, 450, 464, 467, 469—477, 480—483, 485—486, 495, 496, 500—503, *663*, *665*
Рюрик Юрійович (князь) 415, 416 419

Сава Освященний 188—192
Савастіан, св. 75
Савич Марко 96
Савула Теодор 53
Саддук 319
Салтиков-Щедрін М. Є. 41
Самійленко В. І. 8, *618*
Самсон 276
Самуїл 75, 313
Сангушко Даміан 146, *643*
Сангушко Євстахій 146, *643*
Сангушко Павло 146, *643*
Сангушко Роман 146, *643*
Санд Жорж 248
Сапега Лев 512, *667*
Сапега Фредерік 512, 514, 515
Сапіга І. Б. 148, 157
Саул 127, 382, *639*
«Сборник отделения русского языка и словесности императорской Академии наук» 99, 535, *624*, *634*
«Сборник, содержащ акафисты и пр.» 137
«Сборник Харьковского историко-филологического общества» 207, *647*
Сварничівський рукопис 112, *637*
Свенціцький І. С. 112, 214, 599, *637*, *661*
Свентоховський Александр 258, *655*
Свинюський М. В. 148
Святополк (моравський князь) 591, 592
Святополк (князь, племінник Ігоря Святославича) 369
Святополк Ізяславич (князь) 291
Святополк Мстиславич (князь) 385
Святополк Юрійович (князь) 419
Святослав (Андріян, князь) 366, 382, 422, 427—432, 456
Святослав Володимирович (князь) 362, 411, 413, 416, 419, 450
Святослав Всеволодич (князь) 292, 293, 361, 362, 365—369, 374, 375, 377—381, 383, 386, 388, 389, 393, 394, 399—401, 404—407, 409—411, 413, 415, 416, 418, 420—425, 432—443, 447—449, 452, 454—457, 480—482, 487, 490, 494, 495, 505—507, *665*
Святослав Ольгович (князь, племінник Ігоря Святославича) 369—371, 373, 374
Святослав Ольгович (князь, батько Ігоря Святославича) 361, 362, 384—418, 424, 435, 450, 491, *663*
Святослав Ростиславич (князь) 474
«Северный курьер» 42, *625*
Седулій 132, 138, *641*
Секлюціан 102
Селивановський Семен 534
Семен, св. 276, 404
Сенкгушкович Ф. А. 153
Сенковський О. *653*
Серадзький 197
Сергій (Спаський Іван) 269, *656*
Сергій Константинопольський 134, *641*
Сет 320, 322
Сємовіт *646*
Серяков Іван 295, *657*
«Сын отечества» *653*
Сильвестр 527
Сельвестр (Сембратович Сильвестр) *626*, *627*
Сильвестр I 172, 470, *645*
Симеон (єпископ) 484
Симеон (ігумен) 477, 479
Симеон (болгарський цар) 346, 347, 551, 554, 562, 568, 596, 597, *676*
Симеон — див.: Симеон Богоприемець
Симеон Богоприемець 304, 317, 322
Симеон Метафраст 133, 538, *641*

Симеон Стовпник *630*
Симеон Юродивий Христа ради 68, 69. *630*
Симонід 562, *675*
Сирокомля Владислав (Кондратович Людвік) 10, *618*
Сігізмунд I Старий (Зигмунт I) 145, 156, 194, *643*, *651*
Сігізмунд (Жигмонт, Зигмунт) II Август 75, 239, 512, 513, *631*
Сікст IV 527
Сільвестр I 172, *645*
Сінезій (Сінесій) Кіренський 537, *679*
Сімонід 562
Скарга Петро (Повенський) 522, *669*
Скорина Георгій Франциск 137, *641*
Скумин-Тишкевич Федір (Теодор) 514, *667*
Славн Борисович 500
Словацький Юліуш 256, *655*
«Слово блаженнаго учителя нашего Константина Философа» 567, 568, 569
«Слово Великого Василія о том, како подобает въздержатися от пьянства» 178, 182
«Слово Івана Богослова на успеніе богородиці» 309
«Слово о върѣ христіанской и жидовской» 219
«Слово о питии и о чашах тропарных» 178
«Слово о полку Ігоревім» 359, 375, 425, 432, 435, 437, 439, 444, 450, 477, 487, 490, 495, 497, *657*, *662*, *665*, *666*
«Слово о пьянствѣ» 182
«Слово святих отців о расмотренії і любві» 173
Смирнов А. І. *673*
Смолік Ян 239, *651*
Смотрицький Герасим Данилович 518, *669*
Смотрицький Мелетій 518, 519, *669*
«Сніп» *622*, *623*, *629*
Сноррі Стурлусон 86, *632*
Соболевський О. І. 31, 33, 535—539, 542—544, 549, 553, 562—564, 567, 570, 572, 573, 577, 578, 583, 585, 599, *623*, *676*
«Сборник» 1647 р. 113, 114, *637*, *638*
Совінський Леонард 10, *618*
«Современник» 28, *620*, *621*, *653*
Сокольський С. М. 155
Соломон 466
Сопиков В. С. 96, 137, *634*
Софокл 130, 536, 543, *640*
Сошенко І. М. 250, *653*
Спасович В. Д. *655*
Срезневський І. І. 29, 32, 177, 178, 534, 535, 539, 541—544, 551, 554, 564, 566, 571, 573, 583, 584, *621*, *624*, *646*
Станіслав із Ловіча 194
Станьчик 239, *651*
Старицький М. П. 8, *618*
Стебельський Гнат 518, *669*
Стефан Первомученик 220
Стефан Урош 568
Стефаник В. С. 10, *618*
«Стефанотокос» 208
Стецiв 54
Стоцький (Смаль-Стоцький) С. О. *627*
Строєв П. М. *635*
Струве П. *626*
Студинський К. И. 508, 509, 526, *666*
Суворін О. С. 296
Судимир Кучебич 397
Судислав Бернатович 429, 430
Судислав Жирославич (князь) 367, 368
Сумцов М. Ф. 207
Сухомлинов М. І. 90, *633*
Сфорца Джіано Галеаццо *643*

Танчинський Ян 153
Танчук 54
Тарл Кгабриель (Габріель) 156
Тарновський Г. С. 251, *653*
Тарх 434
Таціт Публій Корнелій 319, 562, *660*
Твердохліб С. Л. 7, 10—13, *617*
Текля, св. 303, 464
Телесій 609, 610
Телесницький 230
Теодор з Дубівця 181, *646*
Теодор Продром 538, *674*
Теодор Студит 536, *673*
Теофіл Олександрійський 113

Теофіл (Феофіл) Іконоборець 113, 596, *637*, *676*
Тербель 609
Тереза, св. 226
Терлецький Кирило 516, 524, *668*
Терновський П. О. 140, *642*
Терьтробич 371
Тимофій 428
Тихонравов М. С. 95, 193, 208, 219, 220, 221, *634*, *647*
Тіберій Клавдій Нерон 319, 322, *660*
Тібрець 430
Тігерман Ісаак 51
Тобаш 430
Товлій 434
Токсобиц 371
Толкова Палея — див.: Палея толкова
Толстой Ф. А. 100, *635*
Толстой Ф. П. 252, *654*
Торонський Олексій 50, 54
Транквіліон-Ставровецький Кирило 141, *642*
Тризна Михайло 514
Трипольський Микола 510—512, 514, *667*
Троян 282, 291
«Труды Киевской духовной академии» 511, *648*
«Труды III археологического съезда в России» 139
«Труды IX археологического съезда в Киеве» 570
«Труды XI археологического съезда в Киеве» *624*
«Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» 267, *656*
«Труды отдела древнерусской литературы» *624*
Тупека Іван 533
Туптало Димитрій (Данило Савич) 139, 141, 143, 613, *642*, *645*
Тургенєв І. С. 10, 249
Туркевич Леон *626*, *627*
Турчинський Емерик 52
Тшецеський Андрій молодший 235, 241, *651*

Уваров Л. С. 90
«Україна» *650*
Українська видавнича спілка 22, *620*
Українсько-руська видавнича спілка 124, 260
«Українсько-руський архів» 599
Уліб 398
Ундольський В. М. 139, 141
Урицький Микола 558—561
«Успеніе святаго Кирила Философа» 605—607
«Учитель» 7, 227, *617*, *650*

Фабі 322
Фабриций Йоганн-Альберт 113, 139, *637*
Фальчовський Юрій 157
Фальчевський Станіслав 155
Федоров Іван *644*
Федькович Ю. А. 10, 233, *618*
Феодор 402
Феодосій Печерський 178, 402, *646*
Филип 429
Філіпп Солітарій 544
Флавій Йосиф 319—322
Флацій Іллірик 101
Формос 604
Фортунат Венанцій 132, 138, *641*
Франко Андрій *645*, *661*, *671*
Франко Яць (Яків) 37

Хлєбникова рукопис (Хлєбниковський список) 326, 469, *661*
Хлудов О. І. 570, *676*
Хмельницький Б. З. 98—100, *635*
Хоздрой 346
Хойнацький Антон 124
Хомяков О. С. 40, *625*
Хорив 336, 340, 342, 343
Храбр Чорноризець *672*
Хребтович-Богуринський Мелетій 515, *668*
Христофор 112—114, *637*
Христофор Філалет — див.: Броневський Мартин
«Христианское чтение» 113, *637*
Хроніка Костянтина Манасія *673*
«Хроніка Наукового товариства імені Шевченка» *656*
Хронограф 535, *673*
Хрущ Микола 22, 27, 28, *619*
Хшановський Ігнатій 101, 102, *636*

Цанцес 597
Цвіклінський Людвік 45, *627*
Цвінглі Ульріх 529
Цеглинський Роман *627*

Цельз 133

Чаплинський 99
Чаплич Василей 155
Чаплич Петро 155
Чарторийський Ф. М. 155
Червенський Болеслав 10, *618*
Чернигевич 38
«Четвероєвангеліє» 572, 576
«Чтения в Обществе истории при Московском университете» *611*
Чубинський П. П. 267, *656*

Шадурський Миколай 63, 67, 110
Шарукан 293
Шафарик Павел Йозеф 551, 559, 562, *674*
Шахматов О. О. 189, *646*
Шашкевич М. С. 109, 110, 233, 242, *636*, *674*
Шевченко Г. І. 249
Шевченко Т. Г. 10, 22, 23, 25—27, 31, 248, 249—255, 300—302, 304—306, 308, 309, 311, 315, 317, 318, *616*, *618*, *619*, *620*, *623*, *652—654*, *659*, *660*
Шекспір Вільям 8, 51, 248, *617*
Шептицький Лев 63, 64, 110, *630*
Шимон 102
Шипайло 54
Ширяєв В. Г. 250, *652*
Шишков О. С. 295, *657*
Шіллер Антін 51
Шіллер Йоганн-Фрідріх 51
Ширер А. 320
Шкляревський Павло 295, *658*
Штейнгевель Генріх 103, *636*
Штернбах Леон 53, *628*
Шумлянський Йосип 181
Шухевич В. О. 268, *656*

Щедрін — див.: Салтиков-Щедрін М. Є.
Щек 336, 340, 342, 343
Щурат В. Г. 95, 126, 301, *634*

Юда Гавланіт 319
Юда (Іуда) Іскаріот 310
Юрій Андрійович (князь) 452
Юрій Вітанович 429
Юрій Володимирович Долгорукий (князь) 281, 282, 360, 361, 390, 392, 394—397, 400—412, 414, 418, 419, 487, 489, 490, *663*
Юрій Ярославич (князь) 507
Юрковський Ян 195, *649*
Юстиніан II 609, *677*
Юшинський Міхал Іеронім 204, *649*
Ющишин Іван 227—230, *650*

Ягайло (Владислав II, Ягелло) 194, *648*, *651*
Ягич Ватрослав (Гнат Вікентійович) 45, 90, 352, 570, 571, *626*, *671*, *672*
Ядвіга, св. 192
Яков (Іаков) 171, 272
Яковлєв (Яковлєв-Богучарський) В. *626*
Яковлєв В. О. 112, 173, *637*
Янишин 54
Яремецький-Білахевич Ілля 222, *650*
Ярополк Володимирович (князь) 385
Ярополк Всеволодович (князь) 446, 447
Ярополк Ізяславич (князь) 432
Ярослав Володимирович Мудрий (князь) 288, 291, 296, 384, 504
Ярослав Володимирович Осмомисл (князь) 285, 294, 336, 383, 412, 487—496, 499
Ярослав Всеволодич (князь, син Всеволода Велике Гніздо) 449
Ярослав Всеволодич (князь, брат Святослава Всеволодича) 285, 293, 366—371, 378, 381—384, 421, 435—440, 446, 455, 460, 461, 479, 481, 502, *665*
Ярослав Глібович (князь) 462
Ярослав Ізяславич (князь) 453, 489, 491, 494, 495, 507, *664*
Ярослав Ростиславич (князь) 505, 506
Ярослав Святополкович (князь) 504
Ярослав Юрійович (князь) 281, 433
Ярослава 382, 456
Ярославна (Єфросинія Ярославівна) 379, 426
Яцків М. Ю. 10, *618*

«Albertus z Woyny» 197
Allatius Leo 139
«Antologia współczesnych poetów ukraińskich» 10
«Arbeiter Zeitung» 42
«Archiv für slavische Philologie» *622*, *623*, *671*

«Bachanalia» 197, 204
«Bajki kozackie z Kostyrem i żołnierzem» 205
Baur Christian 128
«Brama Grzymala» 204
Bruchnalski W. 107

Cipolla 221
«Głos» 42 258 *626*
«Chozroes» 204
«Comunia ducohwna ss. Borysa i Hleba» 207
«Chory pijany» 205

Daniel 130
«Die Heimat» 12
«Die Zeit» 258, 260, *626*, *652*
«Dziwosłąb dworski mięsopustny ucieszny» 197

Ebert Ad. 129, 130, 131, 138

«Genesius» 196
Gervinus 132

Hausrat 128
Hefele 127
Höldecke Theodor 69

Jirecek Constantin 611

«Intermedium bogatego wiesniaka» 205

«Komedyja Sołytsa z klecha» 197
«Kraj» 42, 258, *626*
«Kurjer Lwowski» 42, 46, 258 262, *626*
Kurczyński Z. 10
«Kwartalnik historyczny» *666*

Lenain de Tillemont M. 320

«Magazyn anekdotów» 225, 226
«Młoda Ukraina» 10
«Monumenta confraternitatis Stawropigianae Leopoliensis» 516
«Munimenta Ducum in Ostrog» 154

«Neue Freie Presse» 43, *626*

«O Bachusie» 197
«O chwalebnem męczeństwie św. Stanisława» 204
«Oszust» 205

Parmentier L. 114
Pirènne H. 114
«Pogrzeb żywego piiaństwa albo Zeno konstantinopolski cesarz» 204
«Praca» 42, *626*
«Prawda» 42, 258, *626*
«Przegląd spoleczny» 258, 262, 655
Przezdziecki Alexander 145
«Przyjaciel Ludu» 262

Regel 527

«Slovanský Přehled» 42, *626*
«Sumaryusz historyey ó sw. Cecylley» 204

«Towarzystwo historyszne» 508, *666*
«Tragedia albo wizdrunek śmierci przeświętego Jana Chrzciciela» 195
«Tragedyja o polskim Scylurusie» 204
Trulař Antonin 106, 108

«Ukrainische Rundschau» *654*
«Universal Bibliotek» 36

«Zeit» 42
«Życie» 11, *619*
«Żywot św. Katarzyny» 204

«Władysław Jagiełło» 206
Weizsäcker C. 128
Willing Carl 320
«Wizerunek obrony krolewstwa polskiego» 196

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Обкладинка окремого видання праці І. Франка «Каменярі» . . . . . 160—161
2. Перша сторінка статті І. Франка «Смерть Олега і староісландська сага про фатального коня» . . . . . 160—161
3. Сторінка статті І. Франка «Байка про вужа в домі» (Вибрані твори українських письменників, 2—3. Львів, 1912) . . . 192—193
4. Обкладинка окремого видання праці І. Франка «П'яницьке чудо в Корсуні» . 192—193

У підготовці до видання 39-го тому брала участь текстологічна комісія у складі: *Бернштейн М. Д. (голова), Білявська О. О., Вишневська Н. О., Гончарук М. Л., Полотай А. М., Секарева К. М.*

ЗМІСТ

ДОСЛІДЖЕННЯ. СТАТТІ. МАТЕРІАЛИ.

Каменярі. Український текст і польський переклад. Дещо про штуку перекладання 7
Передмова до другого видання [«Іліади» Гомера в переспіві Степана Руданського] 21
Переднє слово [до збірки О. Афанасьєва-Чужбинського «Українські поезії»] 22
Олександр Степанович Афанасьєв-Чужбинський 23
Найстарша церковнослов'янська вірша 30
Причинки до автобіографії 36
Історія моеї габілітації 45
Спомини із моїх гімназіальних часів 50
Із поля фольклору 55
Двобій Мстислава з Редедею. Староруське поетичне оповідання 59
В справі видання писань Луки Данкевича 61
Причинок до історії галицько-руського письменства XVIII в. 62
Byzantinische Legenden. Deutsch von Hans Lietsmann . . . 68
Български книгоспис за сто годин 1806—1905 71
Дрогобицька служебна мінея з року 1563 74
Смерть Олега і староісландська сага про фатального коня . 76
Притча про сліпця і хромця. Пам'ятка старорускього письменства 88
Дещо про літературну спадщину Іоаникія Волковича . . . 95
Переднє слово [до книжки «Вибрані твори українських письменників»] 98
Байка про вужа в домі. Польські, чеські та церковнослов'янські варіанти 101
Притча про гадюку в домі 112
Переднє слово [до збірки «Панщизняний хліб та інші оповідання»] 124
Духовна й церковна поезія на Сході й на Заході. Вступ до студій над «Богогласником» 126
Шість записів князя Іллі Костянтиновича Острозького з р. 1535—1540 144
Молитва за ворогів 163
П'яницьке чудо в Корсуні 175
Котра віра ліпша? Інтермедія жида з русином. Тексти й студія 193
В інтересі правди 227
До історії коломийкового розміру 232
Моя вітцівська хата 243

Тарас Шевченко 248
Присвята 255
Адам Міцкевич 256
Передмова [до збірки «В наймах у сусідів»] 258

НЕЗАКІНЧЕНІ ПРАЦІ

Празник святого спаса. Причинок до історії староруського письменства і культури 267
Галицько-руський відпис «Слова о полку Ігоревім» із першої половини XIX в. 287
Розмова кивками 297
Шевченкова «Марія» 300
[Про євангельські основи поеми Шевченка «Марія»] . . . 310
Вступна часть літопису по обох редакціях 324
Найстарші традиції Київської землі 335
Літописна основа «Слова о полку Игоревѣ» 359
Життя й літературна діяльність Іпатія Потія 508
[Причинки до історії церковнослов'янської літератури] . . 534
[На смерть М. Павлика] 614

Коментарі 615

Покажчик слів під титлами 679
Пояснения слів 682
Покажчик імен і назв 684
Список ілюстрацій 701

Академия наук
Украинской ССР

Институт литературы
им. Т. Г. Шевченко

**ИВАН
ФРАНКО**

**Собрание сочинений
в пятидесяти томах**

Литература и искусство

Тома 26—43

Том 39

**Литературно-критические
произведения
(1911—1914)**

(На украинском языке)

*Друкується за постановою
Президії АН УРСР*

Редактор
В. А. Зіна

Художній редактор
С. П. Квітка

Оформлення художника
О. Г. Комяхова

Технічні редактори
О. О. Матвійчук
Т. С. Березяк

Коректори *Л. П. Стеценко, З. П. Школьник*

Інформ. бланк № 4655

Здано до набору 05.04.82. Підп. до друку 04 08 83
Формат 84×108/32. Папір друк. № 1
Літ. гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 37,17.
Фіз. друк. арк. 22,0 + 2 вкл. Ум.фарбо-відб. 37,17
Обл.-вид. арк. 39,48. Тираж 6750 пр.
Зам. № 2-123. Ціна 4 крб. 40 коп.

Видавництво «Наукова думка». 252601
Київ, МСП, Рєпіна, 3

Книжкова фабрика імені М. В. Фрунзе
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.